

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Κ Ο Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ - ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:

Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ:

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΔΕΛΦΟΓΡΑΦΙΑ:

Μιχάλης Κορδώσης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ίωαννίνων
Βασίλης Κατσαρός, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΔΙΟΝ. ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ
ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 35
ΤΗΛ.: 210 36 20 465 - ΑΘΗΝΑ, Τ.Τ. 106 80

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2004

Φωτοστοιχειοθεσία - Φωτογράφιση: Παναγιώτης Κοντομηνάς, τηλ.: 210 36.30.891
Εκτύπωση: Χ. Ζαχαρόπουλος - Δ. Σιταράς & Σία ΑΕΕ, τηλ.: 210 48.17.381

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΑΘ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ , Μεσαιωνικής Μεσσηνίας ιστοριογεωγραφικά και Κοντοβουνίων οικιστικά	9
ΣΟΦΙΑ ΓΥΦΤΟΠΟΥΛΟΥ , Πολεμονιακός Πόντος-Λαζική: Οί έκκλη- σιαστικές έδρες, οί έκκλησιαστικές έπαρχίες (7ος αϊ.-16ος αϊ.)	107
ΕΥΣΤΡΑΤΙΑ ΣΥΓΓΕΛΟΥ , Βομπλιανά: Συμβολή στην Ιστορία και τήν τοπογραφία τής περιοχής τής Ήρατας	157
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ	
<i>Νεκτάριου Ή. Σκάγκου</i> , Τοπωνύμια Λακεδαιμόνος (Λογκανίκος, Κοτίτσα)	169
<i>Μιχαήλ Σ. Κορδώση</i> , Συνοικίες και έκκλησίες στά Γιάννενα τοῦ 16ου αἰώνα ἀπό τουρκικά κατάστιχα και τόν «Κουβαρά».....	183
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	
<i>Σ.Ν. Ἀσωνίτη</i> , Ανδηγαυική, Κέρκυρα (13ος-14ος αἰώνας) (Ἑλένη Σακελ- λαρίου)	193
<i>Α. Σινάκου</i> , Ἀνθρωπος και περιβάλλον στην πρωτοβυζαντινή εποχή (Μιχ. Κορδώση)	204
GRAECOINDICA - GRAECOSERICA	
<i>Κλαίρη Β. Παπαπαύλου</i> , Γύρω ἀπό τήν κινεζική και τήν έλληνική πλα- στική	205
<i>Κλαίρη Β. Παπαπαύλου</i> , Λευκάδιος Χέρον ἢ Γιάκουμο Κοιζούμι: 100 χρό- νια ἀπό τό θάνατό του. Ἀφιέρωμα	215
<i>Μιχ. Σ. Κορδώση</i> , Συμβολή τών κινεζικῶν πηγῶν στή μελέτη τριῶν θεμά- των πού ἀφοροῦν στό Βυζάντιο και κατ' ἐπέκταση στή Δύση. α) Ἀνα- τολικά ὅρια Βυζαντίου, β) Ἀφετηρία και περίοδοι τής Ρωμαϊκῆς-Βυζα- ντινῆς Ιστορίας, γ) Ἡ εἰκόνα τοῦ Ρωμαϊκοῦ-Βυζαντινοῦ κράτους στην Ἀνατολή	237
<i>The sources of Roman-Greek world in ancient and mediaeval Chinese texts,</i> <i>translated and annotated by Chen Zhi-Qiang</i>	255
<i>Στέφανου Κορδώση</i> , Οἱ πρεσβεῖες τών Βυζαντινῶν και Ἀσιατῶν στούς Τούρ- κους τής Κεντρικῆς Ἀσίας, ἀπό τήν ἐπιγραφή τοῦ Kül-Tegin	435

Ὁ ἄλλος Λευκάδιος Χέρον: Εἰσαγωγή, Ἐπιλογή - Παρουσίαση κειμένων, Μετάφραση - Συμπλήρωση σημειώσεων, Κλαίρης Β. Παπαπαύλου (Μιχ. Κορδώση)	445
<i>A.K. Sinha</i> , The materialism and historiography. Some Indo-Hellenic parallels (Μιχ. Κορδώση)	446
<i>U.P. Arora</i> , Ancient India and the Greeks (Indian History Congress, 63rd session). Presidential Address (Μιχ. Κορδώση)	447
Σινοϊαπωνικές εἰδήσεις στὸν ἐλληνικό χῶρο (Κλ. Παπαπαύλου)	447
<i>Α΄ Διεθνές Συνέδριο Σινο-Ελληνικῶν Σπουδῶν: Σχέσεις Ἑλληνικοῦ καὶ Κινεζικοῦ Κόσμου</i> (ὕπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων)	452

ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΙ ΚΟΝΤΟΒΟΥΝΙΩΝ ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ*

Σπίτια ύψώνονται καί πέφτουν, καταρρέουν, έπεκτείνονται,
Έξαφανίζονται, καταστρέφονται, άναστηλώνονται ή στη θέση τους
Είνας ένας άνοιχτός άγρός...
Παλιές πέτρες σέ νέα κτίρια, παλιά ξυλεία σέ νέες φωτιές...
Τά σπίτια ζούνε και πεθαίνουν: ύπάρχει καιρός για χτίσιμο
Και καιρός για νά ζήσεις...

Από την ποιητική σύνθεση του T. S. Eliot, *Four Quartets*.
Μετάφραση: Έφη Αθανασίου.

Ι. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ

Στο νοτιοδυτικό άκρο της Πελοποννήσου «άναμεταξύ εις τόν Μεσσηνιακό κόλπο και Κυπαρήσιο»¹ βρίσκεται η Μεσσηνία. Ο Πάμισος (*Πιρνάτζας*), το μεγαλύτερο ποτάμι της, διασχίζει την εύφορη πεδιάδα της με κατεύθυνση από βορρά προς νότο. Κεντροδυτικά, ανάμεσα στη δεξιά όχθη του Παμίσου και των παραλίων του Ιονίου, εντοπίζουμε τον ορεινό όγκο των *Κοντοβουνίων*, ο οποίος ονομάζεται επίσημα «Όρη Κυπαρισσίας» και περατώνεται δυτικά στη βουνοσειρά της *Αγιάς*, η οποία ταυτίζεται με το αρχαίο Αιγαλέον όρος (χάρτης 1). Η εν λόγω ορεινή ενότητα μαζί με τα γύρω χαμηλότερα βουνά όπως η *Ιθώμη* (το μεσαιωνικό *Βουρκάνο*), αποτελούν μία από τις τέσσερις ορεινές ομάδες που συμμετέχουν στη γεωμορφία της Πελοποννήσου².

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε υπό μορφή διάλεξης στη Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του ΕΜΠ στις 10 Ιουλίου 2003, με επιβλέπουσα την αναπληρώτρια καθηγήτρια, Αικατερίνη Δημητσάντου-Κρεμέζη, την οποία από τη θέση αυτή ευχαριστώ. Θερμές ευχαριστίες οφείλω και στον Βύρωνα Χρηστίδη, με τον οποίον είχα αρχίσει τη διάλεξη. Επίσης, στον καθηγητή Δημήτρη Καρύδη και στον αναπληρωτή καθηγητή Ευάγγελο Ευαγγελινό, οι οποίοι συναποτέλεσαν, με την κυρία Κρεμέζη, την επιτροπή βαθμολόγησης. Τέλος, ευχαριστώ όσους συναδέλφους ή φίλους με στήριξαν σ' αυτή μου την προσπάθεια.

1. Δ. Φιλιππίδης και Γ. Κωνσταντῆς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Βιέννη 1791 (ανατύπωση Αθήνα 1988), σ. 128.

2. Δ. Κισκύρας, Τά βουνά τῆς Πελοποννήσου, *Πελοποννησιακή Πρωτοχρονιά* [= *Πελλρωτ*], τ. 4 (1960), σ. 130.

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΕΣ. Εκατέρωθεν της περιοχής των Κοντοβουνίων σχηματίζονται δύο φυσικά περάσματα με διεύθυνση ανατολή-δύση:

α) Το βόρειο, ο λεγόμενος κατά την αρχαιότητα «Μεσσηνιακός Αυλώνας»³, από την άνω μεσσηνιακή πεδιάδα (αρχαίο Στενυκληρικόν πεδίον/ μεσαιωνικοί *Λάκκοι*) διέρχεται την κοιλάδα του Σουλιμά και καταλήγει στο Ιόνιο, βόρεια της Κυπαρισσίας αφήνοντας βορειότερα τα βουνά Τετράζι (αρχαία Νόμια, ύψος 1.389 μ.) και Λύκαιο (ύψ. 1.420 μ.).

β) Το νότιο πέρασμα, από την κάτω μεσσηνιακή πεδιάδα (αρχαία Μακαρία), στο Νησί (από το 1867 Μεσσήνη), περνάει από το ποτάμι της Βελίκας (αρχαίος Βίας;), πριν το βουνό Μαγκλαβάς (ύψ. 711 μ.), διακλαδίζεται δυτικά-βορειοδυτικά κατά την νήσο Πρώτη και δυτικά-νοτιοδυτικά προς τον κόλπο του Ναβαρίνου, αφήνοντας νοτιότερα τον Λυκόδημο (την αρχαία Μαθία, ύψ. 960 μ.) και το ακρωτήριο Ακρίτας (κάβο Γάλλο).

Στον ευρύτερο μεσσηνιακό χώρο το σύστημα επικοινωνίας-συγκοινωνίας με άλλες όμορες περιοχές καθορίζουν κυρίως τέσσερα χερσαία περάσματα σε χρήση και αξία μακράς διάρκειας⁴:

α) Βορειοδυτικά είναι η εκβολή της Νέδας (*Μπούζης*), πέραν της οποίας εκτεινόταν η αρχαία Τριφυλία⁵. Αυτό ήταν το εύκολο σημείο εισόδου για όσους μετανάστες ή/και εισβολείς έφταναν στη Μεσσηνία, ακολουθώντας την άνετη παραλιακή-περιφερειακή διαδρομή της δυτικής Πελοποννήσου.

β) Βορειοανατολικά, στα στενά της Τσακώνας (στο Δεργένι Λεονταρίου), η μεσαιωνική διάβαση *Μακρυπλάγι*⁶, απ' όπου περνούσε η *Βασιλική οδός*⁷, οδηγεί στα υψίπεδα της κεντρικής Πελοποννήσου (μεσαιωνική *Μεσαρέα*/ αρχαία Αρκαδία).

γ) Ανατολικά, υπάρχει η διέλευση εγκάρσια στον Ταΰγετο (ο μεσαιωνικός *Πενταδάκτυλος*, ύψ. 2.407 μ.) προς Μυστρά και Σπάρτη (μεσαιωνική *Λακεδαίμονα*), όπου και επισημαίνεται αρχαίος δρόμος⁸.

δ) Τέλος νοτιοανατολικά είναι το πέρασμα στο φαράγγι της *Κοσκάρακας*

3. Στράβων, *Γεωγραφικά*, Η' 350 (έκδ. Πάπυρου, τ. 3, σ. 1030).

4. Για μια διαχρονική θεώρηση του θέματος, βλ. F. Lukermann, *Settlement and Circulation: Pattern and Systems*, στο W. McDonald και G. Rapp Jr. (επιμ.), *The Minnesota Messenia Expedition: Reconstructing a Bronze Age Regional Environment*, Μιννεάπολη 1972 [= **MME**], σσ. 148-170· πρβλ. Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, *Δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1993, χάρτης σ. 28.

5. Πολύβιος, *Ιστορία*, Δ' 77, 8-10 (έκδ. Πάπυρου, τ. 2, σ. 740).

6. Π. Καλονάρος (επιμ.), *Το Χρονικόν τοῦ Μορέως*, Αθήνα 1940, ανατύπωση χωρίς χρονολογία (όμως Αθήνα 1989) [= **ΧρΜορ**], στχ. 5333/57/73 (σσ. 222-224), 5506 (σ. 228), 6666 (σ. 272).

7. F. Miclosich και J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, Βιέννη (ανατ. Αθήνα 1996) [= **M-M**], τ. 5 (1887), σ. 160.

8. Γ. Πίκουλας, *Ἡ Νότια Μεγαλοπολιτική Χώρα ἀπὸ τὸν 8ο π.Χ. ὡς τὸν 4ο μ.Χ. αἰ.*, Αθήνα 1988, σσ. 220, 222.

(αρχαία Χοίρειος νάπη)⁹, που συνδέει με την *Αποσκιαδερή Μάνη*¹⁰ και την εσχαιά του Ταινάρου (κάβο Ματαπά).

ΦΥΣΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ. Τη μεσσηνιακή «χερσόνησο»¹¹ συγκροτούν δυο διαφορετικές γεωτεκτονικές ζώνες:

α) Προς τα δυτικά η ζώνη Γαβρόβου-Τρίπολης, που περιλαμβάνει τα χαμηλότερα βουνά όπως της δυτικής Πυλίας (Άγιος Νικόλαος ύψ. 484 μ., *Μανητλάς*, 326 μ.) και τη λοφοσειρά της Τριφυλίας (*Προφήτ' Ηλίας*, 379 μ.), και

β) Η ζώνη Ωλονού-Πίνδου στα ανατολικά, στην οποία ανήκουν τα υψηλότερα βουνά: Λυκόδημος, Κοντοβούνια, Τετράζι και Λύκαιο¹².

Στη στρωματογραφία αμφοτέρων κυριαρχούν σχεδόν αποκλειστικά ιζηματογενή πετρώματα και ιδίως ασβεστολιθικά¹³. Οι ασβεστόλιθοι της δεύτερης ζώνης διαφέρουν απ' αυτούς της πρώτης σε ηλικία και δομή. Στη δυτική άκρη της δεύτερης ζώνης, απ' τον Ακρίτα μέχρι την Κυπαρισσία, έχουν σχηματιστεί κροκαλοπαγή πετρώματα, όπως αυτά στα βουνά *Ζαρναούρα* (518 μ.), *Αε-Λιάς* (Χαντρινού, 620 μ.), *Μακλαβάς* και αυτά της οροσειράς του Αιγαλέου (*Αγία* 1.066 μ., *Αγιαβαρβάρα* 1.219 μ., *Γεράνιο* 969 μ.)¹⁴.

Το εύκρατο κλίμα της Μεσσηνίας, τύπου θαλάσσιου μεσογειακού, τουλάχιστον προς το παρόν, δεν έχει μεταβληθεί από την αρχαιότητα¹⁵. Η θερμοκρασία με μέση ετήσια τιμή 19°C σπανίως κατέρχεται υπό το μηδέν. Οι χειμώνες είναι ήπιοι και πολύ βροχεροί. Το μέσο ετήσιο ύψος βροχής στα ορεινά ξεπερνάει τα 1.200 χιλιοστά¹⁶. Μέσα στους υδροπερατούς ασβεστόλιθους της ζώνης Πίνδου σχηματίζονται υδροφόροι ορίζοντες και καρστικά έγκοιλα, που τροφοδοτούν πλήθος πηγές επαφής και κεφαλάρια. Σημειώνω τη γνωστή από το «Χρονικό του Μορέως» *Κοπρινίτσα*¹⁷ και τα κεφαλάρια στον Κόκλα (η αρ-

9. Σ. Κουγέας, Συμβολαί εις την ιστορίαν και τοπογραφίαν τῆς ΒΔ Μάνης, Ἑλληνικά, τ. 6 (1933), σσ. 269-270.

10. Ο ίδιος, *Νικήτα Νηράκη, Μανιάτικα ἱστορικά στιχουργήματα*, Αθήνα 1964, σ. 48 σημ. στχ. 25.

11. Δ. Κισκύρας, Ἡ περιοχή τῆς Μεσσηνίας ἀπὸ γεωτεκτονικὴ καὶ γεωδυναμικὴ ἄποψη, *Πρακτικά τοῦ Γ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν* [= ΔΣΠΣ] (= *Πελοποννησιακά Παράρτημα* 13), τ. 3 (1987-1988), σ. 194.

12. Γ. Κατσιμάτσος, *Γεωλογικὴ μελέτη περιοχῆς Βασιλικού-Ίθώμης Μεσσηνίας*, Αθήνα 1980, σ. 17 σχδ. 2.

13. Δ. Κισκύρας, *Τὰ ἱζηματογενῆ πετρώματα τῆς Μεσσηνίας*, Αθήνα 1938.

14. Ο ίδιος, Ὑδρογεωλογικὲς παρατηρήσεις πὺν ἀναφέρονται στὴν περιοχή τῆς Δυτικῆς Μεσσηνίας, *Πρακτικά τοῦ Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= *Πελ. Παρ.* 18), 1991, σσ. 70-72.

15. Πρβλ. Στράβων, *Γεωγραφικά*, Η' 366 (τ. 3, σ. 1074).

16. Ἡ. Μαριολόπουλος, Τὸ κλίμα τῆς Πελοποννήσου, *ΠελΠρωτ.* τ. 8 (1964), σσ. 77-82· Γ. Θεοχαράτος και Κ. Μιχόπουλος, Κλιματικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς Πελοποννήσου. Ἡ ἐπίδρασή τους στὴ γεωργικὴ παραγωγή, *Πρακτικά τοῦ ΣΤ' ΔΣΠΣ* (= *Πελ. Παρ.* 24), τ. 3 (2001-2002), σσ. 403-404· τὸ μέσο ετήσιο ὕψος βροχῆς στὴν επαρχία Τριφυλίας ἀπὸ 1-9-1984 ἕως και 31-7-2002 ἦταν 808 χιλ. με βροχερότερο τὸ 1999 (1.306,9 χιλ.), βλ. εφημ. *Ελευθερία*, 26-8-2002, σ. 24.

17. *ΧρΜορ*, στχ. 5302, 5316 (σ. 221).

χαία Αχαΐα πηγή;), στον Αϊτό, το Κεφαλόβρυσο στο Αληκοντούζι κ.λπ. Δυτικότερα, στη ριζοβουνιά, κατά μήκος του Αιγαλέου, άλλες σπουδαίες πηγές εκφορτίζουν την υδροφορία των κροκαλοπαγών¹⁸.

Ένα σημαντικό χαρακτηριστικό του τόπου είναι η έντονη σεισμική δράση. Αρκεί να αναφέρει κανείς το «μεγάλο σεισμό», που έγινε στις 27 Αυγούστου 1886, του οποίου το επίκεντρο τοποθετείται δυτικά της Πρώτης. Από τον σεισμό αυτό μεγέθους $8\frac{1}{4}$ Richter, καταστράφηκαν τα Φιλιατρά, η Λιγούδιστα (σήμερα Χώρα), η Κορώνη και 123 χωριά της δυτικής Μεσσηνίας· 6.000 σπίτια κατέρρευσαν και 326 άνθρωποι σκοτώθηκαν¹⁹. Έκτοτε οι τοπικοί σεισμοί στη δυτική Μεσσηνία, με μέγεθος άνω των 5 Richter, ξεπερνούν τους 30²⁰. Οι επιπτώσεις του φαινομένου στο παλαιότερο κτισμένο περιβάλλον και ειδικά στα θεμελιωμένα σε χαλαρά εδάφη κτίσματα είναι προφανείς.

ΤΟΠΟΣ ΚΑΙ ΔΟΜΗΜΕΝΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ. Το τοπίο κλιμακώνεται υψομετρικά από τα πεδινά σε ημιορεινές λοφοσειρές και γίνεται ορεινό με δεσπόζουσες τηλεφανείς κορυφές, που λειτουργούν ως ορόσημα και σημεία αναφοράς της θέσης που βρίσκεσαι. Μικρά οροπέδια έχουν σχηματιστεί, ενώ κατάχλωρες κοιλάδες ποτίζονται από άφθονα ρέματα και πηγές. Εδώ οι έννοιες του μέτρου και της μικρής κλίμακας είναι παρούσες. Τα χαμηλότερα εδάφη καλλιεργούνται (κύρια προϊόντα: λάδι, σταφίδα και κρασί), ενώ τα πιο ορεινά καλύπτουν λόγχοι από θάμνους και αγριόδεντρα. Πριν την αποδιοργάνωση του παραδοσιακού πολιτισμού με την αγροτική έξοδο κατά τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, ο χαρακτήρας της οικονομίας ήταν μεικτός, γεωργοκτηνοτροφικός, περισσότερο γεωργικός και λιγότερο κτηνοτροφικός στα πεδινά, ενώ βαίνοντας προς τα ορεινότερα η σχέση ανατρεπόταν υπέρ της κτηνοτροφίας (κυρίως γιδοπρόβατα).

Στη διάθρωση του σύγχρονου οικιστικού πλέγματος αναδεικνύονται ιεραρχικά οι τέσσερις πόλεις της πεδινής Τριφυλίας, που περιλαμβάνουν ημιστικό πληθυσμό: Κυπαρισσία/ πριν το 1835 Αρκαδία, Φιλιατρά, Γαργαλιάνοι και Χώρα/ πριν το 1927 Λιγούδιστα· και στο μυχό του Μεσσηνιακού κόλπου το πολεοδομικό δίπολο Καλαμάτα-Μεσσήνη (πριν Νησί). Ο αγροτικός πληθυσμός κατανέμεται σε διάσπαρτους πεδινούς και ορεινούς οικισμούς, οι πολυαριθμότεροι από τους οποίους δεν ξεπερνούν τους 500 κατοίκους. Μεγαλύτερη συχνότητα εμφανίζουν όσοι αριθμούν 100-200 κατοίκους, ενώ η πλειονότητα του αγροτικού κόσμου κατοικεί σε χωριά με 200-500 άτομα.

Ειδικότερα, στον ορεινό χώρο της μεσσηνιακής χερσονήσου (δεξιά του Πα-

18. Κισκύρας, Ύδρογεωλογικές παρατηρήσεις (όπ. σημ. 14), σσ. 72-80· βλ. και χάρτη 3-6 στο ΜΜΕ.

19. Δ. Κισκύρας, Ή Πελοπόννησος από σεισμολογική άποψη, *ΠελΠρωτ*, τ. 2 (1958), σ. 107· Α. Γαλανόπουλος, Σεισμική γεωγραφία της Πελοποννήσου, *ΠελΠρωτ*, τ. 8 (1964), σ. 51.

20. Κισκύρας, Μεσσηνίας γεωτεκτονική και γεωδυναμική (όπ. σημ. 11), σσ. 205-206.

μίσου) αναγνωρίζονται στο εδαφικό ανάγλυφο, από βόρεια, οι εξής τοπικές ενότητες οικισμών (σύνολα χωριών):

α) Τα *Απανωχώρια*. Έτσι λέγονται τα χωριά του Λυκαίου. Εκεί δηλαδή που βρίσκονται οι πηγές της Νέδας και ο ναός του Επικουρείου Απόλλωνα²¹.

β) Τα *Ζουρτσανοχώρια*. Είναι τα περί τη Ζούρτσα (από το 1927 Κάτω ή Νέα Φιγάλεια) χωριά της Ολυμπίας, που βρίσκονται ανάμεσα στο *Αλβενέικο βουνό* (αρχαία Μίνθη, ύψ. 1.344 μ.) και τη Νέδα²².

γ) Τα *Σουλιμοχώρια*²³. Είναι μια πύκνωση οικισμών στο Τετρόξι με σημαντικότερο, κατά την Τουρκοκρατία, το *κεφαλοχώρι* του Σουλιμά²⁴. Ονομάζονται επίσης και *Αρβανιτοχώρια* λόγω της αλβανικής προέλευσης των κατοίκων τους, οι οποίοι ομιλούσαν μέχρι τις μέρες μας μία μεικτή ελληνοαλβανική διάλεκτο²⁵.

δ) Τα χωριά των *Κοντοβουνίων*, τα οποία αποτελούν την κύρια περιοχή εστίασης της μελέτης μας.

ε) Τα χωριά του Λυκοδήμου (*Λυκοδήματα*), στην κεντρική Πυλία²⁶, και

στ) Τα «Ακριτοχώρια»²⁷ στα *Μοθω(νο)κόρωνα*.

21. Πρόκειται για τα χωριά: Αγιοσώστης, Σκληρού, Αμπελιώνα, Δέλγα (το 1930 μετονομάστηκε Πέτρα), Μπέρεκλα (1930 Νέδα), Μαρίνα, Κακαλέτρι και Στάσιμο. Βλ. 'Α. Τσέαλης, 'Η επιδρομή του Μπράιμη, *Πελλήρωτ*, τ. 5 (1961), σ. 175 σημ. 3· ο ίδιος, *Τὰ Μεσσηνιακά χωριά του Λυκαίου...*, στο Μ. Φερέτος (επιμ.), *Μεσσηνιακά 1968*, Αθήνα 1968, σσ. 65-72.

22. Βλ. D. Georgacas και W. McDonald, *Place names of southwest Peloponnesus. Register and indexes*, Αθήνα 1967, Παράρτημα στα *Πελοποννησιακά* [= *Πελ*], τ. 6 (1968) και ανεξάρτητος τόμος 1967 [= *G-McD*], αριθμός 2129 (σ. 137), όπου μαζί με τη Ζούρτσα αναγράφονται τα χωριά: Πάνου Κοπάνιτσα (1955 Κρουονέριον), Τριάντα, Μουντρά (1927 Φασκομηλιά), Βερβίτσα (1927 Πετράλωνα), Στροβίτσι (1916 Λέπρεον) και Πρασιδάκι.

23. Μαζί με το Σουλιμά (1927 Άνω Δώριον) συμπεριλαμβάνονται και τα εξής χωριά: Κούβελα, Σίρτζι, Διμάντρα, Χαλκιά, Πάνου Ψάρι, Ψάρι, Βλάχα (1940 Χρυσοχώριον), Λάπη (1930 Ριζοχώρι), Αι-Γιώργης, Κλέσουρα (1960 Αμφιθέα), Γουβαλάρια (1956 Άγιος Πέτρος), Στυλάρι, Κοπανάκι (Άνω), Κάτου Κοπανάκι, Κάτω Σουλιμά (1924 Δώριον), Βασιλικό και Κατσούρα (1940 Άνω Βασιλικό), *G-McD*, αρ. 7307 (σ. 254).

24. Τα μεταβυζαντινή περίοδο ο όρος «κεφαλοχώρι» προσδιορίζει χωριό χριστιανών με πρόνομα αυτοδιοίκησης και δικαιώματα ιδιοκτησίας, βλ. 'Α. Μπυμπίκου-Αντωνιάδη, 'Ελλάδα 1350-1650, στο βιβλίο της: *Προβλήματα 'Ιστορίας. Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά I*, Αθήνα 1996, σ. 206· ο Μαρίνο Μικιέλ στην Έκθεσή του (1691) γράφει ότι οι κάτοικοι του Σουλιμά (*Solimano*) ήταν σκληροτράχηλοι και θηριώδεις και ότι οι Τούρκοι με δυσκολία τους διοικούσαν, βλ. Σ. Λάμπρος, *Ιστορικά Μελετήματα*, Αθήνα 1884 (ανατ. 1979), σ. 203· 'Α. Τσελίκας, *Μεταφράσεις Βενετικών εκθέσεων περί Πελοποννήσου*, Β' *Πελ*, τ. 17 (1989), σ. 147· ενώ ο 'Α. Γρηγοριάδης, *Ιστορικά 'Αλήθεια*, Αθήνα 1934 (ανατ. 1994), σσ. 88-89, γράφει ότι τα Σουλιμοχώρια «αυτοδιοικούντο υπό είδους στρατιωτικής όμοσπονδίας» και ότι «ποτέ δέν έπατήθησαν από Τούρκους ή 'Ενετούς».

25. Στο *G-McD*, σ. 78, καταγράφονται 27 αλβανόφωνα χωριά της Τριφυλίας από τα οποία τα περισσότερα βρίσκονται στα Σουλιμοχώρια· βλ. και B. Randolph, *The Present State of the Morea called anciently Peloponnesus*, Λονδίνο 31689 (ανατ. Αθήνα 1991), σ. 16.

26. Όπως τα παλιά ερειπωμένα χωριά Ρομίρη και Σουληνάρι (*Σουληναρορόμιρα*), Ξαναχτισμένα στη δεκαετία του 1960, 4 χλμ. βορειοδυτικά, αλλά και τα Τρώπες, Δράγκα (1927 Μαθία), Γαμπριά, Λυκία, Κόκκινον κ.ά.

27. Το όνομα στο Ν. Πασαγιώτης, *Ανεβάσταγοι*, Αθήνα 1992. Ακριτοχώρια τα: Λαχανάδα, Γρί-

ΚΟΝΤΟΒΟΥΝΙΑ. Από τις παραπάνω ενότητες, τη μεγαλύτερη γεωγραφική έκταση και αριθμό χωριών έχουν τα Κοντοβούνια. Το μεταβυζαντινό όνομα Κοντοβούνια, με τη στενή του έννοια, χαρακτηρίζει το βόρειο μέρος της οροσειράς της Κυπαρισσίας, ενώ με την ευρύτερη, ολόκληρη την ίδια ορεινή περιοχή νότια του μεσσηνιακού αυλώνα²⁸. Απ' αυτό παράγεται τοπικό εθνικό Κοντοβουνήσιος/ Κοντοβουνήσος, το οποίο καθίσταται επώνυμο²⁹ που σχηματίζει ανδρωνυμικό Κοντοβουνήσaina^{29α}. Κατά τη Δεύτερη Τουρκοκρατία τα *Κοντοβούνια*, ήταν ένα από τα τέσσερα *κόλια* (τμήματα) που αποτελούσαν το βιλαέτι ή καζά της Αρκαδιάς³⁰. Κατάλογο των χωριών έχει δημοσιεύσει ο Rouqueville³¹ και η Γαλλική *Expédition*³². Το σύνθετο νεοελληνικό τοπωνύμιο *Κοντοβούνια* ετυμολογείται είτε από το επίθετο «κοντός» για το χαμηλό του ύψους³³ είτε από το επίρρημα «κοντά» για το εγγύς και ευπρόσιτο του χώρου³⁴. Χωριό Κοντοβούνι του τερριτορίου της Μεθώνης συναντάμε σε έγγραφο του 1698³⁵ το οποίο σώζεται ως τοπωνύμιο σήμερα στην περιοχή του χωριού Μανιάκι³⁶.

ξη (1927 Ακριτοχώριον), Καπλάνη, Τσαϊζη (1916 Υάμεια), Σαρατσά (1927 Χρυσοκελλαριά), Βασιλίτση κ.ά.

28. G-McD, αρ. 3215 (σσ. 161-162).

29. Θ. Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπὸ τὰ 1770 ἕως τὰ 1836*, Αθήνα 1846 (ανατ. 1981, επιμ. Τ. Γριτσόπουλος), σσ. 268-269· Δ. Πετρόπουλος, *Πελοποννησιακά δημοτικά τραγούδια*, *ΠελΠρωτ*, τ. 3 (1959), σ. 62.

29α. Δ. Γεωργακάς, *Συμβολή εἰς τὴν τοπωνυμικὴν ἔρευνα*, *Ἀθηνᾶ*, τ. 48 (1938), σ. 32.

30. Τα υπόλοιπα ἦταν *Κάμπος*, *Σουλιά* και *Ζούρτσα*, βλ. Ἄ. Φραντζῆς, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, Αθήνα 1839, τ. 1 (ανατ. 1976, επιμ. Ἰ. Γιανναροπούλου), σ. 372 σημ. 1· Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, Αθήνα 1939 (ανατ. 1978), σ. 107· ὅταν ο Κανέλλος Δελγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. 3, Αθήνα 1957 (= *Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21*, τ. 18), σ. 10, γράφει «Κοντοβούνια τῆς Ἀνδρούσας», τα ενοεῖ φυσικά με τὴν ευρύτερη γεωγραφικὴ σημασία που ἔχουν.

31. F. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, Παρίσι 2^η 1827, τ. 6, σ. 19 σημ. 1, τα Κοντοβούνια τα γράφει Koudounia. Ο κατάλογος συγκεντρωμένος το 1815 περιλαμβάνει 32 χωριά. Τα ονόματα των χωριών δημοσιεύονται αλλοιωμένα. Λάθη στα τοπωνύμια υπάρχουν και στην ελληνική μετάφραση Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα*, *Πελοπόννησος*, μτφρ. Ν. Μολφέτα, Αθήνα 1997, σ. 443, ὅπως στα Βούτενα (*Vatena*), Μάχρενα (*Kachrena*), Μάλη (*Khalli*), Τριτσόλα (*Trisselou*), Λούμι (*Limni*), Χρύσοβα (*Chrissasou*), Μύρου (*Cheiriou*) κ.ά.

32. Μ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφικὴ, Διοικητικὴ καὶ Πληθυσιακὴ Ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1971* [= **ΓΑΠΕ**], τ. 1, μέρος Α', Αθήνα 1973, σ. 33.

33. W. Leake, *Ταξίδι εἰς τὸν Μοριά*, μτφρ. Γ. Στάθης, *Γορτυνιακά*, τ. 2 (1978), σ. 253. Η ψηλότερη κορυφὴ εἶναι ο Ἅγιο-Κωσταντίνος, 1,6 χλμ. βόρεια τῆς Μάλης, με υψόμετρο 1.225 μ.

34. Ἰ. Φαλλμερσνέερ, *Περί τῆς καταγωγῆς τῶν σημερινῶν Ἑλλήνων*, μτφρ. Κ. Ρωμανός, Αθήνα 1984, σ. 91.

35. Γ. Νικολάου, Ἐκκλησίες Πελοποννησίων πρὸς τὸν Γενικὸ προβλεπτή Πελοποννήσου Francesco Grimani γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἀγαραῖες (1698/99), *Πρακτικὰ τοῦ Ε' ΔΣΠΣ* (= *Πελ. Παρ.* 22), τ. 4 (1996-1997), σ. 280.

36. G-McD, αρ. 3214 (σ. 161). Το ὄνομα *Κοντοβούνια* μνημονεύεται και σε δημοτικὸ τραγούδι, βλ. Πετρόπουλος, *Δημοτικὰ τραγούδια* (ὁπ. σημ. 29), σ. 59-60· Ἄ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, *Θεσσαλονίκη* [= **ΙΝΕ**], τ. 7 (1986), σ. 115.

Η ευρύτερη περιοχή των Κοντοβουνίων, ποτέ στο παρελθόν δεν αποτέλεσε ενιαία διοικητική ενότητα. Στην Ενετοκρατία συμβάλλουν εκεί τα *territori* Αρκαδίας, Ανδρούσας, Μεθώνης και Ναβαρίνου, στη Δεύτερη Τουρκοκρατία τα βιλαέτια Αρκαδίας, Ανδρούσας, Ιμπλακίων και Ναβαρίνου και στη σύγχρονη εποχή οι μεσσηνιακές επαρχίες Τριφυλίας, Μεσσήνης και Πυλίας. Με την πρόσφατη διοικητική διαίρεση, η περιοχή διαχέεται σε έξι δήμους και δυο κοινότητες³⁷. Από πλευράς εκκλησιαστικής οργάνωσης-διοίκησης διαμοιραζόταν άλλοτε ανάμεσα στη μητρόπολη Χριστιανουπόλεως και την επισκοπή Ανδρούσης³⁸, ενώ από το 1833 στη μητρόπολη Τριφυλίας και Ολυμπίας και τη μητρόπολη Μεσσηνίας³⁹. Παρ' όλα αυτά, η τοπική ενότητα των Κοντοβουνίων μπορεί να αποκατασταθεί με όρους γεωγραφίας, όπως η εδαφική μορφολογία και η φυσιογνωμία του οικοσυστήματος⁴⁰.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ. Η παρούσα εργασία, αποτελεί μια προσπάθεια κατανόησης των αλλαγών που συντελούνται στον κατοικημένο χώρο, μέσα από τη θεώρηση της αλληλοεπίδρασης που ενυπάρχει στη σχέση της Γεωγραφίας με την Ιστορία, ιδίως κατά τη διάρκεια των μέσων χρόνων στη Μεσσηνία. Επικεντρώνεται ωστόσο ειδικότερα, στα οικιστικά των Κοντοβουνίων κατά τη νεότερη περίοδο. Στο τέλος, εξετάζει συνοπτικά τη μεταμεσαιωνική αρχιτεκτονική της αγροτικής κατοικίας. Αυτή, που συνήθως αποκαλούμε *ανώνυμη, λαϊκή ή παραδοσιακή* και η οποία απ' ό,τι φαίνεται έχει βρει τη θέση που της αρμόζει στην εθνική μας κληρονομιά⁴¹. Η περιοχή των Κοντοβουνίων, απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, παραμένει από αυτή την άποψη ανεξερευνήτη⁴².

37. Νόμος 2539/1997 («Ι. Καποδίστριας»). Δήμοι: Αετού, Αριστομένους, Ιθώμης, Νέστορος, Παπαφλέσσα και Φιλιατρών. Κοινότητες: Τρικόρφου και Τριτύλας. Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, φ. 4 (2281), 22-1-1998, σσ. 85-86.

38. Τ. Γριτσόπουλος, *Η Έκκλησία της Πελοποννήσου μετά την "Αλωσιν*, Αθήνα 1992, σσ. 405-407, 421-436, 507-541.

39. 1833: επισκοπή Μεσσήνης, 1852: επισκοπή Μεσσηνίας, βλ. μητρ. Μεσσηνίας Χρυσόστομος Θέμελης, Σελίδες της Χριστιανικής Μεσσηνίας, *Πρακτικά του ΣΤ' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 24), τ. 1 (2001-2002), σ. 255.

40. Για τον όρο «οικοσύστημα», βλ. Κ. Κουτσόπουλος, *Γεωγραφία: Μεθοδολογία και Μέθοδοι ανάλυσης χώρου*, Αθήνα 1990, σσ. 90 κ.εξ.

41. Βλ. την σειρά *Έλληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* [= **ΕΠΑ**], ττ. 1-8, Αθήνα 1989 κ.εξ. Βλ. επίσης εκτενή βιβλιογραφία στα: Ί. Δημακόπουλος (επιμ.), *Ανθολογία Έλληνικής Αρχιτεκτονικής. Η κατοικία στην Ελλάδα από το 15ο στον 20ο αιώνα* (εκδ. ΥΠΠΕ), Αθήνα 1981, σσ. 75-133· Ν. Μουτσόπουλος, *Βιβλιογραφία ελληνικής λαϊκής αρχιτεκτονικής*, στο ΤΕΕ, *Πεπραγμένα του 2ου συμποσίου του ICOMOS*, Αθήνα 1979, σσ. 375-441· ο ίδιος, *Συμβολή στη βιβλιογραφία της λαϊκής αρχιτεκτονικής*, Θεσσαλονίκη 1978.

42. Επίτοπια επίσκεψη από ομάδα αρχιτεκτόνων πρότεινε για κάποια από τα χωριά (π.χ. Μάλη, Ραφτόπολο, Ασούνη, Σελά, Μανιάκι, Πάνω Κοντογόνη) περιορισμένη προστασία (= βαθμό προστασίας 3)· προβλ. «Η μελέτη έντοπιισμού καταγραφής και αξιολογήσεως παραδοσιακών οικισμών, *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 9 (1975), σσ. 113 κ.εξ., όπου βλ. κυρίως Α. Πετρονάκης, Μ. Καβάγια, Κ.

Έχοντας υπόψη, ότι ο βαθμός αλλοίωσης του κτισμένου περιβάλλοντος στον αγροτικό χώρο⁴³ συναρτάται αντίστροφα του υψομέτρου και της απομόνωσης, για τον προσδιορισμό και περιορισμό της περιοχής μελέτης, επιλέξαμε αυστηρά το σύνολο των οικισμών που περιλαμβάνει ή τέμνει η ισούψης των 500 μέτρων (εξαπλώνεται μεταξύ των 37°03'-37°15' βόρειο γεωγραφικό πλάτος, και 21°39'-21°54' ανατολικά του Greenwich γεωγραφικό μήκος). Η ανελαστικότητα του συμβατικού κριτηρίου επιλογής (υψόμετρο) που ακολουθώ, άφησε εκτός μελέτης κάποια γνωστά κοντοβουνιώτικα χωριά, όπως τον Αϊτό (Αετό)⁴⁴ και την ερημωμένη σήμερα Βιδίσοβα (1930 Δροσοπηγή)⁴⁵, αλλά και τέσσερα ακόμη «ημιορεινά» χωριά, τα οποία είχα συμπεριλάβει αρχικά στο σώμα των Κοντοβουνίων⁴⁶. Η «περιοχή μελέτης» περιλαμβάνει συνολικά 41 τώρα ή/και άλλοτε οικιστικά κέντρα, χωρίς να συμπεριλαμβάνονται σ' αυτά μεσαιωνικές θέσεις και μοναστήρια (πίν. 2, χάρτης 3)⁴⁷. Η περιοχή αυτή με επιφάνεια 221,4 τετραγωνικά χιλιόμετρα, αντιστοιχεί στο ένα εκατοστό της εκτάσεως της Πελοποννήσου και συγκεντρώνει ολιγάριθμο πληθυσμό (2.482 κάτοικοι, απογραφή 1991), ο οποίος μόλις ξεπερνά το 2% του πληθυσμού αυτής της ίδιας γεωγραφικής ενότητας. Η υπάρχουσα πληθυσμιακή πυκνότητα με 11,2

Κρεμξή και Ρ. Γαλανάκη, Πελοπόννησος και Νότια Έπτανησα, σσ. 129-133. Ειδικά η Μάλη και η Ασούτενα έχουν προταθεί τελευταία για να συμπεριληφθούν σε πρόγραμμα αξιοποίησης εγκαταλελειμμένων οικισμών· βλ. εφημ. *Σημαία*, 16-10-2001, σ. 13 και εφημ. *Θάρος*, 10-10-2003, σ. 4.

43. Οι παρεμβάσεις αλλοίωσης συνίστανται κυρίως στην χρήση μοντέρνων δομικών υλικών σε προσθήκες ή/και νέες κατασκευές (μπετόν, τσιμεντόλιθοι, βιομηχανικά τούβλα και κεραμίδια, αλουμινένια κουφώματα, επίχρηση λιθοδομών κ.ά.), την εφαρμογή ρυμοτομικών σχεδίων, την χρήση τροχοφόρων, αλλά και την δράση κάποιων πολιτικών μηχανικών και ακατάλληλων μαστόρων. Τα πεδινά ιδίως χωριά, κατά κανόνα, έχουν τελείως χάσει ή χάνουν συνεχώς την γνήσια παραδοσιακή τους μορφή.

44. Χωριό με κάστρο και μεσαιωνικό παρελθόν. Βλ. Α. Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d' Achaïe (1205-1430)*, Παρίσι 1969, σ. 417.

45. Απ' όπου κατά τον Γρηγοριάδη, *Άλθθεται* (όπ. σημ. 24), σ. 16 σημ. 2, κατάγεται η οικογένεια των Κολοκοτρωναίων και «ἀρχηγέτης τῆς οἰκογενείας ταύτης ὑπῆρξεν ὁ Λάμπρος Ζεργίνης». Ο ίδιος όμως ο Γέρος του Μοριά, Κολοκοτρώνης, *Διήγησις* (όπ. σημ. 29), σ. 3, αναφέρει ως χωριό-γενέτειρα της οικογένειάς του, με αρχικό το επώνυμο Τζεργίνης, «τὸ 'Ρουπάκι, πλησίον τοῦ χωρίου Τουρκολέκα». Σίγουρο είναι πάντως ότι Τσεργιναίοι υπήρξαν στα Κοντοβούνια, βλ. Τ. Κανδηλώρος, *Ὁ Ἀρματωλισμός τῆς Πελοποννήσου (1500-1821)*, Αθήνα 1924 (ανατ. 1990), σσ. 21-22.

46. Στυλιανού, Μουζάκι, Κάτω Λεντεκάδα (1956 Ροδιά) και Μαργέλι. Για το τελευταίο χωριό βλ. W. Lee, Pylos Regional Archaeological Project, Part 4: Change and the Human Landscape in a Modern Greek Village in Messenia, *Hesperia*, τ. 70/1 (2001), σσ. 49-98.

47. Στην αναγραφή των τοπωνυμίων για λόγους συνέπειας συνειδητά αποφεύγω τις τεχνητά επιβεβλημένες, κενού ιστορικού περιεχομένου, μετονομασίες (συνήθως υδρωνύμια: Παλαιόν Λουτρόν, Παλαιά Βρύση, Άνυδρον, Κρουνέριον, Κεφαλόβρυσον, Καρυόβρυση, Περγιδόβρυση, Ρευματιά, κ.ά.). Αλλά και τους επίσημους-καθαρευουσινάικους τύπους, όπως κυριώνυμα ανθρωπωνύμια σε ονομαστική πτώση (π.χ. ο Σελλάς, ο Κεφαλινός) αντί του γνήσιου τύπου της γενικής. Στην ορθογραφία και τον τονισμό ακολουθώ γενικά τους G-McD και Γ. Πίκουλα, *Λεξικό τῶν οἰκισμῶν τῆς Πελοποννήσου. Παλαιὰ καὶ νέα τοπωνύμια*, Αθήνα 2001 [= ΛΟΠ].

κατοίκους ανά τετραγωνικό χλμ. αντιστοιχεί στο ένα πέμπτο περίπου αυτής της Πελοποννήσου. Πιο ακριβέστερα η οικιστική εικόνα που έχουμε σε παρόντα χρόνο, έχει ως εξής:

α) 31 χωριά [= XX, X = χωριό] παραμένουν κατοικημένα, έστω κι' αν σε κάποια απ' αυτά μένουν ελάχιστα άτομα, εμφανίζουν δηλαδή μερική εγκατάλειψη (τα φέροντα αριθμό: 10, 11, 18, 23, 27, 41).

β) Έξι έχουν τελείως εγκαταλειφθεί και είναι έρημα (XX 2, 3, 8) ή σοβαρά ερειπωμένα (XX 7, 12, 32).

γ) Τα υπόλοιπα τέσσερα έχουν προ πολλού εξαφανιστεί και παρέμειναν ως τώρα είτε ημιτελώς εντοπισμένα είτε αταύτιστα. Στην καλύτερη περίπτωση διασώζουν το όνομά τους ως τοπωνύμιο ή/και την κεντρική τους εκκλησία σαν ερημοκκλησί, που αργότερα κατέστη εξωκκλησί, κάποιου απ' τα γειτονικά χωριά⁴⁸. Τα τελευταία συναντάει κανείς σε ενετικές απογραφές του τέλους του δεκάτου εβδόμου αιώνα (XX 14, 19, 28, 31).

Βρισκόμαστε, δηλαδή, απέναντι στην ίδια ζοφερή δημογραφική πραγματικότητα και πολεοδομική στασιμότητα, που σήμερα έχει καταστεί τυπική σε όλα τα ορεινά της Πελοποννήσου^{48α}.

Η επιτόπια έρευνα στους οικισμούς απέδωσε διάφορες σειρές φωτογραφικών και σχεδιαστικών αποτυπώσεων καταγεγραμμένες στο film ή το χαρτί, σε διαφορετικά μεταξύ τους χρονικά διαστήματα, από το 1993 και μετά, κυρίως από τους τέως δήμους⁴⁹ Τριπύλης και Φλεσιάδος (XX 1-18). Ένα ελάχιστο αυτού του υλικού παρουσιάζεται στο τέλος της εργασίας, όπου υπάρχει αναφορά στα αρχιτεκτονικά και μόνο ενδεικτικά σε δύο τύπους σπιτιών: της ισόγειας *χαμοκέλας* και του προεπαναστατικού *μακριναριού*. Στα αμέσως επόμενα, κάνουμε λόγο:

α) Για τα ιστοριογεωγραφικά της μεσαιωνικής Μεσσηνίας, εστιάζοντας όμως στα Κοντοβούνια κατά περίπτωση ανάλογα με τα διαθέσιμα τεκμήρια, και

β) Στα μεταμεσαιωνικά οικιστικά της περιοχής μελέτης (17ος-19ος αιώνας), όπως αυτά προκύπτουν από στοιχεία της επιτόπου έρευνας και δημοσιευμένων πηγών της νεότερης ιστορίας μας. Τέλος, θα κλείσουμε με λίγα αρχιτεκτονικά.

48. Πρβλ. *Α. Κυριακίδου-Νέστορος, Σημάδια του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου, στο βιβλίο της: *Λαογραφικά Μελετήματα Ι*, Αθήνα 1989, σσ. 37-40.

48α. Αλλά και γενικότερα της αγροτικής υπαίθρου που παρουσιάζει έντονη αλλοίωση στην βάση της πυραμίδας ηλικιών, βλ. Π. Τσαχουρίδης, *Αγροτική έξοδος και αλλοίωση του δημογραφικού προφύλ*, στο ΕΚΚΕ-ΚΝΕ/ΕΙΕ, *Ο αγροτικός κόσμος στον μεσογειακό χώρο*, Αθήνα 1988, σσ. 215-222.

49. Οποιαδήποτε αναφορά σε «τέως δήμους» πρέπει να τους εννοεί έτσι όπως αυτοί είχαν αποκρυσταλλωθεί το 1912, χρονιά της καταργήσεώς τους. Για τους δήμους της Μεσσηνίας, βλ. ΓΔΠΕ, τ. 1_Α (1973), σσ. 238-240.

II. ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Τα φυσικά δεδομένα, η γόνιμη γη, έχουν ως αποτέλεσμα τη συνεχή κατοίκηση στη Μεσσηνία, από τη νεολιθική τουλάχιστον εποχή⁵⁰. Αξιοσημείωτη είναι η οικιστική ακμή κατά την ύστερη εποχή του χαλκού: η αρχαιολογική έρευνα έδειξε ότι με κέντρο τη μεσσηνιακή Πύλο (*Άνω Εγκλιανός*), απαντάται στη Μεσσηνία η πιο πυκνή κατοίκηση στον ελλαδικό χώρο⁵¹. Μεσολαβούν οι μεταμυκηναϊκοί «Σκοτεινοί Αιώνες» (1200 π.Χ. και μετά) και η δωρική άφιξη⁵². Στους ιστορικούς χρόνους οι Μεσσηνιακοί πόλεμοι και η σπαρτιατική κατοχή, εμπόδισαν τα μικρά μεσσηνιακά πολίσματα να αναπτυχθούν. Με την επικράτηση των Θηβαίων θεμελιώνεται στους πρόποδες της Ιθώμης η Μεσσήνη (369 π.Χ.)· η πόλη ακολουθεί στο κτίσιμό της ιπποδάμειο σύστημα⁵³. Η Κυπαρισσία φαίνεται να έγινε το επίνειό της. Ακολούθως την αστάθεια που επικρατούσε διακόπτει η υποταγή στους Ρωμαίους (146 π.Χ.)⁵⁴. Στο καθεστώς της ρωμαϊκής ειρήνης οι μεσσηνιακές πόλεις παραμένουν αυτόνομες. Η πρωτεύουσα *Μεσσήνη* διατήρησε τα τείχη της, τα οποία εντυπωσίασαν τον Πανσανία (περί το 160 μ.Χ.)⁵⁵. Ο ίδιος αναφέρει στα δεξιά του Παμίσου και τις εξής πόλεις: *Κορώνη* (στο σημερινό Πεταλίδι), *Κολωνίδες*, *Ώσινη* (σημερινή Κορώνη), *Μοθώνη*, *Πύλος* (στο αρχαίο ακρωτήριο Κορυφάσιο) και *Κυπαρισσία* (*Κυπαρισσιαι*)⁵⁶. Όλες, πλην της Κορώνης, κόβουν δικά τους χάλκινα νομίσματα⁵⁷. Ο Κλαύδιος Πτολεμαίος την ίδια εποχή προσθέτει τη μεσόγεια πόλη *Άλίαρτο*⁵⁸ και ο προγε-

50. *MME*, σσ. 130-131 και χάρτης 8-11.

51. *MME*, χάρτης 8-14· W. McDonald και R. Hope Simpson, *Prehistoric Habitation in South-western Peloponnese*, *American Journal of Archaeology*, τ. 65 (1961), σσ. 221 κ.εξ. πίν. 74, 75· R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, Λονδίνο 1965, σσ. 56 κ.εξ. και χάρτης 1:500.000· Γ. και Θ. Παπαθανασόπουλος, *Πύλος-Πυλία. Οδοιπορικό στο χώρο και στο χρόνο*, Αθήνα 2000, χάρτης σ. 37· βλ. και *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, Αθήνα [= *ΙΕΕ*], τ. 1 (1970), χάρτης σ. 263· Ν. Βασιλικού, *Ο Μυκηναϊκός πολιτισμός*, Αθήνα 1995, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής [= *ΒΑΕ*] αρ. 152, χάρτες σσ. 423 και 424-425, για το ανάκτορο σσ. 197-211.

52. Ο Κ. Συριόπουλος, *Η Μεσσηνία κατά την εποχήν του Χαλκού και οι ιστορικοί χρόνοι της Ελλάδος*, *Πρακτικά του Γ' ΔΣΠΣ* (= *Πελ. Παρ. 13*), τ. 2 (1987-88), σσ. 225-244· ο ίδιος, *Η κατάρρευσις του Μυκηναϊκού πολιτισμού και η λεγόμενη κάθοδος των Δωριέων εις την Πελοπόννησον*, *Πελ.*, τ. 16 (1986), σσ. 223-232, δέχεται ότι οι Δωριείς σχηματίστηκαν εθνολογικά και έλαβαν το εθνικό τους όνομα στην Στενύκλαρο και το μεσσηνιακό Δώριο (*Μάλθη*).

53. Π. Θέμελης, *Αρχαία Μεσσήνη*, Αθήνα 1999, σ. 40 κ.εξ.

54. Π. Στυλιανόπουλος, *Ιστορία της Μεσσηνίας από της αρχαιοτάτης εποχής μέχρι της συγχρόνου εν τῷ πλαισίῳ της ὅλης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, Αθήνα 1954, σσ. 171-209.

55. Ν. Παπαχατζής, *Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις: Μεσσηνιακά καὶ Ἡλιακά*, Αθήνα 1991, σσ. 112 κ.εξ.

56. Δ' 34,4-36,7· Παπαχατζής, *Πανσανίου Περιήγησις* (όπ. σημ. 55), σσ. 152-190.

57. Α. Τζαμαλής, *Τα Σεβηριανά νομίσματα της Μεσσηνίας*, *Μεσσηνιακά Χρονικά*, τ. 1 (1999), σσ. 212-217.

58. Π. Μοσχονά, *Η Πελοπόννησος στο έργο του Κλαυδίου Πτολεμαίου*, *Λακωνικά Σπουδαί* [= *ΔΣ*], τ. 11 (1992), σ. 578.

νέστερος Στράβων (σύγχρονος του Χριστού) την Ήρανα⁵⁹. Ο τελευταίος γράφει πως η Μεσσηνία ήταν κατά το πλείστον εγκαταλελειμμένη⁶⁰. Καταστροφές στις υστερορωμαϊκές πόλεις⁶¹ αποδίδονται στο σεισμό του 365⁶² και πιθανώς στις επιδρομές Ερούλων (267 μ.Χ.) και Βησιγόθων (396-97)⁶³.

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΣΛΑΒΟΙ. Υπογραφές επισκόπων Κυπαρισσίας, Μεθώνης, Κορώνης και Μεσσήνης σε πρακτικά Συνόδων⁶⁴, προϋποθέτουν τόσο έδρες πρώιμων επισκοπών στις αντίστοιχες πόλεις, όσο και την έγκαιρη διείσδυση, εξάπλωση και εδραίωση του χριστιανισμού στο μεσσηνιακό χώρο (τουλάχιστον το 300), γεγονός που ενισχύουν, άλλωστε, το παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο βόρεια της Μεθώνης⁶⁵, η ύπαρξη παλαιοχριστιανικών βασιλικών, όπως στην Αγία-Κυριακή Φιλιατρών⁶⁶, στη Μεσσήνη και αλ-

59. Γεωγραφικά (όπ. σημ. 3), Η' 348 (τ. 3, σ. 1024) και Η' 361 (τ. 3, σ. 1058), όπου και τοποθετεί μεταξύ Κυπαρισσίας και Πύλου, πιθανότατα στη θέση *Διαλισκάρι* ή *Γαλιςκάρι*, βλ. Σ. Λυριτζής, 'Η Αρχαία πόλις της δυτικής Μεσσηνίας Ήρανα, στο βιβλίο του: *Γαργαλιάνοι, ο τόπος και η ιστορία του* (επιμ. Σ. Καργάκος), Δήμος Γαργαλιάνων 2000, σσ. 107-141.

60. Γεωγραφικά (όπ. σημ. 3), Η' 362 (τ. 3, σ. 1062): *χώρας ἐκλελειμμένης τῆς πλειότης*.

61. Πρβλ. τις μνείες μεσσηνιακών πόλεων σε καταλόγους πόλεων της όψιμης αρχαιότητας: Κοσμογραφία του Ανώνυμου της Ραβέννας (*Cipparissia, Cylos, Motona, Mesene*)· Γεωγραφικά του Γουίδωνος (*Cyparissa, Pilos, Machona, Assine, Messena*) και αυτές στην *Tabula Peutingeriana* του 4ου αι. (*Cyparissa, Pylios, Methone, Asine, Messene*), στα Α. Bon, *Le Péloponnèse byzantin Jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, σσ. 18, 184 και Α. Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle, Changements et persistances*, Παρίσι 1997, σσ. 109, 191-195.

62. Φ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «...Καὶ τὰ πολλὰ τῆς Πελοποννήσου... σεισμοῦ γεγονόσαν παρανάλωμα», *Πρακτικά τοῦ Γ' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 13), τ. 2 (1987-88), σσ. 428-432.

63. Ε. Χρυσός, Οἱ Βησιγόθοι στὴν Πελοπόννησο (396-7 μ.Χ.), *Πρακτικά τοῦ Β' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 8), τ. 2 (1981-82), σσ. 181-191· γιὰ τὴν Μεσσήνη βλ. τὶ γράφουν οἱ 'Α. Ὁρλάνδος, 'Εκ τῆς Χριστιανικῆς Μεσσηνίας, *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα [= **ΑΒΜΕ**], τ. 11 (1969), σ. 87, σημ. 2 καὶ 'Α. Πετρίδης, Περὶ Ἰθώμης καὶ Μεσσηνίας καὶ τῶν ἐν αὐταῖς ἀνακαλυφθεισῶν ἐσχάτως ἐπιγραφῶν καὶ λοιπῶν μνημείων, *Παρνασσός*, τ. 3 (1879), σ. 836. Πάντως συγκεκριμένη μαρτυρία στὶς πηγές γιὰ καταστροφές στὴν Μεσσηνία δὲν ὑπάρχει.

64. Οἱ Κυπαρισσίας Ἀλέξανδρος καὶ Μεθώνης Εὐτύχιος συμμετέχουν στὴν Σύνοδο τῆς Σαρδικῆς (343), οἱ Κορώνης Ἀγαθοκλῆς καὶ Μεσσήνης Ἰωάννης στὴν Γ' Οἰκουμενικὴ (Ἐφεσος 431), οἱ αὐτοὶ Μεσσηνίης μετέχει στὴν Δ' Οἰκουμενικὴ (Χαλκηδὼνα 451), ὅπως ἐπίσης καὶ σὲ Σύνοδο στὴν Κόρινθο τὸ 458. Στὴν τελευταία συνυπογράφει καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κορώνης Ἀφόβιος, ὅπως ἐπίσης καὶ σὲ σύνοδο τοῦ 459 στὴν Κωνσταντινούπολη. Βλ. Ὁρλάνδος, Χριστιανικὴ Μεσσηνία (όπ. σημ. 63), σσ. 88-90· Π. Βελισσαρίου, Παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή Κυπαρισσίας, *Πρακτικά τοῦ Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= Πελ. Παρ. 18), 1991, σσ. 411-412· μητρ. Μεσσηνίας Χρυσόστομος Θέμελης, Ἱστορικὰ σημεῖωματα περὶ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως τῆς Μεσσηνίας, *Πρακτικά τοῦ Γ' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 13), τ. 1 (1987-88), σσ. 99-100· Δ. Δονκάκης, *Μεσσηνιακὰ καὶ ἰδιὰ περὶ Φαρῶν καὶ Καλαμάτας ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι τοῦ Καποδιστριαίου*, τεύχ. 3, Αθήνα 1911 (ανατ. 1999), σσ. 267, 270, 287.

65. Δ. Πάλλας, Ὁ Ἅγιος Ὀνούφριος Μεθώνης, *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1968* (1969), σσ. 119-176· ὁ ἴδιος, Μεσαιωνικὰ Μεσσηνίας, Μεθώνης, *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* [= **ΑΔ**], τ. 17, Χρονικά (1963), σσ. 103-104.

66. Οἱ ἴδιος, Ἀνασκαφὴ εἰς Φιλιατρὰς τῆς Τριφυλίας, *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς*

λού⁶⁷, αλλά και διάσπαρτα γλυπτά και επιγραφές⁶⁸. Οι αρχαίες πόλεις μεταμορφώνονται σε πόλεις-επισκοπές. Τον 6ο αι. οι παραπάνω πόλεις, μαζί με την Ασίνη, όπως προκύπτει από τον *Συνέκδημο* του Ιεροκλέους (527-28)⁶⁹, συνεχίζουν να διατηρούνται στη θέση τους με ίδιο όνομα. Στον 7ο και 8ο, τους λεγόμενους «Σκοτεινούς Αιώνες», όμως, συντελούνται σημαντικές ανακατατάξεις.

Από τις πρώτες δεκαετίες του 7ου αι.⁷⁰ διαδοχικά κύματα σλαβικών ομάδων διεισδύουν στην Πελοπόννησο, όπου εγκαθίστανται μόνιμα. Το «Χρονικό της Μονεμβασίας»⁷¹, αναφέρει μετοικεσίες και εξοικισμούς των ντόπιων-γυγε-

Ἑταιρίας 1960 (1966), σσ. 177-194, πίν. 144-150β· ο ίδιος, *Μεσαιωνικά Μεσσηνίας*. Ἀνασκαφή παρὰ τὰ Φιλιατρά (Τριφυλία), *ΑΔ*, τ. 16, Κείμενον (1962), σσ. 122-125· Ἀ. Ὁρλάνδος (επιμ.), *Φιλιατρά, Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρίας κατὰ τὸ 1960* (1961), σσ. 141-145.

67. Στην αρχαία Μεσσήνη βρίσκονται τουλάχιστον δύο παλαιοχριστιανικές βασιλικές, όπου η μία ἦδη ανασκάπτεται, βλ. Π. Θέμελης, *Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη*, στο Π. Θέμελης και Β. Κόντη (επιμ.), *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη και Ὀλυμπία. Αστικός και ἀρχαιολογικός χώρος στη Δυτικὴ Πελοπόννησο*, Αθήνα 2002, σσ. 38-39, 44. Παλαιοχριστιανικές βασιλικές ἔχουν επίσης εντοπιστεί στην Πυλία, στον *Αγι-Αντρέα Λογγάς*, στη *Λούτσα Ταβέρας* (1930 Φοινικούντα) και τη Μεθώνη. Για τὰ πρωτοβυζαντινὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα στην Μεσσηνία, βλ. τώρα Η. Αναγνωστάκης, *Παράκτιοι οικισμοὶ τῆς πρωτοβυζαντινῆς Μεσσηνίας*. Η σιωπὴ των πηγών και ἡ ἀποσπασματικὴ μαρτυρία τῆς ἀρχαιολογίας, στο ἴδιο, σσ. 137-160 και Α. Καβαδιά-Σπονδύλη, *Πρωτοβυζαντινὴ Πυλία*, στο ἴδιο, σσ. 219-228.

68. Ὁρλάνδος, *Χριστιανικὴ Μεσσήνη* (ὁπ. σημ. 63), σσ. 91-102· Β. Μπαρδάνη, *Παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφὲς Μεσσηνίας*, στο Θέμελης και Κόντη, *Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσήνη και Ὀλυμπία* (ὁπ. σημ. 67), σσ. 82-98· Βελισσαρίου, *Ἐπιγραφὴ Κυπαρισσίας* (ὁπ. σημ. 64), σσ. 407-416· Ἰ. Κακούρης, *Βυζαντινὰ γλυπτά τῆς ἀρχαιολογικῆς συλλογῆς Κορώνης*, *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= *Πελ. Παρ. 5*), 1978, σσ. 323-330· Θ. Προβατᾶκης, *Ἀνέκδοτα Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κειμήλια τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, *Θεσσαλονίκη* 1976, σσ. 20-29. Στὸ Σουλινάρι Πυλίας ἔχει βρεθεῖ παλαιοχριστιανικὸ θωράκιο, Γ. Παπαθανασόπουλος, *ΑΔ*, τ. 24, *Χρονικά* (1970), σ. 143 και πίν. 141 στ΄. Ενδιαφέρον ἔχει και τὸ ἐκεῖ ἐκφραστικὸ μικροτοπωνύμιο *Επισκοπή*, βλ. G-McD, ἀρ. 2029 (σ. 135), στα 2 χλμ. βόρεια του παλαιοῦ και 2 χλμ. ΑΝΑ του νέου χωριού.

69. *Μεσσήνη, Κορώνια, Ἀσίνη, Μοθόνη και Κυπαρισία*. Η ἐπαρχία Ἑλλάδος ἦγουν Ἀχαΐας ἀριθμοῦσε 79 πόλεις ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ 26 ἦταν ἐντὸς Πελοποννήσου· βλ. E. Honigmann, *Le Synecdèmos d'Hiérôklès et l'Opusculé géographique de Georges de Chypre*, Βουξέλλες 1939, σ. 18· G. Konidaris, *Die neue in parallelen Tabellenausgabe der Not. Episcopatum, und die Echtheit der Not. d. Cod. Paris. 1555A, Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τ. 4 (1967-68), σ. 261· Bon, *Péloronnèse* (ὁπ. σημ. 61), σ. 23· Ανταμέα, *Péloronnèse* (ὁπ. σημ. 61), σ. 110.

70. Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οἱ Βαλκανικοὶ Λαοὶ κατὰ τοὺς Μέσους χρόνους*, *Θεσσαλονίκη* 1992, σσ. 85-86· ἡ ἴδια, *Σλαβικὲς ἐγκαταστάσεις στὴ Μεσαιωνικὴ Ἑλλάδα. Γενικὴ Ἐπισκόπηση*, Αθήνα 1993 (ἀνατ. 1995), σσ. 35-37.

71. Σ. Λάμπρος, *Τὸ περὶ κτίσεως Μονεμβασίας χρονικόν, Ἱστορικὰ Μελετήματα*, Αθήνα 1884 (ἀνατ. 1979), σσ. 97 κ.εξ· P. Lemerle, *La Chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire*, *Revue des Études Byzantines*, τ. 21 (1963), σσ. 8-11· Σ. Κυριακίδης, *Βυζαντινὰ Μελέτα VI: Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ*, *Θεσσαλονίκη* 1947, σσ. 33 κ.εξ. Πρβλ. και τὸ σχόλιο του Κασαρείας Ἀρέθα· Σ. Κουγιάς, *Ἐπὶ τοῦ καλουμένου χρονικοῦ «Περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας», Νέος Ἑλληνομνήμων [= ΝΕ]*, τ. 9 (1912), σσ. 473-480.

νών πληθυσμών. Ἐσθλαβώθη <δέ> πᾶσα ἡ χώρα καί/ γέγονε βάρβαρος ὅτε ὁ λοιμικός θάνατος πᾶσαν ἐβόσκειτο τὴν οἰκουμένην (746), γράφει ὁ Πορφυρογέννητος⁷². Οἱ Σλάβοι ἦταν γεωργοί⁷³ καὶ ἐπέλεξαν τὶς εγκαταστάσεις τους, τὶς ὁποῖες αποτελοῦσαν ἡμιυπόγειες καλύβες με σαμαρωτὴ στέγη (*poluzemljanka*), κυρίως σὲ κοιλάδες τοῦ εσωτερικοῦ. Ἀρχαιολογικά ἵχνη τέτοιας καλύβας (κάσα ἢ σκηνή) ὠστόσο, δὲν ἔχουν βρεθεῖ μέχρι τώρα στὴν Ελλάδα⁷⁴. ΓΙΑ Σλάβους στὴ Μεσσηνία οἱ πηγές δὲν παρέχουν πληροφορίες, παρὰ μόνο γιὰ μιὰ ἀνυπότακτη νησίδα, ποὺ ἐπέζησε μέχρι τὸ τέλος τοῦ μεσαίωνα, στὸ ζυγὸ τῶν Μηλιγῶν στὰ δυτικά τοῦ Ταΰγету, στὴ μεσσηνιακὴ Μάνη⁷⁵. Ἀν ἐξαίρεσουμε τὶς ἀμφιλεγόμενες ἀπόψεις περὶ «σλαβικῆς κεραμικῆς» καὶ ὀρισμένων ἄλλων ευρημάτων⁷⁶, μοναδικὸ τεκμήριο τῆς παρουσίας τους, ποὺ ἐπέζησε μέχρι σήμερα,

72. Καὶ συνεχίζει: /ὁπνίκα Κωνσταντίνος, ὁ τῆς κοπρίας ἐπώνυμος, τὰ σκήπτρα τῆς τῶν/ Ῥωμαίων διεῖπεν ἀρχῆς, δηλαδὴ κατὰ τὸ λοιμὸ τοῦ 746 ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Ε΄, βλ. Κ. Πορφυρογέννητος, *Περὶ Θεμάτων* = Α. Pertusi (επιμ.), *Costantino Porfirigenito - De Thematibus, Introduzione-Testo critico-Commento*, Βατικανό 1952 (ανατ. 1976), σ. 91 στχ. 33-36.

73. Φ. Μαλιγκοῦδης, *Σλάβοι στὴ μεσαιωνικὴ Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη ²1991, σσ. 23-40. Ὁ συγγραφέας (σ. 35) παραθέτει μαζί με ἄλλα (Τοπόριστα, Ζυγοβίσι) καὶ τὸ τριφυλιακὸ τοπωνύμιον Ἀγορέλιτσα (1930 Ἀμπελόφυτον), σλαβικὰ *Gorēlica*, ἀπὸ τὸ ρῆμα *gorēti* = 'καίω', ὡς παράδειγμα ποὺ ἀπαιχεῖ τὸν ἐκτατικὸ τρόπο καλλιέργειας, μέσω τῆς ἐκχέρωσης δια πυρᾶς, ποὺ ἐφαρμόζαν οἱ πρόωμοι Σλάβοι κατὰ τὴν ἀφιξή τους. Βεβαίως οἱ ξενόφερτοι, μαζί με τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, πρέπει νὰ συνδύαζαν καὶ ποιμενικὲς δραστηριότητες.

74. Νυσταζοπούλου, *Βαλκανικοὶ Λαοὶ* (ὅπ. σημ. 70), σσ. 34-38· ἡ ἴδια, *Σλαβικὲς εγκαταστάσεις* (ὅπ. σημ. 70), σσ. 19-23· Γ. Μέγας, *Ἡ Ἑλληνικὴ Οἰκία. Ἱστορικὴ αὐτῆς ἐξέλιξις καὶ σχέσις πρὸς τὴν οἰκοδομίαν τῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς*, Αθήνα 1949, σσ. 76-78· Σ. Βρυάννης, *Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή: Ἡ πνευματικὴ παράδοσι τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ στὸν Σλαβικὸ καὶ τὸν Ἰσλαμικὸ κόσμῳ*, μτφρ. Α. Γυλιόκα, Θεσσαλονίκη 1995, σσ. 66-70.

75. Με τελευταία μνεῖα στὸν Λαόνικο Χαλκοκονδύλη (1430-1490), βλ. Ν. Nicoloudis, *Laonikos Chalkokondyles. A Translation and Commentary of the «Demonstrations of Histories» (Books I-III)*, Αθήνα 1996, σσ. 126 καὶ 127 σημ. 90. ΓΙΑ τοὺς Σλάβους τοῦ Ταΰγету, βλ. κυρίως Κ. Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* = G. Moravcsik καὶ R. Jenkins (επιμ.), *Constantine Porphyrogenitus - De Administrando Imperio* (στὴ σειρὰ *Corpus Fontium Historiae Byzantinae* = **CFHB** ἀρ. 1), Ουάσιγκτον ²1967 (ανατ. 1993), κεφ. 50, σσ. 232-236 στχ. 1-82· Δ. Ζακυνθνός, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι. Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Αθήνα 1945, σσ. 51-66· Σ. Κουγᾶς, *Περὶ τῶν Μελιγκῶν τοῦ Ταΰγету ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας, Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 15, ἀρ. 3 (1950), σσ. 1-34· Π. Ζεφλόντης, *Μηλιγγοὶ καὶ Ἐξερίται Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ*, Ερμούπολη 1922 (ανατ. Αθήνα 1988), σσ. 9-12, 16-18.

76. Μόνο τὰ τεφροδόχα αγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀρχαία Ὀλυμπία ἀποδίδονται ἀναμφισβήτητα σὲ Σλάβους, βλ. Ν. Γιαλίουρης, *Ἀρχαιοτέρες Ἡλείας-Ἀχαΐας*, ΑΔ, τ. 16, Κείμενον (1962), σ. 126· ὁ ἴδιος, *Ἀρχαιοτέρες Ἀχαΐας-Ἡλείας*, ΑΔ, τ. 17, Χρονικά (1963), σσ. 106-107, πίν. 117. Γενικότερα, βλ. Η. Ἀναγνωστάκης, *Ἡ χειροποίητη κεραμικὴ ἀνάμεσα στὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία*, *Βυζαντινά*, τ. 17 (1997), σσ. 285-330· Η. Ἀναγνωστάκης καὶ Ν. Πούλου, *Ἡ Πρωτοβυζαντινὴ Μεσσηνία* (5ος-7ος αἰώνας) καὶ προβλήματα τῆς χειροποίητης κεραμικῆς στὴν Πελοπόννησο, *Σύμμεικτα* [= *Σύμμ*], τ. 11 (1997), σσ. 229-322· Α. Λαμπροπούλου, Η. Ἀναγνωστάκης, Β. Κόντης καὶ Α. Πανοπούλου, *Συμβολὴ στὴν Ἑρμηνεία τῶν Ἀρχαιολογικῶν τεκμηρίων τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς «σκοτεινοὺς αἰῶνες»*, στὸ *ΙΒΕ/ΕΙΕ, Οἱ Σκοτεινοὶ Αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου* (7ος-9ος αἰ.), Αθήνα 2001, σσ. 189-229· Δ. Πάλλας, *Τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια τῆς καθόδου τῶν βαρβάρων εἰς τὴν Ἑλλάδα*, στὸ βιβλίο του: *Συναγωγή Μελετῶν Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας (Τέχνη-Λατρεία-Κοινωνία)*

είναι τα λεγόμενα σλαβικά τοπωνύμια. Με βάση τον κατάλογο που δημοσίευσε ο Max Vasmer παρατηρούμε ότι στην ευρύτερη περιοχή των Κοντοβουνίων συγκεντρώνονται «πολλά σλαβικά τοπωνύμια»⁷⁷. Έτσι δεν πρέπει να αποκλείσουμε την υπόθεση ότι οι μικρές κοιλάδες των Κοντοβουνίων, που προσφέρονται άλλωστε για αγροτικό βίο, αποτέλεσαν πυρήνα εγκατάστασης κάποιας σλαβικής φυλής, μια μοίρα από Μηλιγγούς πιθανώς^{77α}. Σλαβική επίδραση στα ονόματα των εκεί χωριών (XX 10, 17-18, 27, 32, 34-35, 38, 41) όμως, δεν σημαίνει αναγκαστικά και ότι τα ίδρυσαν Σλάβοι(!), σλαβικό τοπωνύμιο δεν σημαίνει και σλαβικό χωριό: «Τά χωρία ἐκτίσθησαν πολὺ μεταγενεστέρως ἐπὶ χώρου ὅμως ἔχοντος Σλαβικὸν ὄνομα. Ἔλαβον δηλαδή τὸ ὄνομα τοῦ τοπωνυμίου»⁷⁸, γνωστή είναι εξάλλου η τάση να προϋπάρχει το τοπωνύμιο απ' τον οικισμό που το φέρει.

Ενδιαφέρουσα, αλλά ελαττωμένης αξιοπιστίας πηγή για τον 8ο αιώνα(;), αποτελεί κατάλογος επισκοπών στη λεγόμενη «εικονοκλαστική» Notitia του Parisinus graecus 1555A κώδικα⁷⁹. Στις ήδη γνωστές μας επισκοπές: Κυπαρισσίας, Μεθώνης, Κορώνης και Μεσσήνης, προστίθενται αναφερόμενες για πρώτη και μοναδική φορά, οι επισκοπές Συλλέου στο φθαρμένο όνομα της οποίας ο Νίκος Βέης αναγνωρίζει επισκοπή Πύλου⁸⁰ και Ασίνης, πόλη που μνημονεύει

νία), Αθήνα 1987-88, τ. 1, σσ. 298-317· Α. Μουτζάλη, Σλάβοι στη Βυζαντινή Πελοπόννησο, *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 74 (2000), σσ. 64-72.

77. Σε σύνολο 429 πελοποννησιακών τοπωνυμίων της καταγραφής Vasmer, 42 εντοπίζονται στην μείζονα Τριφυλία (= επαρχίες Τριφυλίας και Ολυμπίας) και 41 στην υπόλοιπη Μεσσηνία. Μεταξύ τους είναι και τα εξής χωριά: Αγορέλιτσα, Ασούτενα, Βεριστιά, Βιδίσοβα, Λεσοβίτι, Μάλα (πρόκειται για το Μάλη που προέρχεται όμως από το αλβανικό Mali = 'βουνό'), Μπλεμενιάνου, Πάνιτσα, Ποδογορά, Σελά, Ζαγάρενα, Ζαπάντι, Ζερμπίστα, Μάκρενα, Πολένα, Πουλίτσι, Ράδου και Χρύσοβα, βλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941, σσ. 145-149, 160-164· M. Κορδάσης, Ἡ σλαβική ἐποίκηση στὴν Πελοπόννησο μὲ βάση τὰ σλαβικά τοπωνύμια, *Δαδώνη*, τ. 10 (1981), σσ. 391, 420, πίν. 1-4.

77α. Πρβλ. το ενδιαφέρον τοπωνύμιο στο χωριό Καναλουπού (1955 Πλάτη) σε κείμενο του 1699: *Εἰς τοὺς Μελιγκάδες ἐκκλησία τῆς Παναγίας ὁμοίως*, Κ. Ντόκος, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδον τῆς Β' Ἑνετοκρατίας, *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* [= BNJ], τ. 21 (1976), σ. 164.

78. Δ. Βαγιακάκος, Ἡ Ἀρδούβιστα-Ἀνδρούβιστα-Χώρα τῆς Ἑξω Μάνης, *Πρακτικά τοῦ Ε' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 22), τ. 4 (1996-97), σ. 102.

79. Notitia 3, στην τελευταία έκδοση του «τακτικού» από τον J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, Introduction et Notes*, Παρίσι 1981, σσ. 229-245. Πρβλ. σχετικά Ἐ. Κουντούρα-Γαλάκη, Συμβολή στην μελέτη τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας κατὰ τὴν περίοδο τῆς πρώτης εἰκονομαχίας (Πρόδρομη ἀνακοίνωση), *Βυζαντιανά*, τ. 14 (1994), σσ. 65-80· ἡ ἴδια, Ἡ «Εἰκονοκλαστικὴ» Notitia 3 καὶ τὸ λατινικὸ πρότυπὸ τῆς, *Σύμμ*, τ. 10 (1996), σσ. 45-73, για την Πελοπόννησο ειδικότερα, σσ. 69-70· Ἀ. Βασιλικοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὁργάνωση τῆς Πελοποννήσου στὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ, *Πρακτικά τοῦ Γ' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 13), τ. 2 (1987-88), σσ. 196-198· Konidaris, *Not. Episcopatum* (ὁπ. σημ. 69), σσ. 247-264.

80. Ν. Βέης, Συμβολές στην ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία Ἑλλάδος κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὰ νεώτερα χρόνια, μτφρ. R. Quack-Μανουσάκη, *Πελ.*, τ. 25 (2000), σ. 293.

και ο Ιεροκλής⁸¹. Την πληροφορία περί επισκοπής Ασίνης ενισχύει σοβαρά η υπάρχουσα εκεί τρίκλιτη βασιλική, στην ακρόπολη-κάστρο της σημερινής Κορώνης (= αρχαία Ασίνη)⁸². Το μνημείο, από την ομοιότητα της κάτοψης με τη βασιλική της Σπάρτης, πρέπει να χρονολογηθεί «στά τέλη τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου-πιθανώτατα στὸν 7ον αἰώνα»⁸³. Σε αντίθεση με τη βάσιμη ένδειξη για ύπαρξη επισκοπῆς Ασίνης, η υπόθεση ταύτισης Συλλέου = Πύλου, φαίνεται επισφαλής, καθώς υποψιαζόμαστε, ότι κάτω από το παραμορφωμένο όνομα, πρέπει να κρύβεται η ανάγνωση «ο Κυλλήνης» μάλλον παρά «ο Πύλου»⁸⁴.

ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΑ. Στις αρχές του 9ου αιώνα (805), η οργανωμένη πλέον διοικητικά σε *Θέμα Πελοπόννησος*⁸⁵ ανασυγκροτείται και εκκλησιαστικά. Η Πάτρα, προάγεται σε μητρόπολη και οι επισκοπές Μεθώνης και Κορώνης, υπάγονται στη δικαιοδοσία της⁸⁶. Η τελευταία, έχει ήδη μετατοπιστεί στο ακρωτήριο της Ασίνης, πιθανώς λόγω της δράσης Σαρακηνών πειρατών⁸⁷, των Αράβων δηλαδή της Αφρικής και της Κρήτης (824-961), οι οποίοι μέχρι τα μέσα του 10ου αιώνα απειλούσαν τα παράλια⁸⁸. Πληροφορίες για αραβικές επι-

81. κζ´ ὁ Συλλέου, κη´ ὁ Κυπαρισίας, λα´ ὁ Μοθόνης, λγ´ ὁ Ἀσίνας, λδ´ ὁ Κύνδας (= Κορώνης) και λε´ ὁ Μοοσίνας (= Μεσσήνης), βλ. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum* (ὅπ. σμ. 79), σσ. 244-245 αρ. 758-759, 762, 764-766.

82. Ἰ. Σταμπολτζής, Παρατηρήσεις ἐπὶ τριῶν χριστιανικῶν ναῶν τῆς Μεσσηνίας, *Πρακτικά τοῦ Α´ ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 6), τ. 2 (1976-78), σσ. 268-270, πίν. 93-96.

83. Ὅπως αναχρονολογεῖ δηλαδή και το σπαρτιάτικο μνημείο ο Π. Βοκοτόπουλος, Παρατηρήσεις στὴν λεγομένη βασιλική τοῦ Ἀγίου Νίκανος, *Πρακτικά τοῦ Α´ ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 6), τ. 2 (1976-78), σσ. 273-282, πίν. 99-101, το συμπέρασμα στὴν σ. 280· ο ἴδιος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 204-205 σμ. 2. Πρβλ. Δ. Πάλλας, *Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ, Συναγωγή* (ὅπ. σμ. 76), τ. 2, σ. 587.

84. Εκλαμβάνοντας σωστή τὴν ὑπαρξὴ λατινικοῦ ἀρχετύπου κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ τακτικού, βλ. Γαλάκη, *Notitia 3* (ὅπ. σμ. 79), διαπιστώνουμε πὺς ἡ γραφὴ Συλλέου στὸ χειρόγραφο πιο εὐκόλα προέρχεται ἀπὸ τὸν τύπο *Cyllene* (ὡπὺς ἀναγράφεται στὴν Tabula Peutingeriana) παρὰ ἀπὸ κάποια λατινικὴ παραλλαγὴ τοῦ ονόματος τῆς Πύλου (Pylos, Pilos, Pylios, Pylus). Στὴ χωρογραφικὴ ἀκολουθία ἐξ ἄλλου, με κατεῦθυνση βόρεια-νότια πὺς σε γενικὲς γραμμὲς ἀκολουθεῖ ὁ κατάλογος, πρῶτα γράφεται Συλλέου (= Κυλλήνης) και μετὰ Κυπαρισίας.

85. Πορφυρογέννητος, *Πρὸς ἴδιον υἱόν* (ὅπ. σμ. 75), κεφ. 49, σ. 228 στχ. 5· Α. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β´* (610-867), Θεσσαλονίκη² 1998, σσ. 289-290, 373.

86. Πατριαρχοῦντος ἔτι Ταρασίου († 25 Φεβρουαρίου 806), γράφει τὸ Χρονικὸ τῆς Μονεμβασίας, Λάμπρος, (ὅπ. σμ. 71), σσ. 103, 107· Darrouzès, *Notitiae Episcopatum* (ὅπ. σμ. 79), notitia 7, σ. 284 αρ. 549-555.

87. Φ. Λίτσας, *Κορώνη, Ἡ προσωπογραφία μιᾶς πολιτείας*, Αθήνα 1983, σσ. 204-205.

88. Ἀ. Σαββίδης, «Πελοπόννησος καὶ Μουσουλμάνοι: Οἱ ἀραβικὲς ἐπιδρομὲς καὶ οἱ πληροφορίες τῶν Ἀράβων συγγραφέων (8ος-13ος αἰῶνες)», *Βυζαντινὰ Μελέτα* [= BM], τ. 4 (1992), σσ. 370-384. Μεταξὺ 872-878 Σαρακενοὶ τῆς Κρήτης στρέφονται κατὰ τῆς Μεθώνης και Πύλου· τὸ 880 ὁ ναύαρχος Νάσαρ, νικητῆς τῶν Αφρικανῶν ἔξω ἀπὸ τὴν Μεθώνη, ἀφιέρωσε τὰ συλληφθέντα ἐχθρικά πλοία στὴν ἐκεῖ τοπικὴ ἐκκλησία· βλ. ὁ ἴδιος, On Pylos-Navarino-Zonklon in the Byzantine

δρομές στη νότια Πελοπόννησο, μας παρέχει και ο Βίος του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων⁸⁹. Ας σημειώσουμε και τον τόπο καταγωγής του αγίου: *Ἦν δὲ αὐτοῦ πατρίς ἡ περιφανὴς τῶν πόλεων/ Κορώνη, ἡ ἐν τῷ θέματι Πελοποννήσου διακειμένη*⁹⁰, γράφει το κείμενο.

Η εξέγερση που ξέσπασε στο εσωτερικό του θέματος (840-842), από Σλάβους και λοιπούς *ἀνυποτάκτους* (Έλληνες);⁹¹, δείχνει ότι οι αλλογενείς έποικοι, στα μέσα του 9ου αιώνα, δεν είχαν ακόμη ενταχθεί κοινωνικά, κάτι που θα προχωρήσει τον επόμενο αιώνα, μέσω της πολιτικής του εκχριστιανισμού. Μορφές, όπως ο άγιος Αθανάσιος επίσκοπος Μεθώνης (9ος αι.)⁹² και ο όσιος Νίκων ο «Μετανοείτε» (928-1005), κινήθηκαν προς αυτή την κατεύθυνση. Στο Βίο του οσίου Νίκωνα, όταν αυτός περιοδεύει στη νότια Πελοπόννησο (974-975) διαβάζουμε:

*πρὸς/ Μαΐνην παρεγένετο· κάκειθεν πρὸς Καλομάταν μετέβη. Εἶθ' οὕτως/ εὐθὺ Κορώνης καὶ Μεθώνης καὶ Μισύνης, ἦν καὶ Βουρκάνον ἐγγχωρίως/ καλοῦσιν, ἐπιβάς, εἰς Ἀρκλάδας ἀφίκετο. Εἶτα καὶ λοιπὰς πάσας κωμο/πόλεις διαδραμῶν καὶ πλήθη ἄπειρα πρὸς μετάνοιαν ὀδηγήσας (Έλληνες) καὶ πρὸς/ τὴν ἀμείνω ζωὴν χειραγωγήσας (Σλάβους;), τῆς πρὸς τὴν Σπάρτην φεροῦσης ἡφατο*⁹³.

Η περιοχή των Κοντοβουνίων υψώνεται ανάμεσα στη Μεσσήνη και την πόλη Αρκαδία. Κατά την πορεία του, ο όσιος, από την πρώτη (*Μισύνη/ Βουρκά-*

period, late 6th-early 13th centuries, στο βιβλίο του: *Βυζαντινὴ προσωπογραφία, Τοπικὴ ἱστορία καὶ Βυζαντινοτουρκικὲς σχέσεις*, Αθήνα 1994, σ. 81· Φ. Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Ἡ Μεθώνη σταθμὸς στὰ ταξίδια βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων στὴ Δύση, Πελ.*, τ. 16 (1986), σ. 97· Α. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινὴ Ἱστορία Β' (867-1081)*, Θεσσαλονίκη ²1997, σσ. 27, 411· Ν. Κωτσίρης, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Μεθώνης*, Αθήνα ²1983, σσ. 32-33.

89. Ν. Οἰκονομίδης, *Ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αἰ.)* (12 Μαΐου-BHG³ ἀρ. 2430), *Πρακτικὰ τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου*, τ. 1, Αθήνα 1967, σσ. 264-291. Ο Θεόδωρος ασκήτεψε στα Κύθηρα ἐπὶ Ρωμανοῦ Α' Λεκαπηνοῦ (920-944), τα οποία ἦταν ἐντελῶς ἀκατοίκητα τότε ἐξ αἰτίας των συχνῶν αραβικῶν ἐπιδρομῶν. Πρβλ. Π. Νιαβής, *Οἱ ἀραβικὲς ἐπιθέσεις στὴ Λακωνικὴ κατὰ τὴ Μεσοβυζαντινὴ περίοδο*, *ΒΜ*, τ. 3 (1991), σσ. 261-275.

90. Οἰκονομίδης, *Βίος Θεοδώρου* (ὅπ. σημ. 89), σ. 282 στχ. 46-7.

91. Καὶ πὺν καθυπέταξε ο στρατηγὸς τοῦ θέματος Θεόκτιστος Βρύνιος, βλ. Πορφυρογέννητος, *Πρὸς ἴδιον υἱὸν* (ὅπ. σημ. 75), κεφ. 50, σ. 232 στχ. 6-15.

92. Έ. Παπαηλιοπούλου-Φωτοπούλου, *Παρατηρήσεις καὶ προσθήκες στὸ «dossier» ἑνὸς λησμονημένου ἁγίου τῆς Βυζαντινῆς Μεθώνης, Πρακτικὰ τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (= Πελ. Παρ. 5)*, 1978, σσ. 236-258.

93. Ό. Λαμφίδης, *Ὁ ἐκ Πόντου ὀσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε (Κείμενα-Σχόλια)*, Αθήνα 1982 (= *Ἀρχεῖον Πόντου Παρ.* 13), σ. 62, παρὰγραφος 22 στχ. 18-23 (Βαρεβριανὸς κώδικας 583), βλ. καὶ σ. 187 στχ. 22-27 (Κοντλουμουσιανὸς κώδικας 210), ὅπου οἱ σωστὲς γραφὲς *Καλαμάταν* καὶ *Ἀρκάδας*, σχόλια σσ. 423-425. Πρβλ. Σ. Λάμπρος, *Ὁ βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε*, *ΝΕ*, τ. 3 (1906), σ. 161 στχ. 10-16.

νο) στη δεύτερη (Ἀρκάδες = οι κάτοικοι της Αρκαδίας = Κυπαρισσίας), είναι πολύ πιθανό να πέρασε από τα Κοντοβούνια και να εκχριστιάνισε αβάπτι-στους Σλάβους. Ο Διονύσιος Ζακυθινός δέχεται ότι η ίδρυση της μητροπόλεως Χριστιανουπόλεως, στο τελευταίο τέταρτο του 11ου αιώνα (1081)⁹⁴, εντάσσεται στην προσπάθεια που απέβλεπε να απορροφήσει και τα τελευταία σλαβικά υπολείμματα⁹⁵.

Κυριολεκτικά αναβαπτισμένες αναδεικνύονται από τους σκοτεινούς αιώνες, στο απόσπασμα του Βίου, οι δύο παραπάνω πόλεις. Η μεσαιωνική ονομασία Αρκαδία ή Αρκαδιά (κατά λόγο ή δημώδη τύπο), μαρτυρείται δεύτερη φορά το 1097 σε κώδικα, τον οποίο έγραψε εκεί ο ρήτορας Πρόφημος⁹⁶. Η άποψη ότι η μετονομασία της Κυπαρισσίας οφείλεται σε πρόσφυγες από την περιοχόχώρα της αρχαίας Αρκαδίας, που εξαιτίας των σλαβικών επιδρομών, κατέφυγαν εκεί για να σωθούν (αποτελέσε δηλαδή πόλη καταφύγιο), δεν επικυρώνεται από καμιά γραπτή πηγή και βασίζεται απλώς στην τοπωνυμική ομωνυμία⁹⁷. Ποια σχέση να συνδέει άραγε την αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Ἀρκαδίας, που μνημονεύεται στο «εικονοκλαστικό» τακτικό⁹⁸, με την πόλη Αρκαδία; Ταυτίζο-

94. Π. Ζερλέντης, *Αἱ μητροπόλεις Χριστιανουπόλεως καὶ Ἀργους καὶ Ναυπλίας*, Αθήνα 1922, σσ. 3-4· Γριτσόπουλος, *Ἐκκλησία Πελοποννήσου* (όπ. σημ. 38), σσ. 508-512.

95. «Διὰ τῆς μετατοπίσεως τοῦ κέντρου τοῦ βάρους ἐκ τῆς Κορίνθου, ἐγγυτέρου σημείου τῆς χερσονήσου, ἀρχικῶς μὲν εἰς τὰς Πάτρας, ἀκολούθως δέ εἰς τὴν Λακεδαίμονα καὶ τὴν Χριστιανουπόλιν, ἡ πολιτικὴ τῆς κοσμηκῆς καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας ἀπέβλεπεν εἰς τὴν δημιουργίαν καταλλήλων σημείων ἐξορμήσεως διὰ τὴν ἐδραίωσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμοὺς καὶ τὴν ἀφομοίωσιν τῶν τελευταίων τῶν σλαβικῶν ἐποικίσεων. Ἡ ἐπέκτασις τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν εἰς αὐτὸ τὸ ἐπίκεντρον τῆς ἀντιστάσεως συνεπλήρωσε τὸ ἔργον τῆς μεγάλης ἀφομοιωτικῆς καὶ ἐκπολιτιστικῆς προσπάθειας τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους». Ζακυθινός, *Σλάβοι* (όπ. σημ. 75), σ. 100.

96. Ἀ. Τσελίκας, *Παρατηρήσεις σὲ Πελοποννησιακὰ χειρόγραφα τοῦ 11ου, 12ου καὶ 13ου αἰῶνος, Πρακτικά τοῦ Γ' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 13), τ. 2 (1987-88), σ. 490.

97. Ι. Φαλμεράιερ, *Ιστορία τῆς χερσονήσου τῶν Μοριά κατὰ τὸ Μεσαίωνα*, μτφρ. Π. Ζοφτζόγλου, Αθήνα 2002, σσ. 299-300· Δ. Βαγιακάκιος, *Κυπαρισσίας ὀνοματολογικά, Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= Πελ. Παρ. 10), 1984, σσ. 287-289. Με τον ίδιο συλλογισμό επιχειρεῖται να ἐξηγηθῇ καὶ ἡ ἐμφάνισις μεσσηνιακῆς Μαντίνειας στὴν παραλιακὴ θέσι τῆς ἀρχαίας Αἰτίας, βλ. Σ. Λάμπρος, *Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά*, Αθήνα [= ΠΠ], τ. 1 (1912-1923), σ. μ'. Ἡ Μαντίνεια τῆς Ἐξω (μεσσηνιακῆς) Μάνης, ἀναφέρεται πρώτη φορά στὸ «Μεγάλο Χρονικό/Chronicon Majus» τοῦ Σφραντζῆ, ὅταν εγκαταστάθηκε ἐκεῖ εὐθὺς μετὰ τὴν πώλησι τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1423, ὁ δεσπότης τῆς τελευταίας Ἀνδρόνικος Παλαιολόγος, βλ. Γ. Σφραντζῆς, *Χρονικόν*, μτφρ. Τ. Βουρνάς, Αθήνα 2001, τ. 1, σ. 168. Στὸ «Μικρὸ Χρονικό/Chronicon Minus» ἡ Μαντίνεια παραιοαναφέρεται τὸ 1458, βλ. R. Maisano (επιμ.), *Giorgio Sfranze - Cronaca* (CFHB αφ. 29), Ρώμη 1990, σ. 150 στχ. 15. Πρβλ. Θ. Μπελτίσος, *Ἡ μεταβυζαντινὴ Μαντίνεια. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ οικισμοῦ ἀπὸ τὸν 15ο ὡς τὸν 18ο αἰῶνα, Μεσσηνιακὰ Χρονικά*, τ. 2 (2000-2002), σσ. 575-584.

98. Αναγράφεται στὴ δεύτερη, μετὰ ἀπὸ τὴν πρώτη θέσι ποὺ κατέχει ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Πατρῶν: α' ἐπαρχία Ἑλλάδος ὁ Πατρῶν, β' ἐπαρχία Πελοποννήσου ὁ Ἀρκαδίας, βλ. Dagrouzès, *Notitiae Episcopatum* (όπ. σημ. 79), Notitia 3, σ. 232 αφ. 55-56. Πρβλ. στὸ Συνέκδημο (όπ. σημ. 69): Ἥλις μητρόπολις Ἀρκαδίας, ἐδὼ «μητρόπολις» με τὴν κοσμηκὴ-πολιτικὴ ἔννοια. Αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ τακτικοῦ, τῶν αυτοκεφάλων ἀρχιεπισκοπῶν, Dagrouzès, (όπ. σημ. 79), σσ. 232-233 αφ. 55-94, μπορεῖ

νται ή όχι⁹⁹, Υποδηλώνεται, μίπως, μετακίνηση της αρχιερατικής έδρας στην Κυπαρισσία και σ' αυτό οφείλεται η αντικατάσταση του ονόματός της¹⁰⁰; Εάν η εκδοχή, ότι η πόλη Αρκαδία τελούσε και έδρα αρχιεπισκοπής αληθεύει, ενδεχομένως να είμαστε σε θέση να ερμηνεύσουμε και την ξαφνική ανάδειξη της Χριστιανούπολης σε μητρόπολη¹⁰¹, η οποία, από πριν «ούτε ως έπισκοπή τυγχάνει γνωστή»^{101α}. Όπως κι αν έχει όμως το θέμα, η μεσοβυζαντινή Αρκαδιά, με βεβαιωμένη έκτοτε ιστορική παρουσία, εξακολουθεί ως τώρα τη διαχρονική της οικιστική συνέχεια.

Κυριώνυμο τοπωνύμιο το *Βουρκάνον*¹⁰², όπως *έγχωρίως καλείται* η μεσαιωνική Μεσσήνη, χωριό και κάστρο τον 14ο αιώνα¹⁰³, επιβιώνει ως όνομα μέχρι σήμερα, χαρακτηρίζοντας το βουνό της Ιθώμης και το εκεί νεότερο μοναστήρι.

να τοποθετηθεί χρονολογικά, πριν το 805, οπότε η Πάτρα υψώνεται σε μητρόπολη, και μετά το 732 (απόσπαση του ανατολικού Ιλλυρικού από τον λάπα), αφού όπως γράφει ο Κυριακίδης, *Σλάβοι* (όπ. σημ. 71), σ. 57: «αί αὐτοκέφαλοι ἀρχιεπισκοπαὶ εἶναι θεομὸς τῆς Ἀνατολῆς καὶ ὄχι τῆς Δύσεως» ή μετά το 754, όπως χρονολογεί εκτιμώντας από την ιεραρχική άνοδο της αρχιεπισκοπής *Εὐχαΐτων* η Κουντούρα-Γαλάκη, Συμβολή στην ιεραρχία (όπ. σημ. 79), σ. 76.

99. Εάν είναι άσχετες, τότε η μετονομασία της πόλης συνέβη μεταξύ 527 και 975 (Συνέκδημος-Βίος Νίκωνος). Εάν ταυτίζονται, περιοριζόμαστε μεταξύ 527 και 732/805.

100. Τέτοιες μετακινήσεις *μετά και τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐπισκόπου* αναφέρει το «Χρονικό της Μονεμβασίας», τόσο για τον εξοικισμό του πληθυσμού της Λακεδαίμονος στη Μονεμβασία, όσο και κατά τον επαναπατρισμό των Πατρινών, βλ. Λάμπρος (όπ. σημ. 71), σσ. 100-106.

101. Με μετάθεση δηλαδή της αρχιερατικής έδρας από την Αρκαδία στη Χριστιανούπολη = Χριστιάνου (αρχαία Αλίαρτος;), μεταξύ 732/754 και 1081. Η Χριστιανούπολη τότε, αν κρίνουμε από το όνομά της, ήταν πολυάνθρωπη, μεσόγεια και άρα πιο ασφαλής, αν εικάσουμε ως αιτία μετατόπισης της αρχιερατικής έδρας τις πιθανές γι' αυτή την περίοδο αραβικές επιδρομές. Ας προσθέσουμε εδώ ότι στα εκκλησιαστικά τακτικά του 11ου-13ου αιώνα, η Χριστιανούπολις, στην 76η θέση, υστερεί ασφαλώς στην πρωτοκαθεδρία έναντι των μητροπόλεων Κορίνθου (27η) και Πατρών (32η), προηγείται όμως της Λακεδαιμονίας (78η), βλ. Dagrouzès, *Notitiae Episcopatum* (όπ. σημ. 79), Notitia 11 (του 11ου αι.), σ. 344 αρ. 79, επί συνόλου 80 μητροπόλεων· Notitia 12 (12ου αι.), σ. 350 αρ. 76, επί συνόλου 89· Notitia 15 (μετά το 1262), σ. 382 αρ. 76, επί συνόλου 80· Notitia 16 (14ου), σ. 388 αρ. 76, επί συνόλου 83. Την 78η θέση, επί συνόλου 86, κατέχει στη Notitia 13 (12ου αι.), σ. 368 αρ. 786. Στα τακτικά του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (1282-1328), φέρεται υποβαθμισμένη, εξαιτίας της φραγκοκρατίας, στην 92η (Notitia 17, σ. 400 αρ. 92, επί συνόλου 112) και 91η θέση (Notitia 18, σ. 407 αρ. 92, επί συνόλου 111). Στο τακτικό του Ανδρόνικου Γ' Παλαιολόγου (1328-1341), έχει αποκατασταθεί στην παλιά της σειρά (76η) Notitia 19, σ. 413 αρ. 99, επί συνόλου 110 μητροπόλεων. Πρβλ. Βασιλικοπούλου, Έκκλησιαστική οργάνωση (όπ. σημ. 79), σσ. 201-204. Στην μετά την άλωση εποχή η Χριστιανούπολις κατείχε την 42η θέση επί συνόλου 72 μητροπόλεων, Notitia 21 (γύρω στο 1500), σ. 420 αρ. 47.

101α. Ζεζλέντης, *Αί μητροπόλεις* (όπ. σημ. 94), σ. 4.

102. Βλ. όνομα *Εὐστάθιος ὁ Βουρκανός*, πάροικος της Νέας Μονής Χίου, σε σιγίλλιο του 1051, *M-M*, τ. 5 (1887), σ. 7· Μητρ. Μεσσηνίας Χρυσόστομος Θέμελης, 'Η όνομασία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Βουλκάνου (Ανάτυπο στο το περιοδικό *Διδαχή*, τ. 29), *Καλαμάτα* 1975, σσ. 3-25.

103. Για τον μεσοβυζαντινό οικισμό, βλ. Θέμελης, Υστερορωμαϊκή και πρωτοβυζαντινή Μεσσήνη (όπ. σημ. 67), σ. 35 και σ. 53 ειμ. 16. Το 1354 το Βουρκάνο φέρεται με 61 εστίες, J. Longnon και P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Παρίσι-Χάγη 1969 [= L-T], σσ. 95-101, 245· P. Topping, *The Post-classical documents*, *MME*, σ. 68.

Πρόσφατα, διατυπώθηκε υπόθεση που ερμηνεύει το τοπωνύμιο από το παλαιοσλαβικό V'lk' (= λύκος) > V'ikan¹⁰⁴. Την Πύλον¹⁰⁵ επίσης, είναι εξακριβωμένο ότι αντικατέστησε το σλαβώνυμο Ἀβαρίνος > Ναβαρίνος, το οποίο μαρτυρείται από τον 12ο αιώνα και αδιαλείπτως στο εξής¹⁰⁶. Το τοπωνύμιο που βρίσκεται ακόμη σε χρήση, χαρακτηρίζει το λιμάνι και το φράγκικο κάστρο (= Παλιό Ναβαρίνο) που χτίστηκε στο ακρωτήριο Κορυφάσιο επάνω στα ερείπια της αρχαίας Πύλου. Ωστόσο, το πλησιόχωρο και άλλοτε σημαντικό χωριό, Πύλα, προδιαθέτει στο να λανθάνει κρυμμένη στην ομόηχη ονομασία της η ανάμνηση της ένδοξης Πύλου¹⁰⁷.

Την παρατεταμένη διαδικασία παρακμής του αρχαίου-παλαιοχριστιανικού κόσμου, της οποίας η πιο ισχυρή συνιστώσα, ήταν η βαθμιαία αντιαστικοποίηση-αγροτοποίηση της κοινωνίας¹⁰⁸, κορύφωσε η καθολική έλλειψη ασφάλειας, συνέπεια, όπως αναφέρθηκε, εισβολών και επιδρομών. Η ανασφάλεια ενεργοποίησε αμφίρροπες μετακινήσεις πληθυσμών, που συνέβαλαν στον βαθύτατο μετασχηματισμό του οικιστικού δικτύου. Συνθέτοντας την προκύπτουσα μεσοβυζαντινή οικιστική πραγματικότητα, στον χώρο της δυτικής Μεσσηνίας, συνοψίζουμε τα εξής:

α) Η Μεθώνη είναι η μόνη πόλη μακράς συνέχειας, που επέζησε με το αρχαίο της όνομα στην αρχαία της τοποθεσία.

β) Η Κυπαρισσία μετονομάζεται *Αρκαδία*, η Μεσσήνη *Βούρκανο* και η Πύλος *Αβαρίνο*.

γ) Η Κορώνη μετατοπίζεται στη θέση της αρχαίας Ασίνης, και

104. Η. Αναγνωστάκης, *Ιστοριογεωγραφικές σημειώσεις*, Σύμμ., τ. 8 (1989), σσ. 69-79, 82.

105. ...που την μοναδική της μνεία κατά την 8η δεκαετία του 9ου αιώνα χρωστάμε στον Σκυλίτζη, και αν βεβαίως η πληροφορία δεν οφείλεται απλώς στην όποια αρχαιογνωσία του χρονογράφου. Βλ. Savvides, Pylos-Navarino-Zonklon (όπ. σημ. 88), σ. 81.

106. Βλ. π.χ. χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου του 1293: *καί κατέρχεται εἰς τὴν Πύλον, τὸν καλοῦμεν Ἀβαρίνον, ἐν ᾧ καὶ λιμὴν μέγας*, *M-M* τ. 5 (1887), σ. 160· Savvides, Pylos-Navarino-Zonklon (όπ. σημ. 88), σσ. 81-84· ο ἴδιος, Notes on Navarino in the Frankish, Venetian and early Ottoman periods, στο βιβλίο του: *Βυζαντινὴ προσωπογραφία* (όπ. σημ. 88), σσ. 85-89· Χ. Μπαλάτας, *Πύλος, Ναβαρίνο, Νιόκαστρο, Ανάκτορο Νέστορος*, Αθήνα 21997, σσ. 160 κ.εξ.

107. Σαν τοπωνύμιο *Pyla* ασπανά το 1354, *L-T*, σσ. 247-248. Στην ίδια περιοχή μαρτυρείται και το ενδιαφέρον τοπωνύμιο *Σκλαβοχώρι (sclavoforo)*, αυτόθι, σ. 82 στχ. 9. Η σημασία του χωριού Πύλα προκύπτει από «ενθύμηση» αναφερόμενη στην εκεί παραμονή του αυτοκράτορα Ιωάννη Η' Παλαιολόγου, πριν αναχωρήσει μαζί με τον πατριάρχη Ιωσήφ για τη σύνοδο Φεράρας-Φλωρεντίας: στις 28 Δεκεμβρίου 1437 *ἦλθεν ὁ βασιλεὺς ὁ κύρ Ἰωάννης εἰς τὴν/ Πύλαν μετὰ τὰ φουδάτα του, καὶ εἰς τὰς γ' τοῦ Ἰαννουαρίου ἐξέβη/ ὁ πατριάρχης καὶ ἡ σύνοδος ὅλη καὶ ἐπῆγαν εἰς τὴν Πύλαν, ὅπου/ ἦταν ὁ βασιλεὺς ὁ κύρ Ἰωάννης*, Σ. Λάμπρος, *ΠΠ*, τ. 3 (1926), σ. 362 στχ. 8-11· ο αὐτός, *Ἐνθυμήσεων ἤτοι χρονικῶν σημειωμάτων συλλογὴ πρώτη*, *NE*, τ. 7 (1910), σσ. 156-157 αρ. 115.

108. Δ. Ζακυνθός, *Βυζαντινὴ Ἱστορία (324-1071)*, Αθήνα 1972 (ανατ. 1989), σ. 149-156· Τ. Λουγγής, Η εξέλιξη της βυζαντινής πόλης από τον τέταρτο στο δωδέκατο αιώνα, *Βυζαντινά*, τ. 16 (1996), σσ. 33-67· Μ. Κορδώσης, *Ιστοριογεωγραφικά πρωτοβυζαντινῶν καὶ ἐν γένει παλαιοχριστιανικῶν χρόνων*, Αθήνα 1996, σσ. 230-233.

δ) Δημιουργούνται νέα πολίσματα, όπως η Χριστιανούπολη και η Καλαμάτα¹⁰⁹.

Σε επίπεδο πολεοδομικής οργάνωσης, στους κρίσιμους αιώνες (7ος-10ος), ολοκληρώνεται και η διαδικασία, η οποία ως έκφραση των αμυντικών αναγκών, μεταμόρφωσε τις πόλεις σε φρούρια ή κάστρα. Οι μεσοβυζαντινές πόλεις, συρρικνωμένες στα τείχη τους, αναπτύσσονται δυναμικά-οργανικά απουσία σχεδιασμού. Η ιπποδάμεια πολεοδομική μορφή έχει προ πολλού εγκαταλειφθεί¹¹⁰. Δυναμική ανάπτυξη και πυκνή δόμηση είναι αντιπροσωπευτικά γνωρίσματα πόλεων της μέσης περιόδου, που παρέμειναν αμετάβλητα πρότυπα οικιστικής πρακτικής στον ύστερο μεσαίωνα (13ο-15ο αιώνα)¹¹¹.

Πηγαίες πληροφορίες για πόλεις-κάστρα, στα 1154, έχουμε στο έργο του Άραβα γεωγράφου Edrisi¹¹² και μετά από μισό αιώνα στο «Χρονικό του Μορέως». Αλλεπάλληλες οικιστικές φάσεις, συνέχεια κατοίκησης και καταστροφές στις μεσοβυζαντινές πόλεις, δυσχεραίνουν την ανασύνθεση της αρχικής τους μορφής¹¹³. Ένα πελοποννησιακό ωστόσο παράδειγμα μεσοβυζαντινής πόλης-

109. Κατά τον Πορφυρογέννητο, τον 10ο αιώνα, 40 οικισμοί του θέματος Πελοποννήσου θεωρούνται πόλεις, *ἐξ ὧν εἰσιν ἐπίσημοι/ Κόρινθος μητρόπολις, Σικινών, Ἄργος, Λακεδαιμονία τῆς Λακωνικῆς ἢ/ πρὶν Σπάρτη, ἑτέρα μητρόπολις αἱ λεγόμεναι Πάτραι*. Βλ. *Περὶ Θεμάτων* (όπ. σημ. 72), σ. 90 στχ. 4-6.

110. Χ. Μπούρας, *Πολεοδομικά τῶν μεσοβυζαντινῶν καὶ ὑστεροβυζαντινῶν πόλεων, Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας [= ΔΧΑΕ]*, περίοδος Δ', τ. 20 (1999), σσ. 89-98· ο ίδιος, *Κατοικίες και οικισμοί στὴ βυζαντινὴ Ἑλλάδα*, στο: Ὁ Δουμάνης και Ρ. Oliver (επιμ.), *Οἰκισμοὶ στὴν Ἑλλάδα*, Αθήνα ²1979, σσ. 42-48· Ν. Μουτσόπουλος, *Η πρώτη βυζαντινή και η μεσοβυζαντινή πόλη, Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 64 (1997), σσ. 29-58.

111. Πρβλ. παραδείγματα στο Σ. Κυρίεϊ και Ε. Χατζητρυφώνος (επιμ.), *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια (1300-1500) και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1997.

112. Αναφέρονται οι παραλιακές πόλεις: *Arkadia* (Αρκαδία), *Irouda* (Ναβαρίνο), *Motonia* (Μεθώνη), *Nama* (Μαράθι), *Coronia/ korunia* (Κορώνη), *Maittha/ maita* (Καλαμάτα), *Malaia* (Μαΐνη), *el-Kedemona/ lakedemuna* (Λακεδαίμονα), *Maliassa/ maliasa* (Μονεμβασία), *Gethuria* (Γεράκι) κ.ά. (η δεύτερη αναγραφή στα ονόματα προέρχεται από τον χάρτη του 1192). Ο Edrisi υπολογίζει ότι η Πελοπόννησος είχε 50 πόλεις, 21 αναφέρει ονομαστικά, ενώ στο χάρτη σημειώνονται 17 πόλεις-κάστρα. Βλ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στὴν Ἑλλάδα, 333 μ.Χ.-1700 (= τ. 1)*, Αθήνα ³1994, σσ. 214-216· Bon, *Péloponnèse* (όπ. σημ. 61), σσ. 156-157, σ. 20 χάρτης (του 1192)· Α. Savvides, *Morea and Islam, 8th-15th centuries: a survey, Journal of Oriental and African Studies*, τ. 2 (1990), σσ. 44-45· ο ίδιος, *Πελοπόννησος και Μουσουλμάνοι* (όπ. σημ. 88), σσ. 380-382. Ειδικότερα για τη νότια Πελοπόννησο βλ. Μ. Κορδώσης, *Ἡ περιγραφή τῆς νοτιοανατολικῆς Πελοποννήσου ἀπὸ τὸν Ἀραβὰ περιηγητὴ Ἐδρίσι, Πρακτικά τοῦ Β' ΔΣΠΣ (= Πελ. Παρ. 8)*, τ. 2 (1981-82), σσ. 261-268· Ν. Μουτσόπουλος και Γ. Δημητροκάλλης, *Ἡ ταῦτις τῆς Gethuria τοῦ Ἐδρίσι μὲ τὸ Γεράκι, ΔΣ*, τ. 9 (1988), σσ. 61-69· Ν. Ζέρβης, *Ὁ Ἀραβὸς γεωγράφος Edrisi καὶ ἡ Καλαμάτα, Μεσοσηνιακὰ Γράμματα [= ΜΓ]*, τ. 2 (1967), σσ. 469-479· Π. Κατσαφάδος, *Η συμβολή περιηγητικῶν κειμένων, χαρτῶν και χαρκατικῶν στὴν ἐπίλυση του προβλήματος τῆς ταύτισης των «κάστρων τῆς Μάνης», στο Γ. Σαΐτας (επιμ.), Μάνη, Μαρτυρίες για τὸ χῶρο και τὴν κοινωνία. Περιηγητὲς και ἐπιστημονικὲς ἀποστολὲς (15ος-19ος αἰῶνας)*, Αθήνα 1996, σσ. 114-122· ο ίδιος, *Τα Κάστρα τῆς Μαΐνης*, Αθήνα 1992, σσ. 287-291.

113. Ν. Κοντογιάννης, *Κάστρα καὶ ὀχυρώσεις στὴν Μεσηνία κατὰ τοὺς Μεσαιωνικοὺς και*

κάστρου παρέχει η «παλαιά Καρυούπολη»¹¹⁴. Στον αγροτικό χώρο παράδειγμα μεσοβυζαντινής εγκατάστασης με ναό και οικοδομήματα ανεσκάφη στα *Νιχωρία* Μεσσηνίας¹¹⁵.

Ο Βενέδικτος του Πήτερμπρω στα 1191 παρατηρεί, ότι η περιοχή της Κορώνης (*Cyruu*) είχε τόσες πολλές ελιές, όσες πουθενά στον κόσμο¹¹⁶. Πράγματι, η οικονομική ευμάρεια επιβεβαιώνεται από έντονη οικοδομική δραστηριότητα. Ένας ικανός αριθμός εκκλησιαστικών μνημείων του 11ου και 12ου αιώνα έχει καταγραφεί. Σπουδαιότερα είναι η *Αγία-Σωτήρα* στους Χριστιάνους και τα καθολικά του *Ανδρομονάστηρου* και της *Σαμαρίνας*¹¹⁷.

Τις παραμονές της Φραγκοκρατίας, η οικονομία ελεγχόταν από τοπικούς άρχοντες με μεγάλες ιδιοκτησίες. Στη Συνθήκη Διανομής (*Partitio Romanie*) των βυζαντινών εδαφών μεταξύ Σταυροφόρων και Βενετών, το 1204, μνημονεύονται κτήματα της Ειρήνης, κόρης του αυτοκράτορα Αλέξιου του Γ' (1195-1203), τα μεσσηνιακά χωριά Μύλοι (*Molineti*) και Παντοκράτορας (*Pantocratora*)¹¹⁸.

Νεότερους χρόνους, *Πρακτικά του ΣΤ' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 24), τ. 2 (2001-2002), σσ. 522-524. Μια ιδέα χώρου-τόπου, μπορεί να σχηματίσει κανείς από κατόψεις κάστρων και τοπογραφικά, βλ. Βον, *Morée* (όπ. σημ. 44), πλάνες στο Album, πίν. 92 (Καλαμάτα), πίν. 99 (Αρκαδιά)· Ε. Καρποδίνη Δημητριάδη και Ν. Λιανός, *Κάστρα της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1990, σσ. 154-155 εικ. 128 (Κορώνη), σσ. 174-175 εικ. 140 (Μεθώνη)· Π. Γρηγοράκης, Σ. Μιγάδη και Δ. Χαλαμπούς, *Μεθώνη-Κορώνη, ΕΠΑ*, τ. 4 (1990), εικ. σ. 47· K. Andrews, *Castles of the Morea*, Πρίνστον New Jersey 1953, πίν. 1-2 (Κορώνη), πίν. 5 (Καλαμάτα), πίν. 14, 16-17 (Μεθώνη), πίν. 18 (Αρκαδιά).

114. Η Καρυούπολις της Κάτω Μάνης αναφέρεται στις πηγές το 821/2. Ρ. Έτζεογλου, Καρυούπολις, μιά έρπειυμένη βυζαντινή πόλη, *ΑΣ*, τ. 9 (1988), σσ. 3-60.

115. W. McDonald, W. Coulson και J. Rosser (επιμ.), *Excavations at Nichoria in Southwest Greece*, τ. 3: *Dark Age and Byzantine Occupation*, Μιννεάπολη 1983, σσ. 351 κ.εξ.

116. A. Harvey, *Οικονομική ανάπτυξη στο Βυζάντιο (900-1200)*, μτφρ. Έ. Σταμπόγλη, Αθήνα 1997, σ. 240· Κατσαφάδος, *Κάστρα Μαΐνης* (όπ. σημ. 112), σσ. 253-255· Topping, *Post-classical* (όπ. σημ. 103), σ. 66.

117. X. Μπούρας, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, σσ. 138, 140-141· X. Μπούρας και Α. Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σσ. 64-66, 291-296, 320-324, όπου και πλήρης βιβλιογραφία· K. Καλοκύρης, *Βυζαντινά εκκλησία της Ίερας Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973· Γ. Δημητροκάλλης, *Άγνωστοι Βυζαντινοί Ναοί Ίερας Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα, τ. 1 (1990) και τ. 2 (1998)· Β. Αθανασοπούλου, *Βυζαντινές εκκλησίες της Μεσσηνίας*, *ΜΓ*, τ. 2 (1967), σσ. 32-50· Α. Όρλάνδος, *Η έν Χριστιανών της Τριφυλίας βυζαντινή εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος*, *ΠελΠρωτ*, τ. 1 (1957), σσ. 15-18. Επισημαίνω εδώ την απουσία μελετών για μνημεία της μητρόπολης Τριφυλίας και Ολυμπίας.

118. Στο ίδιο επίσης όριον (*orium*) Πατρών και Μεθώνης, αναφέρονται κτήματα των οικογενειών Βρανά και Καντακουζηνού. Δ. Ζακυθινός, *Μελέται περί της διοικητικής διαίρεσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, Έπετηρίς Έταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* [= *ΕΕΒΣ*], τ. 21 (1951), σσ. 184-186· A. Carile, *Partitio terrarum imperii Romanie, Studi Veneziani* [= *SV*], τ. 7 (1965), σ. 219 σχ. 57-62 και σσ. 260-262. Για τους Μύλους (*Molini/ Molina*) σε έγγραφο του 1361, βλ. *L-T*, σσ. 248-249. Η λίστα τιμαριών του 1391 αναφέρει *La Molines* με 40 εστίες, βλ. C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes, inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873 (αναστ. Αθήνα 1961) [= *Cg-r*], σ. 230· Βον, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 692. Πρβλ. K. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης (15ος-19ος αιώνας)*, Ιωάννινα 1995 (= *Δωδώνη Παρ.* 57), σ. 314 σφ. 75.

ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ¹¹⁹. Η φραγκική κατάκτηση¹²⁰ των παραλιακών κάστρων της Μεσσηνίας (Μεθώνη, Κορώνη, Καλαμάτα), το 1205, ήταν γρήγορη και εύκολη. Μετά τη «μοναδική μάχη» στον *Κούντουραν έλαιώνα*¹²¹, κάπου στη μεσσηνιακή πεδιάδα¹²², θα συνθηκολογήσει μετά από πολιορκία και η Αρκαδιά¹²³. Σχεδόν ταυτόχρονα, οι Βενετοί, εγκαθίστανται στα λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης (1206-7), ενώ με τη συνθήκη της Σαπινέντζας (1209), επισημοποιούν την κατοχή των δύο θέσεων¹²⁴. Την περίοδο αυτή, λοιπόν, βρίσκουμε τη δυτική Μεσσηνία διαιρεμένη στα δύο, με το βόρειο τμήμα της (περιοχή της Αρκαδίας) να είναι φράγκικο και το νότιο (Μοθωκόρων), σταθερά εξαρτημένο από τους Ενετούς, μέχρι το 1500.

Το φεουδαρχικό καθεστώς, που επέβαλαν οι Φράγκοι, κατακερμάτισε το «Πριγκιπάτο της Αχαΐας» σε βαρονίες, οι οποίες υποδιαίρεθήκαν σε φέουδα. Σε πλεονεκτικές θέσεις άρχισαν να κατασκευάζονται νέα κάστρα-κατοικίες των ευγενών, σύμβολα εξουσίας, για να διασφαλίζουν τα εδάφη τους, αλλά και για να ελέγχουν τους ντόπιους πληθυσμούς και τα περάσματα¹²⁵.

Η βαρονία της Αρκαδίας, συνημμένη αρχικά μ' αυτή της Καλαμάτας, κάτω από την κυριότητα των Βιλλεαρδουΐνων, θ' αποτελέσει το 1262 (χρονιά που οι Βυζαντινοί ανακτούν ερείσματα στο Μοριά) ιδιαίτερη βαρονία. Η ιστορία της είναι καλά γνωστή¹²⁶, ενώ αποτελεί και την τελευταία βαρονία του φράγκικου Μοριά, η οποία το 1432 περιήλθε στα χέρια του Θωμά Παλαιολόγου. Άλλες μεσ-

119. Γενικά για την περίοδο βλ. Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44)· W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα (1204-1566)*, μτφρ. Α. Φουριώτης, Αθήνα 21990· *INE*, τ. 1 (21974)· Χ. Μαλιτζού, άρθρα στο κεφ. 'Ο έλληνισμός κατά την ύστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1453)', *IEE*, τ. 9 (1979), ιδίως σσ. 248-255, 261-263, 270-272, 275-276, 282-291· Α. Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262)*, Αθήνα 1991· Σ. Δοανίδου, *Τό Πριγκιπάτο της Αχαΐας (1205-1460)*, Αθήνα 1989· Δ. Κατσαφάνας, *Τό Πριγκιπάτο του Μορέως*, Σπάρτη 2003· D. Nicol, *Οι Τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου (1261-1453)*, μτφρ. Σ. Κομνηνός, Αθήνα 1996· Π. Καλλιγιάς, *Μελέται βυζαντινής ιστορίας. Λασκαρίδαι-Παλαιολόγοι, από της πρώτης μέχρι της τελευταίας αλώσεως (1204-1453)*, Αθήνα 1894 (ανατ. 1997)· Σ. Λάμπρος, *Ιστορία της Ελλάδος*, τ. 6, Αθήνα 1909 (ανατ. 1998)· G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, μτφρ. Ι. Παναγόπουλος, τ. 3, Αθήνα 51997.

120. Μ. Κορδώσης, 'Η κατάκτηση της νότιας Ελλάδος από τους Φράγκους. Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα, *Ιστοριογεωγραφικά [= Ιστογλω]*, τ. 1 (1986), σσ. 53 κ.εξ. κυρίως σσ. 84-106.

121. *ΧρΜορ*, στχ. 1723-1738 (σσ. 74-75)· Γ. Βιλλαρδουίνος, *Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης*, μτφρ. Κ. Αντύπας, Αθήνα 21985, παράγραφος 329 (σ. 153).

122. 'Η Μουνδρέας, Τοπωνυμικά της Μεσσηνίας στην εποχή της Φραγκοκρατίας, *Πρακτικά του Α' ΔΣΠΣ (= Πελ. Παρ. 6)*, τ. 2 (1976-78), σσ. 181-186.

123. *ΧρΜορ*, στχ. 1770-1790 (σσ. 76-77).

124. Α. Bon, Τὰ σύνορα τῶν Ένετικῶν κήσεων ἐν Μεσσηνίᾳ ἀπὸ τοῦ 13ου ἕως τοῦ 15ου αἰῶνος, *ΜΓ*, τ. 2 (1967), σ. 21· οἱ ἴδιοι, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 442-443· C. Hodgetts και P. Lock, Some village fortifications in the Venetian Peloponnese, στο P. Lock και G. Sanders (επιμ.), *The Archaeology of Medieval Greece* (Oxbow Monograph 59), Οξφόρδη 1996, σ. 77.

125. Ο. Μίλλερ, Οἱ Φράγκοι ἐν Πελοποννήσῳ, *NE*, τ. 21 (1927), σ. 237· Κοντογιάννης, Κάστρα στη Μεσσηνία (όπ. σημ. 113), σσ. 525-526.

126. Περιήλθε διαδοχικά στις οικογένειες Ανόε (Αμποι), Μαύρους και Ζαχαρία, βλ. Bon,

σηνιακές βαρονίες ήταν τῶν Γριτσένων στους Λάγκους¹²⁷, του Νιβηλέ (Nivelet) στη νότια Μεσσηνία¹²⁸ και του Saint Sauveur στα Κοντοβούνια¹²⁹. Στα βόρεια του μεσσηνιακού Αυλώνα, εκτεινόταν η περιοχή (ὁ δρόγγος) των Σκορτών¹³⁰.

Εξαιτίας της φραγκοκρατίας, η ορθόδοξη αρχιεπισκοπή Χριστιανουπόλεως καταργήθηκε (1222) και τα εδάφη της διαμοιράστηκαν ανάμεσα στις λατινικές επισκοπές της Μεθώνης και της Κορώνης, οι οποίες υπάγονταν στην αρχιεπισκοπή Πατρών¹³¹.

Η περίοδος της Φραγκοκρατίας μέχρι το τρίτο τέταρτο του 13ου αιώνα, κάτω από τους ισχυρούς πρίγκιπες Βιλλεαρδουίνους (1209-1278)¹³², που είχαν καταφέρει να ελέγχουν ολόκληρη την Πελοπόννησο, χαρακτηρίζεται από σχετική σταθερότητα και ειρήνη. Μετά όμως από τα γνωστά γεγονότα που ακολούθησαν τη μάχη της Πελαγονίας (1259)¹³³, με αποτέλεσμα να επανακτήσουν οι Βυζαντινοί βάσεις στον Μοριά (1262), αρχίζει μια μακρά περίοδος έντονης

Morée (όπ. σημ. 44), σσ. 412-414· Cg-r, σ. 472 αρ. 12a· Σ. Παρασκευόπουλος και Γ. Παυλόπουλος, *Ἡ Κυπαρισσία (Ἀρχαδιά) καὶ ἡ ἱστορία τῶν αἰώνων της*, Κυπαρισσία 1971, σσ. 73-81.

127. ΧρΜορ, στχ. 1944/45 (σ. 83)· Χ. Καπότας, *Ἡ Φραγκοκρατία τῆς Πελοποννήσου καὶ ἡ Βαρονία τῆς Γριτσένης, ΠελΠρωτ*, τ. 7 (1963), σ. 114.

128. Σε έγγραφο του 1361 η βαρονία περιελάμβανε τα χωριά *Prothi* (Πρώτη), *Molini* (Μύλοι), *Archie, la Cannata* (= Λαχανάδα), *Crusuna, Zincimicza* και *Grisu* (= Γρίζη/ Ακριτοχώριον), βλ. L-T, σ. 147 στχ. 8-9 και σ. 248.

129. Cg-r, σ. 472 αρ. 12b. Στην λίστα με τα φέουδα του 1377 (1364 στον Hopf) αναγράφεται μαζί με τον Αετό (*Aquila*) στην κυριότητα του βαρόνου της Αρχαδιάς, αυτόθι, σ. 228· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 690. Ο Bon, σ. 430, τοποθετεί το κάστρο του Saint Sauveur (*Sancto Salvatore*) στο μοναστήρι της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, 1,5 χλμ. νότια του χωριού Βαρμπόπη (X 21), επισημαίνει ωστόσο την έλλειψη μεσαιωνικών ερειπίων τα οποία και θα επιβεβαίωναν την ταύτιση.

130. Έτσι δικαιολογείται ότι στη λίστα του 1377 βρίσκουμε το μεσσηνιακό Σιδηρόκαστρο (*castelo de Ferro*) να συμπεριλαμβάνεται στα Σκορτά, βλ. Cg-r, σ. 227· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 690. Όπως επίσης στο «Χρονικό», *τὴν Δημάτραν/ τὸ κάστρον ποῦ ἦτον στὰ Σκορτά*, και *τὸ χάλασαν οἱ Ρωμαιοί*: βλ. ΧρΜορ, στχ. 7997-8000 (σ. 324). Για την περιοχή των Σκορτών βλ. Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σσ. 363 κε· Ἱ. Σαρρής, *Τὰ «κάστρα τῶν Σκορτῶν» Ἀράκλοβον καὶ Ἅγιος Γεώργιος, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1934-1935*, σσ. 57-84· Κ. Ρωμαίος, *Τοπογραφικά τῆς Φραγκοκρατίας, Πελ*, τ. 2 (1957), σσ. 1-26· Ν. Μουτσόπουλος, *Ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴ Καρύταινα, Πελ*, 16 (1986), σσ. 129-202· Ἀ. Ἀδαμαντίου, *Τὰ Χρονικά τοῦ Μορέως*, Συμβολαὶ εἰς τὴν Φραγκοβυζαντινὴν ἱστορίαν καὶ φιλολογίαν, *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος [= ΔΙΕΕ]*, τ. 6 (1901), σσ. 481, 596-597.

131. Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σσ. 98-99, 101, 444· Ν. Ζαχαρόπουλος, *Ἡ ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Φραγκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 2^η 1984 (ανατ. 1992), σσ. 112-116. Ἀ. Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, *Ἡ ἐπισκοπὴ Κορώνης στὶς ἀρχὲς τοῦ 13^{ου} αἰῶνα. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀθανάσιος, Πελ*, τ. 16 (1986), σ. 378.

132. Ο. Μύλλερ, *Οἱ Ἡγεμόνες τῆς Πελοποννήσου, NE*, τ. 21 (1927), σσ. 279-283.

133. Την αιχμαλωσία δηλαδή του Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου, την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Βυζαντινούς (1261) και την απελευθέρωσή του (1262) με αντάλλαγμα τα φρούρια της Πελοποννήσου (Μυστρά, Μονεμβασίας, Μεγάλης Μαΐνης, και ίσως του Γερακίου και την περιοχή της Κινσιόνας) τα οποία και απετέλεσαν τον αρχικό πυρήνα για τον σχηματισμό του βυζαντινού «Δεσποτάτου του Μορέως». Βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ Αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις (1258-1282)*, μτφρ. Κ. Πολίτης, Αθήνα 1969, σσ. 49 κ.εξ· Κορδώςης, *Ἡ κατάκτη-*

ανασφάλειας που θα διατηρηθεί μέχρι την οριστική τουρκική κατάκτηση, το 1460 ή, μάλλον, καλύτερα μέχρι το 1500, χρονιά που οι Τούρκοι καταλαμβάνουν και τις βενετικές κτήσεις της Μεσσηνίας.

Ευθύς μετά την εγκατάσταση των Βυζαντινών ακολουθεί ο φραγκοβυζαντινός πόλεμος (1263-64), που κρίθηκε υπέρ των Φράγκων στο Μακρουπλάγι¹³⁴. Αποτέλεσμα των συγκρούσεων, που δεν σταμάτησαν, ήταν η ερήμωση της υπαίθρου¹³⁵. Τους επόμενους αιώνες η Πελοπόννησος φέρεται διχοτομημένη: στα δυτικά το «Πριγκιπάτο», υπό την κυριαρχία των Ανδεγαυών¹³⁶ που το διοικούσαν από μακριά μέσω βαΐλων, εξασθενεί και συρρικνώνεται· το «Δεσποτάτο» ανατολικά, προοδευτικά διευρύνεται προς τα δυτικά. Έτσι η Μεσσηνία, δεν άργησε να καταστεί μεθοριακή περιοχή και η κατασκευή επιπλέον οχυρών να θεωρηθεί αναγκαία. Ήδη στα τέλη του 13ου αιώνα ο Γουλιέλμος de la Roche κτίζει *τὴν Δημάτραν* (1285)¹³⁷, ο Νικόλαος Β' Saint Omer *τὸ κάστρον τοῦ Ἀβαρίνου* (1287)¹³⁸ και η πριγκίπισσα Ισαβέλλα το Châteauneuf/ Νεόκαστρο (1297), για να προστατεύσει τους χωρικούς της Αρκαδίας και του Ναβαρίνου από την φορολογία των Ελλήνων του Μυστρά και του Γαρδικιού¹³⁹. Λόγω της κατάστασης, με την αλλαγή του αιώνα, από τον 13ο στον 14ο, κάποιες πεδινές πό-

ση (όπ. σημ. 120), σσ. 170-177· Miller, *Φραγκοκρατία* (όπ. σημ. 119), σσ. 158-166· S. Runciman, *Μυστράς*, μτφρ. Π. Κορρέ και Τ. Καπατσώρη, Αθήνα 1986, σσ. 39-42.

134. Το «Χρονικό» περιγράφει λεπτομερώς τις μάχες στην *Πρινίτσαν*, στα *Σεργιανά/ Μεσί-σλιν* και το *Μακρουπλάγι*, *ΧρΜορ*, στχ. 4527-5738 (σσ. 189-236)· *Cg-r* (Sanudo), σ. 118· Ε. Παπαδοπούλου (εκδ.), *Μαρίνος Σανούδος Τορσελλό, Ιστορία της Ρωμανίας*, σσ. 126-129. Πρβλ. Miller, *Φραγκοκρατία* (όπ. σημ. 119), σσ. 171-176· Γιαννακόπουλος, *Μιχαήλ* (όπ. σημ. 133), σσ. 122-126, 134-136. Για τους Τούρκους μισθοφόρους που αυτομόλησαν στους Φράγκους, βλ. Ἀ. Σαββίδης, Ἡ προέλευση και ὁ ρόλος τῶν τουρκοφώνων μισθοφόρων στὸν Μορέα κατὰ τὸν Βυζαντινοφραγκικὸ πόλεμο τοῦ 1263-64, *Πρακτικά τοῦ Δ' ΔΣΠΣ (= Πελ. Παρ. 19)*, τ. 1 (1992-93), σσ. 165-188· ὁ ἴδιος, *Morea and Islam* (όπ. σημ. 112), σσ. 55-58.

135. ...*κ' ἦδρεν τὸν τόπον ἔρημον, τελείως ἐξηλειμμένον/ Κ' ἐρώτησε καὶ εἶπαν του ὅτι ἐκ τῆς μάχης ἦτον/ ὅπου εἶχεν γὰρ ὁ βασιλεὺς μετὰ τὸ πριγκιπάτο, ΧρΜορ*, στχ. 8680-8682 (σσ. 350-351). Ο Βενετὸς χρονογράφος Marino Sanudo Torcello γράφει χαρακτηριστικά ὅτι μία γυναίκα παντρεύτηκε διαδοχικά ἐπτά φορές(!) γιατί οἱ ἄνδρες τῆς σκοτώνονταν στὸν πόλεμο, βλ. *Cg-r* (Sanudo), σ. 118· Παπαδοπούλου, *Σανούδος* (όπ. σημ. 134), σσ. 128-129.

136. Μ. Ντούρου-Ήλιοπούλου, *Ἡ Ἀνδεγαυικὴ κυριαρχία στὴν Ρωμανία ἐπὶ Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987· Δοανίδου, *Πριγκιπάτο* (όπ. σημ. 119), σσ. 87 κ.εξ.

137. *ΧρΜορ*, στχ. 7997-8000 (σ. 324)· Ἱ. Σφηκόπουλος, Τὰ μεσαιωνικά μεσσηνιακὰ κάστρα Δημάντρης καὶ Γρεμμενῆς, *Τριφυλικὴ Ἑστία*, τεύχ. 47 (1982), σσ. 401-408.

138. *ΧρΜορ*, στχ. 8096 (σ. 328)· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σσ. 414-417· Παπαθανασόπουλοι, *Πύλος-Πυλία* (όπ. σημ. 51), σσ. 43-47.

139. Βλ. Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σσ. 171, 439-440, 446, 656-658, ὁ ὁποῖος το ταυτίζει με τὸ κάστρο στὴ Μίλα στα βορειοανατολικά Κοντοβούνια· πρβλ. Ἐ. Βρανούση, Δύο ἀνέκδοτα ἀφιερωτήρια ἔγγραφα ὑπὲρ τῆς μονῆς Θεοτόκου τῶν Κριβιτζῶν (ΠΓ-ΙΔ' αἰ.). Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς βυζαντινῆς Πελοποννήσου, *Συμμ.*, τ. 4 (1981), σσ. 45-46. Κάστρα φυσικά ἔχτιζαν καὶ οἱ Βυζαντινοί. Με τὴν εγκατάστασή τους στὸν Μοριά, ἔκτισαν, ὅπως γράφει ὁ Sanudo, «φρούρια ισχυρὰ ἐπάνω σε βουνὰ καὶ σε πολὺ οχυρὰ περάσματα», βλ. *Cg-r* (Sanudo), σ. 116· Παπαδοπούλου, *Σανούδος* (όπ. σημ. 134), σσ. 124-125.

λεις αναγκαστικά μετατοπίζονται σε υψηλότερες υψομετρικά, κοντινές, πιο ασφαλείς τοποθεσίες¹⁴⁰.

Η ανασφάλεια στο δεύτερο μισό του 14ου και στον 15ο αιώνα θα ενταθεί και θα γενικευτεί. Πλην των φραγκοβυζαντινών συγκρούσεων, επιδρομές από Καταλανούς και Τούρκους πειρατές¹⁴¹, η μαύρη πανώλη (1347-48) που θανάτωσε το ένα τέταρτο του πληθυσμού¹⁴², η παρουσία Λατίνων τυχοδιωκτών, όπως αυτοί της Εταιρείας των Ναββαραίων¹⁴³, οι Αλβανοί μετανάστες που ενεργούσαν ληστρικές επιδρομές¹⁴⁴ και επαναστάσεις¹⁴⁵, κυρίως οι φοβερές εκστρατείες των Οθωμανών που συγκλόνιζαν ολόκληρη τη βαλκανική¹⁴⁶, οι αδελφοκτόνες

140. Το Νίκλι μετατοπίζεται στο Μουχλί και τα Τσιπιανά, η Βελιγοστή στο Λεοντάρι, η Λακεδαιμονία στον Μυστρά και η Κόρινθος στον Ακροκόρινθο. Βλ. Μ. Κορδώσης, *Μετατόπιση Πελοποννησιακών πόλεων στην ύστερη βυζαντινή περίοδο*, *Ιστογλωττ.* τ. 6 (1998), σσ. 91-96.

141. Το 1332, ο εμίρης του Αϊδίνου Ουμούρ, λεηλάτησε την κάτω πόλη της Μονεμβασίας. Το 1334/5 έφτασε μέχρι το Μυστρά, ενώ στον μεσσηνιακό κόλπο κατέλαβε δύο οχυρές θέσεις της Μάνης. Βλ. Runciman, *Μυστράς* (όπ. σημ. 133), σ. 60· 'Α. 'Αβραμέα, 'Ο «Τζάις των Μελλήγων». Νέα ανάγνωσης επιγραφών ἐξ Ολιτύλου, *Παρθενολογία*, τ. 16, αρ. 2 (1974), σ. 296· Κάτσαφάδος, *Κάστρα Μάνης* (όπ. σημ. 112), σσ. 197-200· Savvides, *Morea and Islam* (όπ. σημ. 112), σ. 58. Διαχρονικά σημεία πειρατικών ενεδρών στη νοτιοδυτική Πελοπόννησο, ήταν τα στενά ανάμεσα στη μεσσηνιακή ακτή και στα νησιά Πρώτη και Σαπιέντζα. Πλήθος περιστατικών πειρατειών, κυρίως από ενετικές πηγές, υπάρχουν στο βιβλίο της 'Α. Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1390-1538)*, Αθήνα 1985.

142. Το 1347 η πανώλη επισημαίνεται στην Κορώνη και τη Μεθώνη, βλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χειρσονήσου, 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο 1995, σσ. 303-320· Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985 (και ανατ. 1987), σσ. 61-68. Από έγγραφα φορολογικού χαρακτήρα, που απογράφουν τους πάροικους σε μεσσηνιακά χωριά, λίγα χρόνια μετά από την εκδήλωση της νόσου, έχουμε την εξής εικόνα: το 1354 το χωριό Κρεμμύδι (*Cremidi*) είχε 63 εστίες ενεργές και 21 στάσεις εγκαταλειμμένες, το Βουρκάνο (*Bulcano*) 23 και 14, το Πετόνι (*Pettonii*) 54 και 14, ενώ το 1357, η Κόσμινα (*Cosmine*) 49 και 17. Η υψηλή αναλογία (1:3) σε ερημωμένες στάσεις είναι ενδεικτική για τις συνέπειες της επιδημίας: άλλοι πέθαναν και άλλοι έφυγαν για να γλιτώσουν σε απόμερα καταφύγια χωρίς να επιστρέψουν. Βλ. *L-T*, σσ. 73-76, 95-98, 102-111, 135-138· πρβλ. Topping, *Post-classical* (όπ. σημ. 103), σ. 68· Παναγιωτόπουλος, όπ. π., σσ. 43, 65.

143. Το 1381 οι Ναββαραίοι έγιναν κύριοι της ηγεμονίας της Αχαΐας, κατέλαβαν το Ναβαρίνο και εγκαταστάθηκαν στην Ανδρούσα, όπου και την επέλεξαν για πρωτεύουσα. Βλ. Miller, *Φραγκοκρατία* (όπ. σημ. 119), σσ. 382-383· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 256.

144. Ηδη το 1410, αναφέρονται αλβανικές επιδρομές στην περιοχή της Κορώνης, βλ. Κ. Σάθας, *Μνημεία 'Ελληνικής 'Ιστορίας* (= *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*), Παρίσι (ανατ. Αθήνα 1972), τ. 2 (1881), σσ. 251-252 (αρ. 512)· Topping, *Post-classical* (όπ. σημ. 103), σ. 69.

145. Επαναστάσεις Αλβανών στην Πελοπόννησο έχουμε στα 1423, 1453, 1454, 1458 και 1459, βλ. Η. Σκουλίδας, *Μετοικεσίες αλβανοφώνων στον ελλαδικό χώρο. Φυσικές προϋποθέσεις και πληθυσμιακή αναδιάταξη, Ηπειρωτικά Χρονικά [= ΗΧ]*, τ. 33 (1998-99), σ. 286· 'Ι. Πούλος, 'Η έποικησις των 'Αλβανών εις Κορινθίαν, 'Επετηρίς του Μεσαιωνικού 'Αρχείου της 'Ακαδημίας 'Αθηνών, τ. 3 (1950), σσ. 73-76, 88-90· Κ. Μπίρης, 'Αρβανίτες, 'Οι Δωριείς του Νεώτερου 'Ελληνισμού, Αθήνα 1997, σσ. 125-131· *Cg-r* (Sanudo), σ. 199.

146. Σ. Κυρτζιέ, *Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας. Εισαγωγή στην κοσμική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500, στο Κυρτζιέ και Χατζηγεωργίου, Κοσμική αρχιτεκτονική* (όπ. σημ. 111),

διαμάχες μεταξύ των τελευταίων Παλαιολόγων και τέλος οι τουρκοβενετικοί πόλεμοι (1463-79, 1499-1503), αποτέλεσαν ένα σύνθετο πλαίσιο παραγόντων που οδήγησε στη μετακίνηση πολλών κατοίκων σε ασφαλέστερες ορεινές περιοχές και ερμηνεύει τις ερημώσεις οικισμών¹⁴⁷, αλλά και τον ασυνήθιστο πληθυσμιασμό των κάστρων στη Μεσσηνία, κατά τον 14ο αιώνα.

Το 1417, ο Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος με τον αδελφό του δεσπότη Θεόδωρο Β΄ (1407-1443), καταλαμβάνουν, κατά τον ανώνυμο του «Πανηγυρικού εις Παλαιολόγους», την Ανδρούσα και τριάντα μεσσηνιακά φρούρια και πόλεις¹⁴⁸, κτήσεις του τελευταίου πρίγκιπα Κεντυρίωνα Β΄ Ζαχαρία, κυρίου της Αρκαδίας. Δυστυχώς τα ονόματά τους δεν αναφέρονται. Θα μπορούσαμε ωστόσο να εννοήσουμε εδώ πολλά από τα *ἄσπεα, κῶμαι, πολίσματα καὶ φρούρια* που παραχώρησε, το 1428, ο δεσπότης Θεόδωρος Β΄ στον αδελφό του Κωνσταντίνο (μελλοντικό τελευταίο αυτοκράτορα), και απαριθμεί ο Σφραντζής^{148α}. Σε βοή-

σσ. 20-23 και χάρτες σ. 70. Για την Πελοπόννησο βλ. Savvides, *Morea and Islam* (όπ. σημ. 112), σσ. 58-70, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Το 1387 ο Εβρενός μπέης ερημωσε τον νοτιοδυτικό Μοριά, ομοίως το 1397 μαζί με τον Γιακούμπ πασά *ἐδίαβησαν ἕως τὴν Κορώνη καὶ ἔως/ εἰς τὴν Μοθώνη διαγοιμίζοντας*, βλ. Γ. Ζώρας (επιμ.), *Χρονικόν περὶ τῶν Τούρκων σουλτάνων (κατὰ τὸν Βαρβερινόν Ἑλληνικὸν Κώδικα 111)*, Αθήνα 1958, σ. 36 στχ. 26-27. Το 1452 ο Τουρχαν κατῆε ἐπὶ τὴν Ἰθώμην καὶ Μεσσηνίαν χώραν, καὶ ληϊσάμενος/ ἐπὶ ἡμέρας συχνὰς τὰ τῆδε ὑπόζυγια Νεοπολίχνην (= Νεόκαστρο) παρεστήσατο. καὶ Σιδηροπολίχνην (= Σιδερόκαστρο) πολιορκῶν, ὡς οὐκ ἦδύνατο ἐλεῖν, ἀπῆγαγε/ τὸν στρατόν, ἐξελαύνων διὰ τῆς ὁδοῦ, βλ. Λ. Χαλκοκονδύλης, *Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν* = E. Darkó (επιμ.), *Laonici Chalcocandylae - Historiarum demonstrationes*, Βουδαπέστη, τ. 2 (1927), σ. 148 στχ. 9-12· πρβλ. Σφραντζής, *Χρονικόν* (όπ. σημ. 97), τ. 2, σσ. 156-159. Το 1458 ο Μεχμέτ (Μωάμεθ) Β΄ κατέκαυσε καὶ ἠφάνισεν, ἐξαίρετως δὲ τὴν Ἀκωβαν τὸν Ἀετὸν καὶ τὰ Πενταχώρια, βλ. Maisano, *Sfranze* (όπ. σημ. 97), σ. 148 στχ. 20-21· Μ. Κορδῶσης, *Ἱστορικά-Τοπογραφικά Μορέως κατὰ τὴν πρώτην ἐκστρατεία τοῦ Μεχμέτ Β΄*, *Πελ*, τ. 15 (1984), σσ. 153 κ.εξ.

147. Στον 14ο αιώνα διαπιστώνεται η πρώτη μεγάλη οικιστική ερημωση στην Ελλάδα. Στην Πελοπόννησο ειδικότερα, καταγράφονται 15 και 49 ερημώσεις, στο πρώτο και δεύτερο μισό του 14ου αιώνα, ενώ αντίστοιχα στον 15ο αιώνα 16 και 22. Βλ. Ἐ. Ἀντωνιάδη-Μπιμπίκου, *Ἐρημωμένα χωριά στὴν ἑλλάδα*: ἕνας προσωρινὸς ἀπολογισμὸς, στο Σ. Ἀοδραχὰς (επιμ.), *Ἡ οικονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας (15ος-19ος αἰῶνας)*, Αθήνα 1979, σσ. 209, 213 και σ. 247 σημ. 127, βλ. και ανατύπωση στο βιβλίο της συγγραφέως: *Προβλήματα Ἱστορίας* (όπ. σημ. 24), σσ. 79, 92 και σ. 84 σημ. 127.

148. ...τὴν Μεσσηνίων οὐδὲ δλον μὴνὸς ἐντὸς παρεστήσατο πᾶσαν/ φρούρια καὶ πόλεις ἔχουσαν ἐγγὺς πον τριάκοντα, οὐδενὸς ἐκείνων/ ἀποδρᾶναι δυνηθέντος οὐδὲ τῶν ἐρυμνοτάτων κῆνταις ἀκρωρεῖται/ ἀνρκοδομημένων. Βλ. Ἀνωνύμου πανηγυρικός εἰς Μανουὴλ καὶ Ἰωάννην Η΄ Παλαιολόγους, *ΠΠ*, τ. 3 (1926), σ. 174 στχ. 30-33· πρβλ. G. Schirò (επιμ.), *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo* (CFHB αρ. 10), Ρώμη 1975, στχ. 3530-3544 (σ. 482), όπου πλην της Ανδρούσας αναφέρει ονομαστικά την Καλαμάτα και ένα μικρὸν καστέλλι.

148α. Ἀνδρούσαν, Καλομιάταν, Πίδημα, Μάνην, Νησίον, Σπιτάλιν, Γρεμπένιν, Ἀετόν, Λωί, Νεόκαστρον, Ἀρχάγγελον καὶ ἕτερα πολλά. Το Μεγάλο Χρονικό προσθέτει Λεύκτρον Μαΐνης/ Κεταρία, Πύλο/ Ἰτίλο(!), κάστρον Ζαρνάτας, Γαστίτζα, Διάσειστον, Μελέ, Δράχιον, Πολιανοῦν, Μαντινεῖα, Ἰάννιτζα, Ἰθώμη/ Μεσσηνή, Σαυλάουρος, Ἰωάννινα, Λιγούδιστα, ενώ ἄλλη ἐκδοσὴ του σε υποσημείωση επιπροσθέτει Γαρδίκιαν, Καραντζα, Φυλατρία καὶ Πύλος. Βλ. Maisano, *Sfranze* (όπ. σημ. 97), σ. 40 στχ. 6-8· Σφραντζής, *Χρονικόν* (όπ. σημ. 97), τ. 2, σσ. 20-22· Ἀ. Πετρίδης, *Περὶ τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ μεσαιωνικῶν πόλεων Ἀνδρούσης καὶ Νησίου, Παρνασσός*, τ. 10 (1886), σσ. 12-14. Ση-

θεια του πρίγκιπα σπεύδει εκεί, περί το 1422, ο Έρκολε Τόκκο (= Ηρακλής, νόθος γιός του Καρόλου Α΄ Τόκκου) και όπως μας διηγούνται κάποιοι από τους τελευταίους πενήντα στίχους του «Χρονικού των Τόκκων»:

Ἄφοῦ γάρ ἀποσώθησαν ἐκεῖ εἰς τὴν Ἀρκαδίαν,/ ἔσμιξαν καὶ τοῦ πρίγκι-
πος ὀλίγοι στρατιῶται./ Ἡπῆρεν τοὺς ὁ Ἐρκούλιος, ἐδιέβη εἰς τὸ
κοῦρσον./ Καὶ ὑπῆγεν καὶ ἐκούρσευσεν εἰς τῶν Ῥωμαίων τὸν τόπον,/ τὴν
Γιάννιναν, τὴν Γούταιναν, τὰ Χιλιοχώρια ὅλα./ Κούρση ἠπῆρασιν πολ-
λά, ἄπειρα, ὑπερέτρον,/ ἤμαλωςίαν ἔκαμαν, πολλὰς ψυχὰς ἐπιάσαν¹⁴⁹.

Οἱ Ενετοί, αντιλαμβανόμενοι τις επιταγές των καιρῶν επεκτείνουν την εξουσία τους βόρεια. Το 1423 αγόρασαν το Ναβαρίνο και προσάρτησαν τα κάστρα των Μύλων (*Moline*), Νίκλαινας (*Nicline*) και Αγίου Ηλία (*Sancte Elie*)¹⁵⁰. Δύο χρόνια αργότερα (1425), παζάρεψαν την εγκατάσταση στα τελευταία 5.500 Αλβανῶν για να υπερασπίζουν την αποικία τους¹⁵¹.

μειώνεται ότι το 1437 η Πελοπόννησος φέρεται να έχει συνολικά 30 πόλεις, 200 κάστρα και 400 χωριά, βλ. Σ. Λάμπρος, Ὑπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, ΝΕ, τ. 7 (1910), σ. 364· Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός (ὅπ. σημ. 142), σ. 64. Η ενετική αποικία στη Μεσσηνία, την ίδια δεκαετία (τον 1430), είχε επτά δευτερεύοντα κάστρα, τα Ζόγγλο/ Ναβαρίνο, Μύλους και Αγιο Ηλία εξαρτημένα από τη Μεθώνη και τα Γρίζι, Κάστρο Λεόνε, Κάστρο Φράγκο και Αβραμιού εξαρτημένα από την Κορώνη, βλ. Σάθας, Μνημεία (ὅπ. σημ. 144), τ. 3 (1882), σ. 449 (αφ. 1047)· Hodgetts και Lock, Some village fortifications (ὅπ. σημ. 124), σ. 77. Ο Κριτόβουλος αναφέρει ότι ο Μεχμέτ Β΄, το 1460, κυριεύει συνολικά 250 πόλεις, φρούρια και πολίχνες, βλ. Κριτόβουλος, Ἐνγγραφαὶ Ἱστοριῶν = D. Reinsch (επιμ.), *Critobuli Imbriotae - Historiae* (CFHB αρ. 22), Βερολίνο 1983, σσ. 148 στχ. 31-32.

149. Schirò, *Cronaca dei Tocco* (ὅπ. σημ. 148), στχ. 3891-3897 (σ. 506)· πρβλ. D. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου (1267-1279). Μια συνεισφορά στην ελληνική Ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1991, σ. 268. Τα τοπωνύμια στην εργασία της Α. Κοβάνη, Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας στα δημόδια κείμενα: α. Ιστορία του Βελισαρίου, β. Χρονικό των Τόκκων, Βυζαντινός Λόμος [= ΒΔ], ττ. 10-11 (1999-2000), σσ. 143-144, είναι σταυτιστα. Όμως, τὰ Χιλιοχώρια διατήρησαν το όνομά τους μέχρι σήμερα, ως τοπωνύμιο Χίλια χωριά (τα), ανάμεσα στα χωριά της Πυλίας, Φουρτζή (1927 Βελανιδιά), Σουλινάρι και Βελή (1927 Πέραν, 1929 Μεσοπόταμος), βλ. G-McD, αρ. 8502 (σ. 281)· McDonald και Simpson, Prehistoric Habitation (ὅπ. σημ. 51), σ. 245 (αφ. 68). Γούταινα, είναι η Βούταινα, σήμερα Πάνω Βούταινα (Χ 25)· το εκεί ερειπωμένο κάστρο επιβεβαιώνει την ταύτιση. Για την Γιάννιναν βλ. παρακάτω σσ. 39-40.

150. Σάθας, Μνημεία (ὅπ. σημ. 144), τ. 1 (1880), σσ. 150-151 (αφ. 90), 154-155 (αφ. 93)· Bon, Τὰ σύνορα (ὅπ. σημ. 124), σ. 23· Hodgetts και Lock, Some village fortifications (ὅπ. σημ. 124), σ. 79.

151. Σάθας, Μνημεία (ὅπ. σημ. 144), τ. 1 (1880), σ. 176 (αφ. 112)· πρβλ. ελληνική μετάφραση και σχόλια του εγγράφου στον Μπίση, Ἀρβανίτες (ὅπ. σημ. 145), σσ. 113-119, ο οποίος όμως, ταυτίζει τελείως λανθασμένα τα μεσσηνιακά κάστρα *Sancte Elie*, *Molendinorum* και *Nichline*, με τα ομώνυμα της Αργολίδας και το Νίκλι (αρχαία Τεγέα) Μαντινείας. Για τον Αγιο Ηλία, ο Bon, έχει προτείνει την κορυφή Ἀε-Λιάς στο Χαντρινού (ύψ. 620 μ.), εκεί όμως δεν υπάρχουν μεσαιωνικά ίχνη. Στον χάρτη του Battista Agnese, σημειώνεται (*S. Ilia*) βορειοανατολικά της Νίκλαινας/ Ίλαινας, όπου και πιστεύω ότι θα πρέπει να τον αναζητήσουμε, όπως μας προδιαθέτει το τοπωνυμικό της περιοχής, κοντά σε κάποιο από τα χωριά Πελεκανάδα (*Αε-Λιάς*), Βλαχόπουλο-Παπούλια (*Παλιόκαστρο*,

Βλέπουμε λοιπόν ότι στις πρώτες δεκαετίες του 15ου αιώνα, η περιοχή των Κοντοβουνίων βάλλεται κύκλωθεν ασφυκτικά από τρεις ανταγωνιστικές μεταξυ τους δυνάμεις: των Βυζαντινών ανατολικά, των μισοδιαλυμένων Φράγκων δυτικά και των Ενετών από νότια. Το 1432 το Πριγκιπάτο επιτέλους εξαφανίζεται, μια γενιά ωστόσο αργότερα (1460), ο σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ (ο πορθητής) θα καταλύσει οριστικά και το Δεσποτάτο. Η έκβαση της κατάκτησης για τον τοπικό πληθυσμό των Κοντοβουνίων θα είναι καταστροφική.

ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΣΑΦΛΑΟΥΡΟΥ ΚΑΙ ΚΑΣΤΡΑ ΚΟΝΤΟΒΟΥΝΙΩΝ. Η περίοδος της Πρώτης Τουρκοκρατίας¹⁵² αρχίζει με τη δεύτερη εκστρατεία του σουλτάνου Μεχμέτ Β΄, στην Πελοπόννησο. Αυτός, αφού παρέλαβε τον Μυστρά (Πέμπτη 29 Μαΐου 1460¹⁵³) και την Βορδώνιαν, κατέλαβε το *Καστρίτζιν* και το *Γαρδίκιν* (στο οποίο είχε καταφύγει ο πληθυσμός του Λεονταρίου), τους αιχμαλώτους του οποίου, κάπου 6.000, κατέσφαξε. Τα κάστρα Άγιος Γεώργιος και Καρύταινα αμέσως παρεδόθησαν¹⁵⁴. Κατήλθε στα Κοντοβούνια, και όπως μας διηγείται ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης:

ἄλλα <τε> καὶ Σαλβάριον καὶ Ἀρκαδία, ἐπίνειον τῆς ταύτης χώρας,/ πρὸς τῇ Πύλῳ ὤκημένη, πόλις ἐχυρωτάτη. τοὺτους μὲν ὥς/ παρέλαβε βασιλεύς, τοῖν πολέοιν τοὺς ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας,/ ἐς φυλακὴν ἐποιήσατο σύμπαντας, ἐς μυρίους μάλιστα συνα/θροισθέντας, καὶ ὥρμητο μὲν ὥς ἀποκτενῶν, μετὰ δὲ ἔπεμπεν ἐς/ τὴν Βυζαντίου χώραν ἐς τὰ προάστεια ὥς οἰκήσοιτα¹⁵⁵.

Την πληροφορία επαναλαμβάνει και ο ανώνυμος του λεγομένου «Χρονικού περί των Τούρκων σουλτάνων»:

Τότε ἦρθε καὶ ἐπαραδόθη καὶ τὸ κάστρο τὸ/ Σαλβάρι ὅπου ἦτονε κοντὰ εἰς τὸν Ἀβαρίνο. Καὶ ἐμάζωξε ἀπὸ κεῖ τὸ γῦρο/ δέκα χιλιάδες χριστιαν-

Αγιο-Λιάς/ Άγιος Ηλίας ύψ. 507 μ.) και Μαργέλη (Παλιόκαστρο, Αἰ-Λιάς ύψ. 608 μ.), G-McD, αρ. 113, 133, 276α, 2740, 5921 (σσ. 94, 98, 151, 222). Βλ. Bon, *Morée* (ὅπ. σημ. 44), σσ. 432-433, ο χώρης στο Album, πίν. 9· Hodgetts και Lock, *Some village fortifications* (ὅπ. σημ. 124), σσ. 82-83.

152. Γενικά για την περίοδο, βλ. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς. Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869 (ανατ. 1995).

153. Αρχιμ. Μ. Γαλανόπουλος, Ὁ Λακεδαιμόνιος βιβλιογράφος ἐπίσκοπος Βρεσθένης Παρθένιος, *ΕΕΒΣ*, τ. 12 (1936), σ. 252· Cg-r, σ. 268.

154. Maisano, *Sfranze* (ὅπ. σημ. 97), σσ. 158-164· Reinsch, *Critobuli* (ὅπ. σημ. 148α), σσ. 142-147· Darkó, *Chalcocandylae* (ὅπ. σημ. 146), τ. 2 (1927), σσ. 227-230· Miller, *Φραγκοκρατία* (ὅπ. σημ. 119), σσ. 515-518. Για τη σφαγή στο Γαρδίκι, βλ. Δ. Πετρόπουλος, *Λαϊκή παράδοση καὶ ἱστορία, Πελ Πρωτ*, τ. 2 (1958), σσ. 77-80.

155. Darkó, *Chalcocandylae* (ὅπ. σημ. 146), τ. 2 (1927), σ. 230 στχ. 17-22.

νοὺς καὶ τοὺς ἔστειλε ᾗ τὴν Κωνσταντινούπολι διὰ νᾶ/ τήνε γεμίση, διατὶ δὲν εἶχε πολλοὺς ἀνθρώπους¹⁵⁶.

Ο Δούκας, χωρὶς να προσδιορίζει συγκεκριμένο τόπο αιχμαλωσίας, αναφέρει:

Μετοικίας ἐκ τῆς Πελοποννήσου φαμελίας διοχιλίας δήπου καὶ παῖδας ἰσαριθμούς, τοὺς μὲν παῖδας εἰς νεόλεκτον στρατὸν κατεγράψατο, τὰς δὲ οἰκίας (τις οικογένειες) ἐν τῷ τῆς Πόλεως μέρει κατέθετο¹⁵⁷.

Αν χρησιμοποιήσουμε έναν οικογενειακὸ συντελεστή ἐπὶ 4¹⁵⁸ γιὰ τις δυο χιλιάδες οικογένειες, καὶ προσθέσουμε τὰ δύο χιλιάδες ἀγόρια, ἀθροίζουμε 10.000 ψυχές αιχμαλώτων, ἀριθμὸ που συμφωνεῖ ἀκριβῶς με τις παραπάνω πηγές¹⁵⁹. Ο Κριτόβουλος ὁ Ἰμβριος τέλος, ἀναφέρεται βραχύλογα στους μοραῖτες που ὠδηγήθηκαν σὴν Κωνσταντινούπολιν¹⁶⁰.

Σε μια τουρκικὴ ἀπογραφή του 1498, ξαναβρίσκουμε τὸν ἴδιο ἀριθμὸ οικογενειῶν (2.003), ἀπὸ παλιούς αιχμαλώτους πολέμου ὡς μισακάρηδες-δουλοπάροικους στο χάς (hass) του σουλτάνου, στὰ προάστια τῆς Κωνσταντινούπολης¹⁶¹. Πόσοι ἄραγε ἀπὸ τους ἀπογεγραμμένους να ἦσαν οἱ βίαια ἐκπατρισμένοι Κοντοβουνήσιοι Ἀρκαδινοὶ ἀπὸ τὸ κάστρο Σαλβάριον^{161α} δὲν γνωρίζουμε, γνωρίζουμε ὅμως τὴ θέση του καστρου.

Ανάμεσα στὰ χωριά Λαντζουνάτου (X 15, 550 μ. Α), Ξεροκάσι (X 36, 1,4 χλμ. ΒΔ) καὶ Καλογερέσι (X 16, 1,5 χλμ. ΝΝΔ), ἐπάνω σὴν κορυφῇ κωνικοῦ υψώματος, ἐπισημαίνουμε τὸ μεσαιωνικὸ κάστρο γιὰ τὸ ὁποῖο διατηροῦνται τὰ τοπωνύμια: Σαφλαούρι (το), Σαφλαούρος (ο), Σαφλαούρου ἢ Τσαφλαούρου (του)¹⁶². Στις πηγές πρωτοεμφανίζεται τὸ 1428 στο «Μεγάλο Χρονικὸ» του Γε-

156. Ζώρας, *Χρονικὸν σουλτάνων* (ὅπ. σμ. 146), σ. 104 (στχ. 35)-105 (στχ. 2)· πρβλ. Ν. Τωμαδάκης, Ὁ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ἀποικισμὸς αὐτῆς κατὰ τὰς ἐλληνικὰς πηγὰς, Ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης*, τ. 2, Αθήνα 1956, σ. 622.

157. [Μ]. Δούκας, *Βυζαντινοτουρκικὴ Ἱστορία*, μτφρ. Β. Καραλῆς, Αθήνα 1997, σ. 636.

158. Που εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ ἀπὸ τους Ἕλληνες ερευνητές, βλ. Κόμης, *Οικισμοὶ Μάνης* (ὅπ. σμ. 118), σ. 60-61.

159. Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς* (ὅπ. σμ. 142), σ. 105 σμ. 1, υποθέτει ὅτι τὰ ἀγόρια δὲν ἦταν τὰ παιδιὰ των οικογενειῶν.

160. ...ἐνίους δὲ αὐτῶν καὶ ἀποικίας ἤγαγεν ἐς τὴν/Κωνσταντίνου. Βλ. Reinsch, *Critobuli* (ὅπ. σμ. 148α), σ. 148 στχ. 4-5.

161. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς* (ὅπ. σμ. 142), σ. 106-108· Ὁ Barkan, Οἱ μορφές ὀργάνωσης τῆς ἀγροτικῆς ἐργασίας σὴν Ὄθωμανικῇ Αὐτοκρατορίᾳ τὸ ΙΕ' καὶ τὸ ΙΣΤ' αἰῶνα, στο *Ἀσδορχάς, Οἰκονομικὴ δομὴ* (ὅπ. σμ. 147), σ. 48-64.

161α. Τὸ «σαλβάρι», τουρκικὰ salvar< αρχαῖα ἐλληνικὰ σαράβαρον, εἶναι εἶδος πλατειᾶς βράχας.

162. G-McD, αρ. 6998α, 6999 (σ. 247), 8030 (σ. 270).

ωργίου Σφραντζή, ανάμεσα στους τόπους που παραχωρούνται στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο· αναγράφεται στον τύπο της ονομαστικής ως *Σαυλάουρος* μετά τον *Ἀρχάγγελο* και πριν από τα *Ἰωάννινα* και τη *Λιγούδιστα*¹⁶³. Το ξανασυναντάμε επίσης σε ενετικούς καταλόγους των κάστρων της Πελοποννήσου κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα: το 1450 (*San Vlario*)¹⁶⁴, το 1463 (αρχή πρώτου τουρκοβενετικού πολέμου) στον πρώτο κατάλογο του Stefano Magno (*Salauro/ S. Laureo*)¹⁶⁵ να βρίσκεται στην κατοχή της Βενετίας, ενώ στα 1467 και 1469 με την ένδειξη (R) ότι είναι ερειπωμένο (*R S. Lauro/ San Lavro R*) και κάτω από τουρκική διοίκηση¹⁶⁶. Από αντίστοιχο κατάλογο του έτους 1471¹⁶⁷ απουσιάζει. Τελευταία φορά σημειώνεται το 1554 στον χειρόγραφο χάρτη του Battista Agnese (*Saluara*)¹⁶⁸. Για το περίεργο, όπως χαρακτηρίζει ο Antoine Bon, όνομα του Σαφλάουρου, νομίζω ότι πρόκειται για ανθρωπωνύμιο, από τον κάτοχο δηλαδή του τόπου (κυριώνυμο), πιθανότατα κάποιον εξελληνισμένο Σλάβο με το επώνυμο *Σαφλάουρος* ή *Σαφλαούρης*¹⁶⁹. Το κάστρο απ' όσο ξέρω είναι αδημοσίευτο¹⁷⁰, απ' ένα βιαστικό ωστόσο σκαρίφημα κάτοψης που έγινε τον Νοέμβριο του 1999 και παρουσιάζω πιο κάτω, θα σχηματίσουμε, πιστεύω, μια έστω πρόχειρη, προς το παρόν, εικόνα.

Νοτιοδυτικά του Σαφλάουρου σε ευθεία απόσταση έξι χιλιομέτρων, πολύ κοντά στην Πάνω Βούταινα (X 25, 300 μ. ΝΔ), τα χαλάσματα ενός κάστρου στο ύψωμα (743 μ.), μας επιτρέπουν την ταύτιση με τη Γούταινα που συναντήσαμε στο «Χρονικό των Τόκκων» μαζί με τη Γιάννινα και τα Χιλιοχώρια¹⁷¹.

163. Σφραντζής, *Χρονικόν* (όπ. σημ. 97), τ. 2, σ. 22.

164. Αναφέρεται μετά από τον Αετό (*Aieto*), το Νεόκαστρο (*Neo castro*) και κάποιον άγνωστο πύργο (*Tore del boscho*) άλλα πριν από την Βούταινα (*Vurinax*) και την Γιάννινα (*Granina*), βλ. E. Fenster, Nochmals zu den venezianischen Listen der Kastle auf der Peloponnes, *Byzantinische Zeitschrift* [= **BZ**], τ. 72 (1979), σσ. 331 και 329 αq. 78.

165. Αναγράφεται ανάμεσα στον Αετό (*Aito*) και την Γκρεμπενή (*Gribani/ Grebani*), *Cg-r*, σ. 202· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 693.

166. Αναγράφεται ανάμεσα στα επίσης ερειπωμένα Αετό (*R Aito*) και Γιάννινα (*R Janina/ Ianina R*), W. McLeod, Castles of the Morea in 1467, *BZ*, τ. 65(1972), σσ. 358 και 355 στχ. 15· A. Carile, Una lista toponomastica di Morea del 1469, *SV*, τ. 12 (1970), σ. 391 αq. 71 και σ. 399· Fenster, Listen der Kastle (όπ. σημ. 164), σσ. 328 και 323 αq. 65· *Cg-r*, σ. 205· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 694.

167. Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 694.

168. Στο ίδιο, σ. 439, ο χάρτης στο *Album*, πίν. 9.

169. Πqβλ. τη φωνητική συγγένεια με τα ονόματα του κγρ *Λαριγκᾶ* τοῦ Σλαβούρι και τῆς *Σλαβουροπούλας* από επιγραφές του Ουτύλου (α' μισό 14ου αιώνα), για τους οποίους υποστηρίζεται ότι είχαν σλαβική καταγωγή, Ἀβραμέα, Τζάσις Μελληγῶν (όπ. σημ. 141), σ. 299· βλ. ακόμη και το οικογενειακό όνομα *Σαλούφας* από τη Γιάννιτσα, Δ. Βαγιακάκος, Συμβολή εἰς τὴν μελέτην τοῦ τοπωνυμικοῦ τῆς Καλαμάτας καὶ τῆς περὶ αὐτῆς περιοχῆς, *Πρακτικά τοῦ Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= *Πελ. Παρ.* 18), 1991, σσ. 502-503.

170. Ἰ. Σφηρόπουλος, *Τὰ μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ*, Αθήνα 21987, σ. 338.

171. Βλ. σ. 35 σημ. 149.

Αυτή, την Ξανασυναντάμε στους καταλόγους του 1450 (*Vurinax*)¹⁷² και 1463 (*Vutina*)¹⁷³. Στο κάστρο, σοβαρά ερειπωμένο, διασώζεται όρθια μόνο μια μικρή τοξωτή θύρα με χωνευτές στους τοίχους οπές για τις ξύλινες αμπάρες (εικ. 26).

Ως γνωστόν, η σειρά αναγραφής των τόπων στους καταλόγους έχει εν γένει την αντιστοιχία της στην ακολουθία με την οποία τα συναντάει κανείς στον γεωγραφικό χώρο. Αυτό βοηθάει να προσδιορίζουμε, κατά το δυνατόν, πού περίπου μπορεί να βρίσκεται μια αταύτιστη καταγραφή της οποίας το όνομα έχει πλέον εξαφανιστεί ή ακόμη και να εντοπίζουμε τη θέση της. Το αυτό επιχειρώ για την άγνωστη Γιάννινα¹⁷⁴.

Η πρώτη αναφορά του τοπωνυμίου στις πηγές (*Γιάννινα*) γίνεται περί το 1422 στο «Χρονικό των Τόκων», όπως είδαμε, μαζί με τη Βούταινα, όπου και τοποθετούνται οπωσδήποτε στα νότια της Αρκαδιάς, αφού επιστρέφοντας, μετά από τό κοῦρσον, ο Ηρακλής Τόκος ξανά στην τελευταία, τον παρακολουθούμε να πλησιάζει τα Φιλιατρά¹⁷⁵. Το 1428 ο τοπογραφικός προσδιορισμός γίνεται σαφέστερος, αφού *Ἰωάννινα* αναγράφονται στον Σφραντζή μεταξύ του Σαφλάουρου και της Λιγούδιστας¹⁷⁶, ενώ στον κατάλογο κάστρων του 1450 (*Granina*)¹⁷⁷ μεταξύ της Βούταινας και του Λοῦ (*Loi*)¹⁷⁸. Δεδομένου ότι οι αναφερόμενοι τόποι έχουν εξακριβωθεί, αν θεωρήσουμε τις νοητές γραμμές Σαφλάουρου-Λιγούδιστας και Βούταινας-Λοῦ, κάπου στην τομή τους πρέπει να βρίσκεται λογικά και η Γιάννινα που αναζητάμε. Πράγματι, βρίσκουμε τοποθεσία *Κάστρο* ή *Παλιόκαστρον*¹⁷⁹ σε επιλεγμένη, για λόγους ασφάλειας, κορυφή λόφου (630 μ.) με άφθονα κατάλοιπα ενός μεσαιωνικού χωριού, που κάλλιστα

172. Ανάμεσα στον Σαφλάουρο και την Γιάννινα (*Granina*). Ο Fenster για το παραμορφωμένο όνομα *Vurinax* προτείνει το Βουρκάνο, βλ. Fenster, Listen der Kastle (όπ. σημ. 164), σσ. 332 και 329 αφ. 79.

173. Μετά τον Σαφλάουρο, Γκεμπενή και Γιάννινα (*Jonava/Janina*) αλλά πριν το Πίδημα (*Pidina*) και το Λεοντάρι (*Lendari*), βλ. *Cg-r*, σ. 202· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 693.

174. Topping, Post-classical (όπ. σημ. 103), σ. 66, όπου πίνακας σαράντα (40) αταύτιστων τοπωνυμίων, 19η: *Janina*· Σφηκόπουλος, *Κάστρα* (όπ. σημ. 170), σ. 59 αφ. 45.

175. *Ἐκίνησαν να στρέφωνται, 'ς τὴν Ἀρκαδίαν ὑπᾶνιν...* 'Σ τὰ Φιλετρά, τὸ λέγουσιν, ἐκεῖ τοὺς ἑκατέρει. Τους είχε στήσει καρτέρι δηλαδή στα Φιλιατρά, ο βυζαντινός διοικητής (κεφαλή) της Ανδρούσας Λάσκαρης, για να ανακόψει την επιστροφή τους. Schirò, *Cronaca dei Tocco* (όπ. σημ. 148), στχ. 3891-3909 (σσ. 506-508).

176. Βλ. σημ. 148α. Η Λιγούδιστα αναφέρεται στις πηγές από το 1212, Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σσ. 426, 430.

177. Fenster, Listen der Kastle (όπ. σημ. 164), σ. 329 αφ. 80.

178. Το 1460 το κάστρο *Λοῦ* χαρίστηκε από τον σουλτάνο στον Κροκόντυλο (= Κλαδά), βλ. Maisano, *Sfranze* (όπ. σημ. 97), σσ. 162 στχ. 22-28· Για τον Κροκόνδειλο Κλαδά, Α. Σαββίδης, *Σελίδες από την βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14ο και 15ο αιώνες*, Αθήνα 1991, σσ. 89-97. Στην περιοχή του χωριού Λοῦ (1927 Διόδια) υπάρχει θέση *Παλιόκαστρο* και θέση *Κάτον Παλιόπυργος*, *G-McD*, αφ. 5921, 2800α (σ. 222, 153).

179. Ελ. *G-McD*, αφ. 2740, 5856 (σσ. 151, 220)· McDonald και Simpson, *Prehistoric Habitation* (όπ. σημ. 51), σ. 235 (αφ. 35).

μπορεί να αποδοθούν στη Γιάννινα. Η θέση βρίσκεται στην εύφορη κοιλάδα μεταξύ των χωριών Χαλβάτσου (X 29), Πολένας (1927 Πλατανόβρυση), Κάτω Βούταινας (X 26) και Ράδου (X 34). Στον κατάλογο του 1463 ξανασυναντάμε τη Γιάννινα (*Jonava/ Janina*) μαζί με τη Βούταινα¹⁸⁰, σ' αυτούς του 1467 και 1469 (*R Janina/ Ianina R*) εις το τέλος μιας χωρογραφικής ακολουθίας με κατεύθυνση νοτιοδυτική¹⁸¹, και το 1471 με το όνομα *Janina-Villa*¹⁸². Έκτοτε το όνομά της¹⁸³ εξαφανίζεται, δεν αναφέρεται σε καμιά απολύτως από τις νεότερες γραπτές πηγές, γεγονός άλλωστε που την κράτησε σε αφάνεια από τους ερευνητές της μεσαιωνικής γεωγραφίας.

Άλλα κοντοβουνιώτικα *Παλ(α)μόκαστρα*, ακόμη λιγότερο γνωστά απ' αυτά της Μίλας και του Αϊτού, βρίσκονται ερειπωμένα όπως η οχυρωμένη κορυφή στο Μαγγανιακό (900 μ. ΔΒΔ, ύψ. 612 μ.) που συναντάμε στον κατάλογο του

180. *Cg-r*, σ. 202· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 693.

181. *Greban/ Grebeni, R Aito, R S. Lauro/ San Lavro R, R Janina/ Ianina R*, βλ. McLeod, *Castles* (όπ. σημ. 166), σ. 355 σχ. 16· Carile, *Lista toponomastica* (όπ. σημ. 166), σ. 391 αρ. 72 και 399· Fenster, *Listen der Kastle* (όπ. σημ. 164), σσ. 328, 323 αρ. 66.

182. Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 694.

183. Το τοπωνύμιο, ηθλικό ενικού (η Γιάννινα), όπως και αυτό της πόλης της Ηπείρου μετά από μετάπτωση σε ουδέτερο πληθυντικού, προέρχεται για ορισμένους από το ανδρωνυμικό Γιάνναινα (από το βαπτιστικό Γιάννης)> στης Γιάνναινας> στ'ς Γιάννινας, στη Γιάνναινας> στ' Γιάννινα, στα Γιάννεννα> τα Γιάννινα/ Γιάννεννα. Μητρωνυμικά είναι και τα Βούταινα (πρβλ. επώνυμο Βούτης το 1262: *τοῦ χωροφίου τοῦ Βοῦττη*, *MM*, τ. 5, 1887, σ. 62), Μάκραινα (X 27, επώνυμο Μακρύς/ Μακρής), Νίκλαινα (Νίκλος), Αντρίτσαινα (Ανδρίτσος), Καρίταινα (Χαρίτως), κ.λπ., τα οποία ορθογραφούνται με κατάληξη -αινα, ενώ τα ξενικής-σλαβικής καταγωγής γράφονται με κατάληξη -ενα: Μάκρενα (X 27, *moiku* = 'υγρός', *moikrena* = 'υγρότοπος'), Ασούτενα (X 10, *asutb* = 'χωρίς κέρατα', «σούτα γίδα» στη Μεσσηνία λέγεται η ακέρατη αίγα), Πόλενα (*polène* = 'αγροτοκατοίκηση'), Ζαγάρενα (X 38, *zagorēna* = 'τόπος πίσω από το βουνό', πρβλ. όμως και γυναικείο όνομα *Ζαχαρήτζα Τζαγάρενα* = Τζαγάραϊνα, *BNJ*, τ. 21, σ. 126), Μόρενα, Κόσμενα, Ρίπενα, Άλβενα, Κρέστενα, Λινίστενα, κ.ά. Πολλά τοπωνύμια γένους ηθλικού με κατάληξη -ίνα (Στριβίνα, Αρτοτίνα, Σαρακίνα, Ρεντίνα, τα πελοποννησιακά: Δραίνα, Λεντίνα, Ζελίνα, Μαλιτοίνα, Μπουκοβίνα, Σμαρλίνα κ.ά.), είναι επίσης σλαβικά, πράγμα το οποίο υποστηρίζεται και για τα Γιάννινα της Ηπείρου, που ετυμολογούνται από τον κτήτορα του τόπου Γιάν' (Γιάννη) και την κτητική σλαβική κατάληξη -ίνα = Γιανίνα (η) και με αναβίβασμό του τόνου Γιάνινα (η)> Γιάννινα (τα) και παράλληλα από λόγια ελληνοποίηση η Ιωαννίνα> τα Ιωάννινα. Ομοίως θα σχηματίστηκε και η δική μας Γιάννινα, της οποίας επίσης συναντάμε λόγια γραφή (*Ιωάννινα*). Ας σημειωθεί ότι στο γλωσσικό ιδίωμα της Μεσσηνίας δεν υπάρχει ανδρωνυμικό Γιάνναινα αλλά Γιαννού: *Γιαννούς η ρίζα* π.χ. στην Κουλουκάδα (X 30), *G-McD*, αρ. 1458 (σ. 123). Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 116· Γεωργακάς, Συμβολή (όπ. σημ. 29α), σσ. 15-32· Σ. Μπέττης, Γιάννινα, 'Ίδρυση της πόλης, παραγωγή, σημασία και εξέλιξη του ονόματός της', *HX*, τ. 32 (1997), σσ. 127-179, ιδίως σ. 155· A. Sideras, *Griechisches -αινα/-ινα und slavisches -ina in den Nordwestgriechischen Dialekten*, *HX*, τ. 32 (1997), σσ. 171-177· Vasmer, *Die Slaven* (όπ. σημ. 77), σσ. 145-146 (αρ. 3), 162-163 (αρ. 17, 27, 31). Βεβαίως η Γιάννινα δεν πρέπει να συγχέεται με τη Γιάννιτσα (1957 Ελαιωχώριον), γνωστό κέντρο των Μηλλιγγών, κάτοικοι της οποίας κατέλαβαν προσωρινά το κάστρο της Καλαμάτας (1293), η οποία ετυμολογείται από το ελληνικό Γιαννίτσα (κόρη του Γιάννη)> Γιάννιτσα ή απο το σλαβικό σχηματισμό Γιάννης+ica. Βαγιακάκος, *Τοπωνυμικό Καλαμάτας* (όπ. σημ. 169), σσ. 476-481· Κόμης, *Οικισμοί Μάνης* (όπ. σημ. 118), σσ. 288-289.

1463 πριν την Ανδρούσα (*Drusa*)¹⁸⁴, κάστρο απροσδιόριστης ηλικίας που επανοικοδομήθηκε στον μεσαίωνα ή άλλο που ερημώθηκε τελείως, χωρίς να αφήσει τ' όνομά του στη θέση Κάστρο, μεταξύ των χωριών Κλωνι¹⁸⁵ (Χ 12, 800 μ. ΔΒΔ) και Ραφτόπουλου (Χ 9, 1,4 χλμ. ΑΝΑ). Του τελευταίου εντοπίζονται θεμέλια σπιτιών περί την κορυφή του λόφου (660 μ.), η έρευνα των οποίων καθίσταται αδύνατη χωρίς ανασκαφικά μέσα. Μια άλλη σειρά μεσαιωνικών θέσεων μπορεί να προσδιοριστεί από τη μελέτη του τοπωνυμικού¹⁸⁶, τα αποτελέσματα της οποίας πρέπει όμως να διευκρινιστούν επιτόπου.

184. *Mayayiado/Maconico*, Cg-r, σ. 202. Αβέβαιο είναι στους καταλόγους του 1450 (*Manzanicha*), 1467 (*R Manconico*), 1469 (*Maneaniacho R*), και 1471 (*Monciniuaco*), όχι λόγω της αλλοίωσης που έχουν υποστεί, ως συνήθως, οι αναγραφές των ονομάτων, αλλά λόγω της θέσης που κατέχει στις λίστες, μαζί δηλαδή με λαωνικά κάστρα, Fenster, Listen der Kastle (όπ. σημ. 164), σσ. 114 αρ. 329 και 323 αρ. 104· McLeod, Castles (όπ. σημ. 166), σ. 356 στχ. 33· Carile, Lista toponomastica (όπ. σημ. 166), σ. 392 αρ. 110 και σ. 402· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 694. Βλ. Β. Σταυρόπουλος, Μαγγανιακού (Γιθώμης) κάστρο, στο Μ. Φερέτος (επιμ.), *Μεσσηνιακά 1969-1970*, Αθήνα 1972, σσ. 383-385· M. Valmin, *Études topographiques sur la Messénie ancienne*, Lund 1930, σ. 69.

185. Το όνομα του χωριού δεν είναι φυτώνυμο, όπως το κατατάσσει ο Φ. Κομπορόζος, Τά τοπωνύμια της Μεσσηνίας, *ΠελΠρωτ*, τ. 7 (1963), σ. 347, αλλά κυριόνυμο απο το επώνυμο Κλωνής/Κλωνής, εξ άλλου εκφέρεται σε πτώση γενική «του Κλωνή», πρβλ. και γαλλικό Cluny. Για τον καθολικό αρχιεπίσκοπο Πατρών Άντελμο του Κλοννύ, ο οποίος παρεχώρησε (1210) το μετόχι της Θεοτόκου του Γηροκομείου κοντά στην Πάτρα στο παριονό μοναστήρι του Cluny, βλ. Δ. Ζακυθηνός, Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀντέλμος καὶ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς Λατινικῆς ἐκκλησίας Πατρῶν, *ΕΕΒΣ*, τ. 10 (1933), σσ. 402.

186. *Καστράκι* στην Τριπύλα, *G-McD*, αρ. 2738 (σ. 151). *Κάστρο* στο Ξεροκάσι (Σαφλάουρος;) και τη Μίλα (βλ. σημ. 139), αυτόθι, αρ. 2740 (σ. 151). *Ξυλόκαστρο* στην Πάνω Βούτενα (1,1 χλμ. Α, ύψ. 627 μ.), αυτόθι, αρ. 5781 (σ. 218). Το εκφραστικό *Παλιόκαστρο* (το πρώτο συνθετικό με τη σημασία του χρονικώς παλαιού και όχι του ποιοτικώς κακού) στον Αϊτό (βλ. σημ. 44), την Πάνω Λεντεκάδα (Χ 8), την Μάλη (Χ 6, 1,7 χλμ. ΒΒΔ, ύψ. 1.118 μ.) και το Ραφτόπουλο, αυτόθι, αρ. 5921 (σ. 222). Από έγγραφα του τέλους του 17ου αιώνα, στα οποία καταγράφεται λεπτομερώς κατά χωριό η περιουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, εξάγουμε τα εξής (1699): *Ῥαυτάπλου (Χ 9)...* *Εἰς τὸ Παλαιόκαστρον, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁμοίως* (εννοεῖ ἐκκλησία χαλασμένη). *Λεντεκάδα (Χ 8)...* *Εἰς τὸ Παλαιόκαστρον, τῆς Παναγίας. ὁμοίως. Ἀετὸς χωρίον...* *εἰς τὸ Παλαιόκαστρον, ἄνῳνημος καὶ χαλασμένη. ὑποκάτω εἰς τὸ Κάστρον, ἄνῳνημος καὶ χαλασμένη*, βλ. *ΒΝΙ*, τ. 21 (1976), σ. 166 και τ. 22 (1985), σ. 287. Επισημαίνω τη μεγάλη σημασία των τελευταίων εγγράφων στον εντοπισμό και εξακρίβωση μεσαιωνικών θέσεων, παραδείγματος χάριν: *Εἰς τοὺς Αἰάκους. Χρυσούλη...* *Εἰς τὸ Ἀρακλωβὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὁμοίως. Μουράτου...* *Εἰς τὴν Κοπρινίτζα, τῆς Παναγίας, ὁμοίως. Λεοντάριον... χοραφὴ εἰς τὴν Βελήγοστη. Εἰς τὸ χωρίον Κωνσταντίνου... εἶναι καὶ εἰς τὸ Παλειόκαστρο ναὸς τῶν Ἀρχαγγέλων (= Ἀρχάγγελος). Εἰς τὸ χωρίον Κρεμπενί κ.λπ.* *ΒΝΙ*, τ. 21, σσ. 126, 131, 157, 161 και τ. 22, σσ. 291, 304, 344. Για «Παλιόκαστρο» άκουσα και στη θέση Φακή, ανάμεσα στα χωριά Μάλη, Ποταμί και Ασούτενα, 800 μ. ΝΝΔ από το χαρακτηριστικό ύψωμα (1.066 μ.) της Γριάς ο σωρός, *G-McD*, αρ. 8180 (σ. 273), 1750 (σ. 129). Το τελευταίο τοπωνύμιο απαντά και στο χρυσόβουλο του 1293: ... *κατέρχεται εἰς τὸν σωρὸν τῆς ὀνομαζομένης Γραός*, μετοξύ Δυρραχίου και Βασιλικῆς οδοῦ, βλ. *Μ-Μ*, τ. 5 (1887), σ. 160· γενικότερα βλ. Κ. Ρωμαῖος, Ἡ Γριά μυθική μορφή ἀρχαία, *Προσφορά εἰς Στίλπωνα Π. Κυριακίδη (= Ἑλληνικά Παρ. 4)*, Θεσσαλονίκη 1953, σσ. 561-580.

ΑΛΒΑΝΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ. Οι Αλβανοί¹⁸⁷ πρωτοεμφανίζονται στην Πελοπόννησο στα μέσα του 14ου αιώνα, μετά από τη μαύρη πανώλη (1347)¹⁸⁸, όταν ο δεσπότης Μανουήλ Καντακουζηνός (1348-1380) τους εγκατέστησε στην περιοχή της Βελιγοστής, απ' όπου και εξαπλώθηκαν αργότερα μέσα στην Μεσσηνία. Η εκτενής μετανάστευσή τους ωστόσο λαμβάνει χώρα στις αρχές του 15ου αιώνα (1405), όταν ο δεσπότης Θεόδωρος Α΄ Παλαιολόγος (1383-1407) δέχτηκε δέκα χιλιάδες αλβανούς¹⁸⁹. Μια τρίτη διείσδυση επισημαίνεται αργότερα (μετά το 1418)¹⁹⁰. Οι νεοφερμένοι, ημινομάδες κτηνοτρόφοι οργανωμένοι σε πατριές (φάρες), κατοικούσαν σε προσωρινού χαρακτήρα μικροσυννοικισμούς, «κατούνες», τις οποίες αποτελούσαν «τέντες» (*tents*)¹⁹¹, ποιμενικές καλύβες δηλαδή με κάλυψη από χοντρό υφαντό τραγόμαλο. Σύντομα πολλαπλασιάστηκαν δημογραφικά, Λατίνοι και Έλληνες, χρησιμοποιήσαν τις μισθοφορικές στρατιωτικές τους ικανότητες και τους παραχώρησαν γη σε ακατοίκητα μέρη. Οι οικισμοί τους δεν άργησαν να αποκτήσουν μορφή μόνιμων χωριών¹⁹².

Από ένα τουρκικό κατάστιχο των τιμαριών της βορειοδυτικής Πελοποννήσου, που ανάγεται στα έτη 1461/1463, αμέσως δηλαδή μετά την οθωμανική κατάκτηση, αντλούνται πληροφορίες για την εθνολογική συγκρότηση και την οικιστική μορφή σ' αυτό το τμήμα της χώρας. Το ενδιαφέρον στο παραπάνω (εκτός από τα ονόματα χωριών, τον αριθμό φορολογήσιμων νοικοκυριών κ.λπ.) είναι ότι διακρίνει τα χωριά που σημειώνει σε Ελληνικά και Αλβανικά. Ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος που το επεξεργάστηκε διαπιστώνει: «Ο ελληνι-

187. Γενικά για το θέμα, βλ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σσ. 68-85· A. Ducellier, *Οι Άλβανοι στην Ελλάδα (13ος-15ος αι.)*. *Η μετανάστευση μιάς κοινότητας*, μτφρ. Κ. Νικολάου, Αθήνα 1994 (ανατ. 1995)· Μπίρης, *Αρβανίτες* (όπ. σημ. 145)· Σκουλίδας, *Μετοικεσίες αλβανοφώνων* (όπ. σημ. 145), σσ. 277-290· Ποῦλος, *Εποικήσις Άλβανών* (όπ. σημ. 145), σσ. 31-105· ο ίδιος, *Οί «Αρβανίτες» τῆς Πελοποννήσου*, *ΠελΠρωτ.*, τ. 2 (1958), σσ. 185-188· Νυσταζοπούλου, *Βαλκανικοί Λαοί* (όπ. σημ. 70), σσ. 221-236· Έ. Βρανούση, *Οί ὄροι «Άλβανοί» καί «Άρβανίται» καί ἡ πρώτη μνεία τοῦ ὁμώνυμου λαοῦ τῆς Βαλκανικῆς εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος*, *Σύμμ.*, τ. 2 (1970), σσ. 207-254· IBE/EIE, *Οι Αλβανοί στο Μεσαίωνα*, Αθήνα 1998· *INE*, τ. 1 (1974), σσ. 25-34.

188. Πρβλ. την αναλογία πριν ἑξὶ αἰῶνες με τον ολαβικό εποικισμό και τον λοιμικό θάνατο του 746, που αναφέρει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, βλ. παραπάνω σ. 21 σημ. 72.

189. *Ἄλλὰ καί Ἰλλυριοὶ περὶ/ μυριάδα ἄθροοι μετοικήσαντες ἅμα παισὶ τε καὶ γυναῖξὶ καὶ ταῖς/ οὐσίαις καὶ θεέμμασι τὸν Ἰσθμὸν κατέλαβον...* βλ. J. Chrysostomides (επιμ.), *Manuel II Palaeologus - Funeral Oration on his brother Theodore* (CFHB αρ. 26), Θεσσαλονίκη 1985, σ. 119 στχ. 22-24· Τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου βασιλέως κυροῦ Μανουῆλ τοῦ Παλαιολόγου. Λόγος ἐπιτάφιος εἰς τὸν αὐτάδελφον αὐτοῦ δεσπότην πορφυρογέννητον κῆρ Θεόδωρον τὸν Παλαιολόγον ῥηθεὶς ἐπιδημήσαντος εἰς Πελοπόννησον τοῦ βασιλέως, *ΠΠ*, τ. 3 (1926), σ. 41 στχ. 1-3.

190. Ἔτος οριστικῆς κατάλυσης τῆς αρχῆς των Αλβανών στην Αιτωλία και Ακαρνανία από τον Κάρολο Τόκκο. Ποῦλος, *Εποικήσις Ἰλβανών* (όπ. σημ. 145), σ. 71.

191. Randolph, *Present state* (όπ. σημ. 25), σ. 16. Ο Leake, στα βουνά της δυτικῆς Αρκαδίας συνάντησε νομάδες κτηνοτρόφους, ὄχι Αλβανούς ἀλλὰ βλάχους ὅπως τους ἔλεγαν οἱ Μοραῖτες, εγκατεστημένους σε τέντες, βλ. Σιμόπουλος, *Ταξιδιώτες* (όπ. σημ. 112), τ. 3_Α (1997), σ. 370.

192. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σσ. 96-99.

κός πληθυσμός (48,69%) ήταν συγκεντρωμένος σ' οχυρωμένες κωμοπόλεις ή αρκετά μεγάλα χωριά», αντιθέτως οι Αλβανοί (51,31%) κατοικούσαν σε μεγάλο αριθμό μικρών διάσπαρτων χωριών¹⁹³. Το γεγονός συμφωνεί με όσα γράφει για τις οικιστικές προτιμήσεις των Αλβανών και ο ανώνυμος πανηγυριστής των Παλαιολόγων:

<Καί τανῦν> ὤκισται σποράδην <ἐκείνη> καὶ κατὰ/ μικρὸν ὑπ' Ἀλβανῶν, γένους ἱλλυρικοῦ ξύμπασα καὶ κωμηδόν/ νομαδικὸν γάρ τὸ γένος καὶ λυπρόβιον, οὐ πόλεσιν, οὐ φρουρίοις,/ οὐ κώμαις, οὐκ ἀργοῖς, οὐκ ἀμπελῶσιν, ἀλλ' ὄρεσι χαῖρον καί/ πεδιάσιν. Αἱ δὲ πόλεις καθαρὸν ἔτι σώζουσι τὸ ἑλληνικὸν γένος¹⁹⁴.

Το ίδιο κατάστιχο καταγράφει και δυο αλβανικά χωριά του ναχιέ (nahiye) της Αρκαδίας. Ένας δεύτερος τόμος που αποτελεί συνέχεια του πιο πάνω, καταγράφει άλλα 12 χωριά και 2 αγροτικές περιοχές (mezraa) του ίδιου ναχιέ¹⁹⁵. Από τις 341 συνολικά εστίες στα 14 χωριά (kariye) της Αρκαδίας οι 66 (19,3%) ήταν αλβανικές.

Πολύ αργότερα στα χρόνια της Ενετοκρατίας (1685-1715), ο προνοητής Θαδδαίος/ Tadio Gradenigo στην έκθεσή του (1692), γράφει ότι ο πληθυσμός του Βασιλείου του Μορέως (116.000) «συνίστανται σὲ Ἑλληνες καὶ σὲ γηγενεῖς Ἀρβανίτες (*Albanesi nativī*)»¹⁹⁶ και ο προκάτοχός του στην ίδια θέση Ιάκωβος Κορνέζ/ Corner (1691), ότι «οἱ χωρικοὶ ποὺ λέγονται Ἀλβανοὶ δὲν γνωρίζουν ἄλλο ἐπάγγελμα ἀπὸ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ μισοῦν τὶς λέξεις στρατιώτης καὶ πόλεμος»¹⁹⁷. Ο σύνδικος καταστιχωτής Μαρίνο Μικιέλ/ Michiel, γράφει (1691), ότι η πεδιάδα των Λάκων (*Lacus*) «εἶναι κατάσπαρτη ἀπὸ χωριά, πού

193. Στο ίδιο, σσ. 85-100.

194. Βλ. Πανηγυριστὸς εἰς Παλαιολόγους (ὅπ. σμ. 148), σ. 194 στχ. 25-29.

195. *Provanda Aye Yorgi* (15 εστίες E), *Dhignanato* (10 E), *Vurchanos* (Βουρχάνο, 7 E), *Ghrebini* (Γκρεμπενή, 115 E και 7 A), *Arkhangeli* (Αρχάγγελος, 10 E και 18 A), *Loy* (Λοῖ, 66 E), *Platana* (Πλάτανος, 17 E), *Mili Kalivya* (17 E), *Palari* (2 A), *Platokumani* (4 E), *Mnal(idj)* (Μάλη; *mezraa*), *Ayliya* (Αῦ-λιάς; 5 E), *Kalazoni* (Χαλαζώνι, 9 E), *Kozomuli* (*mezraa*), *Dzeki Mengeche* (12 A), *Kpibi* (27 A), τα δύο τελευταία ἀπὸ τον πρώτο τόμο, A = Αλβανοί και E = Ἑλληνες, βλ. Ἰ. Ἀλεξανδρόπουλος (Alexander), *Δύο ὀθωμανικά κατάστιχα τοῦ Μοριά (1460-1463)*, *Πρακτικά τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= Πελ. Παρ. 5), 1978, σσ. 398-407· Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (ὅπ. σμ. 142), σ. 221 αρ. 105, 106. Η αναγραφή των Λοῖ και Πλάτανου δείχνει ακριβῶς και την προς νότο επέκταση του ναχιέ/ καζά της Αρκαδίας, μέχρι δηλαδή τα σύνορα με τα βενετοκρατούμενα εδάφη της νοτίου Μεσσηνίας (Μεθώνη, Κορώνη και Ναβαρίνο).

196. Σ. Λάμπρος, Ἡ περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Βενετοῦ προνοητοῦ Γραδενίγου, *ΔΙΕΕ*, τ. 5 (1900), σ. 237· Ἀ. Τσελίκας, *Μεταφράσεις Βενετικῶν Ἐκθέσεων περὶ Πελοποννήσου*. Γ΄ Μετάφραση ἐκτάκτου προνοητοῦ Θ. Γραδενίγου 1692, *Πελ.*, τ. 21 (1995), σ. 40.

197. Σ. Λάμπρος, Ἡ περὶ Πελοποννήσου ἔκθεσις τοῦ Βενετοῦ Προνοητοῦ Κορνέζ, *ΔΙΕΕ*, τ. 2 (1885), σ. 299· Τσελίκας, *Μεταφράσεις Βενετικῶν Ἐκθέσεων περὶ Πελοποννήσου*, *Πελ.*, τ. 15 (1984), σ. 138.

κατοικοῦνται ἀπὸ ᾽Αλβανούς»¹⁹⁸. Αλβανούς της Μεσσηνίας περιγράφει το 1797 και ο Αντουάν Λωράν Καστελλάν/ Castellan¹⁹⁹.

Η ανάμιξη και συμβίωση ωστόσο, των Αλβανών με τους Έλληνες κάτω απ' τους Οθωμανούς, κυρίως η ομοδοξία τους στην Ορθοδοξία, άμβλυνε τις διαφορές των δύο κοινοτήτων και σταδιακά τους αφομοίωσε. Αναφερθήκαμε ήδη στην αλβανόφωνη νησίδα της Τριφυλίας²⁰⁰. Η τοπωνυμική εξέταση επίσης επιβεβαιώνει την αλβανική παρουσία και σε ορισμένα χωριά των Κοντοβουνίων, όπως η Μάλη (X 6, mali = 'βουνό'), το Λούμι (X 40, lúmi = 'ποτάμι') ή άλλα, με ονόματα προερχόμενα από γνωστά αλβανικά επώνυμα, όπως των Μουζάκη (Muzaqi) και Βαριμπόπη (Varibopi)²⁰¹.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΥΣΤΕΡΟΥ ΜΕΣΑΙΩΝΑ. Για να μπορέσει να γίνει αντιληπτή η οικιστική συγκρότηση κατά τους τρεις τελευταίους αιώνες του μεσαιώνα, θέσαμε στον χάρτη της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου όσα τοπωνύμια εμφανίζονται στις μεσαιωνικές πηγές μέχρι το έτος 1500 (χάρτης 4). Εκτός από την αποδελτίωση φιλολογικών πηγών και δημοσιευμένων εγγράφων, συμβουλευτήκαμε αντίστοιχες εργασίες με σπουδαιότερες αυτές των Bon, Longnon και Torpning, ή μεμονωμένες μελέτες που αφορούν ένα συγκεκριμένο τόπο ή κάποια μικρή περιοχή²⁰². Στον χάρτη σχεδιάζονται οι υψομετρικές καμπύλες ανά 500 μ. με σκοπό να γίνει σαφέστερη η έκταση του ορεινού εποικισμού και η κατανομή

198. Λάμπρος, *Μελετήματα* (όπ. σημ. 24), σ. 205· Τσελίκας, *Μεταφράσεις Β'* (όπ. σημ. 24), σ. 149.

199. Συνάντησε μια οικογένεια Αλβανών μεταξύ Ναβαρίνου και Φιλιατρών, η οικογένεια συνέχισε το δρόμο της προς τον Πύργο (Τριφυλίας και όχι Ηλείας), βλ. Χ. Βελισσαρίου, 'Η Μεσσηνία στις «Επιστολές» του Γάλλου περιηγητού Α. L. Castellan (1797), *Πρακτικά του Γ' Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών* (= Πελ. Παρ. 18), 1991, σσ. 335-336.

200. Οι G-McD, σσ. 78-80, καταγράφουν 27 αβανιτοχώρια στην Τριφυλία, ανάμεσά τους η Μάλη (X 6) και τον Βαριμπόπη (X 21, και λαϊκή ονομασία Μπαριμπόπλου). Βλ. και παραπάνω σ. 13 σημ. 24 και 25.

201. G-McD, αρ. 4361 (σ. 187), 9174 (σ. 331), 9208α (σ. 335), 9450 (σσ. 357-358)· Τριανταφυλλίδης, *Οικογενειακά ονόματα* (όπ. σημ. 183), σσ. 33-34· Μπίρης, *Ἀρβανίτες* (όπ. σημ. 145), σσ. 192, 197· Κ. Παπαφίλης, *Αλβανοελληνικό λεξικό*, Αθήνα χ.χ., σσ. 461, 471. Ιστορία της οικογένειας Musachi στο Cg-r, σσ. 270-340.

202. Στις πηγές, πλην όσων αναφέρονται σε προηγούμενες υποσημειώσεις (Cg-r, L-T, M-M, κ.λπ.), να προστεθούν: J. Chrysostomides, *Monumenta Peloponnesiaca. Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries*, Αθήνα 1995· Α. Nanetti, *Documenta veneta Coroni & Methoni rogata Euristica e critica documentaria per gli oculi capitales Communis Veneciarum (secoli XIV e XV)*, τ. 1^α, Αθήνα 1999. Και στις εργασίες: Π. Βελισσαρίου, *Τοπογραφικά Βελιγόςτιδος, ΕΕΒΣ*, τ. 45 (1981-82), σσ. 239-252· ο ίδιος, *Ἀρχαιολογικά Κάστρου Λινίστενας (Crievecuer)*, *Πρακτικά του Ε' ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 22), τ. 2 (1996-97), σσ. 385-410· Σ. Δραγούμης, *Χρονικῶν Μορέως: Τοπωνυμικά, τοπογραφικά, ιστορικά*, Αθήνα 1921 (ανατ. 1994)· Ἄ. Λαμπροπούλου, Παύλιτσα Ἡλείας, *Ιστορικές καὶ ἀρχαιολογικές μαρτυρίες, Σύμμ.*, τ. 8 (1989), σσ. 335-359· η ίδια, *Οἱ πανηγύρεις στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ, στο ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Αθήνα 1989, σσ. 291-310· Θ. Μαυροειδῆς, *Δυρράχιον πόλις ἀρχαία οὕτω καλουμένη, Πρακτικά του Α' Συνεδρίου*

του πλέγματος των οικισμών στον πεδινό και ορεινό χώρο. Για τους οικισμούς χρησιμοποιούνται τέσσερα διαφορετικά σύμβολα που τους διακρίνει:

α) Σε τοιχισμένες καμιοπόλεις, φρούρια ή κάστρα με ή χωρίς οικισμό γύρω ή κάτω από τον οχυρωμένο πυργήνα, και

β) Σε ανοχύρωτους οικισμούς που ενδεχομένως να διέθεταν για άμυνα κάποιον πύργο, όπως το *Μανιατοχώριν*²⁰³, η Πετρίνα, για την όποια σώζεται το *Κώμης ἔκφρασις* του Ιωάννη Ευγενικού²⁰⁴, και τα Κρέστενα (*Christiana*), για τα οποία διαθέτουμε περιγραφή του πύργου τους σε έγγραφο του 1354, την πρώτη γνωστή περιγραφή πελοποννησιακού πύργου στον μεσαίωνα²⁰⁵.

γ-δ) Με διαφορετικά σύμβολα σημειώνονται όσοι οχυρωμένοι ή ανοχύρωτοι οικισμοί πρωτοεμφανίζονται στις πηγές πριν το 1205· επίσης σημειώνονται τα μοναστήρια. Τα τοπωνύμια αναγράφονται ως επί το πλείστον σε ελληνική γραφή, στον πλέον αποδεκτό τύπο, ενίοτε, εντός παρενθέσεως, ακολουθεί η χρονολογία της πρώτης γνωστής μέχρι σήμερα μαρτυρίας στις γραπτές πηγές. Περιττό ν' αναφέρω ότι ένας σημαντικός αριθμός κατοικημένων τόπων που συναντάμε στα κείμενα παραμένει αταύτιστος, και προφανώς δεν σημειώνεται στον χάρτη²⁰⁶, ή ότι ένας επιπλέον αριθμός υφισταμένων τότε οικισμών δεν έτυχε να αναφερθεί σε κάποιο από τα γνωστά μας κείμενα.

Με μια πρώτη μάτια στον χάρτη, εντυπωσιάζεται κανείς από τον μεγάλο αριθμό των ορεινών οχυρών. Οι καταστάσεις γενικής ανασφάλειας που ίσχυαν από τον 13ο μέχρι τον 15ο αιώνα, για τις οποίες ήδη έγινε λόγος, βρίζουν την έκφρασή τους ακριβώς στην ανάπτυξη ενός πυκνού οχυρωματικού δικτύου, χαρακτηριστικό εξάλλου της εποχής εκείνης, διαπιστωμένο ευρύτερα στην οικιστική συγκρότηση της Βαλκανικής.

Τα κάστρα εντοπίζονται, κατά κανόνα, επάνω σε λόφους και οξυκόρυφα βουνά, κάποτε μάλιστα δυσπρόσιτα σε πολύ μεγάλα υψόμετρα, για να εκμεταλλεύονται πλήρως την επιπλέον φυσική οχύρωση που τους προσδίδει η μορφή του εδάφους. Φαινομενικά εξαρτώνται μεταξύ τους με σχέσεις οπτικής επαφής,

Ἀρχαδικῶν Σπουδῶν = Παρ. στα *Πελ.* τ. 12 (1977), σσ. 201-204· T. Vaghenas, Three castles of the Morea identified, *Neo-Hellenika*, τ. 1 (1970), σσ. 23-29.

203. *ΧρΜορ*, στχ. 8094 (σ. 328).

204. *ΠΠ*, τ. 1 (1912-1923), σσ. 49-55· Ί. Δημακόπουλος, «Πύργοι»: Οί ὄχυρές κατοικίες τῆς προεπαναστατικῆς Πελοποννήσου, *Πρακτικά τοῦ Γ' ΔΣΠΣ* (= *Πελ. Παρ.* 13), τ. 1 (1987-1988), σσ. 342-346.

205. *L-T*, σ. 71 στχ. 2-6 και σ. 66 στχ. 15-16· Μ. Κορδάσης, Κάστρα, πύργοι καὶ φρουρές στὸν Μορέα, ἀπὸ τὰ ἔγγραφα τῶν Acciaiuoli, *Πρακτικά τοῦ ΣΤ' ΔΣΠΣ* (= *Πελ. Παρ.* 24), τ. 2 (2001-2002), σ. 582.

206. Ευελπιστούμε ότι η πρόοδος του προγράμματος για την «Ιστορική γεωγραφία της βυζαντινῆς Πελοποννήσου (395-1204)» που βρίσκεται σε εξέλιξη από το ΙΒΕ/ΕΙΕ θα επιλύσει και θα φωτίσει πολλά από τα σκοτεινά προβλήματα της μεσαιωνικής τοπογραφίας, βλ. Ν. Οικονομίδης, Παρουσίαση του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του ΙΒΕ, στο Θέμας και Κόντη, *Πρωτοβυζαντινή Μεσσηνή και Ολυμπία* (ὅπ. σημ. 67), σσ. 17-19.

που πιθανόν δεν ήταν συνειδητές. Μάταια πάλι θα ψάξει κανείς να ανακαλύψει μια γεωμετρική λογική ή ένα γενικό σχέδιο οργάνωσης κάτω από το οποίο τοποθετούνται σε συγκεκριμένα σημεία του γεωγραφικού χώρου, αποτέλεσμα άλλωστε του περίπλοκου τρόπου με τον οποίο δημιουργήθηκαν, από ανταγωνιστές με διαφορετική αντίληψη: Βυζαντινούς άρχοντες, Φράγκους φεουδάρχες και Ενετούς αξιωματούχους, μέσα σε μια κατακερματισμένη χώρα, κτισμένα βιαστικά σε μια ταραγμένη εποχή, όπου η αλλαγή συνόρων γινόταν εύκολα.

Ελάχιστα ποσοτικά στοιχεία διασώθηκαν για τα πληθυσμιακά μεγέθη των μεσαιωνικών οικισμών. Στον κατάλογο με τα φέουδα του 1391 σημειώνονται σημαντικές πεδινές πόλεις στην ιστορία του Πριγκιπάτου όπως η Γλαρέντζα (*Clairence*), η Καλαμάτα (*Calemate*) και η Ανδρούσα (*Drusa*) με 300 εστίες (σπίτια), ενώ ορεινά κάστρα όπως το *Crevecœur* (*Crevecuer*) και το Σανταμέρι (*Saint Homer*) με 400 και 500 εστίες. Η Γκρεμπενή (*Gravenil*) 200, το Σιδηρόκαστρο (*Castel de Fer*) και το Φανάρι (*Fanare*) 150, το Αράκλοβο (*Porcelle*), η Άκουμπα (*Combe*) και ο Αρχάγγελος (*Saint Archangel*) από 100 εστίες²⁰⁷. Εκτός από την τάξη μεγέθους των οικισμών, είναι σαφές στον κατάλογο ότι ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού κατά τα τέλη του 14ου αιώνα είχε ήδη μετατοπιστεί στα ορεινά. Από έγγραφα της οικογένειας Acciaiuoli, επίσης του 14ου αιώνα (1354), που απογράφουν ονομαστικά πάροικους σε μεσσηνιακά χωριά, μαθαίνουμε ότι το Κρεμμύδι (*Cremidi*) είχε κάποτε πριν από την πανώλη 84 εστίες, το Γρίζι (*Grisi*) 67, το Βουρκάνο (*Bulcano*) 61 και το Πετόνι (*Pettoni*) 76²⁰⁸. Το κάστρο Αρχάγγελος (*Archangelo*) είχε 120 τοξότες²⁰⁹. Τέλος στο τουρκικό κατάστιχο του 1461/63, ξαναβρίσκουμε το Βουρκάνο (*Vurchanos*) με 7 μόνο οικογένειες, τη Γκρεμπενή (*Ghrebini*) με 122, τον Αρχάγγελο (*Arkhangeli*) με 28, το Λοϊ (*Loy*) με 66, τον Πλάτανο (*Platana*) με 17 και το Χαλαζώνι (*Kalazoni*) με 9 εστίες²¹⁰.

Δημοσιευμένα παραδείγματα από τειχισμένες πόλεις και κωμοπόλεις του ύστερου μεσαίωνα όπως ο Μυστράς²¹¹, το Γεράκι²¹², το Μουχλί²¹³, το Λεοντά-

207. Cg-r, σσ. 229-230· Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σ. 692· Topping, *Post-classical* (όπ. σημ. 103), σ. 68.

208. L-T, σσ. 73-76, 84-87, 95-115· Topping, *Post-classical* (όπ. σημ. 103), σσ. 68-69. Πρβλ. και παραπάνω σ. 33 σημ. 142.

209. L-T, σ. 127 στχ. 2-3· Κορδώσης, *Φρουρές* (όπ. σημ. 205), σ. 584.

210. Βλ. παραπάνω σ. 43 σημ. 195.

211. Ά. Όρλάνδος, *Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά*, *ABME*, τ. 3 (1937), σσ. 3-114· ο ίδιος, *Συμπληρωματικαὶ τινες παρατηρήσεις περὶ τῶν ἐν Μυστρά Παλαιολογίων οἰκῶν*, *ΔΣ*, τ. 2 (1975), σσ. 77-84· βλ. και ανατύπωση των δύο πιο πάνω άρθρων σε ανεξάρτητο τόμο με τίτλο, *Τὰ παλάτια καὶ τὰ σπίτια τοῦ Μυστρά*, Αθήνα 2000 (BAE αρ. 203)· Χ. Μπούρας, *Η πόλη του Μυστρά, στο Συγγεῖο και Χατζητρυφῶνος, Κοσμική αρχιτεκτονική* (όπ. σημ. 111), σσ. 76-79.

212. Ά. Σιμάτου και Ρ. Χριστοδουλοπούλου, *Παρατηρήσεις στὸν μεσαιωνικὸ οἰκισμὸ τοῦ Γερακίου, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ΄*, τ. 15 (1991), σσ. 67-88.

213. Ν. Μουτσόπουλος, *Βυζαντινὰ σπίτια στὸ Μουχλί τῆς Ἀρχαδίας, Βυζαντινά*, τ. 13_Α (1985), σσ. 321-353· Ε. Νταγκό, *Ἡ ιστορικὴ σημασία καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐρεῖπια τοῦ Μουχλίου*,

ρι²¹⁴, ο Λογκανίκος²¹⁵ και το πλήθος των θέσεων της βορειοδυτικής Πελοποννήσου που κατέγραψε το «Πρόγραμμα του Μορέα»²¹⁶, επιτρέπουν να σχηματίσουμε σαφή αντίληψη για τα αρχιτεκτονικά τους χαρακτηριστικά και τη διδυμη οικιστική τους μορφή: φρούριο (ακρόπολη) και κάτω πόλη (μπούργος)²¹⁷. Θα σταθώ ωστόσο στο Αράκλοβο όχι τόσο για τη βυζαντινή του καταγωγή, αλλά γιατί αποτελεί ένα μέσο τυπικό παράδειγμα. Μικρό οχυρό στα δυτικά Σκορτά, διάσημο για τον υπερασπιστή του Δοξαπατρή Βουτζαρά²¹⁸, ταυτισμένο τα τελευταία χρόνια με το κάστρο στο χωριό Χρυσούλι²¹⁹. Το σύνολο διαιρείται από δύο επάλληλους οχυρωματικούς περιβόλους σε τρία μέρη. Στο υψηλότερο φυσικό σημείο του χώρου, ενταγμένος μέσα στον μικρό περίβολο (γουνλάς/ *réduit*) έχει κατασκευαστεί πύργος (*donjon*), τελευταίο καταφύγιο. Ο μεγάλος περίβολος, προστατεύει κάποιες απ' τις κατοικίες, ενώ στην εξωτερική του πλευρά απλώνεται στην κατηφορική πλαγιά το υπόλοιπο ανοχύρωτο τμήμα του αστικού οικισμού (*borgo*). Τα σπίτια, ορθογώνια αυτόνομα μακρινάρια είναι κτισμένα με ξερολιθιά²²⁰.

Παράδειγμα του τύπου «ανοχύρωτο χωριό» στα νότια Κοντοβούνια αποτελεί το χωριό Σκάριμιγγα²²¹. Στις πηγές εμφανίζεται το 1212 (*Escaminges*)²²².

ΕΕΒΣ, τ. 10 (1933), σσ. 454-482· 1. Κάππος, Το Νίκλι-Μούχλι: δύο σημαντικά μεσαιωνικά κέντρα της Πελοποννήσου, *ΒΔ*, ττ. 10-11 (1999-2000), σσ. 231-240.

214. P. Velissariou, Οικιστικά του Βυζαντινού Λεονταρίου Ἀρχαδίας, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* [= *JÖB*], τ. 32/4 (1982), σσ. 625-637.

215. Α. Σουχλερής, Ὑστεροβυζαντινὴ κώμη Λογκανίκου Λακωνίας. Νεώτερα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, *Πρακτικά τοῦ ΣΤ' ΔΣΠΣ* (= *Πελ. Παρ.* 24), τ. 1 (2001-2002), σσ. 355-385· Ο. Chassoura, *Les peintures murales Byzantines des églises de Longanikos (Laconie)*, Αθήνα 2002· Ἀ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῶν κλιτύων τοῦ Ταϊγέτου, *ΕΕΒΣ*, τ. 14 (1938), σσ. 461-485.

216. F. Cooper (επιμ.), *Σπίτια του Μορέα. Παραδοσιακή αρχιτεκτονική της βορειοδυτικής Πελοποννήσου (1205-1955)*, Αθήνα 2002, σσ. 43-127.

217. Βλ. ακόμη Κοντογιάννης, Κάστρα στη Μεσσηνία (όπ. σημ. 113), σ. 526-531· C. Bouras, *Houses in Byzantium*, *ΔΧΑΕ*, περίοδος Δ', τ. 11 (1983), σσ. 16 κ.εξ· ο ίδιος, *City and village: urban design and architecture*, *JÖB*, τ. 31 (1981), σσ. 611-653· ο ίδιος, *Κατοικίες και οικισμοί* (όπ. σημ. 110), σσ. 38 κ.εξ.

218. Για το όνομα βλ. Η. Αναγνωστάκης, Βυζαντινά οινόβουτια, βουτζία και οι Βουτζαράδες του Αράκλοβου στην φραγκοκρατούμενη Ηλεία, στο *Οἶνον ἱστορῶν. Αμπελοοινική ιστορία και αρχαιολογία της ΒΔ Πελοποννήσου*, Αθήνα 2001, σσ. 101-103.

219. Β. Σταυρόπουλος, Ἀράκλοβο, τὸ θρυλικὸ κάστρο τοῦ Βουτσαρά στὸ Χρυσούλι Ὀλυμπίας, *Τριφυλιακὴ Ἑστία*, τεύχ. 47 (1982), σσ. 385-399 και τεύχ. 48 (1982), σσ. 527-543· Μ. Κορδῶσης, Ταῦτιση τοῦ βυζαντινοῦ κάστρου Ἀράκλοβου (Ἑλβενα Ἡλείας), *Δωδώνη*, τ. 18_Α (1989), σσ. 63-91· Γ. Δημητριάδης, Τὸ Φραγκοβυζαντινὸ κάστρο Ἀράκλοβο, *ΠελΠρωτ.*, τ. 8 (1964), σσ. 314-317.

220. Μ. Κορδῶσης, Χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ κάστρου Ἀράκλοβο ὡς ἐνιαίου οικιστικοῦ συνόλου, *Πρακτικά τοῦ Δ' ΔΣΠΣ* (= *Πελ. Παρ.* 19), τ. 2 (1992-1993), σσ. 7-10.

221. Το *Scarmega* (1927 Μεταμόρφωση) το 1700 εἶχε 54 κατοίκους, Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σ. 262 αρ. 19.

222. Bon, *Morée* (όπ. σημ. 44), σσ. 426, 430.

Μια πλούσια πηγή νερού που τρέχει κάτω από το ιερό του μεσοβυζαντινού ναού του Σωτήρος²²³ αποτελούσε τον πυρήνα του αγροτικού οικισμού, στη γύρω περιοχή έχει βρεθεί βυζαντινή κεραμική²²⁴. Το τοπωνύμιο *Πέρα χωριό*²²⁵, λίγο δυτικά, εκεί όπου η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη, είναι δηλωτικό για τη θέση κάποτε του οικισμού, το οποίο σήμερα έχει μετατοπιστεί 800 μ. ΝΝΔ και έχει μετονομαστεί Μεταμόρφωσης.

Οχυρές θέσεις, όπως το Γαρδίκι και ο Σαφλάουρος, ήταν πιθανώς μόνο κάστρα χωρίς οικισμό. Το τελευταίο, σε χαρακτηριστικής στρατηγικότητας κορυφή με υψόμετρο 848 μ., είναι ένα από τα πιο καλοδιατηρημένα κάστρα των Κοντοβουνίων (σχέδ. 5). Η πρόσβαση γίνεται από τα νοτιοδυτικά, όπου το εκκλησάκι του Αγίου Αθανασίου, μέσω ενός επικίνδυνου μονοπατιού. Ο πρώτος περίβολος έχει καταστραφεί. Μια τετράπλευρη *κινστέρινα* (υδατοδεξαμενή), στεγασμένη με θολωτή κατασκευή, εσωτερικών διαστάσεων 5,40 επί 3,00 μ., διατηρείται άθικτη. Στο κυρίως κάστρο, εκτάσεως 1.300 τετραγωνικών μέτρων, μέγιστου μήκους 51 και πλάτους 32 μέτρα, η είσοδος είναι από τη κύρια νοτιοανατολική πύλη που ανοίγεται ανάμεσα σε δύο τετραγωνικούς πύργους. Τα τείχη πάχους 1,80 και αλλού 2,20 μ. διατηρούνται σε ικανό ύψος, η τοιχοποιία είναι κατασκευασμένη από ντόπιο ασβεστόλιθο και πλούσιο ισχυρό κονίαμα (*μπουρτζολάνα*), απουσία πλίνθων. Ένας άλλος πύργος ορθώνεται στη βορειοανατολική πλευρά και άλλος μισογκρεμισμένος νοτιοδυτικά. Η κυρίως περιοχή του κάστρου υποδιαιρείται στα τρία. Στο υψηλότερο σημείο, προσκολλημένο στη βόρεια και δυτική πλευρά, διασώζεται ένα μεγάλο υπόθολο ορθογώνιο κτίσμα με υπερβολικά επιμήκεις αναλογίες εσωτερικών διαστάσεων 4,60 επί 23,70 μ., που διαιρείται εσωτερικά από εγκάρσιο τοίχο σε δυο υποχώρους. Η είσοδος βρίσκεται στη στενή ανατολική πλευρά, ενώ στη νότια μακριά πλευρά ανοίγονται προς την εσωτερική αυλή τέσσερα παράθυρα, πλάτους 70 εκατοστών, που εσωτερικά διευρύνονται (εικ. 27). Ήταν προφανώς το ισόγειο του βασικού κτιρίου διημέρευσης του τοπικού άρχοντα ή της φρουράς και αποτελούσε παράλληλα και το τελευταίο καταφύγιο σε περίπτωση κατάληψης του κάστρου από τους εχθρούς. Από 'κει η θέα προς την κοιλάδα του χειμάρρου *Αρκαδιά* (ΒΔ), ή προς την κάτω μεσσηνιακή πεδιάδα μέχρι τον ομώνυμο κόλπο

223. *Εἰς τὸ χωρίον Σκάριμπα εἶναι ναὸς τοῦ Σωτήρος*, Ντόκος, 'Εκκλησιαστική περιουσία (όπ. σημ. 77α), *BNJ*, τ. 21, σ. 137 και τ. 22, σ. 348· Δημητροκάλλης, 'Άγνωστοι Ναοί (όπ. σημ. 117), τ. 2 (1998), σσ. 179-199· Α. Λαμπροπούλου και Α. Πανοπούλου, *Η Φραγκοκρατία και το δεσποτάτο του Μορέως*, στο ΕΙΕ, *Οι μεταμορφώσεις της Πελοποννήσου (4ος-15ος αιώνας)*, Αθήνα 2000, σ. 75.

224. S. Gerstel, *Medieval Messenia*, στο J. Davis (επιμ.), *Sandy Pylos. An archeological history from Nestor to Navarino*, Όστιν Τέξας 1998, σ. 223 και σ. 224 εικ. 106· J. Davis, S. Alcock, J. Bennet, Y. Lolos και C. Sheldermine, *The Pylos Regional Archaeological Project, Part 1: Overview and archaeological survey*, *Hesperia*, τ. 66/3 (1997), σσ. 477-480.

225. *G-McD*, αρ. 6322 (σ. 231).

(ΝΑ), απλώνεται πανοραμικά. Για τη χρονολόγηση του μνημείου, ίσως μέσα στον 14ο αιώνα, δεν μπορούμε να διατυπώσουμε προς το παρόν οριστικό συμπέρασμα και μάλιστα πριν από λεπτομερή αποτύπωση και αναλυτική συγκριτική μελέτη.

METAMEΣΑΙΩΝΙΚΑ. Το 1500 οι βενετικές κτήσεις της Μεσσηνίας περιέχονται στα χέρια των Τούρκων. Την περίοδο από το 1460 μέχρι το 1685 ονομάζουμε Πρώτη Τουρκοκρατία. Οι Βενετοί στις 11 Αυγούστου 1685 καταλαμβάνουν την Κορώνη, στις 14 Σεπτεμβρίου την Καλαμάτα και σταδιακά την Πελοπόννησο (1685-1687)²²⁶, την οποία κράτησαν τρεις δεκαετίες²²⁷. Το 1715 οι Τούρκοι ανακαταλαμβάνουν τον Μοριά σε μια Δεύτερη Τουρκοκρατία²²⁸ που θα διαρκέσει μέχρι τη μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821).

Ο Απόστολος Βακαλόπουλος έχει υποστηρίξει ότι ο ορεινός εποικισμός λαμβάνει χώρα ευθύς με την τουρκική κατάκτηση: οι ελληνικοί πληθυσμοί καταφεύγουν στα βουνά²²⁹, θέση που σωστά ελέγχουν νεότεροι μελετητές²³⁰. Το όλο θέμα και με βάση τα παραπάνω, θα μπορούσε να ξαναδιατυπωθεί έτσι: ο πληθυσμός καταφεύγει στα ορεινά την εποχή της γενικευμένης ανασφάλειας, κυρίως από τα μέσα του 13ου αιώνα έως και την τουρκική κατάκτηση, «όπου και θα παραμείνει κατά την διάρκεια της τουρκοκρατίας»²³¹. Οι Τούρκοι τιμαριούχοι²³² ως γνωστόν προτίμησαν να εγκατασταθούν στα εύφορα πεδινά, εκεί όπου συγκεντρώνονται άλλωστε και τα περισσότερα τουρκώνυμα χωριά.

Από το πέρασμα του 15ου στον 16ο αιώνα μέχρι και πέρα από το μισό του 17ου αιώνα, διαθέτουμε ελάχιστα στοιχεία, γεγονός που έχει χαρακτηρίσει την εποχή ως την τρίτη κατά σειρά «Σκοτεινή Περίοδο» της πελοποννησιακής ιστορίας. Έτσι, μέχρι να δουν το φως της δημοσιότητας τα πολύ σπουδαία έγγραφα των οθωμανικών αρχείων, αναγκαζόμαστε να αρκεστούμε σε γενικές

226. Ε. Λιάτα και Κ. Τσιγκάνης, *Με την Αρμάδα στο Μοριά (1684-1687)*. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια, Αθήνα 1998.

227. Θ. Κριμπάς, *Η ένετοκρατούμενη Πελοπόννησος (1685-1715)*, *Πελ*, τ. 1 (1956), σσ. 315-346 και τ. 2 (1957), σσ. 247-255· Δ. Χατζόπουλος, *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος (1714-1718)*, Αθήνα 2002.

228. Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος* (όπ. σημ. 30).

229. *ΙΝΕ*, τ. 2 (1976), σσ. 95-109· *ΙΕΕ*, τ. 10 (1974), σσ. 72-73.

230. Β. Παναγιωτόπουλος, *Η «άποχώρηση» πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας: Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων*, στο *ΕΚΚΕ-ΚΝΕ/ΕΙΕ, Άγροτικός κόσμος* (όπ. σημ. 48α), σσ. 203-205· Δ. Καρύδης, *Χωρο-γραφία νεωτερική ή λόγος για τη συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων από τον 15ο στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 2000, σσ. 63 και 194-195 σημ. 3.

231. Κορδώσης, *Μετατόπιση* (όπ. σημ. 140), σ. 96.

232. Β. Μονταφτοίεβα, *Άγροτικές σχέσεις στην Όθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αιώνας)*, μτφρ. Ο. Άστρινάκη και Ε. Μπαλτά, Αθήνα 1990.

αναφορές για τον συνολικό πληθυσμό της Πελοποννήσου²³³ ή σε φτωχά κείμενα από τον περίπλου του Μοριά, όπως αυτά του Πιρί Ρεΐς²³⁴ και των πορτολάνων του 16ου αιώνα²³⁵.

Παρ' όλα αυτά η ενοποιημένη χώρα κάτω από σταθερή διοίκηση απολαμβάνει ειρηνική διαβίωση και εντυπωσιακή δημογραφική ανάπτυξη, όπως σημειώνεται και σ' ανάλογες περιοχές τον 16ο αιώνα κατά τη σύμφωνη εκτίμηση των ιστορικών της περιόδου όπως ο Braudel²³⁶, ο Barkan²³⁷, ο Todorov²³⁸ αλλά και δικών μας ερευνητών²³⁹. Υπό αυτές τις ευνοϊκές, όπως φαίνεται, συνθήκες που με ενδιαφέρον αναμένουμε την αρχειακή τους επιβεβαίωση, και όπως συμβαίνει άλλωστε και στις δύο προηγούμενες «σκοτεινές» περιόδους της Πελοποννήσου, συντελείται μια νέα οικιστική μεταμόρφωση του κατοικημένου χώρου, η οποία φαίνεται να ακολουθεί το εξής σχήμα: «παρακμή του οχυρωματικού δικτύου, δημογραφική ανάπτυξη με συνέπεια την επέκταση των καλλιεργειών, και δημιουργία νέων οικισμών»²⁴⁰.

Η μητρόπολη Χριστιανουπόλεως που επανεμφανίζεται στην εκκλησιαστική ιστορία (1474)²⁴¹, είχε το 1575 στη δικαιοδοσία της τριακοσίους ιερείς που ποίμαιναν 10.000 οικογένειες (σπίτια) χριστιανών, τις περισσότερες από κάθε

233. Στα 1520/1530 η Πελοπόννησος είχε 1.065 εστίες μουσουλμάνων, 49.412 χριστιανών και 464 εβραίων. Ö. Barkan, *Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman, Revue de la faculté des sciences économiques de l'Université d'Istanbul*, τ. 11 (1953), σ. 63· Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σ. 118· INE, τ. 2 (1976), σ. 116.

234. Δ. Λούπης, *Ο Πιρί Ρεΐς (1465-1553) χαρτογραφεί το Αιγαίο. Η οθωμανική χαρτογραφία και η λίμνη του Αιγαίου*, Αθήνα 1999, σσ. 308-316.

235. A. Delatte, *Les Portulans grecs*, Λιέγη-Παρίσι 1947, σσ. 55-62, 213-214, 267-268, 309· ανατύπωση στο *Οί Έλληνικοί Πορτολάνοι. Τα πρωτότυπα χειρόγραφα κείμενα του 16ου και 17ου αιώνα*, Αθήνα 2000· γενικότερα Γ. Τόλιας, *Οι ελληνικοί ναυτικοί χάρτες Πορτολάνοι (15ος-17ος αιώνας)*, Αθήνα 1999. Για εντύπους χάρτες, βλ. τον κατάλογο που έχει καταρτίσει ο C. Zacharakis, *A catalogue of printed maps of Greece (1477-1800)*, Αθήνα 1992· βλ. επίσης Β. Σφυρόερας, Α. Αβραμέα και Σ. Ασδραχάς, *Χάρτες και χαρτογράφοι του Αιγαίου Πελάγους*, Αθήνα 1985.

236. F. Braudel, *Ἡ Μεσόγειος καὶ ὁ μεσογειακὸς κόσμος τὴν ἐποχὴ τοῦ Φιλίππου Β΄ τῆς Ἰσπανίας*, μτφρ. Κ. Μισοτάκη, Αθήνα, τ. 1 (1993), σ. 397-400.

237. Ö. Barkan, *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles, Journal of the Economic and Social History of the Orient*, τ. 1_A (1957), σσ. 25-31.

238. Ν. Τοντόροφ, *Ἡ Βαλκανικὴ πόλη (15ος-19ος αἰώνας)*, μτφρ. ΞΕ. Ἀβδελά και Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1986, τ. 1, σσ. 101-118.

239. Σ. Ἀσδραχάς, *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ αἰώνας)*, Αθήνα 1978, σσ. 269-271· Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σσ. 111 κ.εξ· Καρύδης, *Χωρο-γραφία* (όπ. σημ. 230), σσ. 49 κ.εξ· Δ. Καρύδης και Μ. Kiel, *Μυτιλήνης αστυγραφία και Λέσβου χωρογραφία (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 2000, σσ. 47, 83-133 σποραδικά και 179.

240. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σ. 123.

241. Για την μεταβυζαντινή πορεία της μητρόπολης, με έδρα πιθανότατα στην Αρχαδιά, βλ. Γριτσόπουλος, *Ἐκκλησία Πελοποννήσου* (όπ. σημ. 38), σσ. 513-541· Βέης, *Ἐκκλησιαστικὴ Γεωγραφία* (όπ. σημ. 80), σσ. 306-310· Ε. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Ἐκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα 1996, σσ. 127-128.

άλλη μητρόπολη στην Πελοπόννησο²⁴², παρά την απόσπαση από την τελευταία της επισκοπής Ανδρούσης (το 1570) προς χάριν του «δραστήριου» Μακαρίου Μελισσηνού, μητροπολίτη Μονεμβασίας²⁴³. Αναμφίβολα η οροθετική γραμμή των δύο εκκλησιαστικών επαρχιών (Μονεμβασίας και Χριστιανοπούλεως), που εμφανίζει το χρυσόβουλο του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1293), διερχόταν από τα Κοντοβούνια²⁴⁴.

Προς τα τέλη του 17ου αιώνα βρισκόμαστε απέναντι σε μια αναμφισβήτητη δημογραφική κρίση²⁴⁵: οι εκθέσεις των βενετών αξιωματούχων περιγράφουν το μέγεθος της παρακμής. Σε αντίθεση με την περίοδο της Πρώτης Τουρκοκρατίας, από την περίοδο της Ενετοκρατίας και εξής, στηριγμένοι σε δημοσιευμένες πηγές από το πλούσιο αρχαιακό υλικό που υπάρχει, είμαστε σε θέση να παρακολουθήσουμε με ακρίβεια την οικιστική εξέλιξη της Πελοποννήσου και ειδικά αυτή των Κοντοβουνίων, θέμα που αναπτύσσεται στο επόμενο και τελευταίο μέρος της εργασίας μας.

III. ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΤΩΝ ΚΟΝΤΟΒΟΥΝΙΩΝ

Ο πρώτος αναλυτικός κατάλογος χωριών που μας ενδιαφέρει είναι η βενετική απογραφή του προνοητή Giacomo Corner για το έτος 1689, δημοσιευμένη ήδη τρεις φορές²⁴⁶, η οποία όμως δυστυχώς δεν περιλαμβάνει το territorio της Ανδρούσης.

Από έγγραφα καταγραφής της εκκλησιαστικής περιουσίας που έχει εκδώσει ο Κωνσταντίνος Ντόκος, σπουδαίας αξίας πηγή για την τοπική γεωγραφία στα τέλη του 17ου αιώνα, τα οποία αναφέρουν ονομαστικά κατά χωριό όλες τις εκκλησίες και τα μοναστήρια με τα κτήματά τους²⁴⁷, εντυπωσιάζεται κανείς τόσο απ' τον πολύ μεγάλο αριθμό των ναών, όσο και απ' το υψηλό ποσοστό ερειπώ-

242. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σ. 120.

243. *M-M*, τ. 5 (1887), σσ. 175-178· Γρισσόπουλος, *Εκκλησία Πελοποννήσου* (όπ. σημ. 38), σσ. 346-349· Ζερλέντης, *Αί μητροπόλεις* (όπ. σημ. 94), σ. 9.

244. Μετά το Βουρκάνο (*Βουλκάνην*) και πριν τον Άβαρίνον αναζητάμε τα τοπωνύμια: *Βοννοῦ Ὀπὴν* και ὄρος Ὀρθιον, *M-M*, τ. 5 (1887), σσ. 159-160· πρβλ. Η. Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The sources*, Μονεμβασία 1990, χάρτης σ. xvi· Γ. Πίκουλας, *Τὰ ὄρια τῆς Μητροπόλεως Μονεμβασίας*, *ΛΣ*, τ. 13 (1996), σσ. 393-404· Π. Βελισσαρίου, *Χοιρόλακκοι*, *Πελ*, τ. 16 (1986), σσ. 418-422· Α. Βερτοέςης, *Ἡ ἐτυμολογία τῆς τοπωνυμίας Χοιρόλακκοι*, *Πελ*, τ. 17 (1989), σσ. 176-178.

245. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σσ. 123-134.

246. Σ. Λάμπρος, *Ἀπογραφή τοῦ νομοῦ Μεθώνης ἐπὶ Βενετῶν*, *ΔΙΕΕ*, τ. 2 (1885), σσ. 698-706· Δ. Πετρόπουλος, *Χωριά καὶ κομποπόλεις τοῦ ἄλλοτε νομοῦ Μεθώνης*, *ΠελΠρωτ*, τ. 5 (1961), σσ. 58-63· Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σσ. 226-227.

247. Ντόκος, *Εκκλησιαστική περιουσία* (όπ. σημ. 77α), *ΒΝΙ*, τ. 21, σσ. 124-125, 129-130, 134-135, 165-168 και τ. 22, σσ. 315, 342-343, 346-347, 349-350, 369, 371, 373.

σεώς τους, που για την περιοχή της μελέτης μας ανέρχεται στο 82,4% (πίν. 6α). Να, λοιπόν, ένα ενδεικτικό παράδειγμα για το χωριό Ραυτόπλου (Χ 9) από έγγραφο με ημερομηνία 9 Ιανουαρίου 1699, γραμμένο απ' τον Άγιο Αθανάσιο μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως:

ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου σκεπασμένη./ Μέσα εἰς τὸ χωρίον, ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου. χαλασμένη./ Εἰς τὴν Χαμαρίτζα, ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Μαργηνης θολικὴ παλαιομονάστηρο²⁴⁸./ ἐκεῖ ὅπου θάπτονται ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Βασιλείου ὀλίγον σκεπασμένη./ ἄλλη ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου. χαλασμένη./ τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς ὁμοίως./ τῆς Παναγίας ὁμοίως./ ἄλλη τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ὁμοίως./ ἄλλη τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέου, ὁμοίως./ ἄλλη τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, εἰς τὴν Χαμαρίτζα, ὁμοίως./ Εἰς τὸ χωρίον ἐκκλησία τοῦ Ταξιάρχου, ὁμοίως./ Εἰς τὸ Παλαιόκαστρον, τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ὁμοίως./ ἄλλη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ὁμοίως./ εἰς τοῦ Ραυτόπλου, τῆς Παναγίας, ὁμοίως./ Εἰς τὸ βουνὸ ἀπάνω, ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἠλήου, καὶ ἄλλες ἐκκλησίαις 2 χαλασμέναις²⁴⁹.

Με το ίδιο ύψος περιγράφει 27 εκκλησίες στη Λεντεκάδα (Χ 8), από τις οποίες οι 24 ήταν χαλασμένες, 25 στου Σελά (Χ 17), όπου 23 χαλασμένες κ.λπ. Ο Ανδρούσης Παρθένιος, με τη σειρά του, στην επισκοπή του οποίου υπάγονταν τα περισσότερα απ' τα χωριά της μελέτης μας (24), λιγότερο αναλυτικός από τον Άγιο Αθανάσιο σημειώνει:

Εἰς τὸ χωρίον Καλογερέση (Χ 16) εἶναι ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου καὶ εἶναι καὶ χαλασμέναις 20...

Εἰς τὸ χωρίον Λαγάδα (Χ 31), εἶναι ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἐμελιανοῦ. εἶναι καὶ χαλασμέναις 9²⁵⁰,

και οὕτω καθ' ἐξῆς. Τα έγγραφα επιτρέπουν να σχηματίσουμε καλή εικόνα της εκκλησιαστικής διαίρεσης κατά τον 17ο αιώνα και της μνημειακής τοπογραφίας στην περιοχή. Είναι σαφές ότι αυτά τα χωριά είχαν κάποτε μεγάλη οικιστική ανάπτυξη και ιστορικό παρελθόν που έφτανε τουλάχιστον στο πρώτο μι-

248. Το παλαιομονάστηρο στη Χαμαρίτζα δεν το έχω σημειώσει στον χάρτη του 1700, πιθανώς όμως να ήταν στην θέση *Καμάρι* που υπάρχει και νερό, 800 μ. Δ του χωριού σε υψόμετρο 952 μ., βλ. φύλλο ΦΙΛΙΑΤΡΑ 1:50.000 της ΓΥΣ· *G-McD*, σφ. 2453 (σ. 144).

249. Ντόκος, 'Εκκλησιαστική περιουσία (όπ. σημ. 77α), *ΒΝΙ*, τ. 21, σσ. 165-166.

250. Αυτόθι, *ΒΝΙ*, τ. 22, σ. 347. Με βάση το πιο πάνω κείμενο που μας πληροφορεί για την ύπαρξη εκκλησίας του Αγίου Αιμιλιανού, με το μάλλον σπάνιο αγώνυμο, έγινε δυνατή η τοποθέτηση στον χάρτη 8 του χωριού Λαγάδα (Χ 31). Την ταύτιση χρωστάω σε χωρικούς του χωριού Χαλβάτσου (Χ 29) οι οποίοι και μου υπέδειξαν τη θέση του ναού.

σό του 16ου αιώνα. «Ένας κόσμος άγνοημένος βασιλεύει εδώ»²⁵¹. Η έρευνα εντοπισμού, η αναλυτική μελέτη και χρονολόγηση αυτών των άγνωστων μνημείων της πρώιμης Τουρκοκρατίας, θα ερμηνεύσει πιστεύω κάποτε την οικιστική ιστορία κάποιων από τα χωριά και θα καταδείξει τη φύση της βυζαντινής οικοδομικής συνέχειας, αλλά και το μέγεθος της ευημερίας των χριστιανών της υπαίθρου, κατά τον 16ο αιώνα.

Ακολουθεί χρονολογικά η αξιόπιστη και καλής ποιότητας απογραφή του προνοητή Francesco Grimaldi για το έτος 1700²⁵². Για το 1704 έχουμε την αναγραφή (*notizia*) των χωριών της Πελοποννήσου που συντάξε ο Giusto Albergheggi και που συνοδεύει τη δεύτερη έκδοση βιβλίου του Pier' Antonio Pacifico στο ποίο περιγράφει τον Μοριά²⁵³. Η τελευταία επανέκδοση του καταλόγου έγινε πρόσφατα επίσης από τον Κωνσταντίνο Ντόκο²⁵⁴.

Για την αρχή της Δεύτερης Τουρκοκρατίας (1715) υπάρχει στο Tapu Tahrir 880 της Κωνσταντινούπολης ένα αναλυτικό τουρκικό κατάστιχο, το οποίο βρίσκεται υπό έκδοση^{254α}. Για την ίδια περίοδο υπάρχει επίσης ο κατάλογος του Rouqueville, που χρονολογείται το 1815 και η απογραφή της γαλλικής Επιστημονικής Αποστολής του Μοριά²⁵⁵ για το έτος 1829, πηγές που αναφέρθηκαν στην αρχή²⁵⁶. Το 1811 στο βιλαέτι της Αρκαδίας υπήρχαν 4.200 ρωμαίικα σπίτια και 200 τουρκικά, ενώ στο βιλαέτι της Ανδρουσας αντίστοιχα 1.200 και 40²⁵⁷.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ. Στον παρακάτω πίν. 6α, β αναγράφονται οι τύποι με τους οποίους συναντάμε τα τοπωνύμια των οικισμών της μελέτης μας στις παραπάνω ενετικές και γαλλικές πηγές. Σε μια έβδομη στήλη έχουν προστεθεί τα ονόματα έτσι όπως αναφέρονται στην πρώτη επίσημη εμφάνισή τους μετά από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1836)²⁵⁸. Δίπλα από τα ονόματα, ακολου-

251. Γκριτσόπουλος, *Έκκλησία Πελοποννήσου* (όπ. σημ. 38), σ. 541.

252. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σσ. 250-251, 257-258, 262, 265-266· ο ίδιος, *Η Βενετική απογραφή της Πελοποννήσου του 1700, Πρακτικά του Α' ΔΣΠΣ (= Πελ. Παρ. 6)*, τ. 1 (1976-1978), σσ. 203-216.

253. P. Pacifico, *Breve descrizione corografica del Peloponneso o' Morea...*, Βενετία 1704, σσ. 125, 127, 131· Κριμπάς, *Ένετοκρατούμενη Πελοπόννησος* (όπ. σημ. 227), σσ. 340, 343, 345-346.

254. Κ. Ντόκος, *Breve descriptione del regno di Morea*. Αφηγηματική ιστορική πηγή ή επίσημο βενετικό έγγραφο της Β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο; *Έφα και Έσπέρια*, τ. 1 (1993), σσ. 110-112, 115.

254α. Την πληροφορία οφείλω στον κύριο Jack Davis.

255. Γενικότερα για το έργο της *Expédition Scientifique de Morée [= ESM]*, βλ. τα άρθρα διαφόρων μελετητών στο Σαΐτας, *Μάνη, Μαρτυρίες για το χώρο* (όπ. σημ. 112), σσ. 327-588.

256. Βλ. Παραπάνω, σ. 14 σημ. 31 και 32. Ο Πουνεβίλ αναφέρει στα Κοντοβούνια και τα χωριά *Daoudaga* = Νταούταγα (μεταξύ Βυδίοσας και Μπλεμενιάνων, η θέση του είναι άγνωστη), *Cheiriou* (Μύρου) και *Alimaki* (Αλμάκι) που δεν αναφέρει η ESM, παραλείπει όμως τον Καζά της Ανδρουσής.

257. Α. Μηλιαράκης, *Καταγραφή του Μορέως, Πελλρωτ*, τ. 6 (1962), σ. 318.

258. ΓΔΠΕ, τ. 1_Α (1973), σσ. 119-120.

θεί σε κάθε στήλη ξεχωριστά με συντομογραφική ένδειξη η ευρύτερη γεωγραφική ενότητα στην οποία ανήκαν τα χωριά. Δηλαδή, την τότε ισχύουσα διοικητική διαίρεση κατά: *territorio*²⁵⁹, μητρόπολη ή επισκοπή, καζά ή βιλαιέτι²⁶⁰ και δήμο.

Σ' έναν άλλο πίνακα (7α,β), έχω συγκεντρώσει το σύνολο των πληθυσμιακών δεδομένων που διαθέτουμε ανά χωριό, από το 1689 μέχρι σήμερα²⁶¹. Με βάση τα στοιχεία του τελευταίου, μπορούμε να χαράξουμε το ειδικό διάγραμμα της πληθυσμιακής εξέλιξης για κάθε χωριό ξεχωριστά, αλλά και το συνολικό της περιοχής γενικότερα. Οι μεγαλύτερες πληθυσμιακές συγκεντρώσεις στα χωριά παρατηρούνται, όπως βλέπουμε, από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το 1940, ενώ για το σύνολο των Κοντοβουνίων στο έτος 1907, με 10.024 ψυχές (πυκνότητα 45,3 κάτοικοι ανά τετραγωνικό χλμ.), μια πληθυσμιακή πυκνότητα που είναι τετραπλάσια αυτής του 1700 ή της αντίστοιχης σημερινής.

Πιο κατανοητά, παρακολουθούμε την οικιστική εξέλιξη, σε μια σειρά από τρεις χάρτες. Για τη σύνταξή τους χρησιμοποιήθηκαν οι πιο αξιόλογες απογραφές: η απογραφή Grimani του 1700 (χάρτης 8) και η απογραφή της γαλλικής Αποστολής του 1829 (χάρτης 9), που επιπλέον καλύπτουν ολόκληρη την Πελοπόννησο, κάτι που ενδεχομένως να φανεί χρήσιμο σε όποιον επιχειρήσει να καταπιαστεί μελλοντικά με μια ευρύτερη γεωγραφικά θεώρηση της οικιστικής εξέλιξης στην Πελοπόννησο. Τέλος, χρησιμοποίησα τη γενική απογραφή της 27ης Οκτωβρίου 1907²⁶², γιατί εδώ συναντάμε την πιο μεγάλη ακμή των Κοντοβουνίων (χάρτης 10). Στους χάρτες σχεδιάστηκαν οι υψομετρικές καμπύλες ανά 500 μ., ενώ με διάστικτη γραμμή η εκάστοτε διοικητική διαίρεση. Τα μεγέθη των οικιστικών μονάδων έχουν διαφοροποιηθεί με βάση τον αριθμό των κατοίκων²⁶³. Εκτός από τα χωριά για τα οποία γίνεται λόγος, στους χάρ-

259. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σ. 165 χάρτης 6· ΜΜΕ, χάρτης 5-9· Λάμπρος, *Απογραφή Μεθώνης* (όπ. σημ. 246), πίν. 7.

260. Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος* (όπ. σημ. 30), σσ. 106-108, 255-259· *Γενική Έφημερίς της Ελλάδος τοῦ ἔτους 1828* (ανατ. Αθήνα 1987), αρ. 27 (σ. 111)· Α. Κυρκίνη-Κούτουλα, *Η Οθωμανική διοίκηση στην Ελλάδα. Η περίπτωση της Πελοποννήσου (1715-1821)*, Αθήνα 1996· στην σ. 22 αναφέρεται η εμφάνιση του καζά των Εμπλακίων το 1786.

261. Στην ήδη δοσμένη βιβλιογραφία, να προστεθεί: ΓΔΠΕ, τ. 1_Α (1973), σσ. 32-34, 41 (1829), τ. 1_Β (1974), σσ. 97-297 σποραδικά (1879-1907)· Μ. Φερέτος (επιμ.), *Μεσσηνιακά 1969-70*, Αθήνα 1972, σσ. 447 (1830), 330, 456, 443, 294, 270 (1846)· Σ. Λουκάτος, *Πολιτειογραφικά Κορώνης, Μεθώνης καί Νεοκάστρου, 1830, Πρακτικά τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν (= Πελ. Παρ. 10)*, 1984, σσ. 216, 219 σημ. 1· Μ. Χουλιαράκης, *Ἐξελίξεις τοῦ πληθυσμοῦ τῶν ἀγροτικῶν περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος, 1920-1981*, Αθήνα 1988, σσ. 202-212, 522-527· ΚΕΔΚΕ, *Στοιχεία συστάσεως καὶ ἐξελίξεως τῶν δήμων καὶ κοινοτήτων. Νομός Μεσσηνίας*, τ. 35, Αθήνα 1962 (απογραφές 1920-1951)· ΕΣΥΕ, *Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991*, Αθήνα 1994, σσ. 179-185· Α. Παναγιούλιας, *Διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Μεσσηνίας (1689-1991)*, *Μεσσηνιακά Χρονικά*, τ. 1 (1999), σσ. 384-438.

262. ΓΔΠΕ, τ. 1_Β (1974), σσ. 293-297.

263. Στις κλίμακες μεγέθους ακολουθώ τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σσ. 207-215, όπου εξετάζει το *territorio* της Καρύταινας.

τες έχουν τοποθετηθεί και όλοι οι γύρω οικισμοί που καλύπτουν το τετράπλευρο: Κυπαρισσία, Μουζούστα (1930 Λεύκη), Ντάρα Πυλίας και Βασιλικό. Ειδικά στον χάρτη του 1700, τοποθετήθηκαν από άλλη πηγή τα μοναστήρια και παλαιομοναστήρια της εποχής²⁶⁴. Πέντε, μάλιστα, από τα οκτώ που συγκροτούσαν το μοναστικό δίκτυο των Κοντοβουνίων, βρίσκονταν σε λειτουργία.

Αυτό που καταλαβαίνει κανείς με μια πρώτη συγκριτική ματιά στους χάρτες, εκτός φυσικά από τη θεαματική πληθυσμιακή αύξηση²⁶⁵, είναι νομίζω η σταθερότητα που εμφανίζει το οικιστικό δίκτυο ως σύνολο στη διάρκεια των δύο αιώνων. Παρ' όλα αυτά οι οικιστικές μεταβολές που παρατηρούνται δεν μας αφήνουν αδιάφορους καθότι:

α) Δημιουργούνται νέα χωριά, όπως το Αλκοντούζι (X 5), το Καρβούνι, το Μαλίκι²⁶⁶ (1953 Πολυθέα), του Μύρου ή τα λεγόμενα «Κάτου χωριά». Τα τελευταία, όπως είναι η Κάτω Λεντεκάδα (1956 Ροδιά), το Κάτω Κοντογόني (X 24) και η Κάτω Βούταινα (X 26), κάνουν την εμφάνισή τους από τα μέσα του 19ου αιώνα. Το γεγονός αυτό, της πρώτης δηλαδή διστακτικής μετακίνησης πληθυσμού από τα μητρικά χωριά σε κοντινά χαμηλότερα υψόμετρα, αποτέλεσμα προφανώς του συνδυασμού της δημογραφίας και της οικονομίας, αποτελεί τον προάγγελο, θα λέγαμε, του εποικισμού των πεδιάδων και της εσωτερικής μετανάστευσης που θα ακολουθήσει αργότερα, και θα καθορίσει τις οικιστικές εξελίξεις στον 20ό αιώνα^{266α}.

β) Κάποια άλλα χωριά, όπως του Παπαγιώρη (X 28) και η Λαγκάδα (X 31) εξαφανίστηκαν πρώιμα (18ο αιώνα), όπως επίσης η Καλοπαίδα (X 19) και η

264. Το δίκτυο των μοναστηριών περιελάμβανε στην περιοχή της Χριστιανοπούλεως τις εξής μονές: *τῆς Θεοτόκου Κατξημυγιάδας* (5 ιερωμένοι), *τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν τῷ Μυγκῷ* (4 ιερωμένοι και 3 υπηρέτες) και τα παλαιομοναστήρια *τῆς Ἁγίας Μαρίνης* Ραφτόπουλου, *τοῦ Ἁγίου Νικήτα* Σελά και *τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ* Βαριμπόπτης, βλ. Ντόκος, Ἐκκλησιαστική περιουσία (όπ. σημ. 77α), *BNJ*, τ. 21, σσ. 149, 151, 165, 167, 168. Στην περιοχή της Ανδρούσης υπήρχαν οι μονές: *τοῦ Ἁγίου Γεωργίου* στο Σατρίκι (6 ιερωμένοι και 3 δόκιμοι), *τὸ Ἀνδρῶν μοναστήρι τῆς Ἁγίας Μεταμορφώσεως* (9 ιερωμένοι και 3 δόκιμοι) και *τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου* τοῦ Θεολόγου στου Χαλβάτσου (γυναικείο), *BNJ*, τ. 21, σσ. 124, 125 και τ. 22, σ. 347, 349, 368-373. Για το τελευταίο, βλ. Τ. Γριτσόπουλος, Ἰχνη διακοσμήσεως τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στο Κεφαλόβρυσσο (Χαλβάτσο) Μεσσηνίας, *Πρακτικά τοῦ Γ' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= Πελ. Παρ. 18), 1991, σσ. 42-48.

265. Από τα 80 χωριά που σημειώνω στον χάρτη του 1700, τα 29 έχουν από 21-50 κατοίκους (ποσοστό 36,3%), τα 25: 51-100 (31,3%) και τα 12: 101-200 κατ. (15,0%). Το 1829 σημειώνω 88 χωριά, από τα οποία τα 32 έχουν 51-100 κατ. (36,4%), τα 22: 21-50 (25,0%) και τα 19: 101-200 κατ. (21,6%). Το 1907 υπήρχαν 91 οικισμοί, οι 42 με 201-500 κατ. (46,2%), 24: 101-200 (26,4%) και 10: 501-1.000 κατ. (11,0%).

266. Το 1699 απαντά ως τοπωνύμιο στο χωριό Βαριμπόμπη: *Εἰς τοῦ Μαλίκι ὁμοίως*, βλ. Ντόκος, Ἐκκλησιαστική περιουσία (όπ. σημ. 77α), *BNJ*, τ. 21, σ. 168.

266α. Δ. Ψυχogiός, Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα, στο βιβλίο του: *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 1995, σσ. 133 κ.εξ.: Β. Παναγιωτόπουλος, Ἀγροτική ἔξοδος και σχηματισμός τῆς ἐργατικῆς δύναμης στὴν ἑλληνικὴ πόλη, στο ΕΜΝΕ, *Νεοελληνικὴ Πόλη. Ὅθωμανικὲς κληρονομίες καὶ ἑλληνικὸ κράτος*, Αθήνα 1985, τ. 2, σσ. 521-531.

Αναλυτή (X 14). Για τα δύο τελευταία πιστεύω ότι ποτέ δεν υπήρξαν κανονικά χωριά· ήταν σκόρπιες αγροικίες με 4-5 οικογένειες που δεν κατάφεραν να εξελιχθούν οικιστικά, εδώ απλώς τα αναφέρει η απογραφή Grimanì. Άλλα πάλι μικρά χωριά όπως η Πάνιτσα και το Ζαπάντι (X 32) άντεξαν περισσότερο, κι' αυτά όμως θα ερημωθούν με τη σειρά τους αργότερα (19ο-20ό αιώνα). Ένα τρίτο κύμα ερήμωσης πιο έντονο βρίσκεται σε εξέλιξη στις μέρες μας²⁶⁷.

γ) Άλλες τέλος μεταβολές πραγματοποιούνται σε μεγαλύτερους οικισμούς με εν δυνάμει αστικό χαρακτήρα. Η πολύ παλαιά Λιγούδιστα (1212 *Λενουdist*)²⁶⁸ θα συνενωθεί με τη νεότερη *Καβαλαριά*, απορροφώντας και το ακόμη νεότερο *Τσιφλίκι*, έτσι ώστε κατά το 1907 να αποτελεί μεγάλη κωμόπολη (2.887 κάτοικοι) που θα εξελιχθεί μετονομασθείσα (1927) στη σύγχρονη πόλη της Χώρας. Η Αρκαδιά πάλι, 11η σε μέγεθος κατά σειρά ανάμεσα στις μοραϊτικές «πόλεις» του 1700²⁶⁹, έχοντας ξανάβρει αργότερα (1835) το προελληνικό της όνομα²⁷⁰, πρωτεύουσα του νομού Τριφυλίας (1899-1909)²⁷¹ με σαφέστερο αστικό χαρακτήρα, μοιάζει αναπτυσσόμενη πολεοδομικά και, σε αντίθεση με την Λιγούδιστα, να διασπάται, αφού όπως φαίνεται στον χάρτη του 1907 έχει εμφανιστεί δίπλα της (5.792 κάτοικοι) και νέος οικισμός με το όνομα: «Παραλία Κυπαρισσίας» (803 κάτοικοι).

ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΜΕΛΕΤΗΣ. Ας δούμε τώρα, κλείνοντας τον κύκλο που ανοίξαμε στην αρχή, ποια είναι η υπάρχουσα φυσιογνωμία των χωριών μας, αλλά και τι διασώθηκε από το κτισμένο περιβάλλον, ύστερα από μια τέτοια μακρά εξέλιξη, τουλάχιστον τεσσάρων αιώνων, και μάλιστα ύστερα από αλληπάλληλες φυσικές κι ανθρώπινες καταστροφές. Με το πρώτο εννοώ τους σεισμούς (βλ. παραπάνω σ. 12) και τις φθοροποιές ιδιότητες του χρόνου στα δομικά υλικά²⁷². Ενώ με το δεύτερο τα αποτελέσματα των πολεμικών ενεργειών, και ειδικά για την περίπτωση μας την ατυχή επανά-

267. Τα XX 2, 3, 7, 8, 12 έχουν εγκαταλειφθεί οριστικά· στο εγγύς μέλλον την ίδια τύχη θα έχουν και τα XX 10, 11, 18, 23, 27, 30, 41.

268. Βλ. παραπάνω σ. 39 σημ. 176.

269. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σ. 184 πίν. 22.

270. Βαγιακάκος, *Κυπαρισσίας* ονοματολογικά (όπ. σημ. 97), σσ. 269-270.

271. Το 1833 συνεστήθη νομός Μεσσηνίας με έδρα την Αρκαδιά, το 1845 η έδρα μετατίθεται στην Καλαμάτα. Το 1899 ο νομός διαιρέθηκε στους νομούς Τριφυλίας (επαρχίες Τριφυλίας και Ολυμπίας) και Μεσσηνίας. Το 1909 καταργείται ο νόμος Τριφυλίας και απορροφάται από αυτόν της Μεσσηνίας (έδρα η Καλαμάτα), ενώ το 1939 αποσπάται από τον τελευταίο, εκτός από επτά κοινότητες (Απανωχώρια), η επαρχία Ολυμπίας προς χάριν του νομού Ηλείας. Βλ. ΚΕΔΚΕ, *Νομός Μεσσηνίας* (όπ. σημ. 261), σσ. 5-6.

272. Ο σεισμός του 1886 ευθύνεται για την κατάρρευση του τρούλου και του νοτίου τοίχου της Αγια-Σωτήρας Χριστιάνου, Όρλάνδος, Έκκλησία Μεταμορφώσεως (όπ. σημ. 117), σ. 16. Ο σεισμός της 22ας Ιανουαρίου 1899 που έπληξε την Κυπαρισσία και τα χωριά στα ΒΔ Κοντοβοούνια κατέστρεψε 245 στίτια και 275 κατέστησε ετοιμόρροπα, Γαλανόπουλος, *Σεισμική γεωγραφία* (όπ.

σταση του 1770, γνωστή ως Ορλοφικά με τη συνημμένη εννιάχρονη Αλβανοκρατία, αλλά κυρίως τη δράση του Ιμπραήμ^{272α}.

Η κατανομή του πληθυσμού στα Κοντοβούνια γίνεται ή, πιο σωστά, γινόταν²⁷³ σε μικρού μεγέθους, μόνιμου χαρακτήρα, φτωχές^{273α} αγροτικές εγκαταστάσεις, που ποτέ καμιά δεν κατάφερε να ξεπεράσει ένα τριψήφιο αριθμό κατοίκων. Μεμονωμένες εστίες από την άλλη πλευρά, όπως αγροτόσπιτα συνεχούς διαμονής, είναι ασύμβατες στην ντόπια νοοτροπία και αποτελούν σπάνια εξαίρεση (ξωμάχοι, ξεμόνια). Αυτό το μοντέλο της ομαδικής κατοίκησης, τόσο αναγνωρίσιμο όσο πανάρχαιο, δημιουργεί πυρήνες με κοινωνική συνοχή και συλλογική συνείδηση: τα «χωριά-κοινότητες»²⁷⁴.

Το οικιστικό δίκτυο συγκροτείται από διάσπαρτους-τυχαίους φαινομενικά σχηματισμούς χωριών, σε μια χωρική κατανομή που σίγουρα δεν είναι κανονι-

σημ. 19), σ. 52· Ν. Ἀμβραζῆς και Π. Παντελοπούλου, Σεισμοὶ τῆς Νοτιοδυτικῆς Πελοποννήσου, *Ἰθώμη*, τεύχ. 35-36 (1993), σσ. 140-141 και σ. 144 σχέδ. 3.

272α. Οι συντάκτες, για παράδειγμα, της ESM ασιδίζουν την ερμείωση των χωριών που απογράφουν από τα πρώην βιλαέτια Κορώνης και Μεθώνης στα γεγονότα του 1770, *ΓΑΠΕ*, τ. 1_Α (1973), σσ. 38, 40. Για τα Ορλοφικά βλ. Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος* (όπ. σημ. 30), σσ. 162-206· Τ. Γριτσόπουλος, *Τὰ Ὀρλοφικά. Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς*, Αθήνα 1967. Ο Ιμπραήμ από το 1825 μέχρι το 1828 χρησιμοποιούσε ως βάση του τα μεσσηνιακά φρούρια (Μεθώνης, Κορώνης και Νεόκαστρο Πύλου) έτσι, η Τριφυλία και η Μεσσηνία δεινοπαθήσαν όσο καμιά, συγκριτικά με άλλες περιοχές της Πελοποννήσου, Γηγοριάδης, *Ἀθήναι* (όπ. σημ. 24), σσ. 219, 222· Γ. Γιανναροπούλου, Ἡ Μεσσηνία ὀλίγον πρὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Ἰμπραήμ, *Πρακτικά τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= *Πελ. Παρ.* 5), 1978, σσ. 289-304. Βλ. και γράμματα σταλμένα στον Κολοκοτρώνη στις 23 Μαΐου 1825, τρεις μέρες δηλαδή μετά από τη γνωστή μάχη που έγινε ανάμεσα στο Μανιάκι (Χ 22) και του Παιδεμένου (Χ 4), Τσέλαλης, Ἐπιδρομή Μπραϊμή (όπ. σημ. 21), σσ. 171-179. Ως τόποι σύλληψης από τα στρατεύματα του Ιμπραήμ αναφέρονται αρκετά από τα χωριά μας σε καταλόγους αιχμαλώτων των ΓΑΚ (ΧΧ 8, 9, 11, 20, 22, 25), Ἀ. Μπάλτας, Πύλιοι αἰχμάλωτοι τοῦ Ἰμπραήμ στὰ μεγάλα χρόνια τοῦ ἀγώνα τῆς ἐθνικῆς μας ἀνεξαρτησίας, *Ἰθώμη*, τεύχ. 35-36 (1993), σσ. 25-36· ο ίδιος, Τριφυλικοὶ αἰχμάλωτοι του Ιμπραήμ στα μεγάλα χρόνια του αγώνα της εθνικής μας ανεξαρτησίας, *Τριφυλιακὴ Ἑστία*, τεύχ. 93 (1996), σσ. 3-31. Γενικά για τις ενέργειες του Ιμπραήμ, βλ. Κ. Κοτσώνης, *Ὁ Ἰμπραήμ στὴν Πελοπόννησο*, Αθήνα 1999. Η Ἀντωνιάδη-Μπιμπίκη, Ἐξημερωμένα χωριά (όπ. σημ. 147), σ. 223 και *Προβλήματα Ἱστορίας* (όπ. σημ. 24), σ. 129, καταγράφει 101 χωριά στον νομό Μεσσηνίας ερημωμένα πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα. Τέλος πρέπει να αναφέρω ότι στα χρόνια της κατοχής οι Γερμανοὶ ἐκῆψαν τον Αἰτό και το Ἀλφροντούζι (Χ 5).

273. Η χρήση παρωχημένου χρόνου όταν αναφερόμαστε σε ορεινά χωριά είναι πιο συμβατή, αφού εννοεί τον χρόνο ακμής τους.

273α. Να πως διατυπώνεται σ' ένα έμμετρο λαϊκό στιχούργημα, που και σήμερα ακούγεται, η έλλειψη λαδιού σε δέκα χωριά των Κοντοβουνίων: «Πάνου-Κάτου Βούτενα/ Μάκρενα κι' Ασούτενα/ Τριπύλα, Λυκουδέσι/ Σελά, Καλογερέσι/ Δάρα, Λεντεκάδα/ το λαδικό δε βγάινε στάλα». Πρβλ. Χ. Κωνσταντινόπουλος, *Οἱ παραδοσιακοὶ χτίστες τῆς Πελοποννήσου*, Αθήνα 1983, σ. 88 αρ. 28: «Ραφτόπουλο καὶ Ντάρα/ Κλωνὶ καὶ Λεντεκάδα/ τό ροὶ δὲ βγάινε στάλα!».

274. Ἐ. Μπιμπίκη-Ἀντωνιάδη, *Ἱστορικὰ προβλήματα τῆς Κοινότητος Χωρίου κατὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο, στο Προβλήματα Ἱστορίας* (όπ. σημ. 24), σσ. 139-167· Ἀ. Ζακυνθός, *Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ ἑλληνικοῦ*, Αθήνα 1957, σσ. 31-36, κυρίως σ. 34· Σακελλαρίου, *Πελοπόννησος* (όπ. σημ. 30), σσ. 87-89.

κή, κρύβει ωστόσο μια λανθάνουσα τάξη, περισσότερο αντιληπτή στον επισκέπτη-περιπατητή, παρά στον μελετητή του επίπεδου χάρτη (σχέδ. 13).

Τα χωριά, απομακρυσμένα μεταξύ τους από ένα έως τρία χιλιόμετρα, εντοπίζονται κατά κανόνα στην περίμετρο των Κοντοβουνίων, στις βουνοπλαγιές που περιβάλλουν μικρές κοιλάδες²⁷⁵, σε αντιδιαστολή με τις μεσαιωνικές θέσεις που βρίσκονται επάνω σε κορυφές. Οι επικλινείς τοποθεσίες όπου είναι κτισμένα, με κλίση εδάφους το πολύ 33,5% (Χ 36), σε καμία περίπτωση δεν υπερβαίνουν το υψόμετρο των 1.000 μ. Τα περισσότερα περιορίζονται υψομετρικά μέχρι τα 700 μ. και μόνο δύο, η Μάλη (940 μ.) και η Ασουτένα (800 μ.) τα ξεπερνούν (πίν. 11).

Το υπάρχον οδικό δίκτυο που τα συνδέει μεταξύ τους και με τα γύρω χωριά του κάμπου, είναι αποτέλεσμα διάνοιξης των τελευταίων τεσσάρων-πέντε δεκαετιών. Από τότε δηλαδή που αρχίζει και η καθοριστική αποδημία των χωρικών που τα οδήγησε σε μαρασμό. Η πρόσβαση παλιότερα γινόταν από ένα υποτυπώδες αλλά πυκνό πλέγμα από μονοπάτια και γιλόστρατα, τα κυριότερα από τα οποία ακολουθούσαν τις ποταμίες και τα ρέματα. Σήμερα έχουν «λογκώσει».

Για να προσδιορίσουμε τα οικιστικά μεγέθη, χρησιμοποιήσαμε ένα δεδομένο μεγαλύτερης διάρκειας από αυτό του πληθυσμού. Τον συνολικό αριθμό των κτισμάτων, σπίτια δηλαδή και εκκλησίες ανεξάρτητα από τον βαθμό ερειπώσεως που εμφανίζουν²⁷⁶. Θέτοντας ένα συμβατικό βήμα διαφοροποίησης, ανά 50 κτίσματα, διακρίναμε τρεις κατηγορίες:

α) «Μικρά χωριά», με αριθμό μέχρι και 50 κτίσματα.

β) «Μεσαίου μεγέθους», από 51 μέχρι 100, και

γ) «Μεγάλα χωριά» ή «κεφαλοχώρια» με την ευρύτερη έννοια²⁷⁷, όσα ξεπερνούν τα 100.

Το αποτέλεσμα της ιεραρχικής κατανομής φαίνεται στον χάρτη 12. Ξεχωρίζουν δύο «μεγάλα χωριά»: του Ραφτόπουλου και του Χαλβάτσου με 81,4 και 59,4 στρέμματα δομημένου χώρου²⁷⁸ αντίστοιχα. Τα 14 της μεσαίας κατηγορίας εμφανίζουν μια μέση έκταση 41,2 στρέμματα, ανάμεσά τους κάποια εξέχοντα, όπως η Μάλη, του Σελά, του Βαριμπόπη και του Κεφαλινού. Υπάρχουν 20 «μικρά χωριά» με μέση έκταση 17 στρέμματα. Και τέλος πέντε από καιρό

275. Η μεγαλύτερη είναι η κοιλάδα της Τριπύλης, την οποία διαρρέει από νότια προς βόρεια σε μήκος οκτώ χλμ. ο χείμαρρος της Αρκαδιάς.

276. Ακόμη και αν υπήρχαν μόνο τα θεμέλια. Χρησιμοποίησα χάρτες της ΓΥΣ κλίμακας 1: 5.000, ελέγχοντας τον χώρο επί τόπου. Όσα κτίσματα ευρίσκονταν σε απόσταση μικρότερη ή ίση των 200 μ. από τα ακραία κτίσματα του δομημένου χώρου τα έχω συμπεριλάβει στον συνολικό αριθμό.

277. Βλ. παραπάνω σ. 13 σημ. 24.

278. Για να ορίσω τον «δομημένο χώρο», χρησιμοποίησα τις κλειστές νοητές καμπύλες που εφάπτονται στα ακραία κτίσματα ενώ μια απόσταση γειτνίασης 50 μ. επιλέχτηκε για να είναι συγκρίσιμα τα αποτελέσματα. Τα εμβαδά υπολογίστηκαν γραφικά (πίν. 11).

εξαφανισμένα, όπως είπαμε, με τελείως κατεστραμμένο πια το δομημένο τους περιβάλλον (XX 14, 19, 28, 31-32).

Γιατί κάποιοι οικισμοί αναπτύσσονται πολεοδομικά, άλλοι μένουν στάσιμοι κι όμως αντέχουν, ενώ άλλοι εξαφανίζονται; Υπό ποιες συγκυρίες μετατοπίζεται κάποιος οικισμός από την αρχική του θέση; Κάτω από ποιους μηχανισμούς ιδρύεται ένας νέος; Ποιοι παράγοντες επιβάλλουν μια συγκεκριμένη οργάνωση απ' την οποία προκύπτει η οικιστική συγκρότηση και η πολεοδομική μορφή; Ποιοι ακόμη είναι οι κρίσιμοι παράγοντες ενός τόπου που τον καθιστούν κατοικήσιμο²⁷⁹, ενώ έναν δεύτερο με αντίστοιχα φυσικά πλεονεκτήματα όχι; Προκύπτουν όπως βλέπουμε ενδιαφέρουσες ερωτήσεις, οι οποίες δεν είναι δυνατόν να απαντηθούν άμεσα και μόνον από τον μελετητή του χώρου (αρχιτέκτονα)²⁸⁰. Ας δούμε όμως δοκιμαστικά δύο-τρεις ερμηνευτικές προσεγγίσεις προς αυτή την κατεύθυνση:

α) Να θεωρηθεί τυχαίο άραγε το γεγονός ότι τα τρία μεγαλύτερα χωριά (XX 9, 29, 21) διαθέτουν απ' τα σπουδαιότερα κεφαλάρια των Κοντοβουνίων με ικανότητα να ποτίσουν 40, 30 και 73 εκτάρια γης²⁸¹;

β) Επειδή η περιοχή διερεύνησης έτσι όπως ορίστηκε μοιάζει με ορεινό νησί μέσα στις πεδιάδες της Μεσσηνίας, επιτρέπεται πιστεύω, να αξιοποιήσουμε στατιστικά τους γενικούς προσανατολισμούς των χωριών. Στο πολικό διάγραμμα του σχεδίου 14, βλέπουμε την κατανομή. Γίνεται σαφές ότι στο δυσμενώς προσανατολισμένο ημιμόριο, είναι χαρακτηριστική η απουσία οικισμών.

γ) Όπως και στις δυτικές πλαγιές του Αιγαλέου, που ο προσανατολισμός το θέρος είναι ενοχλητικός, επιπλέον· 1) οι κλίσεις είναι πολύ έντονες, τόπος απόκρημνος. 2) Η οροσειρά δεσπόζει στις πολυσύχναστες πεδινές διαβάσεις, φαίνεται δηλαδή από μακριά, πράγμα αθέμιτο σε καιρούς ανασφάλειας. 3) Οι πηγές σπανίζουν, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει χαμηλότερα, εκεί που τα κροκαλοπαγή έρχονται σε επαφή με τον στεγανό φλύσχη²⁸². Είναι τόπος αφιλόξενος. Ο μοναδικός οικισμός πάνω από 500 μ. ήταν η Κερασιά (X 14), ένα βραχύβιο χωριουδάκι (1940-1981) εξαρτημένο από τη Μάλη, που λειτουργούσε ως ενδιάμεσος σταθμός για τους Μαλιώτες που κατέβαιναν απ' το μεγάλο σε υψόμετρο χωριό τους στα Φιλιατρά.

279. Ύπαρξη τρεχούμενου νερού, ασφάλεια, καλλιεργήσιμες εκτάσεις, βοσκοτόπια, θέα, απόσταση από στάσιμα νερά (ελονοσία), ευήνεμο, απάγκιο κ.λπ. Πρβλ. Γ. Λάββας, Βυζαντινή οικιστική και Μεταβυζαντινή συνέχεια, *BM*, τ. 2 (1990), σσ. 45-64· ο ίδιος, Βυζαντινό οικοδομικό δίκαιο και παραδοσιακή ελληνική αρχιτεκτονική, *BM*, τ. 4 (1992), σσ. 37-49.

280. Αλλά μέσα από μια διεπιστημονική συνεργασία με αρχαιολόγους, ιστορικούς της δημογραφίας και της οικονομίας, λαογράφους, κοινωνικούς ανθρωπολόγους κ.λπ.

281. Ακόμη μεγαλύτεροι οικισμοί με ιστορική μάλιστα παρουσία, όπως η Αρκαδιά, ο Αετός και η Λιγούδιστα, έχουν νερά με αντίστοιχη ικανότητα για 187, 114 και 48 εκτάρια, βλ. *MME*, χάρτη 3-6.

282. Κισκούρας, Ύδρογεωλογικές παρατηρήσεις (όπ. σημ. 14), σ. 76.

ΣΤΟ ΕΠΙΠΕΔΟ ΤΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ. Στο άμεσο φυσικό περιβάλλον του κάθε χωριού υπάρχει μια ζωτική περιοχή που την ελέγχει. Με πηγές, εξωκλήσια, χωράφια και αλώνια της κατακερματισμένης σε μικρά τεμάχια περιουσίας κ.λπ. Τα σύνορά της με άλλες γειτονικές καθορίζονται από γραμμές απορροής, ρέματα ή άλλα χαρακτηριστικά σημάδια του τόπου²⁸³. Περί το κέντρο της βρίσκεται κτισμένο το καθεαυτό σύνολο των οικοδομών.

Θεωρώντας τον δομημένο χώρο των οικισμών σε κάτοψη, κυριαρχεί η εντύπωση της διασποράς. Ανεξάρτητα σπίτια, χωρίς να εφάπτονται δηλαδή το ένα με το άλλο, σε μια ελεύθερη διάταξη, σκόρπια εδώ και εκεί. Αποτέλεσμα μιας ανάπτυξης «δυναμικής» χωρίς σχέδιο, κοινός τρόπος άλλωστε σε μεταβυζαντινά σύνολα. Κοιτάζοντας σε όψη κυριαρχεί η κλιμακωτή διάταξη των κτιριακών όγκων, έτσι όπως ωραία πατάνε στο πρυνές και ακολουθούν την κατωφέρεια.

Είναι αδύνατο να προχωρήσουμε εδώ στην τυπική διάκριση: ομόκεντρο, γραμμικό ή ελεύθερο²⁸⁴ χωριό, αφού όλα υπάγονται στον τύπο του τελευταίου. Σημεία με δημόσιο χαρακτήρα είναι οι εκκλησίες, οι βρύσες (κρήνες)²⁸⁵, τα πηγάδια, ο τόπος του πανηγυριού, αν υπάρχει, και το νεκροταφείο. Πλατεία με δυσκολία θα συναντήσεις ακόμα και στα μεγαλύτερα, ενώ αν ψάξεις τον οικιστικό πυρήνα ο προσδιορισμός θα σταθεί αδύνατος. Ένας δρόμος μπορεί να τα διασχίζει, και αυτός όμως ανοιγμένος σχετικά πρόσφατα. Επιμένοντας κανείς με την τυπολογία, το μόνο που θα κερδίσει είναι να τα ξεχωρίσει ως προς τη διάσπαση του δομημένου χώρου (σχέδ. 15):

α) Σε χωριά με «ενιαίο» δομημένο χώρο, όπως η Ποταμιά, η Ασούτενα, το Καλογερέσι, η Μάλη κ.ά.

β) Σε χωριά που «διχάζονται», όπως η Πάνω Βούτενα, του Σελά και του Χαλβάτσου. Κάποτε ο διαχωρισμός μπορεί να δικαιολογηθεί από την τοπογραφία, κυρίως από μικρά ποτάμια και ρέματα. Άλλοτε πάλι, όπως στο Σαπρίκι, θα πρέπει να υποθέσουμε λόγους κοινωνικούς: του τύπου της προσθετικής έλευσης νέων κατοίκων που οι ντόπιοι θα έβλεπαν περιφρονητικά (ξενοχωρίτες), και

γ) Σε χωριά που ο δομημένος χώρος «διαλύεται» στα τρία, όπως είναι του Ράδου, η Πάνω Λεντεκάδα και του Κεφαλινού.

Τα περισσότερα (27) και μικρότερα χωριά ανήκουν στην πρώτη κατηγορία. Κάποια υποσύνολα του οικισμού, όπως τα παραπάνω, συχνά αποκαλούνται «ρούγες», για παράδειγμα «Πέρα ρούγα» στου Σελά ή *Μεσιανόρουγα* και *Πα-*

283. Κυριακίδου-Νέστορος, *Μελετήματα Ι* (όπ. σημ. 48), σσ. 30, 53. Θέτοντας στον χάρτη όλα τα τοπωνύμια που αποδίδονται σε ένα χωριό, μπορούμε να χαράξουμε την «μεγάλη περίμετρο».

284. Η αντίστοιχα κυκλική, επίμηκες, ασύμμετρο, Δ. Λουκάτος, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα 1992, σ. 163· Μπιμπλικίου-Αντωνιάδη, *προβλήματα Χωριού* (όπ. σημ. 274), σ. 146.

285. Λ. Μπαρδάκος και Α. Τότσικας, *Παραδοσιακές Κρήνες της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1989.

λιόρουγα στην Πάνω Βούτενα²⁸⁶. Μια δεύτερη ανίχνευση για «ομάδες σπιτιών» προκύπτει από τα οικογενειακά ονόματα και το κτητικό επίθεμα «-αί-κα», π.χ. *Λαμπιραίικα* (X 1), *Λιοπλαίικα* (Ηλιόπουλος, X 10) κ.λπ. Σήμερα δεν έχει πάντοτε σαφές τοπογραφικό αντίκρισμα, παραπέμπει ωστόσο στη δομή της οικογένειας κατά τον 19ο αιώνα²⁸⁷.

Οι εκκλησίες είναι χωροθετημένες είτε στην περίμετρο του δομημένου χώρου είτε εκτός. Η Άλκη Κυριακίδου Νέστορος²⁸⁸, η πρώτη που το έχει επισημάνει, του αποδίδει συμβολισμό και υπερβατικές ερμηνείες που κάποιοι έχουν υιοθετήσει²⁸⁹. Για την περίπτωση μας, νομίζω ότι μια τέτοια θεώρηση θα ήταν τουλάχιστον υπερβολικά τολμηρή.

Η πυκνότητα δόμησης στους οικισμούς έχει μια μέση τιμή 1,8 κτίσματα ανά στρέμμα και μπορεί να συγκριθεί με αυτή κάποιων «ημιορεινών» χωριών²⁹⁰ που ανέρχεται στο 2,3. Από μία στατιστική που έγινε σε 15 χωριά (XX 1-6, 9-13, 15-18), απομονώνοντας όσα σπίτια είχαν ορθογώνια κάτοψη²⁹¹, βρέθηκε ότι το 89,5% είναι τοποθετημένα με τον μεγάλο άξονα κάθετο στις υψομετρικές καμπύλες. Τα πλεονεκτήματα της διάταξης απαριθμεί ο Ορλάνδος στις συμπληρώσεις του για τον Μυστρά²⁹².

Στην αρχιτεκτονική της κατοικίας, κυριαρχεί σχεδόν αποκλειστικά το πέτρινο κεραμοσκεπές με τρίρριχτη στέγη ανωγονάτωγο μακρινάρι, της «σχολής» των Λαγκαδιανών μαστόρων²⁹³. Στα παρακάτω ωστόσο θα στρέψουμε το

286. G-McD, αρ. 4740 (σ. 195) και 6007 (σ. 224). Η μεσαιωνική λέξη «ρούγα» σήμαινε πλάτωμα μέσα στο χωριό και κατ' επέκταση την συνοικία ή γειτονιά.

287. Πατριαρχία και ανδροπατριωτική εγκατάσταση των νέων ζευγαριών, τάση δηλαδή για σύνθετα νοικοκυριά βλ. Ψυχγιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί* (όπ. σημ. 266α), κυρίως σσ. 97 κ.εξ.

288. Κυριακίδου-Νέστορος, *Μελετήματα Ι* (όπ. σημ. 48), σσ. 30-34.

289. Α. Αγαπόπουλος, *Ο ουρανός πάνω στη γη. Τελετουργίες καθαγίας της ελληνικού παραδοσιακού οικισμού και προέλευσή τους*, Αθήνα 2003· ο ίδιος, *Ο θρησκευτικός συμβολισμός της βυζαντινής πόλης, Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 64 (1997), σσ. 73-74· ο ίδιος, *Ανθρωπολογία του χώρου: «Ζώσιμο» και «σταύρωμα» του χωριού στην Ελλάδα*, στο Χ. Χατζητάκη-Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 84-93. Πβλ. Γ. Δημητροκάλλης, *Θρησκευολογικές και λαογραφικές παρατηρήσεις στην πολεοδομική διάρθρωση Θρακικών οικισμών*, στο ΙΔΡΥΜΑ ΜΕΛΕΤΩΝ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΟΥ ΑΙΜΟΥ, Γ' *Συμπόσιο Λαογραφίας του βορειοελλαδικού χώρου, Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1979, σσ. 199-231.

290. Στυλιανού, Μουζάκι, Μαργέλι και Κάτω Λεντεκάδας.

291. 429 από τα 741 δηλαδή το 57,9%, βλ. πίν 11.

292. Όρλάνδος, *Συμπληρωματικά παρατηρήσεις* (όπ. σημ. 211), σσ. 78-80.

293. Ά. Πετρονάκης, *Άρκαδία, ΕΠΑ*, τ. 4 (1990), σσ. 239-240· Χ. Κωνσταντινόπουλος, *Η μαθητεία στις κομπανίες των χτιστών της Πελοποννήσου*, Αθήνα 1987· ο ίδιος, *Παραδοσιακοί χτίστες* (όπ. σημ. 273α). Πολλοί Λαγκαδινοί χτίστες εγκαταστάθηκαν στην πεδινή Μεσσηνία: στα Φιλιατρά (Ράλληδες και Σταματοπούλοι), στους Γαργαλιάνους (Μαλλιαραίοι), στον Πύργο Τριφυλίας (ο Γεώργιος Μακρής με το παρατσούκλι «Τομμεντάκιος»), στη Χώρα και το Μουζάκι (Πλαγαίοι), στο Βλαχόπουλο (Βασίλης Τσαούσης) και αλλού, αντιθέτ., σ. 125 σημ. 281. Τους Μουσταφά-μπασαίους (Μουσταφάμπασα = 1871 Αριστομένης) ονομάζουν «Λαγκαδιανούς» γιατί «είναι άποιοι».

ενδιαφέρον μας σε ό,τι έχει επιβιώσει από «παλαιότερα». Πριν δηλαδή την εκδήλωση της έντονης ανοικοδόμησης μετά την απελευθέρωση, η οποία, όπως δείχνουν τα έστω λιγοστά ενεπίγραφα κτίσματα²⁹⁴ σημειώνεται στις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες του 19ου αιώνα και στην πρώτη του 20ού²⁹⁵.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΚΑΤΟΙΚΙΑΣ. Στην οικοδομική παραδόση των δυτικών περιοχών της ελληνικής χερσονήσου, ευρισκομένων στην ομβροπλευρά των κεντρικών ορεινών όγκων²⁹⁶, κυριαρχεί η επικλινή ξύλινη στέγη με κεραμίδια ή πλάκες. Η επιπεδόστεγη κάλυψη είναι εντελώς άγνωστη²⁹⁷. Το κύριο υλικό δομής στα ορεινά ήταν πάντοτε η πέτρα²⁹⁸ και στα πεδινά, κατά κανόνα, η «αντισεισμική» πλίθα²⁹⁹. Το χρονικό βάθος εφαρμογής του τελευταίου τρόπου δομής αποδεικνύει ο πρωτοελλαδικός οικισμός στη *Βοϊδοκοιλιά*³⁰⁰. Τα παραπάνω κατασκευαστικά πρότυπα επιβάλλουν στην τοπική αρχιτεκτονική και αντίστοιχα μορφολογικά χαρακτηριστικά.

και από τὰ Λαγκαδία τῆς Γορτυνίας», Δ. Κρεκούκας, *Περιπαίγματα χωρίων Γορτυνίας, Πρακτικά τοῦ Α΄ Συνεδρίου Ἀρκαδικῶν Σπουδῶν*, Παρ. στα Πελ., τ. 12 (1977), σ. 231. Και οι Ηπειρώτες όμως δεν ήταν άγνωστοι. Ο Ν. Μουτσόπουλος, Οι πρόδρομοι τῶν πρώτων Ἑλλήνων τεχνικῶν ἐπιστημόνων, Κουδαράιοι, Μακεδόνες καὶ Ἡπειρώτες μαῖστορες, στο ΤΕΕ, *Πρώτοι Ἑλληνες τεχνικοί ἐπιστήμονες περιόδου ἀπελευθέρωσης*, σ. 450 σημ. 31, επισημαίνει δράση κουδαρέων μαστόρων στην Επάνω Κυπαρισσία. Χτίστες, με περιορισμένη όμως κινητικότητα, έβγαζε και η Μάνη, βλ. Ἀ. Πετρονώνης, Μανιάτες Μαστόροι. Τοπικά οἰκοδομικά ἐργαστήρια νεοελληνικῆς παραδοσιακῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν Πελοπόννησο, ΛΣ, τ. 5 (1980), σσ. 168-187· Κ. Κοτσώνης, Μετά τὸν Μυστρά οἱ λαϊκοὶ κτίστες καὶ ἄγιογράφοι στὴ νότια Πελοπόννησο καὶ ἰδιαίτερα στὴ Μάνη, *Πρακτικά τοῦ Ἑκτακτοῦ Πνευματικοῦ Συμποσίου, Ἀπὸ τὴν φωτεινὴ Κληρονομία τοῦ Μυστρά στὴν Τουρκοκρατία* (= Πελ. Παρ. 16), Αθήνα 1990, σσ. 178-192· Μ. Κάσσης, Οἱ περτοφάοι τῆς Μάνης καὶ ἡ προσφορά τους στὴ μανιάτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ΛΣ, τ. 5 (1980), σσ. 377-384.

294. X 2 (1881), X 3 (1874), X 4 (1899), X 5 (1907), X 6 (1881), X 9 (1864/ 1875/ 1909), X 10 (1870), X 15 (1887), X 16 (1862), X 17 (1899/ 1900).

295. Οι ερευνητές Αμερικανοί, στη βορειοδυτικὴ Πελοπόννησο, βρήκαν ἀντίστοιχα τὴν πλειονότητα τῶν λαξευμένων χρονολογίων να συγκεντρώνεται στις δεκαετίες 1880, 1890 καὶ 1900, H. Foster, *Αρχιτεκτονικὴ τῶν χωριῶν τοῦ Μορέα*, στο Cooper, *Σπίτια Μορέα* (ὅπ. σημ. 216), σσ. 136-137.

296. Μαρσιολόπουλος, *Κλίμα* (ὅπ. σημ. 16), σ. 81· Γ. Πλουμίδης, *Γεωγραφία τῆς Ἱστορίας τοῦ νεοελληνικοῦ χώρου*, Αθήνα ²1984, σ. 33.

297. Βλ. Α. Δημητσάντου-Κρεμζή, *Το καμαρόσπιτο τῆς Αττικῆς*, Αθήνα 1986, σσ. 200-201 πίν. 1ε.

298. Ανάλογα με τὸ ποσοστὸ πρόσμιξης τοῦ συνδετικοῦ κονιάματος σε χῶμα καὶ ασβέστη (χωρὶδι), βρῖσκουμε τέσσερα χτισίματα τοιχοποιίας: *ξερολιθιά* (ἀνεν κονιάματος), *λασποτοίχι* (μόνο χῶμα), *καράμπινα* (χῶμα καὶ ασβέστης) καὶ *μπινά* (μόνο ασβέστης).

299. «Φύλαμαι ἀπ' τὸ νερὸ νὰ σε φυλάξ' ἀπ' τὸ σεισμό», λέγει κατὰ ἓνα δημῶδες πελοποννησιακὸ λόγιο ἡ προσωποποιημένη πλῖθα σ' αὐτὸν που τὴν «έκοψε», τὴν ἔλιαξε καὶ μετὰ τὴν ἔχτιζε. Τους Χωραῖτες ἐπειδὴ κατασκεύαζαν καὶ ἔμεναν σε πλῖθινα στίτια τοὺς ονομάζουν περιπαικτικά «Λασπίτες», ὅπως ἐπίσης καὶ τοὺς Λαγκαδιανούς, γιὰ τὸ ἐπάγγελμά τους. Ο Κρεκούκας, *Περιπαίγματα* (ὅπ. σημ. 293), σ. 231, ωστόσο γράφει: «Χωραῖτες Λασπίτες, διὰ τὴν σύστασιν τοῦ ἐδάφους τῶν».

300. Γ. Σταθόπουλος, Ἀρχιτεκτονικὲς παρατηρήσεις στὸν πρωτοελλαδικὸ οἰκισμό τῆς Βοϊδοκοιλιάς, *Πρακτικά τοῦ Β΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= Πελ. Παρ. 10), 1984, σσ. 69-73.

Τι πληροφορίες όμως έχουμε για «παλιότερα»; Ο Εβλιγιά Τζελεμπί περνώντας το 1668 από την Αρκαδία αναφέρει ότι τα 300 σπίτια εκτός κάστρου ήταν πέτρινα με κεραμίδια και είχαν οχυρή μορφή με μικρά παράθυρα σαν πολεμιστρες από τον φόβο των Φράγκων³⁰¹. Ο άγγλος περιηγητής Bernard Randolph, κινούμενος στον Μοριά την 8η δεκαετία του 17ου αιώνα γράφει:

«τα κτίσματα είναι ως επί το πλείστον από πλίθες φτιαγμένες από πηλό και κομμένα άχυρα και ξεραμένες στον ήλιο. Οι τοίχοι των θεμελίων είναι από πέτρα και ασβέστη. Ελάχιστα σπίτια έχουν ύψος πάνω από δύο πατώματα. Καλύπτονται με ψημένα κεραμίδια (*pan tiles*). Δεν υπάρχουν πολλά μεγάλα σπίτια στον Μοριά...»³⁰².

Το 1692 ένας υψηλός αξιωματούχος, ο Θαδδαίος Γραδενίγο, εντοπίζει την αιτία που περιορίζει το μέγεθος των σπιτιών:

«από τὰ πιὸ προσιτὰ δάση, γράφει, βγαίνουν τραβέρσες (*travamenti*), πού δέν ξεπερνούν τὰ δεκαῆξι ὡς δεκαοκτὼ πόδια μῆκος καὶ τὶς τρεῖς ὡς πέντε Ἴντσες πάχος· κατόπιν οἱ σανίδες (*tavole*) εἶναι τό πολὺ πέντε μὲ ἕξι πόδια μακριές καὶ ὀκτὼ μὲ δέκα Ἴντσες πλατιές. Αὐτὸ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα, ὅλα τὰ σπίτια τοῦ Βασιλείου νὰ ἔχουν δωμάτια τοῦ ἰδίου μεγέθους»³⁰³.

Μετατρέποντας τα βενετικά πόδια σε μέτρα³⁰⁴, βρίσκουμε, ότι το μήκος τραβέρσας κυμαινόταν από 5,50 μέχρι 6,25 μέτρα, νόυμερο που θα 'θελα να συγκρατήσουμε. Τραβέρσες στο κείμενο είναι τα οριζόντια δοκάρια, αυτά που στηριγμένα αμφιέρειστα στους απέναντι τοίχους καθορίζουν το μέτρο του

301. Δ. Λούπης, *Εβλιὰ Τσελεμπί, Ὀδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, Αθήνα 1994, σ. 55· Θ. Κωστάκης, *Ο Enliya Çelebi στην Πελοπόννησο, Πελ.*, τ. 14 (1981), σ. 258.

302. «...Τα καλύτερα βρίσκονται στο Ναύπλιο, στο Μυστρά και στη Κόρινθο. Δεν είναι περισσότερα από τρία αυτά που αξίζουν το όνομα 'σεράγιο' όπως αποκαλούν τα παλάτια». Randolph, *Present state* (όπ. σημ. 25), σ. 19· Bernard Randolph, *Ὁ Μοριάς στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας (1671-1679)*, μτφρ. Β. Ματσινόπουλος, *Τριφυλιακή Ἑστία*, τεύχ. 26-27 (1979), σσ. 117-118· Σιμόπουλος, *Ταξιδιώτες* (όπ. σημ. 112), τ. 1 (1994), σσ. 683-685· Δημακόπουλος, Πύργοι (όπ. σημ. 204), σ. 304 σημ. 2.

303. Λάμπρος, *Ἐκθεσις Γραδενίγου* (όπ. σημ. 196), σ. 235· Τσελίκας, *Μεταφράσεις Γ'* (όπ. σημ. 196), σ. 39.

304. Το ενετικό πόδι (piede) = 0,348 μ. υποδιαίρεται σε 12 Ἴντσες (oncie), ενώ 5 piedi = 1 βήμα (passo) = 1,74 μ., βλ. Ἰ. Στεριώτου, *Ἕνας διάλογος σχετικός μὲ τὴν κατασκευὴ τῶν φρουρίων (fortezze)*, Ανάτυπο ἀπὸ τὴν *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, τ. 6_B (1974), σσ. 113-114 σημ. 2· ἡ ἴδια, Giulio Savorgano, 25 κανόνες τεχνικῆς στὴ σχεδίαση καὶ στὴν κατασκευὴ τῶν φρουρίων, στὸ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΤΒΑ, *Τεχνογνωσία στὴ Λατινοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 2000, σσ. 131, 134.

πλάτους στο ορθογώνιο σπίτι³⁰⁵. Σ' αυτό τον απλό κατασκευαστικό περιορισμό στηρίζεται και η μορφή που έχει το μακρινάρι.

Το βενετικό κτηματολόγιο του Φαναρίου (*catastico ordinario*) ολοκληρώθηκε το 1698, αλλά και αυτό της Καλαμάτας του ίδιου έτους, που σώζονται στο Αρχείο Grimani της Βενετίας³⁰⁶, μας πληροφορούν ότι τα περισσότερα σπίτια στα πεδινά χωριά του πρώτου τεριτόριου ήταν σκεπασμένα με άχυρο και μόνο ελάχιστα ήταν με κεραμίδια. Σε καμιά δεκαπενταριά ωστόσο ορεινά χωριά με σημαντικότερο την Ανδρίτσαινα οι στέγες ήταν καλυμμένες με πλάκες (*plache*), ντόπιο δηλαδή σχιστολιθικό ασβεστόλιθο. Αντιθέτως, στο εξ ολοκλήρου πεδινό τεριτόριο της Καλαμάτας, τα σπίτια ήταν με κεραμίδια και μόνο μια μικρή αναλογία ήταν με άχυρα³⁰⁷. Ανάλογες πληροφορίες δίνουν τα δύο κτηματολόγια για το τεριτόριο του Ναυπλίου³⁰⁸. Απογράφουν σπίτια κεραμοσκεπή ή αχυροσκεπή, ξύλινες παράγκες ή καλύβες σκεπασμένες με χώμα. Στα σπίτια της υπαίθρου «υπερτερούν ελαφρά τα αχυροσκεπή»³⁰⁹. Από το κτηματολόγιο του Άργους (1700) και την εκκλησιαστική απογραφή (1696), τόσο στην κωμόπολη όσο και στην περιοχή της Ξαναβρίσκουμε επίσης αχυροσκεπείς τύπους και καλύβια³¹⁰.

Το 1805, ο Leake, γράφει ότι στην άνω μεσσηνιακή πεδιάδα ήταν «άρκετοι μικροί οικισμοί αποτελούμενοι κυρίως από καλύβια μ' αχυροσκεπαστες στέγες»³¹¹. Ο ίδιος, περιγράφει μια αχυρένια καλύβα ωσειδούς μορφής στο χωριό

305. Πρβλ. Κρεμέζη, *Καμαρόσπιτο* (όπ. σημ. 297), σσ. 30-32.

306. Τ. Γριτσόπουλος, *Τὸ ἐν Βενετίᾳ Ἀρχεῖον Grimani καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Πελοπόννησον*, Πελ. τ. 7 (1969-1970), σσ. 396-399. Για τα βενετικά κτηματολόγια βλ. Κ. Ντόκος και Γ. Παναγόπουλος, *Τὸ Βενετικὸ κτηματολόγιον τῆς Βοστίτσας*, Αθήνα 1993, σσ. xxiv-lxx.

307. Topping, *Post-classical* (όπ. σημ. 103), σσ. 75, 78-79. Πιο συγκεκριμένα, από δημοσιευμένο υλικό για τρία πεδινά χωριά του Φαναρίου: *Agolinizza* (Αγουλινίτσα = 1927 Επιτάλιον), *Zagoriani* (Ζαγορούνι) και *Alupocori* (Αλουποχώρι = 1912 Αγρίδι), από τα 85 σπίτια που είχαν και τα τρία μαζί τα 7 ήταν λιθοκτίστη και οι 78 αχυροκαλύβες, βλ. Σ. Ἀντωνιάδη, Συμβολή στην ιστορία της Πελοποννήσου κατά τὸν 17ον αἰῶνα, *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τ. 3, Αθήνα 1966, σσ. 157-158. Στο territorio της Καλαμάτας από τα 20 χωριά που καταγράφονται μόνο δύο είχαν σπίτια από άχυρα (*case di paglia*): το *Sprocota* (Ασπρόχωμα), 20 σπίτια με κεραμίδια (*case di cori*) και 20 με άχυρα, και το *Sulanaga* (Ασλάναγα = 1928 Μεσοποταμιά, 1929 Ἀρις), 22 με κεραμίδια και 78 με άχυρα, βλ. Β. Μπόμπου-Σταμάτη, Συμβολή στην ιστορία της Καλαμάτας γύρω στὰ 1700, *Πρακτικά τοῦ Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν* (= Πελ. Παρ. 5), 1978, σσ. 263-267.

308. Το *Catastico ordinario* (συνολτικό) του 1700 και το *Catastico particolare* (αναλυτικό) του 1704, βλ. Ε. Λιάτα, *Το Ναύπλιο και η ενδοχώρα του από τον 17ο στον 18ο αἰῶνα. Οικιστικά μεγέθη και κατανομή της γης*, Αθήνα 2002.

309. Στο ίδιο, σσ. 84-86, 95-97.

310. Ε. Λιάτα, *Αργεῖα γη. Από το τεριτόριο στο βιλαέτι, τέλη 17ου αρχές 19ου αἰῶνα*, Αθήνα 2003, σσ. 26-27, 42, 109, 114-115 πίν. 3.

311. Leake, Ταξίδι (όπ. σημ. 33), σ. 254, γράφει ακόμη ότι τα σπίτια της Τριπολιτσάς «εἶναι κτισμένα με χωματοπλινθιά σὰν τῶν ἄλλων πόλεων τοῦ Μοριά», αὐτόθι, σ. 257. Επίσης ότι η Γαστούνη είναι πλιθοκτιστή, αραιοκατοικημένη και ανθυμεινή. Περιγράφει ακόμη το πλιθοκτιστο σπίτι του καλύτερου νοικοκύρη στο χωριό Φοινίκη, βλ. Σιμόπουλος, *Ταξιδιώτες* (όπ. σημ. 112), τ. 3, (ῥ1997), σσ. 347, 353.

Άγιος Ιωάννης της Καρύταινας³¹². Ο Καστελλάν το 1797, κάπου μεταξύ Μεθώνης και Ναβαρίνου, συνάντησε έναν θερινό καταυλισμό νομάδων με πολλές καλύβες³¹³. Από την περιγραφή φαίνεται ότι πρόκειται για «τραγατσούλες», τύπο καλύβας πού και σήμερα κατασκευάζουν οι αγρότες τα καλοκαίρια σε Μεσσηνία και Ζάκυνθο³¹⁴. Τέσσερις κορμοί από κυπαρίσσια μπηγμένοι στη γη και δύο οριζόντια επίπεδα, το κάτω από *τάβλες*, οριοθετούν ένα εναέριο κυβικό δωμάτιο. Ένας δευτερεύων κατασκευαστικός κάρναβος από καλάμια ντύνεται με φτέρη. Η πρόσβαση γίνεται με ξύλινη σκάλα, την είσοδο κλείνει μια κουρελού. Η μορφή της μοιάζει με παρατηρητήριο, αυτός ήταν και ο αρχικός προορισμός: το αποκατεστημένο της όνομα «δραγατσούλα» προέρχεται απ' το μεσαιωνικό *δραγάτης* = 'φύλακας αμπελιών'³¹⁵. Ονομάζεται επίσης *φρετζάτα*³¹⁶ ή απλά «καλύβα».

Από τα παραπάνω έγινε εμφανές ότι το μεγαλύτερο μέρος της αγροτιάς κατά την περίοδο της ξένης κυριαρχίας ζούσε σε απλά ισόγεια, συχνά στοιχειώδη καταλύματα από εφήμερα υλικά, «καλύβες» και «καλύβια». Οι δύο τελευταίοι όροι συχνά ταυτίζονται, συγχέονται ή παραλλάσσουν από τόπο σε τόπο³¹⁷. Ας επιτραπεί εδώ μια διάκριση, τουλάχιστον έτσι όπως μπόρεσα να την καταλάβω: όταν ο φέρων οργανισμός κατασκευάζεται από οργανικά υλικά κάνουμε λόγο για «καλύβα» και όταν γίνεται από ανόργανα (πέτρα ή πλίθα) για «καλύβι». Το *καλύβι* είναι ισόγειο. Οι αναλογίες του επιτρέπεται να είναι τετραγωνικές, όταν όμως κυριαρχήσει το μήκος τότε μπορεί να μιλάμε για *χαμοκέλα*.

312. «Σε κάθε χωριουδάκι (*Aiánni, Anemodhúri*) υπάρχει ένα πέτρινο σπίτι. Οι υπόλοιπες κατοικίες είναι αχυρένιες καλύβες σε σχήμα όμοιο μιας μεγάλης ωοειδούς τέντας (*oval tent*): ένας μεγάλος ορθοστάτης στο μέσον υποστηρίζει την στέγη, η οποία γέρνει προς τα μέσα τρία με τέσσερα πόδια από το έδαφος, όπου ένας τοίχος του αυτού ύψους, φτιαγμένος από εύκαμπτα κλαριά λυγαριάς που συμπλέκονται με όρθιους ράβδους, σχηματίζει το υπόλοιπο της κατασκευής», W. Leake, *Travels in the Morea*, τ. 2, Λονδίνο 1830 (ανατ. Αμστερνταμ 1968), σ. 91· Σιμόπουλος, *Ταξιδιώτες* (όπ. σημ. 112), τ. 3_A (1997), σ. 374· Δημακόπουλος, Πύργοι (όπ. σημ. 204), σ. 294 σημ. 2. Για τα χωριά, βλ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός* (όπ. σημ. 142), σ. 346 αρ. 170 και σσ. 368-369 αρ. 202.

313. «Νά λοιπόν από τι αποτελείται ή κατοικία αὐτῶν τῶν βοσκῶν. Ἕνας φράκτες φτιαγμένος ἀπὸ ἀγκλωθὰ κλαδιὰ πλεγμένα καὶ στερεωμένα σὲ πασσάλους βυθισμένους στὴ γῆ σχηματίζει ἕναν ἀρκετὰ μεγάλο περίβολο. Στὸ κέντρο του ὑπάρχουν πολλές καλύβες πού ἀποτελοῦνται ἀπὸ τέσσερα μικρὰ δέντρα ὕψους περίπου δέκα ποδῶν, ἀπογυμνωμένα ἀπὸ τὰ κλαδιὰ τους, μπηγμένα κάθετα στὸ ἔδαφος καὶ καλυμμένα ἀπὸ μία ἀπλὴ σκεπὴ μὲ φύλλα φοινικιάς. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴ σκεπὴ κατασκηνάζουν ἕνα δεύτερο ἐπίπεδο χρησιμοποιώντας σανίδες ἐνωμένες στὶς παραστάδες μὲ κλιματίδες. Καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι καλυμμένη ἀπὸ ξερά φύλλα καὶ προβιές ἀρνιών καὶ χρησιμεύει γιὰ κρεββάτι τοὺς βοσκούς· βρῖσκουν ἐκεῖ καταφύγιο ἀπὸ τὶς βροχὲς καὶ τὰ θανατηφόρα ἔρπετα. Αὐτὸ τὸ ἐναέριο δωμάτιο φυλάγεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀνέμου μὲ μία ἀπλὴ ψάθα.», Βελισσαρίου, Castellan (όπ. σημ. 199), σ. 320.

314. Δ. Ζήβας, *Ἀρχιτεκτονικά Σύμμικτα*, Αθήνα 1976, σσ. 103-134.

315. Δ. Γεωργιάδης, *Δραγάτης και παράγωγα*, *Πελ.* τ. 1 (1956), σσ. 459-461.

316. Οι μικρές ισόγειες καλύβες στη Ζάκυνθο ονομάζονται «φραγκιάτες», Ζήβας, *Σύμμικτα* (όπ. σημ. 314), σ. 103 σημ. 1.

317. Κρεμέζη, *Καμαρόπιτο* (όπ. σημ. 297), σ. 25 σημ. 1.

Μια δεύτερη διάκριση έχουμε απ' τη χρήση: στην *καλύβα* μένουν μόνο άνθρωποι. Ωρα όμως να περάσουμε σε απτά παραδείγματα.

ΜΙΑ ΚΑΛΥΒΑ. Στη θέση *Χωρέμη* του Πύργου Τριφυλίας (2 χλμ. ΒΑ), μου υπέδειξαν μια μισοθαμμένη τετραγωνική καλύβα μορφής «προϊστορικού αμπρι»³¹⁸, φτιαγμένη από έναν ντόπιο μακαρίτη γεωργό εδώ και μισό αιώνα. Η απλότητα της κατασκευής, η σπανιότητα του είδους και η ομοιότητα του τύπου με σλαβική *κάσα* κινούν το ενδιαφέρον (σχέδ. 16). Έχει σκαφτεί σ' έναν ομαλό όχτο με νότιο προσανατολισμό. Ένας κορφιάς στηρίζει το ελεύθερο άκρο του σε ξύλινο υποστύλωμα. Τα δοκάρια διανομής στηριγμένα σε πλαϊνούς βραχείς ορθοστάτες μορφώνουν επεκτεινόμενα μια σαμαρωτή στέγη σκεπασμένη από καλάμια (*ρονιές*) στα οποία δένονται κατάλληλα χεριές από *ψάθρα*, που κάποτε μάλιστα κάλυπταν αποπάνω με χώμα. Τα δυο βασικά κυπαρισσόξυλα του σκελετού, οριζόντιο και κατακόρυφο, εδράζονται για να μη βυθίζονται στο έδαφος σε ποταμόπλακες. Ένα περιμετρικό πεζούλι από χώμα, διαμορφωμένο την ώρα της εκσκαφής σχήματος «πι», με τα σκέλη στραμμένα στην είσοδο, χρησίμευε να κάθονται στο περιορισμένο εσωτερικό (εικ. 28) για να ξαποσταίνουν προσωρινά ή για το κολατσιό. Οι γέροντες λένε πως τέτοιες αυτοσχέδιες κατασκευές ήταν άλλοτε πολύ διαδεδομένες στους αγρούς που δεν διέθεταν αγροικίες.

Παρόμοιας μορφής καλύβες, με μεγαλύτερες όμως διαστάσεις, βρίσκουμε στη βόρειο Αλβανία³¹⁹, την Αρτοτίνα (Φωκίδος)³²⁰ και αλλού³²¹. Σύμπτωση μορφής, άραγε, που προκύπτει από απλή κατασκευαστική λογική και ίδια υλικά ή από κάποιον άγνωστο ως τώρα πολιτιστικό επηρεασμό;³²²

ΚΑΛΥΒΙΑ ΚΟΝΤΟΒΟΥΝΙΩΝ. Ένα νεότερο καλύβι στην Κάτω Βούτενα (Χ 26), δεν έχει παρά ένα και μοναδικό άνοιγμα: την πόρτα εισόδου στη μέση της μακριάς πλευράς (εικ. 29-30). Αυθόρμητα, ανακαλούνται στη μνήμη τα «μεγαλιθικά» *κολόσπιτα* της Μάνης³²³, κατοικίες που μια συντηρητική χρονολόγηση ανάγει στη μέση βυζαντινή περίοδο³²⁴. Ισόγεια καλύβια, υπήρχαν πα-

318. Μέγας, *Έλληνική Οικία* (όπ. σημ. 74), σ. 96.

319. Στο ίδιο, σσ. 96-97.

320. Δ. Λουκόπουλος, *Αιτωλικαί οικίσεις, σκεύη και τροφαί*, Αθήνα 1925 (ανατ. 1984), σσ. 37-39.

321. McDonald, Coulson και Rosser, *Nichoria* (όπ. σημ. 115), σ. 438 εικ. 2-6 και σ. 443 εικ. 2-33/34/35· Κ. Κουρεμένος, Σαρακατσάνοι, *ΕΠΑ*, τ. 5 (1988), σσ. 241-264· R. Anguelova, Βουλγαρία, *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1993 [= **ΒΠΑ**], σ. 88 εικ. 5.

322. Ο Α. Rapoport, *Άνώνυμη αρχιτεκτονική και πολιτιστικοί παράγοντες*, μτφρ. Δ. Φιλιππίδης, Αθήνα 1976, προβάλλει ως κρίσιμους παράγοντες κυρίως ή μόνο τους κοινωνικοπολιτιστικούς.

323. Πετρονιώτης, *Άρκαδία* (όπ. σημ. 293), σ. 195.

324. Τ. Μόσχος και Α. Μόσχου, *Παλαμομανιάτικα, Οί Βυζαντινοί αγροτικοί οίκοι της Λα-*

λιότερα παντού στον ηπειρωτικό³²⁵ ή τον νησιωτικό³²⁶ χώρο από την Κύπρο³²⁷ μέχρι την Αλβανία³²⁸. Σήμερα τα βρίσκεις με δυσκολία.

Στα Κοντοβούνια, την περίοδο της Τουρκοκρατίας, πιστεύω ότι η πλειονότητα του κόσμου κατοικούσε σε απλά ισόγεια μονόχωρα σπίτια [Σ = σπίτι], σαν το παρακάτω καλύβι που συνάντησα στον Παιδεμένο (Χ 4, Σ 77α, βλ. σχέδ. 17 και εικ. 31).

Οι εξωτερικές διαστάσεις (5,58 επί 9,88 μ.) έχουν μια σχέση χρυσής τομής (1:1,77), η στέγη είναι δίρριχτη, χωρίς ταβάνι φυσικά, και το δάπεδο χωμάτινο. Πρόκειται για περίπτωση συγκατοίκησης ανθρώπου με ζώα. Η κοινή είσοδος βρίσκεται στο μέσον της μακριάς πλευράς, ένα «παραπόρτι» απέναντι, τοιχισμένο τώρα, εξασφάλιζε διαμπερή κίνηση. Η εγκάρσια κίνηση διαιρούσε νοητά την «περιοχή της φωτιάς» που έμενε η οικογένεια, από την περιοχή του στάβλου. Η διάκριση των περιοχών γίνεται ακριβέστερη από διαφορά στάθμης ενός αναβαθμού. Ένα κτιστό πεζούλι πλάτους 90 εκατοστών περιτρέχει εσωτερικά τη στενή τυφλή πλευρά και στο μέσον κατασκευάζεται φούρνος. Μπροστά από το σταχοφούρνι, στο δάπεδο, άναβε η φωτιά, μέριμνα για τον καπνό δεν υπάρχει, φεύγει απ' την αστράχα και τα κενά των κεραμιδιών. Στην άλλη στενή όψη, στον άξονα, κάτω από το κεντρί ανοίγεται φεγγίτης.

Ένα ισόγειο στο Λεσοβίτι (Χ 18, Σ 13α) τοποθετείται με τον μεγάλο άξονα παράλληλα στις υψομετρικές (σχέδ. 18). Οι επιμήκεις αναλογίες του (1:2,4) το κατατάσσουν στις χαμοκέλες. Η στέγη παραμένει δίρριχτη, εσωτερικά αντί για πέτωμα έχει καλής κατασκευής καλαμωτή (ψαθί). Ο διαχωρισμός λειτουργιών γίνεται σαφέστερος: τα ζώα και οι άνθρωποι έχουν ιδιαίτερη είσοδο. Οι πόρτες με χαμηλωμένο τοξωτό υπέρθυρο εντάσσονται συμμετρικά στη μεσημβρινή μακριά πλευρά (εικ. 32): άλλα ανοίγματα δεν υπάρχουν. Η διάκριση των

κανικής Μάνης, *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*, 14^Α (1981), σσ. 3-29· Γ. Σαΐτας, Μάνη, *ΕΠΑ*, τ. 5 (1988), σσ. 52-56· ο ίδιος, Ὁρθόλιθοι στὴ Μέσα Μάνη, *Πρακτικά τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν* (= Πελ. Παρ. 9), 1982-83, σσ. 151-168· Χ. Καλλιγᾶ, Ἡ ἐξέλιξη τῶν οικισμῶν στὴ Μάνη, στο Δουμάνης και Oliver, *Οικισμοί* (ὄπ. σημ. 110), σσ. 120-121· Ν. Μουτσόπουλος και Γ. Δημητροκάλλης, Τὰ μεγαλιθικά μνημεῖα τῆς Μάνης, *Πρακτικά τοῦ Α΄ ΔΣΠΣ* (= Πελ. Παρ. 6), τ. 2 (1976-78), σσ. 135-169· οἱ ἴδιοι, Νεώτερες ἔρευνες στὰ μεγαλιθικά μνημεῖα τῆς Μάνης, *ΔΣ*, τ. 5 (1980), σσ. 385-390· L. Moschou, Μιὰ ἀγροτική περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς Λακωνικῆς Μάνης, *ΙΟΒ*, τ. 32/4 (1982), σσ. 639-656.

325. Γ. Κίξης, *Πηλιορείτικη οἰκοδομία. Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς κατοικίας στὸ Πήλιο ἀπὸ τὸν 17ο στὸν 19ο αἰῶνα*, Αθήνα 1994, σσ. 60-65.

326. Κ. Παπαϊωάννου, Α. Δημητσάντου-Κρεμέζη και Μ. Φινέ, *Το Παραδοσιακὸ σπίτι στὸ Αἰγαιο. Ἡ γενικὴ ἀρχιτεκτονικὴ διάρθρωσή του και ἡ τυπολογία τῆς μέσα ἀπὸ ἀντιπροσωπευτικὰ σχέδια*, Αθήνα 2001, σσ. 232-233, 236-237 και πίν. 3-1, 3-20.

327. Α. Θεοδοσίου και Α. Πήττα, *Οικισμοί, Ἀρχιτεκτονικὴ Ἀκάμα*, Λευκωσία 1996, σ. 75.

328. P. Thomo, *L'architecture rurale albanaise, ses types et leur diffusion*, *Πεπραγμένα ICOMOS* (ὄπ. σημ. 41), σσ. 312 και 317 πίν. 4-1.

λειτουργιών εντείνεται περισσότερο από ελαφρύ χώρισμα, χωρίς πόρτα μάλιστα εσωτερικής επικοινωνίας και το ξύλινο δάπεδο στην περιοχή των ενοίκων.

Ιδίου τύπου, με δύο εισόδους, είναι και μια *χαμοκέλα* στο Αυκουδέσι (Χ 11, Σ 32, σχέδ. 19). Πραγματικά δίχωρη με κτιστό χώρισμα, τρίριχτη στέγη, δύο παρόθυρα και τυπικό χτιστό πεζούλι με φούρνο. Η έδρασή της στην ομαλή κατωφέρεια δίνει μια υψομετρική διαφορά ανάμεσα στους δύο χώρους 80 εκατοστά.

Τέλος, ένα νεότερο «τρίχωρο» με ελαφριά χωρίσματα καλύβι, πάλι στον Παιδεμένον (Χ 4, Σ 49), το δείχνω όχι γιατί διασώζει κάποια «αρχαϊκά» γνωρίσματα που ενδιαφέρουν, αλλά γιατί το βρήκα να κατοικείται από επταμελή οικογένεια (σχέδ. 20).

ΜΑΚΡΙΝΑΡΙΑ ΚΟΝΤΟΒΟΥΝΙΩΝ. 2,0 χλμ. ανατολικά του χωριού Μαργέλι, στη θέση *Καραμίτσα*³²⁹, εκεί που ο δρόμος κάμπτεται νότια, βρίσκεται μια μεταβυζαντινή εκκλησία της Παναγίας. Ακριβώς στην απέναντι πλευρά του δρόμου εντοπίζεται ένα σημαντικό λιθόκτιστο ανωγοκάτωγο ημιρεπωμένο, υπερβολικά στενόμακρο κτίριο (αναλογίες 1:4,73), εξωτερικών διαστάσεων 5,50 επί 26,00 μ. (εικ. 33). Ένας ντόπιος που είχε χτήματα εκεί διαβεβαίωσε ότι το μικροτοπωνύμιο λέγεται «Κελιά». Η πληροφορία επαληθεύεται από τα έγγραφα της εκκλησιαστικής περιουσίας:

*Εἰς τὸ χωρίον Πολένα εἶναι ναὸς τῆς Παναγίας καὶ ἔχει χωράφια στρέμματα 15 εἶναι καὶ χαλασμέναις μέσα καὶ ἔξω 26 καὶ εἰς αὐτοῦ χωρίον τὸ σύνορον εἶναι ναὸς τῆς Παναγίας καὶ ὀνομάζεται Καραμνήτζα, καὶ εἶναι μετόχη τοῦ Ἀνδρίου μοναστηρίου*³³⁰.

Και παρακάτω που απαριθμούνται τα κτήματα του Ανδρομονάστηρου διαβάζουμε:

*...καὶ τὴν ἄλλην μερέα τοῦ ποταμοῦ τῆς Βελίκας. ὅπου εἶναι περιοχὴν τῆς Μοθώνης. καὶ σύνορον τοῦ χωρίου Πολένας. Ἔχει ἐκκλησία καὶ εἶναι ναὸς τῆς Παναγίας. καὶ ὀνομάζεται Καραμνήτζα. Ἐκεῖ ἔχει καὶ χωράφια ζευγαρίου 1 καὶ εἰλαῖς ρίζαις 24 καὶ σικηαῖς 6*³³¹.

Πουθενά όμως δεν αναφέρεται κτίριο και μάλιστα κελιά στο μετόχι της Καραμίτζας. Άρα, θα κτίσθηκε μέσα στον 18ο αιώνα και θα καταστράφηκε σε κάποια από τις περιπέτειες του τόπου, πιθανώς από τον Ιμπραήμ ή κατά την επανάσταση του 1770.

329. G-McD, αρ. 2611 (σ. 148).

330. Ντόκος, Ἐκκλησιαστικὴ περιουσία (ὁπ. σημ. 77α), BNI, τ. 22, σ. 347.

331. Στο ἴδιο, τ. 22, σ. 369, πρβλ. τ. 21, σ. 135 καὶ τ. 22, σσ. 350, 371.

Το ενδιαφέρον στα Κελιά εντοπίζεται στην ανστηρότητα του πρισματικού όγκου, τις επιμήκεις αναλογίες, την ξύλινη στέγη, τα τοξωτά ανοίγματα, το εν γένει φρουριακό ύφος με τις πολεμίστρες. Χαρακτηριστικά που συναντάμε δηλαδή σε κτίρια της τουρκοκρατίας και μάλιστα «πρὶν ἂπὸ τὴν ἐπικράτηση τῆς μορφολογίας τῆς πλαισιωτῆς ξυλοκατασκευῆς στὸν ὄροφο»³³². Μια ομάδα σπιτιῶν στα Κοντοβουνία, αναμφίβολα ἡ πιο ενδιαφέρουσα, συγκεντρώνει κάποια ἀπὸ τα παραπάνω γνωρίσματα. Εἶναι ἀνὰ τα που ονομάσαμε «προεπαναστατικά μακρινάρια»³³³ ἢ *μακριναρίκια*³³⁴ σύμφωνα με το τοπικὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα³³⁵.

Σε κάθε ἓνα ἀπὸ καμιά δεκαριά χωριά: Ποταμιά, Παιδεμένον, Μάλη, Πάνω Λεντεκάδα, Ραφτόπουλου, Ασούτενα, Σελά, Ζαγάρενα, Σαρακηνάδα καὶ Μπαρμπόπλου (Βαρμπόπη)³³⁶, ὑπάρχει τουλάχιστον ἓνα, σπανίως περισσότερα, σπίτια που ενσωματώνουν κάποια ἀπ' τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Γενικά μπορούμε νὰ τα αναγάγουμε στὴν ὀψιμη τουρκοκρατία. Δύο μάλιστα, ἔχουν εγχάρακτες χρονολογίες που τα τοποθετοῦν στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες πρὶν τὴν ἐπανάσταση. Συγκεκριμένα: 1807 τὸ παράδειγμα στὸν Σελά καὶ 1812 στὸν Παιδεμένον³³⁷. Ἡ προφορικὴ παράδοση ἀπὸ τὴν ἄλλη, θέλει τα σπίτια τῆς Ποταμιάς καὶ τῆς Μάλης νὰ τα κατοικεῖ Τούρκος αγάς.

Τα προεπαναστατικά *μακριναρίκια* τῶν Κοντοβουνίων, ἀνήκουν στὸν τύπο τοῦ ἐλεύθερου στὸν χώρο επιμήκους παραλληλεπίπεδου κτιρίου που ἀναπτύσσεται σε δύο ἐπίπεδα. Δηλαδή κατῶι καὶ ἀνωί. Ἡ καθ' ὕψος λειτουργικὴ διάκριση γίνεται σαφῆς: διαμονή, φαγητό καὶ ὕπνος τῆς οἰκογένειας στὸν κυρίως χώρο τοῦ ἀνωγίου· ἀποθήκη, στάβλος καὶ λοιπές βοηθητικὲς λειτουργίες στὸ κατῶι. Ἡ θέση τους στὸν χώρο εἶναι χαρακτηριστικὴ, βρῖσκονται στὶς παρυφές ἢ στὸ υψηλότερο σημεῖο τῶν οικισμῶν. Διατάσσονται με τὸν μεγάλον ἀξονα πάντοτε κάθετο στὶς υψομετρικὲς καμπύλες. Για νὰ ἀποφευχθεῖ τὸ κόστος ἐκσκαφῆς στα βραχώδη γενικά ἐδάφη, τὸ κατῶι περιορίζεται στὸ μισό τῆς κάτοψης τοῦ ἀνωγείου, ἔχουμε μ' ἄλλα λόγια ἡμιανωγοκάτωγους τύπους (ἡμιδιώροφα). Οἱ ἐξωτερικὲς

332. Μπούρας, Κατοικίες καὶ οἰκισμοί (ὁπ. σημ. 110), σ. 48.

333. Ὁ ὅρος *μακρινάρι* καὶ *μακρινάρια* δεν ἀναφέρεται μόνο στα στενόμακρα σπίτια ἀλλὰ καὶ σε χωράφια με ἀντίστοιχες ἀναλογίες γι' αὐτό καὶ ἀπαντάται σαν τοπωνύμιο, βλ. G-McD, αρ. 4333-3α (σ. 186)· Χ. Κωνσταντινόπουλος, Τὸ τοπωνυμικὸ τῆς Γλαντισιάς (Μυγαδalis) Γορτυνίας, Γορτυνιακά, τ. 2 (1978), σ. 147 αρ. 201.

334. «μακρυλαρίκι ἀνωκάτωγο» γράφει ὁ Λουκόπουλος, *Αἰτωλικαὶ οἰκῆσεις* (ὁπ. σημ. 320), σσ. 47-48.

335. Ελάχιστα εἶναι τὰ δημοσιεύματα που γνωρίζω γιὰ τὸ θέμα, βλ. Φ. Λίτσας, *Συμβολὴ εἰς τὴν μελέτην τοῦ Τριφυλιακοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος (Πάθη φωνηέντων)*, Αθήνα 1968· Α. Τζαμαλή, Ὁ ἰδιωματικὸς λόγος στὴν ἐπαρχία Μεσσηνίας, *Πρακτικά τοῦ ΣΤ' ΔΣΠΣ (= Πελ. Παρ. 24)*, τ. 3 (2001-2002), σσ. 351-359· ἡ ἴδια, *Διαλεκτικὰ φαινόμενα ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς ὄρεινῆς Πυλίας, Μεσσηνιακά Χρονικά*, τ. 2 (2000-2002), σσ. 530-536.

336. Βλ. πίν. 21 καὶ εικ. 34-47.

337. Ὁ παπα-Ἰωάννης Σταυριανόπουλος, *Τὸ χωριὸ μου Παιδεμένον, νῦν Φλεσιάς*, Αθήνα 1970, σ. 35, διαβάξει στὸ ἀγκωνάρι: 1803.

διαστάσεις των ορθογωνίων έχουν πλάτος από 5,00-5,50 μ. και μήκος από 11,00-12,25 μ. (σχέδ. 22). Το μέσο μικτό εμβαδόν στα ανώγια είναι 61 τετραγωνικά μ. Αν αφαιρέσουμε τα πάχη των τοίχων που κυμαίνονται από 60-70 εκατοστά, προκύπτει καθαρή ωφέλιμη επιφάνεια 42 τετραγωνικών μ. Οι αναλογίες των πλευρών έχουν μια σχέση 1:2,05 που φτάνει το 1:2,44 και μέση αναλογία 1:2,18 (πίν. 21). Οι στέγες κατασκευάζονται ξύλινες, πάντα τριόριχτες, κεραμοσκεπείς ή καλυμμένες με πλάκες. Η προσπέλαση στο ανώι γίνεται με πέτρινη εξωτερική κλίμακα προσκολλημένη στην κύρια μακριά πλευρά. Καταλήγει σε μεγάλων διαστάσεων (3,0 επί 4,0 μ.) «ηλιακό» που φέρεται σε ημικυλινδρικό θόλο.

Η θύρα εισόδου από τον ηλιακό στο ανώι με συρταρωτή *αμπάρα*, ανοίγεται στο μέσο της μακριάς πλευράς. Η θέση της ορίζει αυτόματα στο κτίριο κύρια πλατυμέτωπη πρόσοψη και δευτερεύουσα στο πίσω μέρος. Αντίστοιχα, η τοποθέτηση στο κεκλιμένο έδαφος, διακρίνει: «κύρια στενή» όψη στην κλήση, και στενή τυφλή αυτή με το κεντρί, εκεί που το σπίτι βυθίζεται στο έδαφος. Έχουμε λοιπόν πολυμέτωπα κτίρια. Η «κύρια πλατιά» πλευρά βρίσκεται προσανατολισμένη, σχεδόν πάντοτε, στο νοτιοανατολικό τεταρτημόριο. Κατά συνέπεια, η καλή στενή όψη βλέπει βορειοανατολικά ή νοτιοδυτικά, ανάλογα με τον γενικό προσανατολισμό, στη θέα και τον οικισμό (σχέδ. 23).

Το εσωτερικό του ανωγείου μπορεί να είναι δίχωρο, όπως στην Ποταμιά (σχέδ. 24) ή να παραμένει αδιαίρετο μονόχωρο όπως στη Μάλη (σχέδ. 25). Τα στοιχεία του πεζουλιού με τον εσωτερικό φούρνο (εικ. 49), το παραπόρτι και την οργάνωση του χώρου σε δύο περιοχές που είδαμε στο μονόχωρο καλύβι του Παιδεμένου διατηρούνται και εδώ. Επάνω από την επιφάνεια που αντιστοιχεί στο κατώι κατασκευάζεται ξύλινο πάτωμα, το τελευταίο δομικό στοιχείο ονοματοδοτεί τον επίσημο χώρο του σπιτιού που εκτός από «πάτωμα» λέγεται και *σάλα*. Η τελευταία φωτίζεται από ένα, συνήθως δύο, μικρά παράθυρα της «κύριας στενής» πλευράς, που αγναντεύουν τη θέα, και άλλα τόσα που ανοίγονται στις μακριές πλευρές. Απέναντι, στην «περιοχή της φωτιάς», το δάπεδο μένει χωμάτινο. Αυτό, μαζί με τη διαμόρφωση του τοίχου που καταλήγει σε κεντρί, αποτελούσαν ηθελημένα μέτρα παραδοσιακής πυροπροστασίας. Στους τοίχους, που εσωτερικά επιχρίονται με ασβεστοκονίαμα, ανοίγονται χρηστικές κόγχες, ισλαμικού ενίοτε επηρεασμού.

Στον μικρό υπόβολο ισόγειο χώρο κάτω απ' τον ηλιακό, αποθηκεύουν ξύλα ή δένουν το χοιρινό, οπότε και τον ονομάζουν *κουμάσι*. Ακριβώς παράπλευρα ανοίγεται η πόρτα του κατωγιού με διευρυμένο πλάτος για να χωράνε τα μεγάλα ζώα. Το κατώι είναι περιορισμένο, σκοτεινό και χαμηλό. Στο μακρινάρι της Ποταμιάς ανοίγονται πέντε ορθογώνιες οπές στο ύψος του ματιού σαν πολέμιστρες. Στα παλιότερα παραδείγματα απουσιάζει ο ποταμός στο πάτωμα, τα εγκάρσια πατόξυλα το πολύ 5,50 μέτρων πακτώνονται στους τοίχους κατά το κτίσιμο και προβάλλουν στις όψεις. Ίδιο πλάτος έχουμε και στα Κελιά της Καραμίτσας. Να, λοιπόν, που χρειάζεται να θυμηθούμε τις «τραβέρσες» του Γραδενίγου.

Το μοναδικό συνθετικό στοιχείο που διασκεδάζει τον απέριπτο και συμπαγή πρισματικό όγκο του προεπαναστατικού μακριναριού είναι ο ηλιακός. Το πιο επιβλητικό όμως που τα διακρίνει μορφολογικά είναι το ύψος της «κύριας στενής» όψης. Με τις υψηλές αναλογίες και το ένα αξονικό ή το συμμετρικό ζεύγος, των μικρών τοξωτών παραθύρων στον όροφο. Στα ανοίγματα και μάλιστα στα ανώφλια εξαντλείται και η όποια διακοσμητική διάθεση. Τα ημικυκλικά υπέρθυρα αποτελούνται από δύο ή σπανιότερα έναν μονολιθικό επιμελώς πελεκημένο ασβεστόλιθο. Έχουν το μέτωπο σε μικρή υποχώρηση, τα περιβάλλει είτε λίθινη οδοντωτή ταινία (εικ. 51-52) είτε απλή στενή σειρά από λίθους ή πλίνθους. Ειδικά οι θύρες έχουν στο τόξο εγχάρακτα ζιγκ-ζαγκ³³⁸ και τις περιβάλλει δεύτερο επάλληλο ανακουφιστικό τόξο, που μορφώνεται από λίθινους θολίτες στους οποίους παρεμβάλλονται ερυθροί πλίνθοι (εικ. 48). Στις εσωτερικές όψεις των ανοιγμάτων κατασκευάζεται σε υψηλότερη στάθμη χαμηλωμένο τόξο που μπορεί να δημιουργεί ανοιχτή κόγχη με την προσθήκη οριζοντίου σανιδώματος (εικ. 50).

Ίδιας μορφής σπίτια συνάντησα στα *Σουλιμοχώρια*: στο Άνω Ψάρι και τουλάχιστον πέντε στο Πάνω Σουλιμά (εικ. 53-55). Επίσης τα είδα στην Πολιανή, στην Καρδαμύλη και στο Πρασείο της Μάνης· εκεί σώζεται και το παλιότερο ενεπίγραφο απ' όσα ξέρω με χρονολογία 1704³³⁹. Τέτοια θα ήταν και τα σπίτια που είδε ο Τζελεμπή στην Αρκαδιά. Δημοσιευμένα παραδείγματα περισσότερο ή λιγότερο εντυπωσιακά, βρίσκουμε στην Ανδρίτσαινα³⁴⁰, τη Βρόστενα Αιγιαλείας³⁴¹, τα Καλάβρυτα³⁴², το Στράτο Αιτωλοακαρνανίας³⁴³, το Σούλι της Ηπείρου³⁴⁴, την Καμενίτσα και το Γαρδίκι της Αλβανίας³⁴⁵ και αλλού³⁴⁶. Ήταν προφανώς αρκετά διαδεδομένα.

338. Γνωστό διακοσμητικό θέμα στην τουρκοκρατία, πρβλ. Β. Χριστόπουλος, *Ἀχαΐα, ΕΠΑ*, τ. 4 (1990), σ. 38 εικ. 56· Cooper, *Σπίτια Μορέα* (όπ. σημ. 216), σ. 160· Δημητροκάλλης, *Ἀγνωστοί Ναοί* (όπ. σημ. 117), τ. 1 (1990), σσ. 44, 50.

339. Σαΐτας, Μάνη (όπ. σημ. 324), σ. 71 εικ. 44.

340. Χ. Μπούρας, *Ἡ προσφορά τοῦ Ἀναστάσιου Ὁρλάνδου στὴ μελέτῃ τῆς λαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, στο *Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος, ὁ ἄνθρωπος καὶ τὸ ἔργον του*, Αθήνα 1978, σσ. 590-591.

341. Δ. Πάλλας, *Μεσαιωνικά καὶ νεώτερα μνημεία. Παλαιὸν ἀρχοντικὸν εἰς Βρόστενα Αἰγιαλείας*, ΑΔ, τ. 16, Κείμενον (1962), σσ. 145-147 καὶ Πίνακες: πίν. 124.

342. Χριστόπουλος, *Ἀχαΐα* (όπ. σημ. 338), σ. 30 εικ. 38· Δ. Βέρρας, *Τὸ ἀρχοντικὸ τῆς Παλαιολογίνας στὰ Καλάβρυτα, Πρακτικὰ τοῦ Β' Τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν* (= Πελ. Παρ. 11), 1986, σσ. 273-292 καὶ πίν. 18-24.

343. Κ. Παπαϊωάννου, *Ἡ παραδοσιακὴ ἀγροτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*, Ἀνάπτυπο ἀπὸ τὰ *Πρακτικὰ τοῦ Α' ἀρχαιολογικοῦ καὶ ιστορικοῦ συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας*, Αθήνα 1991, σ. 538 καὶ πίν. 99.

344. Α. Πολίτη, *Τὸ Σούλι τῆς Ηπείρου. Οἱ οἰκισμοὶ καὶ ἡ ἱστορία τους*, Αθήνα 1992· Β. Ψμούλη, *Σούλι καὶ Σουλιώτες*, Αθήνα 1998, σσ. 189-193.

345. Ν. Μουτσόπουλος, *Παραδοσιακὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Μακεδονίας (15ος-19ος αἰώνας)*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 15-17· Ε. Riza καὶ Ρ. Thomo, *Ἀλβανία, ΒΠΑ*, σσ. 21-23.

346. Μπούρας, *Κατοικίες καὶ οἰκισμοὶ* (όπ. σημ. 110), σσ. 48-49.

Για πολλούς έχουν μεσαιωνική καταγωγή³⁴⁷. Μία σύγκριση εδώ με τους λεγόμενους «πύργους», όπως αυτός της Πολιανής (εικ. 56-57), τις οχυρές δηλαδή κατοικίες της Πελοποννήσου, τη θεωρώ αυτονόητη. Ουσιαστικά πρόκειται για τον ίδιο τύπο σπιτιού: όταν κυριαρχεί στον όγκο η έννοια του ύψους μιλάμε για «πύργο», ενώ όταν κυριαρχεί το μήκος, για «μακρινάρι». Οι πύργοι στην Τουρκοκρατία ήταν πολύ διαδεδομένοι, και μόνο από το τοπωνυμικό της Καλαμάτας για παράδειγμα, μπορούμε να εξάγουμε 25 αναφορές σε ιδιωτικούς πύργους³⁴⁸. Το θέμα των πύργων ανέσυρε στην επιφάνεια η σπουδαία μελέτη του Ιορδάνη Δημακόπουλου, στην οποία ο συγγρ. αντιμετωπίζει επιτυχώς, νομίζω, τα θέματα καταγωγής και συνέχειας³⁴⁹. Το μόνο που επισημαίνω είναι να θυμίσω τον τρόπο μέσω του οποίου γεννιούνται και εξελίσσονται οι μορφές: από τις απλούστερες στις σύνθετες, από το μακρινάρι στον πύργο.

Μακρινάρια με τοξωτά ανοίγματα εξακολουθούν να χτίζονται τα πρώτα χρόνια μετά την επανάσταση. Το διαπιστώνουμε σε ενεπίγραφο του 1838 στο Ραφτόπουλο (εικ. 58-59) ή σ' ένα υπέρθυρο του 1841 στο Κλωνί (εικ. 60). Με την έναρξη της εντατικής ανοικοδόμησης η τοξωτή μορφή εγκαταλείπεται. Αντιθέτως ο κτιριολογικός τύπος του προεπαναστατικού μακριναριού θα αποτελέσει το «αρχέτυπο» πάνω στο οποίο στηρίχτηκε το καινούριο κτιριακό περιβάλλον, αυτό που αποκαλύπτεται σήμερα μπροστά μας όταν επισκεπτόμαστε τα χωριά των Κοντοβουνίων.

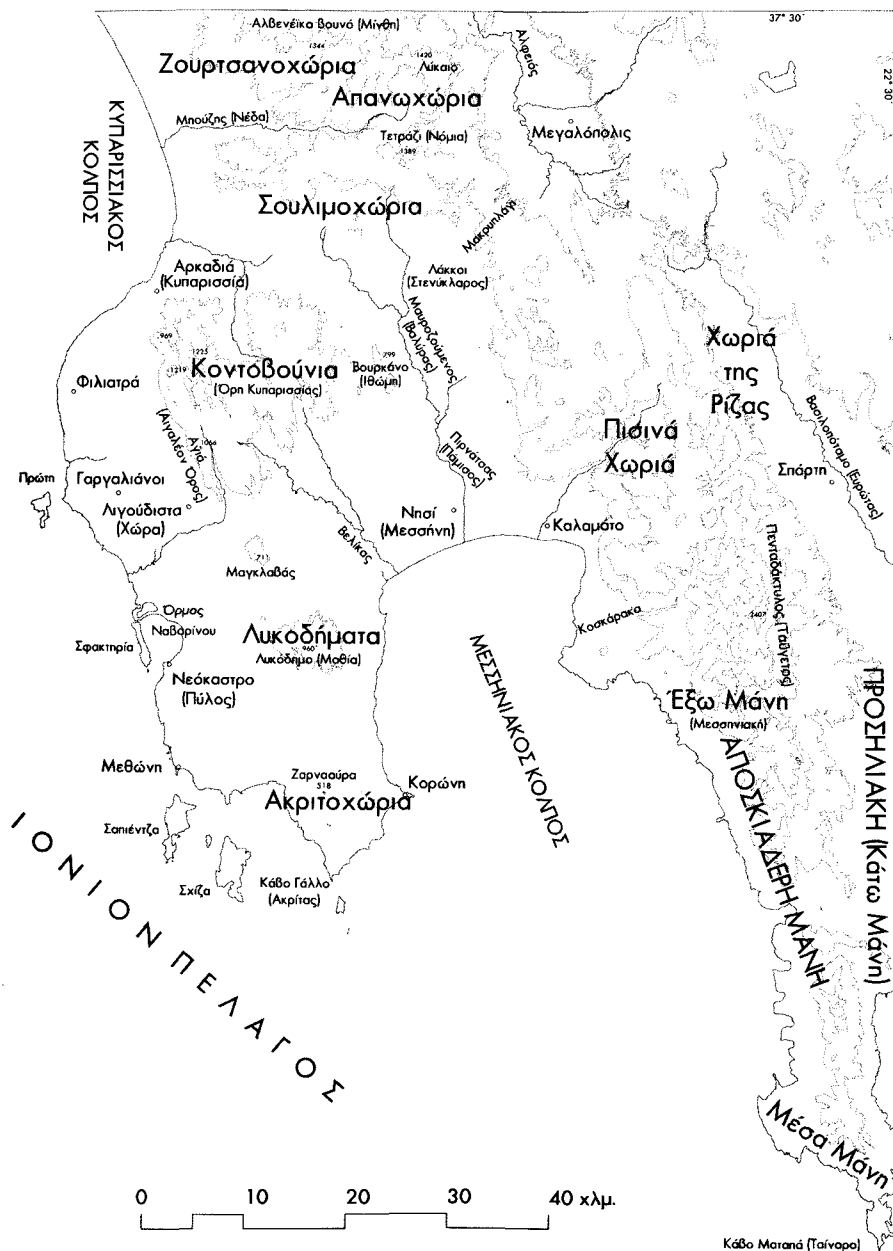
347. Ν. Μουτσόπουλος, *Ἑλλάδα, ΒΠΑ*, σ. 399 εικ. 107· Πετρονώτης, *Ἀρχαδία* (όπ. σημ. 293), σ. 212 εικ. 67· Ἐ. Δεληγιάννη-Δωρῆ, *Ἐπιβίωση τῆς βυζαντινῆς καὶ νέες μορφές τῆς μεταβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς*, Αθήνα 1993, σσ. 25-35.

348. Βαγιακάκος, *Τοπωνυμικό Καλαμάτας* (όπ. σημ. 169), σ. 542.

349. Δημακόπουλος, *Πύργοι* (όπ. σημ. 204), σσ. 377 κ.εξ.

IV. ΠΙΝΑΚΕΣ, ΣΧΕΔΙΑ, ΧΑΡΤΕΣ ΚΑΙ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

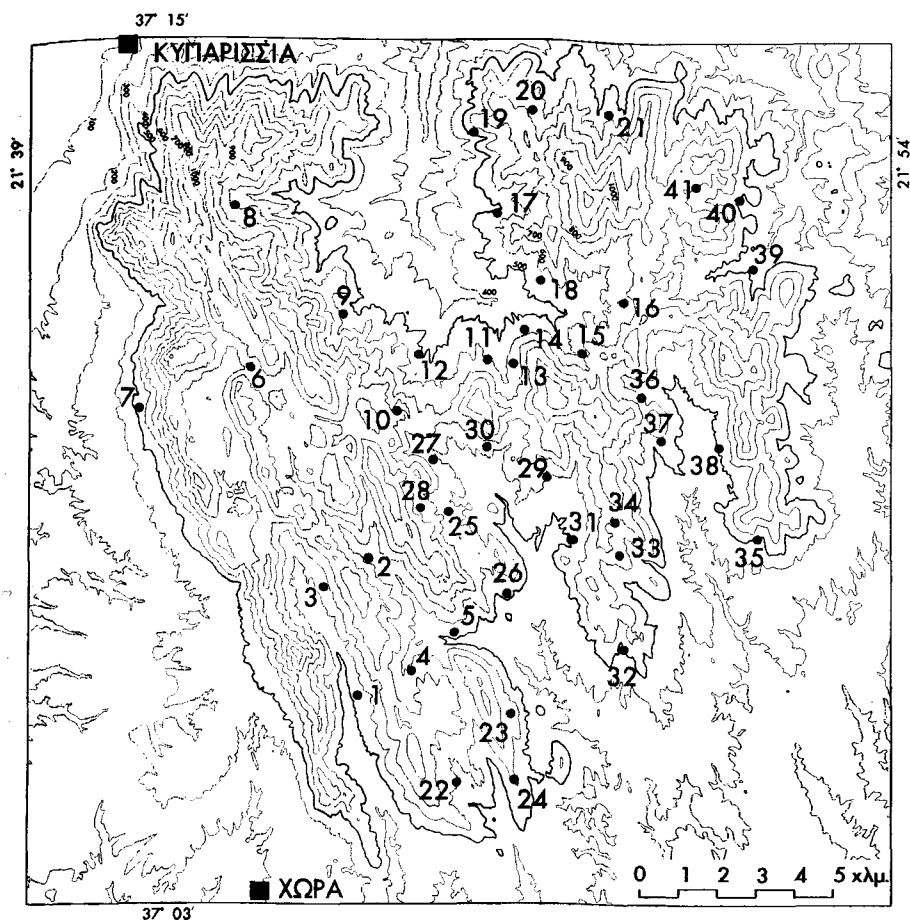
(Συνεχής αρίθμηση)

1. Χάρτης νοτιοδυτικής Πελοποννήσου.

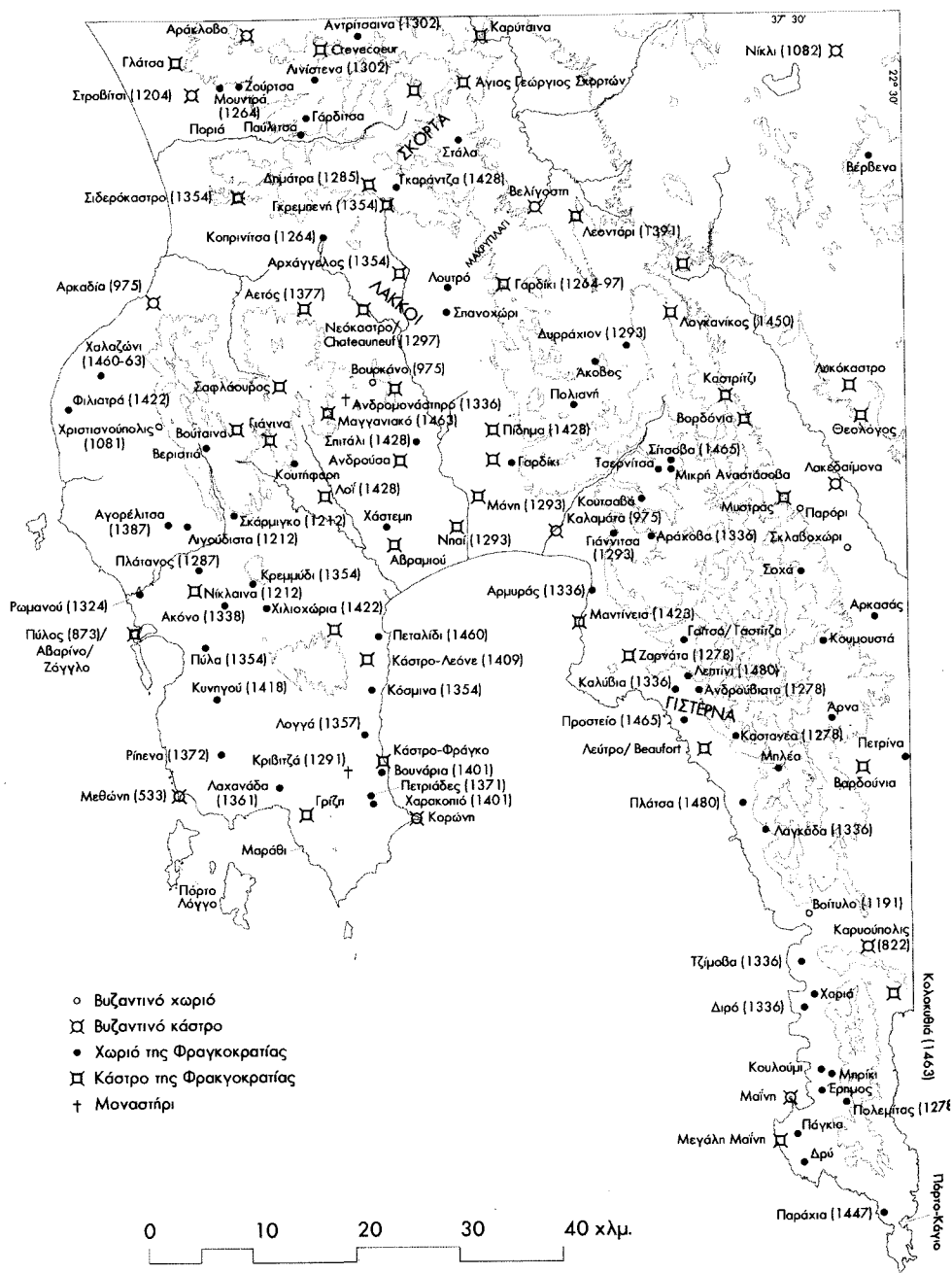
α/α	Παλιό παραδοσιακό τοπωνύμιο	Νέο-επίσημο ή καθαρευουσιάνικο τοπωνύμιο/ Δήμος ή Κοινότητα	Έτος μετονο- μοσίας	Αρ. στο G-McD	Κωδικός στο ΛΟΠ	Σημερινή κατά- σταση χωριού
1	Σαίμ ηρίκι του, Σαηρίκι τὸ	Μεταξάδο ή/ Δ. Νέοτορος	1927	6981	2471	
2	Ποταμιά ή	Δ. Νέοτορος		6607	3484	εγκαταλελειμ- μένο
3	Βεριστιά, Βερεσιτιά ή	Σταυρός ό/ Δ. Νέοτορος	1956	1002	3931	εγκατ/μένο
4	Παιδεμένου τοῦ	Φλεσιάς ή/ Δ. Νέοτορος	1915	5852	4252	
5	Άλκικοντούζι τὸ	Παλαιόν Λουτρὸν τὸ/ Δ. Νέοτορος	1927	354	3122	
6	Μάλη ή	Δ. Φιλιτρῶν		4361	2297	
7	Κερασιά ή	Κερασέα ή/ Δ. Φιλιτρῶν		2942	1667	ερεπωμένο
8	Πάνου Λεντεκάδα ή	Άγία Τριάς ή/ Κ. Τριπύλας	1956	6104	72	εγκατ/μένο
9	Ραφτόπουλο τὸ	Ραφτόπουλον τὸ/ Κ. Τριπύλας		6753	3586	
10	Άσουτένα ή	Παλαιά Βρύση ή/ Κ. Τριπύλας	1930	732	769	προς εγκατά- λειψη
11	Λικουδέσι τὸ	1970: Χρυσικός ό, Λικουδέσιον τὸ/ Κ. Τριπύλας		4250	2247	προς εγκ/ψη
12	Κλωνί τὸ	Κλωνίον τὸ/ Κ. Τριπύλας		3038	1730	ερεπωμένο
13	Τριπύλα ή	Κ. Τριπύλας		7926	4114	
14	Άναλυτή ή			482	413 αταύτιστο	τοπωνύμιο
15	Λαντζουνάτου τοῦ, Λαντζουνάτο τὸ	Λαντζουνάτον τὸ/ Κ. Τριπύλας		3905	2076	
16	Καλογερέσι τὸ	Καλογερέσιον τὸ/ Κ. Τριπύλας		2393	1346	
17	Σελά τοῦ	Σελλάς ό/ Κ. Τριπύλας		7016	3731	
18	Λεσοβίτη τοῦ, Λεσοβίτῃ τὸ	Άνυδρον τὸ/ Κ. Τριπύλας	1927	3972	444	προς εγκ/ψη
19	Καλοπαιδα ή			2416	1357 αταύτιστο	τοπωνύμιο
20	Σαρακινάδα ή	Κρουονέριον τὸ/ Δ. Άετοῦ	1956	6985	1977	
21	Βαριμπόπη τοῦ, ή, Βαριμπόπη τὸ	1927: Άριά ή, 1928: Μοναστήριον τὸ/ Δ. Άετοῦ		906	2544	
22	Μανιάκη τοῦ, Μανιάκι τὸ	Μανιάκιον τὸ/ Δ. Ποποφλέσσα		4396	2320	
23	Πάνω Κοντογόνι, τὸ	Παπαφλέσσας ό/ Δ. Παπαφλέσσα	1915	6132	3215	προς εγκ/ψη
24	Κάτου Κοντογόνι τὸ, Κοντογόνη τοῦ	Κοντογόνιον τὸ/ Δ. Παπαφλέσσα		3221	1783	
25	Πάνω Βούτενα ή	Άνω Βούταινα ή/ Δ. Άριστομένους		6128	736	
26	Κάτου Βούτενα ή	Κάτω Βουταιίνα ή/ Δ. Άριστομένους		2863	737	
27	Μάκρενα ή	Μάκραίνα ή/ Δ. Άριστομένους		4326	2281	προς εγκ/ψη
28	Παπαγιώρ(γ)η τοῦ			6150	3207 αταύτιστο	τοπωνύμιο
29	Χαλβάτου τοῦ	Κεφαλόβρυσον τὸ/ Δ. Άριστομένους	1956	8381	1693	
30	Κουλουκάδα ή	Κουλκάδο ή/ Δ. Άριστομένους		3437	1856	
31	Λαγκάδα ή				2033 αταύτιστο	οὔτε ως μικρο- τοπωνύμιο
32	Ζαπάνη τοῦ, Ζαπάνη τὸ	Κ(α)ρυόβρυση ή/ Δ. Άριστομένους	1927	2066	1570	ερεπωμένο
33	Πουλίτη τοῦ, Πουλίται τὸ	Πουλίσαιον τὸ/ Δ. Άριστομένους		6622	3493	
34	Ράδου τοῦ	Περδικόβρυση ή/ Δ. Άριστομένους	1927	6709	3302	
35	Δραϊνό ή	Κ. Τρικόρφου		1945	1051	
36	Ξερακάσι τὸ	Πολιοκόροτρον τὸ/ Κ. Τρικόρφου	1961	5726	3114	
37	Κυνηγοῦ τοῦ	1958-59: Παλαιόκαστρο τὸ, 1961: Κυνηγός ό/ Κ. Τρικόρφου		3734	1994	
38	Ζανάρενα ή	Κορομπιλέα ή/ Κ. Τρικόρφου	1927	2041	1805	
39	Κεφαλινού τοῦ	Κεφαλινός ό/ Δ. Θώμης			1689	
40	Λοῦμι τὸ	Ρευμαπά ή/ Δ. Θώμης	1927		3609	
41	Χρυσόβα ή	Χρυσότοπος ό/ Δ. Θώμης	1927		4421	προς εγκ/ψη

2. Κατάλογος οικισμῶν περιοχῆς μελέτης.

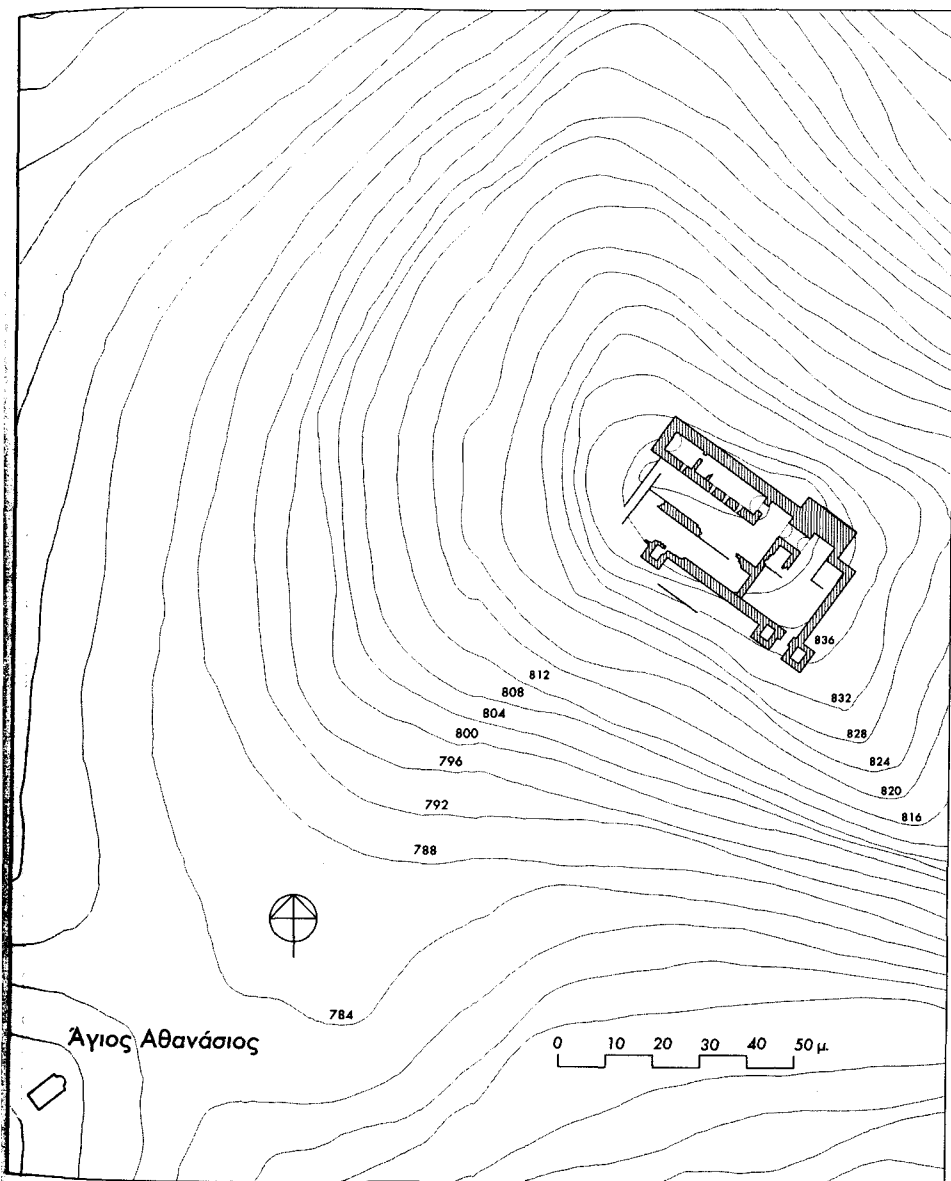

1. Σαπρίκι (Μεταξάδα)	14. Αναλυτή	28. Παπαγιώρη
2. Ποταμιά	15. Λαντζουνάτου	29. Χαλβάτσου (Κεφαλόβρυσον)
3. Βερισιτιά (Σταυρός)	16. Καλογερέσι	30. Κουλουκάδα
4. Παιδεμένου (Φλεσιάς)	17. Σελά	31. Λαγκάδα
5. Αλγκοντούζι (Παλαιόν Αουτρόν)	18. Λεσοβίτη (Άνυδρον)	32. Ζαπάνη (Καρυόβρυση)
6. Μάλη	19. Καλοπαίδα	33. Πουλίτσι
7. Κερασιά	20. Σαρακηνάδα (Κρυονέριον)	34. Ράδου (Περδικόβρυση)
8. Πόνου Λεντεκάδα (Αγία Τριάς)	21. Βαριμπόπη (Μοναστήριον)	35. Δραίνα
9. Ραφτόπουλο	22. Μανιάκι	36. Ξεροκάσι (Παλαιόκαστρον)
10. Ασούτενα (Παλαιά Βρύση)	23. Πάνω Κοντογόνι (Παπαφλέσσας)	37. Κυνηγού
11. Λυκουδέσι	24. Κάτου Κοντογόνι	38. Ζαγάρενα (Κορομπλέα)
12. Κλωνί	25. Πάνω Βούτενα	39. Κεφαλινού
13. Τριπύλα	26. Κάτου Βούτενα	40. Λούμι (Ρευμαπά)
	27. Μάκρενα	41. Χρύσοβα (Χρυσότοπος)

3. Οικισμοί Κοντοβουνίων (περιοχή μελέτης).

4. Μεσαιωνικός χάρτης νοτιοδυτικής Πελοποννήσου.

5. Κάστρο Σαφλάουρου.

a/a	Οικισμοί:	Έτος	1689		1699			1700	
			Απογραφή Comer	Territorio	Καταγραφή της Εκκλησιαστικής περιουσίας	Αριθμός εκκλησιών	Επισκοπή Αι/ Μνημόνη Χρ	Απογραφή Grimani	Territorio
1	Σαπρίκι/ Σαπρίκην		Saprichi	Αρ	Σαπρίκι -κν	2+3 χαλ	Αν	Saprichi	Αρ
2	Ποταμιά		Potamia	Αρ	Ποταμιά -μία	1+1 χαλ	Αν	Potamia	Αρ
3	Βερισιτιά		Veristia	Αρ	Βερισιτιά	1+3 χαλ	Αν	Veristia	Αρ
4	Παιδεμένου		Pedhememú	Αρ	Παιδεμένου	2+3 χαλ	Αν	Pedemenú	Αρ
5	Αλκοντούζι								
6	Μάλη		Mali	Αρ	Μάλη	1+13 χαλ	Χρ	Malli	Αρ
7	Κερασιά								
8	Πάνου Λεντεκάδα		Lendecada	Αρ	Λεντεκάδα	3+24 χαλ	Χρ	Lendecada	Αρ
9	Ραφτόπουλο		Raftopullo	Αρ	Ραυτόπουλου	2+15 χαλ	Χρ	Raftopolo	Αρ
10	Ασούτενα		Assistena	Αρ	Ασούτενα	1+5 χαλ	Αν	Assutena	Αρ
11	Λικουδέσι		Licudhessi	Αρ				Licudessi	Αρ
12	Κλωνί/ Κλονή							Clogni	Αρ
13	Τριπύλα		Tripila	Αρ	Τριπύλα	2+3 χαλ	Αν	Tripilla	Αρ
14	Αναλυτή							Analiti	Αρ
15	Λαντζονάτου		Lanzonatú	Αρ	Λατζονάτου	2+3 χαλ	Αν	Lassonatú	Αρ
16	Καλογερέσι		Calogheresci	Αρ	Καλογερέσι -ση	1+20 χαλ	Αν	Calogeresi	Αρ
17	Σελά		Sela	Αρ	Σελά	2+23 χαλ	Χρ	Sella	Αρ
18	Λεσοβίτη/ Λεσοβίτη				Λεσοβίτη	4 χαλ	Χρ	Lescoviti	Αρ
19	Καλοπαιδα				Καλοπαιδα			Calopedia	Αρ
20	Σαρακινάδα		Sarachinada	Αρ	Σαρακινάδα	4+10 χαλ	Χρ	Sarachinada	Αρ
21	Βαριμπόμπη		Varibobi	Αρ	Βαριμπόμπη	2+16 χαλ	Χρ	Varibombi	Αρ
22	Μανιάκι/ Μανιάκην				Μανιάκι -κν				
23	Πάνω Κοντογόνη				Κοντογόνη	1	Αν	Condogni	Μ
24	Κάτου Κοντογόνη		Codoguni	Μ					
25	Πάνω Βούτενα		Vutena	Αρ	Βούτενα	2	Αν	Vuttena	Αρ
26	Κάτου Βούτενα								
27	Μάκρενα		Macrena	Αρ	Μάκρενα	2+5 χαλ	Αν	Macrena	Αρ
28	Παπαγιώρη		Papà Giorgi	Αρ	Παπαγεώργη	1+5 χαλ	Αν	Papagiorgi	Αρ
29	Χαλβάτσου		Ghalvazzo	Μ	Χαλουβάτζου	4+10 χαλ	Αν	Calvazzo	Μ
30	Κουλουκάδα				Κλουκάδα	2+6 χαλ	Αν	Culcada	Μ
31	Λαγκάδα		Lagadha	Μ	Λαγάδα	1+9 χαλ	Αν	Langada	Μ
32	Ζαπάνη				Ζαπάνη	6 χαλ	Αν	Sopandi	Αν
33	Πουλίτσι/ Πουλίτση				Πουλίτζι	1+6 χαλ	Αν	Polizzi	Μ
34	Ράδου		Radhú	Μ	Ράδου	2+10 χαλ	Αν	Rados	Μ
35	Δραίνα				Δραίνα	1+11 χαλ	Αν	Draina	Αν
36	Ξεροκάσι				Ξεροκάσι	6 χαλ	Αν	Xerocassi	Αν
37	Κυνηγού		Chiniqu alto (.)	Μ	Κυνηγού	2+6 χαλ	Αν	Chiniqu	Αν
38	Σαγάρενα				Σαγάρενα	1+4 χαλ	Αν	Sogarena	Αν
39	Κεφαλινού				Κεφαλινού	2+4 χαλ	Αν	Cheffalinú	Αν
40	Λούμι		Lumi	Αρ				Lumi	Αρ
41	Χρίσσβα		Ghrissova	Αρ	Χρίσσβα	2	Αν	Crisaffa	Αρ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ: Αετ = Άετοῦ, Αν = Ανδρούσας/ Andrusa, Αρ = Αρκαδίας/ Arkadia, Αροτ = Άριστομένους, Βελ = Βελύρας, Εμπλ = Εμπλακίων/ Emblakika, Κ = Κοντοβούνια,

6α. Τύποι τοπωνυμίων στις νεότερες πηγές 1689-1700.

a/a	1704		1815		1829		1836
	Pacifico/Alberghetti	Territorio	Pouqueville	Καζάς/ Βιλαέτι	Expédition Scientifique de Morée	Καζάς/ Βιλαέτι	Πρώτη επίσημη εμφάνιση μετά από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους
1	Saprichi	Ap	Sapriki	Ap(K)	Sapriki	Ap	Σαμπρίκι Φλεσ
2	Potamia	Ap	Potamia	Ap(K)	Potamia	Ap	Ποταμιά Φλεσ
3	Vristia	Ap	Veristia	Ap(K)	Vérestia	Ap	Βερεστιά Φλεσ
4	Pedemeno	Ap	Pedemanon	Ap(K)	Pédéménou	Ap	Πεδεμένου Φλεσ
5			Alicondouri	Ap(K)	Alikondousi	Ap	Άλικοντοούζι Φλεσ
6	Magli	Ap	Khali	Ap(K)	Mali	Ap	Μαλή Τριπ
7							
8	Endecada	Ap	Leudecassa	Ap(K)	Ledekada	Ap	Λεντεκάδα Τριπ
9	Rastepulo	Ap	Raphtopoulou	Ap(K)	Phaphtopoulou	Ap	Ραφτόπουλον Τριπ
10	Assutena	Ap	Assouténa	Ap(K)	Asouténa	Ap	Άσουτένα Τριπ
11	Licudes	Ap	lycoudessi	Ap(K)	lykoudési	Ap	Λικουδέσι Τριπ
12	Clogni	Ap	Clôni	Ap(K)	Kloni	Ap	Κλονί Τριπ
13	Tripizza	Ap	Trisselou	Ap(K)	Trypila	Ap	Μιτύλα Τριπ
14							
15			Lauzunatou	Ap(K)	Landzonato	Ap	Λαντσανάτου Τριπ
16			Calogeressi	Ap(K)	Kalogérési	Ap	Καλογερέσι Τριπ
17	Sella	Ap	Léla	Ap(K)	Séla	Ap	Σελά Τριπ
18	Lesouiti/ Lescouiti	Ap	Lessoviti	Ap	Lésoviti	Ap	Λεσοβίτι Τριπ
19	Calò pedi	Ap					
20	Sarachinada	Ap	Sarakinada	Ap(K)	Sarakinada	Ap	Σαρακινάδα Αετ
21	Varilambi	Ap	Varibopi	Ap(K)	Varybopi	Ap	Βαρυμπόπι Αετ
22			Mariaki	N	Maniaki	N	Μανιάκι
23	Condagogni	M			Londagoni	An	Κοντογόνη
24							
25	Vutena	Ap	Valena	Ap(K)	Vouténa	Ap	Βότενα Τομ
26							
27	Machiera	Ap	Kachrcna/ Micréna	Ap(K)/ N	Makréna	Ap	Μάκρενοι Τομ
28	Papà Giorgi	Ap					
29	Caluazzo	M			Khalvato	An	Χαλβάτου Τομ
30	Colucada	M			Goulukada	An	Κουλουκάδα Τομ
31	Langada	M					
32					Zapandi	An	Ζαπάντε Αρσι
33	Polizi	M			Poulitsi	Εμπλ	Πουλίτσι Υαμ
34	Rados	M			Rhadou	Εμπλ	Ράδου Υαμ
35	Draina	An			Draina	An	Δράινα Υαμ
36	Saracari	An			Xérokasi	Εμπλ	Ξεροκάσι Υαμ
37	Chinigi	An			Kynigou	An	Κυνιγού Υαμ
38	Zagarena	An			Zagarina	An	Ζαγάρενα Υαμ
39	Chiefalonizzi	An			Képhalinoi	An	Κεφαλινού Βελ
40			Limni	Ap(K)	Loumi	Ap	Λούμι Βελ
41	Crissafa	Ap	Chrissasou	Ap(K)	Khrysova	Ap	Χρύσοβα Βελ

M = Μεθώνης/ Modon, N = Ναβαρίνου/ Navarin, Τομ = Τομέως, Τριπ = Τριπύλης, Υαμ = Υαμίας, Φλεσ = Φλεσιάδος, Χρ = Χριστιανουπόλεως, καλ = καλασμένες.

ββ. Τύποι τοπωνυμίων στις νεότερες πηγές 1704-1836.

α/α	Οικισμοί:	Έτος	1689	1700		1815	1829		1830	1835	1846	1851
			κάτοικοι	οικογένειες/ κάτοικοι	οικογένειες	οικογένειες/ κάτοικοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι
1	Σαπρίκι		90	22	105	15	14	-	100	120	177	174
2	Ποταριά		25	10	51	4	6	-	110	39	84	64
3	Βεριστιά		34	15	80	12	19	-	225	94	160	127
4	Παιδεμένου		60	23	90	20	13	-	190	149	230	209
5	Αλπηκοντούζι					10	5	-	160	44	74	76
6	Μάλη		81	40	227	20	15	-	180	190	284	301
7	Κερασιά											
8	Πάνου Λεντεκάδα		76	25	140	15	21	-	220	188	276	305
9	Ραφτόπουλο		79	27	155	30	45	-	400	394	485	423
10	Ασούτενα		32	11	58	6	6	-	30	49	83	85
11	Λυκουδέαι		45	13	62	18	19	-	140	138	201	188
12	Κλωνί			8	35	8	5	-	40	45	67	55
13	Τριπύλα		16	5	32	10	13	-	120	122	172	152
14	Αναλυτή			5	25							
15	Λαντζουνάτου		41	9	71	6	9	-	110	76	109	108
16	Καλογερέσι		45	17	78	10	15	-	140	148	138	188
17	Σελά		35	19	82	10	23	-	200	161	256	227
18	Λεσοβίτι			5	20	5	5	-	40	33	55	61
19	Καλοπαίδα			4	19							
20	Σαρακηνάδα		61	16	79	25	34	-	250	273	369	432
21	Βαρμυόπη		79	27	118	25	41	-	390	389	493	466
22	Μανιάκι					16	27	-	123		195	183
23	Πάνω Κοντογόρι		30	6	20		18	79			183	200
24	Κάτου Κοντογόρι											
25	Πάνω Βούτενα		40	14	65	20	15	-	220		204	241
26	Κάτου Βούτενα											
27	Μάκρενα		49	11	59	20	19	-	50		181	240
28	Παπαγιώρη		19	10	45							
29	Χαλβάτσου		39	27	113		25	150			188	249
30	Κουλαυκάδα			10	37		3	19			24	21
31	Λαγκάδα		12	5	16							
32	Ζαπάντη			5	21		7	31		29	45	57
33	Πουλίτοι			7	27		9	-			59	69
34	Ράδου		40	34	114		10	-			82	109
35	Δραΐνα			10	47		17	81			109	129
36	Ξεροκάσι			8	27		-	-			131	112
37	Κυνηγού		14	8	35		16	84			109	142
38	Ζαγάρενα			18	72		18	87			108	135
39	Κεφαλινού			34	106		28	128			217	209
40	Λούμι		14	6	25	15	19	-	170		204	200
41	Χρύσοβα		11	7	33	5	-	-	40		48	45
Σύνολο κατοίκων Κοντοβουνίων			1067	2389			2592 ^α				5800	5982

α. Ο συνολικός αριθμός κατοίκων για τα χωριά που ανήκαν στις επαρχίες ή τα πριν Βιλαΐτια: Αρκαδιάς, Ναβαρίου και Εηληκίων υπολογίστηκε με μέσο οικογενειακό συντελεστή 4,75.

7α. Πληθυσμιακή εξέλιξη Κοντοβουνίων 1689-1851.

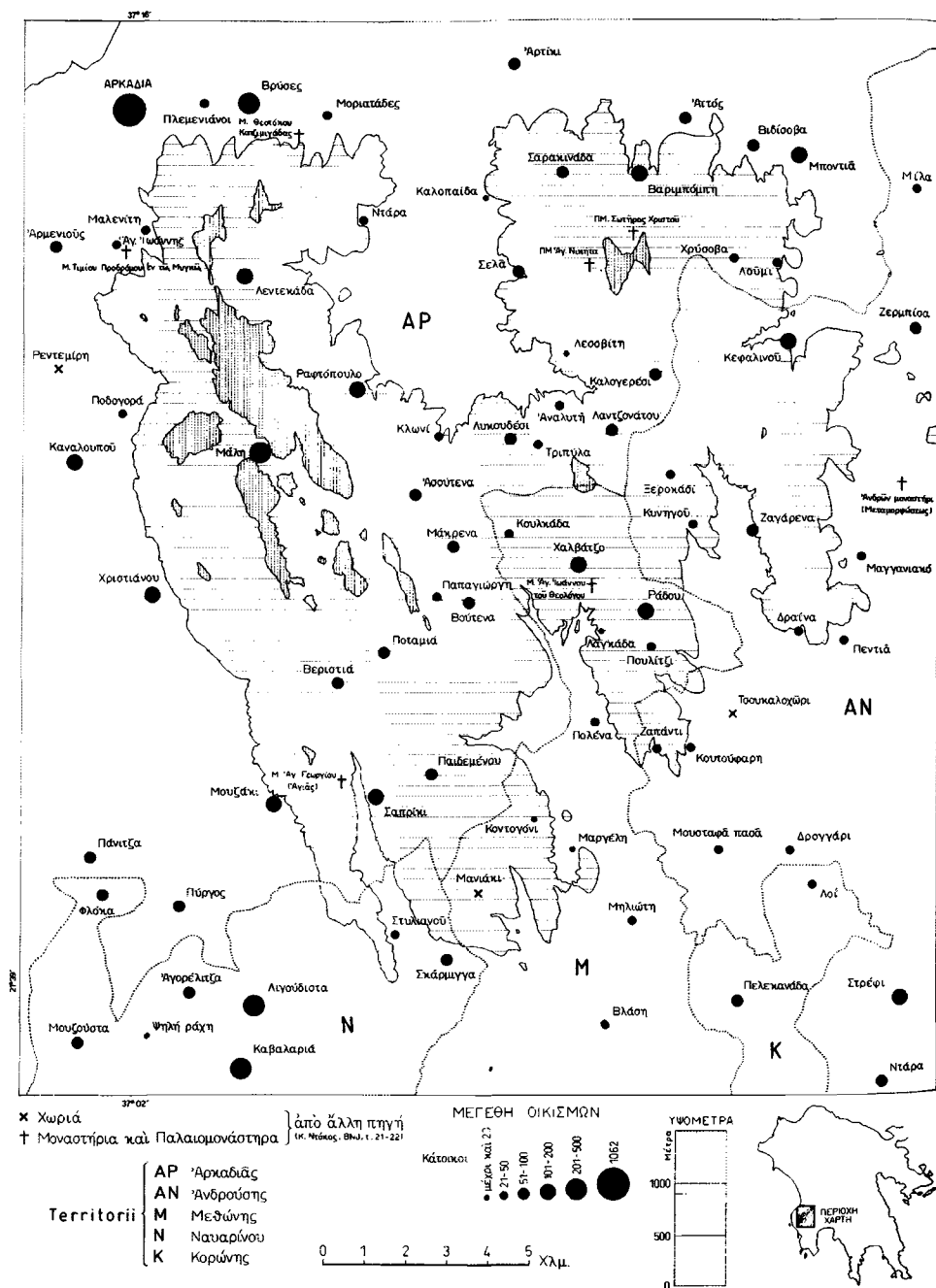
α/α	1861	1879	1889	1896	1907	1920	1928	1940	1951	1961	1971	1981	1991	2001
	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι	κάτοι- κοι
1	174	209	265	338	359	322	315	329	349	279	196	150	132	
2	81	72	106	136	113	118	119	110	83	67	31	7	33	203
3	158	132	100	117	145	140	119	129	139	97	21	5	2	
4	237	255	293	369	349	267	287	303	254	164	84	61	51	70
5	104	113	144	162	206	177	168	183	177	126	67	39	80	79
6	381	439	334	498	545	221	345	305	224	47	7	93	105	99
7								24	13	32	15	9	0	0
8	281	342	344	362	415	164 ^b	150	156	160	88	11	0	0	0
9	439	458	431	485	475	492	513	524	504	440	311	228	207	201
10	101	133	110	133	125	133	72	100	91	51	28	26	11	
11	170	207	194	198	232	183	161	207	200	98	65	34	30	45
12	38	60	53	51	53	50	61	150	100	35	20	14	18	
13	158	158	150	148	186	137	146	168	131	111	101	82	88	38
14														
15	116	124	127	160	185	220	218	201	176	143	103	58	54	32
16	200	224	242	293	372	309	301	267	198	203	130	77	78	51
17	282	305	339	345	391	400	424	421	362	311	219	147	173	185
18	61	65	60	68	63	63	71	78	76	50	39	27	28	
19														
20	433	488	512	618	677	471	400	326	285	255	132	76	63	79
21	525	664	705	795	962	536	533	513	392	292	144	75	81	113
22	158	211	232	235	304	290	294	280	251	182	100	60	38	109 ^c
23	198							175	238	190	116	62	72	
24		230	265	286	367	377	376	175	123	97	44	29	27	159 ^d
25	278	335	217	210	293	247	224	220	207	182	176	117	90	
26			130	174	180	171	155	182	168	142	114	69	50	199
27	228	113	113	125	116	127	133	129	118	91	86	65	44	
28														
29	259	339	389	438	570	581	551	628	432	367	260	173	129	166
30	55	61	62	86	68	111	88		91	64	45	25	29	
31														
32	64	87	99	108	75	54								
33	79	115	125	132	130	109	91	122	111	92	67	29	21	85
34	106	141	121	129	159	162	159	163	146	132	92	60	49	
35	164	210	256	290	347	331	293	311	296	264	173	89	76	118
36	155	214	204	246	254	256		247	216	186	166	110	107	
37	154	159	151	177	182	169	386	140	160	161	135	90	75	156
38	112	150	174	196	244	247	236	223	245	118	175	134	115	108
39	263	362	382	352	431	480	480	470	464	401	286	250	191	129
40	215	313	279	261	319	316	288	294	285	286	177	115	121	
41	55	62	87	126	132	119	122	124	103	54	19	44	14	121
	6482	7550	7795	8847	10024	8550	8279	8402	7568	5898	3955	2729	2482	2545

b. Στην απογραφή του 1920 η Άνω Λεντεκάδα αριθμεί μαζί με την Κάτω Λεντεκάδα 410 ψυχές, η τιμή εδώ είναι εικονική και καθορίστηκε αναλογικά ως προς τις επόμενες καταμετρήσεις.

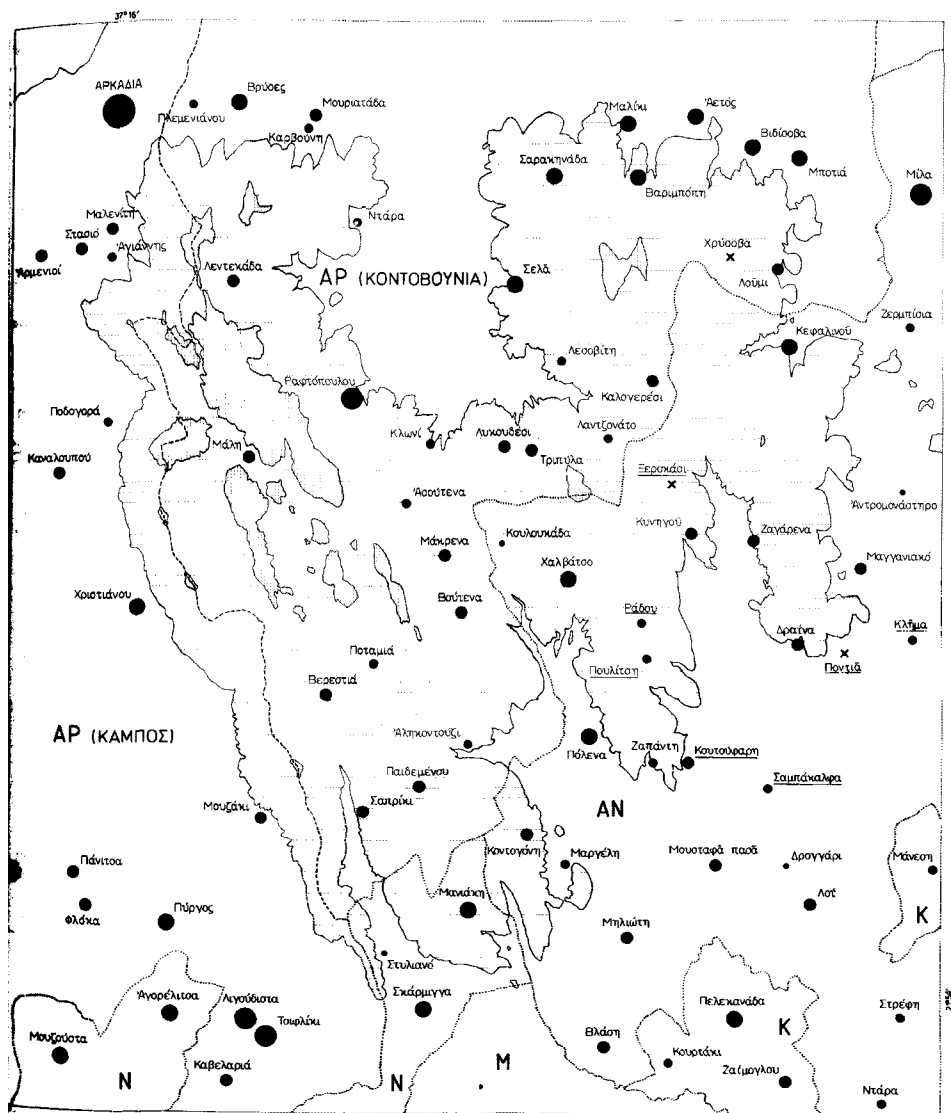
c. Συμπεριλαμβάνετε και ο πληθυσμός του μικροσυνοικισμού Τουλούπα Χάνι.

d. Μαζί με τον οικισμό Άγιοι Απόστολοι.

7β. Πληθυσμιακή εξέλιξη Κοντοβουνίων 1861-2001.

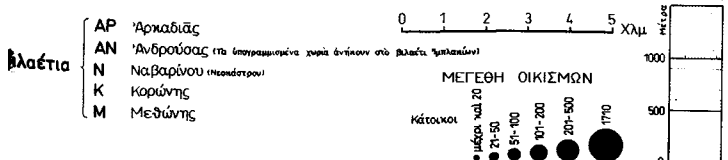

8. Οικισμοί Κοντοβουνίων το 1700 (με βάση την απογραφή (Grimani)).

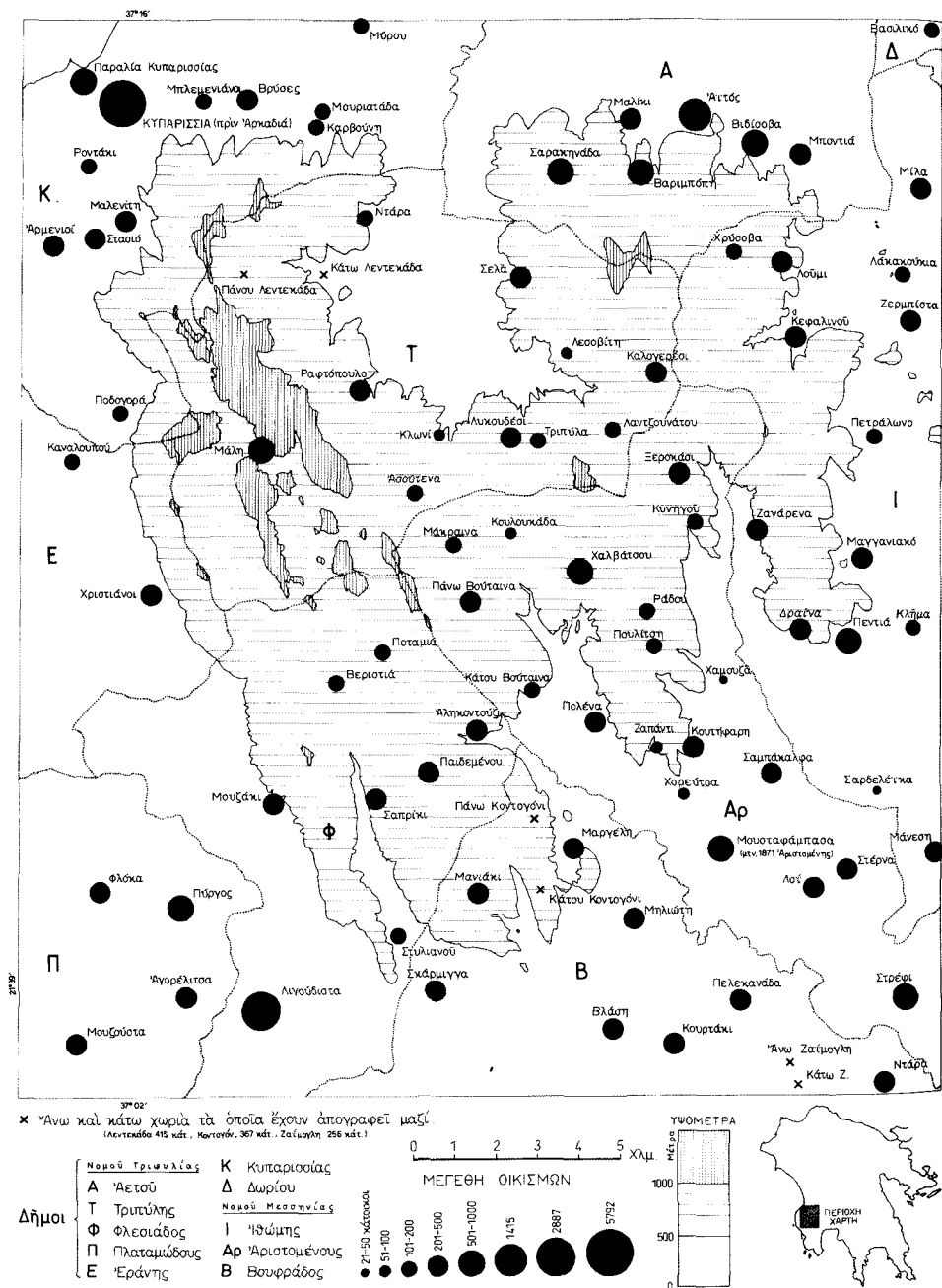

37° 02'

Χωριά που ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τους παραλείπεται.

9. Οικισμοί Κοντοβουνίων το 1829 (Expédition Scientifique de Morée).

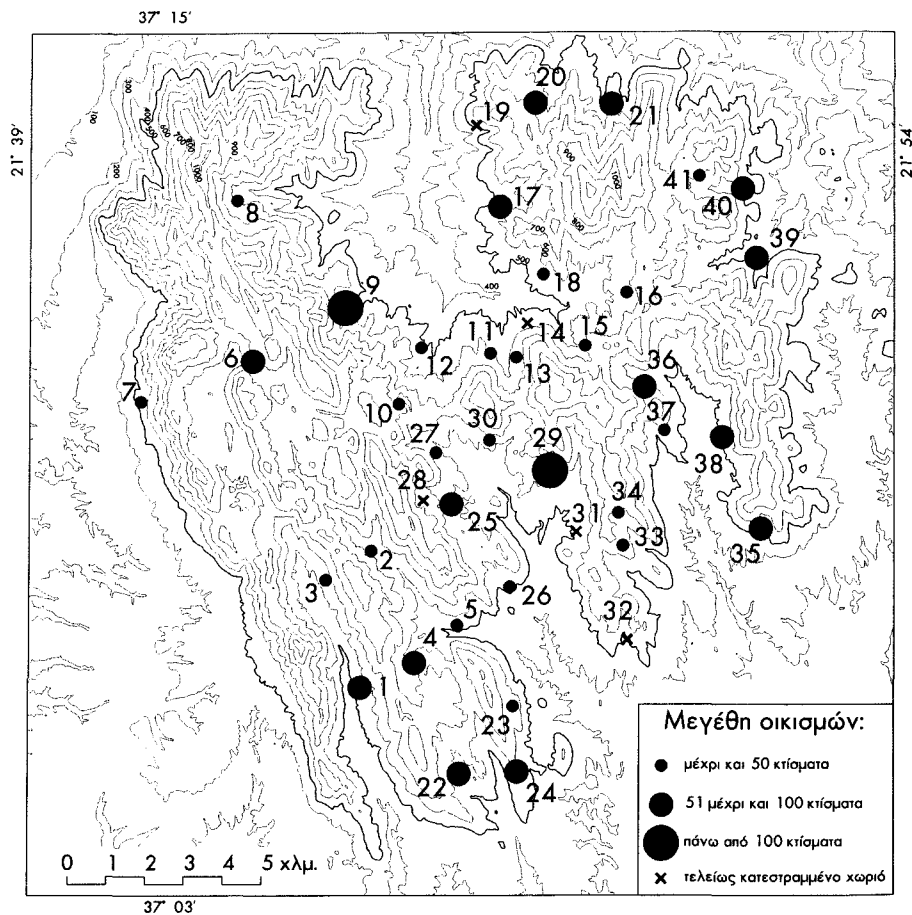
10. Οικισμοί Κοντοβουνίων το 1907 (Γενική απογραφή 27ης Οκτωβρίου 1907).

α/α	Οικισμοί:	Μικρότερο και μεγαλύτερο υψόμετρο δομημένου χώρου	Μέσο υψόμετρο	Γενικός προσανατολισμός	Κλίση εδάφους	Συνολικός αριθμός κτισμάτων	Έκταση δομημένου χώρου	Διάσπαση δομημένου χώρου	Κτίσματα εντός του δομημένου χώρου	Πυκνότητα δομημένου χώρου	Μακρινόρα κάθετα στις υψομετρικές	Μακρινόρα παράλληλα στις υψομετρ.	Επιφάνεια περιοχής οικισμού ^α
		μ.	μ.		%		εκτά-ρια	τμή-ματα		κτίσματα/στρέμμα			στρέμ-ματα
1	Ζαπρίκι	524-572	550/535	ΝΔ	16,8	79	4,322	2	73	1,68	33	2	17.616
2	Ποταμί	632-668	650	ΑΒΑ	24,3	26	1,247	1	25	2,00	19	1	
3	Βερισιά	628-668	650	ΔΝΔ	26,6	23	1,572	1	23	1,46	15	0	
4	Παιδεμένου	596-640	615	ΒΔ	21,0	69	3,250	1	66	2,03	32	1	8.503
5	Αλκοντούζι	528-572	550	Ν	22,8	33	2,330	1	33	1,41	19	1	3.126
6	Μάλη	916-972	940	ΝΔ	13,3	84	5,435	1	83	1,52	56	5	24.170
7	Κερασιά	528-572	550	ΔΝΔ	32,6	14	0,610	1	12	1,96			
8	Πάνω Λεντεκάδα	660-776	720	ΒΒΑ	25,7	41	1,950	3	39	2,00			5.460 ^β
9	Ραφτόπουλο	516-596	550	ΑΒΑ	23,0	130	8,140	1	127	1,56	42	10	19.338
10	Ασούτενα	788-820	800	Ν	12,3	27	1,482	1	23	1,55	17	2	
11	Λυκουδέοι	584-620	600	Β	16	43	2,320	1	42	1,81	23	2	6.752
12	Κλωνί	504-536	510	ΑΝΑ	26,6	15	1,012	1	14	1,38	10	0	
13	Τριπύλα	600-652	620	Δ	21,5	42	2,422	2	39	1,61	26	1	4.176
15	Λαντζουνάτου	652-682	670	Δ	30,5	40	1,807	1	38	2,10	26	1	3.901
16	Καλογερέσι	624-680	650	ΝΝΔ	23,3	49	2,595	1	42	1,61	25	7	7.252
17	Σελά	480-544	520/550	ΒΔ/ΝΔ	32,0/30,0	90	5,540	2	86	1,55	34	10	11.204
18	Λεσοβίτι	556-580	570	ΝΝΑ	20,0	17	0,965	1	17	1,76	7	2	
20	Σαρακινάδα	668-704	685	ΑΒΑ	12,0	74	3,790	1	71	1,87			8.328
21	Βαριμπόνη	544-616	580	Β	13,6	95	5,635	1	94	1,66			8.127
22	Μανιάκι	576-612	590	ΑΝΑ	13,3	53	3,385	1	53	1,56			2.993 ^β
23	Πάνω Κοντογόνι	656-680	670	ΔΝΔ	16,6	32	1,355	1	31	2,28			7.403
24	Κάτου Κοντογόνι	584-604	600	ΔΝΔ		62	3,702	1	62	1,67			
25	Πάνω Βούτενα	612-656	630	Β/ΑΒΑ	25,8/27,7	64	3,065	2	60	1,95			13.004
26	Κάτου Βούτενα	504-548	520	ΝΔ	18,0	50	3,450	1	45	1,30			
27	Μάκρενα	620-644	630	ΑΒΑ	30,0	29	1,322	1	27	2,04			
29	Χαλβάτσου	548-612	580/590	ΝΝΔ/Α	32,0/21,1	122	5,937	2	120	2,02			13.054
30	Κουλουκάδα	640-664	650	ΝΝΑ	31,1	24	1,115	1	24	2,15			
33	Παυλίτσι	636-656	645	ΑΝΑ	13,3	27	1,045	1	26	2,48			
34	Ράδου	656-696	675	ΝΝΑ	14,2	32	1,672	3	31	1,85			5.902
35	Δραΐνα	412-532	480	ΝΝΑ	30,9	59	4,115	1	59	1,43			7.002
36	Ξερόκασι	524-648	580	ΒΑ	33,5	59	4,100	2	54	1,31			12.029
37	Κυνηγού	528-576	550	ΝΝΑ	15,4	43	2,570	1	41	1,59			
38	Ζαγάρενα	460-524	500	ΔΝΔ	24,4	64	3,537	1	60	1,69			7.827
39	Κεφαλινού	416-520	450/510	ΒΑ/ΑΒΑ	23,5/26,6	94	4,595	3	92	2,00			14.555
40	Λαύμι	476-536	500	ΝΑ	14,2	60	3,155	1	59	1,87			8.278
41	Χρύσοβα	672-696	685	ΝΝΑ	13,3	25	1,250	1	25	2,00			

α. ΕΣΥΕ, Λεξικό των Δήμων Κοινοτήτων και Οικισμών της Ελλάδος Καταρτίστηκε με βάση την απογραφή πληθυσμού της 17ης Μαρτίου 1991, Αθήνα 1995, σσ. 60, 70, 84, 96, 100, 104, 108, 116, 122, 126, 138, 140, 144, 152, 156, 160, 172, 174.

β. Γραφικός υπολογισμός.

11. Οικιστικά χαρακτηριστικά χωριών Κοντοβουνίων.

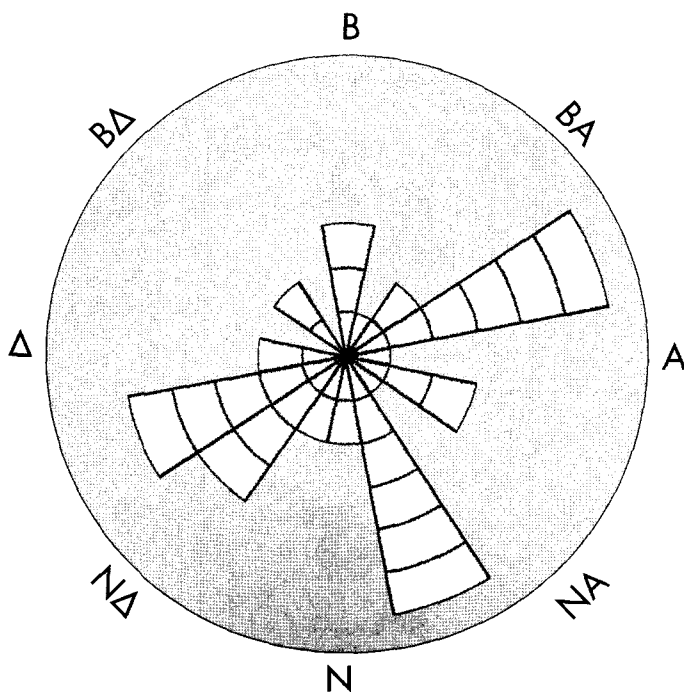
1. Σαπρίκι (79 κτίσματα)	15. Λαντζουνάτου (40)	29. Χαλβάτσου (122)
2. Ποταμιά (26)	16. Καλογερέσι (49)	30. Κουλουκάδα (24)
3. Βερισπιά (23)	17. Σελά (90)	31. Λαγκάδα
4. Παιδεμένου (69)	18. Λεσοβίτη (17)	32. Ζαπάντη
5. Αλκκοντούζι (33)	19. Καλοπαίδα	33. Πουλίστη (27)
6. Μάλη (84)	20. Σαρακηνάδα (74)	34. Ράδου (32)
7. Κερασιά (14)	21. Βαριμπόνη (95)	35. Δραϊνά (59)
8. Πάνου Λεντεκάδα (41)	22. Μανιάκι (53)	36. Ξεροκάσι (59)
9. Ραφτόπουλο (130)	23. Πάνω Κοντογόνη (32)	37. Κυνηγού (43)
10. Ασούτενα (27)	24. Κάτω Κοντογόνη (62)	38. Ζαγάρενα (64)
11. Λυκουδέσι (43)	25. Πάνω Βούτενα (64)	39. Κεφαλινού (94)
12. Κλωνί (15)	26. Κάτω Βούτενα (50)	40. Λούμι (60)
13. Τριπύλα (42)	27. Μάκρενα (29)	41. Χρύσσοβα (25)
14. Αναλυτή	28. Παπαγιώρη	

12. Μέγεθος οικισμών με βάση τον αριθμό των κτισμάτων.

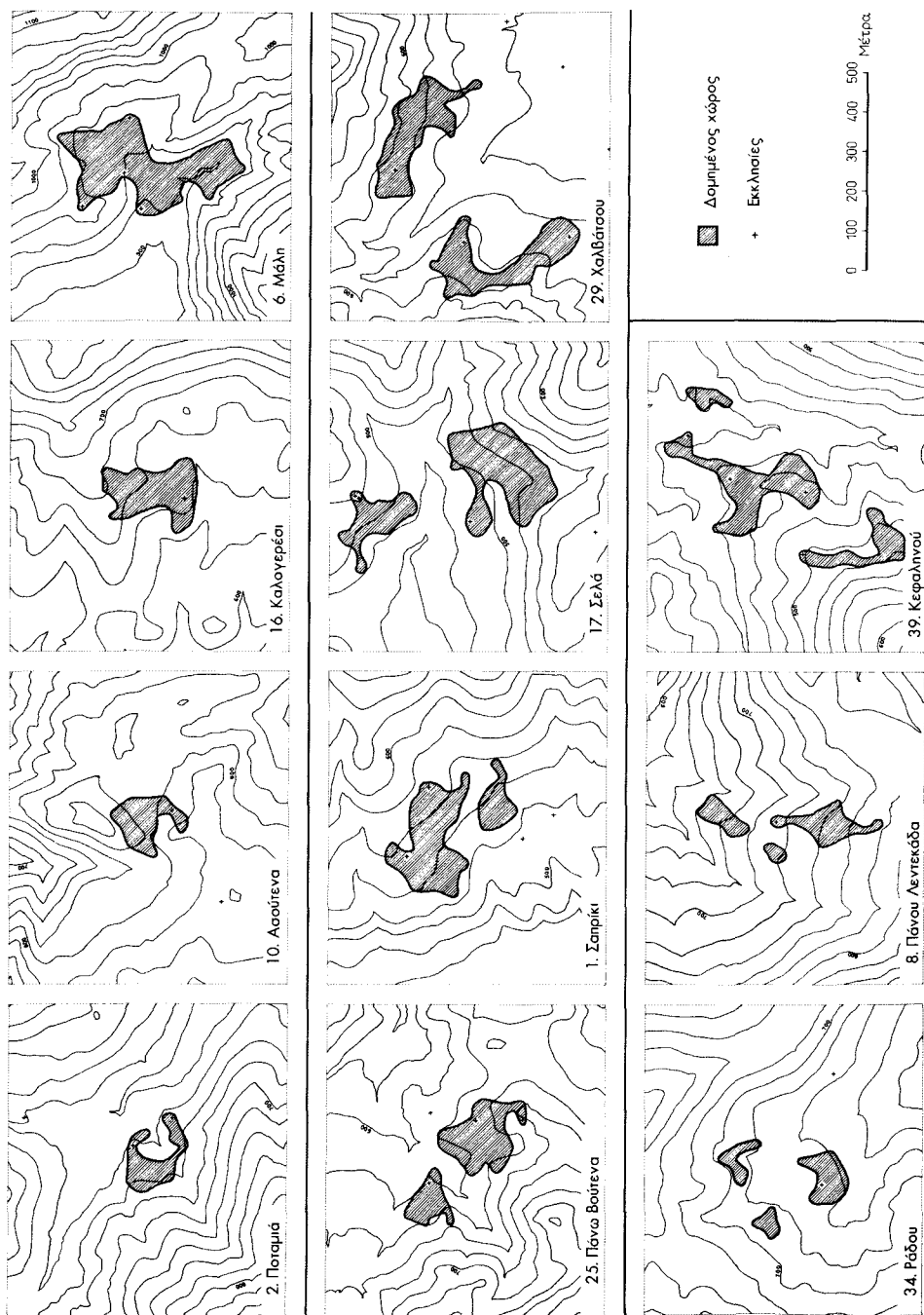

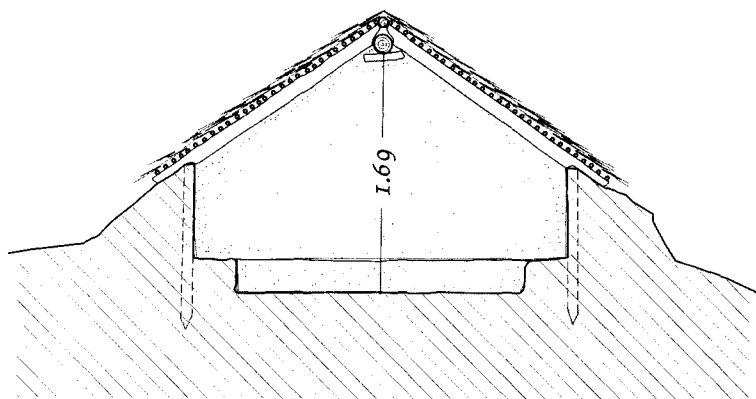
13. Ανάγλυφο Κοντοβουνίων από νοτιοανατολικά.

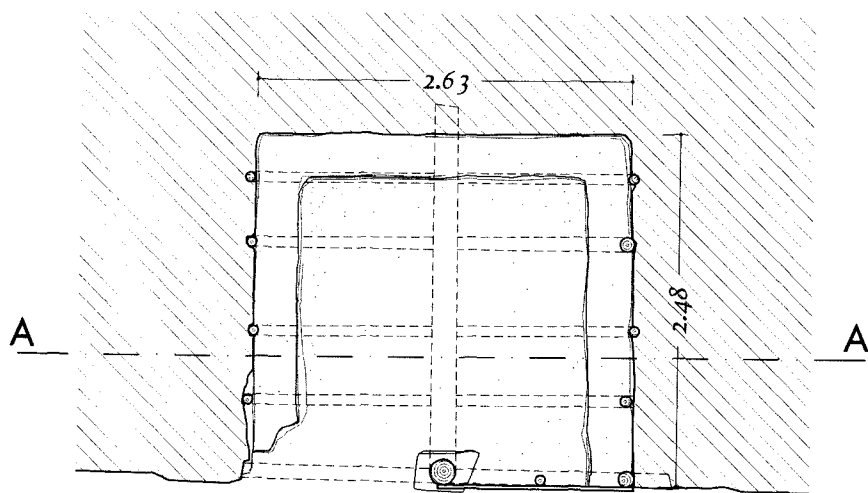
14. Διάγραμμα γενικών προσανατολισμών σε σύνολο 36 χωριών.

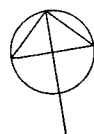
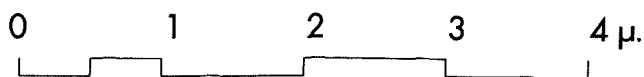
15. Μορφή δομημένου χώρου οικισμών Κοντοβουνίων.

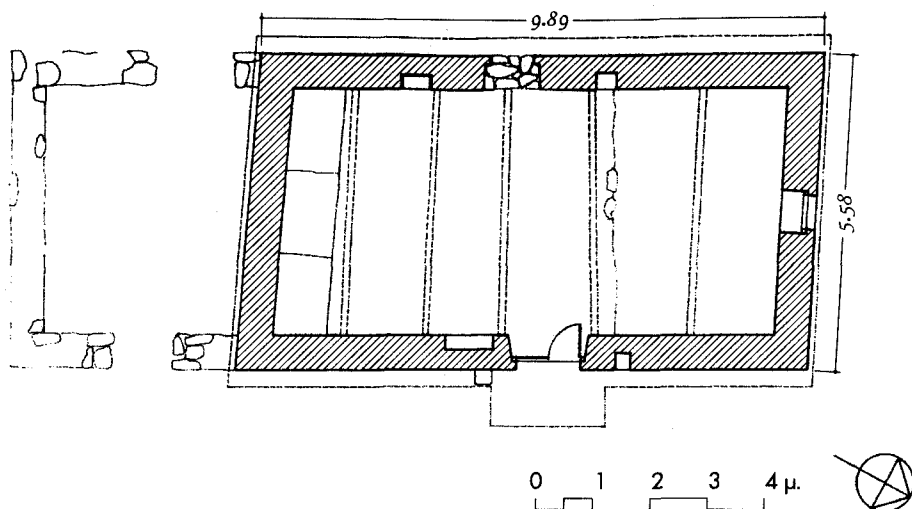
ΤΟΜΗ Α-Α

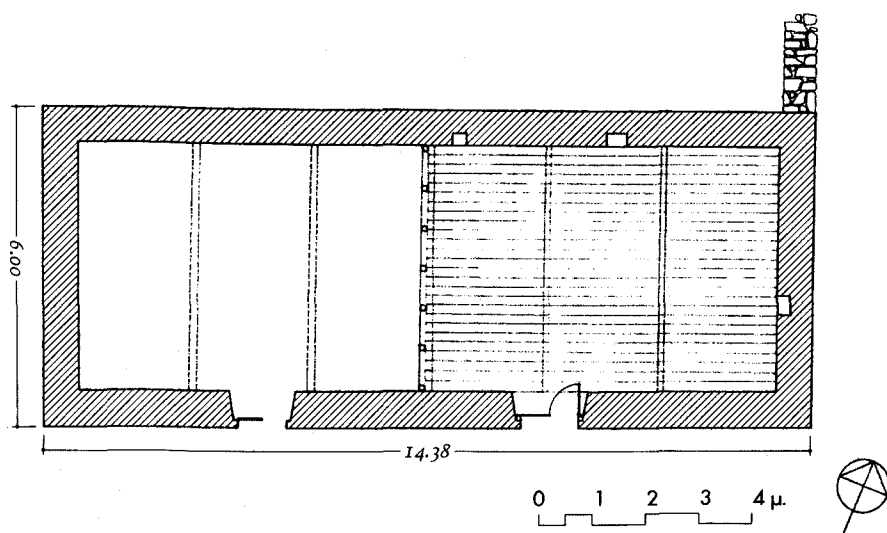
ΚΑΤΟΨΗ

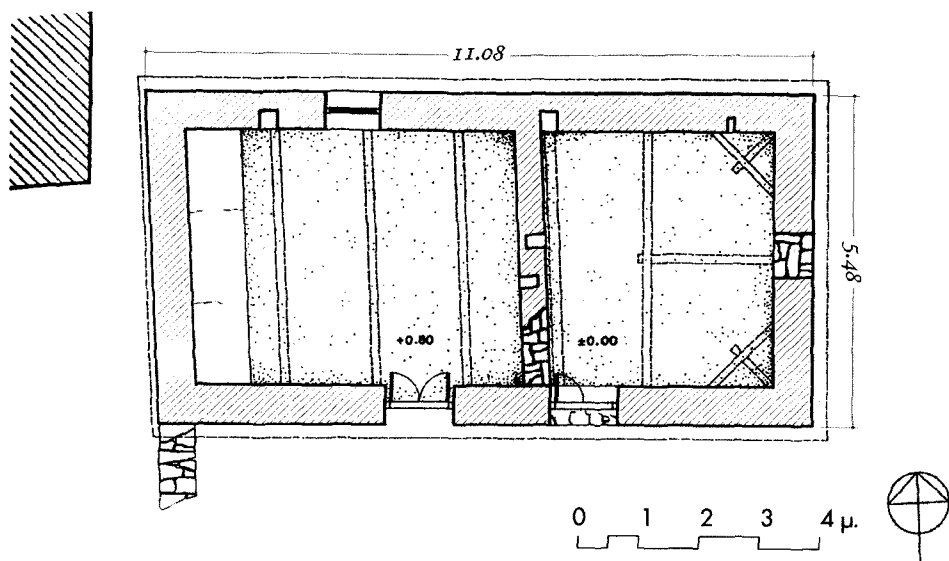
16. Καλύβα στη θέση Χωρέμη Πύργου Τριφυλίας.

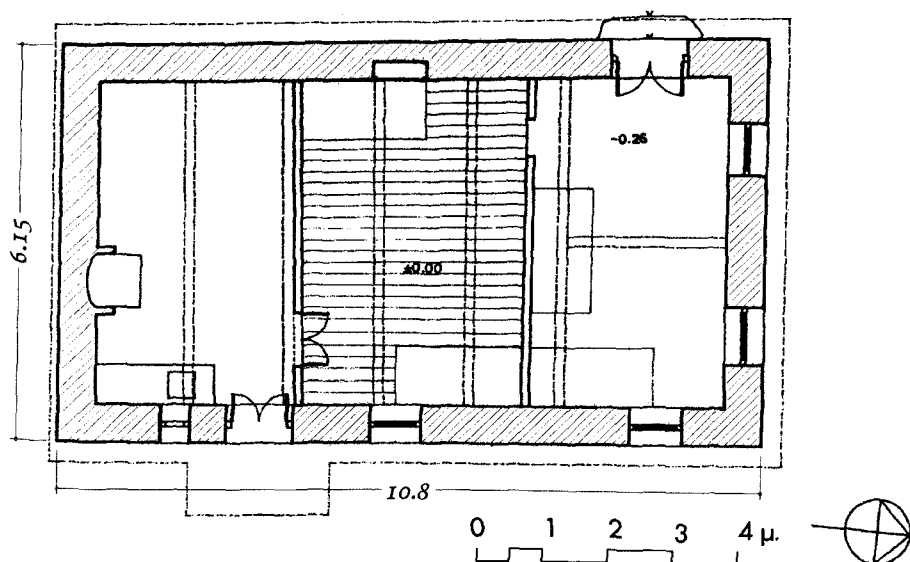
17. Κάτοψη καλύβιού στου Παιδεμένου (σπίτι 77α).

18. Κάτοψη χαμοκέλας στο Λεσοβίτι (σπίτι 13α).

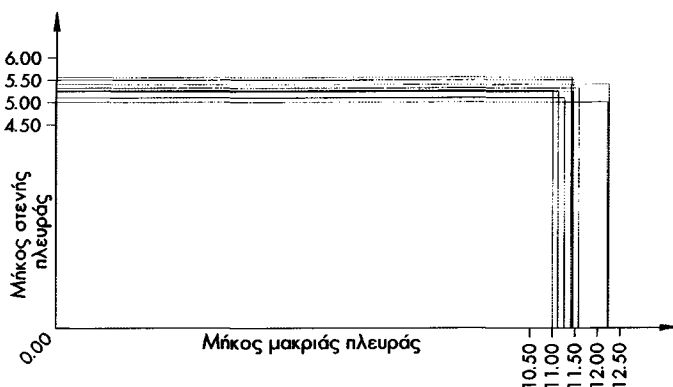
19. Κάτοψη χαμοκέλας στο Λυκουδέσι (σπίτι 32).

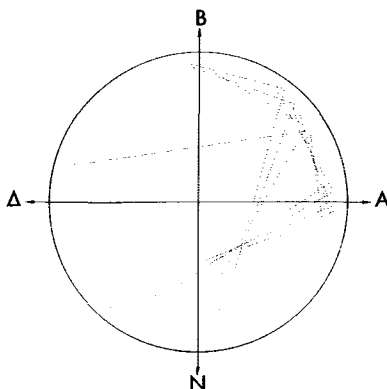
20. Κάτοψη νεότερου καλυβιού στους Παιδεμένους (σπίτι 49).

a/a	Θέση:		Χρονο- λογία	Εξωτερικές διαστάσεις	Αναλογία πλευρών	Μεικτή επιφάνεια ανωγείου	Ωφέλιμη επιφάνεια ανωγείου	Προσανατο- λισμός όψης εισόδου
4	Παιδεμένου	σπίτι 50	1812	5,50 x 11,45	1:2,08	62,97	44,07	NA/ΝΝΑ
2	Ποταμιά	σπίτι 8		5,24 x 11,44	1:2,18	59,94	39,28	ΝΝΑ
10	Ασούτενα	σπίτι 12		5,32 x 11,58	1:2,18	61,60	41,04	ΑΝΑ
6	Μάλη	το νοτιότερο σπίτι του χωριού		5,26 x 11,12	1:2,11	58,49	40,83	NA/ΑΝΑ
9	Ραφτόπουλου	σπίτι 37α		5,10 x 11,26	1:2,21	57,43	39,23	Β/ΒΒΔ
9	Ραφτόπουλου	σπίτι 43α	1838	5,56 x 11,41	1:2,05	63,44	44,51	ΝΝΑ
17	Σελά	σπίτι 93	1807	5,40 x 12,25	1:2,27	66,15	46,41	NA/ΝΝΑ
8	Πάνω Λεντε- κάδα	το νοτιότερο σπίτι του χωριού		5,00 x 12,22	1:2,44	61,10	41,88	Α/ΑΝΑ
38	Ζαγάρνα			5,25 x 11,00	1:2,09	57,75	39,69	ΝΝΑ
	Μέση τιμή				1:2,18	60,98	41,88	

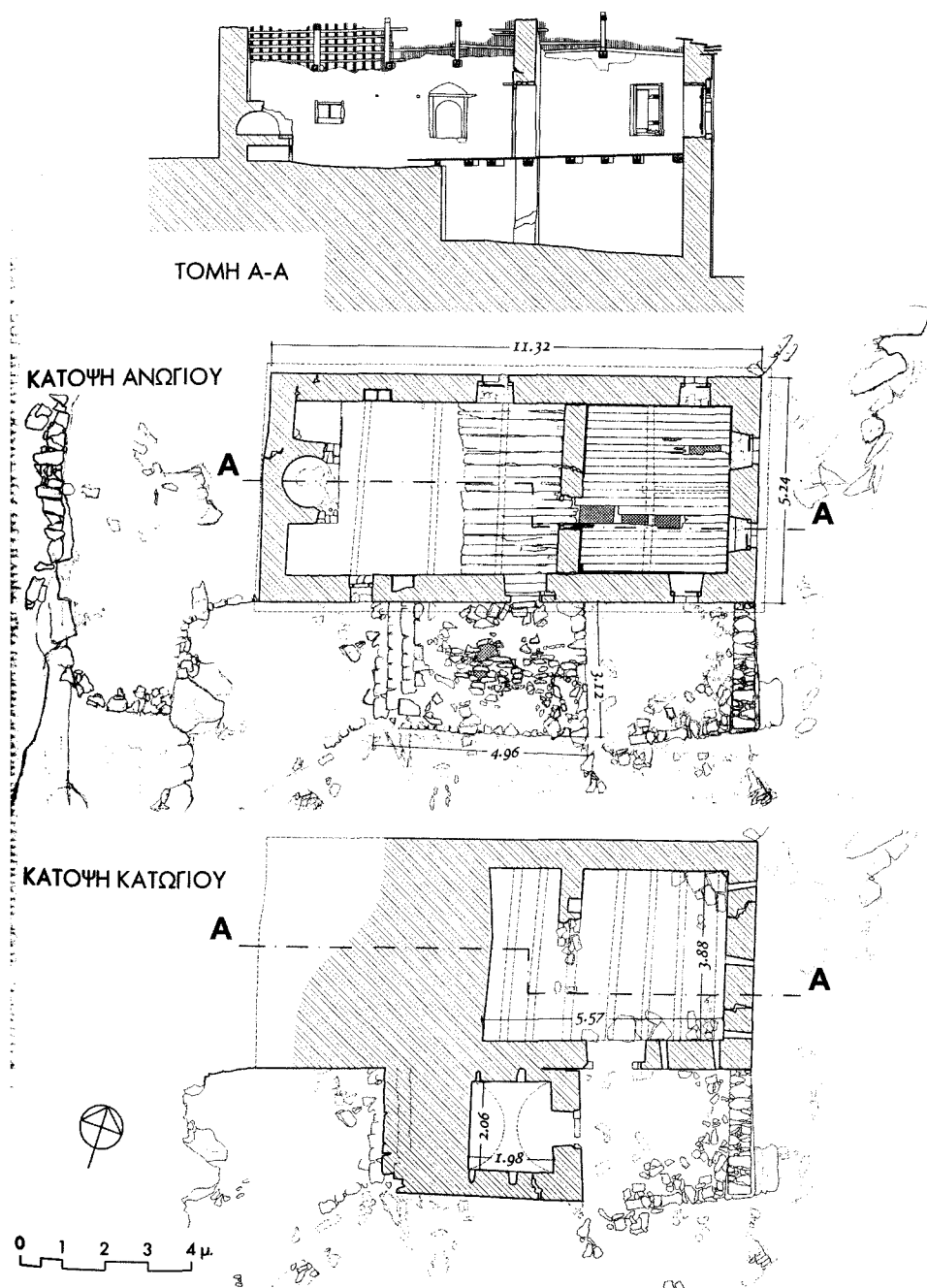
21. Χαρακτηριστικά προεπαναστατικών μακριναριών Κοντοβουνίων.

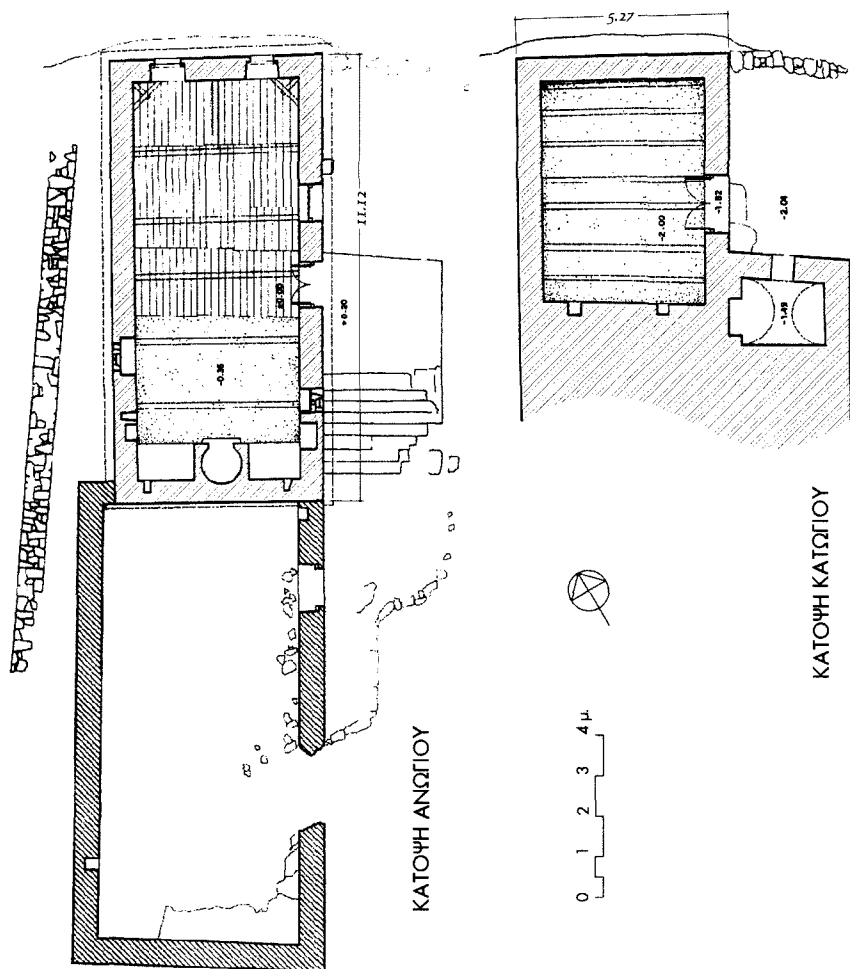
22. Εξωτερικά περιγράμματα κατόψεων στα προεπαναστατικά μακρινάρια.

23. Προσανατολισμοί κύριων όψεων στα προεπαναστατικά μακρινάρια.

24. Κατόψεις και τομή προεπαναστατικού μακριναριού στην Ποταμιά (σπίτι 8).

25. Κατόψεις προεπεξεργασμένου μακρινισμού στη Μάλη (το νοτιότερο σπίτι του χωριού).

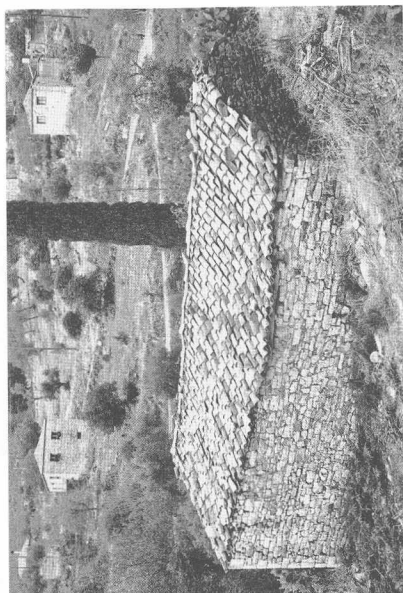
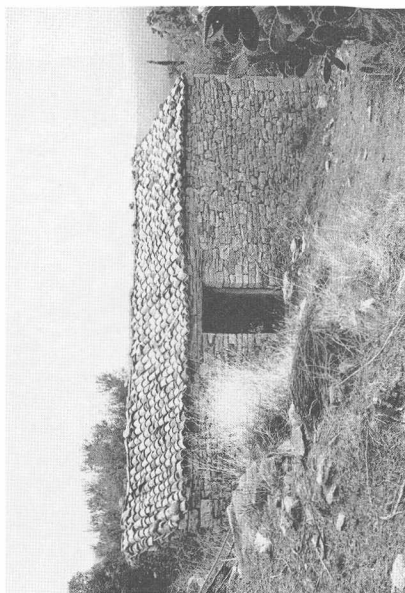

26. Τοξωτή θύρα στο κάστρο της Βούτενας (14-5-2001).

27. Υπόθολη αίθουσα στο κάστρο του Σαφλάουρου (15-1-1994).

29-30. Καλύβι στη Κάτω Βούτενα (5-10-1997).

28. Εσωτερικό καλύβας στη θέση Χωρέμη του Πύργου Τριφυλίας, παρβλ. σελ. 16.

31. Καλύβι στον Παιδεμένου, σπίτι 77α (31-12-1993), πρβλ. σχέδ. 17.

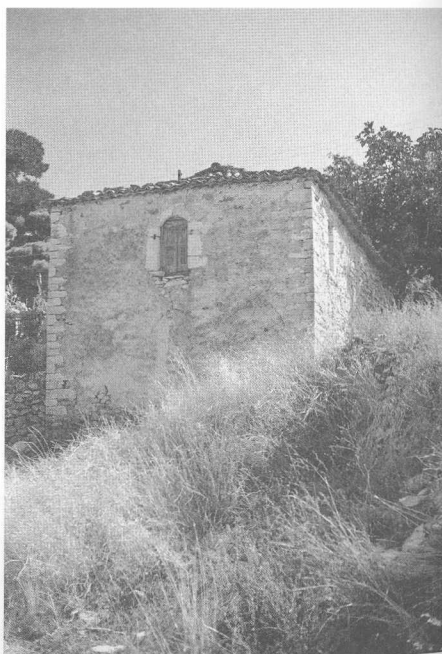
32. Χαμοκέλα στο Λεσοβίτι, σπίτι 13α (19-1-1994), πρβλ. σχέδ. 18.

33. Κελιά Καραμίτσας απ' τα βορειοανατολικά (5-10-1997).

34. Σπίτι στου Παιδεμένου (11-1-1996).

35. Σπίτι στη Σαρακηνάδα (14-9-1997).

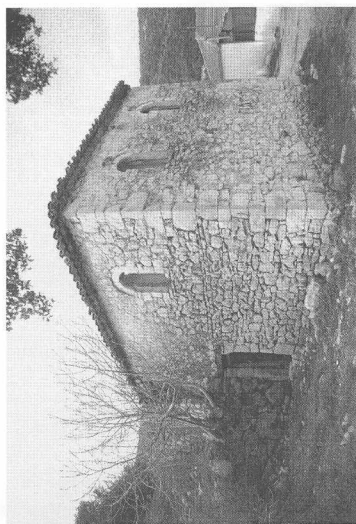

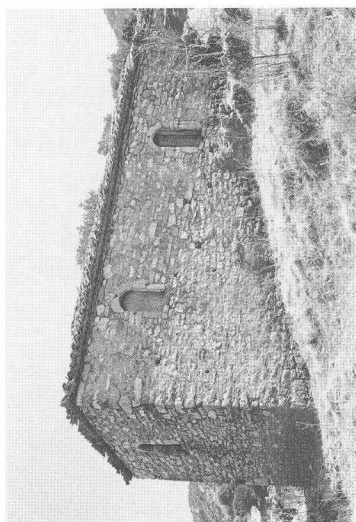
36. Προεπαναστατικό μακρινάρι στην Ποταμιά, σπίτι 8 (28-6-1993), πρβλ. σχέδ. 24.

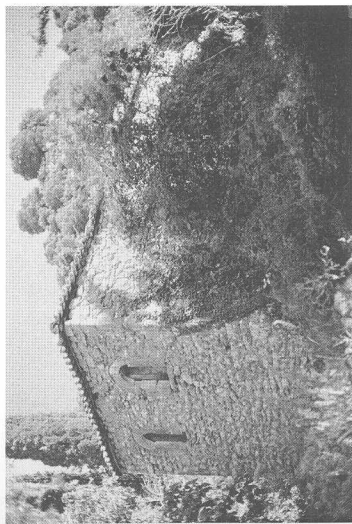
37. Προεπαναστατικό μακρινάρι στην Ποταμιά, σπίτι 8 (8-5-1995), πρβλ. σχέδ. 24.

38. Μαχρινάρι του 1812 στου Παιδεμένου, σπίτι 50 (11-1-1996).

40. Το νοτιότερο σπίτι στην Πάνω Λενταιάδα (14-9-1997).

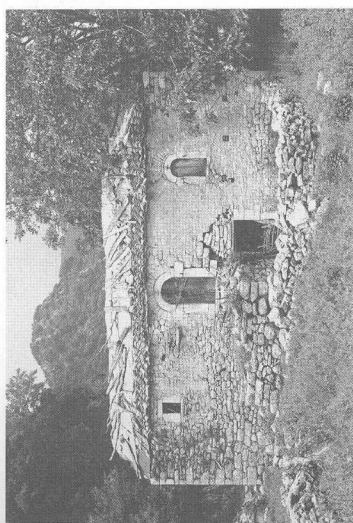
39. Το νοτιότερο σπίτι της Μάλης (31-8-1993), πρβλ. σχέδ. 25.

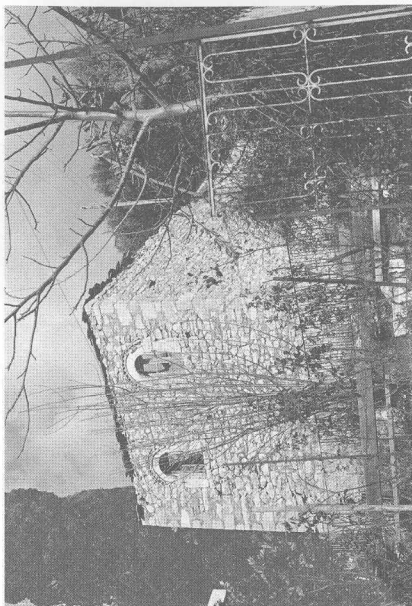
41. Ραφτόπουλου, σπίτι 37α (29-8-1996).

42. Ασούτενα, σπίτι 12 (16-4-1995).

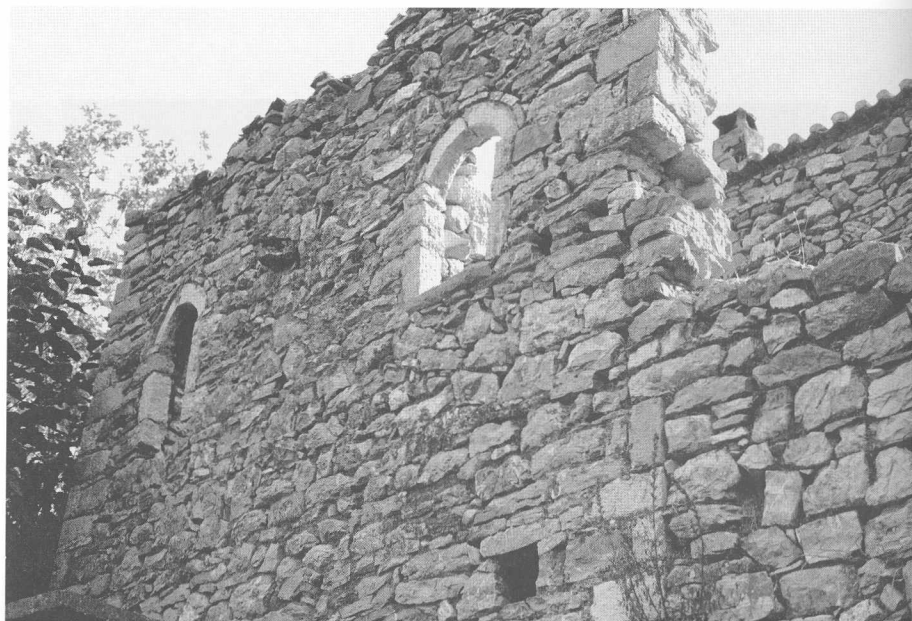
43. Ασούτενα, σπίτι 12 (14-5-2001).

44-45. Μακρονήσι του 1807 στον Σελά, σπίτι 93 (18-1-1994).

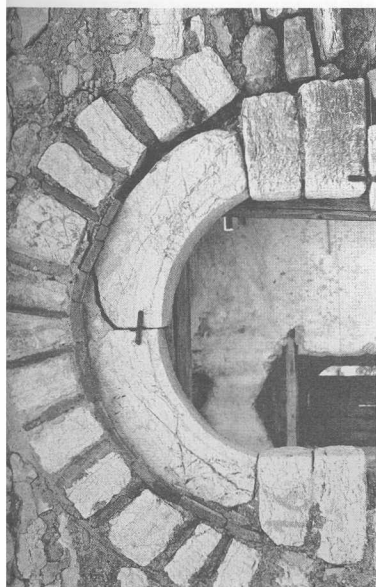

46. Μακρινάρι στη Ζαγάρενα (20-9-1997).

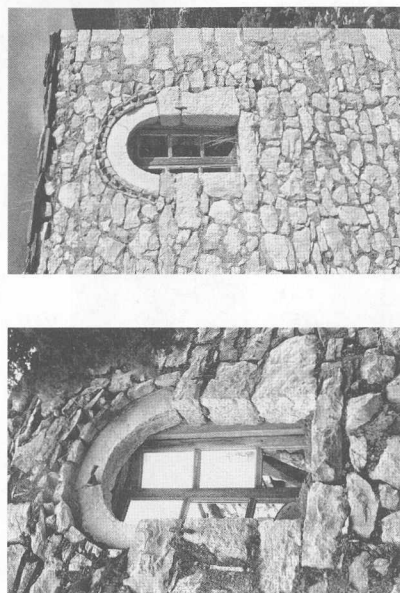
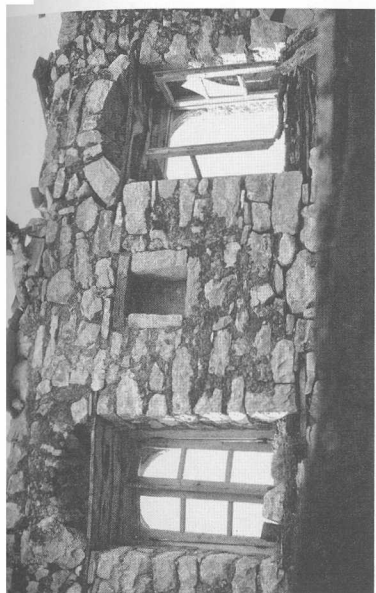

47. Προεπαναστατική όψη στου Βαριμπόπη (20-9-1997).

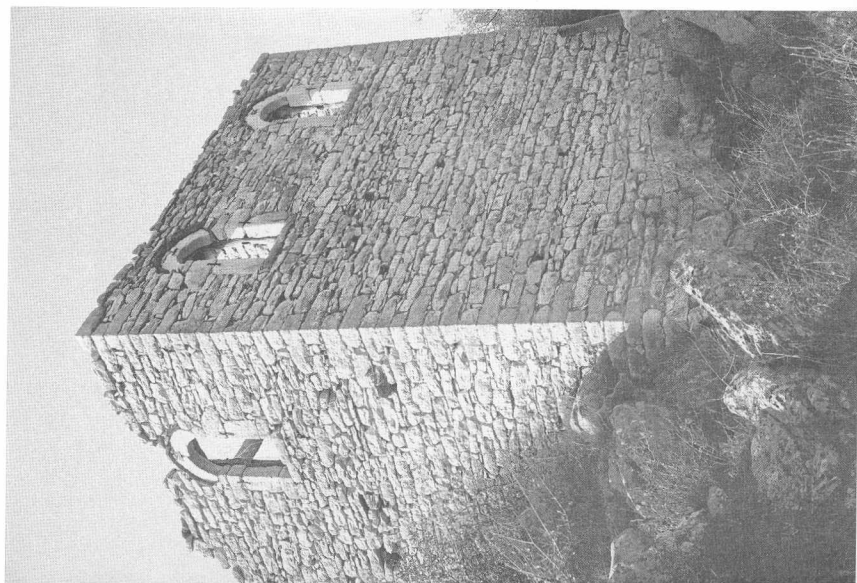
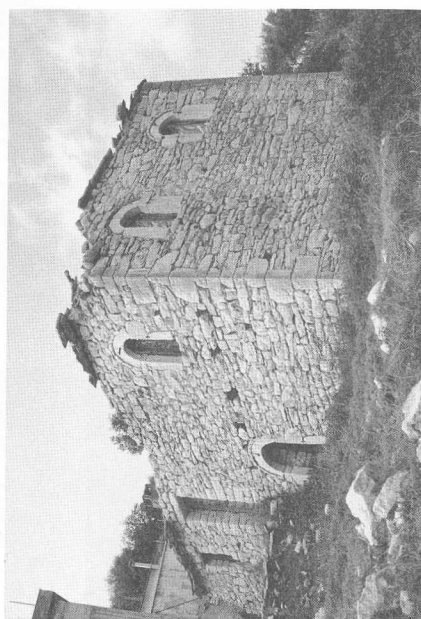
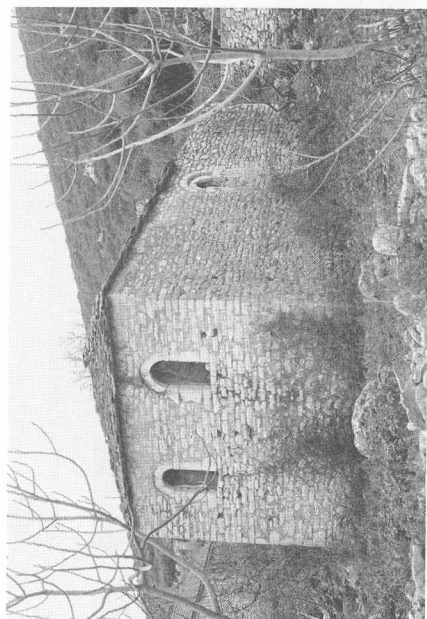

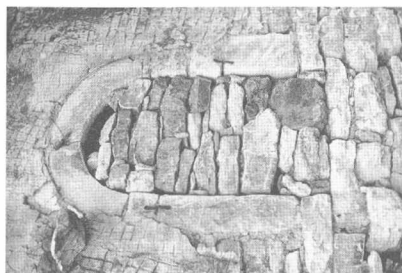
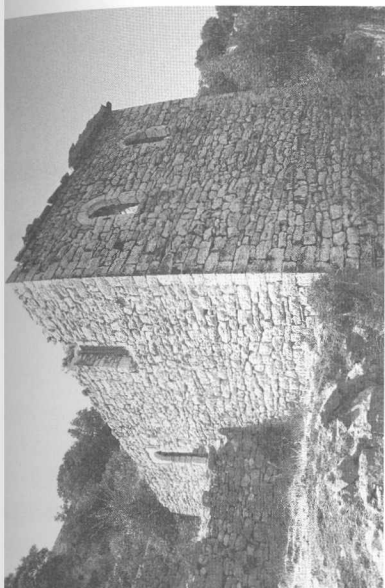
48-49. Υπέρθυρο και εσωτερικός φούρνος στο σπίτι 8 της Ποταμιάς (28-6-1993).

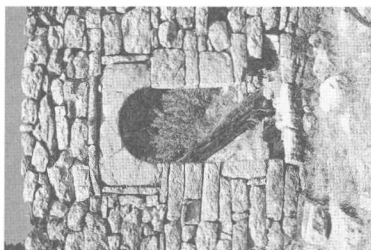
50-52. Εσωτερική και εξωτερική διαμόρφωση ανοιγμάτων στο σπίτι 93 του Σελά (18-1-1994).

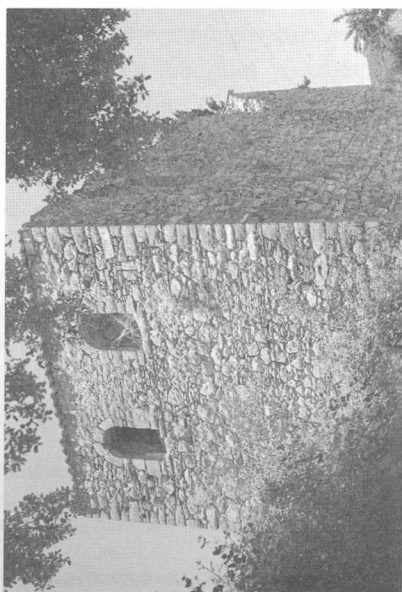
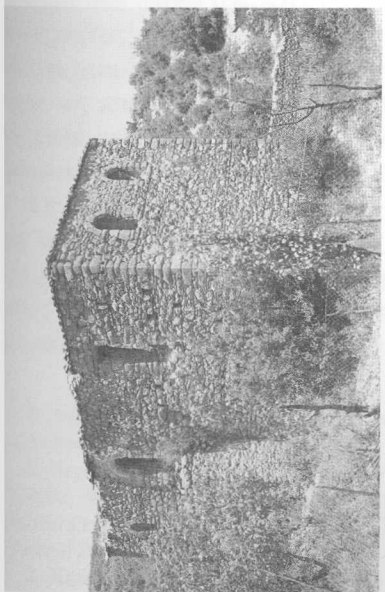
53-55. Μαχρινάγια στο Πάνω Σουλιά (4-3-2001).

60. Ενεπύραφο (1841)
υπέβητο στο Κλωνί
(30-8-1996).

58-59. Πρόϊμο μετετα-
ναστατικό σπίτι (43α)
του 1838 στον Ραφτό-
πουλου (29-8-1996).

56-57. «Πύργος», οχυρή κατοικία στην Πολιανή
με θολωτό κατώι, πολεμίστρες, μνημειακή σκάλα
και τοξωτά ανοίγματα (25-5-1997).

**ΠΟΛΕΜΩΝΙΑΚΟΣ ΠΟΝΤΟΣ - ΛΑΖΙΚΗ: ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΔΡΕΣ,
ΟΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΕΣ ΕΠΑΡΧΙΕΣ (7ος αι.-16ος αι.)**

Στη μνήμη του πατέρα μου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το 1933 εκδόθηκε το βιβλίο του τελευταίου μητροπολίτη Τραπεζούντος Χρυσάνθου Φιλιππίδη για την ιστορία της εκκλησιαστικής έδρας Τραπεζούντος, που διετέλεσε επισκοπή και αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή της Εκκλησίας του Πολεμωνιακού Πόντου και ακολούθως, μέσα 9ου αι. και εξής, μητρόπολη της Εκκλησίας της Λαζικής με ευθύνη επί αρμενικών επισκοπών. Το βιβλίο κυκλοφόρησε ως παράρτημα του περιοδικού «Αρχαίον Πόντου» και αποτελεί ακόμη κατεξοχήν σημείο βιβλιογραφικής αναφοράς. Ο σεβ. Χρυσάνθος διευθέτησε λογίως (= επιστημονικώς) το πλούσιο υλικό των πηγών και συνέθεσε ένα πόνημα στο οποίο υπερέχει η έρευνα στο πεδίο της ιστορικής/εκκλησιαστικής γεωγραφίας¹. Το 1985 εκδόθηκε το βιβλίο των ερευνητών στο πεδίο της ιστορίας/αρχαιολογίας Bryer και Winfield για την ιστορική γεωγραφία του Πόντου, ως παράρτημα του περιοδικού «Dumbarton Oaks Papers». Οι Bryer και Winfield μελέτησαν την πόλη/εκκλησιαστική έδρα Τραπεζούντα ως θέση του Πόντου καθώς και πολλές ακόμη θέσεις της ίδιας περιοχής².

Σε κανένα από τα δύο αυτά έργα δεν προβλήθηκε το ζήτημα της γεωγραφικής σύνδεσης της μητροπολιτικής έδρας Τραπεζούντος (της «εκκλησιαστικής επαρχίας»/Εκκλησίας της Λαζικής) με επισκοπικές έδρες άλλων περιοχών, εκτός Πόντου. Ο σεβ. Χρυσάνθος ερμήνευσε την σύνδεση αυτή βάσει της εκχριστιανιστικής πολιτικής των βυζαντινών πολιτικών αρχών³, οι Bryer και

1. Χρυσάνθος Φιλιππίδης, μητροπολίτης Τραπεζούντας, *Η εκκλησία της Τραπεζούντος*, Αρχαίον Πόντου 4-5 (Αθήνα 1933).

2. Bryer, A.A.M - Winfield, D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I, II* (DORLC, Washington D.C. 1985), στο εξής: Bryer - Winfield, *Pontos* βλ. και Bryer A.A.M. - Winfield D. - Selina Balance - Jane Isaak, *The post-Byzantine Monuments of the Pontos* (Variorum Collected Studies Series London 2002).

3. Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 154. Ο σ. Χρυσάνθος Φιλιππίδης παρατήρησε την καταχώρηση στην Εκκλησία της Λαζικής (= μητρόπολη Τραπεζούντος) την περιοχή της Αρμενίας του Καυκάσου και ερμήνευσε το γεγονός βάσει της εκχριστιανιστικής πολιτικής των Βυζαντινών, ό.π.,

Winfield έθιξαν με φειδώ το θέμα, η λοιπή βιβλιογραφία το αγνόησε⁴. Οι Bryer και Winfield ωστόσο στο ίδιο βιβλίο αμφισβητούν την ταύτιση της επισκοπής Αραδάσης, που λειτουργούσε με την ευθύνη της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας (της «εκκλησιαστικής επαρχίας»/Εκκλησίας του Πολεμωνιακού Πόντου), με το κάστρο Αράδασα στην Χαλδία, επειδή βρισκόταν μακριά από την Νεοκαισάρεια και πολύ ανατολικά και νότια σε σχέση με τις άλλες ταυτισμένες εκκλησιαστικές έδρες, την Κερασούντα, το Πολεμώνιον, τα Κόμανα⁵, ενώ ταυτόχρονα η απόδοση της επισκοπής του Ριζαίου στην Νεοκαισάρεια θεωρείται «κανονική»⁶. Αναλόγως αντιμετωπίζουν την ταύτιση της επισκοπής Ζιγανέων που ανήκε στην ευθύνη της μητροπόλεως Φάσιδος⁷.

Δεδομένης της πάγιας εκκλησιαστικής τακτικής να διευθετούνται βάσει της αρχής της «εδαφικής συνέχειας της δικαιοδοσίας» το *jus ordinandi* (= χειροτονία) και το *jus jurandi* (= κρίση) των επισκόπων, είναι αξιωματικά αποδεκτό ότι η ευθύνη της λειτουργίας των επισκοπών ανατίθεται στον μητροπολίτη της «εκκλη-

σ. 163. Ωστόσο σχολιάζοντας τις απαιτήσεις του μητροπολίτη Λαυρεντίου Καμάχου επί της επισκοπής της Κελτζηνής που διατυπώθηκαν το έτος 1670, επιχειρηματολογεί με γεωγραφικά κριτήρια υπέρ των θέσεων του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ο μητροπολίτης Καμάχου απέφυγε να θίξει το γεωγραφικό καθεστώς της Κελτζηνής, η οποία είχε διατελέσει στο παρελθόν και μητροπολιτική έδρα. Τόσο ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως το έτος 1670 όσο και ο μητροπολίτης Τραπεζούντος το έτος 1933 ήταν πεπεισμένοι ότι η υπαγωγή των επισκοπών στις μητροπόλεις διευθετείτο βάσει της πολιτικής/διοικητικής γεωγραφίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας που ίσχυε κατά την ύστερη αρχαιότητα. Αναφέρουμε το σκεπτικό του σ. Χρυσάνθου: «αποκλείεται σε πατριαρχική επιστολή να αποπειράται σεφτερισμός χωρίων σε περιοχές τόσο μακριά από την μητροπολιτική έδρα». Προτείνει να αναζητηθούν τα τοπωνύμια των αμφισβητούμενων εδρών πλησίον των ορίων των πόλεων Καμάχου και Θεοδοσιουπόλεως όπου υπήρχε και η σύγχυση. Σχετικά με την Αρμενία του Καγκάσου θυμίζουμε ότι η απόδοση επιτλέων επισκοπών που έδρευαν σε αρμενικά εδάφη στην μητρόπολη Τραπεζούντος συνέβη όταν αναδιοργανώθηκε εκκλησιαστικά η Εκκλησία της Λαζικής, πρόκειται δε για νεοσύστατες επισκοπές, βλ. εδώ παράρτημα αρ. 3. Βάσει του καταλόγου του Fedalto, Fedalto, G., *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis Series Episcoporum Ecclesiarum Christianarum Orientalium I: Patriarchatus Constantinopolitanus, II: Patriarchatus Alexandrinus, antiochenus, Hierosolymitanus* (Padova 1998), τ. I, σσ. 405-408, στις καυκασιανές χώρες το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως όριζε κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο δύο αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές και μία μητρόπολη στην Αλανία, τις Αλανίας, Βιτζίνης και Καυκάσιου και μία αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή στην Αβασγία, την Σεβαστοπόλεως. Βλ. και Seibt W. ed., *Die Cristianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albania)*. (Referate / des Internationalen Symposien Wien 9-12 Dezember 1999 Wien 2002).

4. Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 167 σημ. 16.

5. Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 302 και σημ. 35.

6. Bryer - Winfield, *Pontos*, σσ. 331-334.

7. Η επισκοπή έδρευε στο ομώνυμο φρούριο στην Λαζική και όχι στο ομώνυμο χωριό του Πολεμωνιακού Πόντου στα νοτιοδυτικά της Τραπεζούντας, βλ. Zuckerman, K., "The Early-Byzantine Strongholds in Eastern Pontus", *Travaux et Mémoires* 11 (1991), σσ. 527-553, ειδικώς σσ. 528, 531 και Bryer - Winfield, *Pontos*, σσ. 265, 325, 326 και σ. 327: «η εκκλησιαστική γεωγραφία της Φάσιδος (= μητρόπολη Λαζικής) δεν το θα το επέτρεπε» βλ. και ό.π., σσ. 256, 264, 297, 302 για το χωριό του Πολεμωνιακού Πόντου.

σιαστικής επαρχίας»⁸, καθώς και ότι σε όλη την βυζαντινή περίοδο η εκκλησιαστική διοίκηση ακολουθούσε την γεωγραφική διαίρεση της αυτοκρατορίας που ίσχυε κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας⁹. Οι σχετικοί εκκλησιαστικοί κανόνες ήταν αποφάσεις της Α΄ οικουμενικής συνόδου Νικαίας (έτος συγκλήσεως 325), της Β΄ οικουμενικής συνόδου Κωνσταντινουπόλεως (έτος συγκλήσεως 381) και της συνόδου Αντιοχείας (έτος συγκλήσεως 341): οι πολιτικές επαρχίες αποτέλεσαν και εκκλησιαστικές επαρχίες με σαφή εδαφικά/διοικητικά όρια και επιπλέον ανατέθηκε πρωτεύων διοικητικός ρόλος στον επίσκοπο της πολιτικής μητρόπολης, στον μητροπολίτη επίσκοπο¹⁰. Οι κανόνες αυτοί φαίνεται ότι δεν τηρήθηκαν στην περίπτωση της Τραπεζούντος, μητροπόλεως Λαζικής.

Πιστεύουμε ότι η εκκλησιαστική γεωγραφία της μητροπόλεως Τραπεζούντος αποτελεί μία πρόκληση για μελέτη. Θα επιχειρήσουμε καταρχήν (Μέρος 1ο) να παρουσιάσουμε παράλληλα τα στοιχεία της πολιτικής και της εκκλησιαστικής διοίκησης των εκκλησιαστικών εδρών στις περιοχές στις οποίες η Νεοκαισάρεια και η Τραπεζούς είχαν δικαιοδοσία, σε δύο ενότητες: α. 7ος αι.-9ος αι. (εκκλησιαστικά τακτικά, αρ. 1 έως αρ. 6) και β. 10ος αι.-13ος αι. (εκκλησιαστικά τακτικά, αρ. 7 έως αρ. 13). Πρόθεσή μας είναι να επεξεργαστούμε την τεκμηριωμένη «γεωγραφική ασυνέπεια» της μητροπόλεως Τραπεζούντος, καθώς και την ανεπαρκώς προβεβλημένη εκκλησιαστική γεωγραφία της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας κατά τον 10ο αι.*. Στην ίδια ενότητα παραθέτουμε κάποια στοιχεία και για την μητρόπολη Καμάχου (της Εκκλησίας της Αρμενίας), η οποία είχε ταυτόχρονη εξέλιξη με αυτήν της Τραπεζούντος. Οι περιοχές που μας απασχολούν είναι α. για την Νεοκαισάρεια: ο Πολεμωνακός Πόντος, η Αρμενία (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτη, η Αρμενία (Ιουστινιανού Α΄) Δεύτερα, η

8. Βλ. Φειδάς, Ιω., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄-Β΄ (Αθήναι 1992), τ. Α΄, σσ. 804-811: σχετικά με την «οργάνωση της εκκλησιαστικής διοίκησης», ειδικότερα σσ. 804, 807, 809, 811 και σσ. 829, 830.

9. Ο Fedalto, ό.π., συμβατός ων με αυτήν την πεποίθηση, αναφέρει τις εκκλησιαστικές έδρες βάσει των εκκλησιαστικών (= ρωμαϊκών/πρωτοβυζαντινών πολιτικών) επαρχιών στις οποίες βρίσκονταν οι έδρες αυτές: η Τραπεζούς για παράδειγμα αναφέρεται ως εκκλησιαστική έδρα στο κεφάλαιο για τον Πολεμωνακικό Πόντο, τόμος Ι στις σσ. 73-75, ενώ οι υπό αυτήν επισκοπές στο κεφάλαιο για την Λαζική, τόμος Ι στις σσ. 400-405, αν και βρίσκονταν στην Αρμενία. Για την αιτιολόγηση αυτής της επιλογής, βλ. ό.π., premessa, σ. IX.

10. *Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων 1-5*, εκδ. Ράλλης, Γ.Α. - Ποτλής, Μ. (Αθήνα 1855 ανατύπωση 1966), τ. II, σ. 122· τ. III, σσ. 140, 141, 153.

* Η επαφή μου με τα ζητήματα εκκλησιαστικής γεωγραφίας των δύο μητροπολιτικών εδρών προέκυψε μέσω της απασχόλησής μου στην δημιουργία βάσης δεδομένων για το πρόγραμμα «Ιστορικής Γεωγραφίας της Μικράς Ασίας» που εκπονήθηκε στο IBE/EIE για το IME με την εποπτεία της συντονίστριας καθ. κας Μαρίας Γερολυμάτου και με επιστημονικό υπεύθυνο τον καθ. κ. Ευ. Χρυσό. Επιπλέον ο κ. Χρυσός και η κα Γερολυμάτου υποστήριξαν την περαιτέρω έρευνα και με ενθάρρυναν να προχωρήσω σε δημοσίευση. Τους ευχαριστώ πολύ.

Επίσης ευχαριστώ την κα Έφη Ράγια, υποψήφια διδάκτορα στο πεδίο της βυζαντινής ιστορίας στο εθνικό και καπποδιστριακό πανεπιστήμιο, που «ήταν δίπλα μου» με εξειδικευμένη γνώση.

Λαζική, η (Νέα) Αρμενία Δευτέρα, η (Νέα) Αρμενία Τρίτη, η (Νέα) Αρμενία Τετάρτη / τα θέματα Χαλδίας και Μεσοποταμίας και β. για την Τραπεζούντα: ο Πολεμωνιακός Πόντος, η Λαζική, η (Νέα) Αρμενία Δευτέρα, η (Νέα) Έσω Αρμενία και η (Νέα) Κάτω Αρμενία / τα θέματα Χαλδίας, Μεσοποταμίας, Χαντίερζ, Μηδίας και Ιβηρίας. Ξεχωριστά σχολιάζουμε την σχέση των εδρών Τραπεζούντος-Φάσιδος και Τραπεζούντος-Χαλδίας (Μέρος 2ο) και τέλος κάνουμε μία μικρή αναφορά στην εκκλησιαστική γεωγραφία των δύο μητροπόλεων αφότου περιήλθαν σε μουσουλμάνους ηγεμόνες (Μέρος 3ο). Επιπλέον με την μορφή του παραρτήματος αρ 1 παρατίθενται κάποια χρήσιμα στοιχεία για την πολιτική υπαγωγή της επαρχίας του Πολεμωνιακού Πόντου, των επαρχιών Αρμενίας και την Λαζική, που θεωρούνται απαραίτητα προκειμένου να εξοικειωθούμε με την εκκλησιαστική διοικητική εξέλιξη των εκκλησιαστικών μητροπόλεων κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας.

Οι εκκλησιαστικές έδρες Νεοκαισαρείας και Τραπεζούντος βρίσκονταν στην πολιτική επαρχία του Πολεμωνιακού Πόντου¹¹, στην σημερινή βορειοανατολική Τουρκία. Η επαρχία συνόρευε με τα εδάφη της Λαζικής στα βορειοανατολικά¹², την σημερινή Γεωργία, τις βυζαντινές επαρχίες της Αρμενίας Πρώτης και Αρμενίας Δευτέρας στα νότια/νοτιοανατολικά και νότια, σημερινή

11. *Le Synekdèmos d'Hiéròklès et l' opusculè géographique de Georges de Chypre*, ed. Honigmann, E. (Bruxelles 1939), σ. 37 702.7, 8, στο εξής Συνέκδημος ή Γεώργιος Κύπριος αναλόγως (για τους καταλόγους). Σύμφωνα με την πολιτική διοίκηση οι ποντικές πόλεις Τραπεζούς και Κερασούς κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας υπήχθησαν διαδοχικά στις επαρχίες Πολεμωνιακού Πόντου, Ελενοπόντου (διευρυμένου), Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτης, και (Νέας) Αρμενίας Τρίτης. Το ίδιο θα ίσχυσε ασφαλώς για το Ρίζαιον. Η πολιτική μητρόπολη του Πολεμωνιακού Πόντου Νεοκαισάρεια και η πόλη Πολεμνίων υπήχθησαν διαδοχικά στις επαρχίες Πολεμωνιακού Πόντου και Ελενοπόντου, ενώ τα Κόμανα, ποντική πόλη επίσης, περιήλθαν διαδοχικά στον Πολεμωνιακό Πόντο, στον (διευρυμένο) Ελενόποντο, το διάστημα 535-536, και στην επαρχία Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Δευτέρας / (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας, Συνέκδημος, σ. 37 702.4, 7· *Corpus Iuris Civilis v. tertium: Novellae*, ed. Schödl, R. (Dublin – Zürich (10) 1972), σσ. 212, 213, 235, 236 στο εξής *Novellae*: Idikt, ό.π., σ. 769· Dölger, F., *Regesten der Kaiserkunden des oströmischen Reiches* (Corpus der Urkunden des mittelalters und der neuen Zeit. Rei he A. Abt. 1, 5 Bd (München – Berlin 1924-65).I.I (565-1025) I, σ. 13, αρ. 104, στο εξής Dölger, Reg. Bl. και Vasiliev, A.A., «Zur Geschichte von Trapezund unter Justinian dem Grossen», *Byzantinische Zeitschrift* 30 (1929/30) 381-386, ειδικώς σσ. 381, 383, στο εξής Vasiliev, «Trapezund unter Justinian» Stein, Er., *Histoire du Bas-Empire II: de la disparition de l'empire d'occident à la mort de Justinien (476-565)* (Paris 1949) σ. 747.

12. Η υπό βυζαντινό έλεγχο παράκτια Λαζική αποτελούσε μία διοικητική ενότητα με την επαρχία του Πολεμωνιακού Πόντου. Τα φρούρια της Σεβαστοπόλεως και της Πιτυούντος, στα βόρεια της Φάσιδος, αναφέρονται σε αυτήν την επαρχία το έτος 535, *Novellae*, σσ. 212, 213. Στην ίδια νεαρά αναφέρονται ως πόλεις της «δικής μας» (sic) Λαζικής οι ηπειρωτικές θέσεις/εκκλησιαστικές έδρες Ροδόπολις και Πέτρα. Για την ταύτιση των θέσεων αυτών, βλ. Bryer – Winfield, *Pontos*, σσ. 168, 325, 349 σημ. 26. Το έδικτον του έτους 548, *Novellae*, σ. 769, που αναφέρεται στα ανατολικά όρια της Ποντικής (= Αρμενίες και Τραπεζούς και «ημέτερη πολιτεία»), παραλείπει τις λαζικές θέσεις. Την περίοδο αυτή οι Λαζοί είχαν δεχθεί ως επικυρίαρχους τους Πέρσες, βλ. Jones A.H.M., *The Late Roman Empire 284-602* (Oxford 1964 ανατύπωση 1990), σσ. 288 και εξής· Χριστοφίλου, Αικατερίνη, *Βυζαντινή Ιστορία Α (324-610)* (Αθήνα 1975), σ. 276 και εξής.

ανατολική Τουρκία¹³, και με τα εδάφη της επαρχίας Ελενοπόντου στα δυτικά, σημερινή βόρειο/βορειοανατολική Τουρκία. Τα εδάφη της Αρμενίας στα ανατολικά του Πολεμωναϊκού Πόντου, σημερινή βόρειος ανατολική Τουρκία, τελούσαν γενικά υπό την εξουσία Αρμενίων ηγεμόνων, ενώ στις αρχές του 10ου αι. κυριαρχούσαν εκεί οι Άραβες· περιήλθαν στην κυριαρχία των Βυζαντινών για σύντομα μόνο διαστήματα τον 6ο αι./7ο αι. και τον 10ο αι./11ο αι.

Προκειμένου για τις βυζαντινές επαρχίες Αρμενίας υπογραμμίζουμε ότι στα πρώτα εκκλησιαστικά τακτικά απειχείται η διοικητική διαίρεση που εισήχθη ειδικώς γι' αυτές το έτος 591 και που πλέον αφορούσε στις επαρχίες που τελούσαν ακόμη υπό βυζαντινή κυριαρχία. Έτσι η εικόνα του Συνέκδημου, σ. 37, για τις πόλεις στις επαρχίες Αρμενία Πρώτη (πολιτική μητρόπολη η Σεβάστεια) και Αρμενία Δευτέρα (πολιτική μητρόπολη η Μελιτηνή) είναι μεν όμοια με αυτήν του εκκλησιαστικού τακτικού αρ. 1 για τις επισκοπές τους (και τις έδρες των επισκοπών) αλλά στο τακτικό τα εδάφη της Αρμενίας Πρώτης αντιστοιχούν στην (Νέα) Αρμενία Δευτέρα (εκκλησιαστική μητρόπολη η Σεβάστεια) και αυτά της Αρμενίας Δευτέρας στην (Νέα) Αρμενία Πρώτη (εκκλησιαστική μητρόπολη η Μελιτηνή)¹⁴. Στο τακτικό αρ. 10 ωστόσο, που θεωρείται ότι συντάχθηκε κατά τον 10ο αι., οι μητροπόλεις Σεβάστεια και Μελιτηνή αναγράφονται στις Εκκλησίες, αντίστοιχα, Αρμενίας Πρώτης και Αρμενίας Δευτέρας¹⁵.

Προκειμένου για την Λαζική αναφέρουμε ότι σύμφωνα με πολλούς ερευνητές η μία αρμενοίβηρική εκκλησία (δηλαδή η Λαζική = δυτική Ιβηρία και η Ιβηρία = ανατολική Ιβηρία) υπαγόταν στο πατριαρχείο Αντιοχείας από το 471 και εξής και διασπάσθηκε συνεπεία του σχίσματος του 608¹⁶, ενώ άλλοι υποστηρί-

13. Οι χώρες Λαζική και Αρμενία ήταν χριστιανικές, αντίστοιχα από το β' τέταρτο του 4ου αι. και από τον 3ο αι., τελούσαν δε εν μέρει υπό τον έλεγχο των Βυζαντινών στο μεγαλύτερο διάστημα της περιόδου που μας απασχολεί. Βλ. DMA v 1 s.v. Armenian Church, Doctrines and Councils (Maksoudian, K.H.)· Martin Hisard, Bernadette, "Moines et monastères géorgiens du 9e siècle: la Vie de saint Grigol de Xancta", *REB* 59 (2001) 5-94, ειδικώς σ. 6· ODB s.v. Armenia, Lazica· DTC v VI s.v. Géorgie (Janin, R.) και για την διοίκηση των βυζαντινών αρμενικών εδαφών, βλ. εδώ παράρτημα αρ. 1.

14. Για την πασίγνωστη αναγραφή των επαρχιών Αρμενίας στα τακτικά δεν στάθηκε δυνατό να εντοπίσουμε εξειδικευμένη βιβλιογραφία. Ο Darroutzès θεωρεί τον Συνέκδημο και τον Γεώργιο Κύπριο κείμενα απολύτως ανεξάρτητα από τα εκκλησιαστικά τακτικά, βλ. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. Darroutzès, J. (Paris 1981), σ. 221 σημ. 3, στο εξής Darroutzès, *Notitiae* για την εισαγωγή και τα σχόλια του εκδότη και *Notitiae* για τα τακτικά· Jones, A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Oxford 1971), σ. 514 και εξής, στο εξής Jones, *Cities*.

15. Ο εκδότης σχολιάζει την λίστα των μητροπολιτικών εδρών του τακτικού η οποία αντιστοιχεί σε προηγούμενη περίοδο και εξαιτίας της του αποδίδει τον χαρακτηρισμό "αναχρονιστικό τακτικό", Darroutzès *Notitiae*, σ. 95. Δεν γίνεται ειδική αναφορά στην αντιστροφή Μελιτηνής - Σεβαστείας στο τακτικό αρ. 10. Πρβλ. και το τακτικό αρ. 20.

16. Βλ. DMA v 1 s.v. Armenian Church-Doctrines (Maksoudian, K.H.)· Toumanoff, C., «Armenia and Georgia» *CMH* IV.1, σ. 602· Φειδάς, ό.π., τ. Α', ό.π., σ. 362. Θυμίζουμε ότι στο τακτικό Αντιοχείας που συντάχθηκε τον 6ο αι. δεν αναγράφεται καμία εκκλησιαστική έδρα της Ιβηρίας, βλ.

ζουν ότι η Εκκλησία της δυτικής Ιβηρίας (= Λαζική) ήταν αυτοκέφαλη, υπαγόταν δε στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως μέσω του «εκκληίου»¹⁷.

ΜΕΡΟΣ 1ο

α. 7ος αι.-9ος αι. (εκκλησιαστικά τακτικά αρ. 1 έως αρ. 6)

Σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά τακτικά η εικόνα των εκκλησιαστικών εδρών στην πολιτική/«εκκλησιαστική» επαρχία του πρωτοβυζαντινού Πολεμωνιακού Πόντου και στην χώρα Λαζική κατά το διάστημα 7ος αι.-9ος αι. είναι η εξής:

«17. επαρχία Πόντου Πολεμωνιακού μητρόπολις Νεοκαισαρείας έχει υπ' αὐτὴν πόλεις ἦτοι επισκοπὰς δ', οἶον· / τὸν Τραπεζούντων / τὸν Κερασούντων / τὸν Πολεμωνίου / τὸν Κομάνων»

«27. επαρχία Λαζικῆς μητρόπολις Φάσιδος έχει υπ' αὐτὴν πόλεις ἦτοι ἐπισκοπὰς δ', οἶον· / τὸν Ροδοπόλεως / τὸν τῆς Σαΐσηνων / τὸν Πετρῶν / τὸν Ζιγανέων»¹⁸.

Honigmann, E., «Studien zur Notitia Antiochena», *Byzantinische Zeitschrift* 25 (1925), σσ. 60-88, το κείμενο στις σσ.73-75, στο εξής *Anti.notitia*.

17. Σύμφωνα με τον κανόνα αρ. 28 της Δ' οικουμενικής συνόδου Χαλκηδόνας (451) που αφορούσε στους επισκόπους των βαρβαρικών εθνών, βλ. αναλυτικά Φειδάς, ό.π., τ. Α', σσ. 361, 362, Β', σ. 210: οι επίσκοποι απευθύνονταν στην Κωνσταντινούπολη όταν δεν συμφωνούσαν στην επίλυση τοπικών προβλημάτων.

18. Έχουμε αντιγράψει το τακτικό αρ. 1 στο οποίο παραλείπεται το Ρίζαιον, *Notitiae*, σσ. 3-9, 204, 209 και τακτικά 1.233 και 1.32, 413· 2.31, 482· 3.39, 576· 4.32, 434· 5.27· 6.27 για την Νεοκασάρεια, τακτικά 1.234, 235, 236, 237· 2.296, 297, 298, 299· 3. 346, 347, 348, 349· 4.251, 252, 253, 254 για τις επισκοπές της· σσ. 44, 72 και τακτικά 1.32, 413· 2.31, 482· 3.39, 576· 4.32, 434· 5.27· 6.27 για την Φάσι(ν), τακτικά 1.414, 415, 416, 417· 2.483, 484, 485, 486· 3.577, 578, 579, 580· 4.435, 436, 437, 438 για τις επισκοπές της (και 3.581: το Ρίζαιον/μιά αναγραφή υπό την Φάσιδα). Όμοια εικόνα για τις πόλεις στον Πολεμωνιακό Πόντο, πλην του Ριζαίου, δίνει ο Συνέκδημος, όπου έχουν αναγραφεί οι πόλεις ανά επαρχία σύμφωνα με την πολιτική διοίκηση του α' τετάρτου του 6ου αι., *Le Synekdémous d'Hiérokles et l'opuscule géographique de Georges de Chypre*, ed. Honigmann, E. (Bruxelles 1939), σ. 2· Συνέκδημος, σ. 37. Τα βυζαντινά φρούρια που βρίσκονταν στην σύμμαχη χώρα Λαζική αναγράφονται στα στρατιωτικά τακτικά, βλ. Zuckerman, K., ό.π., σσ. 531-534. Προκειμένου για τις γειτονικές επαρχίες, την ίδια περίοδο ίσχυαν τα εξής: η Αμάσεια, πολιτική και εκκλησιαστική μητρόπολη του Ελενοπόντου στην 12η θέση κατά την ιεραρχία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, επόπτευε έξι επισκοπές, *Notitiae* 1.17, 208, 2.16, 267, 3.22, 313, 4.17, 223, 5.12· 6.12· όμοια εικόνα δίνει ο Συνέκδημος, ό.π., σ. 37, 701.3. Η Σεβάστεια, πολιτική και εκκλησιαστική μητρόπολη της (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας στην 11η θέση, επόπτευε πέντε επισκοπές, *Notitiae* 1.26, 202· 2.15, 261· 3.36, 321· 4.16, 217· 5.11· 6.11· όμοια εικόνα δίνει ο Συνέκδημος, ό.π., σ. 37, 703.1. Η Μελιτηνή, πολιτική και εκκλησιαστική μητρόπολη της (Νέας) Αρμενίας Πρώτης στην 12η θέση, επόπτευε πέντε επισκοπές, *Notitiae* 1.18, 216· 2.17, 274· 4.18, 230· 5.13· 6.13· όμοια εικόνα δίνει ο Συνέκδημος, ό.π., σ. 37, 703.7.

Οι εκκλησιαστικές έδρες Τραπεζούς, Κερασούς και Κόμανα Ποντικά κατά τον 6 αι. υπήχθησαν στις νεοϊδρυθείσες επαρχίες Αρμενίας, τα έτη 536 και 591 όπως αναφέρθηκε ήδη. Η μητρόπολη Νεοκαισαρείας και η επισκοπή Πολεμωνίου έδρευαν από το 535 στον διευρυμένο Ελενόποντο. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη οι πόλεις επανήλθαν στο προηγούμενο διοικητικό καθεστώς όπως και οι επαρχίες, μέχρι το έτος 591¹⁹.

Η επισκοπή που έδρευε στο Ρίζιον, ποντική πόλη, είχε υπαχθεί και στην μητρόπολη Νεοκαισαρείας, τακτικό αρ. 6, και στην μητρόπολη Φάσιδος, τακτικό αρ. 3, σε διαφορετικές περιόδους και τέλος η επισκοπή που έδρευε στην Πιτυούντα, φρούριο στην ακτή της Λαζικής βορείως της Φάσιδας, και που δεν έχει αναγραφεί στα εκκλησιαστικά τακτικά θεωρείται ότι λειτουργούσε με την ευθύνη της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας²⁰. Πιθανολογούμε ότι η νότια ακτή της ανατολικής Ιβηρίας θεωρείτο κατά κάποιον τρόπο συναφής με τον παράκτιο Πολεμωναϊκό Πόντο στην εκκλησιαστική διοίκηση όπως ακριβώς συνέβαινε ενίοτε και στην πολιτική διοίκηση²¹, καθώς και ότι η περιοχή αποτελούσε μία γεωγραφική ενότητα στην συνείδηση της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως φαίνεται στον βίο των αγίων Οροντίου Λαζικής και των έξι αδερφών του (+ 24 Ιουνίου), Ευστρατίου Αραυράκων και των τεσσάρων συνοδών του (+ 24 Ιουνίου), Ευγενίου Τραπεζούντος και των τριών συνοδών του (+ 21 Ιανουαρίου/γενέθλιον 24 Ιουνίου), οι οποίοι μαρτύρησαν στις αρχές του 4ου αι.²². Ο Άγιος Ορόντιος και οι άγιοι Έρως, Φαρνάκιος, Φιρμίνος, Φίρμος, Κυριακός και Λογγίνος, ανήκουν στην κατηγορία των στρατιωτικών αγίων. Οι θέσεις που αναγνωρίζονται σε σχέση με την δραστηριότητα και το μαρτύριο των επτά αδερφών είναι το Ρίζιον, η Σεβαστόπολις, τα Ζίγανα και η Πιτυούς²³.

19. Novellae, σσ. 212, 213, 235, 236, (Idikt) και σσ. 768-770, βλ. και Vasiliev, «Trapezund unter Justinian», σσ. 381, 383· Stein, Er., *Histoire de Ban Smpire II: de la disparition de l'empire d'occident à la morte de Justinian* (476-565) (Paris 1949). Κάποιες αμφιβολίες επί της κρατούσας άποψης διατυπώνονται στο παράρτημα αρ. 1.

20. Το Ρίζιον, παράκτια ακριτική θέση του Πολεμωναϊκού Πόντου στα σύνορα με την Λαζική, διετέλεσε έδρα επισκοπής υπό την μητρόπολη Φάσιδος (= Εκκλησία Λαζικής) σύμφωνα με το τακτικό αρ. 3 και υπό την μητρόπολη Νεοκαισαρείας (= Εκκλησία Πολεμωναϊκού Πόντου) σύμφωνα με το τακτικό αρ. 6, *Darrouzès Notitiae*, σσ. 73, 84, 109, 124, 126, 132, 138, 146, 150, 156, 166, 171 σημ. 2, 181· και *Notitiae* 3.581, 6.27. Βλ. και Fedalto, ό.π., τ. 1, σ. 404: η έδρα υπήχθη εκκλησιαστικά στον Πολεμωναϊκό Πόντο τον 7ο αι. Η επισκοπή Πιτυούντος, γνωστή από τις πηγές της ύστερης αρχαιότητας, δεν αναφέρεται στα εκκλησιαστικά τακτικά. Turner, C. H., *Ecclesiae Occidentalis monumenta iuris antiquissima* τ. I (Oxonii 1899- 1939), σ. 62-63· PG, v. 114 col. 1208· σύμφωνα με τον κατάλογο του Fedalto, ό.π., I, σσ. 62, 63, 72, η Πιτυούς, ανήκε στην Εκκλησία του Πολεμωναϊκού Πόντου και τελούσε στην δικαιοδοσία της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας.

21. Novellae, σσ. 212, 213· βλ. και Φειδάς, ό.π., τ. Α', σσ. 804 και εξής, σσ. 829, 830.

22. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitaneae*, σσ. 767, 768· Peeters, P., «La légende de s. orontius et de six frères martyrs», *Analecta Bollandiana* 56 (1938), σσ. 241. 267· πρβλ. Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 168: «η 24η Ιουνίου κάτι σαν εθνική γιορτή για τον Πόντο».

23. Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 326· Peeters, P., ό.π., σσ. 247-250, 256 και εξής, 261.

Η δραστηριότητα των επτά αδερφών σε συνδυασμό με τις πληροφορίες για την επισκοπή Πιτυούντος εμπνέει μία τολμηρή υπόθεση: κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας υπεύθυνος μητροπολίτης για την λειτουργία όλων των επισκοπών της ευρύτερης ενιαίας περιοχής, Πολεμωνιακού Πόντου και παράκτιας Λαζικής, ενδέχεται να ήταν ένας, ο Νεοκαισαρείας. Άλλωστε το έτος 535 στην επαρχία του διευρυμένου Ελενοπόντου (= Ελενόποντος, Πολεμωνιακός Πόντος και παράλια Λαζικής) έδρουν δύο εκκλησιαστικές μητροπόλεις, η Αμάσεια και η Νεοκαισάρεια²⁴, και όχι τρεις. Νέα δεδομένα προέκυψαν το πιθανότερο συνεπεία του σχίσματος της αρμενοίβηρικής Εκκλησίας κατά το έτος 608, περίοδο στην οποία προτείνουμε με επιφύλαξη την ίδρυση της Εκκλησίας της Λαζικής και την οργάνωση της Φάσιδος σε μητρόπολη του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως²⁵. Η απόδοση της επισκοπής Ριζαίου άλλοτε στην μητρόπολη Φάσιδος και άλλοτε στην μητρόπολη Νεοκαισαρείας αντανάκλα άραγε αυτήν την ενιαία θεώρηση του χώρου; Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο το Ριζαίον, πόλη πλέον των θεμάτων, διαδοχικά, Αρμενιάκων και Χαλδίας, υψώθηκε σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή²⁶.

Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο η περιοχή του ρωμαϊκού/πρωτοβυζαντινού Πολεμωνιακού Πόντου περιήλθε καταρχήν στο θέμα Αρμενιάκων, τον 7ο αι., και ακολούθως ένα τμήμα της στο θέμα Χαλδίας, το ανατολικό/βορειοανατολικό από το 824 και εξής, ένα τμήμα στο θέμα Κολωνείας, το νότιο/νοτιοανατολικό από το 863 και εξής και ένα τμήμα παρέμεινε στο θέμα Αρμενιάκων, το δυτικό/βορειοδυτικό²⁷. Πολιτικές και εκκλησιαστικές μητροπόλεις των θεμάτων αυτών ήταν:

24. Novellae, σσ. 213, 214· βλ. και Vasiliev, «Trapezund unter Justinian», ειδικώς σ. 382· πρβλ. σσ. 383, 384.

25. Βλ. Φειδάς, ό.π., τ. Α', ό.π., σ. 362.

26. Βλ. εδώ παράρτημα αρ. 3: επισκοπή Ριζαίου. Πρβλ. τον όρο «Ποντική Γεωργία» για την ιβηρική ακτή στον Εύξεινο Πόντο = Mahé, J.P., Die Bekehrung Transkaukasien: Eine Historiographie mit doppeltem Boden, στο: Seibt, W. ed., Die Cristianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, ALbania). (Referate / des Internationalen Symposien Wien 9-12 Dezember 1999 Wien 2002), σσ. 107-124, ειδικώς σ. 118 και Vasiliev, «Trapezund unter Justinian», σσ. 384, 385.

27. Αρμενιάκοι: *DO Seals*, σ. 52, Κουντούρα, *Θέματα ΕΙΕ*, σσ. 113-161· Χαλδίας: *DO Seals*, σ. 85· Σαββίδης, *Θέματα ΕΙΕ*, σσ. 287-297· θέμα Κολωνείας: *DO Seals*, σ. 125· Σαββίδης, *Θέματα ΕΙΕ*, σσ. 321-329· πρβλ. και θέμα Χαρσιανού: *DO Seals*, σ. 107, Λαμπάκης, *Θέματα ΕΙΕ*, σσ. 299-305 που ιδρύθηκε στα νοτιοδυτικά του θέματος Αρμενιάκων σε εδάφη των πάλαι ποτέ επαρχιών Καππαδοκίας Πρώτης και Γαλατίας Πρώτης. Το θέμα των Αρμενιάκων περιελάμβανε καταρχήν τις επαρχίες Παφλαγονία, Ελενόποντο, Πολεμωνιακό Πόντο (= Πολεμωνιακός Πόντος και παράλια Λαζικής μέχρι κάποιου σημείου βορείως των εκβολών του Φάσιδος), τις Αρμενίες, τις δύο Καππαδοκίες. Θυμίζουμε ότι κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας τα εδάφη των θεμάτων Χαλδίας (σημαντικότερη πόλη η Τραπεζούντα) και Κολωνείας (σημαντικότερη πόλη η Κολώνεια) υπήχθησαν κατά καιρούς στις επαρχίες Πολεμωνιακού Πόντου, Ελενοπόντου (διευρυμένου) και των επαρχιών των Αρμενίων (Ιουστινιανού Α') Πρώτης και Δευτέρας και (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας, το Χαλδίας, και Αρμενίας Πρώτης, Αρμενίας (Ιουστινιανού Α') Δευτέρας και (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας, το Κολωνείας.

η Αμάσεια, από τον 7ο αι. και εξής η πιο σημαντική πόλη των Αρμενιάκων και μητρόπολη της Εκκλησίας Ελενοπόντου, όπως και προηγουμένως²⁸.

η Τραπεζούς, πόλη στο θέμα Αρμενιάκων και πρωτόθρονη επισκοπή υπό τον Νεοκαισαρείας τον 7ο αι. και τον 8ο αι., αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή για κά-ποιο διάστημα κατά το β' τέταρτο του 9ου αι. και τελικά, από τα μέσα περίπου του 9ου αι. και εξής, πρωτεύουσα πόλη του θέματος Χαλδίας και μητρόπολη της Εκκλησίας της Λαζικής²⁹.

η Νεοκαισάρεια τον 7ο αι. και τον 8ο αι. ήταν δευτερεύουσα σημασίας πό-λη του θέματος Αρμενιάκων και μετά το 863 του θέματος Κολωνείας και μη-τρόπολη της Εκκλησίας του Πολεμωνιακού Πόντου, όπως και προηγουμέ-νως³⁰.

η Κολώνεια [προτελευταία αναφερόμενη επισκοπή, υπό τον μητροπολίτη Σεβαστείας, της Εκκλησίας της επαρχίας (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας κατά την προηγούμενη περίοδο], θέση στο θέμα Αρμενιάκων και έδρα επισκοπής υπό τον μητροπολίτη Σεβαστείας κατά τους 7ο αι. και 8ο αι. και τελικά πρωτεύου-σα πόλη του θέματος Κολωνείας από το 863 και εξής και αυτοκέφαλη αρχιε-πισκοπή το 879· αργότερα, μεταξύ των ετών 980-985, υψώθηκε σε μητρόπολη χωρίς υπαγόμενες επισκοπές [στην Εκκλησία του Πολεμωνιακού Πόντου

28. Novellae, σσ. 212, 213: η Αμάσεια ήταν η πολιτική μητρόπολη της επαρχίας Ελενοπόντου· Συνέκδημος, σ. 37 701.3· *Constantino Porphyrogenito, De Thematibus*, ed. Pertusi, A. (Studi e Testi 160, Città del Vaticano 1952), σσ. 65, 66· Notitiae 1.17· 208· 2.16, 267· 3.22, 313· 4.17· 223· 5.12· 6.12. DO seals, 4 σσ., Notitiae 7.12, 262· 8.12· 9.161· 10.178· 11.12· 12.12· 13.177· 14.12· 15.12· 16.12· 17.15· 18.16.

29. Η ύψωση της Τραπεζούντας σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή στην εκκλησιαστική επαρχία του Πολεμωνιακού Πόντου θεωρείται σύγχρονη με την αναγωγή της σε πρωτεύουσα πόλη του θέματος Χαλδίας και άρα με την ίδρυση του θέματος, βλ. *Θέματα ΕΙΕ*, σσ. 288 και εξής. Βλ. και Παπαδό-πουλος Κεραμύς Α.Α., «Συμβολή στην ιστορία Τραπεζούντος», *Vizantisky Vremennik* 12 (1905), σσ. 128-129· Grumel, V. - Laurent, V. - Darrouzès, J., *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople II* (Paris 1989), σσ. 62, 63 αρ. 439 και 440 και ως προς την ύψωση σε μητρόπολη, ό.π., σ. 218 τα σχόλια στο έγγραφο αρ. 774: η ύψωση της έδρας της Τραπεζούντας σε μητρόπολη τοποθε-τείται στο διάστημα μετά το 845 και πριν από το 869· θεωρείται πιθανότερο ότι συνέβη μετά τον θάνατο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μεθοδίου Α' (843-847), ό.π., σ. 217 αρ. 774· Grumel, V. ed. - Darrouzès, J. cor., *Les Regestes des actes du patriarchat de Constantinople I* (Paris 1989) fasc II-III 715-1206, σ. 176-177 αρ. 598· Notitiae 1.32, 413· 1.234· 2.31, 482· 2.78, 296· 3.383· 3.346· 4.32, 4.34· 4.75, 105, 251· 5.27· 5.78· 6.27· 6.34· 7.33, 7.556· 8.35· 9.416· 10.498· 11.35· 12.33· 13.543· 14.36· 15.31· 15.33· 16.33· 17.40 και σ. 72· DO Seals 4, σ. 104.

30. Darrouzès, Notitiae, σσ. 14, 32, 39, 41-45, 48, 50, 71, 155, 156· Notitiae 1.233· 2.295· 3.345· 4.250· 5.17· 6.27· βλ. και *DHGE* s.v. Neokaisareia (Mossay J.): *Constantino Porphyrogenito, De Thematibus*, ed. Pertusi, A. (Studi e Testi 160, Città del Vaticano 1952), σ. 65: το θέμα Κολωνείας αχ-χίζει από την Νεοκαισάρεια, βλ. και Ramsay, W. M. *The Historical Geography of Asia Minor* (Amsterdam 1962), σ. 317. Σύμφωνα με τα *Θέματα, ΕΙΕ*, σ. 324, η πόλη παρέμεινε στο θέμα των Αρμενιάκων. Εκτιμούμε ότι το επιχείρημα που στηρίζει την υπόθεση της παραμονής της Νεοκαι-σαρείας στους Αρμενιάκους, ό.π., σσ. 152, 324, βασίζεται σε παραδορομή.

σύμφωνα με το τακτικό αρ. 13, στην Εκκλησία της Αρμενίας σύμφωνα με όλα τα άλλα^{31]}.

η Σεβάστεια, πόλη διαδοχικά των θεμάτων Αρμενιάκων και Χαρσιανού από τον 7ο αι. και εξής, πρωτεύουσα πόλη του θέματος Σεβαστείας, από το 911 και εξής, και, όπως και πριν, εκκλησιαστική μητρόπολη της Εκκλησίας της (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας ή της Αρμενίας ή πάσης της Αρμενίας, σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά τακτικά³².

Η Φάσις, αμφισβητούμενη θέση στο θέμα Αρμενιάκων τον 7ο αι. και τον 8ο αι. και μητρόπολη της Εκκλησίας Λαζικής και εν τέλει, 9ος αι. και εξής, εκτός της βυζαντινής επικράτειας και άγνωστης εκκλησιαστικής τύχης³³.

Κατά τον 9ο αι./10ο αι. ανατολικά/νοτιοανατολικά του θέματος Κολωνείας, σε αρμενικά δηλαδή εδάφη, ιδρύθηκε το θέμα Μεσοποταμίας, επί Λέοντος Στ' (886-912)³⁴. Σημαντικότερες πόλεις του θέματος Μεσοποταμίας ήταν η Κάμα-

31. *Notitiae* 1.206· 2.265· 3.325· 4.221· 7.48, 261· 8.62, 98· 9.159· 10.176, 668, 676, 697· 11.58, 118· 12.56· 13.750· 14.103· 15.56, 148· 16.56· 17.68· 18.68· 19.75· Στον κατάλογο του Fedalto, ό.π., σ. 517, αναφέρεται από παραδρομή ότι τελούσε στην δικαιοδοσία της μητροπόλεως Νικοπόλεως (που ήταν η πρωτόθρονη επισκοπή υπό την μητρόπολη Σεβαστείας στην εκκλησία της (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας), ακολουθεί και το *DO Seals* 4, σ. 125.

32. Η πόλη Σεβάστεια υπήχθη διαδοχικά στις επαρχίες Αρμενίας Πρώτης πριν από το 378 (Συνέκδημος, σ. 37 703.1, Chrysos, ό.π., σ. 41 και εξής), Αρμενίας (Ιουστινιανού Α') Δευτέρας το 536 (*Novellae*, σ. 236) και (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας από το 591 (*TIB 2 S.V. Sebasteia*) και ήταν πάντα η πολιτική μητρόπολη αυτών των επαρχιών· Ελεονώρα Κουντούρα-Γαλάκη, *Θέματα, ΕΙΕ*, σσ. 331-335, ειδικώς σ. 331· η Σεβάστεια επί Λέοντος Στ' (886-912) μέχρι το 908 ήταν κλεισούρα του θέματος Χαρσιανού, το πιθανότερο. Στα εκκλησιαστικά Τακτικά αρ. 10 και αρ. 20 αναφέρεται ως εκκλησιαστική μητρόπολη της Αρμενίας Πρώτης (*Notitiae*, 7.11, 257· 8.11· 9.11, 155· 10.11, 172· 11.11· 12.11· 13.11, 171· 14.11· 15.11· 16.11· 17.14· 18.15· 19.15· 201, 151). Η Μελιτηνή, πολιτική μητρόπολη της Αρμενίας Δευτέρας, «βλ. και Laurent, J., *L'Arménie entre byzance et la conquete arabe jusqu'en 886* (Lisbonne 1980) σ. 39 και σημ. 7, από το 378 (Συνέκδημος, σ. 37 703.7) και ακολούθως της Αρμενίας (Ιουστινιανού Α') Τρίτης από το 536 (*Novellae*, σ. 236) και της (Νέας Αρμενίας) Πρώτης από το 591 (*TIB 2 S.V. Melitene*) αναφέρεται ως μητρόπολη της Εκκλησίας της (Νέας) Αρμενίας Πρώτης ή της Αρμενίας με εξαίρεση τα τακτικά αρ. 10 και αρ. 20, σύμφωνα με τα οποία αποδίδεται στην Εκκλησία της Αρμενίας Δευτέρας (*Notitiae*, 7.268· 8.139.168· 10.201· 11.13· 12.13· 13.187· 14.14· 15.13· 16.13· 17.16· 18.17· 19.18· 20.13), βλ. και εδώ σημ. αρ. 14. Επίσης, *DO Seals* 4, σ. 128. Σημειώνουμε ότι η Μελιτηνή δεν αναγράφεται στο Τακτικό αρ. 3, βλ. Dagouzès, *Notitiae*, σ. 108, όπου εκ παραδρομής αναφέρεται ότι πρόκειται για το Τακτικό αρ. 7. Σύμφωνα με τον εκδότη τα ιστορικά γεγονότα δεν δικαιολογούν την απουσία της μητροπόλεως Μελιτηνής από τα χειρόγραφα του εκκλησιαστικού τακτικού αρ. 3. Μεταξύ των ετών 656-926 η πόλη ήταν αραβική κτήση.

33. Βλ. Fedalto, ό.π., I, σσ. 400, 403, 404. Οι υπό την δικαιοδοσία της μητροπόλεως Φάσιδος επισκοπές (= εκκλησία Λαζικής) αναγράφονται για τελευταία φορά στο εκκλησιαστικό τακτικό αρ. 6. Στο εξής η Φάσις δεν αναφέρεται στα τακτικά. Το 1300 εμφανίζεται εκ νέου ως εκκλησιαστική έδρα, βλ. εδώ σ. 142.

34. Βλ. Λουγγής, *Θέματα, ΕΙΕ*, σσ. 315-319, ειδικώς σ. 315 και σημ. αρ. 6 και αρ. 7, βάσει της αναφοράς του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου στο Περί Θεμάτων, όπου αναφέρεται ότι η Μεσοποταμία ήταν κλεισούρα ανώνυμη που "επλατύνθη" κ.λπ. Η Μεσοποταμία μπορεί κάλλιστα να ήταν τούρμα γειτονικού θέματος, πρβλ. σφραγίδα τουρμάρχη Μεσοποταμίας του 9ου αι., που αναγορεύτηκε σε θέμα μεταξύ των ετών 899-901. Ο Λουγγής συζητά την ονομασία του νεοϊδρυθέντος

χος (γνωστή και ως Κάμαχα) που, σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά τακτικά, υψώθηκε σε μητρόπολη της Εκκλησίας της Αρμενίας αυτήν την περίοδο³⁵ και η Κελτζήνη, η πρωτόθρονη επισκοπή της Καμάχου και μετέπειτα, διαδοχικά, αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή και μητρόπολη χωρίς επισκοπές στην αρχή και ακολούθως με επισκοπές, ως μητρόπολη «Κελτζήνης, Κορτζήνης και Ταρών»³⁶.

Σε εδάφη των θεμάτων Κολωνείας και Μεσοποταμίας ιδρύθηκαν κατά το β' μισό του 10ου αι. τα θέματα: Δερχήνης (γύρω στο 960 με σημαντικότερη πόλη το Χαντίερζ που ήταν και επισκοπή υπό την Τραπεζούντα), Χαντίερζ (μεταξύ των ετών 971/975) και Κελτζήνης, Κορτζήνης και Ταρών (το έτος 996)³⁷. Το Χαντίερζ είναι ίσως η μόνη πρωτεύουσα θέματος που δεν υψώθηκε από την Εκκλησία.

θέματος που ανακαλεί το όνομα επαρχίας, συγκεκριμένα της Άνω Μεσοποταμίας, «σύμφωνα με την συνήθεια της εποχής», σσ. 316-317. Επισημαίνουμε ότι στα εκκλησιαστικά τακτικά δεν αντανakλάται αυτή η συνήθεια.

35. Σημειώνουμε ότι η πόλη Κάμαχος, η μητροπολιτική έδρα της Εκκλησίας της Αρμενίας στην επαρχία Μεσοποταμίας, υπό το πατριαρχείο Αντιοχείας κατά τον κατάλογο του Fedalto, ό.π., II, σσ. 844-5, αλλά υπό το Κωνσταντινουπόλεως, σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά τακτικά (Notitiae 746/660· 849· 9.534· 10.640· 11.48· 12.46· 13.704· 15.46· 16.46· 17.59· 18.59· 20.47· βλ. και σ. 107 σημ. 46), βρέθηκε εντός των ορίων της βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τα διαστήματα 535/6-591 [επαρχία Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Τετάρτης], 591-μέσα 7ου αι. (επαρχία (Νέας) Αρμενίας Τετάρτης), 687-702 (επαρχία Τετάρτης Ιουστινιανής/Άλλης Αρμενίας) και στη συνέχεια στο θέμα Αρμενιάκων. Από τα τέλη του 8ου αι. η Κάμαχος ήταν θέση εκτός του ανατολικού ορίου του θέματος Αρμενιάκων. Κατά τον 9ο αι. και στις αρχές του 10ου αι. πρέπει να ήταν αμφισβητούμενη θέση στο θέμα Κολωνείας και ακολούθως μέχρι τα μέσα του 11ου αι. ανήκε στο θέμα Μεσοποταμίας, βλ. *DO Seals* 4, σ. 154. Βλ. και *DHGE* s.v. Kamax (Coulie, B.): η πόλη ήταν έδρα επισκοπής και της αρμενογρηγοριανής Εκκλησίας. Ο Fedalto, ό.π., που αναφέρει την Κάμαχο στην επαρχία Μεσοποταμίας υπό το πατριαρχείο Αντιοχείας, από τις υπαγόμενες σε αυτήν επισκοπές αναφέρει μόνο την Κελτζήνη, στην ίδια επαρχία, ό.π., σ. 846· βλ. και Jones, *Cities*, σ. 225 για την χρήση του τίτλου «μητροπολίτης Καμάχου Αρμενίας Μείζονος».

36. Η Κελτζήνη (Darrouzès, *Notitiae*, σ. 102· *Notitiae* 7.661· 9.535· 10.641, 702· 11.57· 12.55· 13.706, 749· 15.55· 16.55· 17.67· 18.67· 19.74· 20.47) ήταν πόλη του θέματος Κολωνείας και προηγούμενως του θέματος Αρμενιάκων, βλ. *DO Seals* 4, σ. 156. Κατά το DAI, *Constantinus Porphyrogenitus, De Administrando Imperio*, eds Moravcsik, G. - Jenkins, R.J.H. (Washington, D.C., 1967) πρόκειται για πόλη της Χαλδίας 43/92, 98, 108, 142· 50/116· 129. Σύμφωνα με το τακτικό αρ. 10, ο τίτλος του επισκόπου ήταν «Κελτζήνης, Κορτζήνης και Ταρών». Ο Fedalto, ό.π., II, σσ. 845, 846, εκλαμβάνει τον τίτλο ως ένδειξη ένωσης των επισκοπών αυτήν την περίοδο, στα τέλη δηλαδή του 10ου αι. Η ίδια άποψη και στο *DHGE* XII στς. 130-131. Ο Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 81, 83, 91, θεωρεί τις έδρες ενωμένες και στο τακτικό αρ. 9. Ακολούθως η μητρόπολη «Κελτζήνης/Κορτζήνης και Ταρών» (sic) ανέλαβε την εποπτεία 8 και στη συνέχεια 22 επισκοπών. Σχετικά με την πιθανολογούμενη ύψωση της Κελτζήνης σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή, βλ. και Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 86-87· Martin Hisard, Bernadette, «Constantinople et les archontes du monde Caucasicn dans le livre des cérémonies II, 48», *Travaux et Mémoires* 13 (2000), σσ. 359-530, ειδικώς σσ. 375-381 για την περιοχική του Ταρών.

37. Βλ. Oikonomides, N., «L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le Taktikon d'Escorial», in Berza M. - Stanescu E., *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Rapports I* (Bucarest 1974), σσ. 285-302· Bryer A.A.M., «An Excursus on Mananalis, Samosata of Armenia and Paulician Geography», in Bryer A.A.M. - Herrin Judith eds., *Iconoclasm* (Birmingham 1977), σσ. 83-84· *ODB* III s.v. Taron· και θέμα Δερχήνης: *DO Seals* 4,

β. 10ος αι.-13ος αι. (εκκλησιαστικά τακτικά αρ. 7 έως αρ. 13)

Η ύψωση της Τραπεζούντος σε μητρόπολη της Εκκλησίας της Λαζικής πιστοποιείται στο τακτικό αρ. 7 (= αρχές 10ου αι.), στο οποίο πιστοποιείται επίσης η ύψωση της Καμάχου σε μητρόπολη της Εκκλησίας της Αρμενίας³⁸. Προκειμένου για την Αρμενία οι μητροπόλεις Σεβάστεια [(Νέας) Αρμενίας Δευτέρας] και Μελιτηνή [(Νέας) Αρμενίας Πρώτης] διατηρήθηκαν στο προηγούμενο καθεστώς, ενώ για την Λαζική σταματά η αναφορά στην μητρόπολη Φάσιδος (και στις επισκοπές της)³⁹. Η Κάμαχος, πρωτόθρονη επισκοπή της μητροπόλεως Σεβαστείας, σύμφωνα με όλα τα προηγούμενα τακτικά, ανέλαβε την εποπτεία επτά επισκοπών στον Πολεμωνιακό Πόντο και στην Άνω Μεσοποταμία / (Νέα) Αρμενία Τετάρτη με τον τίτλο μητρόπολη της Εκκλησίας της Αρμενίας⁴⁰

σ. 150· θέμα Κελτζήνης, Κορτζήνης και Ταρών: DO Seals 4, σ. 168· Yazbashian K.M., "L'administration Byzantine en Arménie au Xe-XIe siècles", *Revue des Études Armeniennes* Nova Series 10 (1973-74), σσ. 137-188, ειδικώς σσ. 140-148.

38. Πρβλ. την παρατήρηση του Darroutzès, *Notitiae*, σσ. 102, 107: στο τακτικό αρ. 7 αναφέρονται για πρώτη φορά στις Εκκλησίες της Αρμενίας και της Λαζικής, αντίστοιχα η Κελτζήνη και η Τραπεζούς. Η Κελτζήνη αναφέρεται στις πηγές ως επισκοπή από τα μέσα του 5ου αι. και εξής, δεν αναγράφεται όμως στα εκκλησιαστικά τακτικά, βλ. *DHGE* XII σς. 130-131. Σχετικά με την ύψωση της Τραπεζούντος, βλ. εδώ σημ. αρ. 29· σχετικά με τον τίτλο της και τις επισκοπές της, βλ. και Darroutzès, *Notitiae*, σ. 110.

39. Πρβλ. εδώ σ. 142.

40. *Notitiae* 7.46/660· 8.49· 9.534· 10.640· 11.48· 12.46· 13.704· 15.46· 16.46· 17.59· 18.59· 19.63· 20.47. Πρόκειται για την α. Κελτζήνη, την εποχή αυτή στο θέμα Μεσοποταμίας και προηγουμένως οριακή στο θέμα Χαλδίας, και τις β. τα Αραύρακα θέση στο θέμα Κολωνείας (βορειοδυτικά της Καμάχου και έδρα της επισκοπής Αραυράκων ή Αραυρακηνών ήδη επί Αναστασίου (491-518), βλ. Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 167, 169-172), γ. την Βαρζάνισσα / Φαλούασσα, στο θέμα Μεσοποταμίας, δ. τον Μελό και ε. τον «έτερο» Μελό (που ήταν δύο επισκοπές με την ίδια έδρα βλ. Laurent, V., «Honigsmann, E, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches on 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantine 3, Brüssel 1935)», *Echos d'Orient* 34 (1935), σσ. 490-495, ειδικώς σ. 493) στο θέμα Μεσοποταμίας, στ. την Ρωμανούπολη, στο θέμα Μεσοποταμίας, (κώμη στις όχθες του ποταμού Τίγρη κατά την πρόταση των Oikonomides, *ό.π.*, σ. 292, με επιφύλαξη, και Bryer - Winfield *Pontos*, σ. 167 σημ. 16, ή κοντά στον Ευφράτη κατά Honigsmann E, *ό.π.*, σσ. 90-92· Canard, M., *Histoire de la dynastie des H'amdanides de jazira et de Syrie*, I-III (Alger 1951-Paris 1953), I, σ. 258 = Howard Johnston, J.D., «Byzantine Anzitepe» στο: *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Proceedings of a colloquium held at University College* (Swansea April 1981). (British Archeological Reports, International Series, nr. 156 (1983), British Institute of Archeology at Ankara Monograph 5, εκδ. Mitcell St., Oxford 1983), σσ. 239-290, ειδικώς σ. 268 σημ. αρ. 43) και ζ. τον Τίλιο στο θέμα Μεσοποταμίας, βλ. Howard-Johnston, *ό.π.*, σ. 281, οι οποίες δεν αναφέρονται στον κατάλογο του Fedalto. Όλες οι επισκοπές της μητροπόλεως Καμάχου εμφανίζονται για πρώτη φορά στο εκκλησιαστικό τακτικό αρ. 7, του οποίου η σύνταξη τοποθετείται στις αρχές του 10ου αι. Με μεγάλη επιφύλαξη αναγνωρίζουμε κάποια ομοιότητα μεταξύ του τοπωνυμίου «Μελός» και του τοπωνυμίου «Μαλλός», που στο αντίστοιχο εκκλησιαστικό τακτικό Β.δ έχει αναγραφεί ως επισκοπή της μητροπόλεως Ταρσού: βλ. *Anti. notitia* σ. 73. Ο Μαλλός της *Anti. notitia* βρισκόταν νοτιοδυτικά της Μοψουεστίας.

και η Τραπεζούς τον ίδιο αριθμό επισκοπών στον Πολεμωνιακό Πόντο, στην (Νέα) Αρμενία Τρίτη, στην (Νέα) Έσω Αρμενία και στην (Νέα) Κάτω Αρμενία με τον τίτλο «μητρόπολη της Εκκλησίας της Λαζικής». Σύμφωνα με την γεωγραφία των θεμάτων κατά τον 10ο αι., οι έδρες των μητροπόλεων Τραπεζούντος και Καμάχου βρίσκονταν στα εδάφη των θεμάτων Χαλδίας, Κολωνείας, Μεσοποταμίας, καθώς και στα μεταγενέστερα θέματα Ιβηρίας και Μηδίας (της Τραπεζούντος).

Σύμφωνα με το εκκλησιαστικό τακτικό αρ. 9, που η σύνταξή του χρονολογείται στον 10ο αι., και τα επόμενα τακτικά, η Τραπεζούς ως μητρόπολη Λαζικής επέπτευσ τις εξής επισκοπές: των Χεριανών, του Χαμουζούρ (ή Χαμάτζουρ), του Χαλ(χ)αίου (ή Χαλίου), του Παϊπερ, των Κεραμέων, του Λερίου, των Βιζάνων⁴¹, του Σακάβου, του Χαβτζίτζου, του Χαντζιέρτζ, του Ολνούτου, της Φασιανής, του Σερμάτζου, των Ανδόκτων (Ανδόκου) και των Ζαριμάκων (Ζαρινάκου). Από αυτές οι επτά πρώτες, πέντε στην συνοριακή περιοχή μεταξύ των θεμάτων Χαλδίας και Κολωνείας, σε αρμενικά δηλαδή εδάφη, και δύο ανατολικά/νοτιοανατολικά του θέματος Χαλδίας, επίσης σε αρμενικά εδάφη, ανήκαν στην δικαιοδοσία του μητροπολίτη Τραπεζούντος, σύμφωνα και με το εκκλησιαστικό τακτικό αρ. 7, του οποίου η σύνταξη χρονολογείται στις αρχές του 10ου αι. Οι επόμενες οκτώ βρίσκονταν σε αρμενικά εδάφη ανατολικά/νοτιοανατολικά του θέματος Χαλδίας στα οποία ο βυζαντινός έλεγχος είχε μόλις εδραιωθεί (θέμα Μεσοποταμίας) ή επρόκειτο να εδραιωθεί (θέματα Ιβηρίας και Μηδίας). Σύμφωνα με το εκκλησιαστικό τακτικό αρ. 9, που η σύνταξή του χρονολογείται στον 10ο αι., η Τραπεζούς ευθυνόταν επιπλέον για την λειτουργία των επισκοπών της Μανανάλεως και του Μεσούνη που επίσης βρίσκονταν σε αρμενικά εδάφη. Οι αρμενικές επισκοπές της Τραπεζούντος αναφέρονται στα εκκλησιαστικά τακτικά μέχρι και τον 12ο αι. (= Τακτικό αρ. 13). Κατά το δ' τέταρτο του 12ου αι. μεγάλο μέρος της Αρμενίας περιήλθε στην εξουσία Αρμενίων μουσουλμάνων ηγεμόνων⁴².

Σύμφωνα με το εκκλησιαστικό τακτικό αρ. 10, που η σύνταξή του χρονολογείται στον 10ο αι., η μητρόπολη Νεοκαισαρείας είχε στην ευθύνη της τις εξής δέκα επισκοπές στο θέμα Χαλδίας: της Κερασούντος, του Πολεμωνίου, των Κομάνων Ποντικών, του Ριζαίου και των εδρευόντων στις αταύτιστες θέσεις Αλίας Πόντου, Κόκκου, Ευνίκου, Αραδάσης, Μαρτυροπόλεως και Υψηλού⁴³.

Στον κατάλογο του Fedalto, ό.π., II, σσ. 844, 845 η Κάμαχος και η πρωτόθρονη επισκοπή της, η Κελτζήνη, αναφέρονται στην «κατασκευασμένη» εκκλησιαστική επαρχία Μεσοποταμίας.

41. Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2 για κάποια βασικά ιστορικογεωγραφικά στοιχεία των εδρών των επισκοπών.

42. DMA, v 1 s.v. Armenia History of (Garsoïan, Nina G.).

43. Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 146, 233· και *Notitiae* 1.233· 2.295· 3.345· 4.250· 5.17· 6.27· 7.315·

Στο Τακτικό αρ. 13, που η σύνταξή του χρονολογείται στον 12ο αι., η μητρόπολη Νεοκαισαρείας υποβιβάζεται από 12η σε 23η, στο δε τακτικό αρ. 17, που η σύνταξή του χρονολογείται στον 14ο αι., δεν αναφέρονται οι επισκοπές Αρσάδσης και Υψηλού⁴⁴.

Στα νοτιοανατολικά του θέματος Χαλδίας, στα εδάφη των άλλοτε (Νέων) Έσω Αρμενίας και Κάτω Αρμενίας, ιδρύθηκε επί Βασιλείου Β' (976-1025) το θέμα Ιβηρίας, το έτος 1001 ή το έτος 1023, που χαρακτηρίζεται ως το "υπερ-ανατολικότερο" θέμα της αυτοκρατορίας, και στα νοτιοανατολικά του θέματος Μεσοποταμίας το θέμα Μηδίας, γνωστότερο ως Ασπρακανία ή Βασπρακανία ή Βασπρακανία, μεταξύ των ετών 1016-1021/22 και πιθανότερα το έτος 1021/22⁴⁵. Η Θεοδοσιούπολη του θέματος Ιβηρίας ή Ανατολής ή Θεοδοσιουπόλεως που είχε διετελέσει έδρα επισκοπής μέχρι τον 10ο αι. ίσως οργανώθηκε εκ νέου ως εκκλησιαστική έδρα τον 11ο αι. Την περίοδο αυτή στην Βασπρακανία εμφανίζεται έδρα αρχιεπισκοπής⁴⁶.

8.19· 9.194· 10.237· 11.19· 12.18· 13.775 14.21· 15.18· 16.18· 17.23· 18.24· 19.28· 20.47· *DO Seals* 4, σ. 80· *DHGE* s.v. Neokaisareia (Mossay, J.). Βλ. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3 για κάποια βασικά ιστοριογεωγραφικά στοιχεία των εδρών των επισκοπών και τις προτεινόμενες ταυτίσεις.

44. Η Νεοκαισαρεία τελούσε υπό την κυριαρχία μουσουλμάνων ηγετών από το β' μισό του 11ου αι. Σχετικά με την χρονολόγηση της συντάξεως των εκκλησιαστικών τακτικών, βλ. Dartouzès, J., "L'Édition des Notitiae Episcopatum", *Revue des Études Byzantines* 40 (1982) 215-221, ειδικώς σ. 219.

45. Θέμα Μηδίας: *DO Seals* 4, σ. 170· Yazbashian, ό.π., σσ. 148-154· θέμα Ιβηρίας: *DO Seals* 4, σ. 166· Yazbashian, ό.π., σσ. 154-183· *ODB*, τ. 2 s.v. «Iberia».

46. Βάσει του καταλόγου του Fedalto, ό.π., I, σσ. 409-422, η Εκκλησία της «Αρμενίας Μείζονος» ήταν οργανωμένη σε 24 επισκοπές από τις οποίες πέντε ανήκαν στην συριακή/λακωβιτική Εκκλησία, 17 στην αρμενογενηγοριανή Εκκλησία και δύο στην ορθόδοξη: της Θεοδοσιουπόλεως, στο θέμα Ιβηρίας τον 11ο αι. και του Κηφά στην Vaasprakanian (θέμα Μηδίας), βλ. Fedalto, ό.π., σσ. 419, 421: Ο Κηφάς διετελέσε επισκοπή κατά το σύντομο διάστημα 1030/1035 - 1054, υπαγόταν δε στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, τελούσε στην ευθύνη αδιευκρίνιστης μητρόπολης και ως εκκλησιαστική έδρα είναι γνωστός από τις υπογραφές των επισκόπων σε συνοδικά πρακτικά.

Η Θεοδοσιούπολη σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά τακτικά αρ. 1 - αρ. 4 και αρ. 7 ήταν επισκοπή στην ευθύνη της μητροπόλεως Καισαρείας Καππαδοκίας και αναγράφεται ως Θεοδοσιούπολη Αρμενίας ή και, στο αρ. 7, Θεοδοσιούπολη ή Μεθοδιούπολη Αρμενίας, ενώ και δύο επίσκοποι Θεοδοσιουπόλεως είναι γνωστοί από τα μέσα του 5ου αι., *Notitiae* 1.76· 2.91· 3.98· 4.85· 7.109· βλ. και *TIB* 2 s.v. Kaisareia· Fedalto, ό.π., I, σ. 20. Η σφραγίδα του προέδρου (= μητροπολίτη) Θεοδοσίου Θεοδοσιουπόλεως που χρονολογείται στον 11ο αι. είναι κατά το *DO Seals* 4, σ. 162 ένδειξη για την εκ νέου εκκλησιαστική οργάνωση της Θεοδοσιουπόλεως αυτήν την περίοδο. βλ. Harutunyan, B., «Die Diözesan-Gliederung Armeniens im IV. Jh.», στο: Seibt, W. ed., *Die Cristianisierung des Kaukasus (Armenia, Georgia, Albanien)*. (Referate / des Internationalen Symposien Wien 9-12 Dezember 1999 Wien 2002), σσ. 81-94, ειδικώς σ. 93. Βλ. και Laurent, V., «Mélanges de géographie ecclésiastique», *Echos d'Orient* 32 (1933) 311-324, ειδικώς σσ. 315-318: III. Etienne archevêque de Vasparougan (μία σφραγίδα του αρχιεπισκόπου Στεφάνου «της Βασπρακανίας» του 11ου αι.), *DO Seals* 4, σ. 168.

Στο τακτικό της Αντιοχείας που συντάχθηκε κατά τον 6ο αι. έχουν αναγραφεί: *Anti.notitia*, σ.

ΣΧΟΛΙΑ

Επαναλαμβάνουμε εδώ την επισήμανση των Bryer και Winfield⁴⁷: Βάσει των εκκλησιαστικών τακτικών που πιστεύουμε ότι συντάχθηκαν τον 10ο αι. οι θέσεις των επισκοπών των μητροπόλεων Λαζικής και Αρμενίας δηλαδή των Τραπεζούντος και Καμάχου, διαμορφώνουν νοητώς στον χάρτη δύο «αλυσσίδες» με κατεύθυνση από βορρά προς νότο· η βόρεια «αλυσσίδα», της Τραπεζούντος, εκτεινόταν ανατολικότερα από την νότια, της Καμάχου, η οποία εκτεινόταν περισσότερο προς δυσμάς και προς νότον. Οι Bryer και Winfield, συνδέουν την ύψωση της Καμάχου σε μητρόπολη και την διευθέτηση των επισκοπών της, βάσει της ανάκτησης του ελέγχου επί των εδαφών των Παυλικιανών στην περιοχή του άνω ρου του ποταμού Ευφράτη κατά το δ' τέταρτο του 9ου αι.⁴⁸. Παρατηρούμε ωστόσο ότι οι εκκλησιαστικές έδρες που δόθηκαν στην Κάμαχο βρίσκονται νοτιότερα και ανατολικότερα σε άλλη περιοχή. Ακρογωνιαίοι λίθοι του βυζαντινού συνόρου την περίοδο αυτή ήταν, σύμφωνα με τους Bryer και Winfield, η Χαντιάρη, (στην περιοχή Δερζηνής), επισκοπή υπό την Τραπεζούντα, και η Ρωμανούπολη (στις όχθες του Τίγρη κατά τους Bryer και Winfield, στις όχθες του Ευφράτη κατ' άλλους), επισκοπή υπό την Κάμαχο.

Παρατηρούμε επιπλέον ότι η «αλυσσίδα επισκοπών» της μητροπόλεως Τραπεζούντος απλώνεται νοτίως και ανατολικότερα από αυτήν της Νεοκαισαρείας, την οποία μπορούμε κατ' αναλογία να φανταστούμε βάσει των ταυτίσεων που προτείνονται εδώ (βλ. παράρτημα αρ. 3 ειδικώς για τις εκκλησιαστικές έδρες Αραδάσης, Μαρτυροπόλεως/Ιουστινιανουπόλεως και Υψηλού). Τον ακρογωνιαίο λίθο στον βορρά μπορεί κάλλιστα να αποτέλεσε η Βαζανίς/Λεοντόπολις/Ιουστινιανούπολις, κάστρο σημαντικό το οποίο ανακαίνισε ο Ιουστινιανός Α' (527-565)⁴⁹. Φανταζόμαστε εν τέλει τρεις ενότητες επισκοπών· την βόρεια υπό την Νεοκαισάρεια στο θέμα Χαλδίας που εκτεινόταν στην συνοριακή πε-

75: IB α. = η Θεοδοσιούπολη, πρωτόθρονη στην μητρόπολη του Δάρας, που έδρευε στην βόρειο Μεσοποταμία. Ο Κηφάς = Anti-notitia σ. 88: Ίς στην ίδια περιοχή λειτουργούσε με την ευθύνη της μητροπόλεως της Αμιδας. Ο Κηφάς αναφέρεται και στον κατάλογο του Fedalto, ό.π., II, σ. 840, στην Εκκλησία της Μεσοποταμίας. Το α' μισό του 11ου αι. αυτές οι δύο έδρες βρίσκονταν στην Vaasprakanian (θέμα Μηδίας) και οι Εκαλησιές τους, εφόσον ήταν οργανωμένες, θα ανήκαν στο πατριαρχείο Αντιοχείας.

47. Bryer - Winfield, *Pontos*, ό.π., σ. 167 σημ. 16.

48. Oikonomides, N., «L'organisation de la frontière orientale de Byzance aux Xe-XIe siècles et le Taktikon d'Escorial», in Berza M. - Stanescu E., *Actes du XIe Congrès International des Études Byzantines, Rapports I* (Bucarest 1974), σσ. 285-302.

49. *Prokopii Caesariensis, Opera Omnia, IV· De Aedificiis libri IV*, εκδ. Haury, J. - Wirth, G. (Leipzig 1963) I.III C.IV. Βάσει των υποθέσεων για την έδρα της επισκοπής Βιζάνων και της επισκοπής Ιουστινιανουπόλεως, βλ. εδώ Παραρτήματα αρ. 2 και αρ. 3. Θα μπορούσε η Βαζανίς να ήταν εκκλησιαστική έδρα στην δικαιοδοσία της μητροπόλεως Τραπεζούντος ή της Νεοκαισαρείας.

ριοχή του άλλοτε Πολεμωνιακού Πόντου και των (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας και της (Νέας) Αρμενίας Τρίτης, την κεντρική υπό την Τραπεζούντα στα θέματα Χαλδίας, Μεσοποταμίας, Ιβηρίας και Μηδίας, η οποία περιελάμβανε επισκοπές στα εδάφη των πάλαι ποτέ (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας, (Νέας) Αρμενίας Τρίτης, (Νέας) Έσω Αρμενίας και (Νέας) Κάτω Αρμενίας και τέλος την νότια, υπό την Κάμαχο στα θέματα Κολωνείας και Μεσοποταμίας, της οποίας οι επισκοπές βρίσκονταν στην άλλοτε (Νέα) Άνω Μεσοποταμία/ (Νέα) Αρμενία Τετάρτη.

Η επιλογή της εκκλησιαστικής οργάνωσης του θέματος Μεσοποταμίας και των θεμάτων Ιβηρίας και Μηδίας υπό την «διοίκηση» μητροπολιτών από άλλες περιοχές δικαιολογείται πρώτα από όλα επειδή η πάλαι ποτέ Αρμενία (Ιουστινιανού Α΄) Τετάρτη / (Νέα) Αρμενία Τετάρτη στο παρελθόν είχε οργανωθεί εκκλησιαστικά υπό το πατριαρχείο Αντιοχείας, οι δε επαρχίες (Νέα) Αρμενία Τρίτη (= Αρμενία (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτη, (Νέα) Έσω Αρμενία και (Νέα) Κάτω Αρμενία, που τον 4ο αι. ανήκαν στις βαρβαρικές περιοχές, πιθανόν να μην είχαν οργανωθεί εκκλησιαστικά στο παρελθόν⁵⁰. Δεδομένου μάλιστα του αρχαίου εκκλησιαστικού καθεστώτος, φαίνεται αναμενόμενη η επιλογή να ηγηθεί η Τραπεζούς (= Εκκλησία Λαζικής = δυτικής Ιβηρίας) των εκκλησιαστικών εδρών που βρίσκονταν σε αρμενικά εδάφη, εφόσον κατά τους 4ο αι. και 5ο αι., σύμφωνα με την παράδοση, η “βαρβαρική” αρμενική χριστιανική κοινότητα συναποτελούσε Εκκλησία με την χριστιανική κοινότητα της ανατολικής Ιβηρίας ή και με αυτήν της δυτικής Ιβηρίας⁵¹. Εν τέλει, ως προς την Τραπεζούντα, η εκκλησιαστική οργάνωση του 10ου αι. ίσως αναπολεί στοιχεία της εκκλησιαστικής διοίκησης της αυτοκρατορίας της περιόδου της ύστερης αρχαιότητας έστω και κατασκευασμένα. Εφόσον όμως οι πόλεις Τραπεζούς και Κερασούς και η περιοχή Λαζική συναποτελούσαν κομμέγκιο, η σύνδεση των περιοχών του ρωμαϊκού/πρωτοβυζαντινού Πολεμωνιακού Πόντου (και για την ακρίβεια τώρα πια της Χαλδίας) και της Λαζικής, συγχρόνως ήταν και απολύτως μοντέρνα⁵².

50. Honigmann, E., «Studien zur Notitia Antiochena», *Byzantinische Zeitschrift* 25 (1925), σσ. 60-88· *TIB* 5 Kilikien und Lykaonien s.v. Seleukeia· Howard-Johnston, Byz. Anzitene, σ. 281 σημ. αρ. 96· Φειδάς, ό.π., τ. Α΄, σσ. 361, 362. Πολλές εκκλησιαστικές έδρες περιήλθαν στην δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως το διάστημα 638-969 κατά το οποίο η Αντιόχεια τελούσε υπό την κυριαρχία των Αράβων, όπως η μητρόπολη Σελεύκεια και οι επισκοπές της, ενώ άλλες όπως η μητρόπολη Ταρσού παρέμειναν το πιθανότερο στην τιτουλαρία Αντιόχεια. Σε αυτήν την κατηγορία πρέπει να ανήκαν και οι έδρες των βαρβαρικών περιοχών, εφόσον υπήρχαν. Στο εκκλησιαστικό τακτικό του πατριαρχείου Αντιοχείας δεν αναφέρεται καμία επισκοπή σε αρμενικά βαρβαρικά εδάφη.

51. Βλ. Toumanoff, C., «Armenia and Georgia» *CMH* IV.I, σ. 602· Φειδάς, ό.π., σ. 361, 362, σχετικά με την υπαγωγή της εκκλησίας της Λαζικής, και τ. II, σ. 210 για τις σχέσεις των επισκοπών Αρμενίας και Λαζικής με το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, βλ. και εδώ σ. 111, 12 και σημ. αρ. 17.

52. *DO* Seals 4, σσ. 101-102. Στα τέλη του 7ου αι. ο Θεοφύλακτος και ο Γεώργιος ήταν οι κομμερκιάριοι “Τραπεζούντος, Κερασούντος και Λαζικής”. Αναγνωρίζουμε στην περίπτωση αυτή δύο βυζαντινές θέσεις και ένα desideratum της εξωτερικής πολιτικής (και παράλληλα ανάμνηση ή και επιδίωξη της οικονομίας).

Εκ παραλλήλου η περίπτωση της σύνδεσης της Καμάχου με εδάφη της άλλωστε (Νέας) Αρμενίας Τετάρτης ανακαλεί την σφραγίδα της αποθήκης Κολωνείας, Καμάχου και Αρμενίας Δ' που χρονολογείται στον πρώιμο 8ο αι.⁵³. Η Κάμαχος, (η πρωτεύουσα του θέματος Μεσοποταμίας κατά πάσα πιθανότητα) ίσως να αποτελεί πραγματική καινοτομία, δεδομένου ότι άλλες γνωστές αρμενικές πόλεις συνδέονταν διοικητικά/γεωγραφικά με την ευρύτερη περιοχή, όπως για παράδειγμα η Μελιτηνή. Τέλος η Νεοκαισάρεια, μητρόπολη ανέκαθεν της Εκκλησίας του Πολεμωναϊκού Πόντου, ανέλαβε και την «διοίκηση» χριστιανικών κοινοτήτων στην “άγρια” Μεσοχαλδία, περιοχή δύσβατη που υποστήριζε την άμυνα της πολιτισμένης ποντικής ακτής. Υπό το πρίσμα της εκκλησιαστικής γεωγραφίας των μητροπόλεων Καμάχου και Νεοκαισαρείας κατά τον 10ο αι., η εκκλησιαστική διοίκηση φαίνεται ανανεωμένη.

Πιστεύουμε ότι η εκκλησιαστική οργάνωση αυτήν την περίοδο στήριζε την πολιτική της ενοποίησης των εδαφών στα ανατολικά και στα δυτικά του Ευφράτη⁵⁴. Η πολιτική αυτή εφαρμόστηκε στην περιοχή και σε προηγούμενες περιόδους εφόσον το ζητούμενο ήταν ανέκαθεν η απορρόφηση της Αρμενίας από την ρωμαϊκή/βυζαντινή αυτοκρατορία, χωρίς ωστόσο την τόσο προφανή ανάμειξη του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ειδικά για την περίοδο του 10ου αι. επισημαίνουμε ότι από τα αρμενικά εδάφη υποστηριζόταν η άμυνα στην Λαζική και εξασφαλιζόταν ο Εύξεινος Πόντος έναντι των Αράβων, όπως είχε εξασφαλιστεί και σε προηγούμενες περιόδους έναντι των Περσών. Η αιτία της ανανέωσης του ρόλου της Εκκλησίας της αυτοκρατορίας στην εφαρμογή αυτής της πολιτικής ίσως θα πρέπει να αναζητηθεί στην απώλεια της Αντιόχειας (κατά το διάστημα 630-969), συνεπεία της οποίας διεργάγη η ενότητα των χριστιανικών κοινοτήτων στα ανατολικά της αυτοκρατορίας. Όταν αργότερα ενεπλάκη η Κωνσταντινούπολη στην διοίκηση των κοινοτήτων αυτών, ο διοικητικός άξονας νότου-βορρά είχε καταλυθεί και η σύνδεση των εκκλησιαστικών εδρών διευθετήθηκε βάσει της γειτνίασης με τις έδρες στα δυτικά, που παραδοσιακά τελούσαν υπό την δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

Είθισται να αντιμετωπίζουμε την εκκλησιαστική διοίκηση ως πρωτοποριακή στον πολιτικό τομέα και αναχρονιστική στον διοικητικό μηχανισμό. Τον 10ο αι. ωστόσο το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως προσαρμόστηκε άμεσα

53. DO Seals 4, σσ. 164-66: ο Συνετός και ο Νικήτας ήταν οι κομμερκιάριοι “Κολωνείας, Καμάχου και Αρμενίας Τετάρτης”, μεταξύ των ετών 713-715. Αναγνωρίζουμε και στην περίπτωση αυτή δύο βυζαντινές θέσεις και ένα *desideratum* της εξωτερικής πολιτικής (και παράλληλα ανάμνηση ή και επιδίωξη της οικονομίας), πρβλ. σημ. αρ. 52.

54. Όπως επισημαίνουν άλλωστε οι Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 167 σημ. 16. και ο Χρύσανθος Φιλυπιδής, ό.π., σ. 154, και προσδιορίζουν την αυτοκρατορική πολιτική ως “εβυζαντινισμό” και “εδραίωση εξουσίας”.

σε νέα πολιτικά δεδομένα, η δε εκκλησιαστική διοίκηση ούτε κατά το διάστημα 7ος αι.-9ος αι. είχε πλήρη εδαφική συνάφεια με τις πρωτοβυζαντινές επαρχίες, όπως καταδεικνύουν οι περιπτώσεις της Λαζικής και του Αμορίου⁵⁵ ή το ισχύον σύστημα κατά το διάστημα 535-548⁵⁶, ούτε πολύ περισσότερο κατά τον 10ο αι. Η προσαρμογή της εκκλησιαστικής γεωγραφίας στην σύγχρονη πολιτική γεωγραφία είναι προφανής στην περίπτωση των επαρχιών Αρμενίας Πρώτης και Αρμενίας Δευτέρας, εφόσον στα πρώτα εκκλησιαστικά τακτικά αναφέρονται οι Αρμενίες του Μαυρικίου και όχι του Ουάλη ή του Ιουστινιανού Α΄. Στην συνέχεια, όταν η θεματική διοίκηση υπερείχε, όλες οι επιμέρους Αρμενίες αναφέρονται απλώς ως Αρμενίες, καταγραφή που ενισχύει την εντύπωσή μας ως προς την επίγνωση της νέας/σύγχρονης εδαφικής πραγματικότητας, παρά την διατήρηση των αρχαίων τίτλων⁵⁷. Μοναδική ίσως περίπτωση, το θέμα και ευρύτατη έδρα μητροπόλεως “Κελτζηνή, Κορτζήνη και Ταρών”⁵⁸, είναι η κατεξοχήν νέα “εκκλησιαστική επαρχία” της οποίας η “ίδρυση” καταδεικνύει ότι κατά τον 10ο αι. η εκκλησιαστική διοίκηση είχε απαγκιστρωθεί από την πολιτι-

55. Η Λαζική δεν υπήρξε πολιτική επαρχία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αποτελούσε όμως Εκκλησία («εκκλησιαστική επαρχία»), σύμφωνα με τα εκκλησιαστικά τακτικά, βλ. εδώ σ. 5. Θυμίζουμε και την περίπτωση της μητροπόλεως Αμορίου: το Αμόριο, πόλη στην πολιτική επαρχία της Γαλατίας Σαλουταρίας τον 6ο αι., ήταν καταρχήν έδρα επισκοπής της Εκκλησίας της Πισιδίας και ακολούθως της Φρυγίας Σαλουταρίας και της Γαλατίας Σαλουταρίας και, από τα μέσα του 8ου αι., έδρα αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής. Όταν υψώθηκε σε μητρόπολη, στα μέσα του 9ου αι., ανέλαβε την εποπτεία πέντε επισκοπών που βρίσκονταν και στις τρεις αυτές επαρχίες, σύμφωνα μάλιστα με τα εκκλησιαστικά τακτικά (η μητρόπολη Αμορίου ανήκε άλλοτε στην Φρυγία Σαλουταρία και άλλοτε στην Γαλατία Σαλουταρία (τακτικά αρ. 2, 3, 4 και 8). Οι επισκοπές που αποδόθηκαν στην δικαιοδοσία του Αμορίου ήταν οι εξής: α. Φιλομηλίου (προηγούμενως πρωτόθρονη υπό τον Αντιοχείας Πισιδίας, *Notitiae* 1.371· 2.436· 3.445· 4.478· 7.656· 9.529· 10.635· 13.699)· β. Δουκιμίου (προηγούμενως υπό τον Συνάδων Φρυγίας, *Notitiae* 1.334· 2.398· 3.423· 4.479· 7.656· 9.530· 10.636· 13.700)· γ. Κλανέου (προηγούμενως υπό τον Πισσινούντος Γαλατίας Δευτέρας/Σαλουταρίας, *Notitiae* 1.240· 2.302· 3.352· 4.480· 7.657· 9.531· 10.637· 13.701)· δ. Πολυβότου (προηγούμενως υπό τον Συνάδων Φρυγίας Σαλουταρίας αρχικά και ακολούθως υπό τον Ιεραπόλεως Φρυγίας Πακατιανής, *Notitiae* 1.340· 2.404· 3.430· 7.658· 9.532· 10.638· 13.702)· ε. Πισσίας (νέα επισκοπή άγνωστης προέλευσης, *Notitiae* 4.482· 7.659· 9.533· 10.639· 13.703). Βλ. *DHGE* s.v. Amorion (Vaihlé)· Honigsmann, E., “Die Notitia des Basileios von Ialimbana”, *Byzantion* 9 (1934), σσ. 205-222, ειδικώς σσ. 210, 211· Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 14, 32, 39, 41, 45, 48, 50, 71, 155, 156· *Notitiae* 1.239· 2.77, 301· 3.251· 4.654· 6.35· 7.48· 8.48· 9.528· 10.634· 11.47· 12.45· 13.697· 14.53· 15.45· 16.45· 17.58· 19.62· *TIB* 4 s.v. Amorion.

56. *Novellae*, σσ. 213, 214, 219: διευρυμένες πολιτικές επαρχίες – καμία αλλαγή στην εκκλησιαστική διοίκηση. Βλ. και *ODB* II s.v. Mesopotamia: διαίρεση της Μεσοποταμίας το α΄ μισό του 6ου αι. σε επαρχία Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Τετάρτης με πολιτική μητρόπολη την Μαρτυρόπολη, επισκοπή υπό την Άμιδα στην *Anti.notitia* Ia, επαρχία Μεσοποταμίας με μητρόπολη την Άμιδα, μητρόπολη και στην *Anti.notitia* I, και επαρχία Νοτίου Μεσοποταμίας με μητρόπολη το Δάρας, μητρόπολη και στην *Anti.notitia* IB.

57. Το δε αναχρονιστικό Τακτικό αρ. 10, που αναγράφει τις μητροπόλεις των πρώτων τακτικών και αναφέρει τις Αρμενίες βάσει της πολιτικής διοικήσεως του β΄ μισού του 4ου αι., θέτει καταρχήν ένα φιλολογικό ζήτημα ως προς την σύνταξή του, βλ. εδώ σσ. 4, 5· Darrouzès, *Notitiae*, σ. 95.

58. βλ. εδώ σ. 117 και σημ. αρ. 36.

κή γεωγραφία της ύστερης αρχαιότητας. Πάντως η θεματική διοίκηση δεν διαμόρφωσε περιοχές δικαιοδοσίας για την Εκκλησία. Κατά τον 10ο αι. οι εκκλησιαστικές έδρες της ίδιας Εκκλησίας βρίσκονταν σε περισσότερα του ενός θέματα, πέντε προκειμένου για την Εκκλησία της Λαζικής.

Εν τέλει δεν θεωρούμε απίθανο η εκκλησιαστική γεωγραφία να επεδίωξε την προσαρμογή της στην πολιτική γεωγραφία κατά την μέση περίοδο, αφού η εκκλησιαστική διοίκηση απαιτούσε μετακινήσεις ιεραρχών, συγκλήσεις τοπικών συνόδων, δραστηριότητες με άλλα λόγια που ενέπλυναν στην χρήση των δεδομένων της σύγχρονης πολιτικής γεωγραφίας. Η «καθιερωμένη αρχή της εκκλησιαστικής συνείδησης, η αρχή της γειτνίασης και το κριτήριο της εδαφικής συνέχειας της δικαιοδοσίας»⁵⁹ ετηρείτο όχι βάσει της απίθανης εμμονής σε κάποια απαρχαιωμένη/ανύπαρκτη πολιτική διοίκηση αλλά αντιθέτως βάσει της συμβατότητας και του συγχρονισμού⁶⁰.

Η πεποίθηση περί του απόλυτου συγχρονισμού εκκλησιαστικής και πολιτικής γεωγραφίας την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας είναι κατεστημένο σε βαθμό που να επιτρέπει την απόδοση εκκλησιαστικών εδρών σε εικονικές επαρχίες, βάσει μιας κατασκευασμένης αντιστοιχίας εκκλησιαστικής μητροπόλεως προς εκκλησιαστική επαρχία⁶¹. Στην πραγματικότητα κατά την ύστερη αρχαιότητα η εκκλησιαστική διοίκηση διευθετήθηκε καταρχήν βάσει μιας αντιστοιχίας Εκκλησίας/πολιτικής επαρχίας προς μία εκκλησιαστική/πολιτική μητρόπολη ή και περισσότερες εκκλησιαστικές μητροπόλεις. Αντιγράφουμε από το εκκλησιαστικό τακτικό αρ. 1: «α' ἐπαρχία Καππαδοκίας α' ὁ Καισαρείας / ... ζ' ἐπαρ-

59. Βλ. σχετικά Φειδάς, ὁ.π., τ. 1, σ. 830.

60. Βλ. και Jones, *Cities*, σ. 519: η εκκλησιαστική οργάνωση δεν ακολουθούσε πιστά την πολιτική οργάνωση, αν και στην αρχή συνέβη αυτό ακριβώς.

61. Fedalto, ὁ.π., I, σ. 20: μητρόπολη Καισαρείας επαρχίας Καππαδοκίας Πρώτης· σ. 31: μητρόπολη Τυάνων επαρχίας Καππαδοκίας Δευτέρας· σ. 35: μητρόπολη Μωκισσού επαρχίας Καππαδοκίας Τρίτης· σ. 94: μητρόπολη Νικομηδείας επαρχίας Βιθυνίας Πρώτης· σ. 108: μητρόπολη Νικαίας επαρχίας Βιθυνίας Δευτέρας. Η μητρόπολη Χαλκηδόνος αναφέρεται στην επαρχία Βιθυνίας Δευτέρας, ὁ.π., σ. 98· σ. 150: μητρόπολη Λαοδικείας επαρχίας Φρυγίας Πακατιανής· σ. 167: μητρόπολη Συναδών επαρχίας Φρυγίας Σαλουταρίας· η μητρόπολη Ιερσπόλεως αναφέρεται στην επαρχία Φρυγίας Πακατιανής, ὁ.π., σ. 158· δεν ακολουθεί την κατασκευασμένη αντιστοιχία στις μητροπόλεις των επαρχιών (Ανγούστας) Ευφρατησίας, όπου έδρευαν οι μητροπόλεις των καταργηθέντων επαρχιών Κομμαγενής και Παλμυρηνής και Μεσοποταμίας, Fedalto, ὁ.π., II, σ. 782 και ξής· *ODB* II s.v. *Euphratensis*. Η εκκλησιαστική διοίκηση της Μεσοποταμίας θεωρείται ότι είχε απασχολήσει τους πατέρες, βλ. Φειδάς, ὁ.π., τ. 1, σσ. 810, 821, 829: οι περιπτώσεις που τα εθιμικά και τα διοικητικά προεβία τιμές δεν συνέπλυναν αντιμετωπίζονταν ξεχωριστά, για παράδειγμα την επαρχία Μεσοποταμίας επελέγη η δημιουργία δύο εκκλησιαστικών επαρχιών προς εξασφάλιση των δικαιών και της Εδέσσης και της Νισίβεως. Η Έδεσσα βέβαια ήταν η πολιτική μητρόπολη της Ορσοηνής και όχι της Μεσοποταμίας, βλ. *DO Seals* 4, σσ. 162, 163· DMA 4 s.v. *Edessa* (Rose, Linda C.). Επισημαίνουμε ότι στην *Anti-notitia* αναγράφονται οι μητροπόλεις Έδεσσα, Άμιδα, Δάκας σε σύνολο 154 αναγραφόμενων εκκλησιαστικών εδρών. Απουσιάζει η απωλεσθείσα κατά το 363 Νισίβις, βλ. Honigsmann, E., «*Studien zur Notitia Antiochena*», *Byzantinische Zeitschrift* 25 (1925), σσ. 60-88 (το κείμενο του τακτικού στις σσ. 73-75 και χάρτης στην σ. 88).

χία Βιθυνίας ὁ Νικομηδείας / στ' ἐπαρχία τῆς αὐτῆς ὁ Νικαίας / θ' ἐπαρχίας τῆς αὐτῆς ὁ Χαλκηδόνος / ... ἰδ' ἐπαρχία Καππαδοκίας β' ὁ Τυάνων / ... κα' ἐπαρχία Φρυγίας Καπατιανῆς ὁ Λαοδικείας / ... κατ' ἐπαρχία Καππαδοκίας β' ὁ Μωκισσοῦ / ... λγ' ἐπαρχία Φρυγίας Καπατανῆς ὁ Τεραπόλεως⁶².

Ὡς πρὸς τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν διατήρηση τοῦ τίτλου τῆς μητροπόλεως «Ἐκκλησίας Λαζικῆς» που ἀποδόθηκε στὴν Τραπεζούντα θὰ υποστηρίξουμε ὅτι οἱ ἀρχαῖες περιοχὲς δικαιοδοσίας τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν δὲν ἀναδιοργανώονταν γιὰ νὰ ἐνταχθοῦν ἐξαρχῆς στὴν ἐκάστοτε ἐκτελούσα διοίκηση ἢ στὰ νέα ἐδαφικὰ δεδομένα. Ἡ μητρόπολη τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Πολεμωνιακοῦ Πόντου, ἡ Νεοκαισάρεια, που ἀπὸ τὸ 535 καὶ ἐξῆς ἐδρενε στὸν Ἐλενόποντο καὶ ἐυθυνόταν γιὰ τὴν λειτουργία ἐπισκοπῶν που ἐδρεναν καὶ σὲ ἄλλες ἐπαρχίες, διατήρησε τὸν τίτλο τῆς. Ἀφ' οὗτοι οἱ μητροπολίτες ἀνέλαβαν διοικητικὰ καθήκοντα κατὰ πολιτικὴ ἐπαρχία, τόσο οἱ τίτλοι τῶν Ἐκκλησιῶν τῶν ἐπαρχιῶν ὅσο καὶ τὰ δικαιώματα τῶν μητροπόλεων τῶν ἐπαρχιῶν παρέμεναν ἀναλίσκωτα⁶³ καὶ μέχρι κάποια ἐποχὴ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μητρόπολη, ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία ἦταν διοικητικὰ / (πολιτικά) καὶ γεωγραφικὰ συναφεῖς. Τὸ ἔτος 535, ὅταν ἐφαρμόστηκε ἡ διοικητικὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α', ἐτέθη τὸ ζήτημα τῶν «δικαίων» τῶν μητροπόλεων καὶ νομοθετήθηκε καὶ ἀπὸ τὴν πολιτεία ἡ διατήρηση τοῦ προηγουμένου ἐκκλησιαστικοῦ διοικητικοῦ καθεστώτος⁶⁴. Θεωροῦμε ὡστόσο ὅτι στὴν συνέχεια ἦταν ἡ αἵγλη τῶν ἀρχαίων τίτλων

62. Notitiae = Καππαδοκία: 1.6, 19, 31· Βιθυνία: 1.12, 13, 14· Φρυγία 1.26, 27, 38. Πβλ. Παμφύλια.

63. Ἡ διευθέτηση αὐτὴ ἀλλὰ ταυτόχρονα καὶ ἡ δύναμη τοῦ κριτηρίου «τῆς συνέχειας τῆς ἐδαφικῆς δικαιοδοσίας» εἶναι ἀνάγκη στὴν περίπτωση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐδρας τῆς Γάγγρας που ἀνῆκε καταρχὴν στὴν ἐπαρχία Γαλατίας Πρώτης καὶ ἦταν ἐπισκοπὴ ὑπὸ τὴν μητρόπολη Ἀγκύρας. Ἡ Γάγγρα ἐγένετο μητρόπολη (καὶ ἐκκλησιαστικὴ μητρόπολη) τῆς ἐπαρχίας Παφλαγονίας κατὰ τὸ δ' τέταρτο τοῦ 4ου αἰ. Ἀντικανονικὰ ἡ χειροτονία τοῦ Γάγγρας τελεῖτο ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Ἀγκύρας καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, μέχρι καὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. καὶ παρὰ τὶς σχετικὲς συνοδικὲς ἀποφάσεις. Βλ. *DHGE XIX* (Paris 1981) s.v. Gangres (Janin, R. – Stiennon, L.). Στὴν περίπτωση τῆς Γάγγρας θεωρεῖται ὅτι οἱ κάτοικοι συντηροῦσαν ἐθιμικὰ τὸ προηγουμένον καθεστῶς. Θυμίζουμε τὴν προβληματικὴ ὡς πρὸς τὴν τύχη τῆς ἐπισκοπῆς Πολεμωνίου. Ἡ πόλη εγκαταλείφθηκε τὸν 10ο αἰ. ἢ καὶ νωρίτερα καὶ κατὰ πάσα πιθανότητα ἡ ἐδρα τῆς ἐπισκοπῆς μεταφέρθηκε στὸ Οἰναῖον, *DO Seals* 4, σσ. 83, 175, 176· Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ὁ.π., σ. 711: δὲν συναντοῦμε ἀναφορὲς γιὰ τὸ Πολεμώνιον στὶς πηγές που νὰ χρονολογοῦνται μετὰ τὸν 10ο αἰ., σὲ ἓνα μόνο χειρόγραφο τοῦ τακτικού αἰ. 10, τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ., γίνεται ἀναφορὰ σὲ ἐπισκοπὴ Οἰναίου, στὸν Ἐλενόποντο, ὑπαγομένη στὴν μητρόπολη Νεοκαισαρείας τοῦ Πολεμωνιακοῦ Πόντου. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἀναφορᾶς οἱ ἐρευνήτες Mc Geer, Nesbitt καὶ Οἰκονομίδης υποθέτουν ὅτι ἡ ἐδρα τῆς ἐπισκοπῆς Πολεμωνίου μεταφέρθηκε στὸ Οἰναῖον τὸν 10ο αἰ. (ἡ ἐπισκοπὴ στὸ Οἰναῖον δὲν ἀπαντᾶται στὰ τακτικὰ εμφανίζεται ὡστόσο «ἐπίσκοπος Οἰναίου» σὲ σφραγίδες). Ἐπιπροσθέτως τὸν 17ο αἰ., ἔχουμε τὴν μαρτυρία τῆς ἀντιδικίας μετὰξὺ τῶν μητροπολιτῶν Ἀμασείας, στὸν Ἐλενόποντο, καὶ Νεοκαισαρείας, στὸν Πολεμωνιακὸ Πόντο, σχετικὰ μὲ τὴν υπαγωγὴ τῆς ἐπισκοπῆς που εἶχε τὴν ἐδρα τῆς στὸ Οἰναῖον.

64. *Novellae*, σσ. 213, 214 (στὴν περίπτωση τῆς διευρυμένης ἐπαρχίας Ἐλενοπόντου = Ἐλενόποντος, Πολεμωνιακὸς Πόντος, παρὰ Λαζικῆς) καὶ σ. 219 (στὴν περίπτωση τῆς διευρυμένης ἐπαρχίας Παφλαγονίας = Παφλαγονία καὶ Οὐωρίας): βλ. καὶ Vasiliev, «Trapezund unter Justinian», σ. 382.

των Εκκλησιών/«εκκλησιαστικών επαρχιών» που επέβαλε την διατήρησή τους έναντι της επινοήσεως νέων.

Παρά την συνέπεια της εκκλησιαστικής διοίκησης προς την πολιτική γεωγραφία, η Εκκλησία διατηρώντας τις αρχαίες ονομασίες τιμούσε την ιστορική της μνήμη. Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο η σχέση αυτή καθαυτή της πολιτικής/εκκλησιαστικής μητροπόλης και της αντίστοιχης επαρχίας/Εκκλησίας έχασε το διοικητικό της περιεχόμενο. Στο τακτικό αρ. 13, στην Εκκλησία του Πολεμωνιακού Πόντου αναγράφονται οι μητροπόλεις Νεοκαισάρεια (= επαρχία Πολεμωνιακού Πόντου επί έξι επισκοπών, 13.241), Κολώνεια (= επαρχία (Νέας) Αρμενίας Τετάρτης χωρίς επισκοπές), Κερασούς (= επαρχία Πολεμωνιακού Πόντου χωρίς επισκοπές 13.775) και Ευχάνεια (= επαρχία Πολεμωνιακού Πόντου χωρίς επισκοπές 13.774)· στην Εκκλησία της Αρμενίας αναγράφονται οι μητροπόλεις Μελιτηνή (= επαρχία (Νέας) Αρμενίας Πρώτης επί εννέα επισκοπών 13.187), Σεβάστεια (= επαρχία (Νέας) Αρμενίας Δευτέρας επί τεσσάρων επισκοπών 13.171), Κάμαχος (= επαρχία (Νέας) Αρμενίας Τετάρτης επί επτά επισκοπών) και Κελτζηνή (= επαρχία (Νέας) Αρμενίας Τετάρτης χωρίς επισκοπές)⁶⁵. Στο τακτικό αρ. 15, οι περισσότερες μητροπόλεις, μεταξύ αυτών και η Τραπεζούς, αναγράφονται χωρίς τους τίτλους τους. Στα τακτικά αρ. 1 έως και αρ. 6 και αρ. 8 η κλήση (= η ιεραρχία) των μητροπολιτών αναγράφεται ανά επαρχία, ενώ στα τακτικά αρ. 7, αρ. 9 και στα επόμενα άλλοτε αναγράφονται μόνο τα ονόματα των εδρών και άλλοτε αναγράφεται το όνομα της επαρχίας χωρίς όμως να αναφέρεται η λέξη “επαρχία”⁶⁶. Στο εκκλησιαστικό τακτικό του πατριαρχείου Αντιοχείας, του οποίου η σύνταξη χρονολογείται στον 6ο αι., αναγράφονται μόνο οι έδρες των μητροπόλεων με εξαίρεση την αναγραφή του μητροπολίτη “Σελευκείας Ίσαυρίας” (sic) όπου δηλώνεται και η επαρχία⁶⁷.

65. Notitiae 13.241· 13.750· 13.775· 13.774· 13.187· 13.171· 13.704· 13.749. Ανάλογη εικόνα παρουσιάζουν και άλλες επαρχίες. Κατά τον 11ο αι., βάσει της αντι-“κανονικής” πολιτικής του Κωνσταντίνου Ι΄ Δούκα (1059-1067), πολλές επισκοπές υψώθηκαν σε μητροπόλεις εις βάρος των εσόδων των επικεφαλής μητροπόλεων, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* 7, ed. Mansi J.D. (Florenz 1769 - ανατύπωση Graz 1960-1962), σσ. 293-299 (= το σχετικό ισχύον κανονικό δίκαιο)· για την πολιτική του Κωνσταντίνου Ι΄ και τα επάκόλουθα, βλ. Darroutzès, *Notitiae*, σσ. 54-55. Στις περισσότερες περιπτώσεις η ύψωση ήταν τιμητική και δεν επιδόθηκαν επισκοπές στις καινούργιες μητροπόλεις. Σχετικά με την απώλεια των εσόδων των μητροπόλεων χαρακτηριστική είναι η διαμαρτυρία του μητροπολίτη Αγκύρας Νικήτα το 1084 εναντίον της πρόσφατης υψώσεως της επισκοπής Βασιλαίου σε μητρόπολη, *Σύνταγμα των θείων και ιερών ικανόνων* 1-5, εκδ. Πάλλης Γ.Α. - Ποτλής Μ. (Αθήνα 1855 ανατύπωση 1966), τ. 5, σ. 62-75· βλ. και Darroutzès J., «Document inédites d'ecclésiologie byzantin», *Archives de l'Orient Chretien* 10 (Paris 1966), σσ. 176-207.

66. Εξαίρεση αποτελεί η αναγραφή της Καισαρείας στο τακτικό αρ. 9, notitiae 9.1, : “τῇ Καισαρείᾳ Καππαδοκίας / ἐπαρχία Καππαδοκίας, ... (ακολουθεί η αναγραφή των υπαγομένων επισκοπών).

67. Honigmann, E., «Studien zur Notitia Antiochena», *Byzantinische Zeitschrift* 25 (1925), σσ. 60-88, *Anti.notitia*, σσ. 73-75.

Ως προς τον προβληματισμό που εκτέθηκε στην εισαγωγή θα υποστηρίξουμε ότι οι μητροπόλεις Νεοκαισαρείας και Τραπεζούντος κανονικά ήταν υπεύθυνες για την λειτουργία επισκοπών σε απομακρυσμένες από τις έδρες τους περιοχές κατά τον 10ο αι. Επιπλέον θα αναρωτηθούμε, αν οι μητροπόλεις Τραπεζούντος και Καμάχου ανέλαβαν κανονικά καινούργιες επισκοπές που έδρευαν σε βαρβαρικές περιοχές, μισό αιώνα σχεδόν πριν αυτές περιέλθουν δίκην πολέμου στην κυριαρχία της αυτοκρατορίας: το Χαματζούρ (η Τραπεζούς, Τακτικό αρ. 7), την Φασιανή, το Χαβτζίτζιν, τα Άνδακα (;) (η Τραπεζούς τακτικό αρ. 9), την Ρωμανούπολη και τον Τίλιο (η Κάμαχος, Τακτικό αρ. 7). Το γεγονός της ιδρύσεως αυτών των επισκοπών προβληματίζει τους ερευνητές, δεν έχει προταθεί όμως κάποια ερμηνεία⁶⁸.

ΜΕΡΟΣ 2ο

Τραπεζούς ήτοι Φάσις, Τραπεζούς ήτοι (;) Χαλδία

Ειδικώς για την εκκλησιαστική διοίκηση της επισκοπής Τραπεζούντος (υπό την μητρόπολη Νεοκαισαρείας, στην Εκκλησία του Πολεμωνιακού Πόντου) θα θυμίσουμε ότι για άγνωστο χρονικό διάστημα ίσχυσε η ένωσή της με την μητρόπολη Φάσιδος (Εκκλησία Λαζικής), όπως πληροφορούμαστε από τα πρακτικά της Ζ΄ οικουμενικής συνόδου Νικαίας, που συνήλθε το 787⁶⁹. Το διάστημα κατά το οποίο ενώθηκε με την Φάσιδα, έστω και αν αυτό συνέβη μόνο κατά την διάρκεια των εργασιών της συνόδου, η Τραπεζούς ήταν ασφαλώς έδρα στην “εκκλησιαστική επαρχία” Λαζικής. Ο σεβ. Χρυσάνθος πίστευε ότι το 787 η Τραπεζούς ήταν μητρόπολη⁷⁰, ωστόσο ο Χριστόφορος υπέγραψε ως «ο Φάσιδος», μεταξύ των μητροπολιτών στις πράξεις α΄, β΄ και γ΄, ενώ στην ζ΄ δήλωσε παρών με αυτόν τον τίτλο· στην δ΄ πράξη και την ζ΄ υπέγραψε ως «επίσκοπος του Φάσιδος ήτοι Τραπεζούντος» μεταξύ των μητροπολιτών⁷¹. Η λεκτική ενότητα δύο τοπωνυμίων συνδεομένων με την λέξη “ήτοι” χρησιμοποιείτο ενίοτε σε περιπτώσεις μετονομασίας πόλεως, όταν αναφέρονταν και η παλαιά και η νέα ονομασία, πχ. Βαζανίς ήτοι Λεοντόπολις, Ευάριος ήτοι Ιουστινιανούπολις, Διόσπολις ήτοι Γεωργιούπολις, Μαρτυρόπολις ήτοι Ιουστινιανούπολις, Σεργιούπολις ήτοι

68. Howard-Johnston, Byz. Anzitene, σ. 280 σημ. αρ. 95· πρβλ. και Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 70, 78, 107 και σημ. αρ. 110: τίθεται το ερώτημα, αν οι επισκοπές αυτές υπήρξαν πραγματικά ή αν ήταν εντελώς εφήμερες.

69. *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* vv. 12, 13, ed. Mansi, J. D. (Graz 1960) v. 12, σσ. 994, 1094, 1154· v. 13, σσ. 137-365.

70. Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 153.

71. *Sacrorum Conciliorum*, ό.π.

Αναστασιούπολις κ.ά. Σε άλλες περιπτώσεις η ερμηνεία αυτής της σύνδεσης είναι πιο περίπλοκη, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της επισκοπής “Σπαλειάς ήτοι Ιουστινιανουπόλεως”, στην Γαλατία II: το δεύτερο τοπωνύμιο ήταν εναλλακτικό για την μητρόπολη Πισσινούντος και η αναφορά του σε σχέση με την οχυρή Σπάλεια θεωρείται ισχυρή ένδειξη για την χρήση της τελευταίας ως καταφυγίου του μητροπολίτη⁷². Κατά τον Darrouzès πάντως, για να επανέλθουμε στο 787, στις υπογραφές του Χριστόφορου διαφαίνεται η αλλαγή στο καθεστώς της Τραπεζούντος, η οποία οριστικά επήλθε αργότερα⁷³.

Αδυνατούμε να σχολιάσουμε την σημασία της ένωσης εκκλησιαστικών εδρών σε αυτήν την περίοδο. Πιστεύουμε ότι η Τραπεζούς, όπως και το Ρίζαιον, αντιμετωπιζόταν ενίοτε ως μία ενότητα με τις παράκτιες πόλεις της Λαζικής και ότι αυτό αντανακλάται και στην εκκλησιαστική γεωγραφία. Αργότερα, τον 11ο αι., η αναφορά στην ένωση της μητροπόλεως Κελτζήνης με την προσφάτως ενωμένη έδρα “Ταρών ήτοι Κορτζέ” (δηλαδή της Κορτζήνης και του Ταρών) διαμόρφωσε τίτλο, ο οποίος συνέπιπτε ακριβώς με την ονομασία του θέματος όπου έδρευαν οι τρεις έδρες⁷⁴. Σε άλλες όμως περιόδους η ένωση γίνεται αντιληπτή ως συγχώνευση, όπως για παράδειγμα η περίπτωση της επισκοπής Προστώνων Πισιδίας που θεωρείται ότι ενώθηκε με την επισκοπή Λιμένων Πισιδίας, πριν από τον 5ο αι., προκειμένου να αιτιολογηθεί η απουσία κάθε μνείας της επισκοπής των Προστώνων από τις πηγές μετά το 381 (= κατάργηση της επισκοπής;) ⁷⁵.

Θα σχολιάσουμε επιπλέον την χωρεπισκοπή Χαλδίας, που δεν αναγράφεται στα εκκλησιαστικά τακτικά. Ο χωρεπίσκοπος, βάσει των λεξικών, δεν είχε έδρα, ιερουργούσε σε ξένη επισκοπή και ή είχε χειροτονηθεί ως βοηθός επισκόπου ή ήταν επίσκοπος άλλης έδρας που ασκούσε διπλά καθήκοντα. Η χωρεπισκοπή Χαλδίας θεωρείται ότι τελούσε στην δικαιοδοσία της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας⁷⁶. Ο Bryer επισημαίνει ότι ο μητροπολίτης Τραπεζούντος Αντώνιος (1395-1400) χειροτόνησε τον επίσκοπο Χαλδίας Καλλίστρατο παρουσία

72. Jones, *Cities*, βάσει του Index· *TIB* 4 s.v. Spaleia.

73. Darrouzès, J., “Listes episcopales du concile de Nicée (787)”, *Revue des Études Byzantines* 33 (1975) 5-76, σ. 17.

74. Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 81, 83, 91· *Notitiae* 10.681, 702. Στο εκκλησιαστικό τακτικό αρ.10, η μητρόπολη αναγράφηκε ως “Κελτζήνης συν τη Κορτζήνη και τω Ταρών”.

75. *TIB* 7 s.v. Prostanēs· *Limenēs*.

76. Βλ. *DHGE* s.v. Chaldia (Janin, R.): Η Χαλδία υψώθηκε διαδοχικά σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή και μητρόπολη· πριν από το 1624 ενώθηκαν η μητρόπολη, πλέον, Χαλδίας και παλαιότερα επισκοπή το πιθανότερο της μητροπόλεως του Πολεμωνιακού Πόντου Νεοκαισαρείας, και η επισκοπή Χερσανών, η άλλοτε πρωτόθρονη επισκοπή της μητροπόλεως της Λαζικής Τραπεζούντος. Η έδρα του μητροπολίτη Χαλδίας ήταν το Gümüşane κατά την οθωμανική περίοδο (= Αργυρούπολη), βλ. Bryer, A.A.M. - Winfield D. - Selina Balance - Jane Isaak, *The post-Byzantine Monuments of the Pontos* (Variorum Collected Studies Series, London 2002), part 3, σσ. 312, 324). Για την «χωρεπισκοπή», βλ. Δημητράκος, Δ., *Μέγα Λεξικόν της ελληνικής Γλώσσης* s.v. χωρεπισκοπή.

των πολιτικών αρχών της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας⁷⁷. Πιστεύει ότι την περίοδο αυτή η έδρα της Χαλδίας ανήκε στην ευθύνη της μητροπόλεως Τραπεζούντος. Την περίοδο αυτή η Νεοκαισάρεια τελούσε υπό την κυριαρχία μουσουλμάνων ηγετών⁷⁸.

Σε επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Α΄ (Μυστικού) (901-907/912-925) που θεωρείται ότι απευθύνεται στον έξαρχο και χρονολογείται στην β΄ πατριαρχία του Νικολάου μας δίνεται η εξής πληροφορία: ο μητροπολίτης, κατά πάσα πιθανότητα ο Βασίλειος Τραπεζούντος, “ἀτάκτως τὴν τοῦ Χαλδίας μητροπόλιτον ἐπισκοπὴν μεταποιήσαντα πρὸς ἀρχιεπισκοπὴν”⁷⁹. Οι Grumel, Darrouzès, Jenkins και Westerink θεωρούν ότι ο μητροπολίτης Χαλδίας είναι ο μητροπολίτης Τραπεζούντος Βασίλειος και ως ερμηνεία της φράσης πρότειναν ότι “ἡ ἐπισκοπὴ τοῦ μητροπολίτη Χαλδίας/Τραπεζούντος, δηλαδή ἡ μητρόπολη, υποβιβάστηκε σε (αυτοκέφαλη) ἀρχιεπισκοπὴ ἀπὸ τὸν μητροπολίτη της, δηλαδή αυτοανακηρύχθηκε ἀρχιεπισκοπὴ”⁸⁰. Εκλαμβάνοντας προφανώς την λεκτική ενότητα “Χαλδίας μητροπολίτου ἐπισκοπὴν” ως “μητροπολιτικὴ ἐπισκοπὴ Χαλδία”⁸¹.

Αδυνατούμε να κατανοήσουμε την σχέση των επτά επισκοπών που αναφέρονται στο τακτικό αρ. 7 [= αρχές 10ου αι./πρώτη πατριαρχία Νικολάου Α΄ (901-907)]⁸² με την αυτοθεωρούμενη αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπὴ Τραπεζούντος. Πιστεύουμε ότι στην επιστολή ο πατριάρχης Νικόλαος Α΄ ενδέχεται να αναφέρεται στην χωρεπισκοπὴ Χαλδίας που δεν αναγράφεται στα εκκλησιαστικά τα-

77. Bryer, A., Some Trapezuntine Monastic Obits, *REB* 34 (1976) 132.

78. Bryer - Winfield Pontos, σσ. 108, 238.

79. Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, ed. Jenkins, R.J.H. - Westerink, L. G. (CFHB IV, Washington DC 1973), σ. 322. 18-19· Grumel, V. ed. - Darrouzès, J. cor., *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople* I (Paris 1989) fasc II-III, 715-1206, σ. 197. Βλ. και PG CXI σ. 273: “ἀτάκτως τὴν τοῦ Χαλδίας μητρόπολιν ἐπίσκοπον μεταποιήσαντα πρὸς ἀρχιεπισκοπὴν”. Χρησιμοποιήσαμε την διορθωμένη εκδοχή του Jenkins που δέχεται και ο Grumel.

80. Grumel - Darrouzès, ό.π., σσ. 196-197 αρ. 617: ἐπὶ τοῦ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Α΄ (Μυστικού) (901-907/912-925) ο θεωρούμενος μητροπολίτης Τραπεζούντος Βασίλειος ἔφερε τὸν προνομιακὸ τίτλο τοῦ ἀρχιεπισκόπου (ἢ ὅπως υποστηρίζουμε ἐδῶ ὕψωσε τὴν Χαλδίαν σε ἀρχιεπισκοπὴ) χωρὶς τὴν ἀδεία τοῦ πατριάρχη. Ο πατριάρχης ζήτησε ἀπὸ τὸν ἑξαρχο(;) να ἐπιληφθεὶ τῆς μετάβασης τοῦ μητροπολίτη στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ να δώσει ἐξηγήσεις. Στὸν σχολιασμὸ τῆς πρώτης ἐκδόσεως τοῦ καταλόγου τῶν ἐπιστολῶν, ο Grumel πιθανολογεῖ ὅτι ο Τραπεζούντος σφετερίστηκε τὸν τίτλο τοῦ “ἀρχιεπισκόπου” γνωρίζοντας προφανῶς τὴν γαιοπολιτικὴ σημασία τῆς ἑδρας τοῦ. Ο τίτλος αὐτὸς εἶχε δοθεὶ στὶς ἑδρες τῆς Καισαρείας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Εφέσου, ὅταν οἱ τρεῖς ἀνεξάρτητες Ἐκκλησίες ὑπῆχθησαν στὸ πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, βάσει τῶν αποφάσεων τῆς β΄ οἰκουμενικῆς συνόδου (Κωνσταντινουπόλεως) ποὺ συνήλθε τὸ 381, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio* vv. 12, 13, ed. Mansi, J. D. (Graz 1960) v. 6, σ. 568.

81. Φειδᾶς, ό.π., I, σ. 809: σχετικὰ με τὸν μητροπολίτη ἐπίσκοπο, τὸν ἐπίσκοπο δηλαδὴ τῆς πολιτικῆς μητρόπολης κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιοτητα.

82. Grumel - Darrouzès, ό.π., σσ. 176-177. αρ. 598· Westerink L. G, Nicholas I patriarch of Constantinople Miscellaneous, writings, (CFHB XX, Washington DC 1981), σσ. 3-7.

κτικά και πιθανολογούμε α. την ισχύ καθεστώτος ενώσεως μεταξύ της χωρεπισκοπής Χαλδίας και της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας ή της μητροπόλεως Τραπεζούντος, που δικαιολογεί πιστεύουμε τον χαρακτηρισμό της Χαλδίας ως “μητροπολίτου επισκοπής”, και β. την διπλή ιδιότητα του Τραπεζούντος, ως μητροπολίτη Τραπεζούντος και χωρεπισκόπου Χαλδίας, που ίσως αντανάκλαται στην ασαφή διατύπωση της Πατρολογίας (βλ. σημ. αρ. 79).

Θα αποδώσουμε την πρόταση της πατριαρχικής επιστολής ως εξής: “Αντικανονικά ύψωσε σε αρχιεπισκοπή την επισκοπή Χαλδίας, η οποία ήταν του μητροπολίτη”. Επίσης θα εκλάβουμε τον όρο “μητροπολίτης” ως θεσμό και όχι ως φυσικό πρόσωπο: “ο Χ (= Βασίλειος;) ύψωσε την επισκοπή του μητροπολίτη”. Δεδομένου ότι βάσει του κανονικού δικαίου, η μεταχείριση κάθε επισκοπής ήταν αρμοδιότητα του μητροπολίτη της ίδιας Εκκλησίας/“εκκλησιαστικής επαρχίας”⁸³, ο Τραπεζούντος ενήργησε αντικανονικά ως προς τα δίκαια του Νεοκαισαρείας, πέρα από την απείθεια που επέδειξε προς το πατριαρχείο.

Θεωρούμε θεμιτό να αναφερθούμε στο σημείο αυτό στον τίτλο «μητροπολίτης Χαλδίας», που αναφέρεται σε τρεις συνολικά επιστολές του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Α΄ (Μυστικού) (901-907/912-925)⁸⁴: Ο Grumel θεωρεί ότι ο τίτλος “μητροπολίτης Χαλδίας” που συναντούμε στην πατριαρχική επιστολογραφία ήταν εναλλακτικός του τίτλου “μητροπολίτης Λαζικής” που προτιμήθηκε στα εκκλησιαστικά τακτικά της ίδιας περιόδου. Ο Grumel παρατηρεί επιπλέον ότι ο τίτλος “Χαλδίας” είναι μοντέρνος⁸⁵. Θα παρατηρήσουμε ότι η Χαλδία σε αυτήν την περίπτωση αποτελεί καινούργια Εκκλησία/“εκκλησιαστική επαρχία” διαφορετική από την Λαζική (και εντός του Πολεμωνιακού Πόντου) και ακόμη ότι το αναμενόμενο θα ήταν αυτή η διπλή ονομασία “εκκλησιαστικής επαρχίας” να αναφέρεται πρωτίστως στα εκκλησιαστικά τακτικά. Νομίζουμε άλλωστε ότι ο πατριάρχης συνήθιζε να απευ-

83. *Σύνταγμα των θείων και ιερών ικανόνων 1-5*, εκδ. Ράλλης, Γ.Α. - Ποτλής, Μ. (Αθήνα 1855 ανατύπωση 1966), τ. 5, σ. 62-75.

84. Grumel - Darrouzès, ό.π., α. σσ. 196-197 αρ. 617 (PG, CXI, σ. 273· Jenkins - Westerink, σσ. 322-323), β. σσ. 220-221 αρ. 667 (PG, CXI, σσ. 345-348· Jenkins - Westerink, σσ. 422-427) και γ. σσ. 227-228 αρ. 678 (PG, CXI, σσ. 329-332· Jenkins - Westerink, σσ. 400-401): η πρώτη επιστολή απευθύνεται σε άγνωστο αξιωματούχο, στον έξαρχο, το πιθανότερο, κατά τους Jenkins - Westerink, οι δύο επόμενες στον Βασίλειο “μητροπολίτη Χαλδίας”/Λαζικής ή, όπως προτείνουμε εδώ στον μητροπολίτη «Χαλδίας»/Τραπεζούντος. Βλ. επίσης την πρώτη έκδοση του καταλόγου των επιστολών, Grumel, V. - Laurent, V. - Darrouzès, J., *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople I-II*, (Paris 1932-1979), II, σ. 218 = σχόλια στο έγγραφο αρ. 774. *Nicholas I Patriarch of Constantinople, Letters*, ed. Jenkins R.J.H. - Westerink (CFHB IV, Washington DC 1973), σ. 322. 18-19· βλ. και σσ. 556, 557, σχετικά με το ότι ήταν ο έξαρχος και όχι ο στρατηγός Χαλδίας που έλαβε την πατριαρχική επιστολή. Στην δεύτερη έκδοση του καταλόγου γίνεται δεκτή η άποψη των Jenkins - Westerink., βλ. Grumel, V. ed. - Darrouzès, J. cor., *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople I* (Paris 1989) fasc II-III, 715-1206, σ. 196.

85. Grumel - Darrouzès, ό.π., σ. 176-177 αρ. 598, σ. 196 αρ. 617.

θύνεται στους μητροπολίτες βάσει των εδρών των μητροπόλεων και να αναφέρεται στις μητροπολιτικές έδρες βάσει των Εκκλησιών/“εκκλησιαστικών επαρχιών” στις οποίες προΐσταντο οι έδρες αυτές.

Ωστόσο δεδομένης και της προβληματικής μας για την τύχη της χωρεπισκοπής Χαλδίας αυτήν την περίοδο, προτείνουμε καταρχήν την ένωση των εδρών Τραπεζούντος, της Εκκλησίας της Λαζικής και Χαλδίας, της Εκκλησίας του Πολεμωνιακού Πόντου και συνακόλουθα τον τίτλο “μητροπολίτης Χαλδίας” της πατριαρχικής επιστολογραφίας ως εναλλακτικό του τίτλου “μητροπολίτης Τραπεζούντος”, αναλόγως προς την έκφραση “Φάσιδος δηλαδή Τραπεζούντος” των συνοδικών πρακτικών του 787. Θυμίζουμε ότι η ένωση εδρών διαφορετικής υπαγωγής δεν ήταν πρωτοφανής (π.χ. το 787 η Φάσις μητρόπολη της Λαζικής ήταν ενωμένη με την Τραπεζούντα, επισκοπή υπό την Νεοκαισάρεια του Πολεμωνιακού Πόντου και ακολούθως, μετά το 787, αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή). Επισημαίνουμε ότι τόσο οι εκδότες των επιστολών του Νικολάου, οι Jenkins και Westerink, όσο και οι Grumel και Dagrouzès, στην πρώτη έκδοση του καταλόγου των επιστολών (βλ. σημ. αρ. 85), καταλαβαίνουν ότι ο τίτλος “Χαλδίας” χρησιμοποιείται αντί του “Τραπεζούντος”, δεν σχολιάζουν όμως την διπλή τιτλοφορία του Βασιλείου⁸⁶.

Πιστεύουμε επίσης ότι κατά το προηγούμενο διάστημα που η Τραπεζούς ανήκε ως επισκοπή στην ευθύνη της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας, ο Τραπεζούντος ή ιερέας εκπρόσωπος του Τραπεζούντος ασκούσε καθήκοντα χωρεπισκόπου και στην περιοχή της Χαλδίας. Βάσει τέλος της πληροφορίας της πατριαρχικής επιστολής για την ύψωση της Χαλδίας, προτείνουμε με επιφύλαξη ως *terminus ante quem* για την απόσπαση της χωρεπισκοπής Χαλδίας από την δικαιοδοσία της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας την β΄ πατριαρχεία του Νικολάου Α΄ και χρονολογούμε ύψωση της επισκοπής Χαλδίας σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή σε αυτήν την περίοδο (912-925). Η θεωρούμενη ως κίνηση αυτονομήσεως του Τραπεζούντος θα χαρακτηριστεί ως απόπειρα αποσυνδέσεως της Χαλδίας από την Νεοκαισάρεια.

Η περιοχή της Χαλδίας αυτονομήθηκε κατά τα διαστήματα 1091/5-1098 και 1126-1140 από τους δούκες Χαλδίας Θεόδωρο Γαβρά και Κωνσταντίνο Γαβρά αντίστοιχα. Πρωτεύουσα της αυτόνομης Χαλδίας ήταν η Τραπεζούντα⁸⁷. Οι πόλεις Νεοκαισάρεια και Κολώνεια αποτέλεσαν έστω και περιστασιακά έδαφος της αυτόνομης Χαλδίας αλλά από τα τέλη του 11ου αι. και εξής περιήλθαν

86. Στον κατάλογο του Fedalto, Fedalto, ό.π., I, σ. 73, ο Βασίλειος αναγράφεται μεταξύ των μητροπολιτών Τραπεζούντος, ως “Βασίλειος Χαλδίας (901-907/912-925). Στον κατάλογο δεν αναφέρεται η επισκοπή Χαλδίας.

87. βλ. Bryer, A.A.M, «A Byzantine Family: The Gabrades, c. 979 - c.1653», *University of Birmingham Historical Journal* 12.2 (1970), σσ. 164-187.

οριστικά σε μουσουλμάνους κυρίαρχους⁸⁸. Ανάλογη τύχη είχαν πολλές ακόμη θέσεις της περιοχής. Το έτος 1204 ιδρύθηκε η αυτοκρατορία της Τραπεζούντας⁸⁹. Η εκκλησιαστική έδρα Τραπεζούσης διατήρησε τον τίτλο της “μητροπόλεως της Λαζικής”, βάσει των εκκλησιαστικών τακτικών αρ. 14 - αρ. 20, της περιόδου δηλαδή του τέλους του 12ου αι., του 13ου αι., του 14ου αι. και του μεγαλύτερου μέρους του 15ου αι.⁹⁰.

Ως πρωτεύουσα της ομώνυμης αυτοκρατορίας, η έδρα της μητροπόλεως Τραπεζούντος αποτελούσε, όπως ήταν φυσικό, την πλέον σημαντική εκκλησιαστική έδρα στην ευρύτερη περιοχή. Επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328) ανατέθηκε κατά λόγον επιδόσεως στον μητροπολίτη Τραπεζούντος η διοίκηση της μητροπόλεως Εφέσου⁹¹ και το 1391 η διοίκηση των μητροπόλεων Νεοκαισαρείας (μέχρι το 1400), Κολωνίας, Κελτζηνής και Αλανίας και της αυτοκέφαλης αρχιεπισκοπής Σωτηριουπόλεως⁹². Η ανάθεση «κατά λόγον επιδόσεως» της διοίκησης μιας εκκλησιαστικής έδρας σε μία άλλη δεν εμπίπτει στα ενδιαφέροντα της εκκλησιαστικής γεωγραφίας. Στο καθεστώς αυτό τελούσαν περιστασιακά έδρες φτωχές (= με λιγοστό ποίμνιο) ή εγκαταλελειμμένες, οι οποίες συνήθως απειλούνταν από επικείμενη κατάκτηση ή είχαν προσφάτως κατακτηθεί και στις οποίες ήταν δύσκολο να μεταβεί ιεράρχης⁹³. Επρόκειτο δηλαδή για προσωρινή λύση ανεξάρτητα από την εκκλησιαστική υπαγωγή των εμπλεκομένων εδρών.

88. βλ. Bryer - Winfield Pontos, σ. 107-108, 145-151· Lilie R.J., «Twelfth-century Byzantine and Turkish State», *Byzantinische Forschungen* 16 (1991), σσ. 35-51.

89. Την άνοιξη του 1204, το πιθανότερο, η πόλη της Τραπεζούντας περιήλθε στην κυριαρχία των γιών του Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού Δανιδ και Αλεξίου, των μετέπειτα Μεγάλων Κομνηνών, οι οποίοι αφίχθησαν επικεφαλής στρατεύματος Λαζών, με την υποστήριξη της βασίλισσας της Γεωργίας Θάμαρ (1184-1212). Δεν έχει αποσαφηνιστεί η χρονολογία κατά την οποία οι Δανιδ και Αλέξιος έγιναν κύριοι της Τραπεζούντας. Η φυγή τους από την Κωνσταντινούπολη τοποθετείται πειστικά από τον Λαμπρίδη μετά τον Ιούλιο του 1203: βλ. Λαμπρίδης, Οδ., «Περί την ίδρυσιν του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών», *Αρχαίον Πόντον* 31 (1971/72), σσ. 3-18. Ακολούθησε η παράδοση και της ευρύτερης περιοχής και η ίδρυση της αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Τραπεζούντα. Από τα μέσα του 14ου αι., οπότε τα σύνορα της αυτοκρατορίας ήταν πλέον οριστικά, ο επίσημος τίτλος του ηγεμόνα ήταν “πιστός βασιλεύς και αυτοκράτωρ πάσης Ανατολής, Ιβήρων και Περσείας”.

90. Notitiae 14.33· 15.33· 16.33· 16.33· 17.40· 18.40· 19.44· 20.33.

91. *Σύνταγμα των θείων και ιερών ικανόνων*, 1-5, εκδ. Ράλλης, Γ.Α. - Ποτλής, Μ. (Αθήνα 1855-59, ανατύπωση Αθήνα 1966), τ. Ε΄, σ. 492 σημ. 3.

92. *Acta et Diplomata Sacra et Profana II*, eds. Miclosich, F. - Müller, I. (Vindobonae 1862 ανατύπωση Αθήνα), σ. 154· Les Regestes, ό.π., τ. V, αρ. 2502, σσ. 420-401, έτος 1365: Οι έδρες Σωτηριούπολις και Αλανία ενωμένες υπό τον μητροπολίτη Αλανίας Συμεών.

93. Αναφέρουμε ενδεικτικά, την περίπτωση των Λιμνίων στον πάλα ποτέ Ελενόποντο: *Acta et Diplomata*, ό.π., σσ. 64, 66, 69, 70· βλ. και Χρυσανθος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 370. Η μητρόπολη Γάγγρας (στην Παφλαγονία κατά την ύστερη αρχαιότητα) ανέλαβε την διοίκηση της μητροπόλεως Αγκύρας «κατά λόγον επιδόσεως» δύο φορές στη διάρκεια του 14ου αι., της μητροπόλεως Πομπηϊουπόλεως και της επισκοπής Γερανής στα τέλη του 14ου αι., βλ. *DHGE* s.v. Gangres (Janin, R. - Stiernon, L.).

Παρατηρούμε επιπλέον ότι το έτος 1300 η Φάσις επανεμφανίζεται ως εκκλησιαστική έδρα, δεν αναγράφεται όμως στα εκκλησιαστικά τακτικά. Ιεράρχες Φάσιδος αναφέρονται μέχρι και τον 18ο αι. Στον κατάλογο του Fedalto, όπου η Φάσις διατηρεί τον τίτλο της μητροπόλεως της Εκκλησίας της Λαζικής μέχρι και τον 18ο αι., η σειρά των ιεραρχών Φάσιδος διακόπτεται για την περίοδο 787-1300⁹⁴. Ατυχώς αδυνατούμε να ελέγξουμε τις πηγές του Fedalto ως προς τους “μητροπολίτες Φάσιδος”, για την περίοδο 1300-1795· προκειμένου να κατανοήσουμε την αναφορά αυτών των μητροπολιτών θα αναρωτηθούμε κατά πόσο ενδέχεται να έδρευε στην Φάσιδα και εκκλησιαστική έδρα που υπαγόταν στο πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Η πιθανολογούμενη επισκοπή θα ιδρύθηκε ασφαλώς συνεπεία του ότι οι σχέσεις της Γεωργίας και της Τραπεζούντας ήταν την περίοδο αυτή άριστες⁹⁵. Θυμίζουμε ότι η Εκκλησία της Λαζικής μεταρρυθμίστηκε και αναδιοργανώθηκε διοικητικά επί της Θάμαρ (1184-1212)· την περίοδο αυτή είναι το πιο πιθανό ότι αυτονομήθηκε από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και στο εξής ο επικεφαλής ιεράρχης φέρει τον τίτλο “καθολικός”⁹⁶. Για την περίοδο από τον 13ο αι. και εξής θεωρούμε ακριβέστερη την αναφορά σε Εκκλησία Γεωργίας.

ΜΕΡΟΣ 3ο

Στις πύλες της Τραπεζούντας οι Οθωμανοί έφθασαν τον Αύγουστο του 1461. Η πόλη παραδόθηκε στις αρχές Σεπτεμβρίου 1461 μετά από διαπραγματεύσεις. Ήδη οι μουσουλμάνοι ηγεμόνες των εμιράτων της περιοχής είχαν συνθηκολογήσει κατά την περίοδο του καλοκαιρού, οπότε ανέλαβαν οι Οθωμανοί τις επιχειρήσεις στον Πόντο. Οι άλλες πόλεις της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας περιήλθαν με συνθήκες στον Μωάμεθ Β΄ (Πορθητή) (1451-1481), μετά την παράδοση της πρωτεύουσας⁹⁷. Μόνο τα κάστρα της Μεσοχαλδίας προέβαλαν αντίσταση. Το σημαντικότερο από αυτά περιήλθε στους Οθωμανούς το 1479⁹⁸.

94. Βλ. Fedalto, ό.π., I, σσ. 400-401.

95. Θυμίζουμε ότι η Θάμαρ (1184-1212) στήριξε τους Μεγάλους Κομνηνούς Αλέξιο Α΄ (1204-1222) και Δανιήλ Α΄ (1204-1212/4), βλ. Λαμφίδης Οδ., «Περί την ίδρυσιν του κράτους των Μεγάλων Κομνηνών», *Αρχαίον Πόντου* 31 (1971/72), σσ. 3-18.

96. Θυμίζουμε ότι η Λαζική (σύγχρονη Γεωργία) ανήκε στην σφαίρα επιρροής του Βυζαντίου μέχρι τον 6ο αι. και στη συνέχεια περιήλθε στους Άραβες, στους Αρμενίους και, β΄ μισό 11ου αι., στους Σελτζούκους. Ανασυγκροτήθηκε από τον Δανιήλ Β΄ (1089-1125)· οι διάδοχοί του κατόρθωσαν να διατηρήσουν την αυτονομία τους. Ακολουθώντας κατά τον 12ο/13ο αι. υπό την Θάμαρ (1184-1212) και εξής μέχρι το 1443 τελούσε υπό την ηγεσία Γεωργιανών χριστιανών ηγετών, παρά τις απειλές Μογγόλων και Τούρκων, βλ. *DTC* v VI s.v. Géorgie (Janin R.).

97. Babinger, F., “La date de la prise de Trébizonde par les Turcs (1461)”, *Revue des Études Byzantines* VII (1950), σσ. 205-207.

98. Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 302.

Σύμφωνα με το εκκλησιαστικό τακτικό αρ. 21, που η σύνταξη του χρονολογείται στον ύστερο 15ο αι.⁹⁹, η Νεοκαισάρεια δεν είναι πλέον μητρόπολη. Η εκκλησία του Πολεμωνιακού Πόντου απουσιάζει. Η Τραπεζούς, μητρόπολη της Εκκλησίας της Λαζικής, εποπτεύει δύο επισκοπές, τις Κάνιν και Όφι, τα ονόματα των οποίων παραπέμπουν στους ομώνυμους ποταμούς, που έρρεαν στα εδάφη των θεμάτων Αρμενιάκων και Χαλδίας κατά την μέση βυζαντινή περίοδο και στο έδαφος της επαρχίας του Πολεμωνιακού Πόντου κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας. Τα ποτάμια κατευθύνονται βόρεια και εκβάλλουν στον Εύξεινο Πόντο δυτικά και ανατολικά της Τραπεζούντας. Οι πηγές του Όφως (σημερινού Of) βρίσκονται νοτίως του Ριζαίου, η δε κοίτη του Κάννους στην Μεσοχαλδία, αποτελεί συνέχεια του ρου του ποταμού Φιλαβωνίτη. Προτείνουμε την ταύτιση των επισκοπών Κάννους και Όφως με τα χωρία στις κοιλάδες των ομώνυμων ποταμών και ως πιθανές έδρες των επισκοπών “ποταμών” αντίστοιχα τις κώμες/κάστρα Αραδάσης και Υψηλού. Ειδικώς η ταύτιση της επισκοπής Όφως με τον ποταμό και τα 54 χωρία των Οφλήδων και όχι με την ομώνυμη πόλη προτείνεται επειδή θεωρούμε απίθανο να υψώθηκε σε επισκοπή μία ασήμαντη πόλη, που το πιθανότερο είναι ότι δεν υπήρχε καν, την περίοδο αμέσως μετά την κατάκτησή της από τους Οθωμανούς¹⁰⁰.

Θυμίζουμε ότι κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας οργανώθηκαν σε επισκοπές οι πόλεις της αυτοκρατορίας καθώς και σύνολα αγροτικών οικισμών που βρίσκονταν σε σάλτους ή ρεγέωνες ή ακόμα και σύνολα χωρίων (π.χ. σάλτον Ζαλίχου στον Ελενόποντο, ρεγέωνες Μνίζος, Μυρίκιον, Τροκνάδες στην Γαλατία Σαλουταρία¹⁰¹. Στην λίμνη Van είχε οργανωθεί εκκλησιαστικά το

99. Darrouzès, J., “L’Édition des Notitiae Episcopatum”, *Revue des Études Byzantines* 40 (1982) 215-221, ειδικώς σ. 219.

100. Ως ερμηνεία της παντελούς απουσίας μνημών στις πηγές για την πολίχνη της Όφως κατά την βυζαντινή περίοδο προτείνεται από τους Bryer και Winfield η υπόθεση της μετονομασίας της πολίχνης· θεωρείται ότι το κατασκευασμένο τοπωνύμιο «Στύλος» θα μπορούσε να είχε αποτελέσει το μεσαιωνικό όνομα της Όφως, κατ’ αναλογία με την μετονομασία του ποταμού από Όφι σε Στύλο Βλ. Bryer – Winfield, *Pontus*, σ. 324. Θεωρείται πιθανόν η Όφης να ταυτίζεται με τον λιμένα Stillo ή Stilo ή Sale που αναφέρουν οι *πορτολάνοι* τον 14ο αι. Εκτιμάται δε ότι τα αρχαιολογικά κατάλοιπα κοντά στο δέλτα του ποταμού Istala, του βυζαντινού ποταμού Στύλου, πρέπει να ταυτιστούν με τον κλασσικό και τον βυζαντινό οικισμό της Όφως. Οι Οφλήδες εξισλαμίστηκαν βιαίως κατά τον 17ο αι., βλ. Σκοπετέας, Στ., “Οι Υψηλάνται: η τραπεζουντιακή καταγωγή τους”, *Αρχαίον Πόντου* 20 (1955) σσ. 150-239, ειδικώς σ. 153. Για την ταύτιση των εδρών των επισκοπών Αραδάσης και Υψηλού βλ. Παράρτημα αρ. 3.

101. Το σάλτον Ζαλίχου και μετέπειτα επισκοπή αναφέρεται συχνά στις πηγές *Die griechische Daaniel-Diegese*, ed. Berger, K. (Leiden 1976), σ. 12. Συνέκδημος, σ. 37 701.6· *Constantino Porphyrogenito, De Thematribus*, ed. Pertusi, A. (Studi e Testi 160, Città del Vaticano 1952), σ. 65· Novellae, σ. 212· *Das Register des Patriarchats von Konstantinople vv I, II* eds. Hunger, H. - Kresten, O. - Kislinger, E. - Cupane Carolina (Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1995), τ. I, σσ. 146, 148, 236, 238· Notitiae 1.214· 2.272· 3.318· 4.228· 7.267· 9.166· 10.185· 13.184, 185· DO Seals 4, σσ. 79, 80· *Le corpus des sceaux de l’empire byzantine V: l’Église*, ed. Laurent, V.

νησί Aghtamar ως επισκοπή της αρμενογρηγοριανής Εκκλησίας¹⁰². Στις περισσότερες περιπτώσεις τα κέντρα των συνόλων αυτών αναδείχθηκαν σε πόλεις και αποτέλεσαν τις εκκλησιαστικές έδρες της περιοχής (όπως η Ζάλιχος¹⁰³).

Οι πόλεις/κώμες κάστρα κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, όπως και προηγουμένως, αποτελούσαν τα στρατιωτικά/αμυντικά κέντρα των αγροτικών οικισμών ευρύτερης περιοχής και συνήθως αναδεικνύονταν και σε εμπορικά κέντρα. Ως έδρες αξιωματούχων θα είχαν οπωσδήποτε και κάποια διοικητική σημασία. Οι επίσκοποι που έδρευαν σε επισκοπές κάστρα, για παράδειγμα στο Παϊύπερτ (υπό την μητρόπολη Τραπεζούντος) ή στην Αράδασα και στον Υψηλό (υπό την μητρόπολη Νεοκαισαρείας), ήταν πνευματικοί ηγέτες του ποιμνίου που διαβιούσε μέσα στο κάστρο και στην γύρω περιοχή.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Στοιχεία για την πολιτική υπαγωγή της Λαζικής, της πρωτοβυζαντινής επαρχίας Πολεμωνιακού Πόντου και των βυζαντινών επαρχιών Αρμενίας

α. Η Λαζική, δηλαδή η παράκτια δυτική Ιβηρία, δεν ήταν πολιτική επαρχία της ρωμαϊκής/βυζαντινής αυτοκρατορίας, δεν αναφέρεται στον Συνέκδημο του Ιεροκλέους ή από τον Γεώργιο Κύπριο και σύμφωνα με την νεαρά αρ. 31 του Ιουστινιανού Α' (527-565), που απολύθηκε το έτος 535, τα βυζαντινά φρούρια της Λαζικής, τα οποία μέχρι τότε συνδέονταν διοικητικά με την επαρχία του Πολεμωνιακού Πόντου, συγκαταλέχθηκαν με την επαρχία του διευρυμένου Ελενοπόντου. Θα παρατηρήσουμε επιπλέον, σε σχέση με την πολιτική διοίκηση της περιοχής μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 6ου αι., την απουσία της ποντικής πόλεως του Ριζαίου από τον Συνέκδημο¹⁰⁴ όπως και όλων των λαζικών πόλεων/βυζαντινών φρουρίων. Λίγο αργότερα, πριν από τα μέσα του 6ου αι., οι Βυζαντινοί ενεπλάκησαν σε εχθροπραξίες με τους Πέρσες, συμμάχους των Λαζών αυτήν την περίοδο, για να εδραιώσουν εκ νέου την βυζαντινή επικυ-

(Paris 1963-1965) V. 1, σσ. 312-314. Για τις γεγεώνες στην Γαλατία Σαλουταρία, βλ. *TIB* 4 s.v. Mnizos, Myrikion, Troknada (Notitiae (Μνίζος) 1.128· 2.147· 3.181· 4.137· 7.155· 9.71· 10.74· 13.79· (Μυρίκιον) 4.256· (Τρόκναδα) 1.243· 2.305· 3.355· 4.259· 7.326· 9.207. Συνέκδημος, σ. 35 697.1· 35.697.5, 698.3· 35. 698.1). Βλ. και Jones, *Cities*, σ. 519.

102. Fedalto, ό.π., I, σ. 409.

103. Βλ. Jones, *Cities*, σσ. 517, 520.

104. Βλ. σχετικά, Jones, *Cities*, σ. 517. Το Ρίζαιον, που δεν αναφέρεται ούτε στις νεαρές των ετών 535 και 536 (Novellae, σσ. 2122-214 και 235-236), ήταν γνωστό οχυρό πόλισμα στην ποντική ακτή: *Procopii Caesariensis, Opera Omnia, II De Bello Gothico*, ed., Hauri, J. - Wirth G. (Teubner, Leipzig 1961), σ. 490.

ριαρχία στην Λαζική και το έδικτον που απολύθηκε το έτος 548 αναφέρεται ασαφώς στην περιοχή ως σε παραμεθόριο «ημετέρα χώρα»¹⁰⁵.

Για την εκκλησιαστική διοίκηση οι έδρες Λαζικής ενδέχεται να ήταν δικαιοδοσία της Εκκλησίας Πολεμωνιακού Πόντου του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως κατά την ύστερη αρχαιότητα και όχι του πατριαρχείου Αντιοχείας. Η ίδρυση των αρμενικών επαρχιών (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτη το έτος 536 και (Νέα) Τρίτη το έτος 591 δεν επηρέασε την εκκλησιαστική γεωγραφία¹⁰⁶. Ακολούθως υψώθηκε η Λαζική Φάσις. Στο εκκλησιαστικό τακτικό αρ 3 το ποντικό Ρίζαιον αποδίδεται στην μητρόπολη Φάσιδος. Τα όρια των εδαφών των «εκκλησιαστικών επαρχιών» Πολεμωνιακού Πόντου - Λαζικής δεν ήταν σαφή¹⁰⁷.

Κρίνουμε επίσης σκόπιμη μία μικρή αναφορά στην στρατιωτική διοίκηση της Λαζικής. Θυμίζουμε ότι ο Ιουστινιανός Α΄ (527-565) εμπιστευόταν την στρατιωτική διοίκηση της επαρχίας του διευρυμένου Ελενοπόντου, των τριών πρώτων επαρχιών Αρμενίας και των βυζαντινών φρουριών της Λαζικής σε έναν στρατιωτικό αξιωματούχο, όπως έπραξε καταρχήν ο Θεοδοσίος Α΄ (379/394-395) και ακολούθως όλοι όσοι τον διαδέχτηκαν¹⁰⁸. Επί Μαυρικίου (582-602) την περίοδο που ο πόλεμος με τους Πέρσες ήταν σε εξέλιξη στην Λαζική, η περιοχή είχε δικό της επικεφαλής στρατιωτικό αξιωματούχο, τον Κολχίδος¹⁰⁹.

β. Τα «βαρβαρικά» αρμενικά εδάφη αναφέρονται συχνά ως «Μείζον Αρμενία» από παραδρομή¹¹⁰. Τα αρμενικά εδάφη που τελούσαν υπό ρωμαϊκή/βυζαντινή

105. Novellae, σσ. 212, 213, 769· Jones A.H.M., *The Late Roman Empire 284-602* (Oxford 1964, ανατύπωση 1990) σσ. 288 και εξής· Χριστοφιλοπούλου, Αικατερίνη, *Βυζαντινή Ιστορία Α* (324-610), Αθήνα 1975, σσ. 276 και εξής· Stein, Er., *Histoire du Bas-Empire II: de la disparition de l'empire d'occident à la mort de Justinien (476-565)*, Paris 1949, σσ. 508 και εξής.

106. Notitiae, 1.32, 413· 2.31, 482· 3.39, 576· 4.32, 434· 5.27· 6.27· Novellae, σσ. 212, 213· Zuckerman, K., ό.π., σσ. 531-534. Σημειώνουμε ότι σε μεταγενέστερη περίοδο ως Ίβηρες χαρακτηρίζονταν οι ορθόδοξοι Αρμένιοι από τους Βυζαντινούς, βλ. σχετικά cf. Arutjunova-Findanjam, V., «Iver v vizantijskikh istocnikah XI. v.», *Vestnik Matenadarama* 11 (1973), σσ. 46-66 = *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, eds. Mc Geer Er., - Nesbitt J. - Oikonomides N. (+) 4: *the East* (DORLC, Washington D.C. 2001), σ. 168.

107. Notitiae, 3.581.

108. Βλ. Ελεωνόρα Κουντούρα Γαλάκη, *Θέματα, ΕΙΕ*, σ. 115 και σημ. 18· και Kazanski, M., «Contribution à l'histoire de la défense de la frontière pontique au bas Empire», *Travaux et Mémoires* 11 (1991), σσ. 487-528, ειδικώς σσ. 488-492· Zuckerman, K., ό.π., 528, 531-534· «Vasiliev, Trapezund unter Justinian», σ. 381. Πρβλ. Stein, E., *Histoire du bas empire* I/1-2 (Paris - Bruxelles - Amsterdam 1949), II (Paris - Bruxelles - Amsterdam 1959) I/1, σ. 206 και σημ. 89: από το έτος 390 και εξής οι επαρχίες Ελενοπόντου και Πολεμωνιακού Πόντου είχαν τεθεί στην αρμοδιότητα ενός στρατιωτικού αξιωματούχου που από το 472/3 ήταν αρμόδιος και για τις Αρμενίες I και II.

109. *Theophylactus Simocatta, Historiae*, ed. de Boor, C. (ανατύπωση επιμ. Wirth P., Stuttgart 1972), σ. 123.

110. Βλ. σχετικά Jones, Cities, σ. 224: τμήμα μόνο αυτών των εδαφών ήταν επισήμως η ρωμαϊκή Μείζον Αρμενία που εν τέλει αποτέλεσε ρωμαϊκό/βυζαντινό έδαφος. Αναλυτικά Martin Hisard, Bernadette, «Constantinople et les archontes du monde Caucasicn dans le livre des cérémonies II,

ντινή κυριαρχία, οι Αρμενίες Ελάσσων και Μείζων, οργανώθηκαν στις επαρχίες Αρμενίας Πρώτης και Αρμενίας Δευτέρας το έτος 363 επί Ιοβιανού (363-364) και τα γεωγραφικά τους όρια παγιώθηκαν πριν από το έτος 378 επί Ουάλη (364-378), συνεπεία συμφωνίας μεταξύ Βυζαντινών και Περσών βάσει της οποίας αποδόθηκε στις δύο αυτοκρατορίες επιπλέον τμήμα αρμενικού εδάφους¹¹¹. Ακολούθως οργανώθηκαν στις επαρχίες Αρμενίας Πρώτης, Αρμενίας Δευτέρας, Αρμενίας Τρίτης και Αρμενίας Τετάρτης το έτος 536, από τον Ιουστινιανό Α' (527-565), συνεπεία της μεταβολής του βυζαντινοπερσικού συνόρου κατά το 532¹¹² και σε πέντε ή έξι επαρχίες Αρμενίας και την επαρχία Άνω Μεσοποταμίας το έτος 591 από τον Μαυρίκιο (582-602), συνεπεία της μεταβολής του βυζαντινοπερσικού συνόρου κατά το 591¹¹³. Εδώ δηλώθηκαν ως επαρχίες Αρμενίας Πρώτης και Δευτέρας, ως επαρχίες Αρμενίας (Ιουστινιανού Α') I, II, III και IV (του έτους 536), οι οποίες φαίνεται να αριθμήθηκαν από βορρά προς νότον το έτος 536, και ως (Νέες) επαρχίες Αρμενίας του έτους 591, οπότε έχουμε την εντύπωση ότι οι τέσσερις ήδη υπάρχουσες επαρχίες Αρμενίας αριθμήθηκαν με χρονολογική σειρά βάσει της παγιώσεως των ορίων τους: η επαρχία Αρμενίας με μητρόπολη την Μελιτηνή (= Δευτέρα/Τρίτη/Πρώτη) διατηρήθηκε ανέκαθεν στο αρχαίο εδαφικό καθεστώς, ενώ η επαρχία Αρμενίας με μητρόπολη την Σεβάστεια (= Πρώτη/Δευτέρα) επεκτάθηκε το έτος 536.

48», *Travaux et Mémoires* 13 (2000), σσ. 359-530, ειδικώς σσ. 370-371. Σχετικά με την πρωτοβυζαντινή επαρχία Μείζονος Αρμενίας και την πρόταση να είναι σύγχρονη με την οργάνωση της πρωτοβυζαντινής επικράτειας σε διοικήσεις, που τοποθετείται στο έτος 314, βλ. Zuckerman, K., "Sur la Liste de Véronne et la province de grand Arménie, la division de l'Empire et la date de création des diocèses", *Travaux et Mémoires* 14 (2002), σσ. 617-638, ειδικώς σσ. 628 και εξής.

111. Βλ. Chrysos, E., "Some Aspects of Roman-Persian Legal Relations", *Κληρονομία* 8 (1976), σσ. 1-60, ειδικώς σ. 41 και εξής· DMA v. 1 s.v. Armenia Geography (Garsoïan Nina G.), (βάσει παλαιότερης βιβλιογραφίας): η οργάνωση των επαρχιών Αρμενίας Πρώτης και Αρμενίας Δευτέρας τοποθετείται στο έτος 363 επί Ιοβιανού (363-364) και «παραδοσιακά» σχετίζεται με την απώλεια των κατακτήσεων του έτους 296-7 επί εδαφών της ρωμαϊκής Αρμενίας. Σημειώνουμε επιπλέον ότι αρμενικό έδαφος περιήλθε στην επαρχία Μεσοποταμίας επί Ουάλη, αποτελώντας τα βόρεια, τα «άνω» εδάφη της επαρχίας. Δεν ήταν δυνατό να παραβληθεί το σχετικό άρθρο Blockley, R.C., 'The Romano-Persian Peace Treaties of A.D. 299 and 363», *Florilegium* 6 (1984), σσ. 28-49.

Σχετικά με τα γεωγραφικά των επαρχιών Αρμενίας και Μεσοποταμίας κατά τον 6ο αι., βλ. ODB II s.v. Mesopotamia και Howard Johnston, J.D., «Byzantine Anzitenene» στο: *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia. Proceedings of a colloquium held at University College* (Swansea April 1981). (British Archeological Reports, International Series, nr. 156 (1983), British Institute of Archeology at Ankara, Monograph 5., εκδ. Mitchell, St. Oxford 1983), σσ. 239-290, ειδικώς σ. 286 σημ. 115. Πρβλ. εδώ σ. 124 σημ. αρ. 56.

112. Novellae, σσ. 236, 237, βλ. και CMH IV, σ. 601· Vasiliev, «Trapezund unter Justinian», ειδικώς σσ. 381, 383.

113. Βλ. Dölger, Reg. I, σ. 13 αρ. 104· DMA v. 1 s.v. Armenian Geography (Garsoïan Nina G.)· ODB II s.v. Mesopotamia· Jones, LRE I, σ. 311· Jones, Cities, σσ. 515, 516· Howard-Johnston, Byz. Anzitenene, σ. 286 σημ. αρ. 115· TIB 2 s.v. Melitene, Sebasteia.

Οι μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού Α΄ για την Ποντική καταργήθηκαν το έτος 548 (βλ. το προϋμιο του edictu), ωστόσο οι γεωγραφικές ανακατατάξεις φαίνεται ότι παρέμειναν σε ισχύ (βλ. το «ασαφές» κείμενο: «η Ποντική φτάνει μέχρι τις Αρμενίες και την Τραπεζούντα και όση γη ορίζουμε μέχρι την γη των Περσών»). Θα τολμήσουμε να ερμηνεύσουμε: επιμένει ο αυτοκράτορας να συνδέει και την ποντική πόλη με τις Αρμενίες, ίσως επειδή οι πολίτες δεν είχαν εμπεδώσει την νέα πολιτική υπαγωγή και ανακαλούσαν τον (Πολεμωνιακό) Πόντο, όπως ανακαλούσαν την Ονωριάδα, την επαρχία που είχε ιδρυθεί εντός της Παφλαγονίας μόλις στα τέλη του 4ου αι./αρχές του 5ου αι. και επανεντάχθηκε στην διευρυμένη Παφλαγονία του Ιουστινιανού Α΄ το έτος 535¹¹⁴. Έχουμε υπόψη μας τον Προκόπιο που μετά το 535 αναγνωρίζει Ονωριάτες και Παφλαγόνες, ενώ γνωρίζει επίσης ότι η Τραπεζούς και το Ρίζαιον βρίσκονται στον Πόντο¹¹⁵. Κατά τον Stein η ασυμβατότητα των αρμοδιοτήτων του βικαρίου της Ποντικής, βάσει του edictu του 548, με αυτές του μοδεράτωρα Ελενοπόντου, βάσει της νεαρής του 535, οδηγεί ex silentio στο συμπέρασμα ότι προφανώς μετά το 548 θα ήρθαν οι μεταρρυθμίσεις του έτους 535¹¹⁶, που αφορούσαν, θυμίζουμε, στον διευρυμένο Ελενόποντο. Ο προβληματισμός του Stein δεν αφορά στις επαρχίες Αρμενίας, δύο από τις οποίες είχαν συμπεριλάβει στα εδάφη τους πόλεις του Πολεμωνιακού Πόντου. Είναι απίθανο κατά την γνώμη μας να επανασυστήθηκε η επαρχία του Πολεμωνιακού Πόντου το έτος 548 ακρωτηριασμένη, με μοναδικές πόλεις την Νεοκαισάρεια και το Πολεμώνιο. Αν υποθέσουμε ότι καταργήθηκε η διευρυμένη επαρχία Ελενοπόντου θα πρέπει να δεχθούμε ότι καταργήθηκε και η μεταρρύθμιση του έτους 536, δηλαδή οι μεταρρυθμίσεις, ως προς τις επαρχίες Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτης, όπου υπάγονταν η Κερασούς και η Τραπεζούς, και Δευτέρας, όπου υπάγονταν τα Κόμανα¹¹⁷. Πάντως μετά το έτος 591 Πολεμωνιακός Πόντος δεν υπήρχε¹¹⁸. Η (Νέα) Αρμενία Τρίτη συνέπεσε εδαφικά με την Αρμενία (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτη, με μικρές μόνο αλλαγές στα νοτιοανατολικά όρια.

Ενδιαφέρον τέλος θεωρούμε ότι παρουσιάζει η εκκλησιαστική διοίκηση της (Νέας) Αρμενίας Τρίτης και της (Νέας) Έσω Αρμενίας: οι επισκοπές Τραπεζούντος και Κερασούντος εποπτεύονταν από την μητρόπολη Νεοκαισαρείας

114. Novellae, σ. 219· (Idikt), σσ. 768-770. Για τις επαρχίες Ονωριάδος και Παφλαγονίας, για τις οποίες είναι αποδεκτό ότι ήρθη η μεταρρύθμιση του έτους 535, βλ. *TIB* 9, σ. 67 αλλά και σ. 70, όπου γίνεται αναφορά σε σφραγίδα κοιμμερκιαρίου «Ονωριάδος και Παφλαγονίας» του α΄ τετάρτου του 8ου αι.

115. *Procopii Caesariensis, Opera Omnia, II De Bello Gothico*, ed., Hauri, J. - Wirth G. (Teubner, Leipzig 1961), σ. 490.

116. Stein, Er., *Histoire du Bas-Empire II: de la disparition de l'empire d'occident à la mort de Justinien (476-565)*, Paris 1949, σ. 747.

117. Novellae, σσ. 235, 236.

118. Dölger, Reg. I, σ. 13 sq. 104.

(Πολεμωνιακού Πόντου), η δε επισκοπή Θεοδοσιουπόλεως από την μητρόπολη Καισαρείας (Καππαδοκίας). Περίπου στα μέσα του 7ου αι. τα ανατολικά αρμενικά εδάφη περιήλθαν σε μεγάλο ποσοστό στην εξουσία των Αράβων ή αυτονομήθηκαν¹¹⁹. Κατά το διάστημα 687-702, επί Ιουστινιανού Β΄ (685-695/705-711), Λεοντίου (695-698) και Τιβερίου Γ΄ (Αψίμαρου) (698-705), οργανώθηκε και πάλι επαρχία σε βαρβαρικά αρμενικά εδάφη, πραγματική ή εικονική, με την ονομασία Τετάρτη Ιουστινιανή ή Άλλη Αρμενία και εκκλησιαστική μητρόπολη τα Δάδιμα¹²⁰.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Ιστοριογεωγραφικά στοιχεία των επισκοπών υπό την μητρόπολη Τραπεζούντος

Οι επισκοπές Σερμάντζου ή Σερμάτζου (Notitiae 9.434· 10.511· 13.557), και Ζαριμάκων ή Ζαρινάκου/-ων, (Notitiae 9.425· 10.513) έδρευαν σε αταύτιστες θέσεις.

Στο **Θέμα Χαλδίας** έδρευαν: η επισκοπή Χερσιανών (Notitiae 7.557· 9.417· 10.499· 13.545) ή Χερσιανών ή Χερροσιανών ή Χερσιανών με έδρα τα Χερσιανά (ή Χερσιανά ή Χερροσιανά ή Χερσιανά [σύγχρονη θέση Siran]: κόμη στις πηγές του ποταμού Λύκου, στην οριακή περιοχή μεταξύ των θεμάτων Χαλδίας και Κολωνείας, πλησίον της πόλεως της Κολωνείας. Τον 17ο αι. η επισκοπή Χερσιανών ενώθηκε με την αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή Χαλδίας (= χωροεπισκοπή που δεν αναφέρεται στα εκκλησιαστικά τακτικά, βλ. (Χρύσανθος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 163· Bryer - Winfield D., *Pontos*, σσ. 13, 165 και εξής, 171 και εξής· Bryer A.A.M. - Winfield D. - Selina Balance - Jane Isaak, *The post-Byzantine Monuments of the Pontos* (Variorum Collected Studies Series, London 2002) μέρ. 4, σσ. 236-238· *DHGE* s.v. Cheriana (Janin, R.): η επισκοπή Χαλχαιού (Notitiae 7.559· 9.419, 428· 10.501· 13.547) ή Χαλίου ή Χαχθαίου ή Χαχαιού ή Χαλρού: κόμη στην περιοχή του άνω ρου του ποταμού Λύκου, στην πεδιάδα των Χερσιανών/Κερκιτών, νότια/νοτιοανατολικά της Τραπεζούντας (βλ. Χρύσανθος Φιλιππίδης, ό.π., σσ. 38, 154-159. Οι Bryer - Winfield, *Pontos*, σσ. 33, 53, 170, 171)· η επισκοπή Παϊπέρι (Notitiae 7.560· 9.420· 10.502· 13.548) ή Παϊπερ ή Παγίπερ ή Παγιπουρτίου ή Βαΐβερδώνος, έδρευε στο κέντρο του ομώνυμου

119. Βλ. *DMA* v. 1 s.v. Armenia Geography (Garsoïan Nina G.): Jones A.H.M., *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (Oxford 1971), σσ. 216-225· Honigmann E., "Die Notitia des Basileios von Ialimbana", *Byzantion* 9 (1934), σσ. 205-222, ειδικώς σσ. 216 και εξής· *ODB* II s.v. Mesopotamia.

120. *ODB* v.II s.v. Mesopotamia· *DMA* v. 1 s.v. Armenia Geography (Garsoïan, Nina G.): Jones, Cities, σ. 521· Howard-Johnston, ό.π., σ. 286 σημ. 115· Honigmann, E., "Die Notitia des Basileios von Ialimbana", *Byzantion* 9 (1934), σσ. 205-222, ειδικώς σσ. 217, 219.

οροπεδίου, στις όχθες του ποταμού Ακάμψεως, σε στρατηγική θέση, βορειοανατολικά της Κελτζήνης και βορειοδυτικά της Θεοδοσιουπόλεως. Το κάστρο του Παϊπέρι τέθηκε στην κυριαρχία μουσουλμάνων ηγεμόνων μετά το 1072 και για μικρό διάστημα ανήκε στην αυτόνομη ηγεμονία της Χαλδίας. Επισημαίνουμε ότι το Παϊπέρι υψώθηκε σε επισκοπή τον 10ο αι. (βλ. Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ό.π., σσ. 161-163· Bryer - Winfield, *Pontos*, σσ. 352-355)· η επισκοπή Κεραμέων (Notitiae 7.561· 9.421· 10.503· 13.549): στην περιοχή Κιρεμιτλή των Οθωμανών, ανάμεσα στα βυζαντινά φρούρια Ματσούκας και Παλαιοματσούκας, νότια/νοτιοανατολικά της Τραπεζούντας. (βλ. Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ό.π., σσ. 167, 168)· η επισκοπή Λερίου (Notitiae 7.562· 9.422· 10.504· 13.550) ή Λερίν ή Λερείου: η επισκοπή έδρευε στην ομώνυμη κοιλάδα 20 χλμ. βορειοανατολικά της Αργυροπόλεως. Ο Harsit, παραπόταμος των ποταμών Φιλαβωνίτη/Κάνιν, εισέρχεται στην κοίτη του Κάνυος· στην ευρύτερη περιοχή δέσποζε το κάστρο Κουάζι ή Κοάς ή Κοάσι του 17ου αι., ή Γκούαση ή Γκέναση του 18ου αι. (βλ. Bryer - Winfield, *Pontos*, σσ. 14, 313· Bryer - Others, *Pontos Introduction XVII*, part 3, σσ. 312, 324· Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ό.π., σσ. 154, 155, 156, 158, 159, 162).

Στο **θέμα Ιβηρίας**, που ιδρύθηκε επί Βασιλείου Β', έδρευε η επισκοπή Χαματζούρ (Notitiae 7.558· 9.418· 10.500· 13.546) ή Χαμαζούρ ή Χαμούτζουρ ή Χαμούζουρ. Κατά τον σ. Χρυσάνθο, το Χαμάζουρ βρισκόταν στο ομώνυμο όρος της Αρμενίας του Κανκάσου, βορείως της λίμνης Βαν, (βλ. Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ό.π., 167, 168). Επισημαίνουμε ότι στις αρχές του 10ου αι. η περιοχή βορείως της λίμνης Βαν ήταν έδαφος της περιοχής της Αρμενίας που τελούσε υπό την εξουσία των Αράβων. Περιήλθε στον έλεγχο των Βυζαντινών κατά το διάστημα 968/9-1071 (grosso modo). (βλ. Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 167-168· ODB II s.v. Mantjikiert (Garsoïan Nina G.)· Yazbashian, administration, σ. 154)· η επισκοπή Φασιανής (Notitiae 9.433· 10.510· 13.556) με έδρα στην Πεπεήνη ή Βασσιανή, η αρμενική Basean/asen, στην περιοχή μεταξύ του Καρς και της Θεοδοσιουπόλεως, στον άνω ρου του ποταμού Αράξη (βλ. Χρυσάνθος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 38· σσ. 160, 161· σχόλια DAI, σ. 159)· και η επισκοπή Χαβτζίτζου (Notitiae 9.430· 10.507· 13.553) ή Χαντζίτζου ή Τοχαβτζίτζου στα βόρεια/βορειοανατολικά της Θεοδοσιουπόλεως)¹²¹.

Στο **θέμα Μηδίας** ή στο θέμα **Κελτζήνης Κορτζήνης και Ταρών**, Yazbashian, administration, σ. 148, έδρευε η επισκοπή Ανδάκτων (Notitiae 9.426· 10.512· 13.558) ή Ανδάκων ή Αυδάκων ή Ανδάκου με έδρα στην αρχαία Θωσπίτιδα (σύγχρονη Αντελτοβάτζ) στην βόρεια όχθη της λίμνης Βαν, νοτίως του Μαντζι-

121. Ο σεβ. Χρυσάνθος, ό.π., σ. 165, ακολουθεί τους Βέη και Gelzer και πιστεύει ότι πρόκειται για το Χανζίτ που μαζί με την Ρωμανόπολη (= μητρόπολη Καμάχου) αναφέρονται ως η κλεισούρα των Μελιτηνιατών, στο DAI κεφ. 50, στην αρχαία αρμενική σατραπεία Αντζιτηνή.

κίερε (βλ. Χρύσανθος Φιλιππίδης, *ό.π.*, σσ. 164, 165, βάσει και των *Itenaria Romana*, έκδ. Miller, σ. 677).

Στο **θέμα Μεσοποταμίας** έδρευαν οι επισκοπές: Σακάβου (Notitiae 9.429· 10.506· 13.552) ή Τζινήση ή Τζινήπες, στα νοτιοδυτικά του Ερζερούμ, μεταξύ Θεοδοσιουπόλεως και Δερζηνής, στις όχθες του ομώνυμου παραποτάμου του Ευφράτη (Τζινής σου στα τουρκικά) (βλ. Χρύσανθος Φιλιππίδης, *ό.π.*, σσ. 154, 155, 156, 158, 159, 160)· Χαντιέρζ (Notitiae 9.431· 10.508· 13.554) στην περιοχή Δερζηνής που αποτέλεσε και ομώνυμο θέμα, **θέμα Δερζηνής**, και τελικά στο **θέμα Χαντιέρζ**¹²². Ολνούτου (Notitiae 9.432· 10.509· 13.555) με έδρα στο σημερινό Ognut στα βορειοδυτικά του Ταρον, στην κοιλάδα που διαμορφώνεται στο νότιο βραχίονα του άνω Ευφράτη (βλ. Honigmann E, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches on 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* (Corpus Bruxellense Historiae Byzantine 3, Brüssel 1935, σ. 148, Canard, *ό.π.*, σ. 467). Τέλος από μία αναγραφή στο Τακτικό αρ. 9, αναλογεί στις επισκοπές του Μανανάλεως και του Μεσουνή (βλ. Bryer A.A.M., «An Excursus on Mananalis, Samosata of Armenia and Paulician Geography», in Bryer A.A.M. - Herrin Judith eds., in *Iconoclasm* (Birmingham 1977), σσ. 83-84· *Notitiae*, αντίστοιχα, 9.424· 9.427).

Η επισκοπή Βιζάνων (*Notitiae* 7.563· 9.423· 10.505· 13.551) ή Βίζαντος ενδέχεται να έδρευε στο χωρίο Βαζίν στα βορειοανατολικά του Ερζερούμ (= βυζαντινή Θεοδοσιούπολις), στην περιοχή του Καρσίου της Αρμενίας του Καυκάσου, δηλαδή στο **θέμα Ιβηρίας**, (βλ. Τριανταφυλλίδης, Π., *Ποντικά*, σσ. 105, 106, 119, 121, 126· *πρβλ.* και Χρύσανθος Φιλιππίδης, *ό.π.*, σ. 163 και εξής, σχετικά με την επισήμανση ότι σε αυτήν την περιοχή πρέπει να αναζητηθούν οι έδρες των επισκοπών Τραπεζούντος). Ο σεβ. Χρύσανθος ταυτίζει την έδρα της επισκοπής Βιζάνων με την Τερζάν ή Ντερζάν (Derdjian) του 17ου αι. και σύγχρονη Βιτζάν ή Βτζαν (Vrdjan) στην αρχαία αρμενική σατραπεία της Ακυλησηνής (= περιοχή της Δερζηνής των Βυζαντινών), κοντά στις πηγές του Ευφράτη, δηλαδή στο **θέμα Μεσοποταμίας**. (Χρύσανθος Φιλιππίδης, *ό.π.*, σσ. 154-159· Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 14· *DHGE* v. IX s.v. Bizana (Janin R.).

Ο Jones, *Cities*, σσ. 222-24, θεωρεί ότι η πόλη στον άνω βραχίονα του Ευ-

122. Σύμφωνα με επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μεθοδίου, η οποία συντάχθηκε το έτος 1670, έδρευε στην πόλη Ερτζιγκιάν· Στην επιστολή αντικρούεται η θέση του μητροπολίτη Καμάχου Λαυρεντίου, ο οποίος υποστήριζε ότι το Ερτζιγκιάν ήταν η βυζαντινή πόλη Κελτζηνή, όπως γίνεται δεκτό από την σύγχρονη βιβλιογραφία. [Χρύσανθος Φιλιππίδης, *ό.π.*, σσ. 155 και εξής, όπου γίνεται αποδεκτή η θέση του πατριάρχη Μεθοδίου, βάσει «γεωγραφικού» σκεπτικού· σ. 895 άλλες ονομασίες της έδρας της επισκοπής, Χαντιέρζ, Τοχαντιέρζ, και Τοχαντιέρους· Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 167, για ονομασία “Χαντιάρτη”· Vryonis, Sp., *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century* (UCLA, Berkeley - Los Angeles - London 1971), index για ταύτιση Κελτζηνής.]

φράτη είναι η Βαζανίς/Λεοντόπολις/Ιουστινιανούπολις η πολιτική μητρόπολη της Αρμενίας (Ιουστινιανού) Α΄ Πρώτης [= (Νέα) Αρμενία Τρίτη], που δεν είχε οργανωθεί ως εκκλησιαστική έδρα στο παρελθόν [βλ. εδώ παράρτημα αρ. 3 για την Μαρτυρόπολη. Οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν ότι δεν έχει ταυτιστεί αυτή η Ιουστινιανούπολη, βλ. *DMA* v. 1 s.v. *Armenia Geography* (Garsoïan, Nina G.)].

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

Ιστοριογεωγραφικά στοιχεία των επισκοπών υπό την μητρόπολη Νεοκαισαρείας

α. επισκοπή Κερασούντος: παράκτια πόλη, δυτικά της Τραπεζούντας, στα βόρεια/βορειοανατολικά της μητροπολιτικής έδρας. Κατά την μέση περίοδο η πόλη ανήκε διαδοχικά στα θέματα Αρμενιάκων και Χαλδίας, *DO Seals* 4, σ. 101. Υψώθηκε σε μητρόπολη χωρίς επισκοπές τον 11ο αι., *Notitiae* 7.316· 9.196· 10.238· 12.65· 13.243/775, 15.65· 16.65· 17.77· 18.77, 19.85· 20.47· 21.44 και για την προηγούμενη περίοδο 1.235· 2.297· 4.252.

β. επισκοπή Πολεμωνίου, παράκτια πόλη, δυτικά της Τραπεζούντας και της Κερασούντας. Αποτέλεσε διαδοχικά θέση στο θέμα Αρμενιάκων και στο θέμα Χαλδίας κατά την μέση βυζαντινή περίοδο. Θεωρείται ότι εγκαταλείφθηκε τον 10ο αι. ή και νωρίτερα και ότι κατά πάσα πιθανότητα η έδρα της επισκοπής μεταφέρθηκε στο Οίναιον, (βλ. Bryer και Winfield, *Pontos*, σ. 111β· *DO Seals* 4, σσ. 83, 175· Χρύσανθος Φιλιππίδης, ό.π., σ. 7115· και εδώ σημ. αρ. 11) *Notitiae* 7.317· 9.197· 10.239· 13.244 και για την προηγούμενη περίοδο 1.236· 2.298· 4.253.

γ. επισκοπή Κομάνων Ποντικών: η έδρα της επισκοπής βρισκόταν στον Πολεμωνιακό Πόντο νοτιοδυτικά της Νεοκαισαρείας και μετά το 535 στην Αρμενία (Ιουστινιανού Α΄) Δευτέρα. Στις ελληνόφωνες όμως πηγές δεν υπάρχει καμία αναφορά για τα Ποντικά Κόμανα μετά τον 6ο αι. Στα τέλη του 7ου αι. η θέση θα υπήχθη ασφαλώς στο θέμα Αρμενιάκων, [βλ. Κουντούρα Γαλάκη, Ελεονώρα, “The Location of the Monastery of Chryse Petra”, *Σύμμεικτα* 13 (1999), σσ. 69-75, *Notitiae* 7.318· 9.198· 10.240· 13.245 και για την προηγούμενη περίοδο, 1.237· 2.299· 3.349· 4.254].

δ. επισκοπή Αλίας Πόντου ή Αλύας Πόντου, *Notitiae* 10.241· 13.246: αταύτιστη θέση (βλ. και Darroyzès, *Notitiae*, σσ. 109, 146: οι αναφορές στην επισκοπή Αλίας Πόντου που χρονολογούνται στον 9ο αι. δεν θεωρούνται αξιόπιστες).

ε. επισκοπή Ριζαίου, *Notitiae* 10.242· 13.247: πρόκειται για το γνωστό Ριζαίον, την παράκτια ακριτική θέση του Πολεμωνιακού Πόντου, στα σύνορα με την Λαζική, η οποία υπήχθη διαδοχικά στα θέματα Αρμενιάκων και Χαλδίας. Το Ριζαίον ήταν αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή τον 9ο αι. Επανήλθε στο καθεστώς

της επισκοπής πριν από το έτος 980 (μεταξύ των ετών 921-923, κατά τον Fedalto, ό.π., τ. 1, σ. 404), στην δικαιοδοσία της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας, και στη συνέχεια υψώθηκε και πάλι σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή και ακολούθως σε μητρόπολη μεταξύ των ετών 1206-1261 (βλ. *DO Seals* 4, σσ. 103· Bryer - Winfield, *Pontos*, σσ. 331-334· Darrouzès, *Notitiae*, σσ. 73, 84, 109, 124, 126, 132, 138, 146, 150, 156, 166, 171 σημ. 2, 181 και *Notitiae* 3.581: επισκοπή στην ευθύνη της μητροπόλεως Φάσιδος). Το Ρίζαιον υψώθηκε σε αυτοκέφαλη αρχιεπισκοπή με συνοδική απόφαση του έτους 879, Τακτικό αρ. 7 (7.96) και επόμενα ή κατά τον Fedalto, ό.π., επί του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανού Α' (715-730). Βλ. *Notitiae* 7.96, 318· 8.112· 10.242· 11.131· 12.127· 14.112· 15.115· 20. 47 και σσ.158, 17.

στ. επισκοπή Κόγκκου, *Notitiae* 10.243· 13.248: αταύτιστη θέση

ζ. επισκοπή Εννίκου, *Notitiae* 10.244· 13.249: αταύτιστη θέση.

Σχετικά με τις επισκοπές Αραδάσης, Μαρτυροπόλεως και Υψηλού παρατηρούμε καταρχήν ότι πρόκειται για αταύτιστες θέσεις με την διαφορά ότι τα τοπωνύμια δεν είναι άγνωστα στην περιοχή. Οι γνωστές ομώνυμες θέσεις βρίσκονται, σε περιοχές εκτός παραδοσιακής δικαιοδοσίας της μητροπόλεως Νεοκαισαρείας.

η. επισκοπή Αραδάσης, *Notitiae* 10.246, στην Χαλδία: η έδρα της επισκοπής πιστεύουμε ότι ήταν το κάστρο Αράδασα ή και Άρδασα, τέσσερις ημέρες νοτιοδυτικά της πόλεως της Τραπεζούντας. Η θέση του κάστρου είχε στρατηγική σημασία, διότι επόπτευε τους δρόμους που συνέδεαν πόλεις των περιοχών Κολωνείας και Χαλδίας με τα παράλια. Στα νότια της Αραδάσης ρέει ο ποταμός Κάνις, που υδροδοτεί την μικρού εύρους πεδιάδα της περιοχής, και στα βόρεια υψώνεται το όρος Ζύγανα. Το κάστρο έχει κτιστεί σε απόκρημνη τοποθεσία, σε υψόμετρο περίπου 100 μ., σε σχέση με τον σύγχρονο οικισμό στην πεδιάδα, στο σημείο όπου ο ρους του υδάτινου όγκου του ποταμού Φιλαβωνίτη εισέρχεται στην κοίτη του ποταμού Κάνυος. Κατά το διάστημα 535-536 η ευρύτερη περιοχή υπήχθη διοικητικά στην διευρυμένη επαρχία Ελενοπόντου και στη συνέχεια κατά το διάστημα 536-548 ή 536-591 στην επαρχία Αρμενίας (Ιουστινιανού Α') Πρώτης, βάσει των μεταρρυθμίσεων του Ιουστινιανού Α' (527-565). Μετά το 591 ανήκε στην επαρχία (Νέας) Αρμενίας Τρίτης, που ίδρυσε ο Μανρίκιος (582-602). Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο υπήχθη διαδοχικά στα θέματα Αρμενιάκων και Χαλδίας. Μεταξύ των ετών 1078-1095 και 1126-1140 ανήκε στα εδάφη της αυτόνομης ηγεμονίας της Χαλδίας. Το 1204 συμπεριελήφθη στις κτήσεις της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Κατά τους αιώνες 14ο και 15ο, η Αράδασα ήταν ένα από τα φρούρια των Καβαζίτων, της γνωστής αριστοκρατικής οικογένειας της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Στους Οθωμανούς περιήλθε μετά το 1479. Οι Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 302 και σημ. 35 (επίσης *DHGE* III *sv* *Aradasa* (Janin R.) αμφισβητούν την ταύτιση της έδρας επισκοπής και κάστρου,

επειδή το κάστρο Αραδάσης βρισκόταν μακριά από την μητρόπολη Νεοκαισάρεια και πολύ πιο ανατολικά από τις “παραδοσιακές” επισκοπές της.

θ. επισκοπή Μαρτυροπόλεως, Notitiae 10.247 (αλλά και Anti.notitia Ια, ομώνυμη;): επισημαίνουμε καταρχήν ότι στο τακτικό αρ. 10 δεν γίνεται διάκριση μεταξύ των εκκλησιαστικών επαρχιών Αρμενίας (Πρώτης κ.λπ.). Πιστεύουμε ότι η επισκοπή ενδέχεται να έδρευε στην Ιουστινιανούπολη που κατά την ύστερη αρχαιότητα υπήχθη διαδοχικά στις επαρχίες Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτης και (Νέας) Αρμενίας Τρίτης και δεν είχε οργανωθεί εκκλησιαστικά, καθώς και ότι η αναγραφή “Μαρτυροπόλεως” πιθανόν να προέρχεται εκ παραδρομής, επειδή παρέπεμπε στην Ιουστινιανούπολη ή Μαρτυρόπολη της επαρχίας Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Τετάρτης (Γεώργιος Κύπριος, σ. 64 911· βλ. Hewsen R.H., «Ptolemy’s Chapter on Armenia: an Investigation of his Toponyms», *Revue des Études Armeniennes* Nova Series 13 (1978-79), σσ. 111-150, ειδικώς σ. 140· Jones, *Cities*, σ. 542 XXXII αρ. 2·) και ήταν επισκοπή του πατριαρχείου Αντιοχείας, (βλ. Anti.notitia Ια. = πρωτόθρονη επισκοπή υπό Άμιδα, Honigmann E., “Die Notitia des Basileios von Ialimbana”, *Byzantion* 9 (1934), σσ. 205-222, ειδικώς σ. 217· Fedalto, ό.π., II, σ. 848). Η χριστιανική κοινότητα επέζησε στην Ιουστινιανούπολη/Μαρτυρόπολη μετά το 639, οπότε η περιοχή περιήλθε σε μουσουλμάνους ηγέτες, και κατά τον 16ο αι. αριθμούσε λίγους αραβόφωνους πιστούς και αρκετούς ιακωβίτες, [βλ. Islam Encyclopédie VI s.v. “Mayyafarikin (Mnorsky, V.)]. Η πόλη αυτή πάντως βρισκόταν πολύ μακριά από την Νεοκαισάρεια και ήταν εντελώς απομονωμένη σε σχέση με τις άλλες επισκοπές.

Σύμφωνα με τον Jones, *Cities*, σσ. 222-4, η Ιουστινιανούπολη της Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτης [= (νέας) Αρμενίας Τρίτης] είναι η Βαζανίς/Λεοντόπολις, στον άνω ρου του Ευφράτη, στα ανατολικά/βορειοανατολικά των Καμάχων, βλ. εδώ παράρτημα αρ. 1 (Novellae, σσ. 235· “: «Βυζανίς είναι ή Λεοντόπολις»”. Προκόπιος, Περί Κτισμάτων I. III, c. IV). Οι περισσότεροι ερευνητές θεωρούν ότι δεν έχει ταυτιστεί η Βαζανίς/Λεοντόπολις/Ιουστινιανούπολις της Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτης, βλ. DMA v. 1 s.v. Armenia Geography (Garsoïan Nina, G.). Η Βαζανίς/Λεοντόπολις δεν είχε οργανωθεί εκκλησιαστικά κατά την περίοδο της ύστερης αρχαιότητας.

ι. επισκοπή Υψηλού ή Υψηλής, Notitiae 10.248, στην Χαλδία: προτείνουμε ως πιθανή έδρα της επισκοπής την κώμη Υψηλή, στην περιοχή των πηγών του ποταμού Όφεως, στα ανατολικά/νοτιοανατολικά της Τραπεζούντας, νοτιοδυτικά του Ριζαίου. Σύμφωνα με την τοπική ποντιακή παράδοση από την κώμη Υψηλή, που βρισκόταν στην περιοχή των πηγών του ποταμού Όφεως, καταγόταν η οικογένεια Υψηλάντη (σημειώνουμε ότι η αναγωγή της τεκμηριωμένης ιστορίας της κώμης και της οικογένειάς Υψηλάντη στον 10ο αι., η οποία προτάθηκε παλαιότερα, σήμερα δεν γίνεται αποδεκτή, (βλ. Σκοπετέας Στ., “Οι

Υψηλάνται: η τραπεζουντιακή καταγωγή τους”, *Αρχαίον Πόντου* 20 (1955), σσ. 150-239, ειδικώς σσ. 150-155 και σ. 152 σημ. 1.) Κατά το διάστημα 535-536 η θέση του Υψηλού υπήχθη διοικητικά στην διευρυμένη επαρχία Ελενοπόντου και στη συνέχεια κατά το διάστημα 536-548 ή 536-591 στην επαρχία Αρμενίας (Ιουστινιανού Α΄) Πρώτης, βάσει των μεταρρυθμίσεων του Ιουστινιανού Α΄ (527-565). Μετά το 591 ανήκε στην επαρχία (Νέας) Αρμενίας Τρίτης που ίδρυσε ο Μαυρίκιος (582-602). Κατά την μέση βυζαντινή περίοδο υπήχθη διαδοχικά στα θέματα Αρμενιάκων και Χαλδίας και περιελήφθη στην αυτόνομη ηγεμονία της Χαλδίας υπό τον Θεόδωρο Γαβρά, στα τέλη του 11ου αι. και κατά το β΄ τέταρτο του 12ου αι., υπό τον Κωνσταντίνο Γαβρά. Κατά το διάστημα 1204-1461 αποτελούσε έδαφος της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Ακολούθως, μετά το 1479, περιήλθε στους Οθωμανούς¹²³.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ / SUMMARY

«Pontus Polemoniaca – Lazica: the ecclesiastical sees, the ecclesiastical provinces (7th c. - 16th c.)». (the ecclesiastical province issue in connection with Pontus Polemoniaca Church- Lazica Church and their sees)

Part I deals with the ecclesiastical geography (of) the metropolis of Pontic Trebizond and Lazic Phasis (Lazica Church), the metropolis of Pontic Neocaesarea (Pontus Polemoniaca Church) and the metropolis of Armenian Caesarea (Armenia Church). Source information is presented in two sections: 1. after the *notitiae episcopatum* of Constantinople nr. 1- nr. 6, (i.e. 7th c. - 9th c.) and Antioch, one *notitia* of 6th c. and 2. after the *notitiae* nr. 7 - nr. 13 of Constantinople, (i.e. 10th c. - 13th c.). Sees are connected to the political districts they used to belong to from the 4th c. to the 13th c. in harmony with the imperial administration. For practical purposes the names of the Armenian provinces are referred to as Armenia I and Armenia II the provinces of Jovian (363-364), Armenia (Justinian's I) I, II, III and IV, the provinces of Justinian I (527-565) originally named from north to south, and (New) Armenia I, II, III, IV, Interior and Inferior, the provinces of Maurice (582-602) originally named in chronological order.

In Part I section c linked are the cases (of): (a) the Lazic bishopric see of Pityous and the Pontic see of Rizaion, (b) the metropolis of the Pontic Neo-

123. Σχετικά με το τοπωνύμιο «εν Υψηλώ της Κερασούντος», που νομίζουμε ότι δεν μπορεί να σχετιστεί με την έδρα της επισκοπής, αναφέρουμε ότι η ίδια η ανάγνωσή του, σε δύο επιστολές που συντάχθηκαν στα μέσα του 14ου αι., δεν είναι ασφαλής. Βλ. Bryer - Winfield, *Pontos*, σ. 127· για την επισφαλή ανάγνωση του τοπωνυμίου, βλ. Λαμπρίδης, Οδ., «Συμβολαί εις τον βίον και τα έργα του Ανδρέου Λιβαδηνοῦ», *Αρχαίον Πόντου* 29 (1968/1969), σσ. 162-279, ειδικώς σ. 242 σημ. 2.

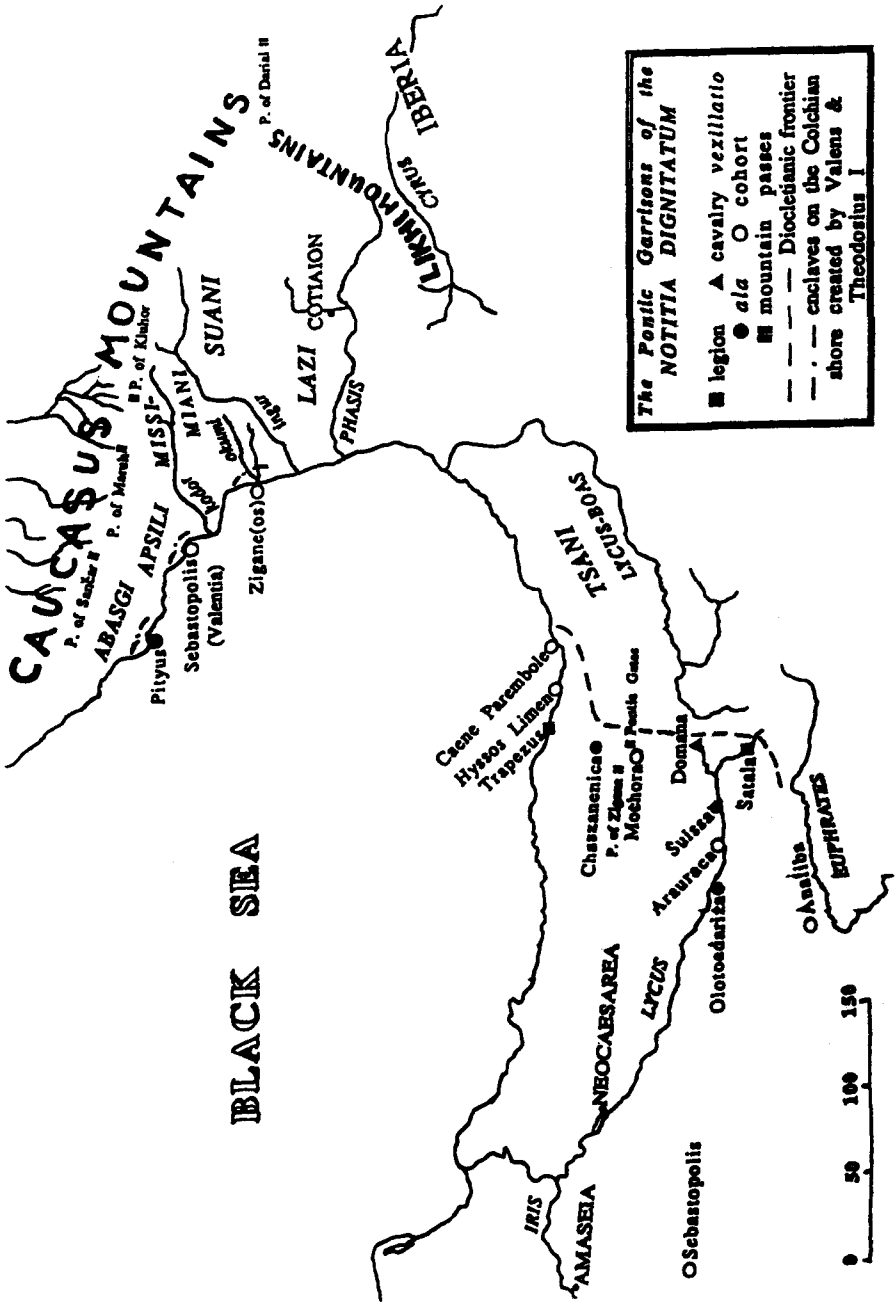
caisarea, (c) the Lazica Church under the metropolis of the Lazic Phasis and, from middle 9th c. onwards, under the Pontic Trebizond, (d) the case of the metropolis of the Armenian Camacha, (e) the metropolis of the Armenian Keltzene-Kortze-Taron, late 10th c., and (f) the fact that the 7th c. *notitia* registered the Armenian ecclesiastical provinces styled after the political provinces of Maurice. The cases of the Galatic/Phrygic Amorium metropolitan see, middle 9th c. onwards, and the metropolitan sees of the province of Augusta Euphratesia draw a few parallels. Lastly, during the Byzantine era the ecclesiastical provinces were not at all identical with the political/ecclesiastical provinces of late antiquity. Ecclesiastical geography was sensitive to changes in political geography, as the cases of the Kommerkia seals of «Kerasous, Trapezous, Lazica» and «Koloneia, Kamacha, Armenia IV» might well reflect, but also remained flexible. The names of the ancient provinces are casually interpreted as the titles of the local Churches even during the late antiquity, causal reference: the case of Neocaisarea. The omission of the word «province» next to the names of the «ecclesiastical provinces»/titles, from the *notitia* nr. 9 onwards, or even the omission of the province from *notitia* nr. 15 onwards or the *notitia* of Antioch, could very well indicate that in effect there was no need to stick to late antiquity administration.

Part 2: Was the see of Trebizond (bishopric – Pontus Polemoniacus) united with the see of Phasis (metropolis – Lazica) in the year 787? In the concept of the ecclesiastical union Sissue, the demotion of the metropolis of Chaldia/Trebizond to archbishopric (early 10th c.) is presented as a case of a possible union between the metropolitan see of Trebizond with the bishopric of Chaldia, which was promoted to archbishopric at that time.

Part 3: the Kanin and the Ophis sees, the only sees under the Church of Trebizond of Lazica according to *notitia* nr. 21 are in fact the villages situated in the valleys of the homonymous Pontic rivers.

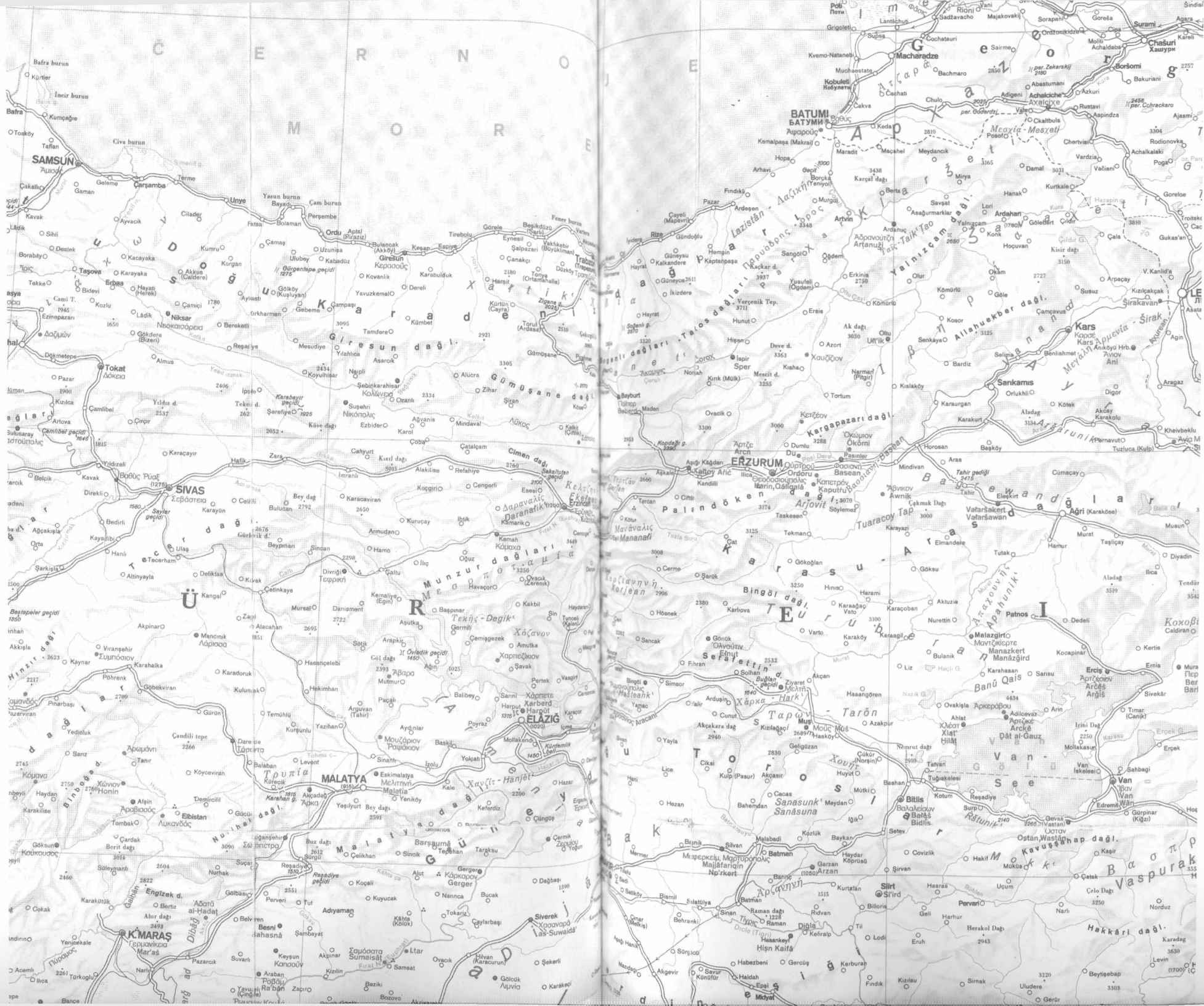
Appendices II, III: the bishoprics of Aradasa and Ypsilos, under Neocaisarea, could have been based, respectively, in the homonymous castle near the sources of river Kanis and in the township near the sources of river Ophis. Vazanis/Leontopolis/Justinianoupolis, the political metropolis of Armenia (Justinian's I) I, in the upper Euphrates area after Jones, may well serve as a possible candidate for the see of Martyropolis/(Justinianoupolis(?)) under Neocaisarea.

Appendix I deals with the administration of eastern Pontos from 548 to 591.

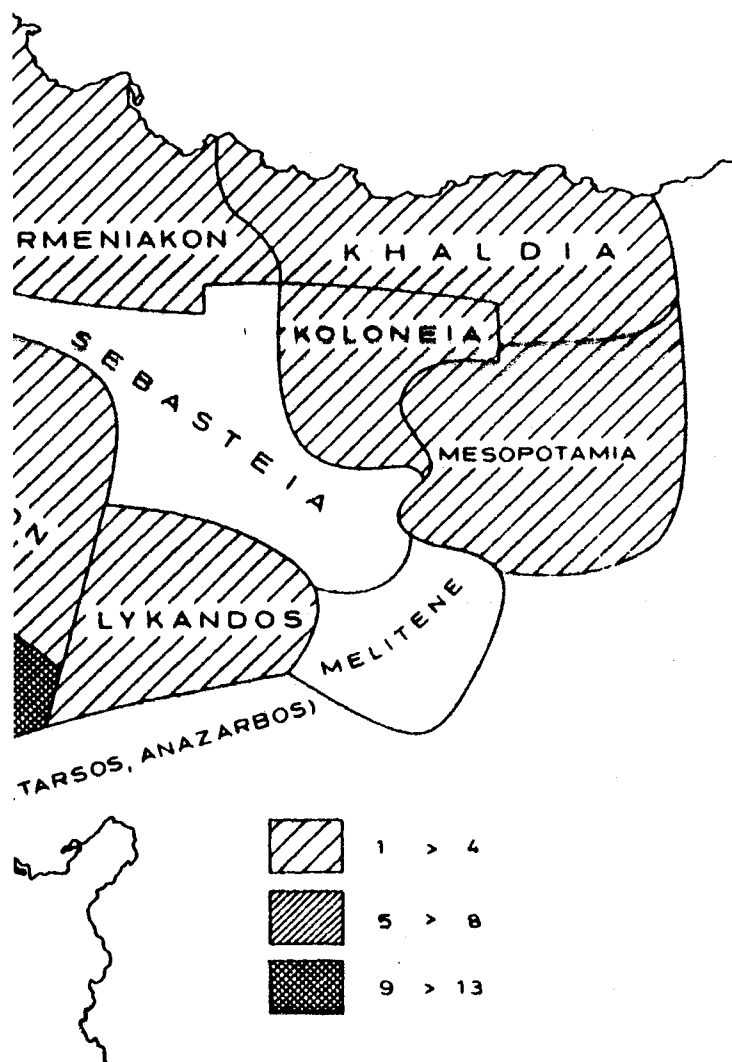

ΠΟΛΕΜΩΝΙΟ
Αμάσεια
ΚΕΡΑΣΟΥΣ
ΡΙΖΑΙΟΝ
ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ
ΚΕΡΑΜΕΙΣ;
ΑΡΑΔΑΣΑ
ΥΨΗΛΟΣ
ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑ
ΧΕΡΙΑΝΑ
ΔΕΡΙΝ
ΧΑΛΧΑΙΟΝ
ΧΑΜΑΖΟΥΡ
Κολώνεια
ΚΟΜΑΝΑ
ΠΑΪΠΕΡΤ
ΧΑΥΖΙΖΙΟΝ
Θεοδοσιούπολις
ΒΙΖΑΝΑ
ΧΑΝΤΙΕΡΖ
Κελτζηνή
ΣΑΚΑΒΟΥ;
ΑΡΑΥΡΑΚΑ
Σεβάστεια
ΒΑΖΑΝΙΣ
ΚΑΜΑΧΟΣ
ΦΑΣΙΑΝΗ
ΜΑΝΑΝΑΛΙΣ
ΧΑΝΤΙΕΡΖ
ΑΝΔΑΚΑ
ΟΛΝΟΥΤ
ΡΩΜΑΝΟΥΠΟΛΙΣ
Μελιτηνή
ΜΑΡΤΥΡΟΠΟΛΙΣ

ΣΧΗΜΑΤΙΚΗ ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΩΝ ΤΑΥΤΙΣΜΕΝΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΩΝ ΕΔΡΩΝ
ΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ: ΝΕΟΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ, ΤΡΑΠΕΖΟΥΝΤΟΣ, ΚΑΜΑΧΟΥ

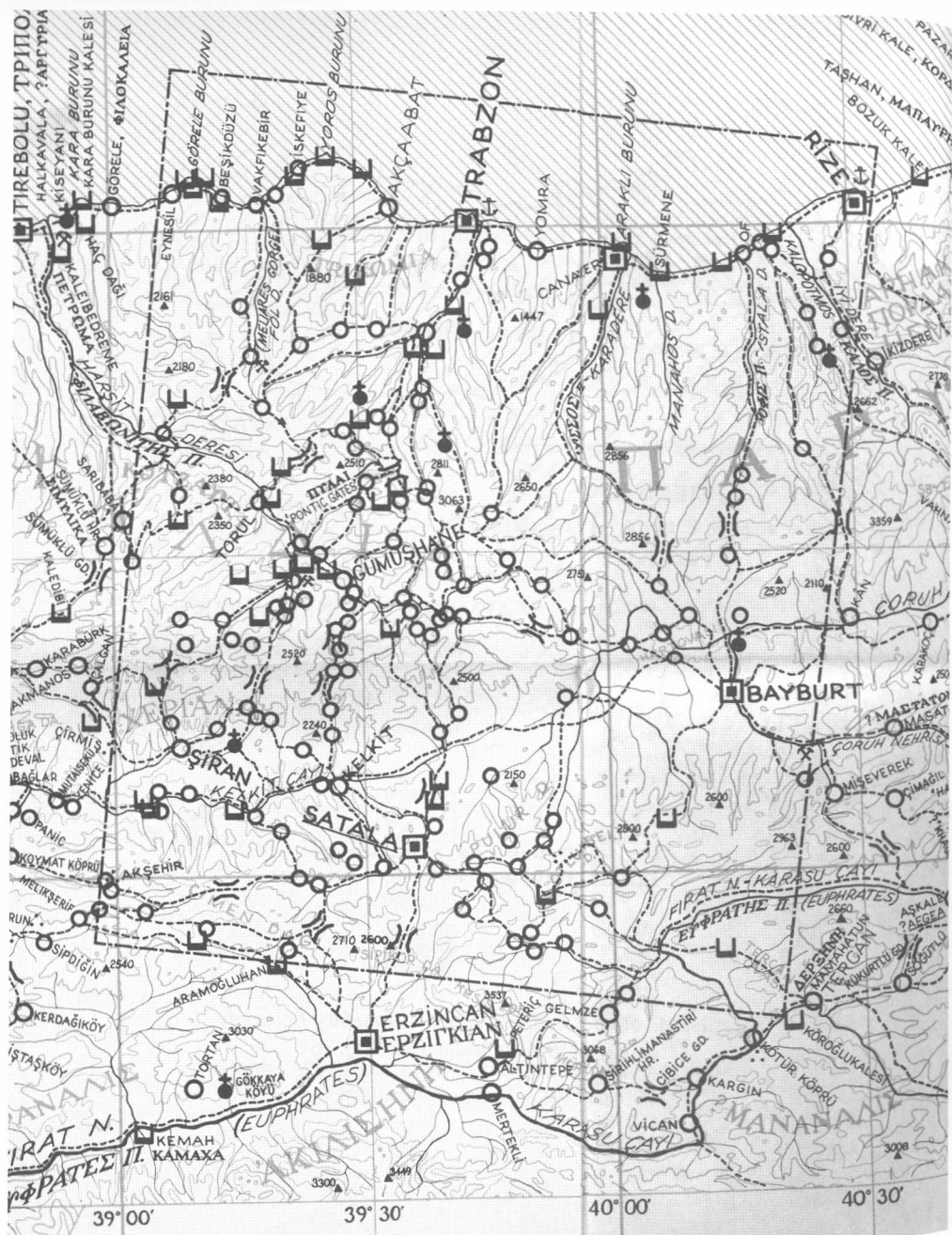

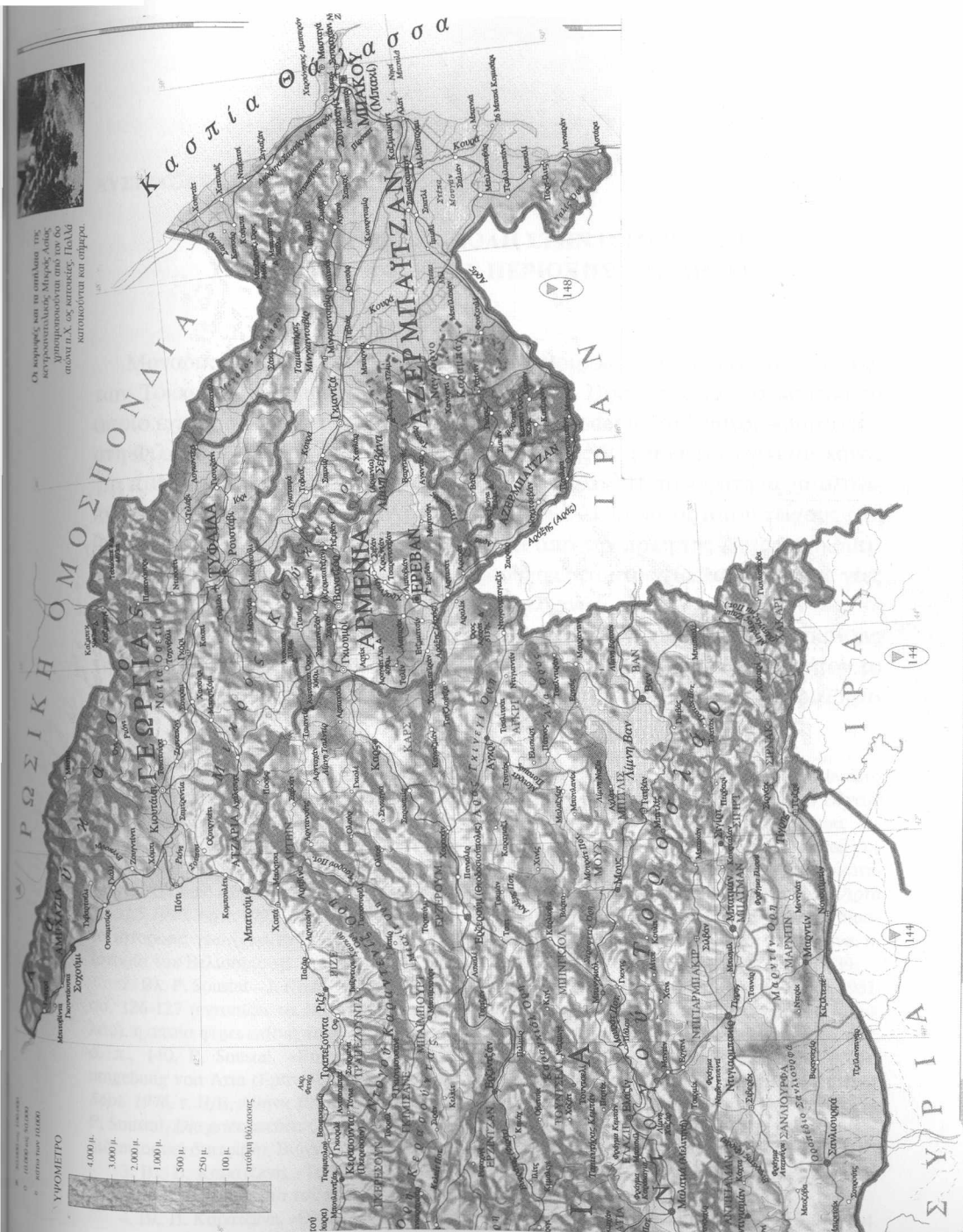
Herdy, M., *Studies in the Byzantine Monetary Economy*
c. 300-1450 (Cambridge 1985) σφ. 25

Herdy, M., *Studies in the Byzantine Monetary Economy*
c. 300-1450 (Cambridge 1985) σφ. 26

Bryer, A.A.M. - Winfield D., *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I, II* (DORLC, Washington D.C. 1985)

ΒΟΜΠΛΙΑΝΑ: ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΑΡΤΑΣ*

Μοναδική μαρτυρία για το κάστρο των Βομπλιανών παρέχει το Χρονικό των Τόκκων, αφηγηματική πηγή του 15ου αι.¹ Πρόκειται για το κάστρο το οποίο έχει ταυτιστεί από τους P. Soustal και J. Koder με το Καστρί Αμμοτόπου στη Φιλιππιάδα,² ενώ σε νεώτερο δημοσίευμα της Β. Καρατζένη γίνεται λόγος για πιθανή ταύτιση με το φρούριο στο Χανόπουλο.³ Η πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή της Άρτας αποκάλυψε λείψανα αρχαίου τείχους στη θέση Μαρατοβούνι, μικρό ύψωμα απέναντι από την πόλη της Άρτας στη δυτική όχθη του Αράχθου,⁴ γεγονός που προσθέτει νέα στοιχεία και οδηγεί σε νέες προτάσεις σχετικά με την ταύτιση των Βομπλιανών.

Σύμφωνα με το Χρονικό των Τόκκων: «...καστέλλι ηγρίσκετον πλησίον εις την Άρταν,/ τα Βομπλιανά το έλεγαν, εις το βουνίν απάνω / αυτό (δε) ήτον το κλειδί της Άρτας και του τόπου» (στ. 2041-2043). Οι επιχειρήσεις που διεξήγα-

* Το άρθρο αυτό αποτελεί μια πρώτη προσέγγιση στη διερεύνηση της θέσης των Βομπλιανών. Στο μέλλον, ίσως η αποκάλυψη νεότερων αρχαιολογικών και ιστορικών στοιχείων επιβάλλει την εκ νέου εξέταση του θέματος. Ευχαριστώ θερμά τον καθηγητή κ. Μιχαήλ Κορδώση για τις υποδείξεις του.

1. Βλ. Χρ. Τόκκων, έκδ. G. Schiro, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonymo, Prolegomeni, testo critico e traduzione*, Ρώμη 1975. Για την αξιοπιστία του Χρονικού, βλ. Μ. Πρέκα, «Η εθνικότητα στο Χρονικό των Τόκκων», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου, Άρτα 27-31.5.1990*, Άρτα 1992, 303-308. Το Χρονικό θεωρείται σε γενικές γραμμές αξιόπιστη πηγή σε θέματα ιστορικής γεωγραφίας· βλ. Α. Κοβάνη, «Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας στα δημώδη κείμενα: α. Ιστορία του Βελισαρίου β. Χρονικό των Τόκκων», *Βυζαντινός Δόμος* 10-11 (1999-2000), 137-139.

2. Βλ. P. Soustal – J. Koder, *Nikopolis und Kephallenia, Tabula Imperii Byzantini* 3, Βιέννη 1981, σσ. 126-127 (εντοπίζει τα Βομπλιανά στη θέση Καστρί, στην περιοχή των Μολιανών (Γοργομούλου), η οποία φέρει επίσης το όνομα Μπλιανά). Πρβλ. Α. Κοβάνη, Στοιχεία ιστορικής γεωγραφίας, ό. π., 140. P. Soustal, «Bompliana und "Phidokastron" zwei mittelalterliche Festungen in der umgebung von Arta (Epirus)», *Actes du XVe Congres International d' Études Byzantines, Athènes, Sept. 1976*, τ. II/B, Αθήνα 1981, 717 (όπου τα Βομπλιανά εντοπίζονταν στο Καστρί Θεσιρωτικού). P. Soustal, *Die griechischen Quellen zur mittelalterlichen historischen Geographie von Epirus*, (ανέκδ. διδακτορική διατριβή), Βιέννη 1975, σ. 116 σημ. 2.

3. Βλ. Β. Καρατζένη, «Το Ιερόν όρος και το επιφανές όρος Κράνεια της Αμβρακίας» στο: *Φηγός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτήρη Δάκαρη*, Ιωάννινα 1994, σ. 294 σημ. 26.

4. Βλ. Π. Καρατζένη, «Θέση Μαρατοβούνι», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 51 (1996), Χρονικά Β/1, 394.

γε ο Κάρολος Τόκκο στην περιοχή της Άρτας κατά τη χρονική περίοδο 1414-1416 και οι οποίες περιγράφονται στο Χρονικό⁵ αποκαλύπτουν ότι τα Βομπλιανά αποτελούσαν αμυντικό προπύργιο της πόλης και του κάστρου της Άρτας κατά τον 15ο αι. Τόσο ο Κάρολος Τόκκο, όσο και οι Αλβανοί ηγεμόνες της Άρτας γνώριζαν τη στρατηγική σημασία των Βομπλιανών, η οποία επισημαίνεται και στους ακόλουθους στίχους: «είδεν καλά και έμαθεν ο δούκας ο αφέντης,/ ότι μετ'αυτό εύχολα την Άρταν να επάρη./ Απάνωθεν της έστεκεν, ήτον ωσάν γουλά της» (στ. 2067-2069) και «έλεγεν (ενν. ο Γιακούμπ) «Χωρίς αυτά 'ς την Άρταν δεν ορίζω,/ ουδέ αφεντεύω την ποσώς εάν ουδέν τα επάρω» (στ. 2681-2682).

Τα Βομπλιανά κατελήφθησαν από τον Κάρολο στα πλαίσια ενός ευρύτερου πολεμικού σχεδίου, που αποσκοπούσε στην κατάληψη της Άρτας. Με την πρώτη επιχείρησή του στην περιοχή,⁶ μετά τον θάνατο του ηγεμόνα της Άρτας Μουρίκη Σπάτα (1414/5), κατόρθωσε να καταλάβει το κάστρο, το οποίο βρισκόταν σε θέση φυσικά οχυρή και διέθετε ισχυρή άμυνα: «χέρωμα ήτον δυνατόν εκείνο το καστέλλι,/ και επολέμησεν πολλά η χώρα από μέσα» (στ. 2049-2050). Ο Κάρολος με τα «αρχοντόπουλά του» πολιορκήσε το κάστρο και κατόπιν εφόδου κυριεύσε τη χώρα και τον πύργο⁷: «Ο δούκας πρώτος μετ' αυτούς, με το σπαθί εις το χέρι / 'ς την ρίζαν ακκουμπίσασιν του τοίχου και της πόρτας/ και ως εν ριπή εσέβησαν ηπήρασιν την χώραν...Τον πύργον επολέμησαν, σπουδαία τον ηπήραν» (στ. 2060-2062, 2064). Στη συνέχεια ενίσχυσε το κάστρο με φρουρά και τοποθέτησε επικεφαλής «άρχοντα γιαννινιώτην», τον Μιχαήλ Καφκοκαβάδη,⁸ με αποστολή «να είναι εκεί, να μάχεται την Άρταν καθεκάστην» (στ. 2076, 2082). Τα Βομπλιανά, λοιπόν, αποτέλεσαν για τον Κάρολο ορμητήριο για παρενοχλητικές επιχειρήσεις κατά της Άρτας. Έπειτα από διάστημα δύο περίπου ετών, οπότε είχε πραγματοποιηθεί η κατάκτηση του μεγαλύτερου τμήματος της περιοχής, τα Βομπλιανά φαίνεται ότι ήταν το «σύνορον» της επικράτειας του Καρόλου με τους Αλβανούς.⁹

Τον Οκτώβριο του 1416 συνελήφθη από τις δυνάμεις του Καρόλου κοντά

5. Για τις επιχειρήσεις αυτές, βλ. Χρ. Τόκκων, στ. 2217-2226, 2307-2334, 2431-2530, 2531-2573, 2686-2697, 2915-3030. Πρβλ. Ε. Συγκέλλου, «Η κατάληψη της Άρτας από τον Κάρολο Α΄ Τόκκο (1414-1416): προβλήματα τοπογραφικά και ιστορικά», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου για τη βυζαντινή Άρτα και την περιοχή της, Άρτα 12-14. 4. 2002* (υπό έκδοση).

6. Για την επιχείρηση αυτή, βλ. Χρ. Τόκκων, στ. 2040-2082.

7. Ήταν σύνθηες κατά τη διάρκεια των πολιορκιών να καταλαμβάνονται πρώτα τα τείχη και στη συνέχεια το εσωτερικό μέρος του κάστρου και ο πύργος· βλ. Μ. Κορδώσης, «Ο πάνω (και κάτω) γουλάς του κάστρου των Ιωαννίνων στην υστεροβυζαντινή περίοδο», *Ιστοριογεωγραφικά 7* (2000), 152.

8. Για τον Μιχαήλ Καφκοκαβάδη βλ. G. Sciro, *Cronaca*, ό. π., σ. 75 σημ. 2, σ. 33 σημ. 4. E. Trapp κ. α., *Prosopographisches Lexikon Palaiologenzeit*, Βιέννη 1976 κ. ε., τ. 5, αρ. 11590.

9. Βλ. Χρ. Τόκκων, στ. 2689.

στα Βομπλιανά ο Γιακούμπ, ηγέτης της Άρτας.¹⁰ Ο τελευταίος είχε επιχειρήσει να επιτεθεί κατά των Βομπλιανών, ύστερα από παρότρυνση του «κοντόσταυλου» του κάστρου,¹¹ έπεσε όμως στην παγίδα που του είχε στήσει ο Μιχαήλ Καψοκαβάδης σε συνεννόηση με τον Κάρολο.¹² Στο Χρονικό περιγράφεται λεπτομερώς η προσπάθεια διαφυγής του Γιακούμπ και δίδονται πληροφορίες για την τοπογραφία της περιοχής. Ο Γιακούμπ, σύμφωνα με το Χρονικό, «εις το βουνίν εκίνησεν να φεύγη εις το πλάγι», το οποίο «είχεν κράκορα, κακοτοπία μεγάλη,... και εγλίστησε εκ τα κράκορα και εσέβην εις κοιταία. / Και αυτού τον εξαστόχησεν ολίγον ο δεσπότης / 'ς την αποκάτω του μεριάν. Εσέβην εις τα δάση./ Εκεί πάλιν τον έμπλασαν άλλοι εκ του δεσπότηου./ Αυτού τον ετριγύρισαν, φωνάζουν του δεσπότηου, / ολόγυρα τον γύρισαν μέσα εις τα κοιταία» (στ. 2835, 2840-2846).

Από την περιγραφή των επιχειρήσεων κατά των Βομπλιανών μέσα από το Χρονικό προκύπτουν τα εξής: α) Το κάστρο των Βομπλιανών βρισκόταν σε οχυρή θέση και σε μικρή απόσταση από την Άρτα, καθώς «ήτον ωσάν γουλάς της».¹³ β) Στην πλαγιά του βουνού που βρισκόταν το κάστρο υπήρχε δύσβατη περιοχή και πλησίον της δάση.¹⁴ γ) Ο ποταμός της Άρτας (Άραχθος) παρεμβάλλοταν προφανώς μεταξύ της Άρτας και των Βομπλιανών και ήταν το βασικό σημείο διέλευσης προς την Άρτα, όπως προκύπτει από την πορεία των στρατιωτικών δυνάμεων του Καρόλου μετά τη σύλληψη του Γιακούμπ. δ) Ο δρόμος από τα Βομπλιανά προς την Άρτα περνούσε από τον κάμπο της Άρτας πριν καταλήξει στον Άραχθο, γεγονός που επιβεβαιώνεται από τη θέση του στρατοπέδου του Γιακούμπ, το οποίο στήθηκε νότια των Βομπλιανών και διαλύθηκε από τον Κάρολο: «Και στρέφεται (ενν. ο Γιακούμπ) να κατεβή οπίσω εις τες τέντες / και ήβλεπε και εξέβηκεν 'ς τον κάμπο ο δεσπότης./ Την τένταν του επαράλαβε και επεριώρισάν την./ και το φουσσάτο ετζάκισαν, άρχισαν να τους διώχνουν» (στ. 2819-2822). ε) Το κάστρο των Βομπλιανών φαίνεται ότι αποτε-

10. Για την ακριβή χρονολογία του γεγονότος, βλ. G. Schiro, *Cronaca*, ό. π., σ. 72. Για τον Γιακούμπ, βλ. E. Trapp κ. α., *Lexikon*, ό. π., τ. 11, αρ. 26521.

11. Ο G. Schiro (*Cronaca*, ό. π., σ. 75) ονομάζει το πρόσωπο αυτό Παπαδόπουλο. Πρβλ. D. Nicol, *Το Δεσποτάτο της Ηπείρου 1267-1479. Μια συνεισφορά στην ελληνική ιστορία κατά τον Μεσαίωνα*, Αθήνα 1991, σ. 261. Για το αξίωμα του κοντόσταυλου βλ. E. Κριαράς, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100-1669*, Θεσσαλονίκη 1980, τ. 8, σσ. 253-254 (κονοσταύλος).

12. Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Χρ. Τόκκων, στ. 2686-2867.

13. Την θέση βόρεια της Άρτας υποδηλώνουν οι φράσεις «να καταβούν 'ς την Άρτα», «εκατέβησαν, έπεσαν εις τον τόπον», αν και μπορεί να υπονοούν απλώς κάθοδο από υψηλό σημείο· βλ. Χρ. Τόκκων, στ. 2869, 2874. Η θέση δυτικά της Άρτας προκύπτει από την παρεμβολή του ποταμού Αράχθου, που ρέει στη δυτική πλευρά του κάστρου της Άρτας.

14. Για την ερμηνεία των λέξεων *κράκορα* (= γκρεμός) και *κοιταία* (= απόκρημνοι τόποι), βλ. E. Κριαράς, *Λεξικό*, ό. π., τ. 8, σσ. 364, 220.

λούσε μικρό οικισμό, καθώς διέθετε πύργο, κουλούρι και χώρα.¹⁵ Στο Χρονικό επισημαίνεται η δράση των «καστριών» και των Βομπλιανιτών.¹⁶ Το κάστρο είναι πιθανό να ιδρύθηκε από την αλβανική οικογένεια των Σπάτα που εξουσίαζε την Άρτα από το τελευταίο τέταρτο του 14ου αι. και η οποία βρισκόταν σε συνεχή αντιπαράθεση με τους ηγεμόνες των Ιωαννίνων.¹⁷ Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων μεταξύ του Θωμά, ηγεμόνα της Άρτας, και των δυνάμεων του Καρόλου Β΄ Ανδηγαυού στις αρχές του 14ου αι., στην ίδια περιοχή, δεν γίνεται λόγος για κάστρο των Βομπλιανών.¹⁸ Αντίθετα, οι αμυντικές ανάγκες που προέκυψαν κατά την περίοδο της αλβανικής κυριαρχίας στην Άρτα επέβαλαν την ανέγερση νέων οχυρών, όπως ήταν προφανώς τα Βομπλιανά, για την ασφάλεια της περιοχής.¹⁹ Άλλωστε η σλαβική προέλευση της λέξης δεν αποκλείεται να σχετίζεται με την αλβανική παρουσία στην περιοχή.²⁰

Για τη διερεύνηση της ακριβούς θέσης των Βομπλιανών, εκτός από την περιγραφή του Χρονικού, είναι αναγκαία η μελέτη των αρχαιολογικών δεδομένων της περιοχής, τα οποία παρουσιάζονται τόσο από την αρχαιολογική σκαπάνη, όσο και από παλαιότερους μελετητές, τα έργα των οποίων παρέχουν πολλές πληροφορίες τοπογραφικού χαρακτήρα. Η επιτόπια έρευνα συμβάλλει επιπλέον στην προσπάθεια αυτή. Το σχετικά πρόσφατο δημοσίευμα, το οποίο αναφέρει ανακάλυψη λειψάνων αρχαίας οχύρωσης στο Μαρατοβούνι, αποτελεί αφορμή για νέες προτάσεις σχετικά με τη θέση των Βομπλιανών. Όμως, καθώς οι στρατιωτικές επιχειρήσεις του Καρόλου Τόκκο κατά των Βομπλιανών αποτελούν το βασικό εργαλείο διερεύνησης της τοπογραφίας της περιοχής, η παράλληλη μελέτη στρατιωτικών επιχειρήσεων που διεξήχθησαν στην περιοχή κατά τη νεώτερη περίοδο μπορεί να διευκολύνει τη διερεύνηση αυτή.²¹

15. Για τη δομή του κάστρου των Βομπλιανών, βλ. Μ. Κορδώσης, «Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλο-ακαρνανίας στο Χρονικό των Τόκκων: γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά. Αφιέρωμα στον Ν.Γ.Λ. Hammond (ανάτυπο)», *Παράρτημα «Μακεδονικών»* 7, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 252, 253, 254. Στα Βομπλιανά φαίνεται ότι υπήρχαν και φυλακές στις οποίες έμειναν αιχμάλωτες οι δυνάμεις του Γιακούμπ που συνελήφθησαν στην επιχείρηση κατά των Βομπλιανών· βλ. *Χρ. Τόκκων*, σσ. 2865-2866.

16. Βλ. *Χρ. Τόκκων*, σσ. 2699, 2711-2718, 2050.

17. Για την οικογένεια των Σπάτα, βλ. G. Schiro, «La genealogia degli Spata tra il XIV e XV sec. E due Bua sconosciuti», *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* 28-29 (1971-1972), 67-85. Ο Σ. Ξενόπουλος αποδίδει το όνομα Σπαθαριά, που έφερε επίσης η Βλαχέρνα, στον Γκίνη Σπάτα, ο οποίος διέθετε κτήματα στην περιοχή· βλ. Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης, Εν Αθήναις 1884*, Άρτα 1986, σσ. 16, 321 σημ. ιε΄.

18. Για το γεγονός αυτό, βλ. *Χρ. Μορέως, έκδ. J. Longnon, Livre de la conquête de la princée de l' Amorée (1204-1305)*, Παρίσι 1911, σσ. 381-399.

19. Στο Χρονικό των Τόκκων αναφέρονται «καστέλλια» και «κάστρο» στην περιοχή της Άρτας· βλ. *Χρ. Τόκκων*, σσ. 338, 2567.

20. Βλ. κατωτέρω σημ. 25, 35.

21. Βλ. Πολεμιστής, «Η μάχη του Γριμπόβου», *Σκουφάς* 92 (2000), 253-259. Η. Οικονομόπουλος, *Ιστορία του Ελληνοτουρκικού Πολέμου. Από της έναρξης της τελευταίας Κρητικής Επανάστασης μέχρι του πέρατος του πολέμου*, τ. 1, Εν Αθήναις 1898, σσ. 918 - 963.

Η αρχαία ακρόπολη στον Αμμότοπο βρίσκεται αρκετά μακριά από το κάστρο της Άρτας (περίπου 15 χμ.) στην έξοδο ενός φυσικού περάσματος των Πέντε Πηγαδίων και η στρατηγική της σημασία έγκειτο στον έλεγχο του δρόμου που συνέδεε τον Αμβρακικό κόλπο και την Άρτα με τα Ιωάννινα.²² Αντίθετα, είναι σαφές στο Χρονικό ότι τα Βομπλιανά λειτουργούσαν ως ασπίδα προστασίας του κάστρου της Άρτας. Είναι επίσης αμφίβολο αν ο Κάρολος κατά την πρώτη επιχείρησή του κατά των Βομπλιανών διήλθε από τον δρόμο αυτό ή χρησιμοποίησε τον δρόμο που κατέρχεται από τα Ιωάννινα μέσω Πλάκας – Πλατανούσας – Κορφοβουνίου – Ιμαρέτ.²³ Το κάστρο στον Αμμότοπο ήταν μεν προσιτό από τη βόρεια και δυτική πλευρά, αλλά από την ανατολική και νότια ήταν σχεδόν απρόσιτο.²⁴ Έτσι, ο Κάρολος θα μπορούσε να το προσεγγίσει εύκολα στη βόρεια ή δυτική πλευρά, μόνο αν χρησιμοποιούσε τη διαδρομή Ιωαννίνων – Άρτας μέσω Πέντε Πηγαδίων. Ο Γιακούμπ, εφόσον κατευθύνθηκε εκεί από την Άρτα (μέσω Χανόπουλου) και επιχείρησε να το προσβάλει προφανώς στη νότια πλευρά, πρέπει να συνάντησε κωλύματα κατά την άνοδό του προς το κάστρο. Τα κωλύματα αυτά αναφέρονται στο Χρονικό μόνο κατά την υποχώρησή του.

Το φρούριο στο Χανόπουλο είναι πλησιέστερο στην Άρτα (περίπου 5 χμ.) και σε σημείο διελεύσεως προς αυτήν, όμως είναι μικρών διαστάσεων και δεν επιτρέπει την ύπαρξη κάστρου με ολοκληρωμένη δομή, όπως είχαν τα Βομπλιανά. Επιπλέον, ο λόφος πάνω στον οποίο βρίσκεται είναι ιδιαίτερα χαμηλός και βατός, ώστε μόνο η ύπαρξη μικρού φυλακίου (πύργου) θα εξυπηρετούσε την κατόπτευση του χώρου. Βέβαια η ετυμολογία της λέξης (Βομπλιανά) παραπέμπει σε θέσεις με πηγαία νερά, που υπήρχαν στο Χανόπουλο. Θα μπορούσε όμως εξίσου να χαρακτηρίσει θέση πλησίον ποταμού.²⁵ Το φρούριο στο Χανόπουλο αναφέρει ο Σεραφεΐμ Ξενοπούλος, κάνοντας ταυτόχρονα λόγο και για δεύτερο φρούριο, το οποίο απέχει μισή ώρα από το πρώτο, στην ίδια περιοχή (Γκιλμπερίνη), δηλαδή στη νότια απόληξη του όρους Ξηροβούνι.²⁶

Το δεύτερο φρούριο φαίνεται ότι βρίσκεται στο Μαρατοβούνι και δεν απο-

22. Βλ. Σ. Δάκαρης – W. Hoepfner – L. Schwandner – Ντ. Γραβάνη, «Ανασκαφή στον Αμμότοπο», Σκουφάς 42-43 (1976), 80. Για την ταύτιση του αρχαίου οικισμού στο Καστρί Αμμοτόπου με το Όρραον, βλ. Β. Καρατζήνη, Το Ιερόν όρος, ό. π., 296 σημ. 29.

23. Για τους δρόμους αυτούς, βλ. P. Soustal- J. Koder, *Nikopolis*, ό. π., σσ. 91-92.

24. Βλ. Σ. Δάκαρης, κ.α., *Ανασκαφή*, ό. π., 81.

25. Τα Βομπλιανά προέρχονται από τη σλαβική λέξη βομπλό = πηγή βλ. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Λειψία 1970, σσ. 24, 203, 298. Ο Ι. Λαμπρίδης (*Ηπειρωτικά Μελετήματα. Πωγωνικά* 7 (1889) σ. 18) θεωρεί αλβανικής προέλευσης το όνομα Βομπλόν, που φέρει χωριό στην περιοχή Πωγωνίου. Βλ. Ι. Λαμπρίδης, *Ηπειρωτικά Μελετήματα. Ιωάννινα - Αλή Πασάς - Κούρεντα και Τσαρκοβίστα - Κατσανοχώρια - Μαλακάσι - Ιερά σκηνώματα - Πωγώνι - Ζαγόρι - Σούλι*, 1-10, Ιωάννινα 1971.

26. Βλ. Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον*, ό. π., σ. 327.

κλείεται να ταυτίζεται με τα Βομπλιανά,²⁷ καθώς: α) Το αρχαίο τείχος στο Μα-
ρατοβούνι είναι μεγαλύτερο σε έκταση από το φρούριο στο Χανόπουλο και φαί-
νεται ότι ήταν κατάλληλο για την οργάνωση μικρού οικισμού. β) Το Μαρατοβούνι,
αν και δεν είναι πολύ ψηλός λόφος,²⁸ βρίσκεται πλησιέστερα στην Άρτα και
μάλιστα σε σημείο ορατό από αυτήν, ώστε να ελέγχεται η πιθανότητα εισβολής
στο κάστρο της Άρτας και να κατοπτεύεται ο κάμπος. Ο στρατιωτικός ρόλος
του κάστρου είναι προφανής στην περίοδο ανασφάλειας των αρχών του 15ου
αι., κυρίως μετά την κυριαρχία του Καρόλου Τόκκο στην Αιτωλοακαρνανία και
τα Ιωάννινα.²⁹ γ) Ο παραστατικός τρόπος με τον οποίο περιγράφεται στο Χρο-
νικό η προσπάθεια διαφυγής του Γιακούμπ μέσα από δύσβατα μέρη εμπεριέχει
στοιχεία υπερβολής και εντάσσεται στα πλαίσια οργάνωσης του αφηγηματικού
κειμένου. Είναι γεγονός ότι η γεωφυσική μορφή του χώρου είναι διαφορετική σε
σχέση με το παρελθόν, όμως η ύπαρξη δασώδους περιοχής και η «κακοτοπία»
του περιβάλλοντος φαίνονται πιθανά, καθώς το Μαρατοβούνι βρίσκεται πλη-
σίον υψηλότερου όρους, του Ξηροβουνίου και γύρω από κατάφυτη περιοχή.³⁰ δ)
Τα στρατιωτικά γεγονότα που επακολούθησαν της κατάκτησης των Βομπλιανών
από τον Κάρολο το 1414/5 δείχνουν ότι τα Βομπλιανά, εφόσον θεωρηθεί ότι βρί-
σκονταν στο Μαρατοβούνι, εξασφάλισαν στον Κάρολο ελευθερία κίνησης από
το δρόμο Άρτα – Ιωάννινα μέσω Πλάκας. Αντίθετα, η ελεύθερη κίνηση στον δρό-
μο Άρτας – Ιωαννίνων μέσω Πέντε Πηγαδιών, εξασφαλίστηκε αργότερα μετά
την κατάκτηση της αλβανικής φυλής των Αλκαδιών.³¹

Μία ακόμη θέση που μπορεί να θεωρηθεί ως πιθανή για τα Βομπλιανά, εί-
ναι το Γρίμποβο, «θέσις φύσει οχυρά και απόρρητος». Στη μάχη του Γριμπό-
βου (1897), η οποία «συνεκροτήθη ακριβώς εις τας άνωθεν του Χανοπούλου
οροσειράς του Ιμαρέτ και Γριμπόβου και εις την προς την Γρεμενίτσαν εκτει-

27. Τη σύνδεση των Βομπλιανών με το Μαρατοβούνι προέτρεψε η κατ' ιδίαν συζήτηση με τη
κα Β. Καρατζένη, που πραγματοποίησε τις ανασκαφές στο Χανόπουλο και στο Μαρατοβούνι και
την οποία ευχαριστώ για τις υποδείξεις της.

28. Το Μαρατοβούνι είναι λόφος υψηλότερος από τον λόφο, στον οποίο βρίσκεται το φρούριο
στο Χανόπουλο.

29. Ο Κάρολος μέσα σε δέκα περίπου χρόνια είχε κατορθώσει να εκποτίσει τους Αλβανούς
ηγεμόνες των κάστρων της Αιτωλοακαρνανίας (1400-1410) και το 1411 αναδείχτηκε ηγεμόνας των
Ιωαννίνων· βλ. Χρ. Τόκκων, σσ. 282-517, 775-1607. Βλ. επίσης, Σ. Ασωνίτης, *Συμβολή στην ιστορία
της Αιτωλοακαρνανίας και των νήσων του νοτίου Ιονίου. Από την προσάρτηση της κομητείας της
Κεφαλληνίας στο πριγκιπάτο της Αχαΐας μέχρι το θάνατο του Καρόλου Α' Τόκκου: 1325- 1429*,
(ανέκδ. διδ. διατριβή), Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 139-141, 145-152, 154-156, 159-164, 167. Για τη χρο-
νολόγηση των γεγονότων, βλ. Ε. Ζαχαριάδου, «Οι χίλιοι στίχοι στην αρχή του Χρονικού των Τόκ-
κων», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 25 (1983), 158-181.

30. Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι ο ποταμός Άραχθος βρισκόταν εκείνη την εποχή σε χαμηλό-
τερο επίπεδο, όπως δείχνει η εικόνα 1. Η περιοχή του Ιμαρέτ ήταν κατάφυτη και στα δεξιά ακο-
λουθούσε κοιλάδα· βλ. Πολεμιστής, *Η μάχη του Γριμπόβου*, ό. π., σ. 254. Φαίνεται ότι κατά τον 15ο
αι. η περιοχή ήταν πρόσφορη για κυνήγι· βλ. Χρ. Τόκκων, σσ. 2741.

31. Για το γεγονός αυτό, βλ. Χρ. Τόκκων, σσ. 2335-2367.

νομένην κοιλάδα», ισχυρό στρατιωτικό σημείο υπήρξε η κορυφή του Γριμπόβου.³² Από την περιγραφή της μάχης προκύπτει ότι το Γρίμποβο³³ παρουσιάζει αναλογίες με τα Βομπλιανά, όπως περιγράφονται στο Χρονικό των Τόκκων, καθώς: α) Δεσπόζει στον κάμπο της Άρτας και είναι ορατό από το κάστρο, στα ΒΔ. β) Βρίσκεται σε απόκρημνο σημείο και η πρόσβαση στην κορυφή γίνεται μέσω χαράδρας. γ) Ελέγχει τα περάσματα τόσο προς την Άρτα, όσο και προς το Χανόπουλο και τη Στρεβίνα, δηλαδή τους δύο δρόμους Άρτας – Ιωαννίνων. δ) Για την προσέγγιση στην κορυφή απαιτείται πορεία λίγων ωρών και στρατοπέδευση, η οποία δεν ήταν και τόσο αναγκαία προκειμένου για πιο κοντινή θέση, όπως ήταν το Μαρατοβούνι. ε) Το σλαβικό τοπωνύμιο (Γρίμποβο ³⁴) πιθανόν να σχετίζεται με σλαβική ή αλβανική παρουσία.³⁵ Επιπλέον, οι πηγές του Χανόπουλου βρίσκονταν πολύ κοντά, ώστε να δοθεί στην περιοχή η αντίστοιχη ονομασία (Βομπλιανά).³⁶ στ) Η κορυφή του Γριμπόβου διαθέτει έκταση τέτοια που θα μπορούσε να οργανωθεί σ' αυτή οικισμός και κάστρο.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Σεραφεΐμ Ξενόπουλος περιγράφοντας την εξεταζόμενη περιοχή, αναφέρει εκτός από τα λείψανα φρουρίων στο Χανόπουλο και προφανώς στο Μαρατοβούνι, τα οποία έχουν εντοπιστεί από την αρχαιολογική έρευνα, και πύργο του Μπαλιάγα. Ο πύργος αυτός βρίσκεται πάνω από τη Γραμμενίτσα: «επί του λόφου, θέσις εστί, χρησιμεύουσα ως χειμερινή τροφή προβάτων, ονομαζομένη Προγόν, όπου το πάλαι ήν χωρίον υπό το όνομα Προγόνου».³⁷ Η επιτόπια έρευνα επιβεβαιώνει την ύπαρξη της ανωτέρω θέσης, η οποία διατηρεί την ονομασία Προγόν (φέρει επίσης και τις ονομασίες Πρόγονοι, Πρόγονον), ενώ μόνο παλαιά οικήματα αναφέρονται στην περιοχή αυτή από τους ντόπιους κατοίκους.³⁸ Το Προγόν βρίσκεται στα Ζαχαδαίικα, σε ύψωμα μιας ενιαίας λοφοσειράς που κείται ανατολικά του Γριμπόβου και πα-

32. Βλ. ανωτέρω σημ. 21.

33. Το Γρίμποβο βρίσκεται 8 χμ. ΒΔ της Άρτας. Για το χωριό, βλ. Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, ό. π., σ. 16. Η μάχη του Γριμπόβου έγινε στη θέση Στρώμα, βλ. χάρτη 1.

34. Βλ. M. Vasmer, *Die Slaven*, ό. π., σ. 58, 28. Για την ερμηνεία της λέξης Γρίμποβο ως κρημνώδους τόπου, βλ. Ν. Ρέμπελης, «Επιδρομές Σλάβων και Σλαβικά τοπωνύμια», *Ηπειρωτική Εταιρεία* 114 (1986), 94. Ο Ι. Λαμπριδής (*Ηπειρωτικά Μελετήματα. Μαλακασιακά* 4 (1888), σ. 18 σημ. 3) θεωρεί την κατάληξη -όβον, βλαχική.

35. Για τη σχέση των σλαβικών τοπωνυμίων με τις σλαβικές και αλβανικές εγκαταστάσεις στην Ήπειρο, βλ. Γ. Θεοχαρίδης, «Προβλήματα της μεσαιωνικής ιστορίας της Ηπείρου», *Δωδώνη* 1 (1972), 13.

36. Η περιοχή του κάμπου κάτω από το Γρίμποβο και πάνω από το Χανόπουλο ονομάζεται Βρύσες βλ. Η. Οικονοπόπουλος, *Ιστορία*, ό. π., σσ. 941, 950. Βλ. επίσης χάρτη 1 (θέση Βρυσούλες).

37. Βλ. Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον*, ό. π., σ. 16. Δεν αποκλείεται το Προγόν να συνδέεται με μέλη της οικογένειας του Δημήτριου Πρόγον, αλβανού ηγεμόνα της Κρούας που είχε συμμαχήσει κατά τον 13ο αι. με τον ηγέτη της Ηπείρου Μιχαήλ Α΄, βλ. D. Nicol, *Το Δεσποτάτον της Ηπείρου* (μετ. Π. Λεύκα), Ιωάννινα 1974, σσ. 27-28. Μ. Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου, *Οι Βαλκανικοί λαοί κατά τους Μέσους Χρόνους*, Ιωάννινα 1986, σ. 228.

38. Σήμερα στη θέση Προγόν διαμένουν έξι οικογένειες. Οι μαρτυρίες των ντόπιων κάνουν λό-

ραπλεύρως του Αράχθου. Η λοφοσειρά αυτή, η οποία εκτείνεται από τη Βλαχέρνα, συναντά στο ύψος του Κορφοβουνίου την Γκιλμπερίνη (πύργος Τσουγκρί) και ανήκει στις νοτιοανατολικές απολήξεις του Ξηροβουνίου. Στους λόφους αναφέρονται τα ονόματα Σ(υ)καμνιές, Παλιορράχη, Τούρλα, Ράχη Ζερβαίικα (βλ. χάρτης 1).

Στην ίδια περιοχή «πλησίον της μονής (ενν. των Βλαχερνών)», ο Σεραφεΐμ Ξερόπουλος κάνει λόγο για «χωρίον Βούλιανα, οικούμενον υπό ποιμενοβλάχων».³⁹ Σύμφωνα με τις μαρτυρίες ντόπιων κατοίκων, τα Βούλιανα ή Βουλιανά (σημερινή ονομασία) αποτελούσαν οικισμό πλησίον του Αράχθου, ο οποίος καλύφθηκε από τα νερά του ποταμού όταν κατασκευάστηκε η τεχνητή λίμνη.⁴⁰ Το χωριό απλωνόταν σε κατάφυτη περιοχή στους πρόποδες της Παλιορράχης, ενώ στην κορυφή του λόφου υπήρχε τουρκικό παρατηρητήριο (καρακόλι). Λέγεται μάλιστα ότι οι κάτοικοι των Βουλιανών ήταν εκείνοι, οι οποίοι δημιούργησαν το χωριό των Βλαχερνών κατόπιν σταδιακής μετοικεσίας σ' αυτό.⁴¹ Από την επιτόπια έρευνα προκύπτει ότι τα Βουλιανά βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από τη Βλαχέρνα (περίπου 3 χμ.) στις πλαγιές δασώδους λόφου με κωνοειδή όψη. Η θέση αυτή θα μπορούσε επίσης, να θεωρηθεί ως πιθανή για τα Βομπλιανά του Χρονικού των Τόκων, καθώς: α) Βρίσκεται στα βόρεια της Άρτας και σε μικρή απόσταση από αυτή (περίπου 8 χμ. σ' ευθεία γραμμή από το κάστρο). β) Είναι δυνατό να αναπτυχθεί σε αυτή οικισμός και να δημιουργηθεί οχύρωση στο υψηλότερο σημείο του λόφου. γ) Η απόσταση από την Άρτα επιβάλλει την οργάνωση στρατοπέδου σε πεδινή περιοχή, την οποία διέθεταν τα Βουλιανά. Η περιοχή μάλιστα από τη Βλαχέρνα – όπου δεν αποκλείεται να στήθηκε το στρατόπεδο του Γιακούμπ – ως τα Βουλιανά παραπλεύρως του Αράχθου, ήταν κάμπος. δ) Απόκρημνος είναι ο λόφος πάνω από τα Βουλιανά, καθώς και οι συνεχόμενοι λόφοι, προκειμένου για διαφυγή προς τα δυτικά, την οποία φαίνεται ότι επιχείρησε ο Γιακούμπ. ε) Σε θέση κατοπτρεύσεως του κάμπου και ελέγχου της κίνησης από βορρά⁴² τα Βουλιανά αποτελούν ασπίδα προστασίας για την Άρτα. στ) Το τοπωνύμιο είναι το μοναδικό στην περιοχή

γο για παλιά εκκλησία της Αγ. Τριάδας, νεκροταφείο και πιθανό οικισμό, καθώς και ταμπούρι των Τούρκων στην περιοχή.

39. Βλ. Σ. Ξερόπουλος, *Δοκίμιον*, ό. π., σ. 16.

40. Σχετικά με τον χώρο της τεχνητής λίμνης του Αράχθου, βλ. Α. Σχισμένο, *Άραχθος ο θεοπόταμος της Ηπείρου*, Αθήνα 2002, σσ. 62- 66.

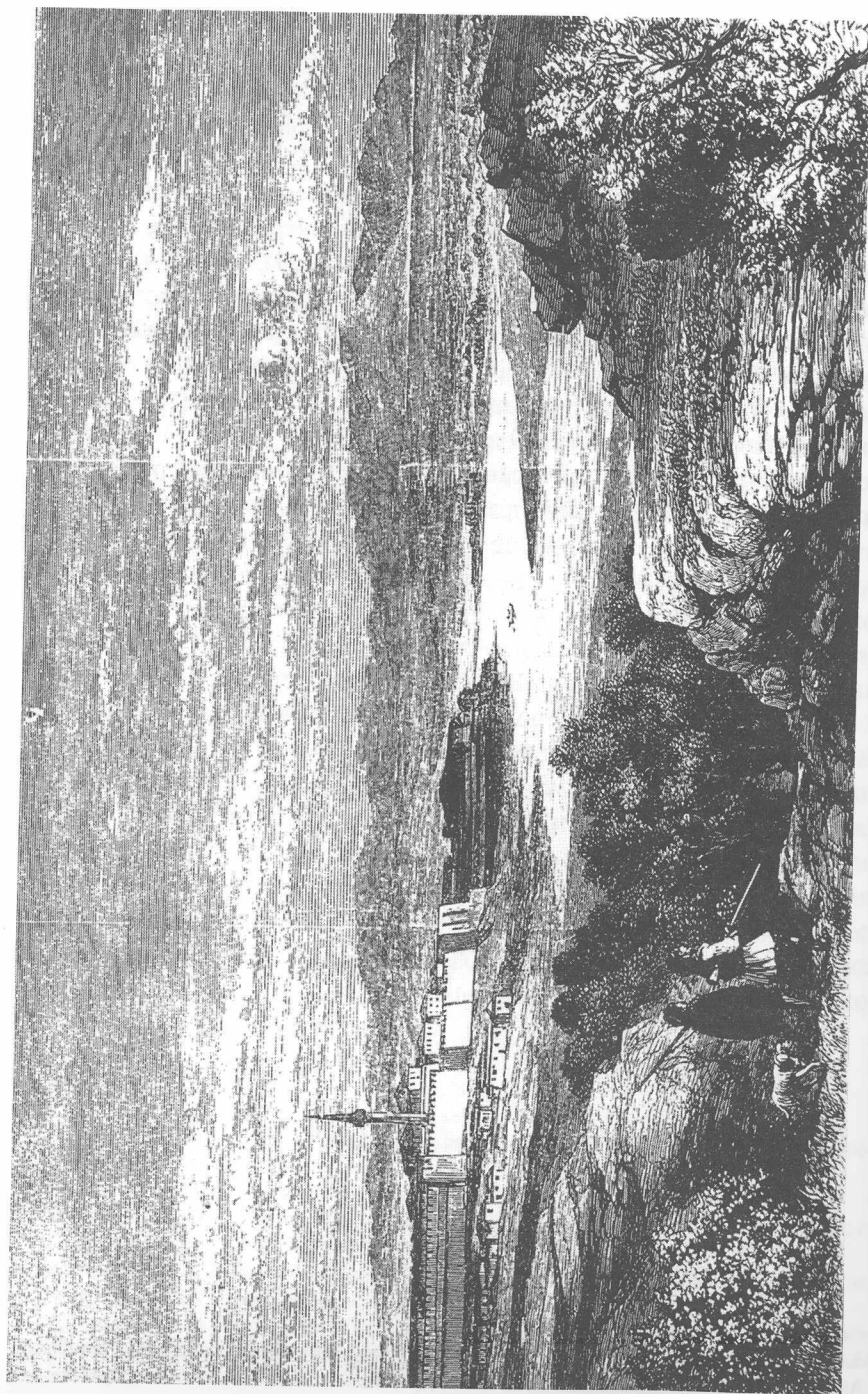
41. Υπάρχουν σήμερα στη Βλαχέρνα κάτοικοι, οι οποίοι υποστηρίζουν ότι είναι απόγονοι οικογενειών που ήλθαν από τα Βουλιανά, πχ. η οικογένεια Βίτσου.

42. Τα Βουλιανά βρίσκονταν σε θέση ελέγχου του δρόμου που κατευθυνόταν από Ιωάννινα προς Άρτα μέσω Πλάκας (στα ανατολικά), ενώ ήλεγχαν και την κίνηση ΒΑ της Άρτας, απέναντι από τον Αράχθο.

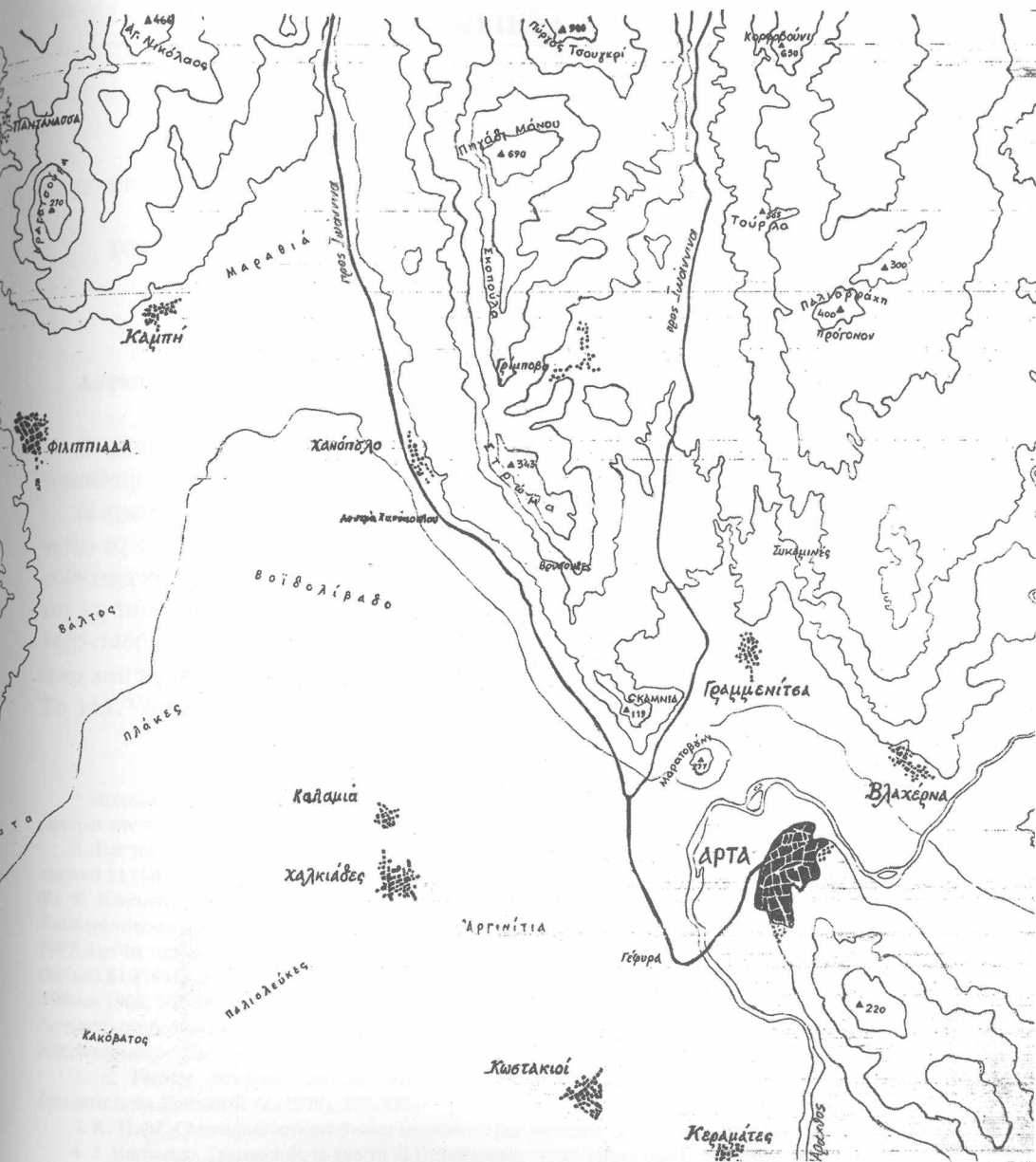
που θυμίζει τα Βομπλιανά του Χρονικού και θέτει ερωτηματικά ως προς την ορθή μεταγραφή του από το χειρόγραφο.⁴³

Συμπέρασμα: Από τα τρία εξεταζόμενα αρχαία φρούρια, τα οποία βρίσκονται στους πρόποδες και τις νότιες απολήξεις του Ξηροβουνίου και έχουν εντοπιστεί από την αρχαιολογική έρευνα, εκείνο που βρίσκεται στο Μαρατοβούνι συγκεντρώνει αρκετά από τα χαρακτηριστικά των Βομπλιανών του Χρονικού των Τόκκων. Όμως, από την τοπογραφική διερεύνηση της περιοχής προκύπτουν και νέες πιθανές θέσεις, όπως εκείνες του Γριμπόβου (Στρώμα), και του Προγόνου - Βουλιανών. Όλες οι θέσεις αυτές έχουν ιδιαίτερη στρατηγική σημασία για τον έλεγχο της Άρτας, όπως ακριβώς είχαν τα Βομπλιανά κατά τον 15ο αι. Ενδέχεται, λοιπόν, η σύγχρονη αρχαιολογική έρευνα να φέρει στο φως νέα δεδομένα. Όπως έχουν σήμερα τα πράγματα, πάντως, νομίζω ότι συνδυασμός εδαφικών γνωρισμάτων και η επιβίωση του τοπωνυμίου Βουλιανά, μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε ότι περισσότερες πιθανότητες για την ταύτιση του κάστρου συγκεντρώνει η περιοχή Προγόνου-Βουλιανών.

43. Πρβλ. Ε. Ζαχαριάδου, *Οι χίλιοι στίχοι*, 6. π., 172 σημ. 23 (όπου το κάστρο των Κανδηλών στην Αιτωλοακαρνανία θεωρείται επινόηση του συγγραφέα).

Εικ. 1. Το Κάστρο της Άρτας και ο ποταμός Άραχθός, Περιοδ. Σκουφάς 62-63 (1982)

Χάρτ. 1. Η ΒΔ περιοχή της Άρτας (τα Βουλινά Α της Παλιορράχης).

ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ Ι. ΣΚΑΓΚΟΥ

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΟΣ (ΛΟΓΚΑΝΙΚΟΣ, ΚΟΤΙΤΣΑ)*

Χαριστείον στο Λεωνίδα

Λογκανίκος, ο

Ονομασία οικισμού επί των ανατολικών κλιτύων του Ταϊγέτου στη βόρεια Λακεδαίμονα¹. Ο κάτοικος Λογκανικιώτης, Λογκανικιώτισσα.

Η πρώτη, γνωστή, γραπτή μνεία του τοπωνυμίου με τον τύπο Conganiko γίνεται το 1450 σε ενετικό κατάλογο με τα κάστρα της Πελοποννήσου². Στο χωροθετικό κατάλογο του 1463 με τα κάστρα του Μοριά το τοπωνύμιο αναφέρεται με τους τύπους Longonico και Longanico³. Στην έκθεση που συνέταξε το 1465-1466 ο I. Barbarigo, Ενετός προνοητής της Πελοποννήσου κατά τη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου, γίνεται αναφορά στο Longanico⁴. Το 1467⁵ απαντάται ο τύπος Longanico, το 1469⁶ ο τύπος Longanigo, και το

* Θεράμ ευχαριστώ τον καθηγητή γλωσσολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ. Κ. Οικονόμου για την πολύτιμη βοήθειά του.

1. Για τον οικισμό, βλ. γενικά Η. Παπαθανασόπουλος, Ο Λογγανίκος και η περιοχή του, *Λακωνικά* 11 (1965), 153-154· ο ίδιος, *Λακωνικά* 12 (1965), 188-190· ο ίδιος, *Λακωνικά* 13 (1966), 29-30· Φ. Κόντογλου, *Ο καστρόλογος*, Αθήνα 1987², 70-72· Πολύευκτος-Σταύρος Π. Γεωργακάκης, *Εκκλησιαστικές μορφές και ιστορικές μνήμες του Λογκανίκου Λακωνίας*, Λιντενσάντ Γερμανίας 1997. Για τα τοπωνύμια του οικισμού, βλ. Χρ. Δημάκης, *Ιστορικά τοπωνύμια στο Λογγανίκο, Λακωνικά* 61 (1974), 25. Για το κάστρο βλ. Ι. Θ. Σφηκόπουλος, *Τα μεσαιωνικά κάστρα του Μοριά*, Αθήνα 1968, 362-363· Κόντογλου, *Καστρολόγος*, ό.π., 135· Λ. Σουχλέρης, *Υστεροβυζαντινή κώμη Λογκανίκου Λακωνίας. Νεώτερα αρχαιολογικά ευρήματα, Πρακτικά Στ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000)*, τ. Α', Αθήνα 2001-2002, 355-385.

2. E. Fenster, Nochmals zu den Venezianischen listen der Kastele auf der Peloponnes, *Byzantinische Zeitschrift* 72 (1979), 329, 332.

3. K. Hopf, *Chroniques grecoromanes inédites ou peu connues*, Berlin 1873, 202, 203.

4. I. Barbarigo, Dispacci de la guerra di Peloponneso (1465-1466), στο C. N. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen âge (Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας)*, τ. 6ος, Paris 1884, 38, 44, 45, 46, 48, 49, 51, 84.

5. Hopf, *Chroniques*, ό.π., 206. Πβ. W. McLeod, Castles of the Morea in 1467, *Byzantinische Zeitschrift* 65 (1972), 360· Fenster, Nochmals, ό.π., 328.

6. A. Carile, Una lista toponomastica di Morea del 1469, *Studi Veneziani* 12 (1970), 392, 402· Fenster, Nochmals, ό.π., 323.

1471 ο τύπος Longatigo⁷. Στο χάρτη του Battista Agnese (1554) μαρτυρείται ο τύπος Loganico⁸, αλλά στην έντυπη χαρτογραφία απαντάται συνήθως ο τύπος Longanico⁹. Στον κατάλογο με τον πληθυσμό της Μάνης που συνέταξε το 1618 ο Μανιάτης πρόκριτος Pietro ή Petro Medici γίνεται μνεία στο Longanicho gran villaggio¹⁰. Ο οικισμός αναφέρεται, το 1668-1669, με τον τύπο Lonkanik¹¹, και σε γραπτές αναφορές του 17ου αιώνα με τους τύπους Longanico¹², Longanigo¹³, Λογκάνικος¹⁴, Λογκανίκος¹⁵ και Λουγκανίκος¹⁶. Ο Γάλλος διπλωματικός ακόλουθος Βενιαμίν Brue, ο οποίος ακολουθούσε συνεχώς το επιτελείο του μεγάλου βεζίρη Αλή Κιουμουρτζή στην Πελοπόννησο, αναφέρει, το 1715, «un lieu qu' on appelle Longanico, où est la source de la rivière Iris»¹⁷. Ανάμεσα στους οικισμούς του βορειοανατολικού Ταϊγέτου που συγκροτούν, τον 18ο αιώνα, τα χωριά της Ρίζας, περιλαμβάνεται –σύμφωνα με έγγραφο του 1789– και

7. J.-A. Buchon, *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, I, Paris 1843, LXV.

8. A. Bon, *La Morée Franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d' Achaïe (1204-1430)*, Paris 1969, 34, σημ. 3, πίν. 9 (χάρτης Πελοποννήσου).

9. V. Sphyroeras - A. Avramea - S. Asdrahas, *Maps and Map - Makers of the Aegean*, Athens 1985, 90-91 (J. Gastaldi, 1575), 98-99 (G. Mercator, 1590), 142 (G. Delisle, 1761), 178 (M. A. Baudrand, 1716). Ch. G. Zacharakis, *A Catalogue of printed maps of Greece 1477-1800*, Nicosia 1982, 236/αφ. 471 (G. F. Camocio, 1571-1575), 332/αφ. 1342 (G. Mercator, 17ος αι.)· V. M. Coronelli, *Isolario descrittione geografico-historica, sacro-profana, antico-moderna, politica naturale e poetica, mari, golfi, seni piagge, porti, barche pesche, promontory, monti, boschi fiumi, laghi, stagni, bagni, vulcani, miniere...*, τ. Β', Venezia 1696, 185 (χάρτης Πελοποννήσου του I. Laurenbergio).

10. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995, 586.

11. Δ. Λούπης, *Εβλιά Τσελεμπί, Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, Αθήνα 1994, 341.

12. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985, 285, 319.

13. Fr. Muazzo, *Storia della guerra tra li Veneti è Turchi dall' 1684, e 1696* (Ms. It. VII 172 (8187), 367· A. Pacifico, *Breve descrizione corografica del Peloponneso ò Morea*, Venezia 1704, 132).

14. Γ. Νικολάου, Ειδήσεις για την επιβολή αγγαρείας στην Provincia di Laconia κατά την περίοδο της Β' Ενετοκρατίας, *Λακωνικά Σπουδαί* 13 (1996), 421. Σε ενετικό έγγραφο του 1695 με ονόματα κατοίκων της περιοχής Λακεδαίμονιας αναφέρονται οι Nicolo Longaniciotti και Apostoli Longanicotti. Βλ. σχετικά Σπ. Λάμπρος, Έγγραφα περί Λεώπουλων και Μυστρά, *Νέος Ελληνομνήμων* 16 (1922), 279. Βλ. επίσης Αθ. Ε. Καραθανάσης, Επαναστατικές κινήσεις στην Πελοπόννησο στα 1659, *Πελοποννησιακά* 8 (1971), 246. Σε αχρονολόγητο έγγραφο της περιόδου του Κρητικού πολέμου (1649-1669), και συγκεκριμένα στα 1659, οπότε εκδηλώνονται επαναστατικές κινήσεις στην περιοχή της Καλαμάτας, υπογράφουν και οι «Λογκανικακιώτες», προκειμένου να δηλώσουν την υποταγή τους στους Βενετούς και να εξασφαλίσουν βοήθεια στον απελευθερωτικό αγώνα κατά του τουρκικού ζυγού. Για το εθνικό όνομα Λογκανιτσιώτης σε ενετικά έγγραφα του 17ου αιώνα, βλ. επίσης Κ. Μέρτζιος - Θ. Παπαδόπουλος, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του εις τα αρχεία της Βενετίας κατά την Ενετοκρατίαν (1687-1715), *Λακωνικά Σπουδαί* 9 (1988), 254· Κ. Μέρτζιος - Θ. Παπαδόπουλος, Ο Μυστράς και η περιφέρειά του εις τα αρχεία της Βενετίας κατά την Ενετοκρατίαν (1687-1715), *Λακωνικά Σπουδαί* 12 (1994), 168.

15 Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, Μυστράς, ό.π., *Λακωνικά Σπουδαί* 12 (1994), 234, 270, 303.

16. Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, Μυστράς, ό.π., *Λακωνικά Σπουδαί* 12 (1994), 182.

17. B. Brue, *Journal de la campagne que le grand vesir Ali Pacha à faite en 1715 pour la conquête de la Morée*, Paris 1870, 51.

ο Λουγκανίκος¹⁸. Τον 19ο αιώνα ο περιηγητής Pouqueville¹⁹ και τα μέλη της γαλλικής αποστολής στο Μοριά σημειώνουν Longaniko²⁰, ενώ σε άλλες γραπτές αναφορές του 19ου αιώνα απαντώνται οι τύποι Λογκανίκος και Λογγανίκος²¹.

Ο ιστοριοδίφης Π. Δούκας²² θεώρησε ότι το τοπωνύμιο είναι σλαβικό.

Ο Α. Ορλάνδος²³ που μελέτησε τα βυζαντινά μνημεία του οικισμού αναφέρει ότι «τό όνομα Λογκανίκος έχει μέν τήν ρίζαν του αγνώστου βυζαντινῆς, ως σχετιζομένην πρὸς το λόγγος, λαγκάδιον, η κατάληξις του όμως φαίνεται ξενική, ὅπως καὶ του γειτονικοῦ Λογκάστρας».

Την ίδια άποψη υποστήριξε και ο Η. Παπαθανασόπουλος²⁴ ασχολούμενος με την ιστορία του οικισμού.

Ο Τ. Γριτσόπουλος²⁵ παρατηρεί ότι «εις τήν ρίζαν του ονόματος υπόκειται βυζαντινόν γλωσσικόν λείψανον, συναντώμενον εις τήν λέξιν λόγγος, λαγκάδιον (γειτονικόν χωρίον Λογκάστρα, Λογκά κ.λ.π.)... η κατάληξις όμως είναι μάλλον σλαβική».

Ο Γ. Γκλέκας θεωρεί πως το τοπωνύμιο είναι κυριώνυμο και ετυμολογείται από το ουσιαστικό λόγγος²⁶.

18. Δ. Κοπανίτσας, *Ένας προεστός του Μυστρά στην Επανάσταση. Γύρω από τον Αναγνώστη Κοπανίτσα*, Αθήνα 1998, 210. Πβ. Τ. Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχικά γράμματα υπέρ λακωνικών μονών αποκείμενα εις το Ιστορικόν Αρχεῖον Σπάρτης, Λακωνικά Σπουδαί* 8 (1986), 472-476· ο ίδιος, *Η Εκκλησία της Πελοποννήσου μετά την Άλωσιν. V. Η Μητρόπολις Λακεδαιμονίας, Πελοποννησιακά* 18 (1989-1990), 5.

19. F. C. H. L. Pouqueville, *Voyage dans la Grèce*, Paris 1827, τ. Ε' , 541, και τ. ΣΤ' , 42.

20. A. Blouet, *Expédition Scientifique de Morée. Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Péloponnèse des Cyclades et de l' Attique*, τ. Β' , Α Paris 1833, 57· M. Colonel Bory de Saint Vincent, *Expédition Scientifique de Morée. Section des sciences physiques*, τ. Β' , μέρος Α' . *Géographie*, Paris 1834, 81· *Expédition Scientifique de Morée. Travaux de la section des sciences physiques*, Atlas, 1831-1835, Paris 1835, πίν. XXXIII, φύλλο 6.

21. Βλ. ενδεικτικά Η. Παπαθανασόπουλος, Ο Γεωργάκης Γιατράκος επληρώθη πολεμώντας εναντίον του Ιμπραήμ. Ο έρανος υπέρ αγώνος και ο πληθυσμός των επαρχιών Λακεδαιμόνος και Μονεμβασίας, *Λακωνικά* 37 (1970), 12· Ε. Μπेलιά, Μοναστηριακά Λακωνίας. Α' Η εκκλησιαστική πολιτική του Καποδίστρια, *Λακωνικά Σπουδαί* 1 (1972), 362· Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός, *Περιήγησις της Ελλάδος και πόλεμοι αυτής*, τεύχος Β' , *Λακωνικά*, φ. 552. Βλ. επίσης Μ. Γ. Χουλιάρáκης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, τ. Α' , Αθήναι 1973, 91, 138.

22. Π. Χ. Δούκας, *Η Σπάρτη δια μέσου των αιώνων*, Νέα Υόρκη 1922, 444.

23. Α. Ορλάνδος, Βυζαντινά μνημεία των κλιτύων του Ταϊνέτου, *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 14 (1938), 461.

24. Η. Παπαθανασόπουλος, Ο Λογγανίκος και η περιοχή του, *Λακωνικά* 12 (1965), 188.

25. Τ. Α. Γριτσόπουλος, Λογκανίκος, *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 8ος, Αθήναι 1966, 329.

26. Γ. Δ. Γκλέκας, Παρδάλη-Σεντενίκος, *Λακωνικά* 28 (1968), 112, όπου αναφέρει πως «εις τήν Λακεδαιμόνα υπάρχουν τοπωνύμια σε -νίκος τα, Λογγανίκος, Γλατζινίκος (Κοινότητα Πελλάνας), Μπαρτουνίκος ή Μπαφρινίκος (Κοινότητα Μυστρά) και... Σεντενίκος. Σα δεύτερο συνθετικό τό Νίκος, θωπευτικό του Νικόλαος, συνάπτεται τόσο στενά μετά του επωνύμου ή παρωνύμου, ώστε

Η Ολυμπία Χασούρα²⁷ που εκπόνησε διδακτορική διατριβή για τους ναούς του οικισμού, υποστηρίζει την ελληνική προέλευση του τοπωνυμίου από τη λέξη λόγγος «δάσος», όπως τα τοπωνύμια Λογγά (Μεσσηνία)²⁸, Λογγάρι (Λακωνία)²⁹ Λογγαράκι, Λογγάκι, Λογγιά (ΝΔ Πελοπόννησος)³⁰. Η λέξη «λόγγος», άλλωστε, και τα παράγωγά της αναφέρονται σε γραπτές, μεσαιωνικές πηγές ως τοπωνύμια και εμφανίζουν διασπορά στον ελληνικό χώρο³¹.

Ο Γ. Βέργαδος³² πιθανολογεί την προέλευση του τοπωνυμίου «από τις γαλλικές λέξεις Loge (λόγκ), που σημαίνει μικρός και κλειστός υπαίθριος χώρος, και Nique (νικ), που σημαίνει περιφρονητικό σήκωμα της κεφαλής (Logenique-Λογκανίκος), δηλαδή μικρός, περήφανος και απροσπέλαστος τόπος».

Ο Ε. Μαρινόπουλος ετυμολογεί το όνομα από το λατ. longano «έντερο, αλ-
λάς, φύσκη»³³.

Ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπή (1668-1669), ωστόσο, σημειώνει πως «το κάστρο Λογγανίκος πήρε το όνομά του από το Ρωμίο άπιστο που το ίδρυσε. Στα φραγκικά “λόνκα” σημαίνει μακρύς»³⁴. Κατά μια άλλη απόδοση του κειμένου το κάστρο «είχε χτισθεί από έναν άπιστο Έλληνα που λεγόταν Λογκανίκ»³⁵. Το τοπωνύμιο, επομένως, πρέπει να θεωρηθεί κυριώνυμο, όπως

συχνά νά δίδη νέο επώνυμο, που θα επεσκόιαζε τό επώνυμο, αν δεν υπήρχαν τα μητρώα, π.χ. Νίκος του Μπακάλη, Μπακαλονίκος...».

27. Olympia Chassoura, *Les peintures murales des églises de Longanikos –Laconie–*, Athènes 2002, 13.

28. D. J. Georgacas - W. McDonald, *Place-names of southwest Peloponnesus*, Athens 1967, 182· Π. Βελισσαρίου, Τοπογραφική εντόπιση βυζαντινού ναού εις Λογγά Μεσσηνίας, *Πελοποννησιακά* 14 (1980-81), 319-320· M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Leipzig 1970, 163, όπου θεωρεί ότι το τοπωνύμιο Λογγά είναι σλαβικής καταγωγής. Διαφορετική άποψη έχει ο D. J. Georgacas, *The medieval names Melingi and Ezeritae of Slavic groups in the Peloponnesus*, *Byzantinische Zeitschrift* 43 (1950), 328.

29. Vasmer, *Die Slaven*, ό.π., 169, όπου θεωρεί ότι το τοπωνύμιο Λογγάρι είναι σλαβικής προέλευσης. Πβ. Georgacas, *The medieval names*, ό.π., 328, όπου αναφέρει ότι το τοπωνύμιο είναι ελληνόνοθο σλαβικής προέλευσης.

30. Georgacas - McDonald, ό.π., 182. Ας σημειωθεί ότι ο κάτοικος του χωριού Λογγά (η) καλείται Λογγανίτης, ενώ ο κάτοικος του χωριού Λογκό, το (Λογγός, το Λογκόν) καλείται Λογκοβίτης. Βλ. επίσης Βελισσαρίου, Λογγά, ό.π., 320.

31. Γ. Κεδρηνός, *Scriptores Historiae Byzantinae*, έκδ. Bonnae 1839, II, 457, 1, 15· Ι. Σκυλιτζής, *Synopsis Historiarum, Corpus Fontium historiae byzantinae*, έκδ. J. Thurn, τ. Ε΄, Berlin 1973, 348, 15 (Κιάβα Λόγγος). Το 1017 αναφέρεται «τον Λογγκόν» για τη σημερινή περιοχή Λόγγος στη Χαλκιδική. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachrysanthou, *Actes de Lavra*, I, Paris 1970, Archives de Γ Athos V, 167, 1.13· Βελισσαρίου, Λογγά, ό.π., 319-320.

32. Γ. Α. Βέργαδος, *Η Αγόριανη του Ταϊγέτου και η βόρεια Λακεδαίμων*, Αθήνα 1992, 57.

33. Ε. Χ. Μαρινόπουλος, *Ξενικές επιδράσεις στην ελληνική γλώσσα*, Δράμα 1995, 89.

34. Λούπης, *Εβλιά Τσελεμπή*, ό.π., 79.

35. Θ. Π. Κωστόκης, Ο Εβλιγιά Τσελεμπή στην Πελοπόννησο, *Πελοποννησιακά* 14 (1980-81), 270.

άλλωστε και άλλα ονόματα οικισμών της Λακεδαιμόνος (Αγριάνοι, Βουτιάνοι, Γεωργίτσι, Σουσιτιάνοι, Βούρβουρα κ.ά.)³⁶.

Ο Ι. Σταμνόπουλος, εξάλλου, παραδίδει το όνομα Λογκανίκος ως τοπωνύμιο και ως επώνυμο³⁷.

Το οικογενειακό όνομα Λουγκανίκας απαντάται –με βάση το τουρκικό κατάστιχο του 1461– στην περιοχή Αγιονορίου Κορινθίας³⁸.

Το κυριώνυμο, επομένως, τοπωνύμιο Λογκανίκος (και Λουγκανίκος με στένωση του ο σε ου³⁹) προέρχεται από το προσωπωνύμιο Λογκανίκος (ο), το οποίο σχηματίζεται είτε από το επώνυμο Λογκάνης⁴⁰ (και Λουγκάνης με τροπή του ο σε ου εξαιτίας της γειτνίασης με υγρό⁴¹)⁴² και αυτό από αντίστοιχο παρωνύμιο (πβ. Λουγκάνης και Λουγκανέας παρωνύμια στη Μάνη)⁴³ με την προσθήκη της κατάληξης -ίκος⁴⁴, είτε απευθείας από το προσηγορικό *λόγκανος, ο

36. Σπ. Λάμπρος, Αι κατά γενικήν τοπωνυμία της Πελοποννήσου, *Νέος Ελληνομνήμων* 17 (1923), 78-81· Δ. Β. Βαγιακάκος, Η ετυμολογία του τοπωνυμίου «Βουτιάνοι», *Λακωνικά* 3 (1966), 75-77 και 119-121· ο ίδιος, Και πάλιν η ετυμολογία των Βουτιάνων, *Λακωνικά* 4 (1967), 14-20· ο ίδιος, Τοπωνύμια Λακεδαιμόνος, (Αγριάνοι, Γκοριτσά, Βουτιάνοι, Σουσιτιάνοι), *Λακωνικά* 5 (1968), 115-117, 140-142· Κ. Α. Ρωμαίος, Τόποι και τοπωνύμια, *Πελοποννησιακά* 5 (1962), 39-40.

37. Ι. Σταμνόπουλος, *Βόλτες Ονοματολογικές*, Αθήναι 1929, 112· Στ. Γ. Κατσουλέας, Οι μεγεθυντικές καταλήξεις -ίκος -ίκα και -έκος -έκα σε βορειοελληνικά ιδιώματα, *Νεοελληνική Διαλεκτολογία, Πρακτικά Δευτέρου Πανελληνίου Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας*, τ. Β', Αθήνα 1998, 153, 154.

38. Β. Κατσαρός, Οικογενειακά ονόματα Αγιονορίου και γειτονικών οικισμών στο μετέχμιο της τουρκικής κατάκτησης, *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ενόριον-Αγιονόρι-Αϊνόρι (Άγιον Όρος), Κόρινθος, Αγιονόρι 19-20 Οκτωβρίου 2001, Κόρινθος 2001*, (υπό έκδοση). Για το τουρκικό κατάστιχο του 1461, βλ. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, ό.π., 217-224.

39. Ν. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983, στο λ. ου αντί ο.

40. Σταμνόπουλος, *Βόλτες*, ό.π., 112.

41. Ανδριώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. ου αντί ο.

42. Το επώνυμο απαντάται στα χωριά Νύφι και Λιμένι της Μάνης, βλ. Κ. Δ. Κάσσης, *Μοιρολόγια της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1980, τ. Β', 157, 158, 166, όπου σημειώνει ότι ο κλάδος των Μαυροϊδάκων από τους Τσατσοβελονιάνους έφεραν το παρατσούκλι Λουγκάνης που εξελίχθηκε σε επώνυμο. Βλ. επίσης του ίδιου, *Σατυρικός λόγος στη Μάνη (Τσάτιρες) 60 λαϊκοί στιχουργοί και σατυρολόγοι της Μάνης και 365 στιχουργήματα*, Αθήνα 1983, 20, όπου αναφέρεται σε σατυρικό λόγο για τους μότες της Τσεροβάς: «...Εγώ που τραγουδώ αυτά είμαι ο κύριος Πιάνης / κατάγομ' απ' τη Τζεροβά είμαι και 'γώ Λουγγάνης».

43. Κάσσης, *Μοιρολόγια*, ό.π., 157, 166· Δ. Βαγιακάκος, Συνίζησις και επένθεσις εν τω γλωσσικώ ιδιώματι της Μέσα Μάνης, *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 6 (1953), 162-163.

44. Κατσουλέας, *Μεγεθυντικές καταλήξεις*, ό.π., 144, 145, 161-163. Η προπαροξύτονη κατάληξη -ίκος κάνει την εμφάνισή της κατά τον 12ο αιώνα. Έχει ως αφετηρία της τα πάμπολα ξένα εθνικά ονόματα απ' όπου επεκτείνεται σε άλλες λέξεις. Έχει απεριόριστη επίδοση κυρίως στα προσηγορικά ουσιαστικά, αλλά δεν λείπει και από τα βαπτιστικά ονόματα, τα επώνυμα, τα παρωνύμια και τα τοπωνύμια. Όλοι οι συγγραφείς-ερευνητές ή δεν αναφέρουν τις παροξύτονες καταλήξεις -ίκος και -ίκα ή, όταν τις αναφέρουν, λένε ότι είναι υποκοριστικές. Όμως οι καταλήξεις αυτές, αρσενική και θηλυκή, είναι ολοφάνερα μεγεθυντικές. Ας σημειωθεί πάντως ότι παρεμφερείς καταλήξεις υπάρχουν σε πάμπολλες γλώσσες, όπως στα ιταλικά-ισπανικά οι υποκοριστικές -ίκο, -ίκα, στα

και λούγκανος, ο «μεγάλο σκουλήκι» (Λακεδαίμονα)⁴⁵ και αυτό από το ιταλ. *longano* (< λατ. *longus* «μεγάλος, μακρύς»)⁴⁶ «απευθυσμένον έντερον, κώλον // αλλάς, φύσκη»⁴⁷ κατ' αναλογία του επιμήκους σχήματος του σκουληκιού προς το ορθό ή ευθύ έντερο⁴⁸ ή το λουκάνικο⁴⁹, με την προσθήκη της μεγεθυντικής κατάληξης -ίκος.

Τα ονόματα Λογκάνης, Λουγκάνης και Λογκανίκος είναι της ίδιας ετυμολογικής αρχής⁵⁰. Στη Μάνη εκτός από το επώνυμο Λουγκάνης⁵¹, που προήλθε από το παρωνύμιο Λουγκάνης και Λουγκανέας «ο αντιλέγων»⁵², απαντάται

ρουμανικά και τα κουτσοβλαχικά οι υποκοριστικές -ik, -ika, στην παλαιοσλαβική, ρωσική και αλβανική η υποκοριστική -ικ. Η γεωγραφική έκταση, όπου απλώνεται η εξεταζόμενη κατάληξη είναι κατ' εξοχήν ελληνόφωνη γι' αυτό αποκλείεται να είναι σλαβικής αρχής. Προέρχεται από τα ελληνικά υποκοριστικά επιθήματα σε -ίκι > θηλυκά μεγεθυντικά σε -ίκα, π.χ. βόλος > βολίκι > βολίκα, πίτυς > πιτύκι > πιτύκα, σκουλήκι > σκουλήκα. Από αυτά τα θηλυκά μεγεθυντικά στη συνέχεια δημιουργήθηκαν τα αρσενικά σε -ίκος, διαλεκτικώς -ίκους. Πβ. Ανδριώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λήμμα -ίκος (υποκοριστική κατάληξη ονομάτων με προέλευση ίσως από την αρωμουνική -ίκο).

45. Χ. Χαράκας - Λ. Χαράκας, *Λέξεις και φράσεις του κάτω ρού του Ευρώτα*, Αθήνα 1990, 18. Για ονόματα που δηλώνουν ανθρώπινες ιδιότητες από τον κόσμο των ζώων, βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Τα οικογενειακά μας ονόματα*, Θεσσαλονίκη 1982, 55-56· Φ. Ι. Κουκουλές, Βυζαντινά τινά παρωνύμια, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 4 (1953-54), 78-84 (Σκωλήκης).

46. A. Ernout και A. Meillet, *Dictionnaire Étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, Paris 1959, 365 (*longano*, -onis)· P. G. W. Glare, *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1982, 1041.

47. Για τη σημασία της λ., βλ. Ernout - Meillet, *Dictionnaire*, ό.π., 365· Σ. Κουμανούδης, *Λεξικόν λατινοελληνικόν μετά συνωνύμων και αντιθέτων της λατινικής*, Αθήνα 1993, στο λ. *longano* ή *longanon* (-onis). Βλ. επίσης Alessio da Somavera, *Tesoro della lingua greca-volgare ed italiana*, Napoli 1806, 278 (*Longanone*, *longaone* «το μεγάλο έντερο· το μακράντερον», *lungone* «βαρετός εις τα λόγια»).

48. Γ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της νέας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1998, στο λ. *απευθυσμένον*.

49. Ι. Σταματάκος, *Λεξικόν της αρχαίας ελληνικής γλώσσας*, Αθήνα 1999 (ανατ.), στα λ. *αλλάς*, *φύσκη*.

50. Δεν φαίνεται πιθανή η απόδοση του επωνύμου Λογκάνης στο προσωπώνυμο Λογγάς (< ελληνικό προσηγορικό λόγγος και λογγός [ολαβ. *longū* "δάσος"] + την περιεκτική κατάληξη -άς) με την προσθήκη της επιθετικής κατάληξης -άνης, όπως Ροδοβάς-Ροδοβάνης, Κατριβάς-Κατριβάνης, Κυράς-Κυράνης, Μήλιος-Μηλιάνης, Κάγκας-Γαγγάνης, Κάκκος-Καλκάνης, Ζάρπας-Ζαρπάνης, Πρίφτης-Πριφτάνης, Τζούμας-Τζουμάνης· Σταμνόπουλος, *Βόλτες*, ό.π., 204, 209, 210. Ο Δ. Β. Βαγιακάκος, Καταγωγή ονομάτων και τοπωνυμίων, *Ιστορία εικονογραφημένη*, τεύχ. 216 Ιούλιος 1986, 128, σημειώνει Τριβιάς-Τριβιζάνος. Για το όνομα Λογγάς, βλ. Δ. Ι. Γεωργακάς, Τοπωνυμικά, *Λαογραφία* 12 (1938-48), 63. Στη Μεσσηνία απαντάται το κυριώνυμο τοπωνύμιο Λογγά, το, το οποίο προήλθε «εκ της κατά γενικήν εκφοράς», όπως το Βρανά-ο Βρανάς, το Καρδαρά-ο Καρδαράς, το Κοκορά-ο Κοκοράς, κ.α. Βλ. επίσης Ν. Κ. Μουτσόπουλος, Κάστρον ο Λογγάς, *Κληρονομιά* 18 (1986), 305 κ.ε., ιδίως 306, όπου αναφέρει ότι «το τοπωνύμιο Λογγάς, Λογγά (του, το, η) προέρχεται από το «Λόγγος» [τόπος λογκωμένος, γεμάτος χαμηλή πυκνή βλάστηση]. Με την ονομασία Λογγός υπάχουν πολλοί οικισμοί στην Πελοπόννησο (στην Αιγιάλεια, Αχαΐα, Μεθώνη, Κυνοουρία, Λιμηρά, Τσακωνιά και αλλού)».

51. Κάσσης, *Μοιρολόγια*, ό.π., 166.

52. Βαγιακάκος, *Συνίζησις και επένθεσις*, ό.π., 164.

και το προσηγορικό λουγκάνιασμα, το (< ρήμα λουγκανιάζω < λούγκανος + -ιάζω) που είναι αρρώστια του γαϊδάρου και σημαίνει «το πρήξιμο και το όγκωμα»⁵³. Το παρωνύμιο Λουγκανέας προέρχεται από το προσηγορικό λούγκανος, ο και την κατάληξη -έας⁵⁴, προς δήλωση ατόμου που είναι πνεύμα αντιλογίας και ως εκ τούτου «πρήξει» με τη συμπεριφορά του τους άλλους, κατ' αναλογία του πρηξίματος που προκαλεί ο λούγκανος «μεγάλο σκουλήρι» στο γαϊδούρι⁵⁵. Ο τύπος Λουγκάνης προέρχεται από το λούγκανος, ο με την προσθήκη της κατάληξης -ης και μετακίνηση του τόνου, όπως γαλανός-Γαλάνης, κίτρινος-Κιτρίνης, πράσινος-Πρασίνης, πονηρός-Πονήρης, στρογγυλός-Στρογγύλης, σκάνταλος-Σκαντάλης κ.α.⁵⁶.

Της ίδιας ετυμολογικής αρχής με τα προσηγορικά λούγκανος, ο και λουγκάνιασμα, το είναι το προσηγορικό λούγκα, η «οίδημα στα γάγγλια της βουβίννας

53. Κ. Κάσσης, *Λαογραφία της Μέσα Μάνης*, Α' *Υλική Ζωή*, Αθήνα 1980, 179, όπου αναφέρει πως «οι γαϊδάροι πχάνουνσι σκούληκα στη ραχοκοκκαλιά που κάνει γαιόθους (όγκους). Άμα σπληνώσεις (πιέσεις) το γκίθο πετάζεται ο σκούληκας. Άμα είναι αδύνατο το ζώ το πχάνει πολύ ο σκούληκας. Άλλη αρρώστεια είναι το λουγκάνιασμα και τα μαγαρίσματα. Δε μπορεί να πιεί νερό. Λουγκάνιασμα = πρηξίματα και ογκώματα».

54. Για την κατάληξη -έας που εμφανίζεται από τους βυζαντινούς χρόνους, βλ. Γ. Ν. Χατζιδάκις, *Γλωσσολογικά Μελέται* 1 (1901), 21· ο ίδιος, *Γλωσσολογικά Έρευναι* 1 (1935), 277· Φ. Κουκουλές, *Περί των καταλήξεων -έας*, *Λεξικογραφικόν Αρχείον* 6 (1923), 237-261· Βαγιακάκος, *Συνίζησις και επένθεσις*, ό.π., 162-163, όπου σημειώνει ότι «η κατάληξις -έας δηλώνει τον δρώντα ή τον επαγγελλόμενον... σε κάποια επίθετα δηλοί απλώς ιδιότητα ή ψεκτήν ιδιότητα και πάθημα ή μεγέθυνση. Τα παρωνύμια ταύτα κατόπιν επεκράτησαν και ως οικογενειακά επίθετα». Βλ. επίσης ο ίδιος, *Η περί το ονοματολόγιον της Πελοποννήσου έρευνα*, *Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Α', εν Αθήναις 1981-82, 192· ο ίδιος, *Γλωσσικά στοιχεία του Χρονικού του Μορέως και απήχησις θεσμών της Φραγκοκρατίας εις την διάλεκτον και τα έθιμα της Μάνης*, *Πελοποννησιακά* 16 (1985-86), 468· ο ίδιος, *Αρχαϊκά στοιχεία της διαλέκτου της Μάνης*, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Γ', Αθήναις 1987-88, 478· ο ίδιος, *Η Αρδούβιστα-Ανδρούβιστα-Μεγάλη Χώρα της Έξω Μάνης*, *Λακωνικά Σπουδαί* 13 (1996), 133, όπου σημειώνει ότι η κατάληξη -έας «αρχίζει να έχει επίδοσιν στην Έξω Μάνη μετά τό 1700, διά νά επικρατήση πλήρως μετά τό 1800». Βλ. και Ανδριώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. -έας.

55. Το πρήξιμο του γαϊδάρου προέρχεται από την τρώση του σκουληκιού που είναι κρυμμένο στα φυτά και καλείται λούγκανος, ο (Λακεδαιμόνα, Μάνη) ή πρήσκα, η (Μονεμβασία). Από το συνώνυμο προσηγορικό πρήσκα, η άλλωστε προέρχεται το παρωνύμιο Πρήσκα «αντός που προκαλεί με τη συμπεριφορά του προβλήματα, φασαρίες στους άλλους, ο νευρικός, ο φασαριάς» (Μονεμβασία) και το επώνυμο Πρήσκα (*ΟΤΕ Αθηνών*). Στη Σύμη πρήσκα, το (<αρχ. πρήσκα < ρ. πρήθω «φουσκώνω») «το πρήξιμο, το εξόγκωμα» (Ελένη Ζαχαρίου-Μαμαλίγκα, *Η σημερινή κατάσταση του Συμαϊκού ιδιώματος*, *Νεοελληνική Διαλεκτολογία*, *Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας*, τ. Α', Αθήνα 1994, 113) και στην Ήπειρο πρησκάλια, τα «η ασθένεια μαγουλιτσεσ, παραμαγούλες» (Κ. Μηνάς, *Γλωσσικά από το Πωγώνι της Ηπείρου*, *Β' Συμπόσιο Γλωσσολογίας του βορειοελλαδικού χώρου (Ηπειρος-Μακεδονία-Θράκη)*, 13-15 Απριλίου 1978, Θεσσαλονίκη 1983, 207) και πρήσκα, η «το εξόγκωμα, το οίδημα» (Ευ. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*, τ. Β', Ιωάννινα 1966, 225).

56. Ανδριώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. -ης (κατάληξη επωνύμων από επίθετα σε -ος με μετακίνηση του τόνου).

ή της μασχάλης» (Κέρκυρα)⁵⁷// «το απόστημα, το συρίγγιο» (Πήλιο)⁵⁸// «αδενίτις, απόστημα στο βουβώνα, η βουβωνίτις (νόσος)⁵⁹ // εξόγκωμα του λαιμού, σάρκωμα»⁶⁰ (Ήπειρος). Πβ. τη φράση (Ήπειρος) «είχε βγάλει μια μαύρη λούγγα και κουτσάθηκε». Η θεραπεία της λούγγας γινόταν στην Ήπειρο με «σταύρωμα»⁶¹, αλλά την έκοβαν και με το τσεκούρι. Στην Πελοπόννησο λούγγα ή κουφή είναι η ονομασία που χαρακτηρίζει τις προησμένες και ερεθισμένες «ελιές», δηλαδή είναι μια μορφή λεμφαδενίτιδος που θεραπεύεται κυρίως με ξόρκια⁶². Στη Λευκάδα⁶³ απαντάται το προσηγορικό λόγγα, η «μακρά, πλατειά, μεγάλη» πβ. τις φράσεις: λόγκα θάλασσα «φουσκοθαλασσιά, πλατειά τρικυμία», λόγκα πάρα «μακρά συζήτησις, φλυαρία». Στην ίδια περιοχή απαντάται και η λέξη λούγγα, η «διόγκωσις ή φλεγμονή των υπό την μασχάλην αδένων»⁶⁴. Η λέξη λούγγα, η «είδος ασθένειας»⁶⁵, γνωστή από τους μεσαιωνικούς χρόνους, αποδίδεται στο λατ. *longus*, -a,⁶⁶ και *lunga* (με τροπή του ο σε ου εξαιτίας της γειννίαςσης με το υγρό Ι) «επί τόπου· μακρύς, εκτεταμένος // επί χρόνου· μακρός, πολύς, συχνός // μακρά, χρονία νόσος»⁶⁷ με την εννοιολογική εξέλιξη κατά το σχήμα: μεγάλη-μακρά νόσος και μακριά, επιμήκης διόγκωση μέρους του σώματος-φούσκωμα, προήξιμο-γάγγλιο «καθένα από τα στρογγυλά ή επιμήκη ογκίδια που παρατηρούνται σε ορισμένα λεμφαγγεία ή νεύρα»⁶⁸. Στην Κέρκυρα η νόσος περιγράφεται ως εξής: «Η λούγγα...γίνεται μακριά-μακριά, να τό-

57. Γ. Χυτήρης, *Κερκυραϊκό γλωσσάρι, ακατάγραφες και δόσημες λέξεις*, Κέρκυρα 1992², 100.

58. Κ. Λιάτης, *Το γλωσσικό ιδίωμα του Πηλίου*, Βόλος 1996, 246, όπου πιθανολογεί λανθασμένα την ετυμολόγηση της λ. λούγγα, η από το τουρκικό *oluk* που σημαίνει σωλήνας, λούκι.

59. Ευ. Μπόγκας, *Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου*, τ. Α', Ιωάννινα 1964, 219. Ο Μπόγκας σημειώνει *lunga* στα βλάχικα και *lunga* «ο βούζοντας, αμυγδαλίτις, αδένωμα» στα αλβανικά. Πβ. Ν. Β. Κοσμάς, *Το γλωσσικό ιδίωμα των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1997, 88. Βλ. και Α. Ι. Παπαγεωργίου, *Γλωσσική σύγκριση Ηπείρου και Κερκύρας*. Συμβολή Α', *Νεοελληνική Διαλεκτολογία, Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας*, τ. Α', Αθήνα 1994, 354. Στα αλβανικά η φράση «λούγγα μακαρόνεβε» σημαίνει η κουτάλα των μακαρονιών. *Λαογραφία* 23 (1970), Γενικών ευρετήριον των τόμων Α'-Κ' (1909-1962), 307 (λούγγα και λούγγα).

60. Μπόγκας, τ. Β' (1966), ό.π., 146, 225.

61. Μπόγκας, τ. Α' (1964), ό.π., 219.

62. Α. Μπίμπη-Παταστροπούλου, *Παραδοσιακή ιατρική στην Πελοπόννησο*, Αθήνα 1985, 50, 187-193, κυρίως 188, 189, 193.

63. Χρ. Λάζαρης, *Τα Λευκαδίτικα. Ετυμολογικόν και ερμηνευτικόν λεξιλόγιον των γλωσσικών ιδιωμάτων της νήσου Λευκάδος*, Ιωάννινα 1970, 91.

64. Λάζαρης, *Τα Λευκαδίτικα*, ό.π., 91, όπου πιθανολογεί την ετυμολόγηση της λέξης από το ελληνικό λαγών ή το ιταλικό *lago*, *languire* που έχουν τη σημασία του κοιλώματος.

65. Εμ. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας 1100-1699*, τ. Θ', Θεσσαλονίκη 1985, 223, όπου αναφέρει ότι η λέξη είναι άγνωστου ετύμου.

66. Κ. Ε. Οικονόμου, *Η Αλβανική γλωσσική επίδραση στα Ηπειρώτικα ιδιώματα*, Ιωάννινα 1997, 48-49. Στο λατινικό *longus* αποδίδονται το αλβανικό *lungë* «προήξιμο γεμάτο πύον, ο βούζοντας» και το αρωμασινικό *lunga* «προήξιμο των ποδιών από ψύξη».

67. Κουμανούδης, *Λεξικό*, ό.π., 490-491 (*longus*, a, um).

68. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. γάγγλιο.

ση μετά συγχωρήσεως, ίσα με το δάχτυλό μου, και στενή, το σκέδιο της πικραγουριάς, για να καταλάβης...»⁶⁹. Το προσηγορικό λούγανο, το που απαντάται στα Κύθηρα με τη σημασία «χονδροκρίθαρο»⁷⁰, μπορεί, επίσης, να αποδοθεί στο λατ. *longano*, με απόδοση του *g* σε *γ*⁷¹, καθώς ως προς το εννοιολογικό περιεχόμενο (επίμηκες και χοντρό σχήμα του κριθαριού) συσχετίζεται με τα ίδιας ετυμολογικής αρχής προσηγορικά λούγκα, η και λούγκανος, ο.

Πβ. το τοπωνύμιο *Laganico*, *Langanico*, *Lareganico* και *Stavri*⁷² που απαντάται τον 17ο αιώνα στη γειτονική περιοχή της Ολυμπίας. Στην περιοχή του Ευρίπου απαντάται, σύμφωνα με χάρτες του 16ου αιώνα, το τοπωνύμιο *Longano* (και *Longanico*, *Lareganico*, *Soganico*) και λίγο βορειότερα το τοπωνύμιο *Longan*⁷³.

Στην Καμπανία της Ιταλίας απαντάται το τοπωνύμιο *Longano*, το οποίο είναι γνωστό από τον 12ο αιώνα με τους τύπους *Loganam*, *Longanum* (και στη διάλεκτο της περιοχής ως *Lungâne*), και αποδίδεται στο λατινικό προσωνύμιο *Longanus*⁷⁴. Στην Καλαβρία απαντάται το κυριώνυμο τοπωνύμιο *Lóngani* που αποδίδεται στο οικογενειακό όνομα *Longo*⁷⁵. Το τοπωνύμιο επίσης *Longone* (Porto) ετυμολογείται από το λατινικό *longu*⁷⁶. Στη νότια Ελβετία βρίσκεται η πόλη Λουγκάνο (*Lugano*) με την ομώνυμη λίμνη⁷⁷.

Διαφορετικής ετυμολογικής αρχής είναι το αρχαίο τοπωνύμιο *Longano*⁷⁸ (ονομασία χειμάρρου στη Σικελία)⁷⁹, που αναφέρει ο Πολύβιος κατά την ιστορηση των πολεμικών γεγονότων στη νήσο επί Ιέρωνος (3ος αι.): «εξεστράτευσε

69. Γ. Σαλβάνου, Λαογραφικά σύλλεκτα εξ Αργυράδων Κερκύρας, *Λαογραφία* 10 (1929-32), 118.

70. Κυθηραϊκό Λεξικό. Συλλογή 10000 λέξεων του Κυθηραϊκού γλωσσικού ιδιώματος, Αθήνα 1996, 228.

71. Ανδριώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. γ. αντί γ.

72. R. Weil, *Topographie und Geschichte von Olympia*, Berlin 1897, 101· Στ. Κατσουλέας, *Ιταλοί περιηγητές στην Ηλεία το 17ο αιώνα, Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών (23-26 Νοεμβρίου 1978)*, εν Αθήναις 1980, 183-185.

73. *Der Weltatlas des Antonio Millo von 1586. Faksimile-Ausgabe der Handschrift 2o Ms. Ham. 446 der Staatsbibliothek Preubischer Kulturbesitz Berlin*, έκδ. Deuschle 1998 (Bundesrepublik Deutschland), βλ. χάρτη της Ελλάδος μεταξύ των φ. 29-30· K. Kretschmer, *Die italienischen portolane des Mittelalters*, Berlin 1962 (επανέκδοση), 637.

74. G. C. Queirazza-Carla Marcato - G. B. Pellegrini-Giulia Petracco Sicardi-Alba Rossebastiano, *Dizionario di Toponomastica storia e significato dei nomi geografici italiani*, Torino 1990, 360.

75. G. Rolfs, *Dizionario toponomastico e onomastico della Calabria*, Ravenna 1974, 163.

76. G. B. Pellegrini, *Toponomastica Italiana 10000 nomi di città, paesi, frazioni, regioni, contrade fiumi, monti spiegati nella loro origine e storia*, Milano 1990, 247.

77. Υδρία Ελληνική και Παγκόσμια. Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 37ος, Αθήνα 1985, 3.

78. W. Papa - G. Benseler, *Wörterbuch der Griechischen Eigennamen*, τ. Α΄, Graz 1959, 809. Το τοπωνύμιο Λογγανός ετυμολογείται από το αρχαίο ρήμα λογγεύειν «βάπτειν (θάπτειν)» και το ουσιαστικό λόγγη (η) «τάφος». Ο Διόδωρος ο Σικελιώτης αναφέρει για τον ίδιο ποταμό στη Σικελία την ονομασία Λοιτανός που ετυμολογείται από το ρήμα λουτεύειν «θάπτειν» και το ουσιαστικό λοίτη «τάφος».

79. G. Caracausi, *Dizionario Onomastico della Sicilia. Repertorio Storico-Etimologico di nomi di famiglia e di luogo*, τ. Α΄, Centro di Studi Filologicie Linguistica Siciliani 1993, 878.

καί συνεπλάκη (ο Ιέρων) με τούς εχθρούς εις το Μυλαίον πεδίον πλησίον του Λογκανού ποταμού»⁸⁰.

Επίσης διαφορετικής ετυμολογικής αρχής είναι τα τοπωνύμια Λούγκα, η (ονομασία κορυφής), Λουγγιά, η, Λουγγιές Ρέμα, οι, Λουγκάδια, τα⁸¹, Λουγγιές, οι, Λουγκούλα, η (Ηλεία)⁸², Λογγιά, η (Μεσσηνία)⁸³, τα οποία δηλώνουν παραποτάμιες τοποθεσίες και αποδίδονται στο ελληνικό προσηγορικό λούγκα, η που προέρχεται από το παλαιοβουλγαρικό *loka* «Flussniedernug»⁸⁴. Στην Ήπειρο απαντώνται τα προσηγορικά λούγκα, η «ονομασία πηγής»⁸⁵ και λούγκι, το «η ιλύς του ποταμού», καθώς επίσης το ρήμα λουγγίζω «λιπαίνω με ιλύν του ποταμού»⁸⁶. Στην Κυνουρία και τη Δωρίδα απαντάται η λέξη λογγά, η «αγρός παραποτάμιος»⁸⁷, που στη Δωρίδα σημαίνει επιπλέον «επίχωσης ποταμού»⁸⁸. Στη Θεσσαλία απαντώνται τα προσηγορικά λουγκιά, η «αγρός που είναι στο ποτάμι», και λούγκ', η «ιλύς, το χώμα που κατακάθεται στα παραποτάμια χωράφια μετά από πλημμύρα»⁸⁹.

Στη Σάμο λούγα, η (< λόγγος<σλαβικό *longŭ* "δάσος") σημαίνει «πυκνό δάσος»⁹⁰.

Κοτίτσα-Κοτίτζα, η

Ονομασία ερειπωμένου οικισμού που βρίσκεται νότια του Λογκανίκου⁹¹. Ο κάτοικος Κοτιτσάνος.

80. Πολυβίου *Ιστορίαι*, Βιβλίον Α', Αρχαίον κείμενον, Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια Στ. Τζουμέλθα - Δ. Π. Μάνου, επιμελητής εκδόσεως Ε. Π. Παπανούτσος, Αθήναι 1955, 46-47, κεφ. 9, 8. Βλ. και F. W. Walbank, *A Historical commentary on Polybius*, τ. Α', Oxford 1957, 54, όπου υποστηρίζει ότι η μάχη του Λογγανού έγινε το 270 μ.Χ.

81. Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, *Γεωγραφικό Λεξικό Ελληνικών Τοπωνυμίων*, τ. Β', Αθήνα 1990, 283.

82. Γ. Τ. Κόλιας, *Τοπωνυμικόν του δήμου Δωριέων Παρνασσίδος*, *Αθηνά* 44 (1932), 134-135.

83. Ν. Γ. Νικολάου, *Μικροτοπωνύμια Κατσαρού Μεσσηνίας*, *Ιστοριογεωγραφικά* 8 (2000), 34-35, όπου θεωρεί ότι το τοπωνύμιο Λογγιά, η «δασώδης περιοχή στις πλαγιές της κοίτης του χειμάρρου Ξεριά» είναι φυτάνυμο με προέλευση από το ελληνικό προσηγορικό λόγγος <σλαβικό *longŭ* "δάσος".

84. Κόλιας, *Τοπωνυμικόν*, ό.π., 134-135.

85. Κόλιας, *Τοπωνυμικόν*, ό.π., 134-135.

86. Κόλιας, *Τοπωνυμικόν*, ό.π., 134-135.

87. Κόλιας, *Τοπωνυμικόν*, ό.π., 134-135.

88. Κόλιας, *Τοπωνυμικόν*, ό.π., 134-135.

89. Δ. Π. Χαντζιάρας, *Το Θεσσαλικό γλωσσικό ιδίωμα. Γλωσσάρι-Λεξικό*, Αθήνα 1995, 242.

90. Μ. Π. Ζαφειρίου, *Το γλωσσικό ιδίωμα της Σάμου*, Αθήνα 1995, 474.

91. Για τον οικισμό, βλ. Θ. Βαγενάς, *Η διαλυμένη πολιτεία «Αρχόντισσα Κοτίτσα», Λακωνικά* 68 (1975), 47· Κόντογλου, *Καστρολόγος*, ό.π., 69-70· Λ. Σουχλέρης, *Κοτίτζα, η αρχόντισσα της ΒΔ Λακεδαιμόνος*, *Λακωνικά* 198 (2000), 29-32. Για την προέλευση του τζ από ελληνικό το ή ζ (Κοτί-

Το τοπωνύμιο απαντάται στο χάρτη του Battista Agnese (1554) με τον τύπο Coziza⁹² και αναφέρεται από τον Τούρκο περιηγητή Εβλιά Τσελεμπή (1668-1669) με τον τύπο Κοκίτσα (Kokicse)⁹³. Σε ενετικά έγγραφα του 17ου αιώνα απαντάται ο τύπος Κοτίτσα⁹⁴, και στην ενετική απογραφή του 1700 απαντώνται οι τύποι Κοτίτσα, Cotizza⁹⁵. Σε έγγραφο του 1789 αναγράφεται ο τύπος Κοτίδια⁹⁶. Ο γεωγράφος Διονύσιος Πύρρος ο Θετταλός αναφέρει στις αρχές του 19ου αιώνα την Κοτίτσα, και σημειώνει ότι στους προγενέστερους χρόνους ήταν κωμόπολη⁹⁷.

Ο Η. Παπαθανασόπουλος θεωρεί ότι «η ονομασία Κοτίτσα βγαίνει από οικογενειακό όνομα και όχι από το γνωστό κατοικίδιο. Αρχική καταγωγή της είναι η βενετσιάνικη cotta (είδος πολυτελούς επανωφορίου, «μπέρτας») με την προσθήκη της μεσαιωνικής υποκοριστικής κατάληξης -ίτσας, κατά Πουλίτσας, Τσιότσας, Πανίτσας, Γρανίτσας»⁹⁸.

Ο Μ. Vasmer θεωρεί ότι το τοπωνύμιο είναι σλαβικής αρχής και ετυμολογείται από το σλαβικό Kotici «κατοικία, καλύβα, καταφύγιο»⁹⁹.

Ο Α. Βέργαδος¹⁰⁰ αναφέρει τους τοπωνυμικούς τύπους «Κοτίτσα» και «Κοτιτσιάνη», και σημειώνει τα εξής: «πιθανό κατά την περίοδο της φραγκικής κατοχής ο εκεί διαμένων τιμαριούχος ή οι κάτοικοι να ήσαν συνεπείς στην καταβολή της εισφοράς που τους εβάρυνε, δηλαδή κατά την γαλλική έκφραση να ήταν Cotisants (κοτιζάν) και, κατά παραφθορά, κοτιτσιάνοι και το χωριό Κοτίτσα. Η εκδοχή αυτή φαίνεται πιο πραγματική από την γνώμη ότι το τοπωνύμιο προέρχεται από τη λέξη Cotta, δηλαδή από το εξωτερικό φαρδύ ένδυμα ιππότη πάνω από την πανοπλία του».

τζα-Κοτίτσα), όπως Γεωργίτζι-Γεωργίτσι, Καστάνιτζα-Καστάνιτσα, Τζιμισκής-Τσιμισκής κ.α., βλ. Ανδριώτης, *Λεξικό*, ό.π., 363. Βλ. και Καραθανάσης, *Επαναστατικές κινήσεις*, ό.π., 246. Σε αχρονολόγητο έγγραφο της περιόδου του Κρητικού πολέμου (1649-1669), και συγκεκριμένα στα 1659, οπότε εκδηλώνονται επαναστατικές κινήσεις στην περιοχή της Καλαμάτας, υπογράφουν και οι «Κοτιτζάνοι», προκειμένου να δηλώσουν την υποταγή τους στους Βενετούς και να εξασφαλίσουν βοήθεια στον απελευθερωτικό αγώνα κατά του τουρκικού ζυγού.

92. Bon, *Morée*, ό.π., 34, σημ. 3, πίν. 9 (χάρτης Πελοποννήσου).

93. Κωστάκης, *Εβλιγιά Τσελεμπή*, ό.π., 271· Λούπης, *Εβλιά Τσελεμπή*, ό.π., 80.

94. Μέρτζιος - Παπαδόπουλος, *Μυστράς*, ό.π., *Λακωνικά Σπουδαί* 12 (1994), 234, 244, 303.

95. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός*, ό.π., 283, 308· Νικολάου, *Ειδήσεις*, ό.π., 421.

96. Κοπανίτσας, *Προεστός Μυστρά*, ό.π., 210. Το φαινόμενο αντικατάστασης του αρχαίου δι από το ζ, όπως ζαβολιά-διαβολιά κ.α. (Ανδριώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. ζ), ίσως επέδρασε στο σχηματισμό του τύπου Κοτίδια (Κοτίτσα-Κοτίτσα).

97. Διονύσιος Πύρρος, *Περιήγησις*, ό.π., φ. 552.

98. Η. Παπαθανασόπουλος, *Ο Λογανίκος και η περιοχή του*, *Λακωνικά* 11 (1965), 153. Στους μεσαιωνικούς χρόνους είναι σε χρήση η λέξη κόττα, η (< ιταλ. cotta) «επενδύτης, χλαίνη» απ' όπου προέρχεται και το προσγορητικό κότισσα, η «ερωτιάρα γυναίκα». Κριαράς, *Λεξικό*, ό.π., τ. Η', Θεσσαλονίκη 1982, 309.

99. Vasmer, *Die Slaven*, ό.π., 169.

100. Βέργαδος, *Αγόριανη*, ό.π., 57-58.

Το τοπωνύμιο πιθανότατα είναι κυριώνυμο από το προσωπωνύμιο Κοτ(τ)ίτσας¹⁰¹, το οποίο προέρχεται από το ουσιαστικό κοτ(τ)ίτσα¹⁰², η, ως υποκοριστικό του ουσ. κότη(τ)α, η¹⁰³ (θηλυκό του αρχαίου κόττος, ο «πετεινός»)¹⁰⁴, με την προσθήκη της υποκορ. κατάληξης -ίτσα¹⁰⁵, και την προσθήκη ενός πτωτικού -ς¹⁰⁶ κατά τα μητρωνυμικά επώνυμα Αγορίτσας (βαφτ. Αγορίτσα), Δόξας (δόξα), Φλόκας (φλόκα) κ.α., προς δήλωση ανθρώπου «κοντούλη ή πολύ φρόνιμου»¹⁰⁷ ή «νεαρής ηλικίας»¹⁰⁸. Ο μεταπλασμός του ονόματος στο θηλυκό γένος (Κοτίτσα, η) έγινε αναλογικά προς το γένος του προσδιοριζόμενου αντικειμένου, δηλαδή της περιοχής ή της κώμης. Πβ. τη φράση «κοττίτσα μου», θεραπευτική προς κόρη προσφώνηση, όπως το «κούρε μου» (= αλέκτωρ μου) προς νέο (Μάνη)¹⁰⁹. Την χρήση αυτή είχαν και οι αρχαίοι, καθώς ο Αρτεμίδωρος (173, 18) έγραψε «αι δέ όρνιθες γυναιξίν εικάζονται»¹¹⁰. Στη νεοελληνική γλώσσα η λέξη κότα, η έχει και τη μεταφορική σημασία «άνθρωπος δειλός, γυναίκα ανόητη, με επιτηδευμένη εμφάνιση που συνήθως χαρακτηρίζεται από υποκρισία, έπαρση ή έλλειψη προσωπικότητας»¹¹¹.

Πβ. τα επώνυμα Κότος, Κοτάκης, Κόττης, Κόττος, Κοκοττάκης (Κρήτη), Κοττάς (Κεφαλλονιά), Κοτούλας (Βλάστη Κοζάνης)¹¹² που προήλθαν από αντίστοιχα παρωνύμια και ετυμολογούνται από το ουσιαστικό κόττος ή κοτός «ο αλέκτωρ» προς δήλωση του εριστικού χαρακτήρος ατόμου¹¹³.

101. Κ. Σπανός, Τα νεοελληνικά επώνυμα στη Δεσκάτη, *Μακεδονικά* 12 (1972), 126, όπου σημειώνει το παρωνύμιο Κοτίτσας.

102. Φ. Κουκουλές, Νεοελληνικών λέξεων και φράσεων παλαιότερα μνεία, *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 6 (1955-56), 275· Σπανός, Τα νεοελληνικά επώνυμα, ό.π., 126. Στην Τσακωνιά κοτίτσα, α είναι «η μικρή κότα», βλ. Θ. Κωστάκης, *Λεξικό της Τσακωνικής διαλέκτου*, τ. Β', Αθήνα 1986, 113.

103. Σπανός, Τα νεοελληνικά επώνυμα, ό.π., 126· Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, ό.π., 943, στο λ. κότα.

104. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. κότα.

105. Ανδριώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. -ίτσα.

106. Ν. Ανδριώτης, Zur Morphologie der mittel-und neugriechischen familien-namen, *Αντιχάρισμα στον καθηγητή Ν. Ανδριώτη*, Θεσσαλονίκη 1976, 171.

107. Σπανός, Τα νεοελληνικά επώνυμα, ό.π., 126.

108. Κουκουλές, Λέξεων παλαιότερα μνεία, ό.π., 275.

109. Κουκουλές, Λέξεων παλαιότερα μνεία, ό.π., 275.

110. Κουκουλές, Λέξεων παλαιότερα μνεία, ό.π., 275.

111. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, ό.π., στο λ. κότα.

112. Στ. Γ. Κατσουλές, Τα επώνυμα της Βλάστης Κοζάνης, *Πρακτικά Β' Συμποσίου Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου (Ήπειρος-Μακεδονία-Θράκη)*, 13-15 Απριλίου 1978, Θεσσαλονίκη 1983, 85.

113. Χρ. Τσικριτσά, Κρητικά επώνυμα εξ ονομάτων φυτών και ζώων, *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), 453.

SUMMARY

N. I. Skangos, Place-names Longanikos and Kotitsa in Lacedaemonia

In this article we examined the morphology and etymology of place-names Longanikos and Kotitsa in north Lacedaemonia. Longanikos is the name of a village with a byzantine and mediaeval castle, occuring in Venetian documents from the middle of 15th century. Kotitsa is the name of a mediaeval ruined village, occuring in maps and sources from the 16th century. The place name Longanikos derives from the personal name Longanikos (Lunganikas) that is known from the 15th century in Peloponnesus. The personal name Longanikos derives from the surname (and nickname) Longanis-Lunganis-Lunganeas with the suffix -ikos or directly from the Greek word lungano «large worm» (< italian longano < lat. longus) with the suffix -ikos. The nickname Lunganeas is common especially in the region of Mani, meaning the person who contradict and blow up like a ground swell or a swollen donkey. The word lungano «large worm» occurs in Lacedaemonia. If a donkey eats this large worm, then it swells (verb intransitive λουγκανιάζω) or has a swelling (noun λουγκάνιασμα).

The place name Kotitsa derives from the personal name Kotitsas (< Greek origin noun kotitsa «small fowl» with a -s). The nickname Kotitsas means «runt» or «juvenile/youthful».

ΣΥΝΟΙΚΙΕΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΑ ΑΠΟ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΙΧΑ ΚΑΙ ΤΟΝ «ΚΟΥΒΑΡΑ»

Ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὴν καθηγήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀγκυρας κα Melek Delilbaşı τουρκικοῦ κατάστιχου τοῦ ἔτους 1564, σέ σύγκριση μέ τό λίγο νεότερο κατάστιχο τοῦ ἔτους 1579, πού δημοσίευσε ἡ ἴδια, (καί τά δυό κατάστιχα προέρχονται ἀπὸ τό Ὄθωμανικό ἀρχεῖο Κωνσταντινούπολης), μας ἐπιτρέπει νά ἀντλήσουμε σημαντικές πληροφορίες γιά τά Γιάννενα τῶν πρώτων αἰώνων τῆς τουρκοκρατίας, ὅταν οἱ Ἑλληνες βρισκόνταν ἀκόμη μέσα στό κάστρο, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδίωξή τους μετὰ ἀπὸ τό κίνημα τοῦ Διονυσίου Σκυλοσόφου (1611). Στά δυό κατάστιχα μνημονεύονται οἱ συνοικίες τῆς πόλης τῶν Ἰωαννίνων καί δίπλα τους ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐστιῶν¹. Στό κατάστιχο τοῦ 1564 δίπλα σέ κάθε συνοικία δίνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν νοικοκυριῶν σέ δυό στήλες· τὰ κανονικά νοικοκυριά καί ἐκεῖνα τῶν χηρῶν. Στό κατάστιχο τοῦ 1579 δίνεται μόνο σέ μιὰ στήλη ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀτόμων, πού, νομίζουμε, σωστά, ἡ ἐκδότρια λογαριάζει ὡς νοικοκυριά². Οἱ χριστιανικὲς ἐστίες ἔχουν ὡς ἐξῆς:

Κατάστιχο 1564		Κατάστιχο 1579	
	ἐστίες	ἐστίες χηρῶν	ἐστίες
Ἁγία Βαρβάρα μεγάλη	20	4	Ἁγία Βαρβάρα 20
Ἁγία Βαρβάρα μικρή ³	32	5	Ἁγία Beryade(;) μαζί μέ Ἁγ. Βαρβάρα 25
Ἁγία Yerire (Εἰρήνη;)	26	3	Ἅγιοι Ἀνάργυροι 16
Ἅγιοι Ἀνάργυροι	20	3	Μοναστήρι μεγάλο 24
Μοναστήρι μεγάλο μαζί μέ μικρό	38	4	Μητρόπολη 45

1. Melek Delilbaşı, 1564 Tarihli Mufasssal Yanya livasi tahrir defterine göre Yanya kenti ve köyleri: *Belgeler* 17 (1996) 4-5.

2. Melek Delilbaşı, ὁ.π., σ. 7. Εὐχαριστοῦμε ιδιαίτερα τὴν κα Delilbaşı, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νά μᾶς στείλει σέ φωτοτυπία τό σχετικό ἀρθρο τῆς. Ἐπίσης τὴν συνάδελφο κ. Ἀ.Θεοδοπούλου, γιά τίς ὑποδείξεις τῆς.

3. Ἄν λάβουμε ὑπόψη τὸν Κουβαρά, δὲν ἀποκλείεται νά πρόκειται γιά τὸν Ἅγιο Βάρβαρο (βλ. παρακάτω).

Μητρόπολη	55	7	Κυριώτισσα	23
Κυριώτισσα	45	6	Bigavutice ^{4a}	36
Bigadovitce / Bigavutice ^{4a}	50	3	Ἅγιος Κωνσταντίνος	13
Ἅγιος Κωνσταντίνος	18	2	Ἅγιος Γιώργης μεγάλος	24
Ἅγιος Γιώργης μεγάλος	45	7	Ἅγιος Ἀντρέας μικρός	19
Ἅγιος Ἀντρέας μικρός	15	3	Suy-i Ἅγ. Βασίλης	16
Σωτήρης	14	2	Ἅγιος Θόδωρος	22
Ἅγιος Θόδωρος	45	3	Ἅγιος Ἀντρέας μεγάλος	27
Ἅγιος Ἀντρέας μεγάλος	40	6	Ἅγιος Νικόλας	10
Ἅγιος Νικόλας	20	3	Ἅγιοι Ἀπόστολοι	20
Ἅγιοι Ἀπόστολοι	10		Θεολόγος	29
Ἅγιος Γιώργης μικρός	12	2	Alkose / Elkose (Λουκάς;)	31
Θεολόγος	30	4	Παρασκευή	16
Alkose / Elkose ⁵	20	3	Ἅγιο Δημήτρης	31
Ἅγιο Βασίλης	18	3	Alekdiki / Alkirk	14
Krada / Kralisa (;)	100	7	Urmin	10
Pankin / Pankit	120	13	Krade / Kozade / Kralisa (;)	64
Çenkare ⁶	35	4	Panket / Pankit (;)	63
Hamam ⁷	100	5	Τσιγαρά	31
Karagul / Karagol	80	10	Hamam ⁷	51
Golemi	15	2	Karagül	52
Ἅγία Παρασκευή μικρή	8	2	Golemi	2
Ἅγιο Δημήτρης	30	3	Modoryani	37
Ἅγία Παρασκευή μεγάλη	13	2	Κοκκινόχωμα	41
Ἅγιος Ἀθανάσιος / Aneyas (;)	4		Gevherger / Fohurger	9
Modoryani ⁸	10	3	Kalofak / Kalomak (;)	2
Κοκκινόχωμα	15	6		
Kalofak (;)	2			
Güheryer / Fohurger (;)	7	2		
Tiyotoko (Θεοτόκο)	5	1		
Alekdiki / Elkedeki (;)	18	3		
Σύνολο χριστιανῶν	1195	136	Σύνολο	823

4, 4a. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν Πηγαδιώτισσα, βάσει τοῦ ἰδίου καταλόγου τοῦ Κουβαρά.

5. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ τὸν ἅγ. Λουκά (παρὰ γιὰ τὴν Ἑλεούσα), τοῦ Κουβαρά.

6. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν συνοικία Τσιγαρά (ὅπως ἀναγράφεται στὸ Κατάστιχο τοῦ 1579).

7. Λουτρό.

8. Μήπως Παναγία ἢ Ταράνη τοῦ Κουβαρά;

Στό κατάστιχο τοῦ 1564 ὑπῆρχαν καί 58 νοικοκυριά μουσουλμάνων (τά 8 χηρῶν) καί στό κατάστιχο τοῦ 1579, 53 νοικοκυριά μουσουλμάνων καί 34 Ἑβραίων.

Ὅπως παρατηρεῖ ἡ κ. Delilbaşı, στό κατάστιχο τοῦ 1564 ὑπάρχουν 36 συννοικίες χριστιανῶν, ἐνῶ σ' ἐκεῖνο τοῦ 1579, 31, εἶναι ἄγνωστο, ὅμως καθῶς ἀναφέρει, ἂν αὐτές βροῖσκονται μέσα ἢ ἔξω ἀπό τό κάστρο. Οἱ συννοικίες ὀνοματίζονται κυρίως ἀπό τίς ἐκκλησίες, ὅπως συνήθως συμβαίνει καί ἄλλοῦ. Ἀπό τό δεύτερο κατάστιχο λείπουν οἱ συννοικίες Aya Yerire, Σωτήρος, Ἀγ. Γιώργη μικροῦ, Ἀγ. Παρασκευῆς μικρῆς, Ἀγ. Ἀθανασίου καί Θεοτόκου, ἐνῶ προστίθεται μία, ἡ Urmin⁹. Ὑπολογίζει, πολλαπλασιάζοντας κάθε νοικοκυριό ἐπὶ 5 ἄτομα, ὅτι, τό 1564, τά Γιάννενα εἶχαν 6.111 χριστιανούς καί 258 μουσουλμάνους καί, τό 1579, 4.115 χριστιανούς, 265 μουσουλμάνους καί 170 Ἑβραίους. Ἡ ἴδια ἐρευνήτρια παρατηρεῖ ὅτι ἡ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ μπορεῖ νά ἐπῆλθε λόγω ἀσθενειῶν, πυρκαϊᾶς, μετακίνησης πληθυσμῶν ἢ λόγω ἐλλειπῶν στοιχείων, ἀλλά συγχρόνως μνημονεύει καί τήν ἄποψη τοῦ Ἀραβαντινοῦ ὅτι τό 1580, ἐξ αἰτίας τῶν πολέμων τῶν Ὀθωμανῶν μέ χριστιανικές δυνάμεις καί τούς Πέρσες καί τίς μεγάλες ἀπώλειες, ἐγινε παιδομάζωμα, πρὸς ἀναπλήρωση. Τοῦτο ἐνδυναμώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι μετὰ τήν ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου τό 1571, οἱ Ὀθωμανοί μαζεῦουν παιδιά γιά τό στρατό καί τό στόλο τους, ἀπό τά Γιάννενα καί τήν Ἄρτα¹⁰. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, σημειώνει ἡ ἴδια ἐρευνήτρια, ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε πλειοψηφία χριστιανῶν, ἰδιαίτερα στίς περιοχές ποῦ κατακτήθηκαν μέ συμφωνία, ἀκολούθησε πολιτική ὑποχρεωτικῆς μετακίνησης πληθυσμῶν καί ἀποικισμοῦ¹¹.

Ἡ σημασία τῶν πληροφοριῶν τῶν δύο παραπάνω καταστίχων αὐξάνεται, ἂν τίς συγκρίνουμε μέ τόν κατάλογο ἐκκλησιῶν, μέσα κι ἔξω ἀπό τό κάστρο

9. M. Delilbaşı, ὁ.π., σ. 3, 7, ὅπου γίνεται σύγκριση μέ τούς μαχαλάδες ποῦ μνημονεύει ὁ Λαμπριδής, καθῶς καί τούς σημερινούς.

10. M. Delilbaşı, ὁ.π., σ. 7: «Onaltıncı yüzyılda Balkanlarda Osmanlı egemenliği altındaki kentlerde nüfusun artmış olduğu bilinen bir olgu ise de, Yanya kentinde 1564'den 1579 yılına kadar hane sayısında % 34 oranında bir azalma görülmektedir. Nüfus hesaplamasında hane, mücerred, bive sayılarının ayrı ayrı hesaplanmasının daha sağlıklı sonuçlar vereceği kanısındayız. Bununla beraber, şimdiye değin alınmış diğer sonuçlar ile karşılaştırmak için hanenin hesabında 5 katsayısını çarpan olarak aldık ve mücerredleri bu sayıya ekledik. Buna göre 1564 yılında kentte 6111 Hristiyan; 258 Müslüman olmak üzere, toplam 6369 nüfus bulunmaktadır.

1579 yılında ise, 4115 Hristiyan; 265 Müslüman; 170 neferlik Yahudi nüfus bulunmaktadır. Bu nüfus axalmasının salgın hastalık, yangın, göç ya da defterlerdeki eksik kayıttan kaynaklanmış olabileceğini düşünüyoruz.

Aravantinos'un "Chronographia tis İpirou" adlı eserindeki, III. Murad'ın 1580 yılında Hristiyanlara ve Perslere karşı savaşta çok kayıp verdiği için büyük sayıda devşirme toplamaya başladığı kaydı, 1571 İnebahtı Savaşı'ndan sonra Yanya'dan ordu ve donanma takviyesi için devşirme toplatılması, tayfa ve kürekci alınması Yanya, Narda (Arta) gibi kentlerde göç olayına ve nüfus azalmasına yol açmış olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir».

11. M. Delilbaşı, ὁ.π., σ. 8.

τῶν Ἰωαννίνων, πού δημοσίευσε ὁ Λεάνδρος Βρανούσης¹², ἀπό τόν «Κουβαρά», τήν τοπική χρονογραφία, πού περιλαμβάνει ἱστορικές ἀφηγήσεις γιά τήν παράδοση τῶν Ἰωαννίνων στούς Τούρκους καί χρονογραφικές ἀφηγήσεις, γιά διάφορα συμβάντα, πού ἀντλοῦνται ἀπό ἐνθυμήσεις σέ διάφορα βιβλία, ἀπό χειρόγραφα κ.λπ. Μετά ἀπό τά γραφόμενα γιά τό κίνημα τοῦ Διονυσίου τοῦ Σκυλοσόφου, σημειώνεται:

ὄσαις ἐκκλησίαις ἦτον εἰς τό κάστρον

ἐκκλησία ἁγία Τριάς, ἅγιος Βάρβαρος, ἡ Κυριώτισσα, ὁ ἅγιος Ἰωάννης, ἡ Ἐλεοῦσα, ὁ ἅγιος Σπυρίδων, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας, ὁ Σωτήρ, οἱ ἅγιοι Ἀνάργυροι, ἡ ἁγία Παρασκευή, ἡ Πάντων Βασίλισσα, ὁ ἅγιος Νικόλαος, ὁ ἅγιος Γεώργιος, ὁ ἅγιος Μηνᾶς, ὁ ἅγιος Ἀνδρέας, Μητροπολίτης ὁ Σωτήρ, ὁ ἅγιος Βάρβαρος, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος, ἡ Πηγαδιώτισσα, ὁ Παντοκράτωρ.

Μοναστήρια

ὁ ἅγιος Δημήτριος, οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι, ὁ ἅγιος Γεώργιος, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ὁ ἅγιος Δημήτριος, ὁ ἅγιος Λουκάς.

αἱ ἐκκλησίαι

ἡ Θεοτόκος, ἡ ἁγία Παρασκευή, ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Παναγία Ταρανή, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος, ἅγιος Ἀχίλλειος, ἅγιος Θεόδωρος, καί Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ ἅγιος Ἐλευθέριος, καί ὁ ἅγιος Συμεών σπηνεράτης.

Παρατηροῦμε ὅτι οἱ πρῶτες ἐκκλησίες (20 τόν ἀριθμός), τοποθετοῦνται ρητῶς μέσα στό κάστρο, ὅποτε οἱ δεύτερες (δέκα) πρέπει νά βρίσκονταν ἔξω ἀπ' αὐτό. Γιά τά μοναστήρια (ἔξι) δέν εἴμαστε βέβαιοι. Τό πιθανότερο εἶναι νά βρίσκονταν μέσα στό κάστρο, δέν ἀποκλείεται ὅμως νά βρίσκονταν ἔξω ἢ ἄλλα ἀπ' αὐτά μέσα καί ἄλλα ἔξω ἀπό τό κάστρο. Ὁ Βρανούσης ἀφαιρεῖ ὄσα ὀνόματα μνημονεύονται δυό φορές καί βρίσκει συνολικά 25 ναούς, ἀπό τοὺς ὁποίους 18 μέσα στό κάστρο, καί 5 μοναστήρια¹³. Ὁ Ἀραβαντινός, ὁ ὁποῖος εἶχε συμβουλευτεῖ ἐπίσης τόν Κουβαρά, ἀναγράφει, κι αὐτός, 18 ναούς μέσα στό κάστρο. Ἀφαιρεῖ τά διπλά ὀνόματα, στή θέση ὅμως τοῦ: «μητροπολίτης ὁ Σωτήρ», βάζει, τόν Ἀρχάγγελο Μιχαήλ, γνωστό πολιοῦχο τῶν Ἰωαννίνων. Ἀπό τίς ἐκτός κάστρου ἐκκλησίες, παραλείπει τήν Παναγία τήν Ταρανή, ἐνῶ στά μοναστήρια προσθέτει τόν Ἅγιο Κωνσταντῖνο¹⁴, πού καθὼς φαίνεται, βρῆκε σέ ἄλλη πηγή ἢ ἀντλήσε ἀπό τήν παράδοση. Ὁ Λαμπρίδης κάνει λόγο γιά 7 μονές (ἄρα ὑπολογίζει καί τόν Ἅγ. Κωνσταντῖνο) καί γιά 21 ἐκκλησίες μέσα στό κάστρο καί 10 ἔξω ἀπ' αὐτό, μνημονεύει, ὅμως, ὀνομαστικά, ὀρισμένες ἀπ'

12. Λ. Βρανούση, Ἱστορικά καί τοπογραφικά τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων, Ἀθήναι 1968, σ. 40.

13. Λ. Βρανούση, ὁ.π., σ. 41.

14. Π. Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1856, σ. 242-4.

αυτές¹⁵. Ὁ ἴδιος πιστεύει ὅτι οἱ μονές βρίσκονταν μέσα στό κάστρο, ἐνῶ ὁ Ἀραβαντινός τίς τοποθετεῖ ἔξω ἀπ' αὐτό.

Πόσοι εἶναι τελικά οἱ ναοί πού μνημονεύει ὁ Κουβαράς ὅτι βρίσκονταν ἐντός κάστρου; Λαμβάνοντας ὑπόψη τόν κατάλογο τῶν συνοικιῶν, ὅπως μνημονεύονται στά δύο τουρκικά κατάστιχα, παρατηροῦμε: α) Ὑπάρχουν ναοί μέ τό ἴδιο ὄνομα, πού στά κατάστιχα ξεχωρίζονται ὡς *μεγάλος* καί *μικρός*. Ἄρα δέν πρέπει νά ἀφαιρέσουμε κανένα διπλό ὄνομα ἀπό τόν κατάλογο τοῦ Κουβαρά, ὁ ὁποῖος ἐν πολλοῖς συμφωνεῖ μέ ἐκείνους τῶν δύο καταστίχων. Ἡ σημασία ἐπομένως τοῦ καταλόγου τοῦ Κουβαρά αὐξάνεται, γιατί ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι ἀξιόπιστος. β) Δέν ὑπάρχει ἐκκλησία *Μητροπολίτης ὁ Σωτήρ*, ἀλλά στό ὄνομα αὐτό πρέπει νά ἀναγνωρίσουμε δύο ἐκκλησίες· τή μητρόπολη, πού μνημονεύεται στά δύο κατάστιχα (ὡς *Mitropoli*), καθώς καί μία ἀκόμη ἐκκλησία, τοῦ Σωτήρος. Εἶναι προφανές ὅτι στό σημεῖο αὐτό ἐγινε λάθος ἀπό ἀντιγραφέα, πράγμα πού δείχνει ὅτι ὁ συντάκτης τοῦ καταλόγου ἀντλήσε ἀπό γραπτή πηγή. γ) Ἀφοῦ ὁ Παντοκράτορας μνημονεύεται στόν κατάλογο τοῦ Κουβαρά, πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι μητρόπολη ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι καί μετά τό 1430 ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ (Ταξιάρχης)¹⁶, ἐπειδή δέ μνημονεύεται στόν ἴδιο κατάλογο (ὁ Ἀραβαντινός τόν πρόσθεσε μόνος του, ἀφοῦ γινώριζε ὅτι ὑπῆρχε). Μποροῦμε, λοιπόν, τελικά, νά δεχτοῦμε ὅτι οἱ ἐντός τοῦ κάστρου ναοί πρίν ἀπό τό 1611, πού μνημονεύει ὁ Κουβαράς, ἦταν 21, ὅσους δηλαδή μνημονεύει καί ὁ Λαμπρίδης, πού δέν ἀποκλείεται νά τοῦς μέτρησε κατ' αὐτόν τόν τρόπο (δέν ἀποδεικνύεται, γιατί δέν μπαίνει στόν κόπο νά τοῦς μνημονεύσει ὅλους). Στίς δέκα ἐκτός κάστρου ἐκκλησίες δέν περιλαμβάνονται οἱ ἐκτός πόλεως (π.χ. Περίβλεπτος).

Ἐρχόμενοι στά δύο τουρκικά κατάστιχα διαπιστώνουμε ὅτι περιέχουν, ὡς ὀνόματα συνοικιῶν, τοῦς περισσότερους ναοῦς πού μνημονεύονται στόν Κουβαρά ὡς ναοί εὐρισκόμενοι μέσα στό κάστρο τῶν Ἰωαννίνων, πρίν γκρεμιστοῦν ἀπό τοῦς Τούρκους, μετά τήν ἐπανάσταση τοῦ Διονυσίου Σκυλοσόφου. (Ὁ συγγρ. τοῦ καταλόγου ἀναφέρει ὅτι οἱ Τούρκοι γκρέμισαν ὅλες τίς μνημονεύόμενες ἀπ' αὐτόν ἐκκλησίες, εἶναι ἀγνωστο ὅμως, ἂν συμπεριλαμβάνονται σ' αὐτές καί οἱ ἐκτός κάστρου). Ἐχοντας ὑπόψη τό πρῶτο κατάστιχο, ὅπου σημειώνονται, ὡς συνοικίες, καί οἱ περισσότερες ἐκκλησίες, σέ σύγκριση μέ τόν κατάλογο τοῦ Κουβαρά, μποροῦμε νά ποῦμε μέ βεβαιότητα ὅτι μέσα στό κάστρο ὑπῆρχαν οἱ συνοικίες-ἐκκλησίες: 1) Ἀγ. Βαρβάρα (Βάρβαρος;) μεγάλη, 2) Ἀγ. Βαρβάρα (Βάρβαρος;) μικρή, 3) Ἀγ. Ἀνάργυροι, 4) Μητρόπολη (Ταξιάρχης), 5) Κυριώτισσα, 6) Bigadovitce (Πηγαδιώτισσα), 7) Ἐνας ἀπό τοῦς δύο

15. Γ. Λαμπρίδου, *Ἡπειρωτικά μελετήματα*, τεύχ. Α', Περιγραφή τῆς πόλεως Ἰωαννίνων, ἐν Ἀθήναις 1887, σ. 25, 42.

16. Γιά τό πρόβλημα αὐτό, βλ. Μ. Κορδῶση, *Τά βυζαντινά Γιάννενα*, Ἀθήνα 2003, σ. 105 κ.έ.

Ἀγ. Γεώργιους, 8) Ἀγ. Ἀντρέας μικρός, 9) Σωτήρας, 10) Ἀγ. Ἀνδρέας μέγας, 11) Ἀγ. Νικόλαος¹⁷, 12) Μιά ἀπό τίς δύο Ἀγ. Παρασκευές.

Ἀπό τίς ὑπόλοιπες συνοικίες, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι μνημονεύονται στό Κατάστιχο τοῦ 1564 σχεδόν ὅλες ὁσες ὀνοματίζονται ἀπό ἐκκλησίες, πού σύμφωνα μέ τόν κατάλογο τοῦ Κουβαρά ἀνήκουν σέ μοναστήρια. Ὅπως ἤδη μνημονεύσαμε, δέν εἴμαστε βέβαιοι, ἂν τὰ μοναστήρια αὐτά βρισκόνταν μέσα ἢ ἔξω ἀπό τό κάστρο κι ἔτσι ἀναφέρουμε τίς ἀντίστοιχες συνοικίες πού συναντῶνται στό παραπάνω κατάστιχο ξεχωριστά: 1) Μοναστήρι (μεγάλο καί μικρό - μιά συνοικία, μέ δύο ὁμως ἐκκλησίες· πολύ πιθανό σέ προηγούμενη περίοδο νά ἀποτελοῦσαν δύο ξεχωριστές συνοικίες, πού συγχωνεύθηκαν), 2) Ἀγ. Ἀπόστολοι, 3) ὁ ἓνας ἀπό τούς δύο Ἀγιώργηδες, 3) Θεολόγος, 4) Αἰκωσέ (ὅπως εἶδαμε, μάλλον ὁ Ἀγ. Λουκάς), 5) Ἀγ. Δημήτρης. Σ' αὐτές πρέπει νά προσθέσουμε καί: 6) τόν Ἀγ. Κωνσταντῖνο, πού μνημονεύεται ἀπό τόν Ἀραβαντινό, μόνο. Εἶναι, τέλος, ἄγνωστο, ἂν ἡ ἀναγραφόμενη μικρή συνοικία τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου βρισκόταν μέσα ἢ ἔξω (στόν Κουβαρά μνημονεύεται ἐκκλησία καί ἐντός καί ἐκτός κάστρου). Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τήν Ἀγ. Υγιή (Εἰρήνη;) πού δέν ἀναγράφεται στόν Κουβαρά. Φαίνεται ὅτι ἐκτός κάστρου βρισκόταν ἡ συνοικία Ἀγ. Βασίλειος, ἂν τήν ταυτίσουμε μέ τόν Ἀγ. Ἀχιλῆιο τοῦ Κουβαρά, ἡ μιά ἀπό τίς δύο συνοικίες μέ τό ὄνομα Ἀγ. Παρασκευή, οἱ συνοικίες Ἀγ. Θεόδωρος καί Θεοτόκος, καί πιθανότατα οἱ 11 ἢ 12 συνοικίες πού δέ φέρουν ὀνόματα ναῶν, ἀφοῦ μάλιστα τὰ περισσότερα ἀπό αὐτά φαίνονται ὀνόματα τουρκικά.

Ὑστερα ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω, μπορούμε νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ συνοικίες τῶν χριστιανῶν μέσα στό κάστρο ἦταν σχεδόν ἴσες, ὡς πρός τόν ἀριθμό, μέ τίς συνοικίες ἐκτός κάστρου καί ὁ πληθυσμός μοιραζόταν (ἢ οἱ ἐκτός τειχῶν ἦταν λίγο περισσότεροι, ἀφοῦ 4 ἀπό τίς συνοικίες πού πρέπει νά βρισκόνταν ἔξω ἦταν οἱ μεγαλύτερες). Τελείως διαφορετικά ἦταν 100 χρόνια ἀργότερα, ὅταν ὁ Ἐβλιγιά Τσελεμπή βρῖσκει 800 σπίτια μέσ τό κάστρο καί 4.000 ἔξω (στό βαρόσι)¹⁸.

Στό δεύτερο κατάστιχο, τοῦ ἔτους 1579, ὁ χριστιανικός (ἐλληνικός) πληθυσμός μειώνεται περίπου κατά 38%, σέ σχέση μέ τό πρῶτο. Λεῖπουν, ἐξάλλου, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, παραπάνω, 6 συνοικίες, ἐνῶ ἐμφανίζεται μόνο μιά νέα, πού πρέπει νά βρισκόταν ἔξω. Ἐτσι ἀπό 36, οἱ συνοικίες γίνονται 31. Λόγω μείωσης τοῦ πληθυσμοῦ, πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι κατά τό χρονικό διάστημα 1564-1579 συγχωνεύονται ἔξι κοντινοί μαχαλάδες. Οἱ ἐκκλησίες τῶν ἐξαφανισμένων συνοικιῶν, πού τούς εἶχαν δώσει τὰ ὀνόματα, κανονικά πρέπει νά ἐξακολου-

17. Ὁ Ἀραβαντινός, δ.π., σ. 242, ὅταν κάνει λόγο γιά τίς ἐκκλησίες, προσθεῖται: «τοῦ Στρατιγόπουλου». Εἶναι ἄγνωστο ἂν ἡ πληροφορία αὕτη ὀφείλεται σέ κάποιο γραπτό σημεῖωμα, ἢ στήν προφορική παράδοση.

18. Μ. Κοκολάκη, Ὁ Ἐβλιγιά Τσελεμπή στά Ἰωάννινα: «Σκουφάς», Η', τεῦχ. 74-75 (1991) 325, 328.

θοῦσαν νά ὑπάρχουν, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι οἱ ναοί γκρεμίστηκαν ἀπό τοὺς Τούρκους μετὰ τὸ 1611. Ὅμως, πῶς ἐξηγεῖται ὅτι τὸ Μοναστήρι μεγάλο καὶ μικρό ἀποτελοῦν μιὰ συννοικία στὸ Κατάστιχο τοῦ 1564, ἐνῶ στὸ δεύτερο Κατάστιχο (τοῦ 1571) μνημονεύεται ἡ συννοικία μόνο ὡς Μοναστήρι μεγάλο; Μήπως τὰ μισὰ περίπου νοικοκυριά τῆς συννοικίας αὐτῆς ποὺ χάθηκαν βρίσκονταν κυρίως κοντὰ στὸ μικρὸ μοναστήρι, ἢ μήπως οἱ Τούρκοι γκρέμισαν τὴν ἐκκλησία; Πιθανότερο εἶναι νά συμβαίνει τὸ πρῶτο ἢ νά ἀναφέρεται στὸ Β΄ Κατάστιχο κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, λόγῳ συντομίας. Πάντως, ἐκεῖνο ποὺ πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο εἶναι ὅτι μέσα στὸ κάστρο πρέπει νά ὑπῆρχαν πιά χώροι κενοὶ ἀπὸ στίτια. Ἡ καθηγ. Delilbaşı παρατηρεῖ ὅτι ὁ 16ος αἰώνας εἶναι περίοδος αὐξήσης τοῦ πληθυσμοῦ τῶν πόλεων, σὲ ἀντίθεση μὲ ὅ,τι παρατηρεῖται στὰ Γιάννενα καὶ στὴν Ἄρτα^{18α}. Εἶδαμε παραπάνω τοὺς λόγους στοὺς ὁποίους ἀποδίδει τὴν κατὰστασα αὐτὴ ἡ ἴδια ἐρευνήτρια. Γενικά, μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι μετὰ τὴ ναυμαχία τῆς Ναυπάκτου, τὸ 1571, ἐπικρατοῦσε ἀναταραχὴ στὴ Δυτικὴ Ἑλλάδα, ποὺ ἐπέτειναν οἱ βενετικές ἐπιδρομές στὴν Ἡπειρο καὶ οἱ ἐξεγέρσεις στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο^{18β}. Παρὰ τὰ προνόμια ποὺ εἶχαν δοθεῖ στὰ Γιάννενα, φαίνεται ὅτι τοῦτα δὲν τηροῦνταν ἀπόλυτα. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ κλίμα πρέπει νά ἐνταχθεῖ τὸ ἐπεισόδιο τοῦ ἔτους 1596/7, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μουσταφά Τζαούσης «πῆρε» τὴ μητρόπολη τῶν Ἰωαννίνων καὶ ὕψωσε μιναρέ, ποὺ ὅμως γκρεμίστηκε, «διὰ πρεσβειῶν τῶν παμμεγίστων Ταξιαρχῶν»¹⁹. Φαίνεται πῶς μετὰ ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονός, ὁ ναὸς ἐπανῆλθε σὲ χριστιανικά χέρια, μετὰ τὴν ἐπανάσταση ὅμως τοῦ Διονουσίου μετεβλήθη σὲ τζαμί, ὡς ὅτου τὸν γκρέμισαν τελείως, τὸ 1770²⁰. Ἡ κατάσταση, λοιπόν, στὰ Γιάννενα φαίνεται πῶς δὲν ἦταν τόσο καλὴ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1611, παρὰ τὰ περὶ ἀντιθέτου ἀναφερόμενα^{20α} καὶ ἀναρωτιόμαστε μήπως καὶ τὸ ἄσχημο αὐτὸ κλίμα συνέβαλε στὴν ἐκδήλωση τῆς ἐξεγέρσης. Πρέπει, ἐπομένως, νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι μετὰ τὸ 1571 οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι ἄρχισαν νά ἐγκαταλείπουν τὰ Γιάννενα, ἴσως καταφεύγοντας στοὺς γύρω οἰκισμοὺς καὶ μάλιστα στοὺς πιὸ ὀρεινοὺς, οἱ ὁποῖοι, βάσει τῶν δύο καταστίχων, γίνεται φανερό ὅτι μεγαλώνουν ἀπτόμα²¹. Ἡ φυγὴ αὐτὴ, λογικά, πρέπει νά συνεχίστηκε καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1611, ἄγνωστο ὡς πότε. Ὁφείλουμε νά σημειώσου-

18α. Μ. Delilbaşı, ὁ.π., σ. 7.

18β. Ἱ. Κουρμαντζή, Ἐπὶ τῇ βυζαντινῇ στήν ὀθωμανικὴ πόλιν (15ος-18ος αἰ.): Ἡπειρωτ. Ἔσθια 34 (1985) 493.

19. Λ. Βρανούση, ὁ.π., σ. 35. Ἐξάλλου, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1584 οἱ Ἀγαρηνοὶ μετέτρεψαν τὸ ναὸ τῆς ἐκτὸς κάστρου ἁγ. Παρασκευῆς σὲ «ναματζάχη» (Βρανούση, σ. 45).

20. Λ. Βρανούση, ὁ.π., σ. 56.

20α. Χρονικὸ Ἰωαννίνων, ἐκδ. Βόννης, σ. 247: «Οἱ τῆς Ἡπείρου Χριστιανοί... οὔτε τὴν πολιτικὴν τῶν δυνάμιν ἔχασαν, ὅτι ὅλη ἡ ἐξουσία ἦταν αὐτῶν».

21. Μ. Delilbaşı, ὁ.π., σ. 9, ὅπου ὁ πληθυσμὸς τῆς Σαντοβίτσας (Μάρμαρα) ὑπερδιπλασιάζεται καὶ τῆς Koselyani (Αἰτόπετρας) σχεδὸν τριπλασιάζεται. Ἀντίθετα οἱ πεδινοὶ οἰκισμοὶ χάνουν τὸν πληθυσμὸ τους, π.χ. Κοσμιρά, Ραχοβίτσα (Λευκοθέα). Πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι καὶ στὴν Ἄρτα

με, πάντως, ότι ως τό 1579, η πληθυσμιακή υπεροχή των χριστιανών σ' ολόκληρη την πόλη δέν απειλήθηκε. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός άρχισε νά αϋξάνεται μετά τό 1611 καί ιδιαίτερα μετά τό 1635, όταν άποφασίσθηκε ότι μή μουσουλμάνοι δέν μπορούσαν νά εΐναι φεουδάρχες, πράγμα πού άνάγκασε εκατοντάδες οϊκογένειες Γιαννιωτών νά αλλάξουν πίστη^{21α}.

Στό κατάστιχο τοϋ 1579 καταγράφεται καί μία έβραϊκή παρουσία από 34 άτομα. Άν ληφθεί υπόψη ότι υπήρχαν Έβραίοι στά Γιάννενα από τή βυζαντινή εποχή²², προκαλεί έκπληξη η άπουσία τους στό κατάστιχο τοϋ 1564. Τί συνέβη; Δέ μνημονεύονται στό κατάστιχο τοϋ 1564 η μήπως είχαν άπομακρυνθεί καί ύστερα, στό χρονικό διάστημα μεταξύ 1564 καί 1579, τούς έπετράπη νά επανέλθουν στά Γιάννενα; Άν συνέβαινε τό δεύτερο, μήπως τοϋτο άποτελεί ένδειξη τοϋ άσχημου κλίματος γιά τούς χριστιανούς, άφοϋ μάλιστα, σύμφωνα μέ τό Χρονικό, κατά τήν επανάσταση τοϋ Διονυσίου Σκυλοσόφου οί Έβραίοι έδειξαν τά άρνητικά τους αίσθήματα πρós αϋτούς, συμπράττοντας μέ τούς Τούρκους, «διά χάριν πρós τούς κρατούντας καί διά τό πρós ήμās (δηλ. χριστιανούς) άσπονδον μίσος των»;²³

Σέ ποίο σημείο τής έξω πόλης βρίσκονταν οί έκτός κάστρου χριστιανικές συνοικίες; Άπ' όλες τīs έκτός κάστρου συνοικίες (Krada η Kralisa, Pankin η Pankit, Τσιγαρά, Hamam-Λουτρό, Karagul, Golemi, μία από τīs δύο μέ τό όνομα Άγ. Παρασκευή, Modoryani, Κοκκινόχωμα, Kalofak, Güherger η Fohurger, Θεοτόκο, Alekdiki η Elkedeki καί πιθανότατα τόν Άγιο Άθανάσιο), συνολικά 14 η 15, γνωρίζουμε μόνο τīs συνοικίες Τσιγαρά (τή μόνη βέβαιη), πού μνημονεύεται από τόν Άραβαντινό²⁴ καί Λαμπρίδη²⁵, Hamam, πού πρέπει νά ταυτί-

παρατηρείται μείωση τοϋ πληθυσμοϋ αλλά σέ πολύ μικρότερο ποσοστό (σέ ολόκληρο τόν πληθυσμό 12%, ένω στά Γιάννενα 34%. Βλ. Μ. Delilbaşı, σ. 7, σημ. 17). Έπί πλέον, διαπιστώνουμε ότι από τīs συνοικίες εκείνες στά Γιάννενα πού κράτησαν η αϋξήσαν τόν πληθυσμό τους, οί περισσότερες σχετίζονται μέ μοναστήρια. Υπήρξε λοιπόν, φαίνεται, καί μία «έσωτερική» μετανάστευση πρós ασφαλέστερες (:) συνοικίες, πού εΐναι πιθανότερο νά βρίσκονταν έκτός κάστρου. Άν ληφθεί υπόψη ότι καί η νέα συνοικία Urmin πρέπει νά βρισκόταν έκτός κάστρου, ίσως επιβάλλεται νά συμπεράνουμε ότι ό ρυθμός τής έξόδου τών κατοίκων πρós συνοικίες έξω από τά τείχη άρχισε νά επιταχύνεται.

21α. Π. Άραβαντινοϋ, δ.π., σ. 242. Ί. Κουρμαντζή, δ.π., σ. 439. Μ. Delilbaşı, δ.π., σ. 8: «1564 tarihli defterde nüfusun % 95.94'ünü Hristiyanlar, % 4.05'ini Müslümanlar; 1579'da % 90.43'ünü Hristiyanlar, % 5.82'sini Müslümanlar, % 3.75'ini de Musevilerin oluşturmasi XVI, yüzyılda bu politikayı açık bir şekilde sergilemektedir».

22. Μ. Κορδώση, δ.π., σ. 149, 156, 163, 248, 250, 276

23. Χρονικό Ίωαννίνων, δ.π., σ. 250-51.

24. Π. Άραβαντινοϋ, δ.π., σ. 241, σημ. 16. Μνημονεύονται οί συνοικίες, Έβραϊκή, Λιθαρίτζα, Λειβαδιώτης, Άγ. Νικόλαος, Σαράβα, Μητρόπολις, Τσιγαρά, Πληνθοκοπέιον, Πλάτανος, Λιάμ Μετζήτι, Άρχιμανδρείον, Σαράγι, Ζεβαδία, Καραβατιά, Δεδερούτζι, Λούτζα Μικρά, Λούτζα Μεγάλη, Καινούργιος Μαχαλάς καί Καλούτζεσημ.

25. Ί. Λαμπρίδου, δ.π., σ. 18-19. Εΐκοσι δύο συνοικίες, από τīs όποίες δύο στό κάστρο (Άσλάν πασα, Τζελαλή πασα), Λακκώματα η Γενί μαχαλάς (όπου οί ύποσυννοικίες Άηδών, Κάτω η Πέρα

ζεται μέ τό Λουτρό, στόν Ἅγιο Νικόλαο²⁶, Ἁγία Παρασκευή, στό Ναμάς Γιάχ²⁷, ἴσως τοῦ Θεολόγου (στοῦ Μπαχράμ πασᾶ)²⁸, ἄν τό ἀναφερόμενο μοναστήρι βρισκόταν ἐκτός κάστρου, καί Ἅγιο Ἀθανάσιο (σημ. μητρόπολη), ἄν καί αὐτός βρισκόταν ἔξω, βάσει τῶν ὁποίων, ἄν μπορούμε νά κρίνουμε, θά λέγαμε ὅτι εἶχαν ἤδη ἀπό τότε σχηματιστεῖ οἱ πυρῆνες τῶν χριστιανικῶν (ἐλληνικῶν) συνοικιῶν πού συναντοῦμε ἀργότερα (βλ. πίνακα), ἐκτός ἀπό τίς πιό ἀπομακρυσμένες (π.χ. Ἀρχιμανδρεῖο, Λακκώματα). Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι μετὰ τό τέλος τῶν 20 πρώτων γειτονιῶν πού φέρουν ὅλες ὀνόματα εκκλησιῶν, οἱ πέντε συνοικίες πού ἀκολουθοῦν καί φέρουν λαϊκά ὀνόματα ἔχουν ἡ κάθε μιὰ πολλά σπίτια (καί οἱ πέντε μαζί περισσότερο ἀπό τό 1/3 τῶν σπιτιῶν τῆς πόλης), εἶναι λογικό νά ὑποθέσουμε ὅτι οἱ συνοικίες αὐτές βρίσκονταν κοντά στό κάστρο καί σέ καλό μέρος (ἴσως μεταξύ τῆς γνωστῆς σήμερα θέσης τοῦ «Τσιγαρά» καί τοῦ κάστρου), ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες γειτονίες μέ τά λίγα σπίτια βρίσκονταν μακρύτερα ἢ σέ λιγότερη εὐνοημένη θέση (χαμηλά). Στήν περιοχὴ μεταξὺ Τσιγαρά καί κάστρου βρισκόταν καί κατά τόν 19ο αἰῶνα τό συμπαγέστερο τμήμα τῶν χριστιανικῶν συνοικιῶν.

Σχετικά μέ τόν τουρκικό μαχαλά, δέ γνωρίζουμε πού ἀκριβῶς βρισκόταν. Πάντως, ἐκφράζουμε τίς ἀμφιβολίες μας γιά τό Τουρκοπάλουνκο, ἀφοῦ ἐκεῖ βρισκόταν ἡ χριστιανική συνοικία Λουτρό (ἄν καί δέν ἀποκλείεται οἱ δύο συνοικίες νά βρίσκονταν κοντά-κοντά). Ἄν ἡ παράδοση πού ἀναφέρει ὁ Ἀραβαντινός, ὅτι κατά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1611 τό τουρκικό διοικητήριο βρισκόταν στήν Καλούτσιανη (Καλούτζεσμη - Κανλί Τσεσμέ), εἶναι σωστή²⁹, μπορούμε νά

Λούτσα, Ὅσμάν Τσιαούση), Ἄνω Λούτσα ἢ Ἰσοῦφ Ἀγᾶ (ὅπου οἱ ὑποσυνοικίες Ζευγάρια, Ναμάς, Γιάχ, Ἐμίρ Μείντάν ἢ Σιάδ), Σιέμ Σιέ Ντίν, Δεδέ Ρούτς (ὅπου ἡ ὑποσυνοικία Ἀρχιμανδρεῖον), Ζεβαυγιέ (ὅπου οἱ ὑποσυνοικίες Καραβατιά, Τσιεγκέλια, Γάλατα Κούμπλου), Κανλί Τσεσμέ (ὑποσυνοικίες Κάτς Κάρ Μπέν, Διακονοβίτσα), Πλινθοκοπεῖον ἢ Τσεκούρ (ὅπου κατοικοῦσαν οἱ ἄρχοντες χριστιανοί, πρὶν ἀπὸ τόν Ἀλῆ πασᾶ), Μεχμέτ Ἀγᾶ, Ἰμπραῖμ πασᾶ, Μπαχράμ πασᾶ (ὑποσυνοικίες Σαράγι μαχαλέ, Πλάτανος, ἅγιο Νικόλαος κ.τ.λ. Στήν πρώτη ζοῦσαν ἐπὶ Ἀλῆ οἱ πρόκριτοι χριστιανοί), Καμάρες, Τσιγαρά ἢ Ὁμέρ Μπέν, Μητροπόλεως, Τσουκαλά, Σαράβα ἢ Λεύκα, Λειβαδιώτου, Βακούφιον. Ἐνα περ. αἰῶνα πρὶν, ὁ Ἐβλιγιά Τσελεπῆ ἀναφέρει τέσσερις συνοικίες μέσ τό κάστρο, ὀνοματίζοντας τίς τρεῖς (Κάτω μαχαλάς, Μεσαῖος μαχαλάς, Μαχαλάς τοῦ πασᾶ) καί 18 στήν πόλη (βαρόσι), ὀνοματίζοντας ἔντεκα (Σεραί, Ναμαζγκιάχ, Λούτσα, Σεμσεντίν, Λιθαρίτσια, στό κέντρο τῆς πόλης, Γουρουνμαχαλάς, Πλινθοκοπεῖο, Τουρκοπάλουνκο, Κανλή Τσεσμέ, Σκοπιά, Ράχη (Μ. Κοκολάχη, δ.π., σ. 324, 328, 330, 334). Βλ. καί Ἱ. Κουρμαντζή, δ.π., σ. 492, Ε. Δημητριάδη, Γιάννενα: Ἀπὸ τήν «πόλη-παζάρι» στήν «πόλη-πρακτορεῖο». Ἱστορική, χωρολογική-πολεολογική-κτιριολογική μελέτη, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 133. Γ. Κανετάκη, Τό κάστρο: Συμβολή στήν πολεοδομική ἱστορία τῶν Ἰωαννίνων, ἔκδ. Τεχν. Ἐπιμέλ. Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1994, σ. 91 κ.ε.

26. Βλ. Π. Ἀραβαντινοῦ, δ.π., σ. 244. Ἱ. Λαμπρίδη, δ.π., σ. 22.

27. Ἱ. Λαμπρίδη, δ.π., σ. 75.

28. Ἱ. Λαμπρίδη, δ.π., σ. 77.

29. Π. Ἀραβαντινοῦ, δ.π., σ. 242. Γιά τήν πολεοδομία τῆς νεότερης πόλης καί τά τζαμά της, ἐκτός ἀπὸ τό: Ε. Δημητριάδη, Γιάννενα, δ.π., βλ. καί Γ. Σμύρη, Τά μουσουλμανικά τεμένη τῶν Ἰωαννίνων καί ἡ πολεοδομία τῆς μουσουλμανικῆς πόλης: Ἡπειρ. Χρον. 34 (2000) 14 κ.ε.

Σ.Ν. Ασωνίτη, *Ανθηγαυική Κέρκυρα (13ος-14ος αιώνας)* (Κέρκυρα, Εκδόσεις Απόστροφος, 1999)

Το βιβλίο του Σ.Ν. Ασωνίτη αποτελεί ανασύνθεση της τοπογραφίας, της πολιτικής ιστορίας, της κοινωνίας, της οικονομίας, των θεσμών και πολλών άλλων πτυχών της Κέρκυρας επί Ανδεγαβικής κυριαρχίας. Ήδη από την Εισαγωγή, με την παράθεση χωρίου από τη *Μεσόγειο* του Fernand Braudel και με την ένταξη της μελέτης του στην υπηρεσία της μακράς διάρκειας, ο Συγγραφέας τοποθετεί το έργο του στην παράδοση της Σχολής των *Annales*.

Το κύριο τμήμα της μελέτης αυτής χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος (σελ. 35-58) περιγράφονται οι πηγές και ο χώρος. Οι περισσότερες πηγές είναι αρχειακού μάλλον παρά αφηγηματικού χαρακτήρα. Σε ό,τι αφορά την περιγραφή του χώρου, υπογραμμίζεται η σημασία της γεωγραφικής θέσης της Κέρκυρας στη νότια είσοδο της Αδριατικής. Ακολουθεί περιγραφή της τοπογραφίας του αστικού χώρου, της υπαίθρου και του οδικού δικτύου.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου παρουσιάζεται με μεγάλη σαφήνεια και διαύγεια η πολιτική ιστορία του νησιού (σελ. 59-128). Η στρατηγική σημασία της Κέρκυρας έγινε προφανής για τους ηγεμόνες της Δύσης από το 12ο αιώνα, στα πλαίσια της ανατολικής πολιτικής των Νορμανδών της Νότιας Ιταλίας και του κινήματος των Σταυροφοριών. Μετά την κατάλυση του Βυζαντινού κράτους από τις δυνάμεις της Δ' Σταυροφορίας, η Κέρκυρα περιήλθε στη Βενετία για σύντομο διάστημα και στο Κράτος της Ηπείρου στη συνέχεια. Το 1258 το νησί, μαζί με τμήμα της απέναντι Ηπειρωτικής ακτής, πέρασε στην κυριαρχία του Μανφρέδου, βασιλιά της Σικελίας και γιού του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' των Stauffer. Το 1266 ο Κάρολος του Ανζού, ο ηγεμόνας στον οποίο ο πάπας είχε αναθέσει την εξόντωση του τελευταίου εκπροσώπου της δυναστείας των Stauffer στη Νότια Ιταλία, έγινε κύριος του βασιλείου της Σικελίας. Ως το 1272 είχε γίνει κύριος και της Κέρκυρας και των Ηπειρωτικών κτήσεων του Μανφρέδου.

Επί Καρόλου Α' η Κέρκυρα λειτουργούσε ως προγεφύρωμα για την υποστήριξη της κατά της Κωνσταντινούπολης σχεδιαζόμενης επιχείρησης. Μετά το Σικελικό Εσπερινό, η δραστηριότητα των Ανδεγαβών εξαντλείται στην προσπάθεια για την ανάκτηση της Σικελίας και το ενδιαφέρον τους για τις ανατολικές τους κτήσεις περιορίζεται. Πολύ σημαντική συμβολή στην πραγμάτευση των γεγονότων αυτών αποτελεί η ανάδειξη από το Συγγραφέα της πειρατικής

δραστηριότητας στα νερά του Ιονίου και της νότιας Αδριατικής όχι μόνο των πλοιαρίων των Βυζαντινών, αλλά και του στόλου των Σικελών και Αραγωνίων στα πλαίσια του αγώνα για τον έλεγχο της Σικελίας. Αυτή η πειρατική δραστηριότητα οδήγησε σε αύξηση του ενδιαφέροντος της Βενετίας για την Κέρκυρα από τα τελευταία χρόνια του 13ου αιώνα, καθώς η ναυτική πόλη ενδιαφερόταν για απρόσκοπτη ναυσιπλοΐα στην Αδριατική.

Η σημασία της γεωγραφικής θέσης της Κέρκυρας έγινε εκ νέου προφανής περί τα μέσα του 14ου αιώνα. Τότε ο Λουδοβίκος της Ουγγαρίας, εκπρόσωπος του Ανδεγαβικού κλάδου που βασιλεύε στη χώρα αυτή από τις αρχές του 14ου αιώνα, εκδήλωσε επεκτατικές διαθέσεις τόσο προς τις Δαλματικές ακτές όσο και προς το ίδιο το βασίλειο της Νεάπολης. Η Δαλματική πολιτική του Λουδοβίκου ανησύχησε τη Βενετία, γεγονός που οδήγησε στην ανανέωση του Βενετικού ενδιαφέροντος για την Κέρκυρα. Έκτοτε και ως τα πρώτα έτη του 15ου αιώνα η Βενετία προσπάθησε επανειλημμένα και στο τέλος κατόρθωσε να θέσει το νησί υπό την κυριαρχία της.

Ωστόσο, είναι υπερβολή να θεωρηθεί ότι η παπική εκκλησία χειραγωγούσε επί μονίμου βάσεως τους Ανδεγαβούς. (σελ. 61, 65) Το Ανδεγαβικό βασίλειο της Σικελίας συνδεόταν με την παπική εκκλησία μέσω βασιλικής σχέσης υποτέλειας, αλλά πέραν του ότι αυτή συνέχιζε μια παράδοση που είχε τις απαρχές της στον 11ο αιώνα, όταν εγκαταστάθηκαν οι Νορμανδοί στη Νότια Ιταλία, οι Ανδεγαβοί εκμεταλλεύθηκαν προς όφελός τους τη στενή σχέση που τους συνέδεε με τη Ρώμη προκειμένου να εξασφαλίσουν ηγετική θέση στην πολιτική σκηνή της Ιταλίας και της Κεντρικής Μεσογείου, μια θέση που διατήρησαν ως τα μέσα του 14ου αιώνα, παρά το μεγάλο κόστος της απώλειας της Σικελίας το 1282. Οι τρεις πρώτοι εκπρόσωποι της δυναστείας όχι μόνο κατόρθωσαν συχνά να μην είναι υποχείρια του εκάστοτε πάπα, αλλά σε αρκετές περιπτώσεις μπόρεσαν να επηρεάσουν τη διαδικασία εκλογής, ώστε να ανέλθει στο ανώτατο αξίωμα της Δυτικής Εκκλησίας πρόσωπο της αρεσκείας τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η εκλογή, στις αρχές του 1281, του Μαρκίνου Δ', του πάπα που ευλόγησε τη συνθήκη του Orvieto και αφόρισε το Μιχαήλ Η'.¹

Επίσης, η παρουσίαση του πρώτου Ανδεγαβού βασιλιά της Νεάπολης ως «κόμητος της Προβηγκίας Καρόλου Ανδηγαυού» (σελ. 63) δεν είναι η πλέον δόκιμη, διότι η πατρογονική ηγεμονία του Καρόλου στη Γαλλία ήταν η κομητεία του Ανζού, από την οποία προήλθε και το όνομα της δυναστείας που ο Κάρολος ίδρυσε στη Νότια Ιταλία, ενώ την Προβηγκία την έλαβε ως προίκα από τη γυναίκα του Βεατρίκη.² Τέλος η συνθήκη των Figueras (σελ. 83, 85), ή,

1. E. Léonard, *Les Angevins de Naples* (Παρίσι, 1954), 130-31.

2. J. Dunbabin, *Charles I of Anjou. Power, kingship and state making in thirteenth-century Europe* (Λονδίνο – Νέα Υόρκη, 1998), 12-14.

πιο σωστά, της La Jonquera, υπογράφηκε το Δεκέμβριο του 1293 αλλά δεν εφαρμόστηκε ποτέ και δεν πρέπει να συγχέεται με αυτήν του Anagni, που ήταν εκείνη η οποία ανατράπηκε με την ανανέωση των εχθροπραξιών που οδήγησαν στην αιχμαλωσία του Φιλίππου του Τάραντα το 1299.³

Αντικείμενο πραγματέυσης του τρίτου μέρους αποτελεί η εσωτερική ιστορία του νησιού. Λεπτομερής και διαφωτιστική, βασισμένη σε πρωτογενείς πηγές, είναι η περιγραφή της διοίκησης και της γραφειοκρατίας στο πρώτο κεφάλαιο (σελ. 131-48). Γενικά η Ανδεγαβική διοίκηση της Κέρκυρας αποτελεί απλοποιημένη μικρογραφία της γραφειοκρατικής οργάνωσης του ίδιου του βασιλείου της Νεάπολης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο του τρίτου μέρους περιγράφεται η οικονομική ζωή της Κέρκυρας (σελ. 149-78). Κατ' αρχάς αποτυπώνονται τα κύρια αγροτικά προϊόντα: σιτηρά, η παραγωγή των οποίων δεν επαρκούσε για τις ανάγκες του πληθυσμού, κρασί και ελαιόλαδο, η παραγωγή των οποίων ήταν πλεονασματική. Ο συγγραφέας προτείνει ότι τα δυο τελευταία προϊόντα, χάρη στην υψηλή θερμοιδική τους αξία, συμπλήρωναν τη διατροφή των Κερκυραίων εν όψει της ελλειμματικής παραγωγής σιτηρών (σελ. 149-50, 152). Θα πρέπει, ωστόσο, να τονιστεί ότι στη Μεσαιωνική Ευρώπη τα σιτηρά αποτελούσαν την κατ' εξοχήν πηγή θερμοιδικής ενέργειας και μόνο σε μικρό βαθμό και με μικρό περιθώριο διακύμανσης συμπληρωνόταν η ανθρώπινη διατροφή από άλλα προϊόντα, όπως η μύρα, το κρασί, το κρέας, το λίπος κλπ. Γι' αυτό κατά το Μεσαίωνα τα σιτηρά χαρακτηρίζονται ως προϊόν σε ανελαστική ζήτηση, ενώ ο ίδιος χαρακτηρισμός δεν ισχύει για τα άλλα προϊόντα. Ο κατάλογος των φυτικών προϊόντων συμπληρώνεται με την παραγωγή ξυλείας και άλλων προϊόντων, όπως τα βελανίδια και το πρινοκόκκι (σελ. 156). Ο κατάλογος θα μπορούσε να ολοκληρωθεί με την παραγωγή λιναριού και κάνναβης, προϊόντα τα οποία αναφέρονται σε άλλα σημεία του βιβλίου (σελ. 171, 184), και τα οποία ήταν σημαντικά στη μεσαιωνική οικονομία για την ένδυση και για την κατασκευή σχοινιού και καραβόπανων· δεδομένης της ανάπτυξης της ναυπηγικής τέχνης στην Κέρκυρα, πρέπει να ήταν σημαντικά και εκεί. Τέλος, είναι πολύ ενδιαφέρουσα η επισήμανση ότι στην Κέρκυρα πολλοί από τους μύλους, ανεμόμυλους και υδρόμυλους ανήκαν σε φεουδάρχες (σελ. 150). Αυτό σημαίνει ότι οι αγρότες που θα ήθελαν να τους χρησιμοποιήσουν θα έπρεπε να πληρώνουν εισφορά στο φεουδάρχη· αντίθετα, στο Βυζάντιο, όπου οι μεγάλοι γαιοκτήμονες δεν είχαν ενδιαφέρον για τέτοιου είδους «φεουδαρχικές» δικαιοδοσίες, οι μύλοι

3. V. Salavert y Roca, 'El tratado de Anagni y la expansión mediterránea de la Corona de Aragón', *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, 5 (1952), 209-360· Léonard, Angevins, 180-86· A. Kiesewetter, *Die Anfänge der Regierung König Karls II. von Anjou (1278-1295)* (Χούσσιμ, 1999), 258-92.

ήταν συνήθως απλές κατασκευές και ανήκαν σε αγρότες.⁴ Σε ό,τι αφορά την κτηνοτροφία (σελ. 153-55), η δήλωση ότι κατά το Μεσαίωνα τα κτηνοτροφικά προϊόντα και ιδιαίτερα το κρέας δεν αποτελούσαν βασικό στοιχείο της διατροφής των λαϊκών στρωμάτων και ότι η κατανάλωσή του περιοριζόταν σε εξαιρετικές περιπτώσεις όπως οι θρησκευτικές γιορτές, είναι πολύ γενική. Στη διάρκεια του Μεσαίωνα η αναλογία κρέατος και γαλακτοκομικών προϊόντων στην ανθρώπινη διαίτα γνώρισε διακυμάνσεις. Η παραπάνω δήλωση του Συγγραφέα είναι γενικά αληθής κυρίως κατά τον κεντρικό Μεσαίωνα, όταν, υπό συνθήκες υπερπληθυσμού, η σιτοκαλλιέργεια κάλυπτε το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των αξιοποιήσιμων εκτάσεων και κατά συνέπεια η κτηνοτροφία αποτελούσε μικρό τομέα της οικονομίας· αλλά στον ύστερο Μεσαίωνα, όταν η ανοδική πορεία του πληθυσμού ανακόπηκε ως αποτέλεσμα της υπερθέρμανσης της οικονομίας, και στη συνέχεια ανατράπηκε ως αποτέλεσμα της εμφάνισης της πανώλους, η αναλογία σιτοκαλλιέργειας/κτηνοτροφίας άλλαξε ευνοϊκά για τη δεύτερη και τα προϊόντα της εμπλούτισαν σε μεγαλύτερο βαθμό τη διαίτα ακόμα και των πτωχότερων στρωμάτων της κοινωνίας, χωρίς βεβαίως να υποκαταστήσουν τα σιτηρά. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον αν μπορούσαμε να γνωρίζουμε τι συνέβη ως προς αυτές τις εξελίξεις στην Κέρκυρα. Δυστυχώς οι διαθέσιμες πληροφορίες προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από έγγραφα σχετικά με τη διαχείριση των βασιλικών μεγάλων εκμεταλλεύσεων και με τη συλλογή των φόρων και δεν επιτρέπουν την εξαγωγή συμπερασμάτων για τη θέση της κτηνοτροφίας στην οικονομία γενικότερα, αν και οι πληροφορίες για υπερπαραγωγή βοοειδών και τη διάθεσή τους στο εμπόριο αποτελεί ένδειξη για μια εικόνα ίσως θετικότερη από αυτήν που αφήνεται να εννοηθεί στο βιβλίο.

Σε ό,τι αφορά το αλάτι (σελ. 156-59), ο Συγγραφέας επισημαίνει ότι η Ανδεγαβική διοίκηση μονοπώλησε τη διάθεση του προϊόντος στην αγορά, αλλά η παραγωγή μπορούσε να βρίσκεται και στα χέρια ιδιωτών. Επίσης είναι ενδιαφέρον ότι και στην Κέρκυρα η *Curia* είχε εξασφαλίσει μεγάλο περιθώριο κέρδους από την πώληση του αλατιού. Για άλλη μια φορά η Κέρκυρα ακολουθεί τη βασική διαχειριστική τακτική που ίσχυε και στο ίδιο το βασίλειο της Νεάπολης, όπου κατά την Ανδεγαβική περίοδο ιδιώτες μπορούσαν να παράγουν αλάτι, αλλά παραγωγοί και έμποροι ήταν υποχρεωμένοι να πωλούν το προϊόν στις βασιλικές αποθήκες, σε τιμή που καθόριζε η κεντρική αρχή, τιμή που επέτρεπε μεγάλο κέρδος υπέρ του κράτους. Πολιτική ελέγχου του πολύτιμου προϊόντος ακολουθούσαν οι περισσότεροι κρατικοί οργανισμοί στη μεσαιωνική δύση.⁵ Μεγάλο ενδιαφέρον, τέλος, έχουν οι πληροφορίες για τη ναυπηγητική δραστηριότητα, καθώς και για την κατασκευή βελών στο νησί (σελ. 159-61).

4. A. Harvey, *Economic Expansion in the Byzantine Empire, 900-1200* (Καίμπριτζ, 1989), 133.

5. C. Manca, *Aspetti dell'espansione economica catalano-aragonesa nel mediterraneo occidentale*

Στο υποκεφάλαιο για το εμπόριο περιγράφεται η τακτική εμπορική επικοινωνία της Κέρκυρας με τα λιμάνια της Πελοποννησιακής, της Ηπειρωτικής, της Αλβανικής και της Δαλματικής ακτής, με αυτά της Απουλίας, αλλά πάνω από όλα με τη Βενετία (σελ. 161-66). Η παρουσία Βενετών εμπόρων στο νησί ήταν οργανωμένη, και οι εμπορικές σχέσεις με τη Βενετία και με άλλους Βενετικούς εμπορικούς σταθμούς συστηματικές. Η επιβίωση των πηγών ευνόησε τη διατήρηση των πληροφοριών για το Βενετικό εμπόριο στην Κέρκυρα, αλλά οι ενδείξεις για την εμπορική δραστηριότητα των ίδιων των Κερκυραίων είναι πραγματικά πολύτιμες. Ωστόσο, το κατά πόσον οι ίδιοι οι Ανδεγαβοί επέβαλαν τον γεωργικό προσανατολισμό της Κερκυραϊκής οικονομίας, με άλλα λόγια το κατά πόσον στο Μεσαίωνα η κεντρική εξουσία ήταν σε θέση να ασκήσει συνειδητή και αποτελεσματική οικονομική πολιτική, είναι ένα ζήτημα που απασχολεί και την Ιταλική ιστοριογραφία σε σχέση με την οικονομική πορεία της Νότιας Ιταλίας από τη Νορμανδική ως την Ισπανική περίοδο, και η απάντηση τα τελευταία χρόνια τείνει να είναι αρνητική.⁶ Εκείνο που θα έπρεπε, ίσως, να τονιστεί περισσότερο είναι ότι η πλεονασματική παραγωγή της Κέρκυρας σε κατεξοχήν εμπορεύσιμα προϊόντα όπως το ελαιόλαδο, το κρασί, το αλάτι και το πρινοκόκκι (εμπορεύσιμα διότι δεν αποτελούσαν σημαντικό, ή δεν αποτελούσαν καθόλου, συστατικό της ανθρώπινης διατροφής, άρα ήταν προϊόντα σε ελαστική ζήτηση που δεν ευνοούσαν την αυτάρκεια) ήταν ο σημαντικός παράγοντας που συνέδεσε το νησί με τα δρομολόγια του διεθνούς εμπορίου και το κατέστησε ελκυστικό εμπορικό σταθμό, ενώ διευκόλυνε την αναπλήρωση, με εισαγωγές, της ελλειμματικής παραγωγής σε ένα προϊόν πρώτης ανάγκης όπως τα σιτηρά. Με άλλα λόγια ήταν ακριβώς η ελλειμματική παραγωγή σιτηρών αυτή που ώθησε το νησί να εξέλθει από την αυτάρκεια και να ανοιχθεί στο εμπόριο. Για το αν οι κυρίαρχοι του νησιού υπαγόρευαν την παραγωγή των συγκεκριμένων προϊόντων, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψη και το κατά πόσον η μορφολογία του εδάφους επέτρεπε ή όχι επάρκεια σε σιτηρά.

Στο υποκεφάλαιο για το νόμισμα είναι πολύ ενδιαφέρουσες οι πληροφορίες για τη χρήση τριών νομισματικών συστημάτων, του Βυζαντινού, του Ανδεγαβικού και του Βενετικού, στο νησί (σελ. 166-68). Θα πρέπει να παρατηρηθεί, ωστόσο, ότι από τα Ανδεγαβικά νομίσματα που αναφέρονται στα έγγραφα τα σχετικά με την Κέρκυρα, η *uncia* και το *grano* ήταν λογιστικό χρήμα, ωστόσο το *tan* δεν ήταν λογιστική μονάδα, αλλά χρυσό νόμισμα που κυκλοφο-

le. *Il commercio internazionale del sale* (Μιλάνο, 1966): J.C. Hocquet, 'L'impôt du sel et l'état', in: *Le Roi, le Marchand et le Sel. Actes de la table ronde "L'impôt du sel en Europe XIIIe-XVIIe siècle"*, ed. J.C. Hocquet (Λίλλη, 1987): G. Yver, *Le commerce et les marchands dans l'Italie méridionale au XIIIe et au XIVe siècle* (Παρίσι, 1903), 30-32.

6. S.R. Epstein, *An island for itself. Economic development and social change in late medieval Sicily* (Καίμπριτζ, 1992), 95-96.

ρούσε στη Νότια Ιταλία και τη Σικελία ως το 1278. Το χρυσό και το αργυρό *carlino* εισήχθησαν το 1278. Το βάρος του χρυσού *carlino* ήταν το ίδιο με αυτό του φλωρεντινού *fiorino* και, αργότερα, του βενετικού *ducato*, ενώ και αυτό του αργυρού *carlino* παρακολουθούσε το Βενετικό *grosso*, προς διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών.⁷

Στο επόμενο κεφάλαιο ο Συγγραφέας εξετάζει το γαιοκτητικό σύστημα όπως αυτό εξελίχθηκε στον αιώνα της Ανδεγαβικής κυριαρχίας από τη θεσμική οπτική γωνία, που είναι και η μόνη που μπορεί να μελετηθεί μέσα από τις σωζόμενες πηγές (σελ. 179-208). Είναι πολύτιμη η παρατήρηση ότι οι Ανδεγαβοί σεβάσθηκαν τις τοπικές γαιοκτητικές συνήθειες, και ότι η μετάβαση στο νέο, Δυτικού τύπου γαιοκτητικό σύστημα έγινε σταδιακά και όχι με βίαιο τρόπο. Κατά συνέπεια η κατανόηση της μετάβασης αυτής προϋποθέτει τη γνώση των προηγηθέντων συστημάτων, του βυζαντινού και του προανδεγαβικού, γιατί στοιχεία αυτών επιβίωσαν στην Ανδεγαβική περίοδο.

Εντοπίζονται τέσσερις κατηγορίες γαιοκτητών: το Κράτος, η Εκκλησία, οι μεγαλογαιοκτήμονες, και οι ελεύθεροι μικροϊδιοκτήτες. Ακολουθεί σύντομη περιγραφή του φεουδαλικού συστήματος στο βασίλειο της Νεάπολης. Στη συνέχεια ο Συγγραφέας περιγράφει τη διαδικασία φεουδαλικής παραχώρησης, τα φεουδαλικά αγαθά, τους αποδέκτες αυτών, θέματα φεουδαλικής διαδοχής και φεουδαλικών υπηρεσιών. Επί Ανδεγαβικής κυριαρχίας οι προγενέστεροι Ελληνικής καταγωγής μεγάλοι γαιοκτήμονες εξομοιώθηκαν με τους Ιταλικής και Γαλλικής καταγωγής φεουδάρχες· αυτοί οι τελευταίοι διατήρησαν γαιοκατοχές στο βασίλειο της Νεάπολης και στενές σχέσεις με αυτό. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με σύντομη ενότητα αναφερόμενη στους καλλιεργητές των φεουδαλικών γαιών. Η διαπίστωση ότι στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα παρατηρείται έλλειψη αγροτικών εργατών στην Κέρκυρα είναι πολύ σημαντική, ξενίζει, όμως, η σύνδεσή της αποκλειστικά με την αύξηση της εμπορικής ζήτησης αγροτικών προϊόντων και όχι και με το οξύ πρόβλημα δημογραφικής ύφεσης που πλήττει την Ευρώπη και τη Νότια Βαλκανική εκείνη την εποχή.

Το κεφάλαιο για τη γαιοκτησία βασίζεται στις πηγές και συμβάλλει στην καλύτερη κατανόηση των συνθηκών ζωής στην Κέρκυρα του 14ου αιώνα. Θα πρέπει, όμως, να επισημανθεί (σε σχέση με τα όσα αναφέρονται στις σελ. 189-92 και αλλού) ότι η διάκριση μεταξύ φεοúδων στα οποία ίσχυε το *ius Longobardorum*

7. Χρήσιμα τα παρακάτω: L. dell'Erba, 'La riforma monetaria angioina e il suo sviluppo storico nel reame di Napoli', *Archivio Storico per le Province Napoletane*, n.s., 18 (1932), 156-206; 19 (1933), 5-66; 20 (1934), 39-136; 21 (1935), 46-153· D.M. Metcalf, *Coinage of the Crusades and the Latin East in the Ashmolean Museum Oxford* (Λονδίνο, 1995)· R.C. Mueller, F. Lane, *Money and Banking in Medieval and Renaissance Venice*, 2 τόμοι (Βαλτιμόρη - Λονδίνο, 1985-1997)· P. Grierson, L. Travaini, *Medieval European coinage with a catalogue of the coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge. Volume 14, Part 3. South Italy, Sicily and Sardinia* (Καίμπριτζ, 1998).

και εκείνων στα οποία ίσχυε το *ius Francorum* δεν ταυτίζεται πάντα με τη διάκριση μεταξύ *feudorum antiquorum* και *novorum*, ούτε αποτελεί τη μόνη ερμηνεία η ταύτιση των *feudorum antiquorum* με αυτά των κατακτημένων και των *feudorum novorum* με αυτά των Ανδεγαβών κατακτητών. Το *ius Longobardorum* ρίζωσε στη Νότια Ιταλία σε εκείνες τις περιοχές που κατοικήθηκαν και διοικήθηκαν από Λογγοβάρδους κατά την προνορμανδική περίοδο, αρκετούς αιώνες πριν από την έλευση των Ανδεγαβών, και επιβίωσε για πολύ καιρό μετά την κατάκτηση του βασιλείου από τον Κάρολο Α΄· το *ius Francorum* εισήχθη από τους Νορμανδούς. Δεν μπορεί να υποστηριχθεί ότι στη διάρκεια της κυριαρχίας των Νορμανδών και των Staufer το μόνο δίκαιο που ίσχυε σε θέματα φεουδαλικής διαδοχής ήταν το Λογγοβαρδικό. Αντίθετα, ο Φρειδερίκος Β΄, επιθυμώντας να δημιουργήσει περισσότερες ευκαιρίες παρέμβασης της κεντρικής εξουσίας στη διαδοχή των ευγενών στα βασιλικά φέουδα, επέβαλε στη νομοθεσία του τη διαδοχή από τους άρρενες κατιόντες κληρονόμους με προτεραιότητα στον πρωτότοκο γιο, σύμφωνα με το Φραγκικό δίκαιο. Μόνο αν δεν υπήρχαν άρρενες κατιόντες συγγενείς μπορούσαν να κληρονομήσουν οι γυναίκες, ενώ τέθηκαν περιορισμοί στη διαδοχή από τους εκ πλαγίου συγγενείς. Η διαδοχή και διανομή των φεούδων, σύμφωνα με το Λογγοβαρδικό δίκαιο, σε όλα τα παιδιά και εγγόνια και στους εκ πλαγίου συγγενείς του φεουδάρχη αποτελούσε, αντίθετα, πάγια διεκδίκηση της αριστοκρατίας του βασιλείου σε αντίδραση προς τις διατάξεις περί του αντιθέτου στη νομοθεσία του Φρειδερίκου Β΄, που αν εφαρμόζονταν κατά γράμμα θα είχαν ως αποτέλεσμα να περιέρονται συχνά τα φέουδα στο στέμμα λόγω έλλειψης απογόνων. Όσο για τα επίθετα *antiqui* και *novi*, η σημασία τους υπέστη πολλές μεταβολές στο φεουδαλικό δίκαιο του ύστερου Μεσαίωνα. Επιπλέον, από το 1282 και εξής οι φεουδάρχες ή οι αξιωματούχοι τους είχαν κατά γενικό κανόνα στα φέουδά τους δικαστική εξουσία επί αστικών υποθέσεων των οποίων οι επιβαλλόμενες ποινές δεν ξεπερνούσαν ορισμένο ποσό, ενώ κατ' εξαίρεση και ύστερα από ειδική παραχώρηση είχαν δικαστική εξουσία και επί ποινικών υποθέσεων. Τέλος, η εξαγορά της φεουδαλικής στρατιωτικής υπηρεσίας έναντι χρηματικού ποσού ήταν δυνατή για όλα τα φέουδα, και όχι μόνο για αυτά των οποίων η ετήσια απόδοση υπολογιζόταν σε λιγότερες από 29 ουγκιές χρυσού· απλώς στο βασίλειο ίσχυε ο μαθηματικός κανόνας ότι για φεουδαλικό εισόδημα 20 ουγκιών από κατοικημένο φέουδο, η εξαγορά οριζόταν σε 10,5 ουγκιές (διαφορετικοί κανόνες ίσχυαν για τα ακατοίκητα φέουδα). Η πρακτική της εξαγοράς κάνει την εμφάνισή της στη νομοθεσία το 1283 και φαίνεται να έχει καθιερωθεί ως τις αρχές του 14ου αιώνα. Οι περισσότερες από τις παρεμβάσεις του βασιλιά στη φεουδαλική ζωή της Κέρκυρας ερμηνεύονται καλύτερα ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι στο βασίλειο της Νεάπολης από την εποχή του Φρειδερίκου Β΄ ως το τέλος του *Ancien Régime*, και σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε σε άλλα «φεουδαλικά» βασίλεια, σε περσίωση διένεξης με αντι-

κείμενο φεουδαλικό αγαθό, ο μόνος αρμόδιος για τη διευθέτηση της διαφοράς ήταν ο ίδιος ο βασιλιάς ή το δικαστήριό του, και όχι μόνο ως συνέπεια της διαμόρφωσης ενός πλέγματος προσωπικών σχέσεων μεταξύ των γαιοκτημόνων του νησιού και του ηγεμόνα.⁸

Ακολουθεί η πραγμάτευση του δικαίου και της απονομής της δικαιοσύνης (σελ. 209-222). Μέσα από τη συστηματική μελέτη των πηγών ο Συγγραφέας περιγράφει τη σύνθεση και τη λειτουργία του Ανδεγαβικού δικαστηρίου της Κέρκυρας. Μέσα από τη λεπτομερή παρουσίαση τριών δικαστικών υποθέσεων της εποχής προβάλλει το δικαιοσύνη ως κράμα τοπικών, Κερκυραϊκών συνθηκών και νομοθεσίας του βασιλείου της Νεάπολης. Οι Ανδεγαβοί κυρίαρχοι σεβάστηκαν το τοπικό έθιμο εφόσον αυτό δεν ερχόταν σε σύγκρουση με τις νομικές αρχές του βασιλείου τους. Πολύ ενδιαφέρον στοιχείο για την αντίληψη των Ανδεγαβών περί δικαιοσύνης αποτελεί το γεγονός ότι όλοι οι κάτοικοι του νησιού μπορούσαν να ζητήσουν αναίρεση των αποφάσεων του τοπικού δικαστηρίου προσφεύγοντας στα ανώτερα δικαστήρια του βασιλείου στην Ιταλία, ακόμα και στον ίδιο το βασιλιά. Ωστόσο, πολύ σημαντικότερη νομική κληρονομιά από τη Νορμανδική για τους Ανδεγαβούς της Νεάπολης ήταν το νομοθετικό έργο του άμεσου κληρονόμου του Νορμανδικού βασιλείου, του Φρειδερίκου Β' των Staufer, του οποίου ο νομικός κώδικας αποτέλεσε το θεμέλιο λίθο της νομοθεσίας του βασιλείου της Νεάπολης τουλάχιστον ως τις αρχές του 16ου αιώνα. Το ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Νεάπολης ήταν Πανεπιστήμιο, το οποίο ίδρυσε το 1224 ο Φρειδερίκος Β', και όχι Ακαδημία.⁹

8. Απαραίτητη είναι πλέον η μελέτη των παρακάτω: G. Delille, *Famille et propriété dans le royaume de Naples (XVe-XIXe siècle)* (Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 259, Ρώμη - Παρίσι, 1985), με ουσιαστικές αναφορές στην προ του 15ου αιώνα εποχή G. Vallone, *Iurisdicção domini. Introduzione a Matteo d'Afflitto ed alla cultura giuridica meridionale tra Quattro e Cinquecento* (Λέτσε, 1985) για την εξέλιξη της φεουδαλικής δικαστικής δικαιοδοσίας από τα μέσα του 13ου ως τα μέσα του 16ου αιώνα· G. Vitale, 'Nobiltà napoletana della prima età angioina. Elite burocratica e famiglia', in: *L'État Angevin. Pouvoir, culture et société entre XIIIe et XIVe siècle. Actes du Colloque International* (Collection de l'École Française de Rome, 245, Ρώμη - Παρίσι, 1998), 535-76; G. Vallone, *Feudi e città. Studi di storia giuridica e istituzionale pugliese* (Γαλατίνια, 1993), G. Vallone, *Istituzioni feudali dell'Italia meridionali tra medioevo ed antico regime. L'area salentina* (Ρώμη, 1999)· M.A. Viscelgia, *Territorio, feudo e potere locale. Terra d'Otranto tra medioevo ed età moderna* (Νεάπολη, 1988) (τα τρία τελευταία έργα ασχολούνται με το πριγκιπάτο του Τάραντα και την κομητεία του Lecce, τις πατρογονικές γαίες των Ανδεγαβών κυριάρχων της Ρωμανίας). Από την παλαιότερη βιβλιογραφία, δεν έχει χάσει την ιστοριογραφική αξία του το D. Winspeare, *Storia degli abusi feudali* (Νεάπολη, 1883). Για το *adohamentum/adoha*, αλλά και για θέματα φεουδαλικής διαδοχής, A. Cernigliaro, *Sovranità e feudo nel regno di Napoli 1505-1557*, τόμος 1 (Νεάπολη, 1983), 143-46, 170, 209-26, και Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η Ανδεγαυική Κυριαρχία στη Ρωμανία επί Καρόλου Α'* (Αθήνα 1987). Για τη νομοθεσία του Φρειδερίκου Β' περί φεουδαλικής διαδοχής, 'Constitutiones Regni Siciliae', Βιβλίο Τρίτο, Τίτλοι XXVI και XXVII στο: *Historia Diplomatica Friderici Secundi*, ed. J.L.A. Huillard-Bréholles, τόμος 4, μέρος 1 (Παρίσι, 1854), 136-39. Η νομοθεσία του Φρειδερίκου εκδόθηκε το 1231 και συνέχισε να ισχύει ως και το 16ο αιώνα.

9. Για την Ανδεγαβική νομοθεσία, προτιμότερη σε σχέση με την παλαιά του Ciccaglione η νεώ-

Στο κεφάλαιο για την Εκκλησία, με νηφαλιότητα πραγματεύεται ο Συγγραφέας τα θέματα της οργάνωσης και των σχέσεων μεταξύ του ορθόδοξου και του λατινικού κλήρου κατά την Ανδεγαβική περίοδο, καθώς επίσης και της εκκλησιαστικής πολιτικής των Ανδεγαβών κυριάρχων: οικονομικές διεκδικήσεις από την κατά πολύ πλουσιότερη Λατινική Εκκλησία, σεβασμός των προνομίων και ανοχή του διορισμού από ορθόδοξους μητροπολίτες εκτός Κέρκυρας του ορθόδοξου κλήρου (σελ. 223-41). Στην ενότητα για την κοινωνία (σελ. 243-55), με μεγάλη ευαισθησία περιγράφονται κοινωνικές ομαδοποιήσεις στην πόλη και την ύπαιθρο του νησιού και συγκεντρώνονται πολύτιμα στοιχεία για τις χαρακτηριστικές «μειονότητες» του Μεσαίωνα όπως οι Εβραίοι και οι Αθίγγανοι. Επίσης ενδιαφέρον έχουν οι παρατηρήσεις για την απουσία συνειδητής και συνεπούς πολιτικής αφελληνισμού του νησιού από τους Ανδεγαβούς, για την επισημάνση ότι τόσο οι Ανδεγαβοί όσο και οι υπήκοοί τους ζούσαν μέσα στα πλαίσια του μεσαιωνικού διεθνισμού, αλλά και για τους τρόπους με τους οποίους, παρόλ' αυτά, η ελληνική κοινωνία διατήρησε τη δική της οντότητα σε τομείς όπως η γλώσσα, το θρήσκευμα και το εθνικό δίκαιο. Δεν μπορούμε, ωστόσο, να συμφωνήσουμε με την παρατήρηση ότι η αύξηση του αστικού πληθυσμού ήταν φαινόμενο που χαρακτήριζε κατά το 14ο αιώνα τον Ευρωπαϊκό χώρο (σελ. 243 και 253 σημ. 1). Η πληθυσμιακή αύξηση στη Δυτική Ευρώπη κορυφώθηκε στα τέλη του 13ου ή στα πρώτα χρόνια του 14ου αιώνα. Ύστερα από μια περίοδο δημογραφικής αβεβαιότητας, που αποδίδεται σε συνθήκες υπερθέρμανσης της οικονομίας στα τέλη του 13ου αιώνα και της συνακόλουθης εξαθλίωσης των λαϊκών στρωμάτων, που αποτελούσαν και τη μάζα του πληθυσμού, από το 1347-48 και εξής, ο 14ος αιώνας και οι αρχές του 15ου είναι περίοδος βαθιάς δημογραφικής κρίσης ιδιαίτερα για τις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης, εξ αιτίας του Μαύρου Θανάτου και των επαναλαμβανόμενων, μικρότερης έντασης επιδημιών που τον ακολούθησαν. Ιδιαίτερα στη Νότια Ιταλία, ο πληθυσμός δεν ανέκαμψε πριν από τα μέσα του 15ου αιώνα, ενώ η πανώλη έπληξε και τη Νότια Βαλκανική, δημιουργώντας σοβαρά δημογραφικά προβλήματα (χαρακτηριστικό παράδειγμα η Πελοπόννησος).¹⁰ Αν ο πληθυ-

τερη έκδοση του R. Trifone, *La legislazione angioina. Edizione critica* (Νεάπολη, 1921)· για το Πανεπιστήμιο της Νεάπολης βλ. το επετειακό συλλογικό έργο *Storia dell'Università di Napoli* (Νεάπολη, 1924). Για την οργάνωση της διοίκησης στο Νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας, βλ. τώρα H. Takayama, *The Administration of the Norman Kingdom of Sicily* (Λάιντεν, 1993). Για τη νομοθεσία του Φρειδερίκου, παραπάνω, σημείωση 8.

10. Για το δημογραφικό παράγοντα στη μεσαιωνική Ευρώπη και για τις επιπτώσεις του στη ζήτηση και την προσφορά αγροτικών προϊόντων και στο βιοτικό επίπεδο, επιλεκτικά προτείνονται: W. Abel, *Agricultural fluctuations in Europe from the thirteenth to the twentieth centuries* (Λονδίνο, 1980)· *Before the Black Death. Studies on the 'crisis' of the early fourteenth century*, ed. B.M.S. Campbell (Μάντσεστερ, 1991)· G. Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval* (Παρίσι, 1975)· C. Dyer, *Standards of living in the later Middle Ages. Social change in*

σμός της πόλης της Κέρκυρας αυξήθηκε ως τα τέλη του 14ου αιώνα, το φαινόμενο αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ως μέρος γενικότερης Ευρωπαϊκής τάσης. Τα αίτια για τις ενδείξεις περί αστικής πληθυσμιακής αύξησης στην Κέρκυρα, ενός φαινομένου με μεγάλο ενδιαφέρον ακριβώς επειδή δεν αποτελεί τον κανόνα για τον ύστερο 14ο αιώνα, πρέπει να αναζητηθούν αλλού, ίσως στην εγκατάλειψη της υπαίθρου, κάτι το οποίο αναφέρεται με συντομία (σελ. 247). Εξάλλου σε προηγούμενες παραγράφους αυτής της βιβλιοκρισίας έχουν εντοπισθεί φαινόμενα που αποτελούν ενδείξεις για πληθυσμιακή μείωση στην ύπαιθρο του νησιού. Τέλος, η επιβίωση του δικαιώματος της τοπικής κοινωνίας να δικάζεται με βάση το τοπικό εθιμικό δίκαιο και να εκπροσωπείται στο τοπικό δικαστήριο από τους «Χρονικούς Κριτές» είναι ίσως προτιμότερο να ερμηνευθεί τόσο ως αντίσταση της κοινωνίας αυτής «σε κάθε προσπάθεια εισαγωγής νέων, καινοφανών δικαικών κανόνων» (σελ. 252) όσο και ως εφαρμογή στο νησί εκ μέρους των Ανδεγαβών ενός συστήματος που ίσχυε με επιτυχία στην ίδια τη Νότια Ιταλία. Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα στην ορολογία της κοινοτικής οργάνωσης της πόλης της Κέρκυρας (*Universitas, sindici, procuratores, iudices annales, catapani*) με αυτήν της κοινοτικής οργάνωσης πόλεων και μικρότερων οικισμών στο βασίλειο της Νεάπολης. Για παράδειγμα, οι «Χρονικοί Κριτές» (*iudices annales*) είναι οι δικαστικοί λειτουργοί που επιλέγονταν από τις τοπικές κοινότητες και εγκρίνονταν από την ανώτερη εξουσία, κρατική ή φεουδαλική, για να απονεύμουν δικαιοσύνη στα τοπικά δικαστήρια σύμφωνα με το ισχύον τοπικό έθιμο. Ούτε αποτελούσε αυτό ιδιαιτερότητα του Ανδεγαβικού βασιλείου της Νεάπολης, αν και, σε σχέση με τους προκατόχους τους Νορμανδούς και Staufer, οι Ανδεγαβοί ήταν υπέρ της παραχώρησης ορισμένων εξουσιών σε τοπικούς φορείς, όπως οι κοινότητες. Στη μεσαιωνική Δύση ήταν γενικά αποδεκτό το δικαίωμα του καθενός να δικάζεται σύμφωνα με το δικό του δίκαιο, ενώ η συλλογική οργάνωση και η εκπροσώπηση αποτελούσαν σταθερές της μεσαιωνικής πολιτικής νοοτροπίας.¹¹

England, c.1200-1520 (Καίμπριτζ, 1989)· R. Emery, 'The Black Death of 1348 in Perpignan', *Speculum*, 42 (1967), 611-23· M. Ginatempo - L. Sandri, *L'Italia delle città. Il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli, XIII-XVI)* (Φλωρεντία, 1990)· J. Hatcher, 'England in the aftermath of the Black Death', *Past and Present*, 144 (1994), 3-25· E. Le Roy Ladurie, *Les paysans de Languedoc* (Παρίσι, 1969)· Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας* (Αθήνα, 1987)· E. Perroy, 'A l'origine d'une économie contractée. Les crises du XIVe siècle', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 4 (1949), 167-82· *La popolazione delle campagne italiane in età moderna. Atti del Convegno della Società Italiana di Demografia Storica* (Μπολόνια, 1993)· M.M. Postan, *The Medieval Economy and Society. An Economic History of Britain in the Middle Ages* (Λονδίνο, 1975)· N.J.G. Pounds, 'Overpopulation in France and the Low Countries in the later Middle Ages', *Journal of Social History*, 3 (1969-70), 225-47· B.H. Slicher van Bath, *The agrarian history of western Europe A.D. 500-1850* (Λονδίνο, 1966)· E.A. Wrigley, 'Historic Demography and Economy', *Annales de Démographie Historique* (1993), 367-81.

11. Για την κοινοτική οργάνωση, το εθιμικό δίκαιο και την καταγραφή του στο βασίλειο της

Στο τελευταίο κεφάλαιο του τρίτου μέρους σκιαγραφείται το πολυεθνικό πληθυσμιακό μωσαϊκό της Κέρκυρας, ιδιαίτερα της πόλης, αλλά και της υπαίθρου, καθώς και τα πρώτα σκιρτήματα ενός υγιούς τοπικιστικού πνεύματος. Επίσης συζητούνται θέματα όπως η δράση πειρατών και κουρσάρων, εκφάνσεις εγκληματικότητας της τοπικής κοινωνίας, η ελεημοσύνη, η λατρεία προστατών-αγίων και άλλες άτυπες εκδηλώσεις της θρησκευτικότητας των κατοίκων, καθώς και η αντίληψη του χρόνου, πτυχές που ρίχνουν πολύτιμο φως στην κοινωνία της μεσαιωνικής Κέρκυρας. Το κεφάλαιο κλείνει με αναφορά στη σημασία των προνομίων και των προνομιούχων ομάδων στην κοινωνία της Κέρκυρας (σελ. 157-70).

Το έργο ολοκληρώνουν δυο παραρτήματα. Στο πρώτο συζητούνται ειδικά ζητήματα, όπως η μεταφορά του κύριου οικιστικού κέντρου του νησιού στη θέση που βρίσκεται μέχρι σήμερα κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, η θέση της Εβραϊκής συνοικίας κατά την ανδεγαβική περίοδο, το θέμα του βυζαντινού παρελθόντος και της εξέλιξης των δεκαρχιών, ειδικές κατηγορίες αγροτών όπως οι *vassalli angararii*, καθώς και θέματα σχετικά με την εξέλιξη των γαιοκτητικών σχέσεων στην Κέρκυρα. Το πρώτο παράρτημα κλείνει με έναν κατάλογο σύντομων σημειωμάτων για τις σημαντικές γαιοκτητικές οικογένειες, Ιταλικές, Γαλλικές και Ελληνικές, της Ανδεγαβικής περιόδου. Το δεύτερο παράρτημα περιλαμβάνει την έκδοση 21 εγγράφων του 14ου αιώνα, πολλά από τα οποία δημοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά. Τα έγγραφα αυτά βοηθούν τον αναγνώστη να αποκτήσει εικόνα από πρώτο χέρι για τα υπό συζήτηση ιστορικά φαινόμενα.

Η μεγάλη αρετή του βιβλίου είναι το ότι ο συγγραφέας ξεφεύγει από τις επιταγές της «εθνικής» ιστορίας, όπως αυτή υπαγορεύθηκε και υλοποιήθηκε από Έλληνες και Ευρωπαίους μελετητές το 19ο και τον 20ο αιώνα. Ασχολείται με την ουσία του πράγματος: τις οικονομικές, κοινωνικές και θεσμικές αλλαγές που επέφερε η ένταξη του νησιού σε μια ξένη κυριαρχία, η οποία είχε μια οργάνωση διαφορετική από αυτήν που γνώριζε το νησί ως το 12ο αιώνα (σελ. 11-14, «Προλεγόμενα» Ν. Καραπιδάκη). Με μια θεματική γερά ενταγμένη στην παράδοση των *Annales* και με μεγάλη ευαισθησία, αλλά και βασιζόμενος σε ευρύτατο φάσμα πηγών, ο Συγγραφέας φωτίζει πάμπολλες πτυχές της ιστορικής πραγματικότητας της Κέρκυρας κατά τη συχνά λησμονημένη Ανδεγαβική περίοδο. Το βιβλίο θα αποτελέσει σημείο αναφοράς των μελετητών αυτής της περιόδου για πολύ καιρό και ανοίγει προοπτικές για μελλοντικές πραγματεύσεις επιμέρους θεμάτων.

Ο Συγγραφέας προσπαθεί επίσης να θέσει την Ανδεγαβική Κέρκυρα στο ευ-

ρύτερο πλαίσιο του βασιλείου της Νεάπολης, του οποίου προσάρτημα ήταν το νησί, και στο ακόμα ευρύτερο της Μεσαιωνικής Ευρώπης. Πραγματικά μόνο έτσι θα επιτευχθεί η πλήρης κατανόηση της σύνθεσης του βυζαντινού με το δυτικό, σύνθεσης που αποτελεί την πραγματικότητα όλης της Λατινοκρατούμενης Ρωμανίας μετά το 1204 (σελ. 271-72). Ωστόσο, τόσο σε προβληματικές Ευρωπαϊκής ιστορίας όσο και ως προς την κατανόηση θεσμών και φαινομένων του βασιλείου της Νεάπολης εντοπίζονται αδυναμίες. Ακόμα, όμως, και σε αυτόν τον τομέα το βιβλίο αποτελεί πολύ σημαντική προσπάθεια να εξέλθει η Ελληνική ιστοριογραφία για τη Λατινοκρατούμενη Ρωμανία από την απομόνωσή της.

Ελένη Σακελλαρίου

Ἀναστασίου Σινάκου, Ἄνθρωποι καί περιβάλλον στήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή (4ος--6ος αἰ.), 8ο μεγάλο, σσ. 193

Ἡ μελέτη (ὑστερα ἀπό Πρόλογο, Εἰσαγωγή καί Βιβλιογραφία), χωρίζεται σέ τρία μέρη: Α.Οἱ ἀντιλήψεις τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας γιά τό περιβάλλον. Β. Ἐπεμβάσεις στό περιβάλλον στήν Κωνσταντινούπολη καί τήν ἐπαρχία. Γ. Φυσικά φαινόμενα πού διαμόρφωσαν τό περιβάλλον καί ἐπέδρασαν στόν ἄνθρωπο (σεισμοί, λιμοί, ξηρασίες κ.λπ.). Σκοπός τῆς ἐργασίας εἶναι ὁ σχηματισμός πλήρους εἰκόνας τῶν ἀλληλεπιδράσεων ἀνθρώπου καί περιβάλλοντος, κατά τήν πρωτοβυζαντινή περίοδο ἀλλά καί τό ἰδεολογικό ὑπόβαθρο τῆς ἀντιμετώπισης τοῦ περιβάλλοντος ἀπό τόν μεσαιωνικό ἄνθρωπο, πού καθόριζε καί τή συμπεριφορά του. Ὅπως γίνεται φανερό στό δεύτερο μέρος, ὁ ἄνθρωπος ἐπέφερε μεταβολές στό περιβάλλον, ἔθετε ὁμως συγχρόνως καί κανόνες, μέσω τῶν ὁποίων ἀπολάμβανε ἀλλά δέν κατέστρεφε συστηματικά τή φύση, κάτι, πού, ὅπως εἶναι γνωστό, δέν ἰσχύει γιά τήν ἐποχή μας. Ὅσον ἀφορᾷ στίς καταστροφές ἀπό τά φυσικά φαινόμενα, ὁ σ. συμπεραίνει ὅτι αὐτά δέν ἦταν περισσότερο ἀκροαῖα ἀπό τά σημερινά, ἀλλ' ὅτι ἀντιμετωπίζονταν πιό δύσκολα, γιατί ἔλειπε ἡ τεχνολογία καί τά οἰκονομικά μέσα, μολονότι «οἱ ἄνθρωποι προσπαθοῦσαν μέσω τοῦ ὀργανωμένου κρατικοῦ μηχανισμοῦ νά ἐπουλώσουν τίς πληγές καί ξεπερνώντας τό δικαιολογημένο φόβο καί τήν ἀγωνία νά συνεχίσουν τή ζωή τους». Ἡ ἔλλειψη αὕτη ἦταν καί ἓνας ἀπό τούς λόγους πού κατά τόν συγγραφέα τό περιβάλλον κυριαρχοῦσε, χωρίς νά ἐξαφανίζει ὁμως τά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου τῆς ἐποχῆς.

Ἡ μελέτη τελειώνει μέ Γενικά συμπεράσματα, Πίνακα τῶν κυριότερων σημείων, Περίληψη στ' Ἀγγλικά, Χάρτες καί Εὔρετήριο. Πρόκειται γιά καλαίσθητο βιβλίο, μέ ἑλκυστικό ὕλικο καί ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα.

Μιχ. Κορδώσης

ΚΛΑΙΡΗΣ Β. ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΙΝΕΖΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ

“Αν καί δέν μπορεῖ νά πεί κανεῖς ὅτι ἡ πλαστική κατέχει, στήν ἱστορία τῶν τεχνῶν τῆς Κίνας, τῆς Κορέας καί τῆς Ἰαπωνίας, θέση ἐξίσου ὑψηλή μέ αὐτήν πού τῆς παρεχώρησε ἡ ἐλληνική ἀρχαιότητα, εἶναι γεγονός ὅτι, μέσα στόν ἀπωανατολικό χῶρο, ἡ Κίνα ἀνέπτυξε μιά πλούσια καί ἀξιόλογη παράδοση στόν τομέα τῆς πλαστικῆς, πού μάλιστα μετέδωσε καί στίς δύο ἄλλες γειτονικές χῶρες. Ἔτσι, ἡ συνολική εἰκόνα τῆς ἀπωανατολικῆς πλαστικῆς δέν παρουσιάζει μόνο διαφορές ἀλλά καί σημαντική ὁμοιογένεια. Ἡ τελευταία γίνεται ἀντιληπτή τόσο στό θεματολόγιο –πού εἶναι κατά κύριο λόγο θρησκευτικό καί κατά τό μεγαλύτερο μέρος του ἐμπνευσμένο ἀπό τή βουδδική θρησκεία– ὅσο καί σέ πολλά τεχνικά καί μορφολογικά χαρακτηριστικά, στά ὕλικά πού χρησιμοποιοῦνται καί στούς τρόπους τῆς ἀξιοποίησής τους.

Τά περισσότερα ἀπό τά ὕλικά στά ὁποῖα κατασκευάζονται τά σινοῖαπωνικά γλυπτά εἶναι κοινά στόν ἀπωανατολικό χῶρο καί ἀνάμεσα σ’ αὐτά, τό ξύλο εἶναι ιδιαίτερα ἀγαπητό καί διαδεδομένο, ὄχι μόνο στή γλυπτική ἀλλά καί στήν ἀρχιτεκτονική. Πρόκειται βεβαίως γιά ἓνα ὕλικό ὄχι ἄγνωστο στίς ἀντίστοιχες ἐλληνικές τέχνες, πού ὥστόσο ἡ ἐλληνική παράδοση χρησιμοποίησε κυρίως στά πρῶτα της βήματα (ὅπως καί ἡ ἰνδική παράδοση, ὡς ἓνα βαθμό), καί τό ἐγκατέλειψε μᾶλλον γρήγορα, γιά χάρη ἄλλων ἀσφαλέστερων καί ἀνθεκτικότερων ὑλικῶν. Τό γεγονός αὐτό, κατά μία ἄλλη ἔννοια, σημαίνει ὅτι οἱ Ἕλληνες τεχνίτες δέν ἔδωσαν στόν ἑαυτό τους τή δυνατότητα, ἀπό πλευρᾶς χρόνου, νά ἐκφράσει στό ξύλο τίς πολύπλευρες ἀξιοποιήσεις πού πέτυχαν οἱ ἀπωανατολίτες συνάδελφοί τους.

Ὑλικά ὅπως ὁ πηλός καί ὁ χαλκός χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο ἢ λιγότερο σέ ὅλες τίς ἐποχές καί στόν ἀπωανατολικό καί στόν ἐλληνικό χῶρο, μολονότι τά ἀπωανατολικά μπροῦτζινα ἔργα εἶναι πιό συνηθισμένα στίς πρώιμες περιόδους. Ἐπιπροσθέτως, ἡ ἀπωανατολική πλαστική ἀξιοποίησε καί ὕλικά σπανιότερα ἢ καί ἄγνωστα στήν ἐλληνική παράδοση, ὅπως π.χ. τό σίδερο καί ἡ λάκα. Ἀκόμη, ἡ εὐρύτατη χρήση τοῦ ξύλου στή σινοῖαπωνική περιοχή –μάλι-

στα στίς μεταγενέστερες εποχές, όταν ή μνημειακή πλαστική είχε κάπως υποβαθμιστεί ή και παρακμάσει— συνετέλεσε στο να σημειωθεί μιιά έντυπωσιακή ανάπτυξη της μικρογλυπτικής, στην οποία διέπρεψαν όχι μόνον οί δημιουργοί ξυλογλύπτων αλλά και τεχνίτες άλλων κατηγοριών, π.χ. εκείνοι πού έπεξεργάζονταν τά έλεφαντοστά ή (ήδη από αρχαιότατους χρόνους) τό ζάντ και άλλους πολύτιμους και ήμιπολίτιμους λίθους. Ή άκμή αυτή της σινοϊαπωνικής μικρογλυπτικής μπορεί νά παραλληλιστεί ιδιαίτερα μέ τήν αντίστοιχη τών έλληνιστικών χρόνων, σέ τομείς όπως της πηλοπλαστικής και της μεταλλοτεχνίας.

Πέρα από τά ύλικά πού προαναφέρθηκαν, οί Κινέζοι τεχνίτες ειδικότερα είχαν σέ αρκετές περιπτώσεις στή διάθεσή τους και τό κατ' έξοχήν ύλικό στο όποιο εκφράστηκε ή έλληνική γλυπτική, δηλαδή τό μάρμαρο — και πραγματικά, κάποια από τά ωραιότερα αγάλματά τους έχουν αποδοθεί σ' αυτό τό ύλικό. Ωστόσο, ένα ασύγκριτα μεγαλύτερο μέρος τών έργων τους είναι δουλεμένα στον πηλό και τήν πέτρα — κι αυτό πιστοποιείται μέ ιδιαίτερη έμφαση στο γλυπτό διάκοσμο τών βραχοναών.

Οί κινεζικοί βραχοναοί, πού άπαντούν διάσπαρτοι στή βόρεια κυρίως περιοχή της μητροπολιτικής Κίνας αλλά και στή βόρεια κεντροασιατική περιοχή της —αυτόνομη περιοχή Σιντζιάνγκ, πού περιλαμβάνει τό κινεζικό τμήμα του κεντροασιατικού Δρόμου του Μεταξιού— επέτρεψαν στή γλυπτική, εξίσου όσο και στή ζωγραφική, ν' αξιοποιήσουν τίς τεχνικές του άναγλύφου και της τοιχογραφίας στίς επιφάνειές τους, όπως συμβαίνει και στους κτιστούς ναούς, αλλά σέ πολύ μεγαλύτερη έκταση. Παράλληλα, φιλοξένησαν εκατοντάδες ή και χιλιάδες αγάλματων, κατά κανόνα ζωγραφισμένων και μέ πλούσια χρώματα. Άν και τό χρώμα ήταν επίσης σέ χρήση στή έλληνική πλαστική και αρχιτεκτονική, ή συνολική παράδοση τών βραχοναών δέν έχει ακριβή αντίστοιχία στον έλληνικό χώρο. Οί πλησιέστερες ρίζες της άναζητούνται σέ άνάλογους και πρωιμότερους βραχοναούς της Ίνδίας¹. Από τήν ίνδική περιοχή προέρχεται επίσης τό βασικό θεματολόγιο του γλυπτου και τοιχογραφικού διακόσμου, όταν δέν έμπνέεται από τήν κινεζική ή άλλη τοπική μυθολογική-λαογραφική παράδοση ή από σκηνές της αύλικής ζωής, αλλά είναι επηρεασμένο από τό βουδδισμό ή ένδεχομένως άναμειγμένο μέ ίνδουιστικά στοιχεία.

Είναι γνωστό ότι ή θρησκεία του βουδδισμού εισέδωσε στήν Κίνα από τό Δρόμο ή μάλλον τούς Δρόμους του Μεταξιού στήν εποχή της δυναστείας τών Χάν (260 π.Χ. - 221 μ.Χ.). Έκτοτε, συμβίωσε μέ τήν ταοϊστική παράδοση στή

1. Βραχοναοί άπαντούν στήν Ίνδια ήδη από τήν εποχή της δυναστείας Maurya (322-185 π.Χ.). Πρβλ. Benjamin Rowland, *Art and Architecture of India*, Penguin, Harmondsworth, άναθ. έκδ. 1967, σελ. 64 κ.έ. Για τούς κινεζικούς βραχοναούς βλ. μεταξύ άλλων, Peter C. Swann, *Chinese Monumental Art*, Νέα Υόρκη 1963 και Saburo Matsubara, *Buddhist Sculpture, Arts of China*, τόμ. II, Kodansha 1969. Τό παλαιότερο μνημειακό συγκρότημα βραχοναών της μητροπολιτικής Κίνας άνάγεται στον 4ο αλ. μ.Χ. αλλά ύπάρχουν και πρωιμότερα ιερά στή Σιντζιάνγκ.

χώρα αυτή (από την οποία διαδόθηκε σταδιακά στην Κορέα και την Ίαπωνία), σφραγίζοντας όχι μόνο τη θρησκευτική αλλά και την καλλιτεχνική και πολιτιστική πορεία της με ρεύματα που έφθαναν κατά καιρούς από την ινδική περιοχή και την ευρύτερη δυτική Ασία. Ωστόσο, η βουδδική τέχνη που λειτουργούσε ως φορέας επίδρασης στην αντίστοιχη κινεζική (και μέσω αυτής, στην απωανατολική περιοχή γενικότερα), ήταν μιά τέχνη που πήγαζε τόσο από τη γηγενή ινδική παράδοση όσο και από την τέχνη της Γκαντάρα² – την “έλληνοβουδδική” τέχνη που σημάδευε πολιτιστικά τη βορειοδυτική Ίνδια και τη γειτονική της περιοχή (άρχαία Γκαντάρα), μέσα από τα ελληνιστικά βασίλεια που κληροδότησε στην Ανατολή ή εκεί παρουσία του Αλεξάνδρου. Η μεικτή αυτή επίδραση γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στον τομέα της γλυπτικής, περίοπτης και, ακόμη περισσότερο, ανάγλυφης.

Τό ανάγλυφο, που διέγραψε μιά λαμπρή πορεία στην ινδική παράδοση, καλλιεργήθηκε κατ’ έξοχήν, στά πρώιμα στάδιά του και σέ συνάρτηση με τό βουδδιστικό θεματολόγιο, στην έλληνοβουδδική τέχνη της Γκαντάρα. Η παρουσία του στον κινεζικό χώρο δέν μπορεί νά θεωρηθεί ινδική κληρονομιά γιατί, εκτός από την αρχαιότητα κινεζική παράδοση των ανάγλυφων μπρούτζινων αγγείων και σκευών που ανάγονται στή δεύτερη χιλιετία π.Χ. (δυναστεία Σάνγκ, περ. 1605-1105 αλ. π.Χ.), έχουμε, ακόμη και από την εποχή των Χάν, ανάγλυφα έργα που χρονολογούνται πριν από την είσοδο του βουδδισμού στή χώρα. Μπορούμε όμως νά θεωρήσουμε ότι ή τέχνη των κινεζικών βραχοναών συνέβαλε αποφασιστικά στην ευρεία αξιοποίηση και διάδοση του αναγλύφου, μάλιστα σέ μνημειακή κλίμακα. Είναι επίσης γεγονός ότι ή πληθώρα των γλυπτών, ιδιαίτερα στους βραχοναούς, δέ λειτούργησε πάντοτε σέ όφελος της ποιτικής τους απόδοσης, πολύ περισσότερο που οί δημιουργοί τους προέρχονταν συχνά από απομακρυσμένες επαρχιακές περιοχές και οί επιφάνειες των μνημείων που έπεξεργάζονταν δέν μπορούσαν νά έχουν καμμία αναλογία, ούτε ποιοτική ούτε αισθητική, μέ τίς διακοσμημένες μαρμαρίνες επιφάνειες των ελληνικών ναών.

Μιά σειρά έργων στά όποια –κατ’ αντιδιαστολή πρός τούς βραχοναούς– μπορούμε νά παραλληλίσουμε την κινεζική και την ελληνική μορφολογική προσέγγιση είναι οί αναθηματικές ή επιτύμβιες στήλες και γενικότερα, τά φορητά ανάγλυφα (εικ. Ι). Τά έργα αυτής της κατηγορίας στην Κίνα ποικίλλουν, όπως και τά αντίστοιχα ελληνικά, στό μέγεθος και τό σχήμα. Κοσμούνται μέ διάφο-

2. Για μιά έκτενή ανάλυση της γκανταρικής (ή γανδαρικής) τέχνης στην ελληνική βλ. Δημήτρης Βελισσαροπούλου, *Έλληνες και Ίνδοι, ή συνάντηση δύο κόσμων* (Έστία 1990), τόμ. Α΄, σελ. 429 κ.έ. Για συσχετισμούς μέ τή σινοϊαπωνική τέχνη: Κλ. Παπαπαύλου, «Γκανταρική και σινοϊαπωνική βουδδιστική τέχνη: Παραλληλισμοί και συγκρίσεις», *Ιστοριογεωγραφικά*, τόμ. Δ΄ (Γιάννενα-Θεσσαλονίκη 1994), σελ. 59 κ.έ.

ρα θέματα, ανάλογα με τις περιπτώσεις, αλλά κατά κύριο λόγο με βουδδιστικά –μεμονωμένες μορφές ή τριαδικές συνθέσεις, ιστορίες έμπνευσμένες από τη ζωή του Βούδδα κτλ.– και είναι και αυτά μερικές φορές άμφιγλυφα. Στη μορφολογία τους μπορεί κανείς να παρακολουθήσει τις παραλλαγές και την πορεία μιας πολύ χαρακτηριστικής πλευράς της κινεζικής γλυπτικής. Έπίσης, πέρα ή και μέσα από ποικίλες άλλες επιδράσεις, μπορεί κανείς να αισθανθεί σε αυτά τα έργα, καθαρότερα από ό,τι στον διάκοσμο των βραχοναών, αντίστοιχίες με την γκανταρική τέχνη –για παράδειγμα, στο λιτό φόντο που πλαισιώνει τις εικονιζόμενες σκηνές, στη σχετικά άραιή ή όπωσδήποτε σαφή διάταξη των μορφών και στην αρχιτεκτονική δομή του συνόλου. Τέτοια στοιχεία αντιπαρατίθενται σ' ένα χαρακτηριστικό *horror vacui* που απαντά σε άλλες συνθέσεις (έπίσης και ζωγραφικές) και συνυφαίνεται περισσότερο με την ινδική αισθητική αντίληψη.

Οι ελληνικές στήλες πιστοποιούν, όπως γνωρίζουμε, την ικανότητα των τεχνιτών να έπεξεργάζονται τό ανάγλυφο σε μία εύρύτατη κλίμακα τεχνικής. Αυτή εκτείνεται από κάποιες σχεδόν επιπεδόγλυφες ή όπωσδήποτε άρκετά γραμμικές παραστάσεις της αρχαϊκής περιόδου (πού ωστόσο μπορεί να συνυπάρχουν και με τελείως διαφορετικής αντίληψης πειραματισμούς) ως τις εμφαντικά έξεργες απεικονίσεις των ελληνιστικών χρόνων. Οι τεχνίτες στην Κίνα κινούνται με μία ανάλογη δεξιότητα, αλλά όχι κατ' ανάγκη στον ίδιο γοργό ρυθμό ή προς την ίδια μορφολογική κατεύθυνση. Επιφυλακτικοί ως προς την έρευνητική αναζήτηση, εκφράζονται συχνά σε χαμηλό ανάγλυφο και τείνουν πάντα να παραχωρούν κυρίαρχη θέση στη γραμμική τεχνική, πού βρίσκει τρόπους να εκδηλώνεται (π.χ. στην απόδοση των ένδυμάτων των μορφών) ακόμη και στίς περιπτώσεις πού οι μορφές είναι έξεργες.

Σε μία άλλη διάσταση, ή κινεζική προτίμηση προς ή γραμμικότητα, συνδυασμένη με τό σχηματικά μεγαλόπρεπο, τό κολοσσιαίο και τό στατικό, έπισφραγίζει την έπίσημη κοσμική και ταφική γλυπτική –τίς τυποποιημένες μορφές των άξιωματούχων ή τά κλειστά κυβιστικά σχήματα μνημειακών ζωικών μορφών, πραγματικών και φανταστικών, πού δημιουργούνται σε όλες τις έποχές, με βασικό προορισμό να φρουρούν τάφους (εικ. 2). Τό θέαμά τους μάς θυμίζει ίσως οικεία ανάλογα όπως ή λεωφόρο των λεόντων στη Δήλο, αλλά ή συνολική αίσθηση πού αποκομίζουμε είναι ύποβλητικότερη, βαρύτερη και στατική. Ανάλογη αισθητική αντίληψη και τεχνική προσδιάζουν έξάλλου στά πολύ παλαιότερα γλυπτά και τίς ανάγλυφες μυθολογικές ή δαιμονικές παραστάσεις των όρειχάλκινων σκευών της δυναστείας Σάνγκ πού προαναφέρθηκαν –γίνεται λοιπόν σαφές ότι πρόκειται για μία παράδοση με αρχαίες και ισχυρές γηγενείς ρίζες.

Η ιδιαίτερη προτίμηση της κινεζικής αισθητικής αντίληψης προς ή γραμμικότητα πρέπει να κατανοηθεί, κατά κύριο λόγο, σε συσχετισμό με μία άλλη

μεγάλη παράδοση συνυφασμένη με την περιοπτη θέση που είχαν πάντοτε, στην κινεζική καλλιτεχνική δημιουργία, οι δύο τέχνες που αξιοποίησαν στο έπακρο το γραμμικό στοιχείο, δηλαδή η ζωγραφική και η καλλιγραφία. Μιά τέτοια αντίληψη, ωστόσο, αν δεν τροφοδοτείται και από αντίρροπα ρεύματα που να την ώθουν έστω και περιοδικώς προς διαφορετικές κατευθύνσεις, θα κινδύνευε να οδηγηθεί κάποια στιγμή σε ποιοτική υποβάθμιση αν όχι σε αδιέξοδα, προκειμένου για τέχνες που εκφράζονται κατ' έξοχήν με την πλαστικότητα και τον όγκο, όπως η γλυπτική. Ίσως είναι αυτός ένας λόγος για τον οποίο οι Κινέζοι τεχνίτες, μετά την περίοδο Τάγγκ (618-907) που η πρόωμη φάση της αντιπροσωπεύει για την κινεζική πλαστική, τι περίπου η περίκλεια εποχή για την ελληνική, «ἀναδιπλώνονται» ή επαναλαμβάνονται ή στρέφονται, βαθμιαία, όλο και περισσότερο, προς την αξιοποίηση της δεξιοτεχνίας τους σε άλλους συγγενικούς καλλιτεχνικούς τομείς³.

Οι Έλληνες, στις μορφολογικές αναζητήσεις τους και στην πορεία τους από τους κλασικούς προς τους ελληνιστικούς χρόνους, δέχονταν, όπως είναι γνωστό, ν' αποτολμήσουν τη θράυση (ή την υπέρβαση) της πλαστικής ισορροπίας που οι ίδιοι είχαν πραγματοποιήσει στην περίκλεια εποχή, τόσο στον τομέα της τεχνικής όσο και στον τομέα της αισθητικής έκφρασης. Έτσι, από τους αλεξανδρινούς χρόνους και μετά, εγκαταλείπουν με ταχύ ρυθμό τις νατουραλιστικές επιτευξεις τους και στρέφονται σε γεμάτες δυναμισμό και πάθος εξπρεσιονιστικές αναζητήσεις, που αξιοποιούν περισσότερο ή λιγότερο ισοζυγισμένα ρεαλιστικά και ιδεαλιστικά στοιχεία (εικ. 3).

Η αντίστοιχη εξπρεσιονιστική πλευρά της κινεζικής πλαστικής, αν και ύπαρκτη, δεν είναι καθόλου ανάλογη – με την έννοια ότι συνυφάνεται όχι με αισθητικές αναζητήσεις αλλά μόνο με την ιδιομορφία του θρησκευτικού της θεματολογίου, δηλαδή με την απεικόνιση συγκεκριμένων κατηγοριών θεοτήτων. Οι θεότητες αυτές είναι ή ταντρικές (θεότητες απόκρυφων βουδδιστικών σχολών) ή γενικότερα φρουροί του βουδδισμού, που προκαλούν δέος με τον αποτροπαϊκό τους χαρακτήρα. Στις παραστάσεις των πρώτων, δύσκολα θα έβρισκε κανείς αισθητικό υπόβαθρο. Οι δεύτερες, όταν δεν φορούν στρατιωτικές ή άλλες ολόσωμες στολές, έχουν συνήθως μυώδη εμφάνιση και καλυμμένο μόνο το κατώτερο μέρος του σώματός τους, με ένδυματα που ανέμιζουν (εικ. 4).

3. Σε γενικές γραμμές, η μεγάλη πλαστική αναπτύσσεται δημιουργικά στις πρώιμες περιόδους της αυτοκρατορίας και η βουδδιστική ιδιαίτερα, στις εποχές των Βόρειων Δυναστειών (386-581) και των πρώιμων Τάγγκ (7ος αιώνας). Βλ. Osvald Siren, *Chinese Sculpture from the Fifth to the Fourteenth Centuries*, 4 τόμοι, Λονδίνο 1925. Επίσης, 'Ο πλήνιος στρατός του αυτοκράτορα Κιν Σιχουάνγκ, κατάλογος έκθεσης (κείμενο: 'Αγγέλα Ταμβάκη), 'Εθνική Πινακοθήκη και Μουσείο 'Αλεξάνδρου Σούτζου, 'Αθήνα, Μάιος 1988. Υπάρχουν φυσικά και αξιολογά έργα δημιουργημένα σε μεταγενέστερες εποχές, π.χ. επί των δυναστειών Λιάο (916-1125), Σούγγκ (960-1279), ακόμη και Γιουέν (1271-1368).

Ἀλλά ἡ κίνηση τῶν ἐνδυμάτων τους εἶναι τελείως σχηματική καί ἡ ἀπεικόνιση τῶν μυῶν τους μπορεῖ νά γίνεται ἀντιληπτή ὡς ἐξπρεσιονιστική προσέγγιση ἢ, περισσότερο, ὡς ὑποβαθμισμένη ποιοτικά ἀπόδοση, γεγονός πού συνυφαίνεται βεβαίως μέ τή γενικότερη ἔλλειψη παράδοσης τῆς ἀπωανατολικῆς πλαστικῆς στόν τομέα τοῦ γυμνοῦ.

Μιά πολύ πιό ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση ἀφορᾷ στό γεγονός ὅτι στήν κινεζική καλλιτεχνική ἀντίληψη, παράλληλα μέ τό «ἐξπρεσιονιστικό», τό ὑπερφυσικό, τό μυθικό, τό δαιμονικό καί τό φανταστικό στοιχεῖο, ἐνυπάρχει ἕνα ρεῦμα καθαρά ρεαλιστικό, πού ἔχει κι αὐτό ἀρχαῖες ρίζες. Στήν πλαστική, μάλιστα σέ μνημειακή κλίμακα, τό γνωρίζουμε τουλάχιστον ἀπό τόν τρίτο αἰῶνα π.Χ. —ἀπό τίς ἀπεικονίσεις ἀλόγων, ἀρμάτων καί μαχητῶν τοῦ περιφημοῦ «πῆλινου στρατοῦ» τοῦ αὐτοκράτορα Σιχουάνγκ τῶν Τσίν (221-207 π.Χ.), πού ἔφερε στό φῶς ἡ συνεχιζόμενη ἀνασκαφή τοῦ μανσωλείου του, πρῖν ἀπό λίγες δεκαετίες. Ρεαλιστική διάθεση γίνεται αἰσθητή ἀκόμη καί σέ τυποποιημένες μορφές ἐπισήμων προσώπων πού λαξεύονται στήν πέτρα, π.χ. σέ ταφικούς χώρους καί βεβαίως, πολύ περισσότερο σέ παραστάσεις ἀσκητῶν, μαθητῶν τοῦ Βουδδα, λαϊκῶν προσώπων πού πλασιώνουν τίς θεότητες σέ ναούς ἢ βραχοναοῦς κτλ. (εἰκ. 5).

Ὡς πρὸς τό σημεῖο αὐτό, εἶναι ἐνδιαφέρον νά ξαναφέρουμε στό νοῦ μας ἀντιστοιχίες μέ τήν «ἐλληνοβουδδική» τέχνη τῆς Γκαντάρ (εἰκ. 6), τήν τέχνη πού σηματοδότησε τήν Ἀνατολή μέσα ἀπό τήν ἰδεαλιστική ὅσο καί τή ρεαλιστική παράδοση τῶν ἐλληνιστικῶν καί τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὁ ἰνδικός νατουραλισμός, πού ἐπίσης συνδυάστηκε πολλές φορές μέ ἐλληνιστικά στοιχεῖα, συνυπῆρχε καί μέ ἄλλα τυπικά ἰνδικά γνωρίσματα, ὅπως π.χ. τήν αἰσθησιακότητα ἢ, στόν ἀντίποδά της, τόν ὑπερβατικό χαρακτήρα πού διακρίνει τά ὠραιότερα γλυπτά τῆς κλασικῆς ἰνδικῆς παράδοσης τῶν Γκούπτα (320-περ. 600 μ.Χ.). Τέτοια γνωρίσματα ὁμως παρατηροῦνται ἐλάχιστα ἢ καθόλου στά δημιουργήματα τῶν Κινέζων τεχνιτῶν. Ἀπό τή διπλή πλευρά τῆς γηγενοῦς ἰνδικῆς καί τῆς γκανταρικῆς παράδοσης, πού εἶχε ἀφομοιώσει καί ἡ ἴδια ἡ τέχνη τῶν Γκούπτα, ἡ κινεζική ἀντίληψη φαίνεται ὅτι τελικῶς συγκράτησε καί μετέπλασε ἐκεῖνα μόνον τά τεχνικά, μορφολογικά καί αἰσθητικά στοιχεῖα πού ἀναγνώρισε ὡς συγγενικά.

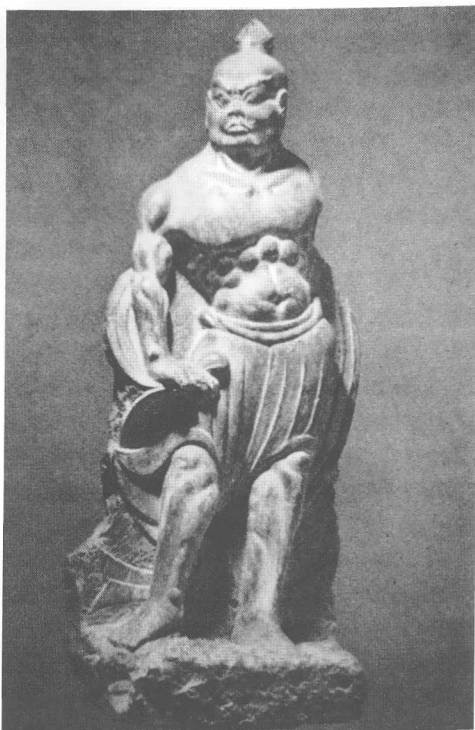
Εικ. 1. Βουδδιστική στήλη. Δυν. Βορείων Wei, 505 μ.Χ.
Μουσείο Saint Louis, ΗΠΑ.

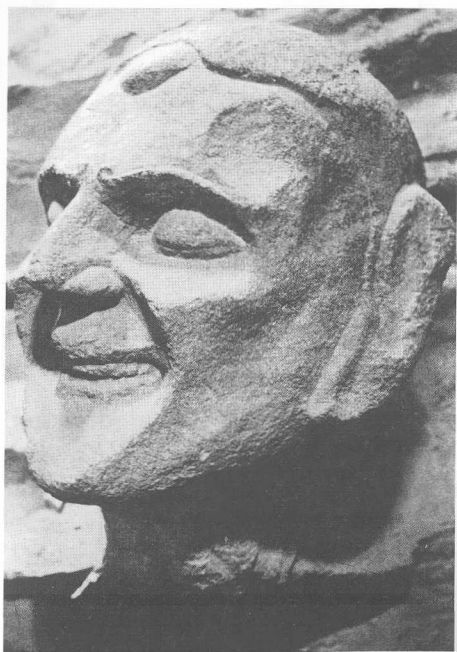
Είκ. 2. Φτερωτό
ἄλογο ἀπὸ
αὐτοκρατορικό
μανσολεῖο.
Πρώιμη φάση δυν.
Tang, δεύτερο
ἥμισυ 7ου αἰ. μ.Χ.
Ἐπαρχία Σαανσί.

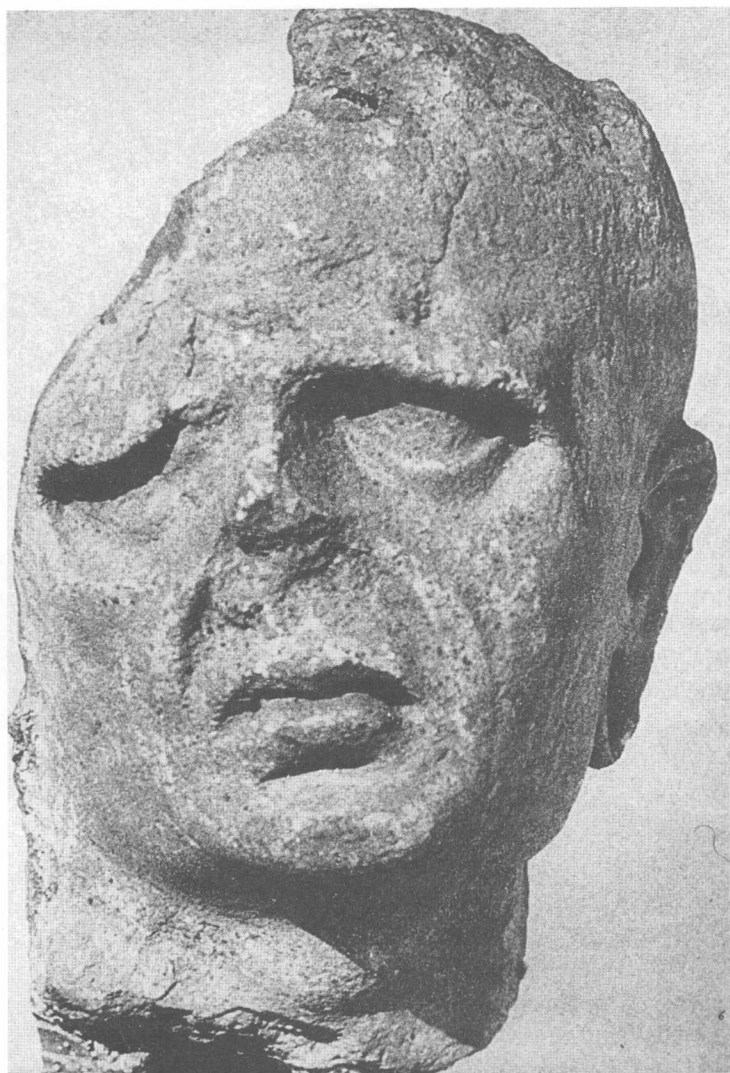
Είκ. 3. Κεφαλή γίγαντος ἀπὸ τῆ
ζωφόρου τοῦ βωμοῦ τῆς
Περγάμου. Ἑλληνιστικὴ τέχνη.
Μουσεῖο Περγάμου, Βερολίνο.

Εικ. 4. Ντβαραπάλα. Δυν. Βορείων Qi (550-577). Μουσείο Rietberg, Ζυρίχη.

Εικ. 5. Ήμιτελής μορφή όπαδοϋ τοϋ Βούδδα από τούς βραχοναούς τοϋ Yungang. Δυν. Βορείων Wei, 5ος αϊ. μ.Χ. Έπαρχία Σανσί.

Εικ. 6. Κεφαλή άσκητοϋ. Τέχνη της Γκαντάρα. Taxila, Πακιστάν.

ΚΛΑΙΡΗΣ Β. ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ

ΛΕΥΚΑΔΙΟΣ ΧΕΡΝ Η ΓΙΑΚΟΥΜΟ ΚΟΪΖΟΥΜΙ: 100 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Τό 2004 αποτέλεσε έπετειακό σταθμό στίς πνευματικές σχέσεις τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Ἰαπωνίας, γιατί στίς 26 Σεπτεμβρίου αὐτοῦ τοῦ χρόνου συμπληρώθηκαν 100 χρόνια ἀπό τό θάνατο τοῦ Πατρίκιου-Λευκάδιου Χέρν (Patrick Lafcadio Hearn) ἡ Γιακούμο Κοϊζούμι (Yakumo Koizumi, 1850-1904), ἑνός σημαντικοῦ συγγραφέα πού ὑπῆρξε «ἐλληνοῖζλανδός» ὡς πρὸς τήν καταγωγή του, «ἐλληνοῖάπωνας» ὡς πρὸς τά συναισθήματά του καί «διεθνής» ὡς πρὸς τίς συνθῆκες ζωῆς καί τά πνευματικά του ἐνδιαφέροντα. Μὲ ἀφορμὴ τό γεγονός αὐτό καί ὡς ἀφιέρωμα στή μνήμη του, ἐπιχειρεῖται ἐδῶ μιὰ συνοπτικὴ παρουσίαση τῆς ζωῆς, τῆς προσωπικότητος καί τῆς συγγραφικῆς προσφορᾶς του – μὲ ἔμφαση, ὅπως εἶναι εὐλογο, στὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα πού ἔχουν σχέση μὲ τήν Ἰαπωνία καί τήν Ἑλλάδα. Προβάλλονται ἐπίσης διάφορες πλευρὲς τοῦ πολυσύνθετου ἔργου του, ἐνδεχομένως καί ὡς τομεῖς μελετῶν πού δὲν ἔχουν γίνει ἀκόμη στή χώρα μας.

Α'. Ἡ ζωὴ καί τό ἔργο τοῦ Χέρν

Ἡ σχετικὰ σύντομη ζωὴ τοῦ Λευκάδιου Χέρν περιλαμβάνει τρεῖς μεγάλες περιόδους, περίπου ἰσόχρονες, πού μποροῦν νά ἀποκληθοῦν «εὐρωπαϊκὴ» (1850-1869), «ἀμερικανικὴ» (1869-1890) καί «ιαπωνικὴ» (1890-1904).

Ἡ εὐρωπαϊκὴ περίοδος. Ὑπῆρξε ἡ πλέον ἐπώδυνη καί ταραχώδης, ἡ πλέον ταιριασὴ μὲ τόν χαρακτηρισμὸ «ὀδύσσεια», μὲ τόν ὁποῖο κάποιοι μελετητὲς περιγράφουν τὴ ζωὴ του. Στὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου συγκαταλέγονται: Ὁ ἐπεισοδιακὸς γάμος, στὴ Λευκάδα, τῆς ἐλληνίδας μητέρας του Ρόζας Κασιμάτη, καταγόμενης ἀπὸ τὰ Κῦθηρα, μὲ τόν Ἰρλανδό πατέρα του Κάρολο Μπούς Χέρν, πού ὑπηρετοῦσε ὡς στρατιωτικὸς γιατρός στὰ κατεχόμενα τότε ἀπὸ τοὺς Βρετανούς Ἑπτάνησα· ἡ γέννηση ἑνὸς μεγαλύτερου ἀδερφοῦ, τοῦ Ρόμπερτ, πού ἔζησε λιγότερο ἀπὸ ἓνα χρόνο καί τάφηκε στὴ Λευκάδα· ἡ γέννηση

καί ἡ βάπτισις τοῦ Λευκάδιου στό ὁμώνυμο νησί, στήν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς, καί ἡ ἀναχώρησις τοῦ πατέρα γιά τίς Δυτικές Ἰνδίες· ἡ ἀναχώρησις τοῦ Λευκάδιου ἀπό τή γενέτειρά του, σέ ἡλικία μόλις δύο ἐτῶν, μαζί μέ τή μητέρα του γιά τό Δουβλίνο· τὰ πλούσια σέ ἐκπαίδευση ἀλλά γεμάτα ἀπό τραυματικές παιδικές ἐμπειρίες χρόνια, στό σπίτι κάποιας προστάτιδας θείας στήν Ἰρλανδία· ἡ ἐπάνοδος τῆς Ρόζας στήν Ἑλλάδα καί ἡ γέννησις ἑνός τρίτου παιδιοῦ, τοῦ Τζαίμης· τό διαζύγιο τῶν γονέων στήν Ἰρλανδία μέ πρωτοβουλία τοῦ Καρόλου, οἱ δεύτεροι γάμοι τους, ὁ θάνατος τοῦ ἀποξενωμένου πατέρα, σέ ταξίδι ἐπιστροφῆς ἀπό τήν Ἰνδία στό Δουβλίνο· ἡ ἐπιβληθεῖσα στόν Λευκάδιο στέρησις τῆς μητρικῆς παρουσίας καί ὁ ἐγκλεισμός τῆς Ρόζας Κασιμάτη (Καβαλίνη, ἀπό τό δεύτερο γάμο της) στό ψυχιατρεῖο τῆς Κέρκυρας, ὅπου πεθαίνει τό 1882, χωρίς νά ἔχουν ξαναἰδῶθαι ποτέ μέ τόν Λευκάδιο· τό ἀτύχημα πού ἄφησε τόν ἔφηβο Λευκάδιο μονόφθαλμο στά δεκαῆξι του χρόνια, μέ πολύ κακή ὁρσάση καί ἀπό τό ἄλλο μάτι· ἡ πτώχευσις τῆς Ἰρλανδῆς θείας, ἡ διακοπή τῶν κολλεγιακῶν σπουδῶν καί ἡ οὐσιαστική ἐκδίωξις τοῦ Λευκάδιου ἀπό ἄλλους Ἰρλανδοῦς συγγενεῖς· ἡ καταφυγή στό Λονδίνο γιά τρία ἐφιαλτικά χρόνια, κατὰ τὰ ὅποια τίς κολλεγιακές σπουδές διαδέχονται οἱ πάσης φύσεως στερεώσεις καί τό πτωχοκομεῖο· ἡ ἀπόρριψις ἀπό τόν Λευκάδιο τοῦ ἱρλανδικοῦ του ὀνόματος «Πατρίκιος» καί ἡ ἀναχώρησίς του γιά τή Νέα Ὑόρκη.

Ἡ ἀμερικανική περίοδος. Ἡ ἀμερικανική περίοδος, στήν πρώτη φάση της –τά χρόνια τῆς Νέας Ὑόρκης (1869-1872)– μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ἡπιότερη προέκτασις τῆς προηγούμενης περιόδου. Μοναδική ἀχτίδα φωτός, στίς πάντοτε δυσχερεῖς συνθήκες, παρέμενε ὁ ἐμπλουτισμός τῶν γνώσεων τοῦ Λευκάδιου στή Δημόσια Βιβλιοθήκη, ὅπου κατέφευγε ὕστερα ἀπό κάθε εἶδους κοπιαστική δουλειά.

Ἡ ἐπόμενη φάση (Σινσιννάτι, 1872-77) ἀρχίζει νά σηματοδοτεῖ, ἐπώδυνα ἀλλά σταθερά, μιᾶ βαθμιαία ἀνάκαμψις. Σ' αὐτήν δέν συντελοῦν τόσο κάποιοι Ἰρλανδοὶ συγγενεῖς πού ὑπῆρχαν ἐκεῖ, ἀλλά μάλλον κάποιοι καλοὶ φίλοι – ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ξεχωρίζει ὁ τυπογράφος Χένρυ Γουώτκιν (Watkin), πού διασφαλίζει στόν Λευκάδιο τήν πρώτη «πνευματική» ἐργασία του ὡς διορθωτὴ δοκιμίων στόν οἶκο ὅπου ἐργαζόταν καί ὁ ἴδιος καί, παρὰλληλα, τόν ἐξοικειώνει μέ τή γερμανική λογοτεχνία. Ὁ Λευκάδιος δέν θά λημονήσῃ ποτέ αὐτό τό πρόσωπο πού, ὅπως προκύπτει ἀπό τή δημοσιευμένη ἀλληλογραφία του, θά τό ἀποκαλεῖ σέ ὅλη του τή ζωὴ «πατέρα». Ἐκτός ἀπό τό ξεκίνημα στή δημοσιογραφία, μέ τὰ χρόνια τοῦ Σινσιννάτι συνδέεται καί ἕνας σύντομης διάρκειας γάμος (ἢ συμβίωσις) μέ νεαρή μιγάδα, πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νά ἀπολυθεῖ ὁ ἀτίθασος νέος ἀπὸ τήν ἐφημερίδα μέ τήν ὁποία συνεργαζόταν.

Ἡ τρίτη καί μακρότερη φάσις τῆς ἀμερικανικῆς περιόδου ἀντιστοιχεῖ στή δεκαετὴ παραμονή τοῦ Χέρν στή Νέα Ὁρλεάνη (1877-87). Εἶναι τὰ χρόνια τῆς κορύφωσις τῆς δημοσιογραφικῆς του σταδιοδρομίας, πού σηματοδοτοῦν τή

μετάβαση από τό αρχικό αστυνομικό ρεπορτάζ σέ θέση αρχισυντάκτη λογοτεχνίας τής μεγαλύτερης τοπικής εφημερίδας (Times Democrat) καί παράλληλα, τήν ανάδειξή του ως συγγραφέα ποικίλων έργων καί ως μεταφραστή γαλλικών λογοτεχνικών κειμένων. Σέ προσωπικό πεδίο, είναι ή εποχή τής «δι' άλληλο-γραφίας» γνωριμίας του μέ τόν νεότερο άδερφό του Τζαίμς, τρίτο γιό τής Ρόζας από τόν Κάρολο Μπούς Χέρν, πού είχε επίσης φύγει από τήν Ελλάδα καί ζούσε έγκατεστημένος στήν Άμερική.

Άλλα σημαντικά γεγονότα αὐτῆς τής περιόδου είναι ή πρώτη άμεση έπαφή τοῦ Λευκάδιου μέ τόν Σινοϊαπωνικό πολιτισμό, μέσα από τήν επίσκεπῆ του στά περίπτερα τής Κίνας καί τής Ίαπωνίας, στήν Παγκόσμια Βιομηχανική Έκθεση πού παρουσιάστηκε στή Νέα Όρλεάνη τό 1884/5· ταξίδια άναψυχῆς σέ προσφιλείς του τροπικές περιοχές, μέ κύρια αὐτήν τής Μαρτινίκας (στίς Γαλλικές Δυτικές Ίνδιες), όπου διέμεινε στή διετία 1888-9, μετά τήν άναχώρησή του από τή Νέα Όρλεάνη· σύντομα ταξίδια στή Φιλαδέλφεια καί τή Νέα Όρκη, όπου ή συνεργασία μέ τό περιοδικό Harper's Magazine τοῦ άνοιξε τό δρόμο δημοσιογραφικής άποστολῆς γιά τήν Ίαπωνία – γεγονός πού έμελλε νά επιφέρει τήν τελευταία καί ριζικότερη άλλαγή στή ζωῆ του.

Η ιαπωνική περίοδος. Η ιαπωνική περίοδος τής ζωῆς τοῦ Χέρν υπῆρξε ή συντομότερη σέ διάρκεια, ή θετικότερη σέ πνευματικές καί συναισθηματικές έμπειρίες καί ή σημαντικότερη γιά τόν ίδιον, ως άνθρωπο καί ως συγγραφέα. Μπορούμε νά τή διαιρέσουμε σέ τέσσερις φάσεις, μέ βάση τίς ιαπωνικές πόλεις όπου έζησε διαδοχικά ό Χέρν. Αὐτές είναι: 1) Τό Μatsuoue (Matsue, 1890-91), 2) τό Κουμαμότο (Kumamoto, 1891-94), 3) τό Κόμπε (Kobe, 1894-96), 4) τό Τόκυο (Tokyo, 1896-1904).¹

Η πρώτη φάση ήταν εκείνη πού τόν χάραξε βαθύτερα από όλες. Άν καί διήρκεσε μόνον ένα χρόνο, ή διαμονή του στό Μatsuoue –ή, σύμφωνα μέ τόν τίτλο ενός κειμένου του, στήν «πρωτεύουσα τής επαρχίας τών θεών» (επαρχία Τζούμο, σημ. νομός Σιμάνε)– τοῦ προσέφερε, μέ τή φύση καί τά μνημεία τῆς, τίς συγκλονιστικότερες έντυπώσεις γιατί, όπως έξηγει ό ίδιος, ή «δυτικοποίηση» πού υφίστατο τότε ή Ίαπωνία δέν είχε προχωρήσει ακόμη σ' εκείνη τήν περιοχή. Από τό Μatsuoue ξεκίνησε ή νέα επαγγελματική ζωῆ τοῦ Λευκάδιου ως εκπαιδευτικοῦ, πού τοῦ έφερε τήν άγάπη τών μαθητῶν του κι ένα πλῆθος νέων

1. Στίς ελληνικές μεταγραφές τῶν ονομάτων αὐτῶν τῶν ιαπωνικῶν πόλεων δέν έχω χρησιμοποιήσει, γιά τήν υποδήλωση τῶν μακρῶν συλλαβῶν, τήν καθιερωμένη παύλα –τήν όποία χρησιμοποιεῖ καί ό Λευκάδιος στίς άγγλικές μεταγραφές του– επειδή οί πολύ γνωστές πόλεις, όπως τό Τόκυο (προφ. Τόκογkό), τό Κυότο (προφ. Κυότοτο) καί τό Κόμπε (προφ. Κόομπε), μεταγράφονται συνήθως καί στίς ξένες δημοσιεύσεις χωρίς παύλα. Από τήν άλλη πλευρά, πρὸς άποφυγήν σύγχυσης τῆς παύλας μέ τήν ελληνική περισπωμένη (πού χρησιμοποιεῖται καί αὐτή μερικές φορές ως υποδήλωση μακρῶν συλλαβῶν γιά τεχνικούς λόγους), άποφεύγω τή γραμματική χρήση τῆς περισπωμένης στίς ελληνικές μεταγραφές τῶν ιαπωνικῶν λέξεων (πρβλ. Μatsuoue, αντί Μatsuoue).

φίλων, αλλά και η νέα προσωπική ζωή του στο πλευρό μιᾶς απογόνου οικογενείας σαμουράι, τῆς Σέτσου ἢ Σετζούκο Κοϊζούμι, τῆς ὁποίας τό οἰκογενειακό ὄνομα υἱοθέτησε ἀργότερα καί ὁ ἴδιος, παίρνοντας τήν ἰαπωνική ὑπηκοότητα. Οἱ ἡμέρες τοῦ Ματσούε ἀναβιώνουν στό πρῶτο (δίτομο) βιβλίο του γιά τήν Ἰαπωνία, πού ἐκδόθηκε τό 1894 στήν Ἀμερική, μέ τίτλο *Ματιές στήν ἀγνωστή Ἰαπωνία* (*Glimpses of Unfamiliar Japan*). Σ' αὐτό διαβάζουμε, μεταξύ ἄλλων, τίς ἐνθουσιώδεις περιγραφές του γιά τοὺς ἰαπωνικοὺς κήπους καί τόν δικό του μαζί, καθώς καί γιά τό ἴδιο τό σπίτι του πού σώζεται πάντοτε στό Ματσούε, κοντά στό Μουσεῖο μέ τά προσωπικά του εἶδη, πού ἰδρύθηκε ἀργότερα γιά νά τιμήσει τήν μνήμη του.

Ὅταν ὁλοκληρώθηκε καί ἐκδόθηκε τό πρῶτο βιβλίο του γιά τήν Ἰαπωνία, ὁ Λευκάδιος βρισκόταν ἤδη στό Κουμαμότο, στή νοτιότατη νῆσο τῆς χώρας, τήν Κυοῦσου (Kyūshū). Ἡ ἀποχώρησή του ἀπό τίς βορειότερες παγωμένες ἀκτές τοῦ νησιοῦ Χόνσου (Honshū), ὅπου βρίσκεται τό Ματσούε, ἐπιβλήθηκε ἀπό λόγους υγείας καί πραγματοποιήθηκε μέ τή βοήθεια φίλων του. Ἡ τριετής παραμονή στό Κουμαμότο ἔφερε καινούριες ἐντυπώσεις καί συγγραφικές ἐμπνεύσεις, πού ἀποτέλεσαν τόν πυρήνα δεύτερου βιβλίου γιά τήν Ἰαπωνία: *Ἀπό τήν Ἀνατολή* (*Out of the East*, 1895). Τό βιβλίο –ὅπως καί τό προηγούμενο καί ὅλα ὅσα θά ἀκολουθοῦσαν– γράφτηκε στήν ἀγγλική καί συντέθηκε ἀπό μιά ποικιλία κειμένων, ἐνδεικτικῶν τοῦ εὗρους τῶν ἐνδιαφερόντων τοῦ συγγραφέα. Ἐνα ἀπό τά κείμενα ἔχει τίτλο «Μέ τοὺς σπουδαστές τῆς Κυοῦσου»² καί θυμίζει κείμενο τοῦ προηγούμενου βιβλίου πού ἀναφέρεται στοὺς μαθητές τοῦ Ματσούε.

Τό *Ἀπό τήν Ἀνατολή* κυκλοφόρησε στήν Ἀμερική μετά τήν ἐγκατάσταση τοῦ Λευκάδιου στό Κόμπε. Ἡ νέα ἀλλαγή ἐπιβλήθηκε πάλι ἀπό λόγους υγείας καί ξαναέφερε τόν Λευκάδιο στό κεντρικό νησί τῆς Χόνσου – αὐτή τή φορά, στίς κλιματολογικά ἰδανικές νότιες ἀκτές του. Ἡ ἐκπαιδευτική ἐργασία ὁμως χρειάστηκε νά διακοπῇ καί, γιά δυό χρόνια, ἀντικαταστάθηκε ἀπό δημοσιογραφική συνεργασία μέ ἀγγλόφωνη ἐφημερίδα τοῦ Κόμπε. Στήν πόλη αὐτή, πού μοιάζει τελείως μέ μεσογειακή πόλη, ὁ Λευκάδιος ὁλοκλήρωσε καί τό τρίτο βιβλίο του, πού κυκλοφόρησε αὐτή τή φορά μέ ἰαπωνικό τίτλο: *Κοκόρο* (*Kokoro*, 1896). Ἡ λέξη αὐτή, πού σημαίνει «καρδιά», ἐπεξηγῆται ἀπό τόν ἴδιο σέ ὑπότιτλο ὡς «ὑπαινιγμοί καί ἀπηχήσεις τῆς ἐσώτερης ἰαπωνικῆς ζωῆς» (*Hints and Echoes of Japanese Inner Life*), ὑποδηλώνοντας προφανῶς τήν πρόθεσή του νά στραφεῖ, ἀπό τήν περιγραφή ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων (πού ὥστόσο ἦταν ἰδιαίτερα ὀξυδερκεῖς) σέ μιά βαθύτερη ἐνατένιση τῆς ἰαπωνικῆς ψυχῆς.

Ἡ τελευταία φάση τῆς ζωῆς τοῦ Χέρον στήν Ἰαπωνία ἐκτυλίχτηκε στό Τό-

2. Σύμφωνα μέ πληροφορία τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Κουμαμότο κ. Morio Nishikawa πρὸς τή γράφουσα, οἱ μαθητές τοῦ Λυκείου ὅπου δίδαξε ὁ Λευκάδιος φοιτοῦσαν στὸν ἴδιο χώρο ὅπου λειτουργεῖ σήμερα τό Πανεπιστήμιο τοῦ Κουμαμότο.

κυο, όπου ανέλαβε νά διδάξει, μέ τή μεσολάβηση τοῦ Ἀγγλου γλωσσολόγου B.H. Chamberlain, ἐνός ἀπό τοὺς καλοὺς φίλους καί ὑποστηρικτές του, ἀγγλική λογοτεχνία στό ἐκεῖ Αὐτοκρατορικό Πανεπιστήμιο. Ἐπανῆλθε ἔτσι στήν διδασκαλία, τήν ὁποία ἄσκησε πλέον ἀνελλιπῶς στά ἐπόμενα χρόνια καί, παράλληλα, ἐξέδωκε στήν Ἀμερική ὁκτῶ ἀκόμη ἔργα γιά τήν Ἰαπωνία. Τά ἔργα αὐτά ἐμφανίζονται ἐμπλουτισμένα μέ νέα θέματα, ἐνῶ ἐξακολουθοῦν νά μοιάζουν μέ τά προηγούμενα ἔργα πού ἀναφέρθηκαν, ὡς πρός τόν τύπο καί τή δομή τους. Σέ κάθε βιβλίο, ἡ σύνδεση τῶν κειμένων εἶναι ἀπό λίγο ἕως πολύ χαλαρή³ καί μεταξύ τους καί μέ τόν τίτλο τοῦ βιβλίου. Κατά συνέπεια, ὁ ἀναγνώστης δέν εἶναι ποτέ τελείως βέβαιος γιά τό τί ἀκριβῶς θά συναντήσει στήν πορεία τῶν σελίδων, μολονότι ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου τόν προδιαθέτει πρός ὀρισμένη κατεύθυνση. Αὕτῃ ἡ αἴσθηση τοῦ ἀπρόβλεπτου πού ἐλλοχεύει μπορεῖ ν' ἀποτελεῖ καί ἓνα πρόσθετο στοιχεῖο γοητείας καί ὁπωσδήποτε, θά ἦταν δύσκολο ν' ἀρνηθεῖ κανεῖς τήν ἀντιστοιχία της μέ τήν ιδιοσυγκρασία τοῦ Χέρν.

Τά ἔργα τῶν χρόνων τοῦ Τόκυο εἶναι τά ἀκόλουθα:

– *Βουδδιστικά Σταχυολογήματα (Gleanings in Buddha-Fields, 1897)*. Ὅπως ὑποδηλώνουν οἱ λέξεις-κλειδιά «χέρι» καί «ψυχή» πού περιλαμβάνονται στόν ὑπότιτλο («Σπουδές τοῦ Χεριοῦ καί τῆς Ψυχῆς στήν Ἀπῶ Ἀνατολή»), τό βιβλίο πραγματεύεται θέματα βουδδιστικά/φιλοσοφικά ἀλλά καί ἄλλα, μεταξύ τῶν ὁποίων, ἓνα τουλάχιστον πολύ σημαντικό κείμενο γιά τήν τέχνη.⁴

– *Ἐξωτικά καί Ἀναδρομικά (Exotics and Retrospectives, 1898)*. Τά κείμενα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ παρουσιάζονται σέ δύο ἐνότητες, σύμφωνα μέ τήν ὑποδήλωση τοῦ τίτλου. Περιλαμβάνουν στοχασμούς σέ ποικίλα θέματα (γύρω ἀπό τόν βουδδισμό, τή λογοτεχνία, τήν τέχνη κτλ.) ἀλλά καί μιᾶ ἀνάβαση στό φημισμένο ὄρος Φούτζι⁵ καί ἐπίσης νέα θέματα, σχετικά μέ τήν πανίδα καί τήν χλωρίδα τῆς Ἰαπωνίας, πού θά συνεχιστοῦν καί στά κατοπινά ἔργα.

– *Στήν Ἰαπωνία τῶν Φαντασμάτων (In Ghostly Japan, 1899)*. Οἱ προσφιλεῖς στόν Λευκάδιο λαογραφικές ἱστορίες, γύρω ἀπό φαντάσματα καί παράξενες παραδόσεις, συνδυάζονται ἐδῶ μέ θέματα ὅπως ὁ βουδδισμός, ἡ ἰαπωνική

3. Ὡς ἓνα βαθμό, αὐτό μπορεῖ νά ἦταν καί συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι ἀρκετά ἀπό τά κείμενα τῶν βιβλίων τοῦ Λευκάδιου (ἰδιαίτερα, αὐτά τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἰαπωνικῆς περιόδου) δημοσιεύονταν σέ πρώτη μορφή στόν ἀμερικανικό τύπο ὡς ἀνεξάρτητα ἄρθρα (βλ. *Atlantic Monthly*). Μέ αὐτόν τόν τρόπο εἶχαν δημοσιευτεῖ ἐπίσης (σέ συνέχειες) οἱ νομβέλες τοῦ Χέρν *Τοῖτα καί Γιούμα* τῆς ἀμερικανικῆς περιόδου, πρὶν ἀπό τήν ἐκδοσή τους ὡς αὐτόνομα ἔργα.

4. Σχετικά μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Λευκάδιου γιά τήν τέχνη, βλ. Claire Papapavlou, «On Some Remarks by Lafcadio Hearn, Concerning Greek and Japanese Arts», περ. *Lafcadio Hearn*, τ. 38, Μαρτίου, Ἰαπωνία, 2000. Τό βιβλίο *Βουδδιστικά Σταχυολογήματα*, πρῶτο ἀπό τίς δημοσιεύσεις τῶν χρόνων τοῦ Τόκυο, εἶχε ἐτοιμαστεῖ ἤδη στό Κόμπε.

5. Τό ἐξυμνημένο στή λογοτεχνία καί τήν τέχνη ὄρος-ἡφαίστειο Φούτζι ἀντιπροσωπεύει, γιά τοὺς Ἰάπωνες, δ.τι ὁ ἑλληνικός Ὀλύμπος γιά μᾶς. Μιᾶ τουλάχιστον προσκυνηματική ἐκδρομή στό Φούτζι ἔθεωρεῖτο χρέος. Τό κείμενο πού ἐνέπνευσε στόν Λευκάδιο ἡ ἀνάβασή του στό ἱερὸ ὄρος ἔχει μεταφραστεῖ καί στή γλῶσσα μας ἀπό τόν κ. Χαλικιά (βλ. σημ. 31).

ποίηση αλλά και η Yaidzu (σημ. γραφή: Yaizu). Ἡ Γιαίζου εἶναι –ἢ τουλάχιστον ἦταν, κατά τὴν ἔκφραση τοῦ Λευκάδιου– ἓνα γραφικὸ ψαροχώρι σέ κάποια ἀπόσταση ἀπὸ τὸ Τόκυο, ὅπου ὁ συγγραφέας συνήθιζε νὰ περνάει τίς καλοκαιρινές διακοπές του μαζί μέ τὸ γιό του Καζούο (τὸ μεγαλύτερο ἀπὸ τὰ τέσσερα παιδιά⁶ πού ἀπέκτησε μέ τὴν Σετζούκο) ἢ καί μέ ὅλη τὴν οἰκογένεια.

Τὰ δύο ἐπόμενα βιβλία, οἱ *Σκιές* (Shadowings, 1900) καί τὰ *Ἰαπωνικά Ἀνάλεκτα* (Japanese Miscellany, 1901), ἀκολουθοῦν μιὰ τριμερὴ διάταξη μέ πολὺ ἀνάλογες θεματικές ἐνότητες. Στὸ πρῶτο μέρος τους περιλαμβάνουν καί τὰ δύο παράξενες ἱστορίες. Στὸ δεύτερο μέρος τους, πού τιτλοφορεῖται στή μία περίπτωση «Ἰαπωνικές Σπουδές» καί στὴν ἄλλη «Λαογραφικά Σύμμεικτα», περιλαμβάνουν ἀπὸ τρία κείμενα πού παρουσιάζουν ἐπίσης ἀντιστοιχίες στὰ θέματά τους: Ἰαπωνικά γυναικεῖα ὀνόματα καί Βουδδιστικά ὀνόματα ζώων καί φυτῶν –Παλιά τραγούδια καί Παιδικὰ τραγούδια– κείμενα γιὰ δύο διαφορετικά εἶδη ἐντόμων. Τέλος, στὸ τρίτο μέρος τους, περιλαμβάνουν μιὰ ποικιλία θεμάτων ὑπὸ τούς χαρακτηριστικούς τίτλους, ἀντίστοιχα, «Φαντασίες» (μέ σελίδες ἐξομολογητικές καί ἐνορατικές) καί «Σκόρπιες Σουδές».

Ἀκολουθοῦν δύο βιβλία μέ ἱαπωνικοὺς τίτλους:

– *Kottō* (Ἀξιοπερίεργα, 1902). Ὁ ἱαπωνικὸς τίτλος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου διαβάζεται «Κοτ-τὼ» (ὡς σύνθεση τῶν λέξεων Kotsu καί Tō). Συνοδεύεται ἀπὸ ἓναν ἐπεξηγηματικὸ ὑπότιτλο ἐπιδεκτικὸ περισσότερων τοῦ ἑνός νοημάτων (Being Japanese Curios with Sundry Cobweb), ὅπου τὸ στοιχεῖο τοῦ ἀξιοπερίεργου συνυπάρχει μέ τὴν αἴσθηση τοῦ περίτεχνου καί τοῦ ἀρχαυοῦφαντου. Στὸ περιεχόμενο συνδυάζονται ἱστορίες τῆς παλαιᾶς καί νεότερης παράδοσης μέ ἱστορίες ἐντόμων καί ζώων καί μέ μικρογραφικά δοκίμια ἐνορατικοῦ χαρακτήρα, στὰ ὅποια διαπρέπουν συνήθως ἡ ποιητικὴ φαντασία καί ἡ περιγραφικὴ δύναμη τοῦ συγγραφέα. Περιλαμβάνεται ἐπίσης ἓνα κείμενο μοναδικὸ στὸ εἶδος του σέ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Λευκάδιου Χέρν: *Τὸ Ἡμερολόγιο μιᾶς Ἀγνωστης Γυναίκας*, πού τὸ παρουσιάζει ὁ ἴδιος σέ μετάφρασή του ἀπὸ τὴν ἱαπωνικὴ.⁷

– *Kwaidan* (σημ. γραφή: *Kaidan*) – *Ἱστορίες καί σπουδές παράξενων πραγμάτων*, 1904). Ἔτσι προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν Λευκάδιο τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ τελευταίου στὸ συγκεκριμένο εἶδος βιβλίου του, τοῦ ὁποίου ὁ τίτλος, σύμ-

6. Τὰ ἄλλα παιδιά τοῦ Λευκάδιου καί τῆς Σετζούκο ἦταν: ὁ Ἰγούαο (Iwao, γεν. 1897), ὁ Κιγιόσι (Kiyoshi, γεν. 1899 ἢ 1900), καί ἡ Σουζούκο (Suzuko, γεν. 1903). Οἱ Τόκι (Toki) καί Μπόν (Bon) Κοϊζούμι, ἐγγονός καί διαεγγονός τοῦ συγγραφέα, ἀντίστοιχα, ἀπὸ τὸν μεγάλου του γιό, τὸν Καζούο (Kazuo), χρημάτισαν καί εἶναι διευθυντές τοῦ Μουσείου Λευκάδιου Χέρν.

7. Τὸ «Ἡμερολόγιο μιᾶς Ἀγνωστης Γυναίκας» ἔχει μεταφραστεῖ στὰ ἑλληνικά ἀπὸ τὴν γράφουσα, μαζί με δύο ἀπὸ τὰ μικρὰ δοκίμια πού περιέχονται στὸ *Κοττὼ* (βλ. σημ. 31). Ἐνα τρίτο δοκίμιο ἀπὸ τὸ *Κοττὼ* περιλαμβάνεται στὸ βιβλίο τῆς γράφουσας *Ἀναζητώντας τὸν Ἀνθρώπο* (Παπαζήσης, 1999). Γιὰ τὴ μακρὰ παράδοση τοῦ ἡμερολογίου ὡς λογοτεχνικοῦ εἶδους στὴν Ἰαπωνία, βλ. Κλαίρη Παπαπαύλου, «Ἡ πεζογραφία τῆς ἐποχῆς Χεϊάν - μιὰ προσέγγιση», ἀφιέρωμα στὸ περ. *Ἀνακάλυψη*, ἀριθ. 25 (Ἰαν.-Φεβρ. 1990).

φωνα μέ τό λεξικό, έρμηνεύεται ώς «ίςτορίες φαντασμάτων». Οί ίςτορίες αὐτοῦ τοῦ τύπου συμπληρώνονται καί σέ τούτη τήν περίπτωση μέ τρία κείμενα τελείως διαφορετικά, πού παρατίθενται στό τέλος τῶν ἄλλων ώς χωριστή ἐνό-τητα, κάτω ἀπό τόν τίτλο «Σπουδές ἐντόμων».

Τό *Ίαπωνία – μιὰ Ἀπόπειρα Ἑρμηνείας* (Japan: An Attempt at Interpretation), πού ἀκολούθησε τό *Καϊντάν* καί πού ὁ συγγραφέας δέν πρόφθασε νά τό δεῖ τυπωμένο, διαφέρει ἀπό ὅλα τά ἄλλα βιβλία τοῦ Χέρν, ἀφοῦ εἶναι τό μόνο ἔργο του σέ μορφή ἐκτενοῦς πραγματείας διαρθρωμένης γύρω ἀπό ἐνιαῖο πυρή-να. Ἀποτελεῖται ἀπό 22 κεφάλαια δοσμένα σέ χαλαρή χρονολογική σειρά, πού ἐξετάζουν πολλαπλές πλευρές τῆς ἰαπωνικῆς παράδοσης, ζωῆς καί κοινωνίας καί συνθέτουν, στό σύνολό τους, ἕνα εἶδος κοινωνιολογικῆς ἱςτορίας τῆς Ἰα-πωνίας. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Λευκάδιος ἔγραψε τό βιβλίο αὐτό προκειμένου νά τό χρησιμοποιεῖ στή διδασκαλία του στό πανεπιστήμιο Ὑόκουμα (σημ. παν/μιο Γουασέντα/Waseda) ὅπου εἶχε ξεκινήσει καί θά συνέχιζε νά ἐργάζεται μετά τήν ἀποχώρησή του ἀπό τό πανεπιστήμιο τοῦ Τόκυο (1903), ἄν ὁ ξαφνικός θάνατός του, στίς 26 Σεπτεμβρίου τοῦ ἐπόμενου ἔτους, δέν ἀνέκοπτε τά σχέδιά του.

Ὁ θάνατος ἀνέκοψε καί ἕνα ἄλλο σχέδιο – μιὰ ζωηρή ἐπιθυμία πού μᾶς εἶναι γνωστή καί ἀπό τήν ἀλληλογραφία τοῦ Χέρν. Εἶχε ἀπευθυνθεῖ σέ φίλους του στήν Ἀμερική, σέ μιὰ προσπάθεια νά ἐπιστρέψει ἐκεῖ γιά κάποιον διάστημα, συνδυάζοντας τό ταξίδι του μέ μιὰ εὐρύτερη ἐκπαίδευση τοῦ μεγάλου του γιοῦ, τοῦ Καζού. Ἀντ' αὐτοῦ ὅμως, ἡ οἰκογένειά του καί οἱ Ἰάπωνες φίλοι καί μα-θητές του τόν συνόδεψαν στήν τελευταία του κατοικία – ἕνα βουδδιστικό κοι-μητήρι πού βρισκόταν κοντά στό σπίτι του καί στό ὁποῖο εἶχε ζητήσει ὁ ἴδιος νά ταφεῖ.

Ὁ θάνατος δέν ἀνέκοψε ὥστόσο τίς περί τόν συγγραφέα δραστηριότητες, οὔτε τίς μνήμες. Ἐνα μόλις χρόνο μετά τόν θάνατό του, κυκλοφόρησε στή Νέα Ὑόρκη συλλογή ἀνέκδοτων κειμένων του καί ἄλλων συγκεντρωμένων ἀπό δη-μοσιεύσεις, μέ γενικό τίτλο *Τό ρομάντζο τοῦ Γαλαξία*. Ἀκολούθησαν πολλές ἄλλες δημοσιεύσεις – συλλογές ἀπό κείμενα λογοτεχνικά, δημοσιογραφικά, δι-δασκαλίας κτλ., ἡ ἀλληλογραφία του καί, ἐπίσης, κάποιες μεταφράσεις καί διασκευές του ἀπό τή γαλλική καί τήν ἰαπωνική. Μέ τίς δημοσιεύσεις κειμένων τοῦ Χέρν συμβαδίζουν οἱ ἐκδόσεις μελετῶν γύρω ἀπό τή ζωή καί τό ἔργο του.⁸

Μέ τό πέρασμα τοῦ χρόνου προστέθηκαν οἱ τιμητικές διακρίσεις. Στήν Ἰα-

8. Ὡς πρὸς τήν ἑλληνική βιβλιογραφία γιά τόν Χέρν, πέρα ἀπό τά στοιχεῖα πού παρέχονται σέ μεταφραστικές ἐκδόσεις, ἰδιαίτερα ἀπό τόν κ. Χαλικιά (βλ. σημ. 31) ὁ ὁποῖος καταγράφει καί τό σχετικό ὕλικό τῆς Χαραμογλείου βιβλιοθήκης (βλ. σημ. 33), τήν πλέον ἐμπειριστατωμένη βιβλιογρα-φική εἰκόνα δίνουν τά μελετήματα τοῦ κ. Κωνσταντίνου Βάσση, «Ἡ ἑλληνική βιβλιογραφία τοῦ Λευκαδίου Χέρν», περ. *Νέα Πορεία* 524-526/224 (Ὀκτ.-Δεκ. 1998), «Ἡ ἑλληνική βιβλιογραφία τοῦ Χέρν» (εἰσήγηση στό Διεθνές Συμπόσιο *Ἀπό τήν Ἑλλάδα στήν Ἰαπωνία: Λευκάδιος Χέρν*, Ἀθήνα 15.10.1998) κ.ἄ.

πωνία οργανώθηκαν Σύλλογοι Φίλων του Λευκάδιου Χέρν (Γιάκουμο Κοΐζουμι), ενώ εμφανίστηκαν και σε άλλα μέρη (ΗΠΑ, Ίρλανδία, Ελλάδα κ.ά.)⁹. Στην περιοχή της Σίντζονκου όπου ζούσε ο Λευκάδιος, στο Τόκυο, διαμορφώθηκε το 1993 πάρκο που φέρει το όνομά του και κοσμεύεται με προτομή του που προσφέρθηκε από την Ελλάδα. Στο Ματσούε, όπου το Μουσείο στη μνήμη του Λευκάδιου Χέρν διευθύνεται πάντοτε από απόγονο της οικογένειας, υπάρχει αντίγραφο της χάλκινης προτομής¹⁰ που βλέπει σήμερα ο επισκέπτης της Λευκάδας στην πλατεία της εισόδου στην πρωτεύουσα του νησιού, κοντά στον γραφικό δρόμο του σπιτιού όπου γεννήθηκε ο συγγραφέας και όπου διαβάζουμε πινακίδες με το όνομά του, το δυτικό και το ιαπωνικό.

Τό πιο συγκινητικό, ωστόσο, πρέπει να ήταν το μνημείο που ανήγειραν για τον Λευκάδιο, σ' ένα σχολείο τους, οι απλοί άνθρωποι που τους συντρόφευε τα καλοκαίρια στο «ψαροχώρι» της Γιαίζου.¹¹

Β'. Οι πολλαπλές πλευρές του Χέρν

Ο δημοσιογράφος Χέρν. Όπως προαναφέρθηκε, ο Λευκάδιος σταδιοδρόμησε άρχικά ως δημοσιογράφος. Αυτή η πλευρά της δραστηριότητάς του συνδέθηκε βασικά με την Αμερική (Νέα Ορλεάνη αλλά και Σινσινάτι, Νέα Υόρκη κτλ.) και περιστασιακά με την Ιαπωνία (κυρίως, μέσα από τη συνεργασία του με την αγγλόφωνη εφημερίδα του Κόμπε, Kobe Chronicle). Τό δημοσιογραφικό του έργο, ένα σημαντικό μέρος του οποίου καλύπτει και λογοτεχνικά θέματα, είναι προσίτο και σε αμερικανικές συλλογικές εκδόσεις και, ως προς τό ιαπωνικό σκέλος του, σε εκδόσεις στην Αμερική και την Ιαπωνία. Δεν έχει μελετηθεί στην Ελλάδα, μολοντί ο ελληνικός τύπος φιλοξενεί όλο και πιο συχνά άρθρα για τον Λευκάδιο Χέρν.

Ο μυθιστοριογράφος Χέρν. Η πλευρά αυτή συνδέεται αποκλειστικά με την αμερικανική περίοδο και περιλαμβάνει βασικά δύο έργα τα οποία εκδόθηκαν από τον οίκο Χάρπερ της Νέας Υόρκης. Είναι τό *Τσίτα: Ανάμνηση ενός χαμένου νησιού* (*Chita: A Memory of Lost Island*, 1899) και τό *Γιούμα: ή ιστορία*

9. Έλληνικός σύλλογος, με την επωνυμία «Λευκαδοϊαπωνικό Κέντρο Φιλίας: Λευκάδιος Χέρν», ιδρύθηκε τό 1994. Έχει επιδείξει αξιόλογη πολιτιστική δραστηριότητα, γενικού κυρίως χαρακτήρα.

10. Πληροφορία του αοιδίμου καθηγητή του πανεπιστημίου του Σιμάνε Kenji Zenimoto προς τη γράφουσα.

11. Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτό μνημονεύεται και στους ιαπωνικούς ταξιδιωτικούς οδηγούς.

μιάς σκλάβας (ή σκλάβου) τών Δυτικών Ίνδιων (*Youma: The Story of a West-Indian Slave*, 1890). Τό πρώτο έργο χαιρετίστηκε ώς μιά ύπέροχη ποιητική περιγραφή, τό δεύτερο μπορούμε νά τό θεωρήσουμε καί ώς πρελούδιο τών κοινωνιολογικών θεμάτων πού έμελλαν νά άπασχολήσουν όλο καί περισσότερο τόν Χέρν στά κατοπινά χρόνια.

Παρά τά ένθουσιαστικά σχόλια πού απέσπασαν, τά δυό έργα χαρακτηρίστηκαν μάλλον ώς έκτενείς νουβέλες παρά ώς μυθιστορήματα (γεγονός πού ώθησε κάποιους νά μιλήσουν καί για άνικανότητα τοῦ συγγραφέα στόν τομέα τοῦ μυθιστορήματος). Θά ήταν ώστόσο λογικότερο νά πούμε ότι δέν μπορούμε νά γνωρίζουμε άν καί τί θά απέδιδε ό Χέρν σ' αὐτόν τόν τομέα, άφου ή γραφή του, οὕτως ή άλλως, πήρε τροπή άπαγορευτική πρὸς τή συγκεκριμένη κατεύθυνση. Άπό τή στιγμή πού ένδιαφέρθηκε νά μελετήσει καί νά καταστήσει τήν Ίαπωνία γνωστή στή Δύση από όσο τό δυνατόν περισσότερες πλευρές, χρησιμοποιώντας σέ κάθε περίπτωση τούς κατάλληλους θεματολογικούς καί ύφολογικούς τρόπους, είναι φανερό ότι δέν μπορούσε νά περιορίσει τό είδος καί τό εύρος τοῦ ύλικοῦ του ή νά προσαρμόσει τήν έκφρασή του στόν χαρακτήρα καί τά πλαίσια ενός μυθιστορήματος. Πολύ περισσότερο πού, όπως λέει στήν άλληλογραφία του, έκφράζοντας τήν εκτίμησή του πρὸς τόν Γάλλο συγγραφέα Πιέρ Λοτί τοῦ όποίου κείμενα είχε μεταφράσει στήν άγγλική, δική του πρόθεση δέν ήταν νά γράψει έργα τύπου Λοτί.¹²

Ή *Τσίτα* καί ή *Γιούμα* έχουν μεταφραστεί σέ άλλες γλώσσες αλλά όχι στήν ελληνική (τουλάχιστον, όχι σέ συνολική αὐτόνομη έκδοση).

Ό μεταφραστής Χέρν. Τό μεταφραστικό έργο τοῦ Λευκάδιου ξεκινάει από τήν άμερικανική περίοδο καί συνεχίζεται καί στήν ιαπωνική περίοδο. Έπικεντρώνεται στή γαλλική λογοτεχνία τής εποχής του, πού τοῦ ήταν καί οικεία καί προσφιλή, λόγω τών εφηβικών σπουδών του πού είχαν λάβει χώρα σέ άγγλικό αλλά καί σέ γαλλικό κολέγιο. Οί Γάλλοι συγγραφείς πού τόν άπασχόλησαν στίς μεταφράσεις του είναι ό Théophile Gautier, ό Anatole France, ό Gustave Flaubert, ό Guy de Maupassant, ό Pierre Loti, ό Emile Zola – όνόματα κλασικά πιά, πασίγνωστα καί στόν τόπο μας. Αυτό έξηγεί προφανώς τήν έλλειψη έλλη-

12. Χαρακτηριστικές είναι επίσης, ώς πρὸς τό θέμα τής μυθιστοριογραφίας, δύο επιστολές πού ό Λευκάδιος άπευθύνει στόν W.D. O'Connor καί στόν H.E. Krehbiel, στά χρόνια τής Νέας Όρλεάνης. Στήν πρώτη επιστολή, αναφερόμενος σέ πειογραφικό έργο πού ετοίμαζε, τό χαρακτηρίζει όχι ώς μυθιστόρημα αλλά ώς novelette. Έξομολογούμενος επίσης τόν άγώνα του, άνάμεσα στίς έμπορικές άνάγκες καί τίς προσωπικές του φιλοδοξίες, έκφράζει τήν έλλίδα του νά θριαμβεύσει μιά μέρα στήν *ποιητική πρόζα* (ή ύπογράμμιση δική του). Στή δεύτερη επιστολή, επαναλαμβάνει τόν όρο novelette καί διατυπώνει τήν πρόθεση νά εργαστεί μέ πραγματικό ύλικό αλλά για τή δημιουργία ενός έργου φαντασίας, στο όποιο θά ύπάρχει πολύ περισσότερη *ύποβολή* (ύπογράμμιση δική του) παρά πραγματική πλοκή. Γίνεται λοιπόν άρκετά φανερό, πρὸς ποιά κατεύθυνση έκλιναν τά ένδιαφέροντά του.

νικοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ συγκεκριμένη δραστηριότητα τοῦ Χέρν. Δέν μειώ-
νει ὁμως τὴν συμβολή τοῦ Λευκάδιου στὴ διάδοση τοῦ ἔργου νέων γιὰ τὴν ἐπο-
χὴ ἐκείνη ἐκπροσώπων τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας, πού μᾶλλον δέν εἶχαν γνωρί-
σει ἀκόμη τὴν κατοπινὴ τους καθιέρωση στὸν ἀγγλόφωνο κόσμο καὶ εὐρύτερα.
Μιά ἐνδειξὴ γι' αὐτὸ εἶναι καὶ ἡ παρουσία μεταθανάτιων ἐκδόσεων τῶν μετα-
φράσεων τοῦ Χέρν, στὴ Νέα Ὑόρκη καὶ ἀκόμη περισσότερο στὸ Τόκυο.

Συναρτημένη μὲ τὴ σχέση τοῦ Χέρν μὲ τὴ γαλλικὴ γλῶσσα εἶναι καὶ ἡ σχέση
του μὲ τὴν ιαπωνικὴ γλῶσσα, γιὰ τὴν ὁποία διατυπώνεται ἡ ἄποψη ὅτι δέν τὴν
ἔμαθε ποτέ. Εἶναι βέβαιο πῶς δέν τὴν κατεῖχε – οὔτε ἄλλωστε θὰ ἐξυπηρετοῦσε
αὐτὸ τοὺς στόχους του, ἀφοῦ τὰ ἔργα του προορίζονταν γιὰ τὴ Δύση. Ὁ Λευ-
κάδιος εἶχε ὁμως εὐρεῖα γνώση συγκεκριμένων ὄρων, ὅπως δείχνουν πολλὰ
κείμενά του. Εἶχε ἐπίσης πραγματοποιήσει κάποιες διασκευές παραμυθιῶν καὶ
ἄλλων ἱστοριῶν ἀπὸ τὴν ιαπωνικὴ στὴν ἀγγλική.

Συνήθως, τίς παλιές ἱστορίες ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση πού τὸν προ-
σέλκυαν, ζητοῦσε νὰ τοῦ τίς ἀφηγοῦνται καὶ νὰ τίς ἀκούει, ὥστε νὰ ἐμπνέεται
γιὰ τίς διασκευές τους στὰ κείμενά του. Καθὼς εἶχε ἀπαγορεύσει στὴν Σετζού-
κο νὰ μάθει τὴν ἀγγλική, ἡ οἰκογένεια χρησιμοποιοῦσε γιὰ τὴν ἐπικοινωνία της
ἕναν δικό της ἰδιόμορφο τρόπο «ιαπωνο-αγγλικό», πού τὸν ὀνόμαζαν «Χέρ-
νεια γλῶσσα» (Hearn-san kotoba). Ὁ ἴδιος, στὴν ἀλληλογραφία του, σχολιάζει
ἐπανελλιημένα τὴ δυσκολία τῆς ιαπωνικῆς. Πρέπει ὁμως νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὴ
γνώριζε μᾶλλον περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἡ συνηθισμένη μετριοφροσύνη του τοῦ
ἐπέτρεπε νὰ ὁμολογεῖ, ἀφοῦ ἦταν σέ θέση (τουλάχιστον ἀπὸ κάποια στιγμή καὶ
μετά) νὰ κατανοεῖ τίς ἱστορίες πού τοῦ ἀφηγοῦνταν καὶ νὰ ἐπιχειρεῖ μεταφρά-
σεις-διασκευές ἀπλῶν κειμένων.

Ὁ Χέρν καὶ ἡ ποίηση. Ὁ Χέρν δέν ὑπῆρξε ὁ ἴδιος ποιητής, ἀλλὰ ἔτρεφε με-
γάλη ἀγάπη γιὰ τὴν ποίηση, δυτικὴ καὶ ιαπωνικὴ. Ἡ ποίηση τὸν ἀπασχόλησε
στὶς συγγραφές του καὶ ἴσως ἀκόμη περισσότερο στὴ διδακτικὴ ἐργασία του.
Πεζογραφικά του κείμενα, ἐπίσης, περιέχουν πολλές φορές στίχους. Ἄλλοτε
τοὺς παραθέτει ὡς παραδείγματα σέ κάποια μελέτη του γιὰ τὴν ποίηση ἢ σέ κά-
ποια διάλεξή του πρὸς τοὺς μαθητές του, ἄλλοτε τοὺς ἀποδίδει ὡς ἐνσωματω-
μένους στὶς ἱστορίες πού ἀφηγεῖται σέ διασκευές ἢ μεταπλάσεις, ἄλλοτε τοὺς
δημοσιεύει σάν εἰδος συλλεκτικοῦ ὑλικοῦ.

Ἡ παρουσιάσή του ιαπωνικῶν ποιημάτων στὴν ἀγγλικὴ γίνεται μὲ ποικί-
λους τρόπους καὶ δέν φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ ὀρισμένο σύστημα. Οἱ στίχοι
μπορεῖ νὰ συνοδεύονται ἢ νὰ μὴ συνοδεύονται ἀπὸ τίς μεταγραφές τῶν πρωτο-
τύπων σέ λατινικούς χαρακτήρες, οἱ πηγές καὶ οἱ ἐπώνυμοι δημιουργοὶ μπορεῖ
νὰ ἀναφέρονται ἢ νὰ μὴ ἀναφέρονται. Οἱ ἀποδόσεις στὴν ἀγγλικὴ γίνονται
πολλές φορές σέ πεζὸ λόγο – γεγονός πού ἔγινε ἀφορμὴ νὰ ἐπικριθεῖ ἀπὸ κά-
ποιους ὁ συγγραφέας γιὰ ἔλλειψη ποιητικοῦ ταλέντου. Κατὰ πόσον μπορεῖ κα-

νείς νά διαθέτει ύψηλή ίκανότητα ποιητικής έκφρασης σέ πεζό λόγο καί παντελή έλλειψη ίκανότητας ποιητικής μετάφρασης στίχων είναι συζητήσιμο. Ό ίδιος ό Λευκάδιος, σέ μιά περίπτωση πού παρουσιάζει σέ πεζό λόγο δείγματα άρχαίας έλληνικής ποίησης προοριζόμενα γιά τούς μαθητές του,¹³ διατυπώνει τήν άποψη ότι αὐτή ή μέθοδος έρμηνείας μπορεί νά είναι έπιτρεπτή, γιατί καί ή καλύτερη ποιητική άπόδοση δέν θά απέδιδε ισάξια τό κάλλος καί τήν ποιότητα τών πρωτοτύπων. Σ' αὐτή τήν άποψη θά πρέπει νά προσθέσουμε καί τό πάθος τοῦ Λευκάδιου γιά τήν άκριβολογία – πού είναι σχεδόν άνέφικτη στήν περίπτωση τής ιαπωνικής ποίησης καί θά λειτουργοῦσε όπωσδήποτε άνασταλτικά, στό είδος τής προσέγγισης πού άπαιτεῖται γιά μιά ποιητική άπόδοση στίχων σέ άλλη γλώσσα.

Ό «φυσιοδίφης» Χέρν. Ό χαρακτηρισμός χρησιμοποιεῖται συμβολικά, προκειμένου νά περιληφθοῦν σ' αὐτόν όλα εκείνα τά κείμενα τοῦ συγγραφέα πού άναφέρονται σέ ζῶα, φυτά, έντομα κτλ. τής Ίαπωνίας καί παραμένουν πρὸς τό παρόν, όπως καί τά περί ποίησης πονήματα, άμετάφραστα στή γλώσσα μας.

Ξαφνιάζουν, άρχικά τουλάχιστον, ή λεπτολόγος περιγραφή καί άναγραφή ειδών, παραλλαγών καί όνομάτων (καί τών λατινικών άντιστοιχιών τους, σέ πολλές περιπτώσεις) πού χαρακτηρίζουν τήν προσέγγιση τοῦ Χέρν σ' αὐτοῦ τοῦ τύπου τά θέματα. Ό άναγνώστης άναρωτιέται άν έχει νά κάνει μέ τό ίδιο πρόσωπο πού, λίγες σελίδες πιό πρίν ή πιό μετά, τοῦ άφηγεῖται π.χ. τή ζωή ενός μικροῦ έντόμου στήν πιό ύψηλή ποιητική γραφή.¹⁴ Άλλά ή ίκανότητα τοῦ Λευκάδιου νά χειρίζεται τό λόγο μέ συνεχείς παραλλαγές, άνάλογα μέ τό έκασοτε θεματικό περιεχόμενο τών κειμένων του, είναι σχεδόν άπαράμιλλη.

Πληροφορίες σχετικές μέ τήν πανίδα καί τή χλωρίδα τής Ίαπωνίας είχαν γίνει προσιτές σέ δυτικές χῶρες καί από τήν προηγούμενη τοῦ Χέρν εποχή, άλλα σέ καθαρά έπιστημονικό πεδίο. Ό Λευκάδιος μάλλον πρωτοπορεῖ, ένσωματώνοντας τίς μικρές μελέτες του σέ βιβλία μέ λογοτεχνικά καί άλλα κείμενα πού ψυχαγωγοῦν τόν άναγνώστη καί συγχρόνως μεταδίδουν γνώσεις σ' ένα εὐρύτερο κοινό. Κάποιοι μίλησαν γιά «έμμονές» τοῦ συγγραφέα σέ τέτοια περιέργα θέματα καί τό ένδεχόμενο δέν μπορεί νά άποκλειστεί, άν λάβουμε ὑπ' όψιν τό πάθος τοῦ Λευκάδιου γιά διαρκή άναζήτηση, μάλιστα τοῦ άσυνήθιστου. Προσεκτικότερη παρατήρηση όστόσο οδηγεί καί σέ άλλα ένδεχόμενα, πιθανότατα σέ συνειδητές έπιλογές. Διαπιστώνει κανείς, γιά παράδειγμα, πώς

13. Βλ. Kenji Zenimoto, *Lafcadio Hearn and Greek Echoes* (The Hearn Society, Matsue, 2000), pp. 29-38.

14. Ένα έξαίρετο δείγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου έχει μεταφραστεῖ στή γλώσσα μας από τόν κ. Χαλικιά (βλ. σημ. 31). Άλλά καί από τά κείμενα τής άλλης κατηγορίας έχει επίσης μεταφραστεῖ ένα τουλάχιστον (πού έχει ως θέμα του τά *μυρμήκια*), σύμφωνα μέ τόν κ. Κων. Βάσση (βλ. σημ. 8), τό 1909, στή *Νέα Ζωή* Άλεξανδρείας.

ὅλα τὰ μικρά πλάσματα πού ἐλκύουν τήν προσοχή τοῦ συγγραφέα (πυγολαμπίδες, πεταλοῦδες, τζίτζικια, βατράχια κτλ.) συνυφαίνονται ἢ μέ κάποιο ιδιόμορφο, ἄγνωστο ἢ ἀσύνηθες γιά τή Δύση χαρακτηριστικό (π.χ. τὰ «ὠδικά» ἔντομα πού, ὅπως τὰ ὠδικά πτηνά μας, τρέφονταν σέ κλουβιά), ἢ μέ ἀντιπροσωπευτικά ποιητικά μοτίβα, πού ἡ γνώση τους συντελεῖ στήν καλύτερη κατανόηση τῆς ἰαπωνικῆς ποίησης καί τήν ἀπόδοσή της σέ ἄλλες γλῶσσες.

Ὁ Χέρν καί ἡ τέχνη. Ἡ κλίση τῆς εὐαίσθητης καί δεκτικῆς ιδιοσυγκρασίας τοῦ Χέρν πρὸς τὰ καλλιτεχνικά θέματα διαφαίνεται, τόσο στίς αἰσθητικές παρατηρήσεις-κρίσεις πού μέ διάφορες εὐκαιρίες διατυπώνει στά κείμενά του ὅσο καί σέ μικρά δοκίμια ἢ ἀποσπάσματα δοκιμιακοῦ χαρακτήρα, στά ὁποῖα παρεμβάλλει προσωπικές του σκέψεις γύρω ἀπό τήν τέχνη καί τήν αἰσθητική.

Ἐδῶ ὅπως καί σέ ἄλλες περιπτώσεις, ὁ ἀναγνώστης ἐντυπωσιάζεται ἀπό τή δεξιότητα τοῦ συγγραφέα στήν παρατήρηση καί τήν ἀπόδοση λεπτομερειῶν καί ἀποχρώσεων. Στίς ἐξηγητικές τοποθετήσεις τοῦ Χέρν, διαισθάνεται κανεῖς μερικές φορές ἕναν ἀπόηχο τῆς πλατωνικῆς παράδοσης καί πολύ καθαρότερα, τίς ἐπιδράσεις πού δέχτηκε ὁ συγγραφέας ἀπό σύγχρονες του φιλοσοφικές θεωρίες, ἰδιαίτερα τοῦ Χέρμπερτ Σπένσερ (Herbert Spencer, 1820-1903), πού ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ ὅτι τόν εἶχε αἰχμαλωτίσει σχεδόν ὀλοκληρωτικά. Εὐκόλα ἐξάλλου διαπιστώνει κανεῖς ὅτι ὁ Χέρν δέν τρέφει καμία ἐκτίμηση γιά τίς δυτικές τέχνες τῆς ἐποχῆς του, στίς ὁποῖες δέν συγχωρεῖ τήν πλήρη ἀπεξάρτησή τους ἀπό τό ἰδεαλιστικό στοιχεῖο.

Σέ κάποιες περιπτώσεις, ὅπως π.χ. σέ μιὰ προσέγγισή του τῆς Γοτθικῆς ἀρχιτεκτονικῆς,¹⁵ ὁ Λευκάδιος φαίνεται νά ἐπηρεάζεται ἀπό (ἀλλά καί νά ὑπερβαίνει) προσωπικές του τραυματικές ἐμπειρίες. Συχνότερα ἀναφέρεται στή γλυπτική καί τή ζωγραφική, ἐνδεχομένως μέ συγκρίσεις πού ἀποκαλύπτουν τόν ἰδιαίτερο θαυμασμό πού ἔτρεφε γιά τήν ἑλληνική ἀρχαιότητα.¹⁶ Ἀκόμη συχνότερα, ἐμφανίζεται συνεπαρμένος ἀπό τίς τέχνες πού τιμῶνται κατ' ἐξοχήν στήν Ἀπωανατολική παράδοση – ὅπως τήν κηποτεχνία καί τήν καλλιγραφία.¹⁷ Σέ κάθε περίπτωση, ἡ ἱκανότητά του νά αἰσθάνεται καί νά μεταδίδει στοὺς ἀναγνώστες του τίς ἀντιδράσεις πού τοῦ προκαλοῦν ιδιόμορφα χαρακτηριστικά καί μοτίβα, ὅπως π.χ. ἡ αἰσθητική λειτουργία τῶν ἰδεογραμμάτων ἢ τῆς πέτρας, παραμένει ἐντυπωσιακή.

Συνυφασμένη μέ τίς καλλιτεχνικές κλίσεις τοῦ Χέρν εἶναι καί ἡ γενικότερη προτίμησή του πρὸς τό συγκεκριμένο λόγο καί τό εἰκονιστικό στοιχεῖο, χαρα-

15. Gothic horror, ἀπό τό *Shadowings* (δέν ἔχει μεταφραστεῖ).

16. Ἐνα ἀντιπροσωπευτικό δείγμα δίνεται στήν ἑλληνική ἀπό τή γράφουσα (βλ. σημ. 31).

17. Βλ. δείγματα στίς μεταφράσεις τῶν Γ. Καλαμαντή καί Κ. Παπαπαύλου (στή δεύτερη περίπτωση, μέ σχόλια). Βλ. σημ. 31.

κτηριστικά πού ἐκδηλώνονται τόσο στό λογοτεχνικό του ὕφος ὅσο καί στήν περιστασιακή χρήση εἰκόνων στά κείμενά του. Οἱ εἰκόνες εἶναι ἄλλοτε ἐρμηνευτικές, π.χ. τῶν διαφόρων εἰδῶν ἐντόμων πού περιγράφει, καί ἄλλοτε χιουμοριστικά σκιτσάκια δικῆς του ἐμπνευσης, συναρτημένα μέ τό περιεχόμενο κειμένων του ἢ ἐπιστολῶν του. Συνειδητά ἢ ὄχι, μέ τόν τρόπο αὐτό ὁ Λευκάδιος ταυτίζεται ἀκόμη μιά φορά μέ τήν ἰαπωνική λογοτεχνική παράδοση ἢ ὁποία, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔχει καλλιιεργήσει μιά στενότητα σχέσης ἀνάμεσα στό λόγο καί τήν εἰκόνα.¹⁸

Ὁ Χέρν καί ἡ λαϊκή παράδοση. Ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν κειμένων τοῦ Χέρν (καί τῶν μεταφρασμένων στή γλῶσσα μας) περιλαμβάνουν θέματα πού θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν μέ εὐρεία ἔννοια λαογραφικά. Κάποια ἀπό αὐτά πηγάζουν ἀπό παλιούς μύθους, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν ὡς πυρήνα ἱστορικά γεγονότα πού πέρασαν βαθμιαία στό χῶρο τοῦ θρύλου. Ἐτσι ἡ ἁλλῶως, πρόκειται γιά θέματα συνδεδεμένα μέ τό λαϊκό πολιτισμό καί τίς δοξασίες του. Ἀντιπροσωπεύουν μιά θεμελιακή προτίμηση τοῦ συγγραφέα, συνυφασμένη μέ τή γενικότερη ἔλξη πού αἰσθανόταν γιά τό φανταστικό, τό ἰδιόμορφο, τό παράξενο ἢ καί τό τρομακτικό. Οἱ τάσεις αὐτές ἐκδηλώνονται ἀπό τά πρῶτα συγγραφικά βήματα τοῦ Χέρν. Ἦδη στήν ἀμερικανική περίοδο ἔχουμε δημοσιεύσεις μέ τίτλους ἐνδεικτικούς –*Σκόρπια Φύλλα ἀπό Παράξενες Λογοτεχνίες* (1884), *Μερικά Κινεζικά Φαντάσματα* (1887)– παράλληλα μέ θέματα πιό ἀναπάντεχα, ὅπως αὐτά πού ἀναφέρονται στίς «παροιμίες» καί τήν «κουζίνα» τῶν Κρεολῶν (1885), ἢ ἔργα μεγαλύτερων ἀξιώσεων, ὅπως αὐτό πού τοῦ ἐνέπνευσε ἡ διαμονή του στή Μαρτινίκα (*Δυό Χρόνια στίς Γαλλικές Δυτικές Ἰνδίες*, 1890).¹⁹ Ἦταν ἐπόμενο, λοιπόν, νά βρεῖ καί στίς λαογραφικές παραδόσεις τῆς Ἰαπωνίας νέο εὐπρόσδεκτο ὕλικό.

Περὶ ἄλλο ἐνδιαφέρον ἔχει ν' ἀναρωτηθεῖ κανεὶς γιά τοὺς λόγους αὐτῆς τῆς προτίμησης τοῦ Χέρν – καί οἱ λόγοι μπορεῖ νά εἶναι πολλοί. Κάποιοι μιλοῦν γιά ἱρλανδική συμβολή-ἐμπνευση ἀντλημένη ἀπό τίς παραδόσεις τῶν κάστρον τῆς Ἰρλανδίας καί τοὺς κελτικοὺς θρύλους. Ἄλλοι ἀναζητοῦν ἀφετηρίες στίς παιδικές τραυματικές ἐμπειρίες.²⁰ Μέ τίς τελευταῖες συναρτᾶται

18. Βλ. Κλαίρη Παπαπαύλου, *Ποίηση καί Ζωγραφική στήν Ἰαπωνική Τέχνη*. Πρόσπερος, 1988.

19. Κανένα ἀπό τά ἔργα πού ἀναφέρονται σ' αὐτή τήν παράγραφο δέν φαίνεται νά εἶναι προσιτό στή γλῶσσα μας – μέ τήν ἐξαίρεση κάποιων κειμένων πού περιέχονται στά *Σκόρπια Φύλλα ἀπό Παράξενες Λογοτεχνίες* τά ὁποία, σύμφωνα μέ τόν κ. Κων. Βάσση (σημ. 8), σέ δύο τουλάχιστον περιπτώσεις ἔχουν μεταφραστεῖ σέ παιδικό περιοδικό ἀπό τόν Νίκο Καζαντζάκη. Γενικά, πάντως, ἡ ἀμερικανική περίοδος τοῦ Χέρν δέν ἔχει προσελκύσει ἔως τώρα οὐσιαστικό ἐνδιαφέρον στήν Ἑλλάδα.

20. Κατά τά γραφόμενα τοῦ Λευκάδιου, δταν ἦταν μικρό παιδάκι (καί ἡ μητέρα του εἶχε ἐξαναγκαστεῖ νά φύγει πιά ἀπό τήν Ἰρλανδία) τόν ὑποχρέωναν νά κοιμᾶται κλειδωμένος σέ ἓνα ὀλοσκοτεινο δωμάτιο, μέ ἀποτέλεσμα νά βλέπει συνεχῶς ἐφιάλτες.

ὅπωςδήποτε ἡ εἰκόνα (κυριολεκτικότερα: ἡ ἀπουσία) τῆς Ἑλληνίδας μητέρας, πού φαίνεται ὅτι χάραξε ἀνεξίτηλα τίς παιδικές ἀναμνήσεις τοῦ Λευκάδιου. Τὴν βλέπουμε ἢ τὴν αἰσθανόμαστε νά ἐπιστρέφει ἐπανειλημμένα στό ἔργο του μέ ἐξιδανικευμένη μορφή, ἐνδεχομένως περιβαλλόμενη ἀπό ἕνα θολό ἑλληνικό τοπίο καί πολύ συχνότερα, μέσα σέ λαϊκά ἱαπωνικά πλαίσια ἢ ἀκόμη καί σάν ὑπερβατική ὁπτασία, τροφοδοτώντας, ὡς πηγή ἐμπνευσης ἢ ὡς συμβολική παρουσία, πολλές φανταστικές-ἐνορατικές ἢ λαογραφικές ἐξιστορήσεις τοῦ συγγραφέα. Συνοψασμένη μέ τή μητρική μορφή ἀλλά καί μέ τὰ ἱαπωνικά βιώματα πρέπει νά θεωρηθεῖ καί ἡ διευρυμένη ἀγάπη (κυριολεκτικότερα, ὁ σεβασμός) τοῦ Λευκάδιου γιά τὴν Ἰαπωνίδα γυναῖκα του λαοῦ, πού κατ' αὐτόν συνδυάζει ἀθόρυβη καί διακριτική παρουσία μέ ἀξεπέραστο ἥθος. Ἐνας ἄλλος καίριος λόγος, ἐπίσης, εἶναι ἡ πίστη τοῦ Χέρν στὸν ἀπλό λαό ὡς γεννήτορα καί θεματοφύλακα τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων. Ἐπανειλημμένα διακηρύσσει τὴν πεποίθησή του ὅτι μόνον στό ἐπίπεδο τοῦ λαοῦ, ὅχι σέ αὐτό τῶν «διεθνοποιημένων» ἀνώτερων κοινωνικῶν στρωμάτων, μπορεῖ κανεὶς νά βιώσει –στὴν Ἰαπωνία ὅπως καί παντοῦ ἄλλοῦ– τὸν γνήσιο γηγενή πολιτισμό.

Ὁ Χέρν καί ἡ θρησκεία. Σπάνια ἴσως ἕνας ἄνθρωπος, ἐκτός τοῦ κύκλου τῶν εἰδικῶν μελετητῶν, ἔχει τίς δυνατότητες νά προσεγγίσει, πνευματικά ἀλλά καί βιωματικά, τόσες πολλές καί διαφορετικές μορφές θρησκευτικῆς σκέψης ὅσες ἦταν αὐτές πού προσφέρθηκαν στὸν Λευκάδιο Χέρν. Τὰ κείμενά του καί ἡ ἀλληλογραφία του εἶναι καί σ' αὐτό τό σημεῖο διαφωτιστικά.

Ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ὀρθόδοξη χριστιανικὴ πίστη – τίς παιδικές προσλήψεις πού χαράχτηκαν στὴ μνήμη του ὅταν ἡ μητέρα, σκύβοντας πάνω ἀπὸ τό κρεβάτι του, καθοδηγοῦσε στό σημεῖο τοῦ Σταυροῦ πού ἔπρεπε νά κάνουν τὰ παιδικὰ δαχτυλάκια ἢ στό ψέλλισμα τῶν πρώτων προσευχῶν.²¹ Ἡ πλευρὰ αὐτὴ μᾶλλον συνέχισε νά ὑποβόσκει μέσα του καί νά τὸν προβληματίζει κατὰ καιροὺς, ἀφοῦ στὴν ἀλληλογραφία του βρίσκουμε κάποιες –σπάνιες, εἶναι ἀλήθεια– μνεῖες στὴν ὀρθόδοξη πίστη, μάλιστα μέ ἐντυπωσιακές ἀναφορές στό Βυζάντιο καί μέ ἐρωτήσεις σέ φίλους του, ὡς πρὸς τὴ γνώμη τους γιὰ τὴ «θρησκεία τῆς μητέρας του».²²

Συνδεδεμένα μέ τὸν χριστιανισμό, ἀλλά μέ τὴν προτεσταντικὴ καί τὴν καθο-

21. Zenimoto, δ.π., σελ. 1-2.

22. «Δέν νομίζεις ὅτι ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία (τῆς μητέρας μου) θά ἔχει καλύτερη τύχη; Ἡ Ρωσία μοῦ φαίνεται πὺς εἶναι τό ἔθνος πού ἔρχεται. Νομίζω ὅτι κάποια μέρα θά ἀκούσουμε ρωσικὴ λειτουργία στὸν Ἅγιο Πέτρο. Καί ὅτι Κοζάκοι θά περιμένουν στὴν Σταμπούλ, στὴν ἐπαναλειτούργουσα βασιλικὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ, νά ἐμφανιστεῖ ἡ ὁπτασία τοῦ ἱερέα τοῦ προοριζομένου νά ὁλοκληρώσει τὴ λειτουργία πού διέκοψαν τὰ σπαθιά τῶν γενίτσαρων τοῦ Μαῶμεθ Β΄». (Ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ 1893, σταλμένη στὸν Β.Η. Chamberlain ἀπὸ τὸ Κουμαμότο. (Elizabeth Bisland, ed. *The Japanese Letters of Lafcadio Hearn*, Boston & New York: Houghton Mifflin Co., 1910).

λική πλευρά του, ήταν τά βιώματα της Ίρλανδίας – πού άφησαν άρνητικά απο-τελέσματα, κυρίως λόγω των συνειρμών πού δημιουργήθηκαν άνάμεσα σ' αυτά καί τίς άλλες τραυματικές έμπειρίες, καθώς καί των πιέσεων πού δεχόταν τό παιδί από την προστάτιδα θεία, στην επιθυμία της –κατά την όμολογία του ίδιου– νά δει μιá μέρα τόν Λευκάδιο ιερωμένο. Πολύ άργότερα, στην Ίαπωνία, οί περί χριστιανισμού προσλήψεις θά έμπλουτιστούν μέ μιá νέα, έξαιρετικά άρνητική κατά την αντίληψη του Χέρν εικόνα, συναρτημένη μέ την ιστορία της εκεί προσηλυτιστικής δράσης των Ίησουητών ιεραποστόλων²³ – καί τότε, ή στάση του συγγραφέα θά γίνει άπροκάλυπτα επιθετική.

Οί διευρυμένες πνευματικές άναζητήσεις οδήγησαν τόν Λευκάδιο από νωρίς στή μελέτη παλαιότερων δοξασιών της Έγγυς Άνατολής, καθώς καί της ισλαμικής θρησκείας. Άλλά, όπως ήταν ίσως άναμενόμενο, τόν προσέλκυσαν τελικά περισσότερο οί θρησκευτικές παραδόσεις της Ίαπωνίας. Έγραψε πολλά γιά την όμορφιά των μνημείων καί τό βαθύτερο νόημα του Σίντο (της γηγενούς ιαπωνικής θρησκείας, πού στά μάτια του συνδυάζεται πολλές φορές μέ δψεις της άρχαίας ελληνικής θρησκείας)²⁴, αλλά καί γιά τόν εισηγμένο στην Ίαπωνία βουδδισμό, στόν όποιο άφιερώνει άκόμη περισσότερες συγγραφές καί σκέψεις. Διαδεδομένη –μολοντί άβέβαιη– είναι καί ή άποψη ότι έγινε βουδδιστής, έπειδή ζήτησε νά ταφεί σέ βουδδιστικό κοιμητήρι. Ωστόσο, δέν άπουσιάζουν από τά γραπτά του ούτε οί περιπτώσεις πού μοιάζει νά στρέφεται στόν άγνωστικισμό.

Ό κοινωνιολόγος Χέρν. Ό χαρακτηρισμός αυτός χρησιμοποιείται επίσης συμβολικά, ως δηλωτικός όχι μιáς έπιστημονικής ειδίκευσης αλλά συγγραφικής κατεύθυνσης ή όποία, μαζί μέ τή λαογραφική, αποτέλεσε τομέα πρώτης προτεραιότητας στα ένδιαφέροντα του Λευκάδιου Χέρν.

Έπισημάνθηκε ήδη τό γεγονός ότι, ή μελέτη της ιαπωνικής κοινωνίας είναι τό μοναδικό θέμα πού τόν άπασχόλησε καί ως ένιαία σύλληψη, στή συγγραφή του βιβλίου *Ίαπωνία, μιá άπόπειρα έρμηνείας*, του όποίου όλα τά κεφάλαια διαρθρώνονται μέ πυρήνα τό συγκεκριμένο θέμα πού τό φωτίζουν «καλειδοσκοπικά». Παρά κάποιες επικρίσεις πού δέχτηκε, μέ άφορμή τίς ξένες επιδρά-

23. Οί Ίησούτες ιεραπόστολοι είχαν γράψει ένα σημαντικό κεφάλαιο στην ιστορία της Ίαπωνίας, περίπου δύο αιώνες νωρίτερα. (Βλ. Κλαίρη Παπαπαύλου, «Ό Σινιοϊαπωνικός Κόσμος καί ή Δύση τόν Δέκατο Έκτο αιώνα», *Ιστοριογεωγραφία* 4 (1994), σελ. 87-105). Άνέκοψαν τή δράση τους άναγκαστικά, στή μακρά περίοδο πολιτικής άπομόνωσης πού υιοθέτησε στή συνέχεια ή Ίαπωνία, αλλά επανήλθαν εκεί, μετά τό άνοιγμα της εποχής Μείτζι (βλ. σημ. 26). Άπό την άλληλογραφία του Λευκάδιου προκύπτουν επανειλημμένες ένδείξεις γιά την άρνητική του θέση άπέναντί τους, καθώς καί ότι είχε κάποια προβλήματα μαζί τους, έξαιτίας αυτού του γεγονότος. Πρβλ. καί τό κεφάλαιο «Ό Ίησουϊτικός κίνδυνος», στό *Ίαπωνία - μιá άπόπειρα έρμηνείας*.

24. Για τίς άναλογίες άνάμεσα στο Σίντο καί την άρχαία ελληνική θρησκεία, βλ. καί George Sioris, *Mythology of Greece and Japan, Archetypal Similarities*, New Delhi: Sterling Publ., 1987.

σεις πού απηχέι, τό *Ίαπωνία, μιά απόπειρα έρμηνείας* αναγνωρίζεται ώς τό πιό σημαντικό έργο πού συνέγραψε ό συγγραφέας γιά τήν Ίαπωνία.

Πέρα από τό έργο αυτό, πολλά άλλα κείμενα του Χέρν αναφέρονται στήν παρατήρηση, τή διάρθρωση, τήν επισημάνση χαρακτηριστικών πλευρών τής ιαπωνικής κοινωνίας (π.χ., τόν ισχυρότατο –τότε τουλάχιστον– ρόλο τής τελετουργικής παρουσίας των νεκρών σ' αυτήν κ.ά.), καθώς και στίς σκέψεις πού προκαλούν στον συγγραφέα. Άρκετά από αυτά τά κείμενα, όπως και δύο τουλάχιστον κεφάλαια του βιβλίου *Ίαπωνία, μιά απόπειρα έρμηνείας*,²⁵ έχουν περιληφθεί σέ ελληνικές μεταφραστικές εκδόσεις, αν και χωρίς ιδιαίτερα σχόλια.

Τά κοινωνιολογικού χαρακτήρα κείμενα του Λευκάδιου μπορεί νά είναι διατυπωμένα σέ δοκιμακή γραφή ή νά υποδηλώνουν έμμεσα τίς θέσεις τους, μέ ποικίλους τρόπους –π.χ. διαλόγους του συγγραφέα μέ διάφορους συνομιλητές, αναγραφές απόψεων ξένων και Ίαπώνων ειδικών, αφηγήσεις χαρακτηριστικών ιστορικών γεγονότων μέ έπεξηγήσεις-επισημάνσεις αντιδράσεων των εμπλεκόμενων πρωταγωνιστών κτλ. Κατά κανόνα, αυτή ή πολλαπλότητα συγγραφικών μεθόδων λειτουργεί θετικά γιά τά κείμενα: διατηρεί τήν ποικιλία και τή ζωντάνια μιās λογοτεχνικής προσέγγισης, χωρίς νά παραβιάζει τή σοβαρότητα και τήν αξιοπιστία πού πρέπει νά διακρίνουν μιά ιστορική μαρτυρία.

‘Ο *εκπαιδευτικός Χέρν*. ‘Η σταδιοδρομία του συγγραφέα ως εκπαιδευτικού ήταν αποτέλεσμα, αφενός τής δικής του ανάγκης νά έχει μιά σταθερή εργασία στήν Ίαπωνία και αφετέρου, τής ανάγκης πού είχε τότε ή Ίαπωνία από Δυτικούς πού θά μπορούσαν νά διδάξουν τήν αγγλική στά σχολεία της.²⁶ Αυτή ή δραστηριότητα του Χέρν τόν χάραξε βαθιά, είτε γιατί είχε ένα ταλέντο και πρós αυτή τήν κατεύθυνση, πού δέν τό γνώριζε, είτε και γιατί αυτό τό κατεξοχήν λειτούργημα επικοινωνίας τόν έφερνε κοντά στά παιδιά, πού αγαπούσε ιδιαίτερα.

Οί παραπάνω διαπιστώσεις προκύπτουν εύκολα από τά ίδια τά κείμενα του Χέρν. Αυτά περιλαμβάνουν, πέρα από τή λογοτεχνική αξιοποίηση του παιδικού στοιχείου, σελίδες στίς οποίες ό συγγραφέας αναφέρεται στό θέμα τής παιδείας ή στους μαθητές του και στά σχολεία όπου έδίδασκε. ‘Υπάρχουν επίσης εκδόσεις των πανεπιστημιακών του διαλέξεων στους φοιτητές του, πού κυκλοφόρησαν μετά τό θάνατό του, μέ τή συμβολή ή και τήν πρωτοβουλία των ίδιων των φοιτητών.

25. Έχω υπόψη μου τά κεφάλαια 5 (The Japanese Family) και 18 (Survivals), τά όποια έχουν μεταφραστεί από τους κ.κ. Καλαμαντή και Χαλικιά αντίστοιχα (βλ. σημ. 31). Εύκαιτο θά ήταν, ωστόσο, αυτό τό βιβλίο νά δημοσιευόταν σέ συνολική μετάφραση στήν ελληνική.

26. Τήν εποχή αυτή (ιαπ. εποχή Μέντζι, 1868-1912), ή Ίαπωνία επιχειρεί τό όριστικό της άνοιγμα στή Δύση – μέ όλες τίς θετικές και αρνητικές συνέπειες και δυσκολίες πού τό έγχείρημα συνεπάγεται. Στίς άμεσες προτεραιότητές της ήταν και ή έξοικείωση μέ τίς κυριότερες ευρωπαϊκές γλώσσες, ιδιαίτερα τήν αγγλική.

Τά δοκιμαϊκά καί ἄλλα κείμενα τῆς πρώτης κατηγορίας συγκροτοῦν μιὰ ἐνδιαφέρουσα μαρτυρία γιά τό ἰαπωνικό ἐκπαιδευτικό σύστημα καί τίς ἀντιδράσεις σ' αὐτό τῶν μαθητῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τά θετικά καί τά ἀρνητικά σημεῖα του καί τά προβλήματα πού ἀνέκυπταν, λόγω τῶν τότε ἐπικρατουσῶν στήν Ἰαπωνία ἱστορικοπολιτικῶν συνθηκῶν. Στούς μαθητές τοῦ Ματσούε, εἰδικότερα, ἀναφέρεται ἕνα ἀπό τά κείμενα τοῦ Λευκάδιου πού προσέλκυσαν πρῶιμα (γιά τά ἑλληνικά δεδομένα) τήν προσοχή καί στόν τόπο μας – κείμενο δημοσιευμένο ἤδη στή δεκαετία τοῦ 1930, σέ μετάφραση Ἑλλήνα ἐκπαιδευτικοῦ ἀπό τή γερμανική.²⁷ Ἐξάλλου, τόσο τά κείμενα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ὅσο καί τά ἄλλα, πού μᾶς διασώζουν τό περιεχόμενο τῶν διαλέξεων τοῦ Χέρν, ὑποβάλλουν τήν εἰκόνα ἐνός δασκάλου πού δέν ἀρκεῖται νά ἐμφυτεύει γνῶσεις ἀλλά προσεγγίζει τά νέα παιδιά καί ψυχικά. Τά παρατηρεῖ προσεκτικά, διαλέγεται μαζί τους, περιγράφει τήν ψυχοσύνθεσή τους, παρακολουθεῖ τήν πνευματική πορεία τους. Διαθέτει ἐπίσης μιὰ ἐκπληκτική ἱκανότητα στό νά βρῖσκει τά κατάλληλα λόγια καί παραδείγματα πού ἐπιτρέπουν, σέ ἀνήσυχα νεαρά πνεύματα μέ παντελὴ ἔλλειψη παραστάσεων ἀπό τόν κόσμο τῆς Δύσης, νά εἰσχωροῦν κατὰ τό δυνατόν στό Δυτικό τρόπο σκέψης καί πνευματικῆς δημιουργίας.

Τά νέα παιδιά, πάλι, αἰσθάνονται τή γνησιότητα τῆς προσφοράς πού τοὺς γίνεται καί ἀνταποδίδουν μέ τόν τρόπο τους. Αὐτό φαίνεται ὄχι μόνο στόν σεβασμό μέ τόν ὁποῖο περιβάλλουν τόν δάσκαλο ἀλλά καί σέ περιστατικά καί σκηνές ἐκτός τῶν σχολικῶν αἰθουσῶν. Τό διαπιστώνουμε π.χ. στήν πολυπληθεῖ παρούσα τους στήν προκυμαῖα τοῦ Ματσούε, ὅταν, μαζί μέ τόν ὑπόλοιπο κόσμο, ξεπροβοδίζουν τό δάσκαλό τους πού ἀναχωρεῖ γιά τό Κουμαμότο· στίς ἐπισκέψεις πού κάνουν στόν Λευκάδιο στό σπίτι του (καί στήν στοργή μέ τήν ὁποία ἐκεῖνος τά δέχεται), ὄχι μόνο στήν περίοδο τῶν σπουδῶν τους ἀλλά καί χρόνια ἀργότερα· σέ ἐπιστολές πού τοῦ ἀπευθύνουν, μιλώντας τους γιά τά προβλήματα καί τά συναισθήματά τους καί ζητώντας του τίς πάντα πρόθυμες συμβουλές του· στό συντρόφεμα τοῦ δασκάλου στήν τελευταία του κατοικία, στήν περιοχή Σίντζικου τοῦ Τόκυο, καί στή θερμή ἀφιέρωσή τους στόν τάφο του· στήν προθυμία, ὅσων μπορούσαν, νά συμβάλουν μέ τίς σημειώσεις τους στή συγκέντρωση τῶν παραδόσεων τοῦ Λευκάδιου, δεδομένου ὅτι ὁ ἴδιος στήριζε τή διδασκαλία του μόνο στόν προφορικό λόγο.

Οἱ ἐπικρίσεις δέν ἔλειψαν οὔτε σέ αὐτόν τόν τομέα τῆς δραστηριότητος τοῦ Χέρν. Ὡς ἕνα βαθμό, προέρχονταν καί ἀπό τοὺς χώρους ὅπου ἐδίδασκε – μέ ἀφετηρία τή δική του ἀντίδραση στό θέμα τῆς δυτικοποίησης τῆς Ἰαπωνίας, θέμα πού ἔθεωρεῖτο ἐπείγον καί πρωταρχικῆς σημασίας ἀπό τοὺς ἰθύνοντες τῆς χώρας (μέ τή μορφή τῆς «ἀνάγκης προσαρμογῆς» στά δεδομένα τῆς νέας

27. Βλ. Νικολάου Καραχρίστου, «Ἡ ἐκπαίδευσις εἰς τήν Ἰαπωνίαν», *Ἐκπαιδευτικά Χρονικά* 14 καί 15 (Μάιος καί Ἰούνιος 1934).

έποχης) αλλά και αντιδράσεις ἐθνικιστῶν, πού δέν ἤθελαν τοὺς ξένους δασκάλους. Κάποιοι σχολίασαν καί τό ἐπίπεδο τῶν γνώσεων τοῦ Χέρν, ἐπιχειρηματολογώντας ὅτι ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ τήν ἀνεπάρκειά του στό θέμα πού δίδασκε στοὺς φοιτητές του. Στούς ἐπικριτές προσέφερε ὕλικό καί ἡ σεμνότητα τοῦ Λευκάδιου, πού, ὅπως δείχνει ἡ ἀλληλογραφία του, συνήθιζε νά ἐκφράζεται πολύ περισσότερο γιά ὅ,τι θεωροῦσε ἀνεπάρκειές του καί πολύ λιγότερο γιά τὰ ὅποια ἐπιτεύγματά του. Εἶναι βεβαίως σωστό ὅτι δέν διέθετε ἐπίσημους τίτλους ἀνώτατων σπουδῶν – ἡ ζωή του δέν τοῦ εἶχε ἐπιτρέψει αὐτήν τήν πολυτέλεια. Ὡστόσο, οἱ γνώσεις του ἦταν τόσο εὐρεῖες ὅσο καί ἡ ἱκανότητά του νά τίς μεταδίδει – καί οἱ δικές του διδαχές ἦταν ἐκείνες πού χαράχτηκαν, μακροπρόθεσμα, στήν ψυχή τῶν μαθητῶν του.

Ἐπίμετρο: Ὁ Χέρν καί ἡ Ἑλλάδα

Τό θέμα αὐτό μπορεῖ νά τό δεῖ κανεῖς ἀπό διπλή ὄψη: Ποιά ὑπῆρξε ἡ σχέση τοῦ Χέρν μέ τήν Ἑλλάδα καί ποιά ἡ σχέση τῆς Ἑλλάδας μέ αὐτόν.

Ἐπισημάνθηκε ἤδη ὁ ρόλος τῆς Ἑλληνίδας μητέρας τοῦ Χέρν ὡς πηγῆς ἐμπνευσης στό συγγραφικό του ἔργο. Ὑπάρχει, ἐπίσης, ἡ δηλωμένη στήν ἀλληλογραφία ταύτιση τοῦ ἴδιου τοῦ Χέρν μέ τήν ἐλληνική-μεσογειακή πλευρά τῆς καταγωγῆς του.²⁸ Καί ὑπάρχει ἐκφρασμένος, σέ περισσότερα ἀπό ἓνα κείμενά του, ὁ ἀπέραντος θαυμασμός πού αἰσθανόταν γιά τόν κατά τήν πεποίθησή του ἀπαράμιλλο ἀρχαῖο ἐλληνικό πολιτισμό. Τά στοιχεῖα αὐτά ἐπιμένουν νά κάνουν αἰσθητή τήν παρουσία τους, παρὰ τό γεγονός ὅτι ὁ Λευκάδιος ὑποχρεώθηκε νά ἐγκαταλείψει τή γενέτειρά του σέ ἡλικία μόλις δύο χρόνων καί δέν μπόρεσε νά ἐπιστρέψει σ' αὐτήν ποτέ, οὔτε νά διατηρήσει ζωντανούς δεσμούς μέ προσφιλεῖ πρόσωπα ἀπό τή γενέθλια γῆ.

28. «Ἐχοντας ὁ ἴδιος καταγωγή ἀπό νότιο ἔθνος, ὄντας Ἕλληνας, αἰσθάνομαι πλησιέστερα πρὸς τοὺς Λατίνους μᾶλλον παρὰ πρὸς τοὺς Ἀγγλοσάξωνες. Καί πιστεύω ὅτι, μέ τόν καιρό καί τῇ σπουδῇ, θά μπορέσω νά δημιουργήσω κάτι διαφορετικό ἀπὸ τό σταχτόχρωμο καί κάπως κρύο στυλ τοῦ νεότερου ἀγγλικοῦ καί ἀμερικανικοῦ ἐρωτικοῦ μυθιστορήματος». (Ἀπόσπασμα ἐπιστολῆς πρὸς τόν John Albee, Νέα Ὁρλεάνη, 1883). Καί ἀπὸ ἐπιστολῇ στόν H.E. Krehbiel, μέ χρονολ. Νέα Ὁρλεάνη 1880: «Σέ παρακαλῶ νά θυμᾶσαι ὅτι οἱ πρόγονοί σου ἦταν αὐτοὶ οἱ ἴδιοι Γότθοι καί Βάνδαλοι πού κατέστρεψαν τὰ θαῦματα τῆς ἐλληνικῆς τέχνης, αὐτά πού ἀκόμη καί ἡ ρωμαϊκὴ ἀγροαμαποσύνη καί ἀγριὰδα σεβάστηκαν... Δέν μπορεῖς νά κάνεις τόν Ἕλληνα Γότθο, οὔτε νά μοῦ ἀλλάξεις τό αἷμα στίς φλέβες μου...». [Elizabeth Bisland, *The Life and Letters of Lafcadio Hearn* (2 τόμοι), Boston & New York: Houghton Mifflin Co., 1906]. Γιά τή γενικότερη σχέση τοῦ Χέρν μέ τήν Ἑλλάδα, βλ. καί Κων. Βάσση, «Lafcadio Hearn, A Greek View», *Bulletin of the Aegean Society of Japan* No 11 (Oct. 1997), σελ. 110-122, «Ὁ Λευκάδιος Χέρν καί ἡ Ἑλλάς», (εἰσήγηση σέ ἰαπωνικὴ ἐκδήλωση πρὸς τιμὴν τοῦ Χέρν στήν Ἑλλάδα, 15.6.2000) καί. Ἐπίσης, Κλ. Παπαπαύλου, «Ἐπὶ κάποιων παρατηρήσεων τοῦ Λευκάδιου Χέρν γιά τὰ ἐλληνικά καί ἰαπωνικά πορτραῖτα» (εἰσήγηση στήν ὡς ἄνω ἐκδήλωση).

Ἡ σπουδή πρὸς τὴν ἑλληνική κατεύθυνση (ἴσως καὶ ἡ δύναμη τῶν κληρονομικῶν δεδομένων;) ὑποκατέστησε, κατὰ κάποιον τρόπο, ὅ,τι ἡ ζωὴ ἀρνήθηκε νὰ παράσχει στὸν Χέρν. Συνέβαλαν σ' αὐτό καὶ διάφορα βιβλία γιὰ τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικό πολιτισμό, πού ὁ Λευκάδιος ἀνακάλυψε πρῶιμα, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σπιτιοῦ στὴν Ἰρλανδία, καθὼς καὶ ἡ εὐρύτητα τῶν δικῶν του πνευματικῶν ἀναζητήσεων. Στὴν ἀλληλογραφία του συναντᾶμε πολλές φορές ἑλληνορωμαϊκά ὀνόματα καὶ ρήσεις, γραμμένα ἑλληνικά, καθὼς καὶ πλῆθος ἀναφορῶν σχετικῶν μέ τὴν Ἑλλάδα (ὅπως καὶ στὰ κείμενά του) – ἀναφορές ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνική μυθολογία ἕως λαϊκοὺς ἑλληνικοὺς χοροὺς μέ μακρὰ παράδοση, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ τράτα τῶν Μεγάρων.²⁹ Ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀπουσιάζει οὔτε ἀπὸ τὴν διδασκαλία τοῦ Χέρν. Ὑπάρχουν περιπτώσεις ὅπου τό θέμα μιᾶς διάλεξης του γιὰ τὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα καὶ λογοτεχνία προσφέρεται στοὺς φοιτητές του μέσα ἀπὸ ἀρχαῖα ἑλληνικά παραδείγματα³⁰ – κείμενα ποιητικά ἢ ἄλλα. Ὅπως ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, συμβαίνει πολλές φορές τὰ ἑλληνικά κείμενα νὰ βρίσκονται πλησιέστερα στὴν ἰαπωνικὴ ἀντίληψη τῶν πραγμάτων, ἢ νὰ εἶναι ἀναγκαῖα ἡ ἀναγωγή στὶς ἑλληνικὲς ρίζες γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση ἀγγλικῶν κειμένων, πολὺ περισσότερο γιατί τὰ ἑλληνικά ἔργα γενικῶς ἔθεσαν πρότυπα πού καμὶα μεταγενέστερη λογοτεχνία ἢ τέχνη δὲν μπόρεσε νὰ ξεπεράσει.

Ἡ Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴν πλευρά της, τίμησε ἀπὸ νωρὶς τὸν Χέρν. Ἦδη στὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν τὸν θάνατο τοῦ Λευκάδιου ἄρχισαν νὰ δημοσιεύονται, σέ μεμονωμένες μεταφράσεις, κείμενά του σέ περιοδικὰ τῆς ἐποχῆς. Ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 σημειώνονται καὶ προσπάθειες συλλογικότερων ἐκδόσεων κειμένων του. Διάφορες ἐκδηλώσεις στὴ μνήμη του λαβαίνουν χώρα στὴ δεκαετία τοῦ 1930, μέ πρωτοβουλία τῶν Συνδέσμων Ἑλλάδας καὶ Ἰαπωνίας καὶ ἄλλων φορέων. Περιοδικὰ καὶ ἐγκυκλοπαίδειες τὸν παρουσιάζουν σέ πιὸ ἐμπεριστατωμένα ἄρθρα, μέ περισσότερα βιογραφικά στοιχεῖα καὶ σχόλια γιὰ τό ἔργο του.

Εὐρύτερες δραστηριότητες σημειώνονται στό δεύτερο ἡμισυ τοῦ 20οῦ αἰ., ἴσως καὶ ὡς συνέπεια μιᾶς διεθνοῦς –μετὰ ἀπὸ μία παροδικὴ κάμψη– ἀναβίωσης τοῦ ἐνδιαφέροντος γύρω ἀπὸ τὸν Λευκάδιο Χέρν. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Β' Παγκόσμιου Πολέμου, τὰ βιβλία του τὰ σχετικά μέ τὴν Ἰαπωνία μελετῶνται προσεκτικότερα, ἰδιαίτερα στὶς ΗΠΑ, πού ἐπιζητοῦν νὰ κατανοήσουν βαθύτερα μιὰ ἀντίπαλη τότε πολεμικὴ δύναμη. Ἀπὸ τὴν δεκαετία τοῦ 1970, τὰ ἔργα

29. «Σοὺ στέλνω ἓνα δῆγμα μουσικῆς χοροῦ, πού τὸν χορεῖουν οἱ Ἑλληνίδες στὰ Μέγαρα. Ὀνομάζεται τράτα καὶ δημοσιεύθηκε ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν Bourgault-Ducoudray, στὶς «Ἀναμνήσεις ἀπὸ μιὰ μουσικὴ ἀποστολὴ στὴν Ἑλλάδα»... Ὁ χορὸς εἶναι πολὺ ἰδιόμορφος καὶ πιστεῖται ὅτι τὸν χόρευσαν στὴν ἀρχαιότητα, στὶς γιορτές τοῦ Ποσειδῶνα... Οἱ χορευτές κινεῖνται ἐμπρὸς καὶ πίσω στὴν σειρὰ – σάν νὰ σπρώχνουν δίχτυα. Ἀρχαῖες ταφικὲς τοιχογραφίες δείχνουν ὅτι ἦταν γνωστός καὶ στοὺς πρῶτους ρωμαϊκοὺς χρόνους... (Ἀπὸ ἐπιστολὴ στὸν H.E. Krehbiel, Νέα Ὀρλεάνη, 1887).

30. Zenimoto, ὁ.π., σελ. 29-38, 40-42 κ.ἄ.

του Ξανακυκλοφορούν σε έπανεπιλημμένες εκδόσεις, στην αγγλική αλλά και σε άλλες γλώσσες. Λίγο αργότερα, από τη δεκαετία του 1990 κυρίως, πληθαίνουν και οι ελληνικές εκδόσεις – μεταφράσεις όχι συγκεκριμένων βιβλίων αλλά επιλεγμένων κειμένων, που προέρχονται από διάφορα βιβλία του Λευκάδιου.³¹

Παράλληλα, συνεχίζονται οι πολιτιστικές εκδηλώσεις οι σχετικές με τον Λευκάδιο Χέρν,³² που διοργανώνονται κυρίως στην Αθήνα και στη γενέτειρά του Λευκάδα, με πρωτοβουλία και συνεργασία διαφόρων ελληνικών και ιαπωνικών φορέων. Αν και δεν έχουν παρατηρηθεί ακόμη δημοσιεύσεις από την πλευρά των πανεπιστημίων, η οργάνωση τμημάτων βιβλιοθηκών ή αιθουσών βιβλιοθηκών που νά φέρουν το όνομα του Χέρν, όπως συμβαίνει στην Ιρλανδία και στις ΗΠΑ, ή Χαραμόγλειος³³ βιβλιοθήκη της Λευκάδας είναι, ανάμεσα στις ελληνικές βιβλιοθήκες και άλλα κέντρα βιβλίου, εκείνη που διαθέτει ιδιαίτερος πλούσιο βιβλιογραφικό υλικό για τον Λευκάδιο Χέρν. Στην Αθήνα οργανώθηκε, το 1998, το πρώτο στην Ελλάδα Διεθνές Συμπόσιο για τον Λευκάδιο Χέρν,³⁴ στο οποίο έλαβαν μέρος Έλληνες επιστήμονες και επιστήμονες από την Ιαπωνία, τη Βρετανία και την Ιρλανδία, τον Καναδά αλλά και την Κίνα (όπου το έργο του Χέρν είναι επίσης γνωστό και μεταφρασμένο). Συμβολή παρατηρείται και από τα Κύθηρα, τον τόπο καταγωγής της μητέρας του συγγραφέα, με άρθρα και βιβλία που προσφέρουν ενδιαφέροντα στοιχεία για την οικογένεια, το γενεαλογικό δέντρο και την προσωπικότητα της Ρόζας Κασιμάτη.³⁵

Στό σύνολό της, ωστόσο, ή μέχρι στιγμής γραπτή ελληνική συμβολή για τον Λευκάδιο Χέρν εμφανίζεται σχετικά ικανοποιητική μόνο στον τομέα των μεταφράσεων κειμένων του. Οι μελέτες γύρω από τον άνθρωπο και το έργο παραμένουν εξαιρεση³⁶ και αυτό δείχνει ότι υπάρχουν ακόμη πολλά να γίνουν.

31. Σημειώνω –ένδεικτικά και με χρονολογική σειρά εκδόσεως– τις μεταφράσεις των Σωτήρη Χαλικιά (*Κείμενα από την Ιαπωνία*, Ίνδικτος 1997, *Έντός του κύκλου των ψυχών*, Ίνδικτος 1999), Γιώργου Καλαμάντη (*Η Χώρα των Χρυσανθέμων*, Κέδρος 1998), Κλαίρης Παπαπαύλου (*Ο άλλος Λευκάδιος Χέρν*, Παπαζήσης 2002).

32. Οι εκδηλώσεις για το 2004 εγκαινιάστηκαν στην Αθήνα στις 25.2.2004, με αφιέρωμα στη μνήμη του Λευκάδιου Χέρν από το Λαϊκό Πανεπιστήμιο της Έταιρείας των Φίλων του Λαού, με τη συνεργασία της Ιαπωνικής Πρεσβείας. Ακολούθησαν το Συμπόσιο της Λευκάδας (βλ. αναφορά σε άλλες σελίδες), εκδηλώσεις από τη Διακίδειο Σχολή Πατρών, την Έταιρεία Φίλων Παναγιώτη Κανελλοπούλου κ.ά..

33. «Χαραμόγλειος Ειδική Λευκαδιακή Βιβλιοθήκη», με μεγάλο πλοῦτο υλικού για το νησί, δωρεά προς το Δήμο της Λευκάδας του αοιδίμου Άριστοτέλη Χαραμόγλη (1919-2003), βραβευμένου και από την Ακαδημία Αθηνών (1987) γι' αυτή την προσφορά του.

34. Τα Πρακτικά αυτού του Συμποσίου δεν έχουν άτυχως ακόμη δημοσιευθεί, εν άναμονή οικονομικής συμβολής από φορείς που θά έπρεπε νά είχαν ήδη ενδιαφερθεί. Γιά μιά σύντομη αναφορά στο Συμπόσιο (άπό τη γράφουσα) βλ. *Journal of Oriental and African Studies* 10 (1999), σελ. 214-215.

35. Τά πληρόστερα μέχρι στιγμής στοιχεία γι' αυτό τό θέμα περιλαμβάνονται σε βιογραφία του Χέρν δημοσιευμένη άπό τόν εκ Κυθήρων καταγόμενο λογοτέχνη κ. Ιωάννη Κασιμάτη: *Λευκάδιος Χέρν (Γιακούμο Κοϊζούμι) 1850-1904*, Αθήνα 2000.

36. Βλ. σημ. 4, 8, 27, 28.

**Lafcadio Hearn or Yakumo Koizumi:
100th anniversary of his death**

Summary

This study is dedicated to an “international” personality: The Greek-Irish author (Patrick) Lafcadio Hearn, also known under the Japanese name Yakumo Koizumi (1850-1904), who made his career first in the United States, mainly as a journalist, also as a translator of French novels, and later (after 1890) in Japan, where he became a Japanese citizen and the head of a Japanese family.

Lafcadio was born in the Greek island of Lefkada, but he and his mother had to leave the native land for Ireland (his father’s native country), when he was only two years old. His mother lived in Greece after his parents’ divorce, but Lafcadio was never able to return to his motherland nor keep contact with it. In spite of this fact, due to his affection for his Greek beloved mother (Rosa Kasimati, born in the Greek island of Kithira) and his studies on ancient Greek civilization, he developed a great love and admiration for Greece. He had quite similar and even stronger feelings for Japan, which he first visited on a journalist’s mission. During the period 1890-1904, he wrote a series of books related to Japan in English, and had them published in the United States. These books, composed as a rule in a beautiful poetic style, made Japan known to the Western world in a multi-faced way and in a period of crucial importance, concerning Japan’s relations with the West.

This study, in its first part, surveys the chief data of the three main periods of Lafcadio’s life (European period – American period – Japanese period), insisting on the decisive facts of the early years and on a more detailed presentation of his books on Japan, which, so far, are available only in selected translations into Greek.

In a second part, the study briefly presents, or recalls, some of the multiple aspects of Hearn’s personality, interests and activities, which may be taken as “nuclei” for as many detailed studies – namely: 1. - The journalist, 2. - The novelist, 3. - The translator, 4. - The student of poetry, 5. - The student of Japanese nature, 6. - The student of art, 7. - The student of Japanese folk tradition, 8. - The student of religion, 9. - The student of Japanese society, 10. - The teacher.

Finally, the special relation between Hearn and Greece, and Greece and Hearn, is dealt with in an appendix, in which the main aspects of this double relation are explored.

Claire B. Papapavlou

**ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΚΙΝΕΖΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΡΙΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ
ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΚΑΤ' ΕΠΕΚΤΑΣΙΝ ΣΤΗ ΔΥΣΗ
α) ΑΝΑΤΟΛΙΚΑ ΟΡΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, β) ΑΦΕΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΟΙ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, γ) Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ-
ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ**

Οί κινεζικές πηγές προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες πού πλουτίζουν την παγκόσμια ιστορία, κυρίως από τούς πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες και ύστερα. Ένα μέρος από τό υλικό αυτό αφορᾷ στό Ρωμαϊκό κράτος καί στό Βυζάντιο, στή συνέχεια, καί εἶναι πολýτιμες ὄχι μόνο γιατί συμπληρώνουν τίς γνώσεις μας ἀλλά καί γιατί ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά πληροφορηθοῦμε πῶς ἔβλεπαν οἱ Ἀσιάτες τό δυτικότερο καί μεγαλύτερο κράτος τῆς ἐποχῆς τους (ὡς δτου ἐπιβλήθηκαν οἱ Ἀραβες).

Τομεῖς ὅπου προσφέρουν οἱ κινεζικές πηγές γνώσεις στήν ἱστορία τοῦ Βυζαντίου εἶναι ἡ ἀναφορά τους στά προϊόντα του¹ καί στή διακίνησή τους μέσω τῶν δρόμων τοῦ μεταξιοῦ², χειρσαίων καί θαλασσινῶν, ὅπου περνοῦσαν ἀπό πολλὰ χέρια (μεταπράτες)³, στή γεωγραφία καί τοπογραφία τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ-Βυζαντινοῦ κράτους καί κυρίως τά σημεῖα πρόσβασης πρὸς αὐτό⁴, στίς πρεσβεῖες πού ἡ Ρώμη καί ἀργότερα ἡ Κωνσταντινούπολη

* Τό μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς συμπεριλήφθηκε στό ἐγχειρίδιό μας, «Τό Βυζάντιο καί ὁ δρόμος πρὸς τήν Ἀνατολή. Πρωτοβυζαντινὴ περίοδος», Ἀθήνα 2002, σ. 49, 53-64. Ἐδῶ τό θέμα πλουτίζεται κυρίως μέ παραπάνω βιβλιογραφία.

1. F. Hirth, *China and the Roman Orient*, Leipzig-Münich-Shanghai-Hongkong 1885, σ. 41, 42, 73, 74. D.D. Leslie - K.H.J. Gardiner, *The Roman empire in Chinese sources*, Roma 1996, σ. 199-220.

2. Γιά τό δρόμο τοῦ μεταξιοῦ ἔχουν γραφεῖ πολλά. Γιά μιὰ γενική ἐνημέρωση, βλ. Ὁ δρόμος τοῦ μεταξιοῦ: Πλευρές ἐπικοινωνίας (Πρακτικά ἐπιστημονικῆς ἡμερίδας, Ἀθῆναι, 6 Φεβρ. 2002, ἐπιμ. Κ. Παπαπαύλου - Κ. Πρεσβέλου - Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, Λαΐκόν Πανεπιστήμιον, 3), Ἀθῆναι 2002. Ἐπίσης, L. Boulnois, *The silk road* (μετάφρ. D. Chamberlin, London 1966).

3. Zhang Xu-Shan, Ἡ Κίνα καί τό Βυζάντιο. Σχέσεις - ἐμπόριο - ἀμοιβαῖες γνώσεις ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 6ου ὡς τά μέσα τοῦ 7ου αἰ.: «Ἱστοριογεωγραφικά» 6 (1995-96), σ. 56 κ.ἑ., καί 129 κ.ἑ., ὅπου γίνεται λεπτομερὴς ἀναφορά στοὺς μεταπράτες (Τοῦρκοι, Σόγδιοι, Πέρσες, Αἰθίοπες, Ἰνδο-κεῦλανέζοι, Kun-lun = Μαλαισιανοὶ καί Ἰνδονήσιοι κ.λπ.).

4. F. Hirth, *China*, σ. 42, 43, 68, 70-71. Kurakishi Shiratori, *The geography of the Western regions, studied on the basis of the Ta-Ch'in accounts*: «Memoirs of the Research Department of the

έστελνε στην Κίνα⁵, σέ διάφορα ιστορικά γεγονότα ή πληροφορίες γιά τούς κατοίκους του (πλασιωμένα συνήθως μέ μύθους καί οὐτοπικά στοιχεία) κ.λπ. Ἐκτός ἀπό τούς σημαντικούς αὐτούς τομεῖς, οἱ κινεζικές πηγές προσφέρουν καί σέ θέματα πού ἔχουν εὐρύτερο ἐνδιαφέρον γιά τό Βυζάντιο καί γενικότερα γιά τό δυτικό κόσμο, τήν «Ἑπὶ Δύση» τῶν Κινέζων. Ἐδῶ θ' ἀσχοληθοῦμε μέ τρία ἀπό τά θέματα αὐτά.

α) Τά ἀνατολικά ὄρια τοῦ Βυζαντίου (στόν Τίγρι καί Εὐφράτη) ὡς ὄρια τοῦ Δυτικοῦ κόσμου (Εὐρώπης)

Εἶναι γνωστό ὅτι τά ὄρια τῆς Εὐρώπης μέ τήν Ἀσία ὁρίζονται μέ βεβαιότητα στήν Προποντίδα καί τό Βόσπορο, ἐνῶ στόν βορρᾶ ὑπάρχει ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στούς ἀρχαίους γεωγράφους καί, στή συνέχεια, τούς Βυζαντινούς συγγραφεῖς⁶, ἂν βρισκόνταν στόν ποταμό Φάσι (στόν Καύκασο) ἢ στόν Τάναϊ (πού χύνεται στήν Ἀζοφική). Τά ὄρια τοῦ Ρωμαϊκοῦ καί ἀργότερα Βυζαντινοῦ κράτους, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, δέ συνέπιπταν στήν Ἀνατολή μέ τά ὄρια Εὐρώπης-Ἀσίας, ἀλλά ἐφθάναν πολύ ἀνατολικότερα, στόν Εὐφράτη καί τόν Τίγρι⁷.

Καλύπτοντας τό Ρωμαϊκό-Πρωτοβυζαντινὸ κράτος τίς περιοχές γύρω ἀπὸ τὴ λεκάνη τῆς Μεσογείου καί σχεδόν ὅλα τά ἐδάφη ὅπου συναντῶνται οἱ τρεῖς ἡπειροί, ἐνοποίησε τὸν φυσικὸ χῶρο βόρεια τῆς μεγάλης ἐρήμου τῆς ἀφρικανικῆς ἡπείρου καί ἀνατολικά τῆς μικρότερης παλαιστινιακῆς καί συριακῆς ἐρήμου, κατέχοντας στήν Ἑ. Ἀνατολή τό δυτικὸ τμήμα τῆς λεγόμενης εὐφορης ἡμισελήνου (τό ἀνατολικὸ κατεῖχε ἡ Περσία). Ὡς ἐνοποιημένο θεωροῦν τό χῶρο πού ἐκάλυπτε ἡ μεγάλη Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία καί τά κινεζικά χρονικά. Γιά τούς συγγραφεῖς τους, τό ὄριο τῶν πιὸ ἀπομακρυσμένων περιοχῶν τῆς γῆς δηλ. τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους (Τά-τσίν) βρίσκεται στή «Δυτικὴ θάλασσα», πέρα ἀπὸ τήν ὁποία ἀρχίζει ἕνας ἄλλος κόσμος. Δεδομένου ὅτι ὡς Δυτικὴ θάλασσα

Toyo Bunko (Tokyo), 15 (1956), 73-163. M. Kordosis, China and the Greek world. An introduction to Greek-Chinese studies with special reference to the Chinese sources I. Hellenistic - Roman - Early Byzantine period (2nd c. B.C. - 6th c. A.D.): «Ἱστοριογεωγραφικά» 3 (1989-90), 181 κ.ἑ. D.D. Leslie - K.H.J. Gardiner, The Roman empire, σ. 166-198.

5. Μ. Κορδώση, Πρεσβείες μεταξύ Fu-lin (Βυζάντιο;) καί Κίνας κατά τὴ διάρκεια τοῦ μεσαίωνα καί ἡ ἱστοριογεωγραφικὴ πραγματικότητα. Ἡ «Ἑπὶ Δύση» ἀπὸ τίς κινεζικές πηγές: «Δωδώνη» 23/1 (1994), 146 κ.ἑ.

6. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, ἔκδ. Loeb, XXXI, 2, 13. Λιβάνιου, *Opera*, ἔκδ. R. Foerster, τ. Β', Λιψία 1904 (φωτοαν. ἀνατ. Hildesheim, 1963, τ. Α', σ. 178. Ζώσιμος, *Historia*, ἔκδ. Βόννης, σ. 194. Προκόπιος, *Opera omnia*, ἔκδ. J. Haury - G. Virth, Lipsiae 1962-64, τ. IV, σ. 291.

7. Ἐκεῖ ἐφθάναν τὴν πρωτοβυζαντινὴν περίοδο, ἀλλὰ καί ἀργότερα, ὅταν οἱ ἀνατολικές ἐπαρχίες κατελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Ἀράβες, ὡς τὸν ἐρχομὸ τῶν Σελτζούκων Τούρκων.

πρέπει να θεωρηθεί τό σύστημα των ποταμών Τίγρις-Ευφράτης⁸, τά δρια συμπίπτουν περίπου μέ τή συριακή-παλαιστινιακή ξηρομο.

Ό μεγάλος αυτός χώρος γύρω από τή λεκάνη τής Μεσογείου κατακερματίσθηκε γιά πρώτη φορά τόν 5ο αϊ., μέ τίς επιδρομές καί τήν ίδρυση γερμανικών κρατών στή Δύση, ένοποιήθηκε ξανά τόν 6ο αϊ., μέ τήν άνάκτηση των περισσότερων έδαφών από τόν Ίουστινιανό, καί κατακερματίσθηκε ξανά τόν 7ο αϊ., στήν άρχή μέ τίς περσικές καί έπειτα, όριστικά, μέ τίς άραβικές κατακτήσεις. Οί Άραβες κατόρθωσαν νά ένοποιήσουν μόνιμα καί τίς δυό πλευρές τής εύφορης ήμισελήνου στήν Ε. Άνατολή καί έτσι έφεραν βαρύ πλήγμα στήν ένότητα του μεσογειακού (κυρίως του άνατολικού μεσογειακού) χώρου. Παρ' όλα αυτά, ό χώρος αυτός εξακολουθεί νά παρουσιάζει μιá ένότητα γιά τούς Κινέζους συγγραφείς. Έτσι βρίσκουμε σέ βουδιστική κινεζική πηγή Μικρή Fu-lin σέ άραβικά χέρια (περιοχή Συρίας-Παλαιστίνης) καί Μεγάλη Fu-lin άνεξάρτητη (Βυζάντιο)⁹, ένω, μετά τό 1071, όταν μεγάλο μέρος τής Μ. Άσίας θά χαθεί γιά τό Βυζάντιο, μέ τό όνομα Fu-lin οί Κινέζοι φαίνεται πώς έννοούν τούς Σελτζούκους, οί όποιοι κατείχαν τό μεγαλύτερο μέρος των έδαφών που από παλαιά ήταν γνωστά στα κινεζικά Χρονικά ως Ta-ch'in καί άργότερα ως Fu-lin¹⁰ (Βυζάντιο). Άν ληφθεί ύπόψη ότι μεταγενέστερα μέ τό ίδιο όνομα τά κινεζικά Χρονικά έννοούν τμήμα τής Δ. Ευρώπης, ως τόν Άτλαντικό¹¹, θά μπορούσαμε νά πούμε ότι γιά τούς Κινέζους πέρα από τόν Τίγρι καί Ευφράτη άρχιζε ή Άπω Δύση, τά άνατολικά όρια τής όποίας έμειναν άμετάβλητα γιά αιώνες, μολοντί οί γεωγραφικές γνώσεις προχωρούσαν καί όλο καί περισσότερες χώρες γίνονταν γνωστές. Γι' αυτούς είναι προφανές ότι ό δυτικός κόσμος, ή Ευρώπη, άρχιζε δυτικά του Ευφράτη.

8. M. Kordosis, *China*, ό.π., σ. 181 κ.έ. Έκτός από τά διάφορα τοπογραφικά στοιχεία (ύποτελή στο Τα-τοίν βασιλεία, που πρέπει νά ταυτιστούν μέ τίς ήμανεξάρτητες άρμενικές σατραπείες του άνω Τίγρι, τούς διάφορους δρόμους που όδηγούν προς τήν πρωτεύουσα An-tu (Άντιόχεια), που ταυτίζονται περ. μέ τούς γνωστούς δρόμους, μέσω Νισίβους καί Ν. Άρμενίας), δέν είναι δυνατό οί ταξιδιώτες που έρχονταν από τήν Άνατολή νά συνέχιζαν γιά Άντιόχεια μέσω Περσικού κόλπου καί Έρυθράς, δηλ. μέσω τής πραγματικής θάλασσας. Βλ. καί Ά. Μπουσδρούκη, Βάτνες καί Ίεράπολη, σταθμοί στο δρόμο του μεταξιο, καί ή «Δυτική θάλασσα» των κινεζικών πηγών, Ά Διεθνές Συνέδριο Σινεοελληνικών Σπουδών: «Σχέσεις έλληνικού καί κινεζικού κόσμου», Ίωάννινα 1-3 Όκτωβρίου 2004 (ύπό έκδοση), όπου οί ποταμοί Τίγρις καί Ευφράτης μνημονεύονται από δυτικούς συγγραφείς τής αρχαιότητας καί του μεσαίωνα ως «θάλασσα».

9. F. Hirth, *The mustery of Fu-lin: Journal of the American Oriental Society* 33 (1913), 203 κ.έ. Η κινεζική πηγή που κάνει λόγο γιά Μικρή καί Μεγάλη Fu-lin καλείται «Άφήγηση των ταξιδιών του Hui-Ch'au γιά τίς χώρες των πέντε Ίνδιών» καί είναι γραμμένη από βουδιστή μοναχό, που ταξίδεψε στήν Κίνα καί Ίνδία μέσω Κ. Άσίας. Βλ. καί Μ. Κορδώνη, *Πρεσβείες*, ό.π., σ. 149 κ.έ.

10. Μ. Κορδώνη, *Πρεσβείες*, σ. 187 κ.έ. Μολοντί έχει έκφρασθεί ή άποψη ότι πρόκειται γιά τούς Βυζαντινούς τής Μ. Άσίας, ή αφήγηση γιά τή Fu-lin του Sung-shih άναφέρει τελείως νέα στοιχεία γιά τό κράτος αυτό καί έτσι δέν μπορεί νά ταυτιστεί μέ τήν παλιά Fu-lin (Βυζάντιο).

11. F. Hirth, *China*, σ. 67. Μ. Κορδώνη, *Πρεσβείες*, σ. 211.

**β) Ἀφειτηρία καὶ περίοδοι τῆς Ρωμαϊκῆς-Βυζαντινῆς ἱστορίας ἀπὸ πληροφο-
ρίες κινεζικῶν πηγῶν γιὰ τὸ Ta-Ch'in καὶ Fu-lin**

Ὅπως εἶναι γνωστό, οἱ περισσότεροι ἐρευνητές πιστεύουν ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἱστορία ἀρχίζει μὲ τὴν ἱδρυση τῆς Κωνσταντινουπόλεως τὸ 324 ἢ 330 μ.Χ., ἂν καὶ ὑπάρχουν ἄλλοι ποὺ προτείνουν διαφορετικὲς χρονολογίες (284, 395, 476, 567, 717 μ.Χ.). Ὡς τέλος τῆς πρώτης περιόδου, τῆς πρωτοβυζαντινῆς, οἱ περισσότεροι δέχονται τὸ ἔτος 610 ἢ τὸ 642, ὡς τέλος τῆς δευτέρας περιόδου (μεσοβυζαντινῆς) οἱ συντριπτικὰ περισσότεροι δέχονται τὸ 1204 ἀλλὰ ὀρισμένοι τὸ ἔτος 1071 (μάχη Ματζικέρτ) ἢ τὸ 1081 (ἀνάρρηση στὸ θρόνο τοῦ Ἀλεξίου Α΄) καὶ ὡς τέλος τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας ὅλοι θεωροῦν τὸ ἔτος 1453.

Οἱ σύγχρονοί μας ἀλλὰ καὶ παλαιότεροι ἐρευνητές ἔδωσαν νέο ὄνομα στὸ κράτος ποὺ θεωρεῖται συνέχεια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐπειδὴ οἱ ἐπελ-
θοῦσες σὺν τῷ χρόνῳ μεταβολές ἦταν πολὺ μεγάλες. Τὸ ὄνομα εἶναι τεχνητό (ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο Βυζάντιο, στὴ θέση τοῦ ὁποίου χτίστηκε ἡ Κωνσταντινούπολη), ἀφοῦ οἱ Βυζαντινοὶ ἐξακολούθησαν νὰ ὀνομάζονται Ρωμαῖοι, καὶ τὸ κράτος Ρωμαϊκό, μολονότι ἕνας πῶ λαϊκὸς τύπος, ἐκεῖνος τῆς Ρωμανίας, ἐμφανίσθη-
κε στίς πηγές, ἥδη ἀπὸ τὸ πρῶτο μισό τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.¹², ἐποχὴ στὴν ὁποία οἱ περισσότεροι ἐρευνητές θέτουν τὰ ὅρια τοῦ Βυζαντίου. Ἔτσι, ἡ ἐξαφάνιση πα-
λαιῶν ὀνομάτων καὶ ἡ ἐμφάνιση νέων δὲν ἀποτελοῦν βέβαιο λόγο γιὰ τὴν πε-
ριοδολόγηση τῆς Ρωμαϊκῆς-Βυζαντινῆς ἱστορίας καὶ τοῦτο ἰσχύει, περισσότε-
ρο ἀκόμη, καὶ γιὰ ὀνόματα ποὺ ἀφοροῦν στὴ Ρώμη ἢ τὸ Βυζάντιο καὶ προέρχο-
νται ἀπὸ ἄλλους, ἀνατολικούς λαούς. Ἔτσι, ἀπὸ τίς ἰνδικές πηγές δὲν μπορεῖ
κανεὶς νὰ βγάλει βέβαια συμπεράσματα κάνοντας χρῆση τῶν σχετικῶν ὀνομά-
των, ὄχι μόνο γιατί εἶναι ἀρκετὰ προβληματικές, ἀλλὰ καὶ γιατί μετὰ τὴν ἐποχὴ
τοῦ Ἀσόκα (3ος αἰ. π.Χ.), κατὰ τὴν ὁποία μνημονεύονται ὀνομαστικὰ χώρες
καὶ βασιλεῖς τοῦ ἑλληνιστικοῦ κόσμου, δὲν ἀναφέρονται οἱ ἀπομακρυσμένες
χώρες τῆς Δύσης. Ἔτσι, μὲ τὸ ὄνομα Γιόνα-Γιαβάν-Γιονάκα οἱ Ἴνδοι ἀναφέ-
ρονται ἐνιαῖα στοὺς Ἕλληνες τῆς Ἰνδίας εἴτε αὐτοὶ ἀνῆκαν στὰ ἑλληνικὰ κρά-
τη τῆς Βακτρίας καὶ ΒΔ Ἰνδίας, στοὺς πρὸ Χριστοῦ χρόνους, εἴτε στοὺς δια-
σκορπισμένους Γιαβάν (Ἕλληνες) τῆς Ἰνδικῆς χειρσονήσου στοὺς μεταχρι-
στιανικοὺς αἰῶνες¹³. Οἱ Ἕλληνες αὐτοί, ὡς ἔμποροι, πολεμιστές ἢ ἀκόμη καὶ
ἀποτελοῦντες ξεχωριστὴ ἐπικράτεια μέσα στὴν Ἰνδία, εἶναι ξένος λαὸς ὄχι τό-
σο στὴν περιοχὴ ὅσο στὸ βραχμανικὸ σύστημα. Οἱ βραχμάνες βλέπουν ὅτι δια-
φέρουν ἀπ' αὐτοὺς (ὑπάρχουν μόνον ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι καὶ ὄχι οἱ γνωστές
κάστες), γι' αὐτὸ τοὺς καλοῦν βαρβάρους (mlecchas), ἐνῶ στὰ περισσότερα

12. Δ. Ζακυθνοῦ, *Βυζαντινὴ ἱστορία (324-1071)*, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 13, 94. Μ. Κορδώση, *Τὸ Βυζάντιο*, σ. 41.

13. G. Woodcock, *The Greeks in India*, London 1966, σ. 135.

ἰνδικά κείμενα οἱ Yavana δέν κατατάσσονται ανάμεσα στούς βαρβάρους¹⁴. Δέν ὑπάρχει κάποια τομή στούς Γιαβάνα τῆς Ἰνδίας κι αὐτούς πού ἐξακολουθοῦν νά φτάνουν ἀπό τή Δύση γιά ἐμπορικούς λόγους, ὥστε νά μιλήσουμε γιά διαφοροετική περίοδο. Κάτι τό νεότερο πρέπει νά ἐκπροσωπεῖ ὁ ὁρος *Ρόμα*¹⁵, ἀλλά δέ γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς καί ποιά ἡ διαφορά του ἀπό τό Γιαβάνα. Ἔτσι, ἂν ὑπῆρξε κάποια τομή, αὐτή πρέπει νά ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὸν Δ΄ αἰῶνα μ.Χ.

Ἀπὸ τίς ἀρμενικὲς πηγές εἶναι δύσκολο νά βγάλει, ἐπίσης, κανεῖς συμπεράσματα, γιατί ἡ ἀρμενικὴ λογοτεχνία ἀρχίζει ἀργά καί ἀναφέρονται ἀπὸ τὴν ἀρχή καί οἱ δύο ὅροι (Ἑλλήνες καί Ρωμαῖοι)¹⁶. Πολύ πιὸ ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ κινεζικὲς πηγές, ὅχι μόνο γιατί ἀναφέρονται στό δυτικότερο κράτος τῆς γνωστῆς τότε οἰκουμένης, πού ταυτίζεται μὲ τὸν ἐλληνιστικὸ, ρωμαϊκὸ καί βυζαντινὸ κόσμο, ἀλλὰ καί γιατί οἱ ἀφηγήσεις τους εἶναι συνεχεῖς καί ἔτσι μποροῦμε νά ἐξαγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα γιά τίς ἀλλαγές πού ἐπῆρχοντο, στηριζόμενοι ὅχι τόσο στὰ ὀνόματα, ὅσο στίς ἱστορικές εἰδήσεις πού φθάνουν στὴν Κίνα. Βάσει τῶν πηγῶν αὐτῶν, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι τρεῖς εἶναι οἱ σταθμοὶ στὴν ἱστορία τοῦ δυτικότερου κράτους τῆς Δύσης (Ρωμαϊκοῦ-Βυζαντινοῦ). α) Τό τέλος τοῦ 1ου ἢ ὁ 2ος αἰ. μ.Χ., κατὰ τὸν ὁποῖο οἱ Κινέζοι εἰσχωροῦν ξανά σέ χῶρες δυτικά τῆς Κίνας καί οἱ Ρωμαῖοι, γιά ἐμπορικούς λόγους, φθάνουν στὴν Ἄπω Ἀνατολή. Μετά ἀπ' αὐτὴ λοιπὸν τὴν περίοδο, οἱ κινεζικὲς πηγές κάνουν λόγο γιά τὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία (Ta-Ch'ip / Τά-τσίν), στὴν ἀκμὴ της. β) Στὸν 6ο-7ο αἰῶνα, μὲ τὴν περσικὴ καί ἰδιαίτερα μὲ τὴν ἀραβικὴ κατάκτηση τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, ὅταν πιά τό Βυζαντινὸ κράτος, ἂν καί κολοβωμένο, ἐξακολουθεῖ νά διαδραματίζει σημαντικὸ ρόλο στό παγκόσμιο σκηνικὸ καί γ) Στό τέλος τοῦ 11ου αἰ., ὅταν μὲ τὴν παρουσία στὴν περιοχὴ τῶν Σελτζούκων καί τὴν ἀπώλεια μεγάλου μέρους τῆς Μ. Ἀσίας, τό Βυζάντιο περιορίζεται ἐδαφικά, ἐνῶ (συγχρόνως μὲ τὴν ἀνοδο τῶν φραγκικῶν κρατῶν) ἡ ἰσχὺς του καί ἡ ἐπιρροή του μειώνονται σημαντικά, ὥστε νά λογίζεται πιά ὡς δευτερεύουσα δύναμη.

Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ «Ἄπω Δύση» γιά τοὺς Κινέζους ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν μεγάλο Κινέζο ἱστορικὸ Ssu-ma Ch'ien (στό ἔργο τοῦ Shih-chi, πού καλύπτει τὴν περίοδο ὡς τό 99 π.Χ.), μὲ τό ὄνομα Li-Kan (ἴσως ἀπὸ τό Σελευκίδης), μὲ τό ὁποῖο ἐννοοῦνται οἱ περιοχές πέρα ἀπὸ τὸν Τίγρη καί Εὐφράτη¹⁷. Μὲ τό ἴδιο

14. A. Parasher, *Mlecchas in early India. A study in attitudes towards outsiders up to AD 600*, Delhi 1991, σ. 228.

15. A. Parasher, *Mlecchas*, σ. 157-158, 211-212. Πρβλ. τό «Ρωμεῖς» τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδοκπλεύστη.

16. X. Μπαρτζικιάν, Ὅνοματοδοσίες λαῶν στίς ἀρμενικὲς μεσαιωνικὲς πηγές: «Ἡ ἐπικοινωνία στό Βυζάντιο», Ἀθήνα 1993, σ. 731 κ.ἐ. Ἀναφέρονται ὡς Ἑλλήνες (Youn) καί Ρωμαῖοι (Horom), πού σήμαινε καί διφυσίτης (Hay-Horom = Ἀρμένιος διφυσίτης).

17. F. Hirth, *China*, σ. 35, 36, 207. D.D. Leslie - K.H.J. Gardiner, *The Roman empire*, σ. 253-54.

δνομα μνημονεύεται καί στο Χρονικό της πρώιμης δυναστείας των Χάν (γράφτηκε γύρω στο 90 μ.Χ., καί καλύπτει τήν περίοδο 206 π.Χ. ως 25 μ.Χ.)¹⁸. Στο επόμενο όμως Χρονικό, εκείνο της ύστερης δυναστείας των Χάν (γραμμένο τήν περίοδο 420-472 καί καλύπτοντας τήν περίοδο 25-220 μ.Χ.), τό κράτος αυτό μνημονεύεται ως Ta-Ch'in (Μεγάλη Κίνα). Στο χρονικό αυτό είναι ή πρώτη φορά πού παρέχονται λεπτομέρειες γιά τό μεγάλο αυτό κράτος, μέ πρωτεύουσα τήν Ἀντιόχεια¹⁹. Πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι οἱ νέες πληροφορίες γιά τό Ta-Ch'in μεταφέρθηκαν στήν Κίνα μέσω τοῦ Kang-Ying, Κινέζου ἀπεσταλμένου πού ἐφθάσε στά δυτικά ὄρια τῆς Παρθίας τό 97 μ.Χ., ἡ μέσω τῶν Ρωμαίων ὑπηκόων πού ἐφθάναν στήν Ἀπω ἀνατολή ως ἔμποροι ἡ ἀπεσταλμένοι στήν αὐλή τῶν Χάν, ὅπως ἡ ρωμαϊκή πρεσβεία τοῦ 166 μ.Χ., πού ἔστειλε ὁ Ρωμαῖος αὐτοκράτορας Μάρκος Αὐρήλιος Ἀντωνίνος²⁰. Πρόκειται λοιπόν γιά τήν αὐτοκρατορική περίοδο τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, τήν περίοδο τῆς ἀκμῆς, πού καλεῖται μέ ὄνομα (Ta-Ch'in), πού τό ἀντίστοιχό του σέ ἰνδικό κείμενο εἶναι Yona-Yonaka [Ἑλληνες]²¹.

Ἡ κατάσταση ἀλλάζει τόν 6ο-7ο αἰ., ὅταν, μετά ἀπό μιά περίοδο διακοπῆς τῶν σχέσεων τῆς Κίνας μέ τό Ρωμαϊκό κράτος, τοῦτο ἐμφανίζεται στίς κινεζικές πηγές μέ τό νέο ὄνομα Fu-lin (πού προέρχεται ἀπό τό Ρώμη). Ὅπως γίνεται φανερό ἀπό διάφορα κινεζικά κείμενα (δυναστικές ἱστορίες, βουδιστικές ἀφηγήσεις κ.λπ.), κυρίως ἀπό τά Χρονικά τῆς νέας δυναστείας τῶν T'ang (ἀπό τό παλαιό πού γράφτηκε περίπου στά μέσα τοῦ 10ου αἰ., καί τό νέο πού γράφτηκε στά μέσα τοῦ 11ου αἰ., πού καλύπτουν τήν περίοδο 618-906 μ.Χ.)²², τό Ρωμαϊκό καί πρωτοβυζαντινό κράτος δίνει τή θέση του στοῦ καθαρά βυζαντινῶ, αὐτό πού βγῆκε συρρικνωμένο ἀλλ' ὄχι συντριμμένο (ὅπως ἐγινε μέ τήν Περσία), ἀπό τίς ἀραβικές ἐπιδρομές καί πού ἔστειλε τίς πρεσβείες του στήν Κίνα, τουλάχιστο ὡς τά μέσα τοῦ 8ου αἰ.²³ Ἐνα κράτος πού ἐξακολουθοῦσε νά ἀποτελεῖ γιά τοὺς Κινέζους τή μεγαλύτερη δύναμη τῆς «Ἀπω Δύσης», δυτικά ἀπό τοὺς Ἀραβες.

Τέλος, οἱ πρεσβείες πού στέλνει ἡ Fu-lin τό 1081 καί 1091 καί πού μνημονεύονται στοῦ χρονικοῦ τῆς δυναστείας τῶν Sung (Sung-shih, πού γράφτηκε τόν 13ο αἰ., καί καλύπτει τά ἔτη 960-1279)²⁴ στέλνονται ἀπό ἕνα κράτος πού ἔχει μεγάλες διαφορές ἀπό τό προηγούμενο, πράγμα πού μᾶς κάνει νά καταλήξουμε στοῦ συμπεράσμα ὅτι μ' αὐτό τό ὄνομα δέ μνημονεύεται πιά τό πολύ περιορισμένο ἑδαφικά Βυζάντιο, ἀλλά, ὅπως ἦδη μνημονεύσαμε, οἱ Σελτζούκοι Τοῦρκοι, πού εἶχαν καταλάβει ἐκτεταμένες περιοχές τοῦ παλαιοῦ κράτους τοῦ Fu-lin καί Ta-Ch'in²⁵. Ἐξ ἄλλου καί στοῦ μεταγενέστερο Χρονικό τῆς δυναστείας τῶν Ming (Ming-shih, πού γράφτηκε τό 1724 καί καλύπτει τήν περίοδο 1368-1643)²⁶, μέ τό

18. M. Kordosis, *China*, σ. 209.

19. D.D. Leslie - K.H.J. Gardiner, *The Roman empire*, σ. 279 κ.ἑ.

20. F. Hirth, *China*, σ. 42. D.D. Leslie - K.H.J. Gardiner, *The Roman empire*, σ. 141 κ.ἑ., 153-54.

21. M. Kordosis, *China*, σ. 194 κ.ἑ.

22. F. Hirth, *China*, σ. 51, 56.

23. M. Κορδῶση, *Πρεσβείες*, σ. 146 κ.ἑ.

24. F. Hirth, *China*, σ. 62.

25. M. Κορδῶση, *Πρεσβείες*, σ. 187 κ.ἑ.

26. F. Hirth, *China*, σ. 64.

ὄνομα Fu-lin ἐννοεῖται ἡ δυτικὴ Εὐρώπη, δηλαδή ἐδάφη, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα παλιότερα ἀνῆκαν ἐπίσης στό Ta-Ch'in²⁷.

Μποροῦμε, λοιπόν, νά συμπεράνουμε ὅτι οἱ Κινέζοι πού ἐβλεπαν ἀπὸ μακριὰ τὰ πράγματα, δέν διακρίνουν μεταξὺ ρωμαϊκῆς καὶ πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Οἱ ἀλλαγές πού ἐπῆλθαν τῇ ἐποχῇ αὐτῇ ἦταν, ὅπως εἶδαμε, μεγάλες, ἀλλὰ ἀνεπαίσθητες γιὰ τὴν Κίνα, ἀφοῦ οἱ Κινέζοι ὄχι μόνο γνῶριζαν τὸ μεγάλο αὐτὸ κράτος τῆς «Ἀπω Δύσης» μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ἀλλὰ κυρίως γιατί δέ συνέβη κανένα μεγάλο γεγονός μὲ ἐπιπτώσεις στό κράτος αὐτό, πού θά γίνονταν γνωστές στή χώρα τους. Γι' αὐτοὺς ἡ τομὴ ἐγινε στὸν 7ο αἰ. Ἡ δευτέρα τομὴ ἐγινε νωρίτερα ἀπὸ τὸ 1204, ἀμέσως μετὰ τὸ 1071, μὲ τὴν παρουσία τῶν Σελτζούκων. Στὴν πρώτη τομὴ ἔχουμε καὶ ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος (ἀπὸ Ta-Ch'in σὲ Fu-lin), ἡ ὁποία ὁμως πρέπει νά ἐγινε νωρίτερα ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ ἐξόρμηση. Στὴ δεύτερη τομὴ τὸ ὄνομα παραμένει.

Γιὰ τὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, μὲ βάση τίς κινεζικὲς πηγές δέν μποροῦμε νά εἰμαστε βέβαιοι, γιατί, ὅπως εἶδαμε, μὲ τὸ ὄνομα Fu-lin ἐννοεῖται, ἀργότερα, ὅλη ἡ Εὐρώπη, γνωρίζουμε ὁμως ὅτι οἱ Ὀθωμανοὶ Τοῦρκοι πού διεδέχθησαν τοὺς Βυζαντινοὺς ὀνομάζονται στίς κινεζικὲς πηγές Lu-mi (ἀπὸ τὸ Ρούμ). Τὸ τέλος λοιπόν τοῦ Βυζαντίου θά εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἱστορίας τῶν Lu-mi, εἶναι ἄγνωστο ὁμως ἂν περιέχονται γι' αὐτοὺς πληροφορίες στίς κινεζικὲς πηγές, νωρίτερα ἀπὸ τὴ μνεία τῶν γνωστῶν πρεσβειῶν τους πού ἔστειλαν στὴν Κίνα τὸν 16ο αἰῶνα²⁸.

γ) Ἡ εἰκόνα τοῦ Ρωμαϊκοῦ-Βυζαντινοῦ κράτους στίς παραδόσεις λαῶν τῆς Ἀνατολῆς γιὰ τοὺς μεγάλους βασιλιάδες τῆς γῆς. Οἱ τέσσερις «υἱοὶ τοῦ Οὐρανοῦ»

Παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον νά δοῦμε ποιά θέση κατεῖχε τὸ Βυζάντιο παγκοσμίως στὴν κοινὴ συνείδηση τῆς ἐποχῆς του. Θά γίνει λόγος μόνον γιὰ ἀσιατικούς λαοὺς, δεδομένου ὅτι οἱ λαοὶ τῆς Δύσης ἢ ἀνῆκαν στό Ρωμαϊκὸ κράτος ἢ καί, ὅταν, ἀργότερα, βρέθηκαν σὲ γερμανικά χέρια, ἡ ρωμαϊκὴ ιδέα γιὰ τὴ μοναδικότητα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ ἡγεμόνα της παρέμεινε ζωντανή. Θά χρειαστεῖ νά περάσουν αἰῶνες, ὥς τὸν Καρλομάγνο καὶ ἀκόμα ἀργότε-

27. Μ. Κορδῶση, *Πρεσβεῖες*, σ. 208 κ.έ.

28. E. Bretschneider, *Chinese Intercourse with the countries of central and western Asia in the fifteenth cent.*, μερ. I: *China Review* 5 (1876-77), 177-78. Τοῦ ἴδιου, *Mediaeval researches from eastern asiatic sources. Fragments towards the knowledge of the geography and history of central and western Asia from the 13th to the 17th cent.*, τόμ. II, London 1967 (Α' ἔκδ. 1888), σ. 306 κ.έ.

ρα, ὥς τή γερμανική αὐτοκρατορία, γιά νά ἀρχίσει ἡ ἀμφισβήτηση, πού θά ἐνταθεῖ κάτω ἀπό τά πλήγματα τῶν Σελτζούκων Τούρκων (ἀλλά καί τῶν Σταυροφόρων), ἐποχή ὅμως, κατά τήν ὁποία ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, χάνει ἓνα μεγάλο μέρος ἀπὸ τήν αἴγλη τῆς καί στούς λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς.

Τό Ρωμαϊκὸ κράτος, ὄντας στό δυτικότερο γνωστὸ τότε μέρος τοῦ κόσμου, ὅπως καί ἡ Κίνα στό ἀνατολικότερο, βρισκόταν σέ μειονεκτικότερη θέση ἀπ' ὅ,τι ἡ Περσία, ἡ Ἰνδία καί οἱ λαοὶ τῆς Κεντρικῆς Ἀσίας, ὡς πρὸς τήν ἐξερεύνηση καί ἀνακάλυψη νέων λαῶν καί τόπων. Ἡ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τά ἀνατολικά μέρη τῆς Ἀσίας ἦταν ἡ αἰτία πού οἱ λαοὶ τῶν περιοχῶν αὐτῶν τό γνωρίζαν τελευταῖα. Παρά τήν ἀπόσταση, ὅμως, τό Ρωμαϊκό-Βυζαντινὸ κράτος σύντομα ἔγινε γνωστὸ στὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης ὡς τό μεγάλο καί θρυλικὸ κράτος τῆς Δύσης.

Ἡ πιὸ κοντινὴ αὐτοκρατορία στό Βυζάντιο, πρὶν ἀπὸ τήν ἐμφάνιση τῶν Ἀράβων, ἦταν ἡ Περσία. Ἡ Περσία, ὅπως καί ἡ Κ. Ἀσία, ἦταν ὁ σύνδεσμος μεταξὺ Ἀνατολῆς καί Δύσης. Ἀπὸ τήν Κτησιφώντα πέρασαν στή Μεσόγειο ἡ Ἰνδικὴ ἐπιστήμη καί μυθολογία. Οἱ Κινέζοι, ἐπειδὴ ἡ Περσία ἦταν πλησιέστερα, τὴ γνωρίζαν καλύτερα ἀπ' ὅ,τι τό Ρωμαϊκὸ κράτος. Στὴ σασσανιδικὴ ἐποχὴ ἡ διαίρεση τοῦ κόσμου, κατά τοὺς Πέρσες, ἦταν τετραμερής, μὲ πρῶτον ἡγεμόνα τὸν Πέρση βασιλιά. Στό παλάτι τοῦ Χοσρόη Α΄ κάτω ἀπὸ τό βασιλικὸ θρόνο ἔστεκαν τρεῖς ἄδελφοὶ θρόνοι, πού προορίζονταν γιά τὸν αὐτοκράτορα τῆς Κίνας, γιά τὸν μεγάλο χαγάνο (τῶν νομάδων τῆς Κ. Ἀσίας) καί γιά τὸν αὐτοκράτορα τῶν Ρωμαίων, ὅταν αὐτοί, ὑποτίθεται, θά ἔρχονταν ὡς ὑποτελεῖς στὴν αὐλὴ τοῦ Πέρση βασιλιά²⁹. Παλιότεροι ἱρανικοὶ μῦθοι χωρίζαν τὸν κόσμο σέ τρεῖς μέρη³⁰, α) τό Ἰράν, τό σπουδαιότερο τμῆμα, β) τὴν Ρώμη καί τὴ Δύση καί γ) τὴν περιοχὴ τῶν Τούρκων καί τὴν Κίνα, καθένα μὲ ξεχωριστὸ βασιλιά. Τοῦτο θυμίζει τὴ σκυθικὴ παράδοση καθὼς καί τό χωρισμὸ τοῦ κόσμου στοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς (πού βασίζεται στὴν Βίβλο), σέ τρεῖς μέρη, ἀπὸ τοὺς γιγαντοὺς τοῦ Νῶε, Ἰάφεθ, Χάμ καί Σὴμ. Οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἰάφεθ κατοίκησαν κυρίως στὴν Εὐρώπη, τοῦ Χάμ κυρίως στὴν Ἀφρικὴ καί τοῦ Σὴμ κυρίως στὴν Ἀσία. Ἀπὸ τά παιδιά τους, ἀνεφέρεται, προῆλθαν ὅλοι οἱ γνωστοὶ λαοὶ τῆς ἀρχαϊότητος καί τοῦ μεσαίωνα³¹.

Ἡ διαίρεση τοῦ κόσμου σέ περιοχές, κατὶ σάν αὐτοκρατορίες, ἀπὸ τοὺς

29. P. Brown, *Ὁ κόσμος τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος (150-750 μ.Χ.)*, μετάφρ. Ε. Σταμπόγλη, Ἀθήνα 1998, σ. 170.

30. M. Molé, *Le partage du monde dans la tradition iranienne*: Journal Asiatique 240 (1952), 455 κ.έ. R.A. Stein, *Recherches sur l'épopée et le barde au Tibet*, Paris 1959, σ. 262: «Iran», «Turan», «Rome»: «Le milieu irano-grec nous est déjà apparu comme l'un des facteurs de la transmission du schéma...» Φαίνεται ὅτι ἡ τιμερὴς διαίρεση τοῦ κόσμου προσηγήθηκε τῆς τετραμερῆς.

31. Βλ. π.χ. Ἰωάννη Μαλάλα, *Chronographia*, ἐκδ. Βόννης, σ. 13. Ἰωάννη Ζωναρά, *Annales*, ἐκδ. Βόννης, σ. 30.

διάφορους λαούς, έχουν πολλά κοινά στοιχεία μεταξύ τους αλλά και διαφορές. Τριμερής είναι και η διαίρεση του κόσμου στην παράδοση της Ίνδοκίνας, σχετικά με τις μεγάλες χώρες, όπως έφθασε σέ μας από Κινέζο συγγραφέα των μέσων του 3ου αϊ. μ.Χ., ο οποίος εύρισκόμενος, ως πρεσβευτής, στη σημερινή Καμπότζη (κινεζ. Fou-nan), ένα εξινδουισμένο τότε κράτος, άκουσε και έγραψε, ότι, σύμφωνα με όσα λέγανε, στίς ξένες χώρες, κάτω από τον ούρανό υπήρχαν τρεις περιοχές, μέ άφθονία. Ή άφθονία των ανθρώπων στην Κίνα, των κοσμημάτων (θησαυρών) στο Ta-Ch'in (Ρωμαϊκό κράτος) και των άλόγων στους Κουσάνα (Yüe-tche)³². Είναι κάπως περίεργο που δέν αναφέρεται ή Ίνδια, ίσως όμως νά οφείλεται στο ότι βρισκόμαστε στην εποχή μετά τή διάλυση της αυτοκρατορίας του Άσόκα (2ος αϊ., π.Χ.) και πριν από τήν αυτοκρατορία των Γκούπτα (320 μ.Χ. κ.έ.), κατά τήν όποία ή χώρα ήταν χωρισμένη σέ μικρά κράτη, ενώ ένα μεγάλο μέρος της βορειοδυτικής Ίνδιας άνήκε στους μνημονευόμενους Κουσάνα (που όνομάζονται και Ίνδοσκύθες). Μπορεί όμως ή παράδοση νά είχε ίνδική προέλευση και νά υπολογίζονται οί άλλες μεγάλες χώρες εκτός από τήν ίδια τήν Ίνδια³³, πράγμα που δέν ισχύει όμως για μεταγενέστερη ίνδική παράδοση, όπου όχι μόνο περιλαμβάνεται ή Ίνδια ως χώρα των ελεφάντων, αλλά ως δυτικότερος βασιλιάς, που εξουσιάζει τή χώρα των κοσμημάτων (και θησαυρών) θεωρείται ο βασιλιάς της Περσίας και όχι του Βυζαντίου. Ό Κινέζος βασιλιάς κι εδώ αναφέρεται ως κύριος των ανθρώπων, και ο βασιλιάς των Hiong-pou, των μογγολικών φύλων που τόσο ταλαιπώρησαν τούς Κινέζους (Ούννοι;), ως κύριος των άλόγων. Και ή παράδοση αυτή έχει καταγραφεί από Κινέζο, τον 7ο αϊ. μ.Χ.

Περισσότερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ή παράδοση που αναφέρει ότι εκτός από τούς βασιλιάδες, στον κόσμο υπάρχουν και τέσσερις «υιοί του ούρανου»: άνατολικά ο υιός του ούρανου της Κίνας (Tsin), της όποίας ο λαός είναι πολυάριθμος, νότια της Ίνδιας (T'ien chou), στην όποία ζουν πολλοί ελέφαντες, δυτικά ο υιός του ούρανου του Ta-Ch'in (Ρωμαϊκού κράτους), που περιέχει πολύ χρυσό και πολύτιμους λίθους, και βορειοδυτικά των Ίνδοσκυθών ή Κουσάνα (Yüe-che), που έχουν πολλά άλογα³⁴. Πρόκειται λοιπόν για τίς τέσσερις μεγαλύτερες αυτοκρατορίες ή κόσμους των πρώτων χριστιανικών αιώνων,

32. P. Pelliot, *La théorie des quatre fils du ciel*: «T'ung Pao» 22 (1923), 98.

33. P. Pelliot, *La théorie*, σ. 123.

34. Pelliot, *La théorie*, σ. 98. Λεπτομέρειες για τήν τετραμερή αυτή διαίρεση του κόσμου, βλ. R.A. Stein. *Recherches*, σ. 242 κέ. Ίδιαίτερα, σ. 254-261, όπου υπάρχει λεπτομερής πίνακας μέ όλες τίς εκδοχές: οί τέσσερις μεγάλοι λαοί, που δέν είναι πάντα οί ίδιοι (π.χ. οί Τούρκοι αντικαθιστούν τούς Σκύθες) ή δέν βρίσκονται πάντα στο ίδιο σημείο του Όρίζοντα (π.χ. ο Gesar Phrom στο βορρά -τίς περισσότερες φορές- και όχι στη Δύση). Ό Stein (σ. 292), αναφέρει για τήν προέλευση της θεωρίας των τεσσάρων υιών του Ούρανου: «Partant de l'Ouest, passant par l'Asia Centrale et notamment Khotan, elle s'est amalgamée à des bribes de contes locaux». Ήταν κυρίως οί βουδιστές και μουσουλμάνοι που συνέβαλαν στη διάδοση της θεωρίας.

πρίν ἔρθουν οἱ Ἐφθαλίτες καί ἀντικαταστήσουν τούς Κουσάνα (Ἰνδοσκύθες). Τό Ρωμαϊκό κράτος (ἡ καλύτερα οἱ ἀνατολικές του ἐπαρχίες) ἦταν ἤδη ἀρκετά καλά γνωστό, ὅπως γίνεται φανερό στήν ἀφήγηση περί τοῦ Ta-Ch'in, στά Χρονικά τῆς ὑστερης δυναστείας τῶν Χάν (ὡς τό 220 μ.Χ.) καί τῶν Wei (ὡς τό 264 μ.Χ.), ὅπου γίνεται λόγος γιά τήν ἔκταση καί τούς κατοίκους του, τήν πρωτεύουσά του (An-tu = Ἀντιόχεια), τό βασιλιά του, τό ἐμπόριο, τά προϊόντα καί τά νομίσματα, τήν πρόσβαση πρὸς αὐτό, τίς ἐπαφές μέ τήν Κίνα κ.λπ.³⁵ Οἱ πολῦτιμοι λίθοι ἦταν πάντοτε γιά τούς Κινέζους τό κυριότερο χαρακτηριστικό τοῦ μυθώδους αὐτοῦ κράτους. Σχετικά μέ τήν Ἰνδία, εἶναι πολύ πιθανό νά πρόκειται γιά τήν αὐτοκρατορία τῶν Γκούπτα, δέν αποκλείεται ὁμως νά ἐννοεῖται γενικότερα ἡ Ἰνδία, ὡς χώρα.

Τέσσερις κόσμοι ὑπάρχουν καί στή βουδιστική παράδοση, ἀπό τό Θιβέτ ὡς τήν Καμπότζη (διαδόθηκε μέ τήν ἐξάπλωση τοῦ βουδισμού), πού σχετίζεται ὁμως μέ τέσσερα ποτάμια πού πηγάζουν ἀπό λίμνη (Anavatapta, στά Ἰμαλαία) καί πού θυμίζουν τούς τέσσερις ποταμούς τῆς χριστιανικῆς γραμματείας (Γαίων, Φεισών, Τίγρις, Εὐφράτης) πού πηγάζουν ἀπό τήν Ἀνατολή, τόν παράδεισο. Κατά τή βουδιστική παράδοση, ὁ ἀνατολικός ποταμός κατευθύνεται πρὸς τόν αὐτοκράτορα τῆς Κίνας, πού κατέχει τήν ἀνατολική περιοχή καί βασιλεύει σέ πλῆθος ἀνθρώπων, ὁ νότιος πρὸς τόν βασιλιά τῆς Ἰνδίας, πού ἀσκεῖ τήν ἐξουσία του στούς ἀνθρώπους τῶν ἐπιστημῶν καί τῶν ἐλεφάντων, ὁ δυτικός ποταμός κατευθύνεται πρὸς τόν καίσαρα τῆς Ρώμης (Phrom Ge-sar), βασιλιά

35. F. Hirth, *China*, σ. 40 κ.ἑ. D.D. Leslie - K.H.J. Gardiner, *The Roman empire*, σ. 232-3, 279-80.

Στό πρῶτο χρονικό τῆς ὑστερης δυναστείας τῶν Χάν ἀναφέρεται ὅτι τό Ta Ch'in βρίσκεται δυτικά τῆς θάλασσας, περιέχει πάνω ἀπὸ 400 πόλεις καί καμιά δεκαριά μικρά ἐξαρτώμενα κράτη. Οἱ ὀχυρώσεις τῶν πόλεων εἶναι κατασκευασμένες ἀπὸ πέτρα. Ὁ λαὸς ἀσχολεῖται μέ τή γεωργία καί τήν μεταξοσκωληκτοτροφία. Κόβουν τά μαλλιά τους, φοροῦν κεντητά ἐνδύματα καί ὀδηγοῦν μικρές ὄμαξες καλυμμένες μέ ἄσπρο ὕφασμα. Ἡ περιφέρεια τῆς πόλης στήν ὁποία ζοῦν (πρωτεύουσα) εἶναι πάνω ἀπὸ 100 λί (προφανῶς στάδια). Στήν πόλη ὑπάρχουν 5 παλάτια, 10 λί ἀπόσταση τό ἕνα ἀπ' τό ἄλλο. Οἱ στύλοι τῶν παλατιῶν εἶναι ἀπὸ κρύσταλλο. Τά σκεῦη πού χρησιμοποιοῦν στό φαγητό εἶναι ἐπίσης ἀπὸ κρύσταλλο. Ὁ βασιλιάς πηγαίνει κάθε μέρα σ' ἕνα παλάτι γιά τίς διάφορες ὑποθέσεις καλύπτοντας τόν κύκλο σέ 5 ἡμέρες. Τά ἐπίσημα ἐγγράφα εἶναι ὑπὸ τόν ἐλεγχο 36 ἄξιωματοῦχων πού κανονίζουν τίς κυβερνητικῆς ὑποθέσεις. Οἱ βασιλεῖς τους δέν εἶναι διά βίου ἡγεμόνες ἀλλά ἄξιας. Ὅταν μιά σκληρὴ καταστροφὴ ἔρθει στή χώρα ἡ ἀπρόσμενη καταιγίδες, ὁ βασιλιάς ἀντικαθίσταται ἀπὸ ἕναν ἄλλο χωρὶς ἀντίσταση. Ἡ χώρα περιέχει πολὺ χρυσὸ καί πολῦτιμους λίθους κ.λπ. Κάνουν ἐμπόριο διὰ θαλάσσης μέ τήν Παρθία καί τήν Ἰνδία. Εἶναι ἐντιμοὶ στίς ἐμπορικῆς πράξεις καί δέν ὑπάρχουν διπλῆς τιμές· τά σιτιρὰ εἶναι πάντα φθινά. Ἡ χώρα εἶναι πυκνοκατοικημένη, κάθε (10) δέκα λί εἶναι σηματοδωμένα μέ ἕνα σταθμὸ καί κάθε 30 λί μέ ἕνα μεγαλύτερο σταθμὸ.

Στὴν ἀφήγηση αὐτὴ ὑπάρχουν μυθικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὰ 5 παλάτια καί οἱ ἐνέργειες τοῦ βασιλιά, ἀλλὰ καί πραγματικά, ὅπως ἡ ἐμφάνιση τῶν κατοίκων, τὰ τεῖχη τῶν πόλεων, τό ἐμπόριο μέ τούς Ἰνδοὺς καί Παρθοὺς, τό σύστημα σήμανσης τῶν δρόμων κ.τ.λ. Ὑπάρχουν βέβαια ἀκόμη καί μέσα στά μυθικὰ στοιχεῖα ὀρισμένα σημεῖα μέ πυρῆνα ἀλήθειας (π.χ., τὰ 5 παλάτια ἐρμηνεύονται μέ τίς 4 πόλεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀποτελεῖτο ἡ Ἀντιόχεια —Τετράπολις— καί τό παλάτι στό νησί τοῦ Ὀρόντη).

τῶν πολλῶν ἐμπόρων, καί ὁ βόρειος πρὸς τὸν βασιλιά τῶν Τούρκων (Dru-gu) καί Περσῶν (Ta-zig), πού βασιλεῦει στοὺς ἀνθρώπους πού εἶναι κύριοι πολλῶν γρήγορων ἀλόγων τῆς χώρας τοῦ βορρᾶ. Σημειωτέον ὅτι ὁ βασιλιάς τῆς Ρώμης (Βυζαντίου) καλεῖται Καῖσαρ καί ὅτι ἡ Ρώμη ἀναφέρεται μέ τό ὄνομα From/Fulin ('Phrom Ge-sar), πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ παράδοση εἶναι νεότερη ἀπὸ τίς προηγούμενες. Ἔτσι καί οἱ Κουσάνα ἀντικαταστάθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους³⁶.

Κάπως διαφορετική εἶναι ἡ βουδιστική ἐπίσης ἀφήγηση τοῦ Κινέζου βουδιστῆ μοναχοῦ Hiuan-tsang (ἀρχές 7ου αἰ.), πού κάνει λόγο γιὰ τοὺς τέσσερις βασιλιάδες τοῦ κόσμου (τοῦ τροχοῦ, σφαίρας - cakravartin), χωρὶς νά ὀνομάζει τίς χώρες τους, γίνεται φανερό ὅμως ὅτι πρόκειται γιὰ τίς τέσσερις χώρες τῆς προηγούμενης βουδιστικῆς παράδοσης. Στό νότο εἶναι ὁ κύριος τῶν ἐλεφάντων· ἡ χώρα του εἶναι θερμή καί ὑγρή, εὐνοϊκή γιὰ τοὺς ἐλέφαντες. Στή Δύση ὁ κύριος τῶν κοσμημάτων· (ἡ χώρα του) εἶναι κοντά στή θάλασσα (ὠκεανό) καί πλούσια σέ κοσμήματα (θησαυρούς). Στό βορρά ὁ κύριος τῶν ἀλόγων· ἡ χώρα του εἶναι κρύα καί τραχεῖα καί εὐνοϊκή γιὰ τὰ ἄλογα. Στήν Ἀνατολή ὁ κύριος τῶν ἀνθρώπων· ἡ χώρα του εἶναι εὐκρατη καί εὐχάριστη καί ὁ πληθυσμός πολὺς³⁷. Παρατηροῦμε ἐδῶ ὅτι ὁ κύριος τῆς Δύσης σχετίζεται μέ ἓνα εἶδος πού εἶναι πιὸ κοντά στήν κινεζικὴ παράδοση (χρυσό-πολύτιμοι λίθοι), μολονότι καί οἱ ἔμποροι τῆς προηγούμενης βουδιστικῆς παράδοσης δέν μποροῦν παρά νά συσχετισθοῦν ἐπίσης μέ τὰ πλούτη. Παρακάτω, ὁ Κινέζος μοναχὸς παρέχει πιὸ πολλές πληροφορίες, πραγματικές καί μυθικές, γιὰ καθένα ἀπὸ τὰ τέσσερα βασίλεια, περισσότερες ἀπὸ τὰ ἄλλα κείμενα, πού παραλείπουμε.

Οἱ μουσουλμανικὲς παραδόσεις, πού ἀκολουθοῦν, θά ἦταν δυνατό, ὅπως καί ἡ περσική, νά χαρακτηρισθοῦν ὡς «ἐθνοκεντρικές», ἀφοῦ τοποθετοῦν τοὺς βασιλιάδες ἱεραρχικά, μέ πρῶτον τὸν χαλίφη τῆς Βαγδάτης. Γιὰ νά γίνουν μάλιστα περισσότερο πιστευτοί, οἱ Ἀραβες συγγραφεῖς πού τὰ ἀναφέρουν, προσθέτουν ὅτι τοῦτο ἦταν κινεζικὴ ἢ Ἰνδικὴ ἀντίληψη. Ἡ πρώτη παράδοση, τῶν μέσων τοῦ 9ου αἰ., ἀναφέρει: «Οἱ ἄνθρωποι στήν Κίνα καί τήν Ἰνδία πιστεύουν ὅτι οἱ (μεγάλοι) βασιλιάδες στὸν κόσμο εἶναι τέσσερις. Ὁ πρῶτος ἀπ' ὅλους εἶναι ὁ βασιλιάς (χαλίφης) τῶν Ἀράβων. Ἰνδοὶ καί Κινέζοι συμφωνοῦν, χωρὶς καμιά ἀντίρρηση, ὅτι ὁ Ἀράβας βασιλιάς εἶναι ὁ πιὸ μέγας, πιὸ πλούσιος καί πιὸ μεγαλοπρεπής· εἶναι ὁ βασιλιάς τῆς μεγάλης θρησκείας (τοῦ Ἰσλάμ), πάνω ἀπὸ τήν ὁποία δέ βρίσκεται τίποτε. Ὁ βασιλιάς τῆς Κίνας τοποθετεῖται στή δεύτερη θέση, μετὰ τὸ βασιλιά τῶν Ἀράβων. Στή συνέχεια ἔρχεται

36. A. MacDonalld, Note sur la diffusion de la «théorie des quatres fils du ciel» au Tibet: Journal Asiatique 250 (1962), 534, 541. Σημειωτέον ὅτι ὁ «Phrom Ge-sar» μνημονεύεται πάρα πολλές φορές στή θιβητιανή καί ἄλλες παραδόσεις. Ὁ Stein, Recherches, σ. 253, πιστεύει ὅτι ὄχημα τῆς διάδοσης τῆς θεωρίας τῶν τεσσάρων υἱῶν τοῦ Οὐρανοῦ στό Θιβέτ ἦταν ὁ βουδισμός, κάτι πού δέχεται καί ὁ MacDonald, Note, σ. 532, 546.

37. P. Pelliot, *Théorie*, σ. 106. A. McDonald, *Note*, σ. 544.

ὁ βασιλιάς τῶν Ρούμ (Βυζάντιο) καί ὁ Ballahrâ, «ὁ βασιλιάς αὐτῶν πού ἔχουν τ' αὐτιά τους τρυπημένα»³⁸, δηλ. τῶν Ἰνδῶν³⁹.

Ἡ δεύτερη παράδοση ἀνήκει στίς ἀρχές τοῦ 10ου αἰ. καί εἶναι ἡ μοναδική πού χωρίζει τόν κόσμο σέ πέντε μεγάλα βασίλεια. Ἐδῶ ὁ Ἀραβας συγγραφέας ἀναφέρει ὅτι τὰ παρακάτω (ἢ τουλάχιστο μερικά ἀπὸ αὐτά) λέγονται ἀπὸ τόν ἴδιο τόν Κινέζο αὐτοκράτορα: «... Ἐμεῖς οἱ Κινέζοι πιστεύουμε ὅτι ὑπάρχουν πέντε βασιλιάδες. Ἐκεῖνος πού κατέχει τό πιό πλούσιο βασίλειο εἶναι ὁ βασιλιάς τοῦ Ἰράκ, γιατί τό Ἰράκ εἶναι τό κέντρο τοῦ κόσμου καί τὰ ἄλλα βασίλεια τό περιβάλλουν. Στήν Κίνα τόν καλοῦν “βασιλιά τῶν βασιλέων”. Ὑστερα ἀπ' αὐτόν ἔρχεται ὁ βασιλιάς τῆς Κίνας, πού τόν καλοῦν “βασιλιά τῶν ἀνθρώπων”, γιατί δέν ὑπάρχει βασιλιάς, πού, καλύτερα ἀπ' αὐτόν, ἔθεσε τίς βάσεις τῆς εἰρήνης, πού τηρεῖ καλύτερα τήν τάξη, (πράγμα) πού δέν κάνουμε μέσα στό βασίλειό μας, καί τοῦ ὁποίου οἱ πολίτες εἶναι περισσότερο ὑπάκουοι στό βασιλιά τους ἀπ' ὅ,τι οἱ δικοί μας. Γι' αὐτό ὁ βασιλιάς τῆς Κίνας εἶναι ὁ “βασιλιάς τῶν ἀνθρώπων”. Ἐρχεται στή συνέχεια “ὁ βασιλιάς τῶν ἀγρίων ζώων”. Εἶναι ὁ βασιλιάς τῶν Τούρκων (Τογούζων-Ὀγούζων), πού εἶναι γείτονές μας. Ἐπειτα εἶναι ὁ βασιλιάς τῶν ἐλεφάντων, δηλαδή τῆς Ἰνδίας. Τόν καλοῦν ἐπίσης καί “ὁ βασιλιάς τῆς σοφίας”, γιατί ἡ σοφία γεννήθηκε στήν Ἰνδία. Ἐρχεται τέλος ὁ βασιλιάς τῶν Ρούμ (Βυζάντιο), πού τόν καλοῦμε “βασιλιά τῶν ὠραίων ἀνθρώπων», γιατί δέν ὑπάρχει στή γῆ λαός τόσο καλοφτιαγμένος ὅσο αὐτός τοῦ Ρούμ, οὔτε νά ἔχουν ὠραιότερο πρόσωπο. Αὐτοί εἶναι οἱ σπουδαιότεροι βασιλιάδες τῆς γῆς. Οἱ ἄλλοι βασιλιάδες δέν συγκρίνονται μ' αὐτούς»⁴⁰. Στήν ἴδια ἀφήγηση, ὁ Ἀραβας ἱστορικός Μαζουδὶ, χαρακτηρίζει τοὺς Ρωμαίους ὡς «στρατιῶτες», μέ τό ὠραιότερο παράστημα καί πρόσωπο, ἐνῶ στήν ἀφήγησή του ὑπάρχει καί συνέχεια, πού ἔχει σχέση μέ τήν ἀναγνώριση εἰκόνας τοῦ Μωάμεθ μεταξύ ἄλλων προφητῶν, πού δῆθεν παρονσίασε σέ κάποιον Ἀραβὰ ἐπισκέπτη ὁ Κινέζος βασιλιάς^{40α}.

Ὅπως εἶναι εὐνόητο, οἱ δύο μουσουλμανικές παραδόσεις εἶναι οἱ νεότερες ἀπ' ὅλες. Παρ' ὅτι τὰ πράγματα ἄλλαξαν, τό Βυζάντιο παραμένει ἕνα ἀπὸ τὰ

38. P. Pelliot, *Théorie*, σ. 116.

39. Πρβλ. G. Ferrand, *Relations de voyages et textes géographiques. Arabes, Persans et Turks relatifs à l'extrême-Orient du VIIIe aux XVIIIe siècles*, τ. Α', Paris 1913, σ. 43: «Les habitants de l'Inde et de la Chine s'accordent à dire que les rois du monde qui sont hors de ligne sont au nombre de quatre... Le quatrième est le Ballahrâ, prince des hommes qui ont l'oreille percée. Le Ballahrâ est le plus noble des princes de l'Inde; les Indiens reconnaissent sa supériorité. Chaque prince dans l'Inde, est maître dans ses États; mais tous rendent hommage à la prééminence du Ballahrâ. Quand le Ballahrâ envoie des députés aux autres princes, ceux-ci, pour lui faire honneur, prodiguent les égards aux députés. Il paye une solde à ses troupes, comme cela se pratique chez les Arabes...»

40. P. Pelliot, *Théorie*, σ. 117-18.

40α. Μαζουδὶ, *Les prairies d'or*, Ἐκδ.-μετάφρ. C. Barbier de Meynard - Pavet de Courteille, τ. I, Paris 1861, σ. 314 κ.έ.

τέσσερα ἢ πέντε κράτη, τὰ ἰσχυρότερα τοῦ κόσμου, τό μοναδικό στήν Εὐρώπη, μολονότι ἔχει ἤδη ἐμφανιστεῖ καί τό φραγκικό κράτος, ἀλλά δέν ἔχει ἀκόμη πάρει κάποια θέση στήν παγκόσμια συνείδηση. Στή νεότερη, πάντως, παράδοση, οἱ Ἀραβες τοποθετοῦν τό Βυζάντιο, ἱεραρχικά, στήν τελευταία (πέμπτη) θέση, ἴσως γιατί ἦταν ὁ κυριότερος ἐχθρός τους. Ὅπως ἦδη μνημονεύσαμε, ἡ παραπάνω σειρὰ τῶν κυριότερων βασιλέων τοῦ κόσμου εἶναι ἀραβική. Δέν εἶναι δυνατό ὁ Κινέζος αὐτοκράτορας νά ἔβαζε πρῶτον τόν Ἀραβα χαλίφη καί ἀκόμη περισσότερο νά βάλει στήν κορυφή τή θρησκεία τοῦ Μωάμεθ. Ἐπειτα ἀπό αὐτά, καταλαβαίνουμε βέβαια τή δεύτερη θέση πού ὑποτίθεται ὅτι ὁ Κινέζος βασιλιάς χάρισε στόν ἑαυτό του. Οὔτε θά μπορούσε νά ὀνομάσει ὁ Κινέζος αὐτοκράτορας τόν Ἰράκ κέντρο τοῦ κόσμου, μολονότι βρισκόταν σέ περισσότερο κεντρική θέση ἀπ' ὅτι ἡ χώρα του, δεδομένου ὅτι ἐπικρατοῦσε ἀκόμη ἡ παλιά κινεζική ἀντίληψη πῶς ἡ Κίνα ἦταν τό κέντρο τοῦ κόσμου (ἐξάλλου ἡ Κίνα ὀνομαζόταν Τσόνγκ-κού = κράτος τοῦ κέντρου).

Πρέπει νά θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ἡ «ἐθνοκεντρική» ἀντίληψη τῶν Ἀράβων ἀπορρέει ὄχι μόνο ἀπό τή μεγάλη δύναμη πού εἶχαν ἀποκτήσει, ἀλλά καί ἀπό τήν υλοθέτηση τῆς ἱρανικῆς παράδοσης. Ἐξ ἄλλου ὁ ἡγεμόνας τους ὀνομάζεται στήν παράδοση καί «βασιλιάς τῶν βασιλέων». Στά γραφόμενα γιά τόν Κινέζο ἡγεμόνα καί τοὺς ὑπηκόους του φαίνονται εὐκολα τὰ ὑπάρχοντα οὐτοπικά στοιχεῖα περὶ εἰρήνης καί ἐνός ἰδεατοῦ κόσμου, πού θυμίζουν τὰ γραφόμενα ἀπό τόν Θεοφύλακτο Σιμοκάττη γιά τήν Ταυγάστ (Κίνα), ὅπου μνημονεύεται ὅτι στή χώρα αὕτη ἐπικρατοῦν οἱ νόμοι καί ἡ σωφροσύνη καί δέν γίνονται ἐπαναστάσεις⁴¹. Θυμίζουν ἐπίσης τὰ ἀποδιδόμενα ἀπό Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς στοὺς Σῆρες, τοὺς κατοίκους τοῦ ἀνατολικότερου ἄκρου τοῦ κόσμου, πού πίστευαν ὅτι ζοῦσαν σέ μιὰ ἀπέραντη ἡσυχία καί εἰρήνη, χωρὶς νά γνωρίζουν τόν πόλεμο⁴², ἢ τοὺς Καμαρινούς (ἢ Μακαρινούς - Camarupa, σημερ. Assam), γιά τοὺς ὁποίους λεγόταν ὅτι ζοῦσαν βίο μακάριο⁴³. Ἔτσι, παραμένει στόν Κινέζο βασιλιά ὁ τίτλος «βασιλιάς τῶν ἀνθρώπων», μολονότι ἐδῶ τοῦ στεροῦν τό μεγάλο πλῆθος τῶν ὑπηκόων του, ἴσως γιατί καί σ' αὐτό τό θέμα οἱ Ἀραβες θά ἦταν δύσκολο νά ἔρχονταν δεύτεροι. Τέλος ἡ ἀλλαγὴ τοῦ χαρακτηριστικοῦ γνωρισματος τοῦ Βυζαντίου, ἀπὸ χώρα τῶν θησαυρῶν, σέ χώρα τῶν ὠραίων ἀνθρώπων, ἴσως νά ὀφείλεται σέ καλύτερη πιά γνωριμία, ἀφοῦ οἱ Ἀραβες

41. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Historiae*, ἔκδ. C. de Boor - P. Wirth, Stuttgartiae 1972, VII, 9, 2 κ.έ.

42. Μ. Κορδῶση, *Τὰ γεωγραφικὰ στοιχεῖα στήν ἐξαήμερο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου*, Ἰωάννινα 1991 («Δωδώνη» Παράρτ. ἀρ. 49), σ. 55 κ.έ.

43. *Expositio totius mundi et gentium*, ἔκδ. J. Rougé, Paris 1969 (*Sources Chretiennes*, ἀρ. 64), σ. 143 κ.έ. Μ. Κορδῶση, Ἀσάμ (ΒΑ Ἰνδία): Ἡ πύλη ἀπὸ καί πρὸς Κίνα: *Graeco-Arabica* 5 (1993), 105-106.

Ήταν πολύ κοντά του και ὁ παλιός μύθος ὡς χώρα τῶν πολύτιμων λίθων εἶχε, φαίνεται, ἀτονήσει.

Συγκρίνοντας τίς παραδόσεις, παρατηροῦμε ὅτι οἱ περισσότερες ἢ γραφτικὰν ἀπὸ Κινέζους ἢ τίθενται σέ στόματα Κινέζων. Ἡ παράδοση ἀπὸ τὴν Ἰνδοκίνα μιλάει μόνο γιὰ τρεῖς ἡγεμόνες (καὶ ὄχι γιὰ τέσσερις) καὶ γράφτηκε ἀπὸ Κινέζο (τόν K'ang T'ai) πολὺ νωρὶς, στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ., στὴ σημερινὴ Καμπούτζη⁴⁴.

Παρουσιάζει ἐνδιαφέρον ἡ συχνότητα τῆς μνείας τῶν ὀνομάτων τῶν χωρῶν στίς παραπάνω παραδόσεις, οἱ ὁποῖες, σημειωτέον, εἶναι οἱ παλαιότερες (περ. ὡς τὸν 10ο αἰ.) καὶ οἱ πλέον χαρακτηριστικές.

Παραδόσεις (προέλευση)	Περσίας	Βυζαντίου	Ἰνδίας	Κίνας	Ἀράβων	Τούρκων	Κουσάνα	νομάδων γενικά
Περσική	+	+		+				+
Ἰνδοκινεζική		+		+			+	
Κινεζική		+	+	+			+	
Ἰνδική	+		+	+		+		
Βουδιστική	+	+	+	+		+		
A' Μουσουλμανική		+	+	+	+			
B' Μουσουλμανική		+	+	+	+	+		

Ἀπὸ τὸν πίνακα γίνεται φανερό ὅτι τὸ Βυζάντιο ἔρχεται δεύτερο στὸν ἀριθμὸ τῶν ἀναφορῶν, μετὰ τὴν Κίνα, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὅμως ὑπόψη ὅτι οἱ περισσότερες παραδόσεις γράφτηκαν ἀπὸ Κινέζους κι ἔτσι ἦταν δύσκολο νὰ μένει ἡ Κίνα ἔξω. Τὸ Βυζάντιο δὲν ἀναφέρεται μόνο στὴν Ἰνδικὴ παράδοση, ἀλλὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ Περσία, πού παίρνει τὴ θέση του, ἀναγράφεται ὡς χώρα τῶν θησαυρῶν, ιδιότητα πού κρατᾷ συνήθως ἡ Ρωμαϊκὴ-Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔγινε σύγχυση, δεδομένου ὅτι οἱ θησαυροί, κυρίως οἱ πολύτιμοι λίθοι, πού ἔφθαναν στὴν Ἰνδία καὶ τὴν Κίνα εἶχαν προέλευση γενικότερα τὴ Δύση καὶ ὄχι μόνο τὸ Βυζάντιο, ὅπως εἶδαμε ὅμως αὐτές οἱ ιδιότητες δὲν εἶναι σταθερές. Ὅσο γιὰ τίς ἄλλες μεγάλες χώρες, βλέπουμε ὅτι ἡ Ἰνδία χαρακτηρίζεται σωστά, σχεδόν σταθερά, ἀπὸ τοὺς ἐλέφαντες ἀλλὰ καὶ τὴν καλλιέργεια τῆς σοφίας καὶ ἡ βόρεια χώρα, ὅπου περιλαμβάνεται καὶ ἡ στέππα (οἱ Κουσάνα, στὴν ἀρχή, καὶ οἱ Τούρκοι ἀργότερα) γιὰ τὰ ἄλογα, πράγμα πού εἶναι ἐπίσης σωστό. Τέλος ἡ Κίνα εἶναι ἡ χώρα τῶν πολλῶν κατοίκων, κάτι πού μνημονεύεται καὶ ἀπὸ τὸν Θεοφύλακτο Σιμοκάττη⁴⁵ καὶ ἰσχύει ὡς σήμερα.

44. Πρβλ. P.Pelliot, *Théorie*, σ. 109.

45. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, δ.π., σ. 257: «ἔθνος ἀλκιμώτατον καὶ πολυανθρωπώτατον, καὶ τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην ἔθνεσι διὰ τὸ μέγεθος ἀπαράλληλον».

Καταλήγοντας, μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες, ὡς τήν ἐξάπλωση τῶν Ἀράβων, τέσσερις ἦταν οἱ κόσμοι τῆς γνωστῆς (ἡ ἡμᾶγνωστης καί ἐπομένως μυθικῆς) οἰκουμένης. Οἱ δύο μεγάλες αὐτοκρατορίες στήν Ἀνατολή καί τή Δύση, πρῶτα, ἡ Κίνα καί τό Βυζάντιο, ἡ αὐτοκρατορία τῶν στεππῶν, ἔπειτα, εἴτε πρόκειται γιά τοὺς Κουσάνα (Ἰνδοσκῦθες) εἴτε ἀργότερα γιά τοὺς Τούρκους, καί τέλος ἡ Ἰνδία. Σέ κάπως κατώτερη θέση παρουσιάζεται ἡ Περσία, ἡ ὁποία μπορεῖ καί νά ἐντάσσεται σ' ἕναν ἀπό τοὺς τέσσερις παραπάνω κόσμους. Πρέπει νά θεωρηθεῖ λοιπόν βέβαιο ὅτι ἡ φήμη καί λαμπρότητα τοῦ Βυζαντίου στοὺς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες μπορεῖ νά συγκριθεῖ μόνο μέ ἐκείνη τῆς Κίνας, δεδομένου ὅτι στήν αὐτοκρατορία τῶν στεππῶν τά πράγματα ἦσαν ρευστά καί ἡ Ἰνδία, ἀπό τή διάλυση τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Μουρία, μετά τόν Ἀσόκα (2ος αἰ. π.Χ.) ἢ ἔστω ἀπό τή διάλυση τοῦ Ἰνδικοῦ κράτους τῶν Σούνγκα, πού ἀκολούθησαν (καί πού ὑποστήριξαν τόν Ἰνδουϊσμό καί κατεδίωξαν τοὺς βουδιστές), ὡς τήν ἀρχή τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Γκούπτα (320 μ.Χ.), ἦταν χωρισμένη σέ πολλά μικρότερα κράτη. Ὑστερα ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ., ἡ Ἰνδία διαμελίστηκε καί πάλι, σέ κρατίδια, λόγω τῶν ἐχθρικών ἐπιδρομῶν, κυρίως τῶν Ἐφθαλιτῶν, γιά τοὺς ὁποίους μιλήσαμε ἥδη⁴⁶. Ἔτσι ὑπάρχει καί ἐκεῖ κάποια ρευστότητα, πού τή διαφοροποιεῖ ἀπὸ τίς δύο μεγάλες αὐτοκρατορίες τῶν ἄκρων τοῦ γνωστοῦ τότε κόσμου.

Μένουμε ἐπομένως στοὺς κυρίους τῶν τεσσάρων αὐτοκρατοριῶν, στοὺς τέσσερις «νιούς τοῦ οὐρανοῦ». Ποιά ὅμως ἦταν ἡ κατάσταση πέρα ἀπὸ τοὺς θρύλους; Εἶναι γνωστό ὅτι ἡ πιὸ οἰκεία χώρα ἀπὸ τίς παραπάνω γιά τό Βυζάντιο ἦταν ἡ Περσία. Τά δύο κράτη, ἐπειδὴ συνόρευαν, ἦρθαν ἐπανειλημμένα σέ ἐπαφές καί συγκρούσεις καί οἱ σχέσεις τους εἶχαν οἰκοδομηθεῖ πάνω σέ ἰσοτιμία βάση, ἀφοῦ τό ἕνα δέν μποροῦσε νά ἐπιβληθεῖ στό ἄλλο⁴⁷. Ἡ πρώτη βυζαντινὴ περίοδος χαρακτηρίζεται ἀπὸ τήν ἰσορροπία ἀνάμεσα στίς δύο μεγάλες δυνάμεις τῆς Δύσης. Ἔτσι, ὁ Πέρσης μέγας βασιλιάς ἤξερε ὅτι ὁ θρόνος πού προόριζε γιά τόν Βυζαντινὸ αὐτοκράτορα (ὅπως καί γιά τόν αὐτοκράτορα τῆς Κίνας καί τόν μεγάλο χαγάνο) ἦταν μοιραῖο νά μένει κενός.

Ἡ Ἰνδία δέν ἦταν ἄγνωστη στοὺς Βυζαντινοὺς, μολονότι ἐδῶ ὑπερισχύουν οἱ μυθικές διηγήσεις γιά τή χώρα καί τοὺς κατοίκους της. Οἱ ἐπαφές κατὰ τὸν μεσαίωνα, ἀπὸ τόν 4ο αἰ., ὡς τήν ἐξάπλωση τῶν Ἀράβων, ἦταν κυρίως ἐμπορικές. Βυζαντινοὶ ἔμποροι ἐφθάναν στίς δυτικὲς ἀκτὲς τῆς Ἰνδίας καί τὴν Κεϋλάνη. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου ὡς τὰ τέλη περίπου τοῦ 5ου αἰ. ἡ περιοχὴ τοῦ Γάγγη, τό εὐφορότερο καί κεντρικότερο τμῆμα τῆς Ἰνδίας, ἦρθε σέ ἀπ' εὐθείας ἐπικοινωνία μέ τὰ δυτικὰ Ἰνδικὰ λιμάνια καί ἐπομένως καί μέ τὴν Ἐρυθρὰ θάλασ-

46. A. K. Majumdar, *Concise history of ancient India*, τόμ. I, Political history, N. Delhi-Calcutta, 1977, σ. 170 κ.έ., 234 κ.έ. V. Smith, *The Oxford history of India*, Delhi κ.λπ., 1987, σ. 138, 164 κ.έ.

47. E. Chrysos, Some aspects of Roman-Persian legal relations: «Κληρονομία» 8 (1976), 1 κ.έ.

σα και την Ἀλεξάνδρεια, ἀφοῦ τό βόρειο τμήμα τῆς δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Ἰνδίας ἐλεγχόταν ἀπό τοὺς Γκούπτα⁴⁸. Οἱ πρόσοδοι ἀπό τοὺς δασμούς στά λιμάνια πρέπει νά ἦταν σημαντικοί, ἀλλά ἀσφαλῶς ἔφθαναν μαζί μέ τά ἐμπορικά εἶδη καί ιδέες. Ἀκόμη καί στήν τέχνη τῶν Γκούπτα, μολονότι τά ἔργα εἶναι καθαρά Ἰνδικά, χωρίς νά ὑπάρχουν ἀπομιμήσεις ἢ ἀντίγραφα ἀπό τή Δύση, δέν λείπει τελείως ἡ ἑλληνική ἐπίδραση, κάτι πού δέν ὑπάρχει στά ἔργα ἀπό τόν 7ο αἰ. καί ὕστερα, ὅταν οἱ σχέσεις μέ τήν Εὐρώπη διεκόπησαν⁴⁹. Τήν ἴδια ἐποχή, τά λιμάνια τοῦ νότιου τμήματος τῆς Δυτικῆς ἀκτῆς τῆς Ἰνδίας ἀνῆκαν σέ ἄλλες ἐπικράτειες (Pallavas, Chollas, Pandyas), ἀλλά τό ἐμπόριο ἦταν ἐξίσου ἡ περισσότερο ἀνθηρό μέ τή Δύση, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, κυρίως ἀπό τόν Κοσμά τόν Ἰνδικοπλεύστη, ἀλλά καί τά βυζαντινά νομίσματα πού βρέθηκαν στήν περιοχή. Οἱ ἐμπορικές σχέσεις τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου μέ τή Δύση ἦταν συνέχεια τῶν πυκνότερων συναλλαγῶν τοῦ 1ου καί 2ου αἰ. μ.Χ. Τήν ἐποχή αὐτή, ἡ ὑπαρξη καί ἐγκατάσταση Ἑλλήνων καί ἄλλων Δυτικῶν ἐμπόρων στά λιμάνια τῆς Ἰνδίας γίνεται φανερή ἀπό ποιήματα τῶν ντόπιων Ταμίλ, τά ὁποῖα μιλοῦν γιά τά πλοῖα τῶν «Yavana» πού ἔρχονταν μέ χρυσάφι καί ἐφευγαν γεμάτα πιπέρι⁵⁰. Οἱ Ταμίλ ἠγεμόνες χρησιμοποιοῦσαν πολλοὺς Δυτικούς ὡς προσωπική τους φρουρά καί ὡς φύλακες φρουριῶν. Ἐπίσης, πολλοί ἀπό τοὺς ξένους αὐτοὺς ἦταν ἐξαιρετικοί τεχνίτες, ἰδιαίτερα στήν κατασκευή πολιορκητικῶν μηχανῶν⁵¹. Τό ὄνομα Yavana (Yonaka) συναντᾶται σέ Ἰνδικά κείμενα καί ἐπιγραφές⁵². Γενικά μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι οἱ Ἰνδοί μέ τή λέξη Yavana στήν ἀρχή ἐννοοῦσαν τοὺς Ἑλλήνες καί ἀργότερα ὅλους ὅσους ἔρχονταν ἀπό τή Δύση⁵³, δηλαδή Σύρους, Ἀραβες καί φυσικά Ἑλλήνες πού ἔρχονταν κυρίως ἀπό τήν Αἴγυπτο.

Οἱ Κινέζοι, μολονότι εὐρίσκονταν πολύ μακρύτερα, γνώριζαν σέ ἱκανοποιητικό βαθμό τό Ρωμαϊκό κράτος τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, περισσότερο ἀπ' ὅσο οἱ Ρωμαῖοι-Βυζαντινοί γνώριζαν τήν Κίνα, ὅπως τοῦτο γίνεται φανερό ἀπό τίς κινεζικές δυναστικές ἱστορίες, ὅπου μνημονεύονται καί ρωμαϊκές πρεσβεῖες (τόν 2ο καί 3ο αἰ. μ.Χ.) πρὸς τήν Κίνα. Κατά τόν 5ο καί 6ο αἰ., προφανῶς λόγω τῆς ἀντικατάστασης τῶν Κουσάνα ἀπό τοὺς Ἐφθαλίτες, ἡ ροή τῶν

48. V. Smith, *The Oxford history*, σ. 166, 177.

49. V. Smith, *The Oxford history*, ὁ.π., σ. 177. Πρβλ. Κ. Παπαπαύλου, Γρανταρική καί συνοῖα-πωνική βουδιστική τέχνη: Παραλληλισμός καί συγκρίσεις: «Ἱστοριογεωγραφικά» 4 (1991-92), 73.

50. M. Wheeler, *Rome beyond the imperial frontiers*, London 1955 (Pelikan books), σ. 160.

51. G. Woodcock, *The Greeks in India*, σ. 135. M. Cary - E.H. Warmington, *Les explorateurs de l'antiquité*, Paris 1932, σ. 118.

52. M. Wheeler, *Rome*, σ. 159.

53. G. Fiaccadori, *Teofilo Indiano*: «*Studi Classici e Orientali*» 34 (1984), 2855: «Des Yavana d'aspect sévère gardaient la tente royale sur le champ de bataille et aux portes de la capitale pandya, Modura, sous le règne du second Nedunj-Chelyan. Les Grecs avaient leur quartiers à Kaviripaddinam, dans le royaume, et des charpentiers grecs aidèrent à construire le palais d'un roi Chola».

πληροφοριῶν ἀπό τήν Δύση πρὸς τήν Ἀνατολή (καί ἀντίστροφα) ἦταν μικρότερη, ἀπό τὰ μέσα ὁμῶς τοῦ βου αἰ., ὅταν οἱ Τοῦρκοι κατατροπώνουν τοὺς Ἑφθαλίτες, οἱ ἐμπορικές συναλλαγές πληθαίνουν καί πάλι, μολονότι στίς ἀρχές τοῦ 7ου αἰ. ὁ Κινέζος αὐτοκράτορας δέν μπόρεσε νά ἔρθει σέ ἐπαφή μέ τό Βυζάντιο, ἄν καί τό ἐπιδίωξε, πιθανῶς λόγω τοῦ περσοβυζαντινοῦ ἀνταγωνισμοῦ⁵⁴. Οἱ πληροφορίες πράγματι τοῦ ἐνός κόσμου γιά τόν ἄλλον αὐξάνουν, ἀπό τὰ μέσα ἕως τό τέλος τοῦ βου αἰ. καί ὕστερα, ὅπως γίνεται φανερό ἀπό τὰ γραφόμενα τοῦ Κοσμά Ἰνδικοπλευστή καί τοῦ Θεοφύλακτου Σιμοκάττη γιά τήν Κίνα (Τζίνιστα καί Ταυγάστ, ἀντίστοιχα) καθὼς καί ἀπό τό περιεχόμενο τῶν κινεζικῶν χρονικῶν τῆς δυναστείας τῶν Τ'ang (617 καί ὕστερα), ποῦ θά ἀκολουθήσουν, ἀπό τὰ ὁποῖα μαθαίνουμε καί ἀποστολές βυζαντινῶν πρεσβειῶν στήν Κίνα, κατὰ τόν 7ο καί 8ο αἰ.⁵⁵ Πρέπει νά παρατηρήσουμε βέβαια ὅτι καί στήν Κίνα γράφθηκαν τελείως φανταστικά-οὐτοπικά κείμενα γιά τό Ρωμαϊκό κράτος, ὅπως σέ νεοσταοῖστικό ἔργο, ὅπου τό Ta-Ch'in παρουσιάζεται ὡς ἓνας κόσμος ἰδεατός μέ κατοίκους χωρὶς πάθη καί ἐλαττώματα⁵⁶, ὅπως περίπου παρουσιάζονται οἱ Σῆρες καί Καμαρινοί-Μακαρινοί στοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς. Οἱ παραδόσεις γιά τοὺς τέσσερις γιούς τοῦ οὐρανοῦ δέν ἀνῆκουν σ' αὐτὰ τὰ κείμενα. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι ἀποτελοῦν τό καταστάλαγμα τῶν ὁσων ἀκούγονταν σέ μιά ἀπό τίς παραπάνω χῶρες, γ' αὐτό περιέχονται πραγματικά καί φανταστικά στοιχεῖα, ὅσα χρειάζονται γιά τήν «ταυτότητα» καθενός ἀπό τοὺς τέσσερις ἢ πέντε κόσμους τῆς γνωστῆς τότε οἰκουμένης.

Summary

From the Chinese sources we conclude: 1) The limits of the Byzantine empire in the rivers of Euphrates and Tigris are also the limits of the Western world (Europe). 2) The Chinese did not separate the roman from the early byzantine period. For them the change came in the 7th century and after the arrival of the Turks (1071).

According to the Iranian, Indian, tibetan, Buddhist and Islamic traditions, most of which are mentioned in the Chinese sources, until the tenth century the king of Byzantium was one of the principal rulers in the world, together with the Chinese, and, secondary, the Indian king.

Μιχ. Κορδῶσης

54. F. Hirth, *China*, σ. 55. Μ. Κορδῶση, *Πρεσβεῖες*, σ. 143.

55. Μ. Κορδῶση, *Πρεσβεῖες*, σ. 146 κ.έ., 180 κ.έ.

56. H. Maspero, *Un texte taoiste sur l'Orient Romaine*, «Henri Maspero, Mélanges posthumes sur les religions et l'histoire de la Chine», III, Études Historiques, Paris 1950, σ. 102 κ.έ.

**THE SOURCES OF ROMAN-GREEK WORLD
IN ANCIENT AND MEDIAEVAL CHINESE TEXTS
(1st century B.C. - 19th century A.D.)**

Translated and Annotated by
CHEN ZHI-QIANG

FOREWORD

More than a century after the first edition of the study of Fr. Hirth, *China and the Roman Orient: Researches into their ancient and mediaeval relations as represented in old Chinese records*, Leipzig-Münich, Shanghai-Hongkong 1885, Chen Zhi-Qiang, professor of European (and Byzantine) history, Nankai University, Tianjin, presents his translation of the Chinese texts, referred to the most distant West. The reasons for this new translation are mentioned in the preface of the book: mistakes in the edition of Hirth, some Chinese passages, which Hirth did not know, new material found after 1885. We should add, moreover, that now it is high time (especially in Greece), for a deep study of the Chinese sources referring to the West; Li-kan, T'iao-Ch'i, Ta-Ch'in and Fu-lin, regions identified with the Greek Orient, in the ancient and late Roman period, or with Byzantium in the mediaeval period (between 6th and 9th c., at least).

Prof. Chen did not include in his work a special chapter, where some historical or topographical problems would have been discussed in depth (as F. Hirth did in the chapter *Identifications*, which covers the largest part of his book and which is a great contribution to the historical geography of the distant West, according to the dynastic histories). There is no synthetic part in the work, but each translated passage is followed by some notes, usually of explicative kind (especially on some passages of the translation, in comparison with Hirth's translation). For the historical and topographical problems, sometimes, Hirth's and other scholar's views are mentioned in the notes and, when necessary, Chen's view is added. The original Chinese texts are published, in appendix, in the end of the book.

I believe that the new translation of the Chinese texts about the distant West of prof. Chen will promote the study of the Greek-Chinese relations, a field which is insufficiently known to the scholars, since there are many problems (historical, geographical, etc.) to be solved. The identification, f.e., of the toponyms of the

distant West (Ta-Ch'in), mentioned in the Chinese chronicles, mainly in Hou-Han-shū and Wei-liu, is until now an unsolved problem, although many orientalists (F. Hirth, K. Shiratori, Leslie-Gardiner and others) have insisted very much on this subject. The identification of these toponyms and of the «Western sea», I believe, is until now the main problem. I think that the identification of the «Western sea» with the rivers Tigris and Euphrates, where the little kingdoms, dependencies of Ta-Ch'in, must have been found, identified with the Armenian satrapies¹ is the most accurate. All the routes mentioned in the Chinese texts lead to Antioch, which the Chinese authors describe as capital of Ta-Ch'in. (For an opposite view, see D.D. Leslie - K.J.H. Gardiner, «*All roads lead to Rome*»: *Chinese knowledge of the Roman empire*, «*Journal of Asian history*» 29 (1995) 1, p. 61-81, and *The Roman empire in Chinese sources*, Roma 1996, p. 163 ff.).

After this translation, I think that it is time not only orientalists but also scholars of the Hellenistic, Roman and Byzantine period, mainly on the subjects of Historical Geography and international relations, to pay their attention to the issue of the Chinese Chronicles about the distant West.

Michael Kordosis

1. M. Kordosis, *China and the Greek world*, «*Ιστοριογεωγραφικά*» 3 (1989-90), p. 181 ff, 188-189: «The identification of the «Western sea» with the rivers Tigris and Euphrates explains some points of the Chinese passages, which, otherwise, would seem inexplicable or, at least, symbolic. For example, the long time the passengers spend in the «Western sea» is due to the direction of the voyage, against the current of the river Tigris. Also, the saltiness and bitterness of water, is due, according to some Western authors, to the high concentration of salt and nitre in the water of the Tigris. Particularly, Strabo mentions that the name Tigris is due to the sourness of the water of this river... It is, therefore, certain that the state Ta-Ch'in, situated west of the Western sea (hai-si) is the Roman-Byzantine state (or, better, those regions of the Roman-Byzantine state known to Chinese authors). Also, the areas situated north of the same «sea» (hai-pei) must be identified with Armenia, and the areas east of it (hai-tong) with Persia». Also, M. Kordosis, «*Από την Κίνα στο Βυζάντιο. Οί κινεζικές πηγές: Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου «Η επικοινωνία στο Βυζάντιο*», KBE/EIE, Αθήνα, 1993, p. 551 ff, 563-564: «... the voyage of the passengers through the Western sea, taking first a northerly then a westerly and finally a southerly direction and the position and the names of the dependent states (Yü-lo = Egil, Tsê-ssan = Gesire, Hsien-tu = Anzit, Ch'ieh-lan = Akilesene etc), it is indispensable to conclude that the Western sea is actually the rivers Tigris and Euphrates. ... The «flying bridge» is, therefore, a jumble of two elements: the existence of a natural tunnel (through which the water of the Tigris pass) NW from Martyropolis (= Nefer = Lü-fen) and the length of the subterranean course of the Tigris».

PREFACE

In ancient and medieval Chinese texts, the Byzantine state is called Ta-ts'in (Da-qin) and Fu-lin. The identification of these names in the sources has been one of the most controversial issues since the end of the last century. The name Ta-ts'in was first used in the *Pie-kuo-tung-ming-chi* <cf. Text 14>, while Fu-lin was used in histories written after the Sui and T'ang Dynasties. The country of Ta-ts'in, "the *H'ou-h'an-shu* says, has an other name, Li-ch'ien (Li-qian)..... and is also called H'ai-hsi-kuo (Hai-xi-guo), or "the country of the western part of the sea" <cf. Text 6>. The *T'ang-shu* records "the country of Fu-lin is also called Ta-ts'in" <cf. Text 84>. We can infer from these words that a great amount of information is available in ancient and medieval Chinese texts, under such names as Li-ch'ien, Li-chien, Li-hsuan, Ta-ts'in, H'ai-hsi, Fu-lin, etc., information which may be very useful to researchers in Byzantine studies, and especially for the study of Byzantine-Chinese relations. It is for this reason that since the end of the 19th century, such Chinese texts have attracted the attention of many sinologists and history-geographers, and among them Visdelou, de Guignes, Wylie, Yule, Bretschneider, Pelliot, Pauthier, Neumann, and Hirth, all of whom made some excellent translations of passages of texts into western languages. Of these, Hirth's translation is the more exact and complete.

In his book *China and the Roman Orient* (Chicago 1975), first published in 1885, Hirth translates principally seventeen passages of the Chinese texts about the Roman orient. Without doubt, the translation has constituted up to now the best of any such translations of the texts by western scholars and its academic virtue is demonstrated by the fact that most of the western scholars concerned with research on ancient and medieval China use it as a basic source.

I have to point out, however, three key problems in his translation. Firstly, some mistakes, including mistakes in the original Chinese edition used by Hirth and the misunderstanding of some Chinese characters by Hirth, throw doubt upon the accuracy of his translation. In his translation of the *Sung-shih*, for example, the sentence "they cast gold and silver coins, ...on the pile they cut the words Mile-fu, which is a king's name" <cf. his book, P.64> should be translated "the face of coins is engraved with the image of Maitreya, the back with the king's name".

The error is due to a mistake in his original text, whereby the character “Pei” or “back” is misquoted as “Chie” or “all”. Hirth translates another sentence in the *T'ung-tien* “the Tz'im-tz'in allowed them to get married with their relatives, most frequently in the barbarians,” as “the Hsun-hsun have most frequent illicit intercourse with barbarians” due to his misunderstanding of the words “cheng-pao”. Such mistakes are not rare in Hirth's translation.

Secondly, his book does not contain all the existing passages on our subject, despite the fact that the collection of these passages claimed a considerable part of his time and attention. The seventeen passages in his book come mostly from the official dynastic chronicles, while the passages used here, numbering some 149, come not only from the dynastic histories, but also from government documents, folk literature, scientific books, etc.

Thirdly, his book, written about 1885, cannot cover the new data of the last century, during which time a great deal of new historical material has been uncovered by historians and archaeologists. Hirth translates the *Wen-hsien-t'ung-k'ao* <cf. his book, pp. 20, 77>, rather than the *T'ung-tien*, because he considered the former to be the more important. Now we know that the account of Ta-ts'in in the *Wen-hsien-t'ung-K'ao* is mainly a repetition of that in the *T'ung-tien*. The same is true in the case of the *Chu-fan-chi* <cf. his book, p. 92> and the *Ling-wai-tai-ta*.

The relations between Byzantium and China have been explored from the angle of geography more thoroughly than from that of history proper. One of the reasons why research in the latter field lags behind studies in other fields is, I believe, that translation of the ancient and medieval sources on the subject are incomplete and fragmentary. Thus, we need to continue to investigate these untouched sources in the Chinese texts and to translate them into internationally accessible languages in order to make them known to scholars involved in the subject. This is the main purpose of my translation.

Although I have pointed out some problems in Hirth's translation, I still consider his translation as generally accurate, and, consequently, his book has constituted one of my main reference books. I have not considered it necessary to mark every difference between his translation and mine—which readers can distinguish for themselves—except for those I think very important.

The Chinese texts translated here come mainly from the *Ssu-ku-chuen-shu* or the *Complete Library of Four Treasures*, published from 1772 to 1781. It was compiled by 3,000 scholars, among whom were over 300 of the most famous scholars in all kinds of fields at that time. Supported financially by the imperial government of the Ching Dynasty, they carefully examined and edited innumerable Chinese books, which had been carefully preserved over five thousand years. The “Library” contains 36,583 volumes comprising more than

79,000 books, whence it is regarded as the largest collection of ancient and medieval texts in the world. Its accuracy constitutes it, without any doubt, the basic element of our research. With regard to the names of places, persons and materials in the texts, I have attempted to identify them with names familiar to western scholars, mainly using as reference Feng Ch'eng-chun's book ***Dictionary of Geographical Names in the Western Region*** (Peking 1982) and Hirth's book, as well as ***A Dictionary of Greek and Roman Geography*** (New York, 1966). For the facilitation of studies, I have put the new Chinese phonetic alphabet, which is used in all current Chinese dictionaries, in brackets after the name in the old phonetic alphabet.

Hirth says: "I shall be glad to be corrected if found wrong, as I shall be open to every argument against my own views if it helps to reveal the truth," I shall take this attitude towards my translation. I adopt the same attitude towards my own translation.

I would like to express my acknowledgment to Mrs. Sarah Edward and other friends who read the manuscript correcting mistakes in English, as well as to Mrs. Klaire Papapavlou and Mr Ev. Venetis who read the printer's proof.

CONTENTS

Introduction	255
Preface	257
Book 1 Shih-chi (The Records of the Historian)	267
Text 1 ch. 123: Ta-yuan-lieh-chuan (The Account of Ta-yuan)	267
Text 2 ch. 123: Ta-yuan-lieh-chuan	267
Text 3 ch. 123: Ta-yuan-lieh-chuan*	268
Book 2 Ch'ien-h'an-shu, or H'an-shu (The History of the H'an Dynasty)	269
Text 4 ch. 96A: Hsi-yu-chuan (The Account of the Western Countries)	269
Text 5 ch. 96A: Hsi-yu-chuan*	269
Book 3 H'ou-h'an-shu (The History of the Later H'an Dynasty)	270
Text 6 ch. 118: Hsi-yu-chuan (The Account of the Western Countries)*	271
Text 7 ch. 118: Hsi-yu-chuan*	274
Text 8 ch. 118: Hsi-yu-chuan	276
Text 9 ch. 116: Nan-man-hsi-nan-yi-chuan (The Account of the Southern and South-western Countries)*	276
Text 10 ch. 118: Hsi-yu-chuan	277
Text 11 ch. 51: Ch'en-ch'an-chuan (The Account of Ch'en Ch'an)	278
Text 12 ch. 7: H'uan-ti-pen-chi(The Annals of Emperor H'uan)	278
Book 4 San-kuo-chih (The History of the Three Kingdoms)	278
Text 13 ch. 30: Wei-liao (The Brief History of the Wei Dynasty)*	278
Book 5 Pie-kuo-tung-ming-chi	
(Notes on Interesting Things in Foreign Countries)	286
Text 14	287
Book 6 Nan-fang-ch'ao-mu-chuang (The Plants of the South of China)	287
Text 15 ch. B	287
Text 16 ch. C	288
Text 17 ch. B	288
Text 18 ch. B	288
Book 7 Hsi-ching-fu (The Prose of the Western Capital)	289
Text 19	289
Book 8 Wei-kuo-chuan (The Account of Foreign Countries)	289
Text 20	289
Text 21	290
Text 22	290

Text 23	290
Book 9 Po-u-chih (The Encyclopedia of Things)	290
Text 24 ch. 2	290
Text 25 ch. 2	291
Text 26 ch. 2	291
Text 27 ch. 2	292
Text 28 ch. 3	292
Book 10 fu-shuo-shih-erh-yo-ching (The Classic of the Twelve Travels by Buddha)	293
Text 29	293
Book 11 Huan-chung-chi (Notes of Strange Things)	293
Text 30	293
Text 31	294
Text 32	294
Book 12 Nan-cho-i-u-ch'ih (The Essays on the Strange Things in Southern China)	294
Text 33	294
Book 13 Sung-shu (The History of the Liu-Sung Dynasty)	295
Text 34 ch. 97: Tung-i-chuan (The Account of the Eastern Countries)*	295
Book 14 Ch'ih-kung-t'u (The Illustration of the World)	296
Text 35	296
Text 36	297
Book 15 Shih-liu-kuo-ch'un-ch'iu (The Histories of the Sixteen Dynasties)	297
Text 37	297
Book 16 Lo-yang-chia-lan-chi (Temples and Monasteries in the City of Lo-yang)	297
Text 38 ch. 3	297
Text 39 ch. 4	298
Book 17 Wei-shu (The History of the Wei Dynasty)	298
Text 40 ch. 102: Hsi-yu-chuan (The Account of the Western Countries)*	298
Text 41 ch. 5: Kao-chung-pen-chi (The Annals of Emperor Kao-tz'ung)	301
Book 18 Pei-shih (The History of the Northern Dynasties)	301
Text 42 ch. 97: Hsi-yu-chan (The Account of the Western Countries)	301
Text 43 ch. 97: Hsi-yu-chan	302
Book 19 Chin-shu (The History of the Chin Dynasty)	303
Text 44 ch. 97: Ssu-i-chuan (The Account of the Foreign Countries)*	303
Text 45 ch. 3: U-ti-pen-chi (The Annals of Emperor Wu)	305
Text 46 ch. 3: U-ti-pen-chi	305
Book 20 Liang-shu (The History of the Liang Dynasty)	305
Text 47a ch. 54: Bo-ssi-chuan (The Account of the Persia)	305

Text 47b ch. 54: Ch'u-i-chuan (The Account of the Foreign Countries)*	
Book 21 Nan-shih (The History of the Southern Dynasties)	307
Text 48 ch. 78: Ch'u-i-chuan (The Account of the Foreign Countries)	307
Book 22 Sui-shu (The History of the Sui Dynasty)	308
Text 49 ch. 67: Pei-chu-chuan (The Account of the Pei Chu)	308
Text 50 ch. 24: Shih-h'uo-chih (Essay on Social Economy)	310
Book 23 H'an-shu-chu (Notes in the H'an-shu)	310
Text 51	310
Text 52	310
Book 24 K'uo-ti-chih (Essay on Geography)	311
Text 53	311
Book 25 Ta-chang-ching (The Chinese Version of Tripitaka)	311
Text 54 Nagasena Sutra	311
Book 26 Liang-ssu-kung-chi (The Notes of Four Gentlemen in the Liang Dynasty)	312
Text 55	312
Book 27 Ch'ia-wen-chi (The Notes of Encyclopedic Knowledge)	314
Text 56	312
Book 28 T'ung-tien (Comprehensive Studies of History)	315
Text 57a ch. 193: Pien-fang (Frontier), Fu-lin Chuan	315
Text 57b ch. 193: Pien-fang (Frontier), Da-ts'in Chuan	
Text 58 ch. 146: Yue (The Play)	320
Book 29 Ta-ts'in-ching-chiao-liu-hsing-chung-kuo-pei (The Nestorian Stone Inscription)	321
Text 59 columns 12, 13*	321
Book 30 Fu-pen-hsing-chi-ching (The Sutra of the Collection of Buddhist Words)	322
Text 60 ch. 11	322
Text 61 ch. 11	322
Book 31 Ta-t'ang-hsi-yu-chi (Records of the Western Travels)	322
Text 62 ch. 11	323
Book 32 W-tien-chu-kuo-chuan (The Account of the Five Countries of T'ien-chu)	323
Text 63	323
Book 33 T'ang-h'ui-yao (Important Documents of the T'ang Dynasty)	324
Text 64 ch. 99	324
Book 34 T'ang-ta-chao-ling (The Imperial Edict of the T'ang Dynasty)	326
Text 65 ch. 103: T'ang-w-tz'ung-ch'ai-ssu-chih (The Edict of the destruction of Temples by Emperor Wu-tz'ung)	326
Book 35 You-yang-tz'a-tz'u (Notes on the Folklore in You-yang)	326

Text 66 ch. 11	327
Text 67 ch. 18	327
Text 68 ch. 18	327
Text 69 ch. 18	328
Text 70 ch. 18	328
Text 71 ch. 18	328
Text 72 ch. 18	329
Text 73 ch. 18	329
Text 74 ch. 18	329
Text 75 ch. 18	330
Text 76 ch. 18	330
Text 77 ch. 18	330
Text 78 ch. 18	330
Text 79 ch. 4	331
Book 36 I-wen-lei-ch'u (The Collection of the Book According to Subjects)	331
Text 80 ch. 85: Pu-pu (Chapter: Cloth)	331
Text 81 ch. 87: Kuo-pu (Chapter: Fruit)	332
Book 37 Chiu-t'ang-shu (The History of the T'ang Dynasty)	332
Text 82 ch. 198: Hsi-jung-chuan (The Account of Western Countries)	332
Text 83 ch. 198: Hsi-jung-chuan	332
Text 84 ch. 198: Hsi-jung-chuan*	333
Text 85 ch. 198: Hsi-jung-chuan	336
Book 38 Hsin-t'ang-shu (The New History of the T'ang Dynasty)	337
Text 86 ch. 52: Shih-h'uo-chih (Essay on Social Economy)	337
Text 87 ch. 221A: Hsi-yu-chuan (The Account of Western Countries)	338
Text 88 ch. 221B: Hsi-yu-chuan*	338
Text 89 ch. 221B: Hsi-yu-chuan	342
Text 90 ch. 135: Kao-hsien-chih-chuan (The Account of Kao Hsien-chih)	342
Book 39 T'ai-P'ing-kuang-chi (The Imperial Library of T'ai-P'ing)	343
Text 91 ch. 82: Yuan chia-tz'uo (The Story of Yuan Chia-tz'uo)	343
Book 40 Ch'e-fu-yuan-kui (The Collection of the Imperial Library According to Subjects)	344
Text 92 ch. 970	344
Text 93 ch. 971	344
Text 94 ch. 971	344
Book 41 T'ai-p'ing-yu-lan (The Encyclopedia of Chinese Books from Ancient Times to the Sung Dynasty)	345
Text 95 ch. 787	345
Book 42 Tz'i-chih-t'ung-chien (History as a Mirror)	345
Text 96 ch. 248	345

Book 43 Neng-Kai-tz'ai-man-lu (The Jottings of Reading)	346
Text 97 ch. 7	346
Book 44 Shu-t'ung-p'o-shih-chi (The Collection of Poems by Shu T'ung-p'o)	346
Text 98 ch. 2	346
Book 45 Chung-chou-chi (The Collection of poems by the Chin Dynasty's Poets)	347
Text 99 ch. 4	347
Book 46 Ling-wai-tai-ta (The Answer to Questions about the Foreign Countries)	347
Text 100 ch. 3	347
Book 47 Chu-fan-chih (The Essays on the Foreign Countries)	348
Text 101 vol. A*	348
Text 102 vol. A	351
Text 103 vol. A	351
Text 104 vol. A	351
Book 48 Wen-hsien-t'ung-k'ao (The Comprehensive Study of Chinese Historical Documents)	352
Text 105 ch. 339: Ssu-i-k'ao (The Study of the Foreign Countries)*	352
Text 106 ch. 339: Ssu-i-k'ao	360
Text 107 ch. 339: Ssu-i-k'ao	360
Text 108 ch. 339: Ssu-i-k'ao	361
Text 109 ch. 339: Ssu-i-k'ao	361
Book 49 T'ung-chien-h'an-chi (The Account of the H'an Dynasty in the Yz'i-chih-t'ung-chien)	364
Text 111	364
Book 50 Shih-shup-hsin-yu (New Ideas of Past Events)	365
Text 112	365
Book 51 Sung-shih (The History of the Sung Dynasty)	365
Text 113 ch. 490: Wai-kuo-chuan (The Account of the Foreign Countries)*	366
Text 114 ch. 17: Tz'e-tz'ung-pen-chi (The Annals of Emperor Tz'e-tz'ung)	368
Book 52 Pen-ch'ao-kang-mu (Compendium of Materia Medica)	368
Text 115 ch. 8	368
Text 116 ch. 9	368
Text 117 ch. 10	369
Text 118 ch. 11	369
Text 119 ch. 8	369
Text 120 ch. 8	370
Text 121 ch. 14	370

Text 122 ch. 14	370
Text 123 ch. 14	371
Text 124 ch. 14	371
Text 125 ch. 14	371
Text 126 ch. 14	372
Text 127 ch. 21	372
Text 128 ch. 22	373
Text 129 ch. 34	373
Text 130 ch. 34	373
Text 131 ch. 31	373
Text 132 ch. 34	374
Text 133 ch. 35B	374
Text 134 ch. 52	374
Text 135 ch. 51B	375
Text 136 ch. 51A	375
Text 137 ch. 49	375
Text 138 ch. 31	376
Book 53 Yuan-shih (The History of the Yuan Dynasty)	376
Text 139 ch. 134: Ai-hsue-chuan (The Account of Ai Hsue)	376
Book 54 Ming-h'ui-tien (Important Documents of the Ming Dynasty)	377
Text 140	377
Book 55 I-t'ung-chih (The History of the World)	377
Text 141	378
Book 141	
Book 56 Yien-pao-t'an-yu (Notes on Talking)	378
Text 142	378
Book 57 Ming-shih (The History of the Ming Dynasty)	379
Text 143 ch. 326: Wai-kuo-chuan (The Account of the Foreign Countries)*	379
Text 144 ch. 326: Wai-kuo-chuan	382
Book 58 K'un-yu-t'u-shuo (The Illustration of the World)	382
Text 145	382
Book 59 T'ang-jenh-shuo-h'ui (The Collection of Lore by the T'ang People)	383
Text 146	383
Book 60 Ko-chih-ching-yuan (Notes on the Ancient Books According to Subjects)	383
Text 147	383
Text 148 (cf. Fu-nan-ch'i. Notes on the Southern China)	383
Book 61 Jih-chih-lu (Notes on Everyday Reading)	384
Text 149	384
Appendix I. Bibliography	385

Appendix II. List of the Chinese Dynasties	387
Index	388
Chinese Texts	393

* Cf. translation by Hirth in his book “*China and the Roman Orient*” (Chicago 1975), pp. 33-96.

TEXTS

Book 1 *Shih-chi*

Shih-chi (*Shi-ji*), or the *Records of the Historian*, is the first dynastic history of the *Erh-shih-ssu-shih* (*Er-shi-si-shi*), or Twenty-four Dynastic Histories. Written circa 104-91 BC, it was the first to mention the name referred to in the accounts of the Byzantine state in the later dynastic histories.

Text 1 Ch. 123

An-hsi (An-xi)¹, is several thousand li², westward from Ta-jou-ch'ih (Da-rou-zhi)³, ...In the west it bounds on T'iao-ch'ih (Tiao-zhi)⁴, and in the north on Yien-ch'ai (Yan-chai)⁵, and Li-hsuan (Li-xuan)⁶.

Notes:

1. Parthian kingdom, also named 安息, Partava, Partu, Bodhara, Arsaces, Pahlava, etc. in different ancient records.
2. The ancient and mediaeval Chinese li 里 is shorter than today. 5 li equals approximately a mile, that is, 1 li equals about 321. 904m. The opinion that a li equals a stadium, is perhaps not right.
3. Indoscythe, 大月氏, or Indoscythia, a district of wide extent along the Indus, which probably comprehended the whole tract of land watered by the Lower Indus.
4. Chaldei, 条支, a people who lived in Babylonia taking the widest interpretation, extending from about Babylonia to the Persian Gulf, who disappeared from the stage of later history. The name can be properly used for the southernmost portion of the valley of the Tigris and the Euphrates rivers. Sometimes, it is extended to include Babylonia and, thus, comprises all S. Mesopotamia.
5. Aorsi, 奄蔡, also called Allan, Aas, a people who dwelt both in Europe and Asia. Here, it is probable that Ssu-ma Chien meant the Asiotae and the Jaxartae.
6. The sound of the name during the H'an Dynasty is not exactly known. Today we read it Li-hsuan (Li-xuan), 黎軒 but it is pronounced Li-chien (Li-jian) by the *T'ung-tien* (Tong-dian, cf. Text 57 n. 1). Hirth identifies it with Rekem or Petra, cf. his book, p. 77 n. 1. It is reasonable to state that the name Li-hsuan was used by the author to mean the westernmost country of the earth, i.e. the ancient Roman state.

Text 2 ch. 123

And the H'an Dynasty began to establish its administration beyond Ling-ch'ü (Ling-ju)¹, and to set up a new prefecture, Chiu-chuan (Jiu-quan), for commu-

nication with the north-western countries. From there, embassies were sent to and arrived at the countries of An-hsi (An-xi)², Yien-ch'ai (Yan-chai)³, Li-hsuan (Li-xuan)⁴, T'iao-ch'ih (Tiao-zhi)⁵, and Shien-tu (Shen-du)⁶.

Notes

1. Ling-ch'u 令居 is the name of a county of the Ch'in-ch'eng (Jin-cheng) prefecture, in the NW. of China.
2. Parthia, 安息.
3. Aorsi, 奄蔡.
4. The ancient Roman state.
5. Chaldei, 条支, in Babylonia.
6. India, 身毒, also called Sindhu, Hindu, The country had the most changing history. In ancient Chinese histories it is described as many states under the names Shien-tu, T'ien-ch'u, Ch'ung-T'ien-ch'u, etc.

Text 3 ch. 123

First, when the embassy of the H'an Dynasty¹ arrived in An-hsi (An-xi)² from China, the king of An-hsi ordered twenty thousand cavalry to meet them on the eastern frontier. The eastern frontier was several thousand li distant from the king's capital. On the way to the capital, they passed several tens of cities³, with very many inhabitants who were subjects of the country. After the embassy of the H'an Dynasty had returned to China, the king sent an embassy to follow the H'an embassy, to come to China, and to see the extent and greatness of the H'an Empire⁴. They offered as gifts to the H'an court large bird eggs and good conjurers from Li-hsuan (Li-xuan)⁵.

Notes:

1. The H'an and T'ang Dynasties were the most powerful of all the Chinese dynasties, whence the ancient Chinese called themselves H'an's men before the sixth century, and T'ang's men after the seventh century. The *Shih-chi*, as others of the Erh-shih-ssu-shih (Er-shi-si-shi), was mainly the official record for rulers, so the character H'an here must be transposed, rather than translated to Chinese, as in Hirth's book.
2. Parthia, 安息.
3. The paragraph describes the H'an embassy's journey in An-hsi. I do not understand why Hirth translated the sentence as follows: "proceeding to the North one came across.....".
4. Hirth mistranslates this sentence, see his book, P. 35.
5. The ancient Roman Empire.

Book 2 *Ch'ien-h'an-shu*, or *H'an-shu*

Ch'ien-h'an-shu (*Qian-han-shu*), or the *History of the H'an Dynasty*, written circa 92 AD and embracing the period 206 BC to 25 AD. The author of the history is Pan Ku (Ban Gu), whose brother Pan Ch'ao (Ban Chao) sent an embassy to Ta-ts'in (Da-Qin) in 97 AD. This event, however, is not recorded in the *Ch'ien-h'an-shu*.

Text 4 ch. 96A

The king of the country of Wu-i-shan-li (Wu-yi-shan-li)¹ dwells at a place twelve thousand two hundred li distant from Ch'ang-an (Chang-an)². He is not subject to the Tu-h'u (Du-hu)³ and is a powerful country with very many households of people and a strong military. From this country one goes north-eastwards to the administrative town of the Tu-h'u, sixty days journey by land. On the east the country is bounded by Chi-pin (Ji-bin)⁴, on the north by P'u-t'ao (Pu-tao)⁵, on the west by Li-chien (Li-Qian)⁶ and T'iao-chih (Tiao-zhi)⁷.

Notes:

1. Alexandria, Arion, the chief city of the country, and the capital of Khorassan. The tradition is that Alexander the Great founded this city and was so named in honor of him. Some scholars identify it with Herat in Afghanistan.
2. The capital of the Early H'an Dynasty (206 BC-8 AD). The writer of Chinese chronicles used it as the start-point for the length of routes to other countries.
3. The military and civil governor sent by the central government of the H'an Dynasty to the border area.
4. Kasmira, also named Caspiraei, today Kashmir, bordered on the west by Pakistan, on the south by India, and on the north and east by China.
5. Partava, or Parthya, same as Parthia.
6. The character "Hsuan" 𠂔 in the *Shih-chi* is changed into "Chien" in the *Ch'ien-h'an-shu*, but the name is the same as Li-hsuan, cf. Text 1 n. 6.
7. Chaldei in Babylonia.

Text 5 ch. 96A

The King of the country of An-hsi (An-xi)¹ rules at the city of P'an-tou (Pan-dou)², eleven thousand six hundred li distant from Ch'ang-an (Chang-an)³. The country is not subject to a Tu-hu (Du-hu)⁴. To the north, it bounds on K'ang-chu (Kang-ju)⁵, to the east on Wu-i-shan-li⁶, to the west on T'iao-ch'ih (Tiao-zhi)⁷. The soil, climate, products, and all popular customs are the same as those of Wu-i (Wu-yi)⁸ and Chi-pin (Ji-bin)⁹. They also make coins of silver, with the king's head on the obverse and the head of his consort on the reverse of the coins. When the king dies, new coins are cast. The Ta-ma-chue (Da-ma-jue)¹⁰ are native there. Several

hundred small and large cities owe allegiance to the country. Its territory amounts to several thousand square li¹¹, that is, it is the largest country in the region. It lies on the banks of the Kuei-shui (Wei-shui)¹². The carts and ships of their merchants and traders go to the neighboring countries. They write on leather parchment, and draw up documents in rows running sideways. The Emperor Wu¹³ opened relations by sending an embassy to An-hsi. When they arrived, the king of the country ordered a general to meet them on the eastern frontier with twenty thousand cavalry. The eastern frontier was several thousand li distant from the king's capital. On the way to the capital, they passed several tens of cities, whose inhabitants were subjects of the country. The king sent forth an embassy to follow the embassy of the H'an Empire. They offered to the H'an court gifts of large birds' eggs and good conjurers from Li-chien (Li-qian)¹⁴, with which His Imperial Majesty was highly pleased. To the east of An-hsi is the Ta-jou-chih (Da-rou-zhi)¹⁵.

Notes:

1. Parthia.
2. This is perhaps Partu in the ancient Persian language, and the P'an-tou-ch'eng 番兜城 means the capital or the city of P'an-tou.
3. The capital of the Early H'an Dynasty.
4. 都护 The military and civil governor.
5. Sogdiana, 康居 a widely extending district of Central Asia. It lay between the Oxus and the Jaxartes, as its N. and S. limits. To the west it extended in the direction of the Caspian sea, and to the east was the Sacae and the Seres (China).
6. Alexandria, in Khorassan.
7. Chaldei in Babylonia, .
8. Same as Wu-i-shan-li, Alexandria in Khorassan, or Herat today.
9. Kashmir.
10. Hirth identifies it with a bird, ostrich; cf. his book, p.139.
11. In the translation, I think, it is better to put the same sentence of different texts into the same English words, in order to examine the relation between them. Hirth is not cautious about this.
12. The River Oxus, also called Vaksa, Jihum, Muren.
13. The 6th Emperor of the H'an Dynasty, reigned 140-86 BC.
14. Same as Li-hsuan, the ancient Roman state.
15. Indoscythe.

Book 3 *H'ou-h'an-shu*

H'ou-h'an-shu (Hou-han-shu) or the History of the Later H'an Dynasty, embracing the period 25-200 AD, was written c. 420-472 AD by Fan Yeh (Fan Yie),

who wrote the history based on some new information which became the source of the later dynastic chronicles. The information used in the *H'ou-h'an-shu*, as far as I can ascertain derives, perhaps, from the *Wei-liao* by Yu H'uan, cf. Book 4.

Text 6 ch. 118

The country of Ta-ts'in (Da-qin) has another name, Li-ch'ien (Li-jian)¹, and being situated on the western part of the sea, is thus also called H'ai-hsi-kuo (Hai-xi-guo), or the country of the western part of the sea. Its territory amounts to several thousand square li², with over four hundred cities and several tens of small states subject to it. The fortress of the cities is made of stone. The postal stations on the roads are covered with white plaster³. There are pine and cypress trees and all kinds of other trees and plants. The people devote much of their time to agriculture, and most of them practice the cultivation of trees and mulberry bushes, and harvest the silk of silkworms. They all cut their hair and wear embroidered clothing, and drive in small carriages covered with white canopies. Entering or leaving the palaces, they beat drums, and hoist flags, banners and pennants. The circumference of the city in which they live is over one hundred li. In the city there are five palaces, ten li distant from each other. In the palaces the pillars of the buildings are made of crystal; and vessels used for eating are also so made. The king of the country goes to each of the palaces for a day to follow the public affairs. After five days he completes his round. As a rule, a man with a bag is sent to follow the King's carriage. Those who have some matter to submit can throw a petition into the bag. When the king comes back to that palace, he considers the rights and wrongs of the matter. There are officials and governmental secretaries in each palace⁴, and thirty-six established generals who conjointly discuss the public affairs of the country. The kings are not permanent rulers, but appointed men of merit. When a severe calamity or a strange disaster falls upon the country, or wind and rain come at the wrong time, the king is deposed and replaced by another. The one relieved of his rule submits to his degradation without a murmur. The people of that country are tall and well-proportioned, somewhat like the Chinese, whence they are called Ta-ts'in⁵. In the country there are gold, silver, precious stones and strange things in plenty, especially the jewel that shines at night, the pearl with moonshine, the chicken-frightening rhinoceros⁶, corals, amber, precious stone like pearl⁷, cinnabar, green jadestone⁸, gold-embroidered rugs, ready-made gold-embroidered felts⁹, and fine silk-cloth of various colors. They make gold-colored cloth and asbestos cloth. They also have other fine cloth, called Shui-yang-ts'ui (Shui-yang-chui), or down of the water-sheep, which is made from the cocoons of wild silk-worms. They collect all kinds of fragrant substances, and boil the juice of them into styrax. All the rare gems of other foreign countries come from there. They make coins of gold and silver, and ten coins of silver are

worth one coin of gold. They traffic by sea with An-hsi (An-xi)¹⁰ and T'ien-chu (Tian-zhu)¹¹, the profit of which trade is ten-fold. They are honest in their disposition, and there is no double process in their dealings. Cereals are always cheap, and the budget is based on a well filled treasury. When the embassies of neighboring countries arrive at their furthest frontier, they are driven posthaste to the king's capital, and on arrival, are presented with golden money. Their kings have always desired to send embassies to the H'an Empire, but An-hsi wished to continue trading with them in Chinese silks, and it is for this reason that they were cut off from communication and could not reach China¹². In the 9th year¹³ of the Yen-hsi (Yan-xi) period of the Emperor H'uan¹⁴, the king of Ta-ts'in (Da-qin), An-tun (An-dun)¹⁵, sent an embassy who came through Jih-nan (Ri-nan)¹⁶ outside our frontier to offer ivory, rhinoceros' horns and tortoise shell, which was the first time they communicated with us¹⁷. The list of their tribute contained no jewels or strange things whatsoever, something that makes us suspect that the tradition is exaggerated¹⁸. It is also said that in the west of this country there is the Jo-shui (Ruo-shui)¹⁹, or Weak Water, and the Liu-sha, or desert, near the residence of Hsi-wang-mu (Xi-wang-mu)²⁰, or the queen of the western world, which place is almost the place of the sun-set. The *H'an-shu* says: "from T'iao-chih (Tiao-zhi)²¹, anyone who travels towards the west for two hundred days is near the place where the sun sets," which words do not agree with the present book. Former embassies sent by the H'an Dynasty all reached, and returned from, Wu-i²², and there was none who reached as far as T'iao-chih. It is further said that from An-hsi one goes northward by the land road around the sea, and comes to the sea, then proceeds westwards to Ta-ts'in²³. The country is densely populated. On the roads there are kiosks every ten li, and resting-places every thirty li. One is not attacked by robbers and thieves on the way, but the roads are made unsafe by fierce tigers and lions that will attack travelers. Unless travelers are traveling in caravans of over a hundred men equipped with arms, they may be devoured by those beasts. It is also said that there is a flying bridge of several hundred li, by which one can cross to the countries to the north of the sea. The strange precious stones and marvelous objects said to be produced in this country are sham curiosities and mostly not genuine, whence they are not mentioned here.

Notes:

1. The character is pronounced Ch'ien (jian), unlike the Chien (qian) in the *Chien-h'an-shu*, but the name refers to the same people who lived in the ancient Roman Empire. The source of the name of Ta-ts'in has given rise to curious controversy among scholars, but it is generally supposed to refer to the extreme western country, that is, the Roman Empire, in the mind of ancient Chinese.

2. Hirth misunderstands 地方 Ti-fang". In ancient Chinese chronicles, the two characters mean an area, whence they can not be translated as simply li, but square li. I cannot find the reason why he regarded "Ti-fang" as a difficult problem, cf. his book, p. 40.
3. In the original text" 列置邮亭, there is no mention of "mile-stones", which is in Hirth's translation.
4. 文书 When-shu", the two characters here can be translated into both "document and "secretary". In the context here, the latter may be right, because the sentence talks about the government, which consists of officials, generals, secretaries etc. Hirth is mistaken here, cf. p. 41.
5. The meaning of 大秦 in Chinese is "the large Chinese".
6. With regard to this product of animal, the *T'ung-t'ien* contains a note of description in detail about its name H'ai-chi-hsi, cf. Text 29 n. 11.
7. Hirth translates this 琉璃 as "glass", which is not the same as in Chinese texts, these are different things.
8. Hirth wrongly believes that the "Lang-kan" is a kind of coral. It is interpreted as "precious stone like pearl" by Chinese dictionaries.
9. This name 金縷 is missed in Hirth's translation.
10. Parthia.
11. The same as Shien-tu, India.
12. Hirth misses the words 不得自达 "could not reach China".
13. 166 AD.
14. The 10th Emperor of the Later H'an Dynasty, reigned 147-167 AD.
15. Hirth identifies the name with Marcus Aurelius Antoninus, who was the Emperor of Rome at the time 161-180 AD, cf. p.175.
16. The name of the district near the Gulf of Tonkin. Hirth identifies it with Annam.
17. Hirth's translation of the sentence, "from that time dates the (direct) intercourse with this country", seems to be inappropriate.
18. "the tradition is exaggerated" is missed by Hirth.
19. I can not identify this 弱水 with any river. Herodotus gives this precise and interesting description of a fountain in Ethiopia, the water of which is so weak that nothing is able to float upon it.
20. In Chinese mythology, this 西王母 is the name of the queen of goddesses in the West. Hirth misunderstands it as "the mother of the western kings".
21. Chaldei in Babylonia.
22. The same as Wu-i-shan-li, Alexandria-in-Khorassan, or Herat.
23. Hirth translated the sentence as "coming from the land-road of An-hsi, you make a round at sea and, taking a northern turn, come out from the western part of the sea, whence you proceed to Ta-ts'in." The key differences with the

present translation are different meanings of the characters "Ch'ung-An-hsi" "Lu-tao-jao-hai" and "Ch'u-hai-hsi", 从安西陆道绕海北行.

Text 7 ch. 118

The country of T'iao-chih (Tiao-zhi)¹ is situated on a hill, with a circumference of over forty li. It borders on the western sea. The waters of the sea crookedly surround it. There is no road towards the three directions of the south, east and north², and only in the southwest is there access to it by means of an overland route. The country is hot and damp³, with products of lions, rhinoceros, zebra, peacocks and large birds which have large eggs like urns. Turning to the north and then towards the east again on horseback for more than sixty days, one can arrive at An-hsi⁴, to which country T'iao-chih became subject as a vassal state under a military governor (Da-jiang) who had control of all the small cities.

The country of An-hsi has its capital at the city of H'o-tu (he-du)⁵, which is twenty five thousand li distant from Lo-yang (Luo-yang)⁶. It borders in the north, on K'ang-chu (Kang-ju)⁷, and in the south, on Wu-i-shan-li (Wu-yi-shan-li)⁸. Its territory amounts to several thousand square li. There are several hundred small towns with a vast number of inhabitants and soldiers. The country is the most powerful and prosperous there⁹. The city of Mu-lu¹⁰ on its eastern frontier is called "little An-hsi", and is twenty thousand li distant from Lo-yang (Luo-yang). In the first year¹¹ of the Chang-h'o(zhang-he) period of the Emperor Chang (zhang)¹², they sent an embassy offering lions and a "lin"(unicorn) without the horn. In the 9th year¹³ of the Yung-yuan (Yong-yuan) period of the Emperor H'o (He)¹⁴, the Tu-h'u (Du-hu)¹⁵, Pan Ch'ao (Ban Chao), sent Kan Ying (Gan Ying) as an ambassador to Ta-ts'in. When Kan Ying arrived in T'iao-chih, on the coast of the great sea, and was about to take passage across the sea, the sailors of the western frontier of An-hsi told him: "The sea is vast and great; it is possible for a traveler to cross it within three months with favorable wind; but if one meets with slow winds, it may also take him two years. It is for this reason that those who go to sea all take on board a supply of three years' provisions. Life at sea¹⁶ is apt to make man home-sick, and several passengers have thus lost their lives". Hearing these words, Kan Ying stopped. In the 13th year¹⁷, the king of An-hsi, Man-ku (Man-qu), again offered lions and large birds from T'iao-chih, which had been named An-hsi-chue (An-xi-que) or "bird from An-hsi"¹⁸ by that time. From An-hsi one goes westwards three thousand four hundred li to the region of A-man¹⁹; from A-man one goes westwards three thousand six hundred li to the region of Ssu-pin (Si-bin)²⁰; from Ssu-pin southwards, one crosses a river, and again goes South-westwards nine hundred and sixty li to the region of Yu-lo (Yu-luo)²¹, which is the extreme western frontier of An-hsi. From the south of Yu-lo people travel by sea, and can reach Ta-ts'in, in which country there are many of the precious and rare things of the western sea.

Notes:

1. Chaldei in Babylonia.
2. This sentence clearly indicates 三面 “san-mian” or “three directions”. Hirth makes us suspect the description’s accuracy because he translates the characters as two directions, south and northeast, while he adds “the east” to the two.
3. It is not necessary that the character 湿 Shih be translated as Low, as in Hirth’s book, with the explanation of the Erh-ya, cf. his book , p. 38.
4. Parthia, 安息 .
5. Akbatana, also called Ahmeta in the Bible, and Hamadan today .But the words in the *Chien-h’an-shu* indicate the city of Ho-tu as that of P’an-tou, which, I suspect, is a mistake on the part of this author, who regarded the two cities of An-hsi as the one and the same.
6. The capital of the Later H’an Dynasty.
7. Sogiana.
8. Alexandria, in Khurassan, or Herat.
9. Hirth misses this sentence: 户口胜兵最为殷盛.
10. Merv, also named Muru, Maru and today Merv, an ancient city in (Khurasan Turkmenistan), in central Asia, in a large oasis of the Kara-Kum desert, on the Murgab River. The city, known in antiquity as Margiana, or Antiochia Margiana, was founded in the 3rd century BC on the site of an earlier settlement .
11. 87 AD.
12. The 3rd Emperor of the Later H’an Dynasty, reigned 76-88 AD.
13. 97 AD.
14. The 4th Emperor of the Later H’an Dynasty, reigned 89-105 AD.
15. The military and civil governor.
16. The sentence in this text is different from that in the *Chin-shu*, so the translations of the two sentences must be different, cf. Hirth’s book, p. 45.
17. 101 AD.
18. Or called Parthian birds (安息雀).
19. Armenia, 阿蛮国, Armenius, Armeniacus. It is difficult to fix the natural limits of the country designated by this name, when its political boundaries have been exposed to continual changes. Hirth identifies it with Acbatana, cf. his book, p. 143, which is very unlikely. It is also called Hamadan.
20. Ctesiphon, 斯宾, a large city in the southern part of Assyria, on the left or eastern bank of the Tigris.
21. 于罗国 Hira, city of kingdom, identified with T’iao-chih, in Mesopotamia (by Hirth).

Text 8 ch. 118

The country of T'ien-chu (Tian-zhu), also called Shien-tu (Shen-tu)¹, lies several thousand li south-west of Jou-ch'ih (Rou-zhi)². The customs in the country are the same as those in Jou-ch'ih but the country is damp and hot. It bounds on the great water..... From the west of the country they communicate with Ta-ts'in, whence they have rare gems from Ta-ts'in.

Notes:

1. India, 天竺.
2. Indoscythe, 月氏. In the reign of king Kujula Kadphises (15-65 AD.) ,the country grew powerful. The H'ou-h'an-shu said: "from this time Jou-ch'ih has become a most powerful country and calls its king kuei-shuang (kushana-putra). According to the original name, it is called Ta-jou-ch'ih by our H'an Dynasty."

Text 9 ch. 116

In the 6th year¹ of the Yung-yuan (Yong-yuan) period, Mo-yan-mu-i (Me-yen-mu-yi), the king of Tun-j'en-i (Dun-ren-yi), which is the small state outside the frontier, sent an embassy to offer rhinoceros and elephants. In the 9th year², the barbarian tribes outside the frontier and the king of the country of Shan³, named Yung-yu-tiao (Yong-you-diao), sent interpreters separately to offer their state jewel. The Emperor H'o (He)⁴ conferred the purple ribbon with a golden seal on it to the king, and the small chiefs of tribes were granted ribbons with seals on them, and money and cloth⁵. In the first year⁶ of the Yung-ts'u (Yong-chu) period, more than three thousand barbarian tribesmen, one of the tribal peoples there called Ch'iao-yao (Jiao-yao) who belonged to the Yi-lu⁷, all came to be subject to China, offering ivory, buffaloes and zebra. In the first year⁸ of the Yung-ning (Yong-ning) period, the king of the country of Shan, called Yung-yu-tiao, again sent an embassy, who, being received to His Imperial Majesty's presence, offered musicians and conjurers. The latter could conjure and spit fire, dismember their own body⁹, change the heads of cows and horses, and were clever at playing with up to a thousand balls, up and down. They said: we are men from the west of the sea; the west of the sea is the same as Ta-ts'in. From the south-west of the country of Shan, people can go to Ta-ts'in. At the celebration of New Year's Day of the following year, Emperor An¹⁰ ordered them to play music and to juggle at court, while Yung-yu-tiao was invested as Ta-tu-wei (Da-du-wei)¹¹ of the H'an Empire, and was granted the purple ribbon with a golden seal on it, gold, silver, colored silk, embroidered emblems, everything having its own meaning.

Notes:

1. 94 AD.
2. 97 AD.
3. An ancient small state in the north part of Burma. The character can be pronounced both "Shan" and "Dan". Hirth knows the latter, cf. his book, p. 36 n. 1.
4. Reigned 89-105 AD.
5. Hirth was mistaken here, as follows: "conferred a golden seal with a purple ribbon, and the small chiefs were granted seals, ribbons and money."
6. 107 AD.
7. The names of the people who lived in the region of Indo-China, as names by the ancient Chinese.
8. 120 AD.
9. The two characters 支解 Chih-chie (zhi-jie) mean "dismember the body into parts," and Hirth misunderstands them, "bind and release their limbs without assistance. However, we can find more information in the *T'ung-tien*: "who (the conjurers) could cut their hands and feet, even dig and scrape their stomach and intestines". cf. Text 58.
10. The 6th emperor of the Later H'an Dynasty, reigned 107-125 AD.
11. One of the names of high official ranks during the H'an Dynasty.

Text 10 ch. 118

In the 6th year¹ of the Yung-yuan period of the Emperor H'o (He), Pan Ch'ao (Ban Chao)² attacked and vanquished them (small countries in C. Asia)³ again, and as a result, over fifty countries were all made subject to the H'an Empire by sending hostages. Of them, T'iao-chih (T'iao-zhi)⁴, An-hsi and other countries there, as far as the sea, beyond forty thousand li, all sent embassies again to offer tribute. In the 9th year⁵ Pan Ch'ao sent Kan Ying (Gan Ying) to reach as far as the western sea, and he returned later.

Notes:

1. 94 AD.
2. His brother, Pan Ku, is the author of the *Ch'ien-h'an-shu*.
3. The Chinese undertook the expedition in an attempt to throw back the Hsiung-nu to C. Asia and to free the northern provinces from the threat of invasion and violence. Pan Ch'ao's campaigns against the small states in C. Asia (from 94 AD.) succeeded in re-establishing the Chinese position during the next few decades.
4. Chaldei in Babylonia.
5. 97 AD.

Text 11 ch. 51

At the celebration of New Year's Day of the following year they¹ played at court. Emperor An², with his ministers and officials, watched their performance, and was surprised at it.

Notes:

1. Musicians and conjurers.
2. Reigned 107-125 AD.

Text 12 ch. 7

During the 9th month, in Autumn, of the 9th year¹ of the Yen-hsi (Yan-xi) of the Emperor H'uan², the king of Ta-ts'in, An-tun (An-dun)³ began sending an embassy to offer tribute to our court.

Notes:

1. 166 AD.
2. Reigned 147-167 AD.
3. Marcus Aurelius Antoninus (by Hirth).

Book 4 *San-kuo-chih*

San-kuo-chih (*San-guo-zhi*), or the *History of the Three kingdoms*, written before 297 AD., compiled by P'ei Sung-chih (Pei Song-zhi) circa 429 AD., quotes, as a note, the *Wei-liao* (Wei-lue), or the Brief History of the Wei kingdom, written by Yu Huan (Yu Huan) about the middle of the 3rd century. The *Wei-liao* was a rich source of information for later authors.

Text 13 ch. 30

Formerly, T'iao-chih (Tiao-zhi) was wrongly believed to be to the west of Ta-ts'in (Da-qin), and now its real position is to the east of Ta-ts'in. Formerly, it was also wrongly believed to be stronger than An-hsi (An-xi), and now it has become a vassal state of An-hsi, the so-called western frontier of An-hsi. Formerly, the Jo-shui River (Rou-shue) was further wrongly believed to be in the west of T'iao-chih, and now the Jo-shui is known to be in the west of Ta-ts'in. Formerly, it was also wrongly believed that from T'iao-chih one went westwards for more than two hundred days and then could be near the place where the sun sets, and now one comes near the place where the sun sets by going westwards from Ta-ts'in¹. The country of Ta-ts'in, also called Li-chien², lies to the west of An-hsi and T'iao-chih, and to the west of the great sea³. From the city of An-ku (An-gu)⁴ on the frontier of An-hsi one takes passage in a ship, directly traversing the west sea to reach Ta-ts'in with favorable winds in two months; with slow winds, the passage

may last a year, and with no wind at all perhaps three years. This country lies to the west of the sea, so it is commonly called H'ai-hsi (Hai-xi), or (the country of) the west of the sea. There is the city of Ch'ih-san (Chi-san)⁵. From below the country one goes due north, and reaches the city of Wu-tan (Wu-dan)⁶. One travels from there further toward the south-west by river for one day and further toward the southwest by river for one day again. There are three great cities.

From the city of An-ku one goes due north by land to the north of the sea, and again due west to the west of the sea and then one goes southwards straight via the city of Wu-ch'ih-san (Wu-chi-san)⁷, then travels by river on board ship for one day, and, coming round the coast by sea, one sails on this great sea⁸ for 6 days to reach this country. There are more than four hundred small cities and towns in all in the country. It extends several thousand li in all directions to the east, west, south and north⁹. The king's capital lies on the banks of a river and by the sea¹⁰. The defenses of the cities are made of stone. The country has trees: pines, cypress, pagoda-trees, catalpa, bamboo, reeds, poplars, parasol trees¹¹ and all kinds of other plants. The people customarily plant all kinds of grain in the fields. Their domestic animals include the horse, the donkey, the mule, the camel. They cultivate the mulberry silk-worm. Jugglers are common there and they can spout fire from their mouths, bind and release themselves, juggle twenty balls, which is very clever. The country has no permanent rulers, and when an extraordinary calamity and disaster visits the country, they replace the ruler with a worthier man as their king, while discharging the former king, who does not even dare to murmur. Generally, the people are tall and upright, somewhat like the Chinese but in foreign dress; they call their country another China. They always wished to send embassies to China, but the An-hsi wanted to make a profit out of their trade with us, so would not allow them to pass through. Usually they can read and write foreign books. As a regulation by law, public and private palaces and houses are built as a building of several floors one after the other¹². They hoist flags and banners, beat drums, drive small carriages with white canopies, and have postal stations, which are like those in China. From An-hsi coming round the coast by sea northwards, one can reach this country. The people there live close together. There are kiosks (t'ing) every ten li and resting-places (chih)¹³ every thirty li on the roads. There is no fear of attack by robbers and thieves in the country, but the roads can be unsafe because of fierce tigers and lions that will attack travelers; and unless travelers go in caravans, they can not pass through. Throughout this country they have established several tens of small kings. The king's capital of the country is over a hundred li in circumference. There are officials and governmental secretaries¹⁴. The king has five palaces, ten li distant from each other. The king of the country usually goes to one of the palaces by day to learn the public affairs and sleeps there by night, and next day he goes to another palace; after five

days he has completed his round. Thirty-six generals are established¹⁵, and when they meet to discuss public affairs, they do not begin discussions if one of them has not yet arrived. When going out, the king usually orders one of his suite to follow him with a leather bag. Those who have some matter to submit throw a petition into the bag, and the king examines the merits of each matter when he comes back to his palace. They use crystal in making the pillars of palaces and various vessels, as well as bows and arrows.

The provincial parts of the country have been conferred with titles as small states, such as the following: the kings of Tse-san (Zhe-san)¹⁶, of Lu-fen¹⁷, of Ch'ieh-lan (Qie-lan)¹⁸, of Hsien-tu (Xian-du)¹⁹, of Ssu-fu (Si-fu)²⁰, and Yu-luo²¹. There are very many other small kingdoms, which are impossible to enumerate one by one. The country produces fine ch'ih (chi)²². They make gold and silver coins, and one coin of gold is worth ten of silver. They weave fine cloth, which, it is said, is made of the down of water-sheep, and called H'ai-hsi-pu (Hai-xi-bu), or cloth from the west of the sea. In this country all the domestic animals come out of the water. It is said that they do not only use sheep's wool, but also the bark of trees or the silk of wild-worms in weaving cloth and felt, such as the felt blankets and plush rugs²³, and yurts, which products are all good, and the colors of the products are brighter in appearance than the colors of those manufactured in the countries on the east of the sea. Further, they always make profit from Chinese silk, which is unraveled to make foreign damask²⁴. It is for this reason that they frequently trade by sea with An-hsi and other countries²⁵. The water of the sea is bitter and unfit for drinking, which is why few travelers go there. In this country, they produce, in the mountain region, inferior jade stones with nine colors, including blue, crimson, yellow, white, black, green, purple, red, and dark purple²⁶. The nine-colored stones found now in the Yi-u mountain²⁷ belong to this category. In the 3rd year of the Yang-chia (Yang-jia) period²⁸, the king and ministers of Shu-le (Shu-le)²⁹ presented, by other hands, to our court a golden girdle and one piece of lapis lazuli³⁰ from the west of the sea. The book *Hsi-yu-chiu-t'u* (xi-yu-jiu-tu) or Ancient Map of the Western Countries, now says³¹, the beautiful stones from the Chi-pin (Ji-bin)³², T'iao-chih (Tiao-chi) and other countries are inferior jadestones.

In Ta-ts'in there are plenty of the following products: gold, silver, copper, iron, lead, tin, marvelous tortoises, white horses, dogs with red bristles³³, chicken-frightening rhinoceros³⁴, tortoise shell, black bears, red precious stone³⁵, otters against poison³⁶, large conches, jadestone³⁷ (ch'e-chu), agates, southern gold, jadeites, large feathers³⁸, ivory, jade with symbols, pearls with moonshine, the jewel that shines at night³⁹, plain white pearls, amber, corals, ten kinds of colored glaze⁴⁰, viz., crimson, white, black, green, yellow, blue, dark purple, light azure, red, purple, beautiful jadestones of green color, precious stone like a pearl⁴¹, rock

crystal, sapphire⁴², realgar, orpiment, jasper of five colors⁴³, ten kinds of the felt blankets with different colors, viz. yellow, white, black, green, purple, red, dark purple, golden yellow, light azure, light yellow, the plush rugs with five colors, the inferior plush rugs with ten, nine or five colors⁴⁴, gold embroideries, damasks of various colors, Chin-tu cloth, Fei-ch'ih cloth, Fa-lu cloth, Fen-ch'ih-ch'u cloth⁴⁵, asbestos cloth⁴⁶, T'ao cloth of five colors, dark-red curtains interwoven with gold⁴⁷, square curtains⁴⁸ of five colors, twelve kinds of fragrant plant substances, such as *Diospyrus ebenum*, *Styrax officinalis*, *Aloe perryi*, *Rosmarinus officinalis*, *Commiphora molmol*, *Aconitum carmichaelii*, *Boswellia carteri*, *Curcuma aromatica*, *Balsamodendron africanum*, etc.⁴⁹. The road from Ta-ts'in can reach here passing to the north of the sea by land, and another road from Ta-ts'in follows the sea southwards and connects with the barbarians outside the seven prefectures of Chiao-chih (Jiao-zhi)⁵⁰. There is also a water route from Ta-ts'in to the Yung-ch'ang (Yong-chang) prefecture of the Yi-chou (Yi-zhou) province⁵¹, for which reason it is that rare gems come from Yung-ch'ang. Formerly only the water route was spoken of, and the land route was not known. Now I list all these routes above⁵². The number of inhabitants and households of this country can not be assessed in detail.

The country is the largest to the west of Ch'ung-ling (Chong-ling)⁵³, and establishes very many small rulers under its supremacy, of which rulers only the larger ones, therefore, are recorded here. The king of Tse-san is subject to Ta-ts'in, and his residence lies in the central part of the sea. From there one goes northwards to Lu-fen by boat in half a year, with quick winds in a month. It is nearest to the city of An-ku of An-hsi. We do not know how many li from there (Tse-san) one goes south-westwards to reach the capital of Ta-ts'in. The king of Lu-fen is subject to Ta-ts'in, and his residence is two hundred li from the capital of Ta-ts'in. From the city of Lu-fen, one goes westwards to Ta-ts'in, across the sea and "flying bridge", which is two hundred and thirty li in length. The route across the sea goes toward the south-west, and the route around the sea goes straight to the west.

The king of Ch'ieh-lan (Qie-lan) is subject to Ta-ts'in. The route from the country of Ssu-t'ao (Si-tao)⁵⁴ to Ch'ieh-lan, three thousand li away, runs southwards to cross a river, and then straight to the west. The road from Ch'ieh-lan runs again westwards straight⁵⁵ to the country of Ssu-fu six hundred li away. The southern road leads to Ssu-fu, and there is the "Stony Land" due south from Ch'ieh-lan and Ssu-fu. To the south of the stony land there is the great sea which produces corals and real pearls. There is a range of mountain, running east to west, to the north of Ch'ieh-lan, Ssu-fu, Ssu-pin (Si-bin)⁵⁶ and A-man. To each side, east and west, of the Ta-ts'in sea⁵⁷ there are ranges of mountains, both running south to north⁵⁸. The king of Hs'ian-tu is subject to Ta-ts'in, and his

residence is six hundred li south-west of Ssu-fu. The king of Ssu-fu is subject to Ta-ts'in, and his residence is three hundred and forty li away by sea toward the north-east of Yu-lo. Yu-lo is subject to Ta-ts'in, and its capital city is to the north-east of Ssu-fu across the river. The route from the north-east of Yu-lo crosses a river again, and from the north-east of Ssu-lo (Si-li)⁵⁹ crosses another river. The country of Ssu-lo is subject to An-hsi, and is on the boundary with Ta-ts'in. To the west of Ta-ts'in there is the water of the sea. To the west of the sea there is the water of a river. To the west of the water of the river there is a large range of mountain running north to south. To the west of this there is the Ch'ih-shui (Chi-shui), of Red Water (Sea or River), to the west of which there is the White Jade Hill. On the White Jade Hill there lives the Hsi-wang-mu or the Queen of the western world. To the west of Hsi-wang-mu there is the changing desert⁶⁰. On the west of the desert there are the four countries of Ta-hsia (Da-xia), Chien-sha (Jian-sha), Shu-yao (Shu-yao) and Yueh-chih (Rou-zhi)⁶¹. To the west of these countries there is the Black Water, called Hei-shui, which is reported to be the western edge of the world.

Notes:

1. There has been much dispute among scholars as to the correction, by the **Wei-liao**, of many descriptions in the previous histories. To my knowledge, the Ta-ts'in is reasonably identified with the Roman Empire, T'iao-ch'ih with the Chaldei in Babylonia, An-hsi with the Parthian kingdom. During the period of more than four hundred years when the H'an Dynasty reigned, the history, territory, border, etc., of these countries changed much. In this account of Ta-ts'in there are so many mythical names of geography and products that it has become the most controversial passage in the relative texts. I venture to suggest that readers had better not let themselves get hopelessly lost in "the desert".
2. Hirth cannot have pronounced it correctly. Here the character Chien (qian) is the same as that in the **Chien-h'an-shu**. Certainly the definition of the name in terms of specific region has changed with history. For us here, the name still refers to the extreme western country, that is, the Roman Empire.
3. It is hard to understand clearly the words "on the west of the great sea west of An-hsi and T'iao-chih", cf. Hirth's book, p. 68.
4. The name An-ku is the most controversial one in the passage. Of the various different opinions, I present here two strong view points. Hirth identifies An-ku with Orchoe, or Uruku, today Warka, a city of southern Babylonia, cf. his book, pp. 139, 190. Some scholars, however, identify it with Antiocheia, or Antioch, today Antakya in Turkey close to the Mediterranean coast, cf. Feng Cheng-jun's book, s.v.. I believe that Hirth's interpretation seems to be quite credible.

5. Alexandria, the capital of Egypt, stood in lat. 31° 00' N, long. 47° 00' E.
6. Adane, or Aden today. Chief seaport on the southern coast of Arabia, it became at a very early period the great mart for trade between the East and the West. It is identified with Alexandria by Hirth, but this identification is doubtful.
7. The Wu-ch'ih-san is probably the Ch'ih-san in the same passage, whence it can be identified with Alexandria, in Egypt. Here Hirth's mistake is to add the name of the city, which belongs to the last sentence, to the next sentence. He translates: ".....and again you go due south to arrive there. At the city of Wu-ch'ih-san, you travel by river...." cf. his book, p.69.
8. The characters Chou-h'ui-jao-h'ai 周回绕海 clearly mean "coming round the coast by sea", rather than "make a round at sea" as in Hirth's book, from the clear reference "Chou-h'ui or "round the coast."
9. There are four characters Tung-hse nan-pei 东西南北, or "east, west, south and north in the text, so it is better to translate them according to the original text. Hirth did not, p. 68.
10. Its extended meaning of "river estuary", as given by Hirth, seems not be the same as the meaning in the text.
11. Many names of plants here are not translated clearly or correctly in Hirth's book. He gives "the trees sung [pine], bamboo, rushes, poplars, willows, the wu-tung tree, ..." cf. his book, p. 69.
12. Hirth makes wrong pauses in reading the unpunctuated text in the two sentences, so he can not understand the whole sentences. "They regulate by law public and private matters. The palace building are held sacred", cf. his book, p. 70. Ch'ung-u is not a sacred place but a building.
13. T'ing 亭 and Chih 置 are not translated clearly in Hirth's book.
14. As regard to Wen-shu 文书, readers can refer to Text 6 n. 4.
15. Another mistake takes place here, cf. Hirth's book, p. 71.
16. The character Tse 泽 was pronounced Ta in the ancient Chinese, so it is identified with Charax Spasinu, a town in the southern end of Babylonia, or, perhaps more accurately in Susiana, between the mouths of Tigris and Euphrates rivers, and near the Persian Gulf.
17. Nicephorium, a place of considerable importance in Mesopotamia, on the river Euphrates.
18. Palmyra, a city of Syria, situated on 34° 24' N. lat. and 38° 20' E. long.
19. Damascus, the capital city of Syria.
20. Hierapolis, Bambyke, Menbij, or today Membidj, the "sacred city of Cyrrhestica in Syria, situated on the high road from Antioch to Mesopotamia, to the west of the Euphrates and to the south-west of Zeugma.
21. Hira (by Hirth).

22. Ko-hemp cloth.
23. Hirth does not understand the names, so he only gives the pronunciation of the Chinese names.
24. Hirth's translation of this sentence is wrong: "Further, they were always anxious to get Chinese silk for severing it in order to make hu-ling, for which reason they frequently trade by sea with the countries of An-hsi." cf. his book, p. 72, while his translation of the same sentence in a different passage in the *Wen-hsien-t'ung-k'ao* is, I think, correct, "They always made profit by obtaining the thick plain silk stuffs of China, which they split in order to make foreign ling kan wen [foreign damask-ling-and purple dyed-kan-mustered goods-wen-?].....cf. his book, p. 80.
25. The characters An-hsi-chu-kuo 安西諸國 mean "An-hsi and other countries", rather than "the countries of An-hsi" in Hirth's book.
26. Hirth makes crimson into carnation, purple into crimson, and dark purple into purple, which, as he says, "is very doubtful", cf. his book, pp. 72-73.
27. The mountain is in the north-western part of China.
28. 134 A. D.
29. Kashgar, also called Srikritati, Kashgiri, in the Hsin-chiang, A. R. in west China.
30. Hirth neglects the words Ko-i 各一 or "each one", so he translates this as "a golden girdle beset with blue stone."
31. The character Chin 今 means "now", or "at the present time". Hirth puts it into the name of the book.
32. Kasmira, Caspiraei, Kashmir today.
33. Hirth translates it as "red hair" which he himself suspected to be wrong.
34. Cf. the note in the *T'ung-tien* by Tu You, which tells us that this rhinoceros has a white feature, like a basin, which can be used as a container of rice. When chickens want to eat the rice, they will be frightened away by it, whence the native give the animal the name, H'ai-chi-hsi, or "chicken-frightening rhinoceros".
35. Ch'ih-ch'ih 赤螭 means "red dragons without horns", and I believe that the text here makes a mistake, because in the *T'ung-t'ien* and the *Wen-hsien-t'ung-k'ao*, the name given is Ch'ih-li 赤璫 or "red precious stones", cf. the two relevant passages below.
36. Hirth does not know what it means. The explanation can be found in the *Pen-ch'ao-kang-mu*, ch. 51B, which says that the Pi-tu-shu seems to be a marmot which lives in holes in the ground by a river, with the shape of an otter (cf. Text 135, book 3). I believe that this strange name has been mistakenly termed.
37. This is described as jadestone in the *T'ung-tien*, which states that Ch'e-chu 车渠 stone is like jade.

38. The two kinds of things, jadeite and large feather, are wrongly put together as one thing by Hirth. The former is one of precious stones, and the latter is the feather from a bird.
39. Hirth does not know what these three things are, so he translates them as "Fu-ts'ai-yu, Ming-yueh-chu, Yeh-kuang-chu." I identify the Fu-ts'ai-yu 符采玉 as "jade with symbols", because Fu-ts'ai mean symbols of red, yellow white or black color; the Ming-yueh-chu 明月珠, belonging to the superb pearl; the Yeh-Kuang-chu 夜光珠 as "jewel that shines at night", for, in ancient Chinese, all pearls and jades with shine can be called "Yeh-kuang" and the name Chu or "pearl" can be used to refer to any beautiful pearl or jades.
40. Colored glaze is different from glass. I believe them to be two kinds of things, cf. my note on the Hsuan-chung-chi, text 30, n.1.
41. The two things above are not translated by Hirth. The Chiu-lin is one kind of precious stone of green color, which can be divided into many different types. It is very difficult for ancient Chinese to distinguish them from each other. The Lang-kan is the name of precious emeralds made in the shape of a pearl, called so by ancient Chinese.
42. Hirth misunderstands this as garnet. It is the name of one kind of precious stone in ancient Chinese, called Mafkat in Egypt.
43. Hirth adds the Yu or "jade" which belongs to the last name to the next name and so writes "five colors of pi, ten kinds of Jade." Pi-yu in Chinese means jasper, so I translate Pi-u-she-yu 碧五色玉 as "jasper of five colors...."
44. The three things above are not translated by Hirth, and hopelessly confused by him, as follows: ten kinds of jade....five colors of Chu-shu, five colors of T'a-teng, nine colors of Shou-hsia T'a-teng. Chu-shu can be translated as "felt blankets", and Ta-teng as "inferior plush rugs, and each of them has many different colors." cf. my translation.
45. The names before Pu 布 or "cloth, such as Fei-ch'ih, Fa-lu, etc., above and Pa-tse, Tu-tai, etc., later are the names of places of production. Hirth does not give us any clear explanation about them. An interesting description of these cloths can be found in Shen Fu-wei's book, *China and Africa*. It states that among the fabric products mentioned by the *Wei-liao*, six kinds of cloth are made of linen, that is the Ch'in-tu cloth from Cirta (Kipta in Phoenician), the Tu-tai cloth from Palmyra (Tadmor in Arabia), the Fei-chih-chu cloth from Phrygia in Asia Minor), the Fei-chih cloth from Beyruth, which was the center of manufacture of linen, the O-lo-te cloth from Antioch where the river Orontes flows by, and the T'ao cloth from Cilicia where the river Tarsus runs; and two kinds of cloth are made of cotton, that is the Fa-lu cloth from Alexandria, where there was the famous Pharos Tower, and the Wen-hsu cloth from Ethiopia called Al-Habasat in Arabia; one kind of cloth is made of

- certain down of animals living in the sea, that is the Pa-tse cloth from the Aegean Sea. If the history of these geographical names can be proven through more information, the description above seems to be reliable.
46. H'uo-wan-pu has a long history in China. Some modern scholars state that it was first imported from another country.
  47. The characters Chiang-ti (jiang-di) 絳地 or "background of dark-red color are translated as an object in itself by Hirth.
  48. Hirth does not know what the words Tou-chang 斗帐 mean.
  49. There are many errors in Hirth's translation of this sentence, cf. his book, p. 74. It is certainly very difficult to identify every name here with that familiar to modern scholars. The names in Latin, which are perhaps not unfamiliar to western scholars, are mostly identified by Shen Fu-wei.
  50. Kuang-tung, Kuang-hsi provinces in China.
  51. Hirth misunderstands the names as two places. It is in Yun-nan province today.
  52. Hirth is not correct here when he translates "now the accounts of the country are as follows", cf. his book, p.75.
  53. Pamirs, mountainous region of central Asia, located mainly in the Tadzhik and extending into NE Afghanistan, and SW Hsin-chiang, a Autonomous Region (AR) in China.
  54. Sittace, a town of ancient Assyria, perhaps on the banks of Tigris river, also called Sitta Apolloniatis.
  55. The edition of the text used by Hirth has a mistake here: Hsi-h'o 西河, of "the western river", should be Hsi-hsing 西行 of "go westwards," as in other editions of the text.
  56. Ctesiphon, Ktesiphon, on the Tigris.
  57. The Ta-ts'in sea can be regarded as the western sea, given that the description that Ta-ts'in lies on the sea which is called Hsi-h'ai or "the western sea" frequently appears in Chinese books.
  58. There are different characters for this sentence in different original texts used by scholars. Here my text comes from the *Ssu-k'u-chuen-shu*. The points where it differs are the words Tung-hsi 东西 or "east and west", and Tung-tung 东东 or "east and east".
  59. Seleuceia, a large city near the right bank of the Tigris.
  60. "the rectified Liu-sha" in Hirth's book is perhaps not correct.
  61. These geographical names of the places in the western African region have not been identified, which task shall be left to geographers.

Book 5 *Pie-kuo-tung-ming-chi*

Pie-kuo-tung-ming-chi (Bie-guo-dong-ming-ji) or Notes on Interesting Things in Foreign Countries, written by Ko Hsien (Guo Xian), who was a high

official of the Later H'an Dynasty, records many things that are not recorded in the dynastic histories. He is perhaps the first author who wrote something about the country which was known by the name of Ta-ts'in in the ancient Chinese texts.

Text 14

In the 3rd year¹ of the Yuan-feng period the country of Ta-ts'in offered tribute of H'ua-t'i-niu or a "bull with flower-shaped hoofs". The animal is six ch'ih² high, of motley color, with a long tail around its body, wattles on the end of its horns, and flower-shaped hoofs. It is good walker and very strong. The Emperor Wu³ used it to carry stones and copper in the construction of the Wang-hsien (Wang-xian) Palace⁴. Its footprints on the stones all resembled flowers in shape. When the H'ua-t'i-niu was carrying loads from the place outside the Yang-kuan (Yang-guan)⁵, a huge strange stone was taken back, ten chang (zhang) in length and three chang⁶ high, and was erected in the Wang-hsien Palace, whence it was called Lung-chung-shih (Long-zhong-shi) or "the stone preferred by the Emperor". By the end of the Emperor Wu's reign, the huge stone had sunk itself into the ground, and only the tail of it was left above ground. So now people call it "the block of stone like the tail of the dragon".

Notes:

1. 108 BC.
2. A ch'ih 尺 in the H'an Dynasty equaled 0.233 meter, thus 6 ch'ih equaled 1.398 meter.
3. The 6th Emperor of the Early H'an Dynasty, reigned 104-87 BC.
4. One of the royal palaces in the H'an's time.
5. A place in the south-west of Tun-h'uang (Dun-huang), which was the starting point of the Silk-route in China.
6. A chang 丈 equals 10 ch'ih, that is, 2.333 meter. 10 chang equal 23.333 meter and 3 chang equal 6.666 meter.

Book 6 *Nan-fang-ch'ao-mu-chuang*

Nan-fang-ch'ao-mu-chuang (Nan-fang-chao-mu-zhuang) of the plants of South China, written by Chi H' an (Ji Han) before 306 AD., describes many kinds of plants in the south of China, from Ta-ts'in and other countries.

Text 15 ch. B

Shan-mo-h'ua or Henna-flower: the tree on which it grows is five or six ch'ih¹ high, the branches and twigs are delicate, and the leaves are like the tender ones of elm. Its flower is the same as that of jasmine, white as snow, and its fragrance is also the same as that of jasmine. The plant was brought from the country of Ta-

ts'in to the southern sea by foreigners. The flower blooms very luxuriantly and is as small as about half the size of rice. The people there mostly pluck the flower and put it into their clothes, because of its strong fragrance. It is also called camphire.

Notes:

1. The 尺 same as that in the H'an Dynasty. 5 ch'ih=1.167 meter.

Text 16 ch. C

Ssu-lao (Si-lao) bamboo, with a very thin bark, is hollow in the center. In general, the larger ones have a diameter of two ch'un¹, and its bark is very rough and hard, and can be used to cut rhinoceros horns and ivory, being even sharper than an iron knife. It comes from Ta-ts'in.

Notes:

1. 10 ch'un 寸 equal a ch'ih, and a ch'un equals 0.023 meter.

Text 17 ch. B.

Pao-hsiang-lu (Bao-xiang-lu) or "shoes made of the Pao tree: the Pao tree grows by the *glyptostrobus pensillis*, somewhat like a parasitic plant, but it is very delicate, and easily cut with a saw and a knife. Taking advantage of it when still fresh and not dry, one can hollow it out and make it into shoes, as easily as cutting a melon. When it is dry, it becomes too hard to cut. Although the shoes made of the tree are large, they are as light as the *tetrapanax papyriferus*, floating with the winds. In the hot summer it can be used against the damp and hot air. It comes from Fu-nan¹, Ta-ts'in and other countries. In the 6th year² of the T'ai-k'ang (Tai-kang) period, Fu-nan offered tribute of one hundred pairs of the shoes. The Emperor Wu³ was astonished at the strangeness of the shoes, but ridiculed their crude manufacture, whence the shoes were put into the royal storehouses as rare local products gathered from foreign countries.

Notes:

1. Cambodge, also called Khmer, Isanapura, kamboja, today Kampuchea.
2. 285 AD.
3. The first Emperor of the Chin Dynasty, reigned 265-290 AD.

Text 18 ch. B

Mi-hsiang (Mi-xiang) paper: is made of the bark of the Mi-hsiang tree, has a light brown color and a grain of roe. It is very fragrant and tough. When soaked in water, it does not disintegrate. In the 5th year¹ of the T'ai -k'ang period, Ta-ts'in offered thirty thousand pieces of the paper.

Notes:

1. 284 AD.

Book 7 *Hsi-ching-fu*

Hsi-ching-fu (xi-jing-fu), or the Prose¹ of the Western Capital², was written by Chang H'eng (Zhang Heng), who was a poet of the Later H'an Dynasty. In this prose he gave us information on conjurers who came from the western countries, including Li-chien.

Text 19

They throw balls up and down,
And send knives flying back and forth.
They meet on a rope in the sky.

.....

Anything so marvelous you cannot have seen,
They can change to a different body or face.
From the mouth they bring forth magic fire, or swallow a knife,
While all things are hazy in cloud and mist.

Notes:

1. Fu, 賦 or prose, is descriptive prose interspersed with verse in Chinese.
2. During the Later H'an Dynasty, the capital moved to the city of Lo-yang, which is to the east of the city of Ch'ang-an, which had been the capital of the Early H'an Dynasty. So Ch'ang-an became known as the western capital.

Book 8 *Wai-kuo-chuan*

Wai-kuo-chuan (Wai-guo-zhuan), or the Account of (the) Foreign Countries, written by K'ang T'ai (Kang Tai) of the Wu kingdom (222-280 AD), was lost before the 12th century. We can get the information of this book on the country of Ta-ts'in only from later authors. At the time of the Wu Kingdom, the Chinese seemed to learn more about foreign countries such as Ta-ts'in.

Text 20

The foreigners say that there are, in the world, three countries that can be called "the most", that is, China with the most inhabitants, Ta-ts'in the most gems, and Jou-ch'ih¹ the most horses.

Notes:

1. Indoscythe, 月氏, Indoscythia.

Text 21

The countries of Ta-ts'in and T'ien-chu¹ all produce ready-made gold-embroidered cloth.

Notes:

1. India, 天竺, Sindhu, Hindu.

Text 22

From Ka-na-t'iao-cho (Jia-na-tiao-zhou)¹ one sails on a huge ship, on which seven sails will be hoisted, to enter the territory of the country of Ta-ts'in, with favorable winds in more than a month.

Notes:

1. This 加那洲 is probably the district named Coromandel on the east coast of India. The district has the old name Choramandala. One scholar identified it with Bandar Hism Ghoran in the southern part of the Arabian Peninsula, and another scholar with the island of Ceylon, called Sri Lanka today.

Text 23

From Ka-na-t'iao-cho¹ one sails south-westwards in the large gulf, seven or eight hundred li, then reaches the outlet of the River Ch'i-h'u-li², and continues westwards by the river to the country of Ta-ts'in at last.

Notes:

1. Coromandel, Choramandala.
2. The River Kaveri, S. of Coromandel.

Book 9 *Po-u-chi*

Po-u-chi (Bo-wu-zhi) or the Encyclopedia of Things, written by Chang Hua (Zhuang Hua) of the Chin Dynasty (265-316 AD), records many strange things and folklore, which are not recorded in the dynastic chronicles. Of course, folklore in ancient times was the story that combined real fact and myth.

Text 24 ch. 2

Ho-t'u-yu'pan (He-tu-yu-ban) or the illustration of the world map says: "...the inhabitants in the country of Ta-ts'in are ten chang¹ tall, and the people of the country of Chung-ts'in (Zhong-qin)² are one chang tall".

Notes:

1. 10 chang 丈 equal about 23.333 meter.

2. The character Chung 中 means “middle”; compared with the character Ta 大 or “big”.

Text 25 ch. 2

In the reign of the Emperor Wu¹ of the H'an Dynasty, an embassy of the country west of Jo-shui (Ruo-shui)² came to offer aromatic materials, after crossing the Jo-shui by leather carriage. Emperor Wu believed the material was ordinary, not rare in China, whence he showed indifference towards the embassy, and left him alone a long time. When the Emperor Wu was going sight-seeing in the royal park named Shang-lin, the embassy came to show his fragrant items to the Emperor while riding in his carriage. Emperor Wu accepted them to have a look and was displeased because there were only three pieces of fragrant items, which were as big as a small bird's egg, somewhat like dates. So they were put into the royal storehouse. Later there was a serious pestilence in the city of Ch'ang-an³, and the people in the royal palace were all sick with the pestilence, so the Emperor could not hold a royal ceremony. The embassy asked to have an audience with the Emperor, to request that one of the three fragrant things he had offered be burned, in order to dispel the pestilence. Emperor Wu had to follow his words, and in the same day those who had been sick in the palace all recovered fully. The fragrance lasted more than ninety days and spread throughout the city of Ch'ang-an and its suburbs one hundred square li. It could also be smelled after, whence the emperor sent the embassy back with generous gifts.

Notes:

1. Reigned 140-86 BC.
2. Herodotus talks about some thing that can be perhaps identified with this Jo-shui, cf. Text 6, n. 19.
3. The capital of the H'an Dynasty.

Text 26 ch. 2

In the reign of the Emperor Wu of the H'an Dynasty, an embassy from Hsi-h'ai-ko (xi-hai-guo)¹ or the country of the western sea, came to offer five liang² of glue, which was put into the royal storehouse. The embassy followed the emperor Wu to hunt in the royal hunting field named Kan-tsuan (Gan-quan) Palace. When the string of the Emperor's bow broke and his suite wanted to change it, the embassy then asked to have an audience with the emperor, and said that he could glue the broken bow-string with the other half liang of glue that he had kept. The emperor and his suite were all astonished at his words. The embassy then melted the glue as water in his mouth, put it on the ends of the broken bowstring and it was glued. The emperor ordered two strong men to pull it from its ends, but they

Text 21

The countries of Ta-ts'in and T'ien-chu¹ all produce ready-made gold-embroidered cloth.

Notes:

1. India, 天竺, Sindhu, Hindu.

Text 22

From Ka-na-t'iao-cho (Jia-na-tiao-zhou)¹ one sails on a huge ship, on which seven sails will be hoisted, to enter the territory of the country of Ta-ts'in, with favorable winds in more than a month.

Notes:

1. This 加那调州 is probably the district named Coromandel on the east coast of India. The district has the old name Choramandala. One scholar identified it with Bandar Hism Ghoran in the southern part of the Arabian Peninsula, and another scholar with the island of Ceylon, called Sri Lanka today.

Text 23

From Ka-na-t'iao-cho¹ one sails south-westwards in the large gulf, seven or eight hundred li, then reaches the outlet of the River Ch'i-h'u-li², and continues westwards by the river to the country of Ta-ts'in at last.

Notes:

1. Coromandel, Choramandala.
2. The River Kaveri, S. of Coromandel.

Book 9 *Po-u-chi*

Po-u-chi (Bo-wu-zhi) or the Encyclopedia of Things, written by Chang Hua (Zhuang Hua) of the Chin Dynasty (265-316 AD), records many strange things and folklore, which are not recorded in the dynastic chronicles. Of course, folklore in ancient times was the story that combined real fact and myth.

Text 24 ch. 2

Ho-t'u-yu'pan (He-tu-yu-ban) or the illustration of the world map says: "...the inhabitants in the country of Ta-ts'in are ten chang¹ tall, and the people of the country of Chung-ts'in (Zhong-qin)² are one chang tall".

Notes:

1. 10 chang 丈 equal about 23.333 meter.

2. The character Chung 中 means “middle”; compared with the character Ta 大 or “big”.

Text 25 ch. 2

In the reign of the Emperor Wu¹ of the H'an Dynasty, an embassy of the country west of Jo-shui (Ruo-shui)² came to offer aromatic materials, after crossing the Jo-shui by leather carriage. Emperor Wu believed the material was ordinary, not rare in China, whence he showed indifference towards the embassy, and left him alone a long time. When the Emperor Wu was going sight-seeing in the royal park named Shang-lin, the embassy came to show his fragrant items to the Emperor while riding in his carriage. Emperor Wu accepted them to have a look and was displeased because there were only three pieces of fragrant items, which were as big as a small bird's egg, somewhat like dates. So they were put into the royal storehouse. Later there was a serious pestilence in the city of Ch'ang-an³, and the people in the royal palace were all sick with the pestilence, so the Emperor could not hold a royal ceremony. The embassy asked to have an audience with the Emperor, to request that one of the three fragrant things he had offered be burned, in order to dispel the pestilence. Emperor Wu had to follow his words, and in the same day those who had been sick in the palace all recovered fully. The fragrance lasted more than ninety days and spread throughout the city of Ch'ang-an and its suburbs one hundred square li. It could also be smelled after, whence the emperor sent the embassy back with generous gifts.

Notes:

1. Reigned 140-86 BC.
2. Herodotus talks about some thing that can be perhaps identified with this Jo-shui, cf. Text 6, n. 19.
3. The capital of the H'an Dynasty.

Text 26 ch. 2

In the reign of the Emperor Wu of the H'an Dynasty, an embassy from Hsi-h'ai-ko (xi-hai-guo)¹ or the country of the western sea, came to offer five liang² of glue, which was put into the royal storehouse. The embassy followed the emperor Wu to hunt in the royal hunting field named Kan-tsuan (Gan-quan) Palace. When the string of the Emperor's bow broke and his suite wanted to change it, the embassy then asked to have an audience with the emperor, and said that he could glue the broken bow-string with the other half liang of glue that he had kept. The emperor and his suite were all astonished at his words. The embassy then melted the glue as water in his mouth, put it on the ends of the broken bowstring and it was glued. The emperor ordered two strong men to pull it from its ends, but they

could not tear it. The embassy said: "It can be used." Throughout the day of hunting, it did not break again. Emperor Wu was very astonished, and his suite praised it for its marvel, whence it is called "hsu-hsuan-chiao" or "the glue that can glue a broken bow-string."

Notes:

1. The people who live in the western part of the World, according to ancient Chinese..
2. One lang 兩 equals 50 gram and a chin equals 500 gram today. However, weights and measures in the periods of each Chinese dynasties have yet to be proven 557-581 AD.

Text 27 ch.2

Chou-shu (Zhou-shu)¹ says that one of the western countries offered asbestos cloth, and that K'u-u-shih (Kun-wu-shi)² offered Ts'ie-yu-tao (Qie-yu-dao)³, or diamonds. When the asbestos cloth is dirty, it can be cleaned by fire, and the diamonds can be used to cut jades like a knife cuts through grease. During the H'an dynasty there was someone who offered the cloth, but we do not know if anyone offered the diamonds.

Note:

1. **Chou-shu or the History of the Chou Dynasty**, was written about 636 AD., and embraces the period 557-581 AD.
2. The people who live in the north-west part of China.
3. As to this kind of diamond, we can find, in the **Hsuan-chung-chi**, a description in more detail, but the first character of that name is Hsiao rather than Ts'ie. The meanings of both words however, are almost same. cf. Text 32.

Text 28 ch. 3

In the 3rd year¹ of the Yuan-feng period, the country of Ta-ts'in offered H'ua-t'i-niu (Hua-ti-niu) or "a bull with flower-shaped hoofs"². It was six ch'ih high, with a long tail around its horns. The animal (that is) raised in A-sa-bu³ has four ears.

Notes:

1. 108 B. C.
2. This event was first recorded by the **Pie-kuo-tung-ming-chi** in more detail, cf. Text 14.
3. khazars, ancient Turkic people who appeared in Transcaucasia in the 2nd century AD, and subsequently settled in the lower Volga region. Their power extended from the northern shores of the Black Sea and the Caspian sea to the

Urals and as far westward as Kiev. They warred with the Arabs, Persians and Armenians, and entered into friendly relations with the Byzantine Empire.

Book 10 *Fu-shuo-shih-erh-yo-ching*

Fu-shou-shih-erh-yo-ching (Fu-shuo-shi-er-you-jing), or the Classic of the Twelve Journeys of Buddha, was translated during the Chin Dynasty (265-316 A. D.).

Text 29

In the world, there are, in the east, the emperor of the Chin Dynasty, who has people in plenty in his country; and in the south, the king of the country of T'ien-chu¹, who has many good elephants in his country; and in the west, the king of the country of Ta-ts'in, who has gold, silver and all kinds of jades in plenty in his country; and in the north-west, the king of Jou-chih², who has plenty of horses in his country.

Notes:

1. India, Sindhu, Hindu.
2. Indoscythe, Indoscythia.

Book 11 *Hsuan-chung-chi*

Hsuan-chung-chi (Xuan-zhong-ji) or the Notes of Strange Things, written by Ko (Guo), who was a writer at the end of the Later Chin Dynasty (317-420 AD), provides considerable information on the products from Ta-ts'in.

Text 30

The country of Ta-ts'in produces five of Po-li (Bo-li) or precious stones¹ in five different colors, among which red is the most precious.

Notes:

1. Some scholars believe that the word Liu-li 琉璃 in Chinese texts can be identified with glass 玻璃, cf. Hirth's book, p. 228. Other scholars state that the word Po-li or "glass" must have been used as the name of precious stones, in the H'an's time, cf. Shen Fu-wei, ib. p. 112. I am inclined to believe the latter. In the *Pen-ch'ao-shih-i, or the Supplement to the Compendium of Materia*, written c. 713-741 A. D., we can find the following words "Po-li, the gem of the western countries, belongs to a precious stone, which is not obtained from the ground". The long story of Po-li in ancient Chinese should be presented in a special book, and lies outside the task of this book.

Text 31

Corals grow in the western sea of the country of Ta-ts'in. They first grow on rocks in the water, and are of white color. After a year has elapsed, they turn yellow; after three years, crimson red; after four years, they will be decayed by insects.

Text 32

The diamond, from the countries of T'ien-chu¹ and Ta-ts'in, has another name, Hsiao-yu-tao(Xiao-yu-dao)². It can be used to cut jades like metal knife is used to cut wood. The biggest of the diamonds is over a ch'ih in length, and the smallest is like a grain of rice. When some one is going to use it to cut jades, he puts a big golden ring on his finger, and places the Ko-yu-tao into the slit that is made on the back of the ring in the shape of the new moon, then he can cut jades.

Notes:

1. India, Sindhu, Hindu.
2. The characters Hsiao 削 here and ko 割 later, or Chie 切 in the *Po-u-chi*, cf. Text 27, have approximately the same meaning of "cutting".

Book 12 *Nen-cho-i -u-ch'ih*

Nen-cho-i-u-ch'ih (Nan-zhou-yi-wu-zhi), or Essays on the Strange Things in Southern China, were written by Wan Ch'en (Wan Zhen), who was an official and a writer in the time of the Three Kingdoms (220-280 A. D.).

Text 33

Corals¹ grow in the country of Ta-ts'in. There are islands in the deep sea, seven or eight hundred li distant from the country, called "the islands of the coral tree ". At the bottom of the sea, which is over twenty chang* deep, there are rocks on which the corals grow. When the corals first grow on the rocks, they are white, and resemble sprouts, very delicate. The inhabitants of this country sit in large boats, carrying iron nets with them. First, they sink the nets into the water. The corals then grow through the meshes of the nets on a year, and their color becomes yellow, while their branches intertwine with each other, and they are three or four ch'ih high. The larger ones of them measure over a ch'ih in circumference. After three years their color changes into a beautiful crimson red, and the inhabitants then cut the roots of the corals with iron pinchers, and fasten the iron nets to their boats, and raise the nets with winches. When they return to their country, they polish and cut the corals as they like. If they miss their time in cutting the corals, the corals will become dry or be decayed by insects. The larger of the corals are offered to the royal family, and the smaller are sold in the market. ....

The country of Ta-ts'in produces the Ch'u-shu, or felt blankets, which are made of wool mixed with the down of other animals, with various beautiful figures of birds and animals, human and things, flowers and plants, clouds and wind. The figure of a parrot on the blankets seems to be flying, when looked at from a distance.

Notes:

1. Corals, called Shan-h'u in Chinese, also grow in the southern China Sea, but the Chinese corals are different from those of the Roman Empire, which imported two kinds of corals. One is the *Corallium nobile* (C. rubrum) from the Mediterranean, and the other is the *Tubipora musica* from the Red Sea. The Chinese name for the corals is derived from the Persian name, *Xuruhak*.

Book 13 *Sung-shu*

Sung-shu (Song-shu), or the History of the Liu-Sung Dynasty, written by Shen Yueh (Shen Yue) c. 487-488 AD, records the history of the Liu-Sung Dynasty (420-479 AD), and is interesting to us because it summarizes the history of relations between China and the western countries. It does not, however, give us any new or more detailed information on the Byzantines.

Text 34 ch. 97

A court chronicler says that, during the time of the H'an Dynasty, an embassy was sent westwards for the first contact with the western countries. They traveled a long distance of several tens of thousand li, crossing precipitous mountains, and going through dangerous passes, and surviving perilous situations. They went and returned successfully. Until the time when the Chin Dynasty¹ began its reign in the district of H'o-lung (He-long)², the overland communication between China and foreign countries was cut off. The reasons it became cut off were that the power of the Chin Dynasty moved southwards, and high mountains and big rivers impeded traffic, and the routes were cut off by barbarous tribes. As regards Ta-ts'in and T'ien-chu³, far out on the western ocean, we have to say that, although the envoys of the two H'an dynasties⁴ experienced the special difficulties of this road, traffic in merchandise did take place, and goods with their profit⁵ were sent out or taken from⁶ the foreign tribes. The force of winds drove them far away across the waves of the sea. There are countless mountains which are not uniform and are quite different from each other, and a great variety of populous tribes with different names, which tribes belong to various kinds of peoples⁷. All the precious things of land and water come from there, such as the jewels made of rhinoceros horns and jadeite, and strange things made of serpent pearls and asbestos cloth. There are innumerable varieties of these curiosities, and His

Imperial Majesty wanted to learn about all these things⁸, so there are much travel along these routes, and trade and envoys to be extended to those parts.

Notes:

1. 265-316 AD.
2. The capital of the Chin Dynasty was the city of Lo-yang (Luo-yang), which is situated in the Huang-he River, or Yellow River Valley. The district so called after "Ho" (yellow River) and "long" (long Mountain).
3. India, Sindhu, Hindu.
4. Chang Ch'ien (Zhang Qian) was the envoy of the Early H'an Dynasty, and Pan Ch'ao and Kan Ying were the envoys of the Later H'an Dynasty.
5. Hirth misses the words Chi-li or "their profit", cf. his book, p. 46.
6. The character Ch'u 出 here means both "send out" and "take from". Hirth only translates the former, cf. his book, p. 46.
7. Hirth has some mistakes in this sentence and translates "there are lofty [ranges of] hills quite different [from those we know] and a great variety of populous tribes having different names and bearing uncommon designations, they being of a class quite different [from our own]."
8. Hirth misunderstands the characters Shih-chu as "Buddha", so he mistranslates the sentence, cf. his book, p. 46, as and also [the doctrine of]the abstraction of mind [in devotion to] the lord of the world [Shih-chu=Buddah]."

Book 14 *Chih-kung-t'u*

Chih-kung-t'u (Zhi-gong-tu) or Illustration of the World, written by Emperor Yuan of the Liang Dynasty (502-557 AD), records some things about Fu-lin¹, which name some scholars believe to mean Byzantium in medieval Chinese texts.

Text 35

South-west of the place which is ten thousand li distant from the north of Persia, there is an island called Hsi-mu-k'o (Xi-mu-guo) or "the country of the western women"². The country is not subject to India, and Fu-lin sends men as husbands to have intercourse with the women there every year.

Notes:

1. Here the character Lin 隣 is different from the one in the later chronicles, but has the same pronunciation.
2. It is stated by some scholars that this mystery country lies on the western coast of the Red Sea, near the south of Ethiopia today. I cannot find any information to support this opinion.

Text 36

North of the country (of Persia) is the country of Fu-lin¹.

Notes:

1. The name has the same sound as Fu-lin, but is written in different characters. Some scholars identify it with Fu-lin.

Book 15 *Shin-liu-kuo-ch'un-ch'iu*

Shih-liu-kuo-ch'un-ch'iu (Shi-liu-guo-chun-qiu) or the Histories of the Sixteen Dynasties, written by Chui H'ung and his son in 528-530 AD, records some things about the country under the name of Fu-lin. It is here that the name is perhaps used for the first time in Chinese texts.

Text 37

In the reign of Chang Kui (Zhang Gui)¹, a foreigner from the western country offered two foreign golden vases. They were both made on Fu-lin², were of strange shape, and in height as tall as a man.

Notes:

1. The founder of the Early Liang Dynasty (314-368 AD); he died before 314 AD.
2. The note by Chui H'ung says 'the sound of the character Lin is pronounced as Lin, its second part "in" with its initial "L". Its pronunciation today is Shuan, which is perhaps a mistake by transcribers.

Book 16 *Lo-yang-chia-lan-chi*

Lo-yang-chia-lan-chi (Luo-yang-jia-lan-ji), or Temples and Monasteries in the City of Lo-yang, written by Yang Hsuan-ch'ih (Yang Xuan-zhi), who was a writer of the Northern Wei Dynasty, after 500 AD, records information about the foreigners in the city of Lo-yang in the reign of the Chin Dynasty.

Text 38

.....To the east of the royal road, there are four blocks, named Chin-ling (Jin-ling), Yien-lien (Yan-yan), Fu-shang and Yien-chi (Yan-zhi). To the west of the royal road, there are four blocks, named Kui-ch'eng (Gui-zheng), Kui-to (Gui-de), Mu-h'ua (Mu-hua) and Mu-i (Mu-yi).....The foreigners from the western countries, who are subject to our court, are situated in Block Yien-chi, and (after three years' residence) will be given a house in Block Mu-i. Hundreds and thousands of people from the countries in the region to the west of Chung-ling¹ as far as the country of Ta-ts'in all come to be subjected to our court. Foreign

traders and merchants come here every day. It is said that they come from every part of the world, and prefer of their own accord to live in China with the Chinese customs, whence they are given houses. Their number is too enormous to record accurately. The people subject to our court number over ten thousand households ....Rare merchandise from all over the world can be seen here.

Notes:

1. Pamirs, the range of mountain in Central Asia.

Text 39

At the time (of the Emperor Hsuan-u¹), beliefs and images of all kinds of religions were prevalent in the city of Lo-yang. Monks and priests from foreign countries came with different scriptures and canon. They preferred to live in our paradise land. So the Emperor Hsuan-u (Xuan-wu) ordered a monastery to be built for them to reside in. In the monastery there were more than one thousand individual houses.....and over three thousand monks and priests lived here. They came from the western countries, as far as the country of Ta-ts'in, which is the extreme western end of the Earth.

Notes:

1. The 10th Emperor of the Northern Wei Dynasty, reigned 500-515 AD.

Book 17 *Wei-shu*⁹

Wei-shu, or the History of the Wei Dynasty, written by Wei Shou c. 551-554 AD, embraces the period 386-549 AD. The history is perhaps the first dynastic chronicle that gives us some account of the Byzantine. In the record there are many new descriptions of Ta-ts'in which were not in the former histories.

Text 40 ch. 102

The country of Ta-ts'in is also called Li-hsuan, with its capital, the city of An-t'u¹. From T'iao-chih², going westwards by sea, tortuously along with the coastline of the sea some ten thousand li, one can reach this country³. It is thirty nine thousand four hundred li distant from the city of Tai (Dai)⁴. The sea of the country stretches out on one side, seeming to be the Po-h'ai (Bo-hai) sea in China⁵. The sea in the west and the Po-h'ai sea in the east⁶ stand opposite each other at a distance, which is the result of natural evolution. The territory of the country amounts to sixty thousand square li, lying between two seas, and is mainly plains⁷, on which the inhabitants dwell everywhere like stars in the sky. The royal capital of the country is divided into five cities, each city being five square li, and the circumference of the capital is sixty li. The king resides on the

central city. In the royal capital there are eight ministers appointed to govern over the (eastern, western, northern and southern) four quarters of the country⁸, and in the king's city there are a further eight high officials appointed to govern separately over the four cities of the capital. The ministers who live in the four cities come together to hold council at the king's city when important public affairs of the country need to be decided and there are difficult problems to be handled on the four quarters of the country. The king listens to their discussions, then decides how to put the decision into force.

The king goes out to make his inspection tour to learn the changing morals and manners of his people every three years. Common people treated unjustly can make an accusation before the king, who will censure the official who is responsible for a mistake concerning trivial matters, or dismiss the official if it concerned important matters. The king will, then, ask the people to select a worthier man to replace the official⁹.

The inhabitants of that country are well-proportioned and tall, and their mode of dress, carriages and banners resemble those of the Chinese, whence they are called Ta-ts'in¹⁰ by other foreign countries. The land of the country is fit for cultivation of all kinds of grain, the mulberry tree and flax. The inhabitants there are employed in silkworm breeding and agriculture. In this country, there are plenty of beautiful jadestones, precious stones in the shape of pearl¹¹, the magical tortoises, white horses, dogs with red bristles¹², shining pearls, the jewel that shines at night. From the south-east of the country, there is contact with Chiao-chih¹³, and a water route goes to the Yung-ch'ang (Yong-chang) prefecture of the Yi-cho (Yi-zhou) province¹⁴. Many rare gems come from this country.

To the west of the western sea of Ta-ts'in there is a river flowing south-westwards. To the west of the river there is a mountain range, from south to north. West of the mountain there is the Red Water, further west of which there is the White Jade Hill. To the west of the White Jade Hill, there is a mountain called the Hsi-wang-mu-shan¹⁵, where temples are made of jadestone. It is said that from the western boundary of An-hsi¹⁶, one can also reach Ta-ts'in by going tortuously along with the coastline of the sea, over forty thousand li. The sun, the moon and the stars observed in that country are the same as those in China, without any difference. Previous histories have recorded that from T'iao-chih one goes westwards one hundred li to reach the place where the sun sets, which is far from true.

Notes:

1. Antioch, Antioch, Antokya; Ardu in Persian, a city on the Orontes River, near the Mediterranean sea, at the foot of Mt. Silius. It was founded c. 300 BC. Situated at the crossing of north-south and east-west trade routes, the city

- soon became a rich commercial center. It was occupied in turn by Romans, Byzantine, and Arabs.
2. Chaldei in Babylonia.
  3. In ancient times, the Chinese recorded a journey by its direction and distance. Here the character Hsi 西 means “westwards” as in other texts, rather than “the west of T’iao-chih”, as in Hirth’s book.
  4. The name of city which is in the NW of China.
  5. Po-h’ai sea 渤海 is to the east of China. Most of the sea is surrounded by land, and it connects with the H’uang-h’ai sea to the east. The name was used in ancient times. Hirth misunderstood this sentence, and he translates “by the side of its sea one comes out at what is like an arm of the sea, and that the east and west [of the country] look into that arm of the sea is a natural arrangement.” cf. his book, p. 49.
  6. In the mind of the ancient Chinese, China was in the extreme east of the earth, and Ta-ts’in in the extreme west. In the **Chien-h’an-shu**, there are the names Tung-ts’in 东秦 or “the eastern Ts’in” (China), and Hsi-ts’in 西秦 or “the western Ts’in” (the Roman Empire).
  7. Hirth mistranslated the characters Ping-cheng 平正 as “is peacefully governed”, cf. his book, p.49.
  8. The character Ch’eng 中 here does not clearly indicate the royal capital or each city of the five cities in the capital. If it indicated the latter, there should have been, I think, a word Ko 各 or “each”. So I cannot agree with Hirth’s translation here, “in the city [“each city of the four” — Visdelou] there are established eight high officials.”
  9. Hirth misses the words 令其举贤人 “ask the people to select”.
  10. Ta-ts’in here mean “the big Chinese”.
  11. Hirth mistranslates this word as coral. The Lang-kan is the name of precious stones made in the shape of pearl .
  12. Hirth identifies this phrase as “red bristles “, not as dogs with red bristles” .
  13. Frontier district S. of China.
  14. In the Yun-nan province today, S. W. China.
  15. The mountain of the Queen of the Western World is perhaps not a real one but a mountain in ancient Chinese mythology. It is stated by some scholars that the Hsi-wang-mu, mentioned by ancient authors, can be identified with the female rulers of the kingdom of Meroe by the Nile, such as Queen Bartare, Shanakdakhete, Amanishakhete, Amanitare, and Amani-khatashan, during c.260 B. C. -85 A. D.
  16. Parthia.

Text 41 ch. 5

In the 11th month of the 2nd year¹ of the T'ai-an (Tai-an) period, the countries of Yien-ta (Yan-da)² and Fu-lan³ sent envoys to offer tribute to our court.

In the 4th month, in the summer, of the 6th year⁴ of the H'o-ping (He-ping) period.....the country of Fu-lan offered swords.

Notes:

1. 456 AD.
2. Ephthalites, also named Hephthalites.
3. In the *Wei-shu* there is an account of the country not under the name Fu-lin but Ta-ts'in. The name Fu-lan 普嵐 appears many times in the book, but the author did not give any explanation of the name. So scholars identify it with Fu-lin. The first character of the name Fu 普 may be pronounced "Pu" today, but in ancient time, there was no such plosive p in the Chinese language and it was pronounced "Fu".
4. 465 AD.

Book 18 *Pei-shih*

Pei-shih (Bei-shi) or the History of the Northern Dynasties, embracing the period 386-581 AD, written by Li Yien-sho (Li -Yan-shou), a historian of the T'ang Dynasty, has an account of Ta-ts'in, but it is an exact and complete repetition of that in the *Wei-shu* (Text 40). We include it here for the examination of its relations with other different texts. (Same notes hold as for Text 40).

Text 42 ch. 97

The country of Ta-ts'in is also called Li-hsuan, with its capital, the city of An-t'u. From T'iao-chih, going westwards by sea, tortuously along with the coastline of the sea some ten thousand li, one can reach this country. It is thirty nine thousand four hundred li distant from the city of Tai (Dai). The sea of the country stretches out on one side, seeming to be the Po-h'ai (Bo-hai) sea in China. The sea in the west and the Po-h'ai sea in the east stand opposite each other at a distance, which is the result of natural evolution. The territory of the country amounts to sixty thousand square li, lying between two seas, and is mainly plains, on which the inhabitants dwell everywhere like stars in the sky. The royal capital of the country is divided into five cities, each city being five square li, and the circumference of the capital is sixty li. The king resides in the central city. In the royal capital there are eight ministers established to govern over the (eastern, western, northern and southern) four quarters of the country, and in the

postal system, just as we have in China. The people of that country are tall and large, and their appearance⁵ resembles that of the Chinese, but in foreign dress. The country produces gold, jade and precious things in plenty, especially shining pearls and large conches. They have the jewel that shines at night, the chicken-frightening rhinoceros, and asbestos cloth. They can also embroider cloth with gold thread and weave gold-embroidered rugs. They make coins of gold and silver, and ten silver coins are worth one gold coin. The inhabitants of An-hsi⁶ and T'ien-chu⁷ trade with them by sea, and the profit of the trade is hundred-fold. When the embassies of their neighboring countries arrive there, they are provided with gold and money. People cross the great sea on their way thither. The water of the sea is too salty and bitter to drink, The merchants and passengers traveling to and from all take a three years' supply of provisions, for which reason it is that few people arrive there. During the time of the H'an Dynasty, the Tu-h'u (Du-hu)⁸, Pan Ch'ao, sent his subordinate officer Kan Ying as an ambassador to that country. When he took his passage across the sea, the sailors said: "there are in the sea things which will cause people to long for home; those who go out can not help being seized by feelings of melancholy; if you, the Chinese ambassador, do not think with affection of your parents, wife and children, you might go on. Ying could not take his passage. During the T'ai-k'ang period⁹ of the Emperor Wu¹⁰, the king of that country sent an envoy to offer tribute to China.

Notes:

1. The name is the same as that in the *H'uo-h'an-shu*.
2. Hirth translates the sentence "in this country several thousand li in all directions of the compass are covered with cities and other inhabited places". cf. his book, p.44.
3. I do not know why Hirth translates the same sentence into different words in the *Wei-liao* and the *Chin-shu*. cf. his book, pp. 44, 70. It is better, I believe, to translate them into the same words, in order to better see the relation between the different texts.
4. Hirth's translation of the sentence is "they have keepers of official records and foreigners [interpreters] who are acquainted with their style of writing."
5. The character Mao 貌 means not only "face" but also "appearance", which is more important. Hirth translates "their faces resemble those of the Chinese".
6. Parthia.
7. India, Sindhu, Hindu.
8. The military and civil governor.
9. 280-290 AD.
10. The first emperor of the Chin Dynasty, reigned 265-290 AD.

Text 45 ch. 3

In the 2nd year¹ of the T'ai-k'ang period of the Emperor Wu, the country of Ta-ts'in offered their gems to our court. They passed through Yu-cho (Yu-zhou)². All the gems were beautiful; and the asbestos cloth was especially marvelous.

In the 12th month of the 5th year³ of the T'ai-K'ang period, the countries of Lin-i (Lin-yi)⁴ and Ta-ts'in sent their embassies to offer tribute to our court.

Notes:

1. 281 AD.
2. Kuang-cho (Guang-zhou) city today, S. China
3. 285 AD.
4. The place is near the coast of the Tonkin Gulf.

Text 46 ch. 3

In the 5th year¹ of the T'ai-k'ang period of the Emperor Wu, the country of Ta-ts'in sent an embassy to offer tribute to our court.

Notes:

1. 285 AD.

Book 20 *Liang-shu*

Liang-shu, or the History of the Liang Dynasty, written by Yao Si-lian c. 629-636 AD, and embracing the period of the Liang Dynasty, 502-557, AD.), provides more information on the West. The history shows that during the time of the Three Kingdoms (220-280 AD), China had more communication with western countries such as Ta-ts'in.

Text 47 ch. 54

The country of Chung-t'ien-chu¹, called Shien-tu is located several thousands li southeast of Ta-jou-chih², and covers a territory of thirty thousand square li. During the time of the H'an Dynasty, Chang Ch'ien (Zhang Qian)³ was sent as an envoy to Ta-hsia (Da-xia)⁴, where he saw bamboo sticks from Ts'ung (Quong)⁵ and cloth from Shu⁶. The inhabitants of that country told him that they bought these things from Shien-tu, or T'ien-chu, which names represent different translations into Chinese. In fact, they mean the same country.....In the west of the country [of T'ien-chu], they carry on much trade by sea with Ta-ts'in and An-hsi⁷, especially in articles in which Ta-ts'in specializes, such as all kinds of precious things, coral, amber, golden jade-stone, pearls which are not round, precious stone like pearl, turmeric⁸ and styrax. Styrax is made by mixing and boiling the juice of various fragrant materials, and it is not a natural product. It is further said that the inhabitants of Ta-ts'in gather the styrax plant, squeeze its juice out, and, thus, make a balsam; then they sell its

dregs to the traders of other countries. Thus the styrax goes through many hands before reaching China, and on arrival here is not so very fragrant. Turmeric comes only from the country of Chi-pin (Ji-bin)⁹.... In the 9th year¹⁰ of the Yien-hsi period of the Emperor Huan of the H'an Dynasty, the king of Ta-ts'in, An-tun¹¹, sent an embassy who came through Jih-nan¹² outside the frontier to offer tribute, which was the only communication with China during the time of the H'an. The people and merchants of this country frequently go to Fu-nan¹³, Jih-nan and Chiao-chih¹⁴, but few of the inhabitants of states beyond the southern frontier of these countries have gone to Ta-ts'in. In the 5th year¹⁵ of the Huang-wu period of the king Sun Ch'uan (Sun Quan)¹⁶, a merchant of Ta-ts'in, named Ts'in Lun (Qin Lun), came to Chiao-chih. The prefect of Chiao-chih, Wu Miao, sent him to visit Sun Ch'uan. Sun Ch'uan asked him questions about his native country and its people's customs¹⁷, and Ts'in Lun replied in great detail. At that time, Chu-ko Ko (Zhu-go Go)¹⁸ had been sent on a punitive expedition against Tan-yang (Dan-yang)¹⁹, and had captured blackish colored dwarfs. When Ts'in Lun saw the dwarfs, he said that in Ta-ts'in dwarfs were rarely seen. Sun Ch'uan then sent Liu Hsien (Liu Xian) of Hui-Chih (Hui-ji)²⁰ who was an officer in charge of local protection, with ten male and ten female dwarfs, to accompany Ts'in Lun on his return. Liu Hsien died on the road, whereupon Ts'in Lun returned directly to his native country.

During the reign of the Emperor Ho²¹ of the H'an Dynasty, T'ien-chu sent several envoys to China to offer tribute. Later, there were revolts in the western countries, so communication was cut off. By the 2nd and 4th year²² of the Yan-hsi period of the Emperor H'uan²³, they frequently came via Jih-nan outside the frontier to offer tribute. There was, however, no communication again during the time of the Wei and Chin dynasties.

....On the east, the country (of Persia) bounds on the country of H'ua²⁴; on the west and south, it bounds on the country of P'o-lo-men (Pe-li-men)²⁵; on the north, it bounds on the country of Fu-lin²⁶.

Notes:

1. The central part of T'ien-chu, or Sindhu, India.
2. Indoscythe, Indoscythia.
3. Envoy of the H'an Empire to Central Asia, and the first explorer of western countries, about 120 BC., where he negotiated his treaties with the countries of the west.
4. Bactriana, an extensive province, the principal part of Ariana separated from Sogdiana by the river Oxus. About the time when Chang Chien visited it, the king of Bactriana reigned over this district.
5. The abbreviation for the Ts'ung-lai Mountain. It is in the Ssu-ch'uan (Si-chuan) province of China.

6. The abbreviation for the Ssu-ch'uan province.
7. Parthia.
8. Many of the words here are not identified with things in Hirth's book. It is clear that the Chin-pi 金碧 can be identified with golden jadestone, the Chu-chi 珠玑 with pearls not round, the Lang-kan with precious stone in the shape of pearls, the Yu-chin 郁金 with turmeric.
9. Kasmira, Caspiraei; Kashmir today.
10. 166 AD.
11. Antoninus, Marcus Aurelius.
12. The district near the Tonkin Gulf. Hirth identifies it with Annam.
13. Cambodge, Khmer, Kampuchea, etc.
14. Frontier district in S. China.
15. 226 AD.
16. The first king of the Wu Kingdom, reigned 222-252 AD.
17. The original text used by Hirth has some mistakes. The characters Yao-su 瑶俗 should be Feng-su 风俗 or "custom". His translation reads as follows: "asked him for a report on his native country and its people".
18. The general of the Wu Kingdom.
19. District in the southeast of China.
20. District in the Che-kiang (Zhe-jiang) province of China.
21. The 4th Emperor of the Later H'an Dynasty, reigned 89-105 AD.
22. 159 AD and 161 AD.
23. The 10th Emperor of the Later H'an Dynasty, reigned 147-167 AD.
24. In the place near Faizabad and Kishm in today's Afghanistan.
25. The old name for India,
26. Here the characters of the name are different from those in other texts, but have the same pronunciation, from which fact some scholars believe that it can be identified with the country of Fu-lin. We need more information to support this opinion, but in the meantime the passage is included here.

Book 21 *Nan-shih*

Nan-shih, or the History of the Southern Dynasties, written by Li Yien-sho, also author of the *Pei-chi*, embracing the histories of the dynasties of Liu-Sung, Ch'ih, Liang and Ch'en during 420-589 AD, has the same description of Ta-ts'in as that in the *Liang-shu* (Same notes hold as for Text 47.).

Text 48 ch. 78

In the 5th year of the Huang-wu period of the king Sun Ch'uan (Sun Quan), a merchant of Ta-ts'in, named Ts'in Lun (Qin Lun), came to Chiao-chih. The prefect of Chiao-chih, Wu Miao, sent him to visit Sun Ch'uan. Sun Chuan asked

him questions about his native country and its people's customs, and Ts'in Lun replied in great detail. At that time, Chu-ko Ko (Zhu-go Go) had been sent on a punitive expedition against Tan-yang (Dan-yang), and had captured blackish colored dwarfs. When Ts'in Lun saw the dwarfs, he said that in Ta-ts'in dwarfs were rarely seen. Sun Ch'uan then sent Liu Hsien (Liu Xian) of Hui-Chih (Hui-ji) who was an officer in charge of local protection, with ten male and ten female dwarfs, to accompany Ts'in Lun on his return. Liu Hsien died on the road, whereupon Ts'in Lun returned directly to his native country.

During the reign of the Emperor Ho of the H'an Dynasty, Tien-chu sent several envoys to China to offer tribute. Later, there were revolts in the western countries, so communication was cut off. By the 2nd and 4th year of the Yan-hsi period of the .....via Jih-nan outside the frontier to offer tribute. There was, however, no communication again during the time of the Wei and Chin dynasties.

Book 22 *Sui-shu*

Sui-shu, or the History of the Sui Dynasty, written by Wei Cheng (Wei Zheng) c. 636-656 AD, embracing the period 581-681 AD, includes the account of Pei Chu (Bei Ju), a high official and writer of the Sui Dynasty. In his book *Hsi-yu-t'u-chi (Xi-yu-tu-ji), or the Illustration of the Western Countries*, Pei Chu recorded information on forty four western countries, dealing especially with the three main routes, with maps, from China to Fu-lin and the western sea. It is a pity indeed that Pei Chu's book has been lost. Many geographical names, mentioned by Pei Chu in this passage, can be identified with places in Turkistan. Readers can find these names, on the map at the end of this book. The so-called Turkistan is a historical region of Central Asia. Western or Russian Turkistan extended from the Caspian Sea in the west to the Chinese frontier in the east and from the Aralrtysh watershed in the north to the borders of Iran and Afghanistan in the south. Eastern or Chinese Turkistan comprised the western provinces of China.

Texts 49 ch. 67

From Tun-h'uang (Dun-huang)¹ to the western sea there are three routes, each of which has branch roads. The first route, called the northern route, stretches from Yi-u (Yi-wu)², by way of P'u-lei-h'ai (Pu-lei-hai)³, T'ie-li-pu (Tie-le-bu)⁴, and K'o-h'an-ting (Ke-han-ting) of T'u-ch'ue (Tu-jue)⁵, after crossing the water of the Pei-liu-h'o (Bei-liu-he)⁶, reaching the country of Fu-lin and the western sea. The second route, called the middle route, goes by way of Kao-ch'ang (Gao-chang)⁷, Yien-tz'i (Yan-zi)⁸, Kui-tz'i (Gui-zi)⁹ Shu-lo (Shu-le)¹⁰, crossing over the mountain of Ch'ung-ling (Chong-ling)¹¹, continuing by way of P'o-han (Po-han)¹², the country of Su-tui-sa-na (Su-wei-sa-na)¹³, Kang (Kang)¹⁴, Ch'ao (Chao)¹⁵, H'o(He)¹⁶, Ta-an (Da-an)¹⁷, Hsiao-an (Xiao-an)¹⁸, Mu¹⁹, to Persia, and

then reaches the western sea. The third route, called the southern route, reaches the western sea by way of Shan-shan²⁰, Yu-t'ien (Yu-tian)²¹, Ch'u-chu-po (Zhu-ju-bo)²², H'o-p'an-t'o (He-pan-tuo)²³, crossing the mountain of Ch'ung-ling, continuing by way of H'u-mi (Hu-mi)²⁴, T'u-h'o-lo (Tu-huo-luo)²⁵, I-tan (Y-dan)²⁶, Fien-yien (Fan-yan)²⁷, Chao-ko (Chao-guo), and the north of P'o-lo-men (Po-lo-men)²⁸. Every country on all three routes has its own roads that connect with each other north-southwards.

Notes:

1. Daxata in the west of the Kan-su (Gan-su) province in China.
2. Hami, or Khmil, NW of the Hsin-kiang in China.
3. Barkul Nor, or Bars-kol, in Turkistan.
4. The barbarous people who lived in the west of Mongolia.
5. The tribe of Turkey.
6. Ili, the River, NW of the Hsin-kiang in China.
7. Qoco, or Khoco, Karakhoja, in the Hsin-kiang in China.
8. Karashahr, in the Hsin-kiang in China.
9. Kucha, or Kucina, Kusan, in the Hsin-kiang AR in China.
10. Kashgar, Srikritati, Kashgiri, in Turkistan.
11. Pamirs.
12. Farghana, Khokand in Turkistan.
13. Sutrishna, Usrushna, in Turkistan.
14. Samarkand, Marcanda, 39.40 N.66.58 E.
15. Jaguda, or today called Ghazni in Afghanistan.
16. Koshania, perhaps also called Kashania, in Turkistan.
17. Bukhara in Turkistan.
18. Bukhara in Turkistan.
19. Merv, or Muru, Maru.
20. Charklik, W. China.
21. Khotan, Kara-syamaha, today Borazan, in the west of China.
22. Karghalik, in the west of China.
23. Tash-kurghan, also called Taghdumbash, N. Afghanistan.
24. Wakhan, also called Vaccine, Termistat, in Turkistan.
25. Tukhara, also called Tocharj, Tahuristan, in Turkistan.
26. Ephthalites, also called Hephthalites, people of obscure origins, possibly of Tibetan or Turkish stock. They were called by the Greeks and the Indians Hunas. During the 6th and 7th centuries they were active in the region N. of India and E. of Persia.
27. Bamiyan, or today Bamian, a town in N. central Afghanistan.
28. The old name for India.

Text 50 ch. 24

In the district of Ch'iao-Kuang (Jiao-guang)¹, gold and silver are used as currency.....In the prefectures of H'o-hsi (He-xi)² the gold and silver coins from the western countries are used, which is not forbidden by the government.

Notes:

1. The abbreviated form of the names of Ch'iao-chih and Kuang-tung in the south of China. It is an extensive district from the river Chu-kiang to the coast of the Tonkin Gulf.
2. H'o-hsi, 河西 or "the west of the Yellow River". In ancient and medieval times, the district of H'o-hsi saw the most frequent over land traffic with the western countries, and was a part of the famous silk-route.

Book 23 *Notes in the H'an-shu*

In the H'an-shu, or the History of the Early H'an Dynasty, there are many notes by Yien Shih-ku (Yan Shi-gu), who was a writer in the T'ang Dynasty. Yien's notes give us some information about Ta-ts'in during the T'ang time.

Text 51

Li-ch'ien (Li-qian)¹ is the ancient country of Ta-ts'in. The district of Li-ch'ien in the Chang-yieh prefecture² gets its name from the name of this country.

Notes:

1. The first character of the name in the text is different from those in other texts, but has the same pronunciation. Many scholars propound that this name can not come from that mentioned by other ancient writers. It is better, however, for us to include it here, in order to allow our readers to determine for themselves whether the writer made a mistake.
2. This is one of the prefectures of H'o-hsi, cf. Text 48, n.2. During the period of the T'ang Dynasty, many foreigners from the western countries resided in the area, so it is reasonable to assume that district names were taken from these countries.

Text 52

The character H'u'an is pronounced H'u'an, or "conjure", which was the same as the word for conjure today, that is, the game of swallowing knives, throwing fire from the mouth, suddenly planting melons and trees, dismembering a human body, and changing a horse's body — all these comprise conjure, which first came from the western countries.

Book 24 *K'uo-ti-chih*

K'uo-ti-chih (Kuo-di-zhi), or Essays in Geography, written by Wang-t'ai c. 627-649 AD, embraces information on Ta-ts'in, perhaps. This extracted by Tu Yiou, who was the author of the *Tung-tien*, and by other writers later.

Text 53

The country of the dwarfs is to the south of Ta-ts'in. The inhabitants of this region are scarcely three ch'ih¹ high. When working in the fields, they are afraid of being devoured by cranes, whence Ta-ts'in protects and helps them. This is the country of Chiao-jao (Jiao-rao)². Its inhabitants live in caves.

Notes:

1. In the time of the T'ang Dynasty, a Chih 尺 equaled 0.270 metre. 3 ch'ih thus equaled 0.81 metre. The dwarfs in this passage are considered to be the Mbuti Pygmies in ancient Central Africa. Pomponius Mela, a Roman writer, says, "fuere interius pygmaei, minutum genus, et quod pro satis frugibus contra dimicando defecit". (III, 8, 81)
2. An ancient state in the district of Coromandel. The people of the state, in old legends, are short. Wang Tai made the mistake of confusing the dwarfs in Africa with those in Asia.

Book 25 *Ta-chang-ching*

Ta-chang-ching (Da-zhang-jing), or the Chinese Version of Tripitaka, translated during the 5th and 6th century, records a dialogue between a Buddhist sage named Nagasena and the Greek King Milinda, who was a famous Greek king of the regions to the north-west of India.

Text 54

Na Hsien¹ asks: "In which country were you born?"

The King² answers: "I was born in the country of Ta-ts'in, a place with the name A-li-san³".

Na Hsien asks: "How many li is A-li-san from here?"

The king replies: "It is two thousand Yo-hsun⁴, that is eighty thousand li."

Na Hsien asks: "Have you thought about matters in your native country?"

The king answers: "Yes, I always think about the matters in my native country."

Na Hsien says: "Since you have thought about the matters in your native country again and again, have you done some thing about your thoughts?"

The king says: "I only think about it, nothing else."

Notes:

1. Nagasena.(Milindapanho) I refer the reader who is desirous of a further account of the dialogue to an excellent translation by T. W. Rhys David, the Questions of king Milinda, Sacred Books of the East, XXXV-XXXVI, 2.
2. Milinda.
3. Alexandria, or Alasanda in Egypt.
4. Yojana, one of the ancient units of length. One Yo-hsun equals forty li. Sometime Yojana can be translated "league".

Book 26 *Liang-ssu-kung-chi*

Liang-ssu-kung-chi (Liang-si-gong-ji), or the Notes of Four Gentlemen in the Liang Dynasty, written by Chang Yieh (Zhang Yue), who was a writer of the T'ang Dynasty, included interesting notes about various strange matters, some of which notes were based on myth. This book has been lost. We can read the texts from it in the ***T'ai-p'ing-kuang-chi (Tai-ping-guang-ji), or the Imperial Library of T'ai-p'ing***.

Text 55

During the T'ien-chien (Tian-jian) period¹ of the Liang Dynasty, four gentlemen, named Hsie Ch'u (Xie Chu), Wan Chie (Wan Jie), Shu T'uan, and Chang Tu (Zhang Du), had audience with Emperor Wu². The Emperor was very pleased to meet them ....and placed them in the western horses of Wu-ming Palace..... Gentleman Wan Chie often told the Confucian scholars about the foreign countries: "At the extreme eastern end of the world is Fu-shang³. .....At the extreme end of the world is the western sea. In the sea there is an island, with a territory of two hundred square li. On the island there is a large stretch of forest, the trees of which are all precious trees. The people of over ten thousand families reside in the forest. They can manufacture precious articles. The country is the so-called country of Fu-lin. In the northwest of the island there is a gorge, over one thousand ch'ih⁴ deep. The inhabitants there throw a slice of meat into the valley. Birds will carry the meat out with precious stones. The larger of the precious stones is five ch'in⁵ in weight. The people said that the gorge is the treasure of the god king of the secular world. To the southwest of the western sea, ten thousand li distant from Fu-lin there is the country of women...."

In the winter of the next year, traders on a huge ship of Fu-nan⁶ came from Hsi-t'ien -chu⁷, selling a green glass mirror⁸. It had a width of 1.5 ch'ih, and a weight of forty ch'in. It was so bright and clear that when people put a thing with five colors on the mirror and looked at it in the mirror, they could not see what kind of material it was made of. The price asked for it by the seller was about a million kuan (Guan)⁹. The emperor ordered the financial minister to buy it, but all

the money in the treasury was not enough to pay for it. The traders said: "This is from the treasure of the god king of the secular world. When fortune or happiness visits the world, many precious things come from Heaven with a heavy rain. They are collected as treasure in a gorge. It is very difficult to bring them up. The inhabitants throw the meat of a large animal into the treasure. When the meat goes rotten and sticks to the precious stones, the birds will carry them out with them. This mirror is one of the precious things." All the people of the Liang Dynasty had known nothing like it, and nobody could pay for it. It was shown before the gentleman Wan Chie, and he recognized it. "This is a gem from Heaven", he said. "In ancient times, the king of the country of Po-lo-ni-ssu (Bo-luo ni-si)¹⁰ had the luck to get two precious mirrors. The bigger one reflected its light as far as a distance of thirty li, and the smaller one ten li. By the time of the grandsons of the king, their luck had gone, and their royal palace was burned by the Heavenly fire. The bigger mirror was so bright that it was able to protect itself from being burned by the fire, but the smaller one was not so bright and it was damaged by the fire. Although the smaller was made dim, it could still protect people from poison. At the time, the later king of the country sold it for gold of over two thousand chin, so the mirror fell into the hands of traders. The later kings were unlucky and lost the bigger mirror, and seized by force the smaller one, then put it into the royal palace. The grandson of the king, after ten generations, became unjust, and was murdered by the people of his country. The mirror was taken out of the palace again, and it must have been kept by a high official. Once sold to the traders, its price rose to one thousand Ch'in of gold. All the money in the treasury will be not enough to pay for it". The Emperor asked the gentleman Wan Chie to talk with the traders about the mirror, and they were convinced by the gentleman's words. Further, he asked the traders: "This is a rare and precious article. If the king had sold it, it would have been bought by kings or high officials of the countries of Ta-ts'in, Po-lo-nai¹¹, or Shi-lo¹². You are only traders of that country, how can you buy it? You must have stolen it to sell here." The traders could not reply, and they hummed and hawed. Later, an embassy was sent from their country to pursue and capture them in the Liang Dynasty. The embassy said that their mirror had been stolen by robbers, which is in exact accord with the gentleman Wan Chie's words.

Notes:

1. 502-519 AD.
2. The first Emperor of the Liang Dynasty, reigned 502-548 AD.
3. This is identified with the ancient country of Japan.
4. Here the words Chien-ch'ih mean "very deep".
5. 10 ch'un=1 ch'ih, 1 ch'un=0.027 metre, and 5 ch'un=0.135 m.

6. Cambodge, Khmer, Kampuchea.
7. The western part of India.
8. In ancient China, mirrors were generally made of bronze, so the Chinese regarded the glass mirror as a great rarity.
9. The monetary unit of ancient China. A kuan equaled a thousand coins of bronze strung together.
10. Varanasi, or today Benares, a city on the Ganges River.
11. The same country as Po-lo-ni-ssu, cf. note 10.
12. Shiraz, capital of the Fars province, SW Iran, at an altitude of c.5,200 ft. It became an important commercial, military and administrative center in the late 7th century. Its traders were active along the E. African coast and E. Asia.

Book 27 *Ch'ia-wen-chi*

Ch'ia-wen-chi (*Qia-wen-ji*), or the *Notes of Encyclopedic Knowledge*, extracted from the *T'ai-p'ing-kuang-chi* (*Tai-ping-guang-ji*), ch. 403, refers to the corals which, according to other texts, came from the coral-sea near the country of Ta-ts'in.

Text 56

The sea of the country of Fu-lin is two thousand li distant from its capital. Over the sea there is a Fei-ts'iao (Fei-qiao), or "flying bridge"¹. Going westwards after crossing the sea, one can reach the country of Ch'ien-lan (Qie-lan)², from where stretches a stony land. To the south of the stony land there is the great sea. Corals grow on the sea bed. Iron nets, carried by large boats, are sunk into the sea. When the corals first grow, they gradually appear like sprouts. After one year they grow through the meshes of the net and turn yellow, while their branches intertwine with each other. The smallest of them have a height of three ch'ih³, and the largest a height of over a ch'ang⁴. After three years their color has changed to green. The inhabitants cut the roots with iron pinchers, and raise the nets with winches on to large boats, in order to take the corals out. It is for this reason that the islands in the sea are called "the coral-islands". If the mature corals are not taken before it is too late, they will be rotten or decayed.

Notes:

1. There is no convincing argument on the identification of the Fei-ts'iao. Some scholars identify it with a canal or the road along the coast of the Mediterranean from Egypt to Palestine, and some believe that it is a myth.
2. Palmyra, or Tadmor, Palmyrenus,
3. about 0.81 meter.
4. about 2.7 meter.

Book 28 *T'ung-tien*

T'ung-tien (Tong-dian) or Comprehensive Studies of History, written by Tu Yiou (Du You) c. 766-801 AD, contains some new sources regarding Ta-ts'in. The new information comes from the book *Ching-hsing-chi (Jing-xing-ji)* by Tu H'uan, who was Tu Yiou's nephew and had traveled in the western countries for more than ten years during 751-762 AD. Tu H'uan's book has been lost, and we know of it only from the *T'ung-tien*.

Text 57 ch. 193

Ta-ts'in is also named Li-chien (Li-qian)¹. The court of the Later H'an Dynasty was first to communicate with the country. This country, being situated on the western sea, is also called H'ai-hsi-ko (Hai-xi-guo) or "the country of the western sea". The king of the country resides at the city of An-tu². In their palaces and buildings, pillars are made of crystal. From T'iao-ch'ih³ traveling westwards by sea, tortuously following the coastline of the sea for ten thousand li one can reach it⁴. It is forty thousand li distant from Ch'ang-an⁵. The terrain of the country is mainly flatland, where the inhabitants dwell several thousand li east, west, south and north. The country has more than four hundred cities and several tens of small states subjected to it. To the west of the country there is the great sea. On the west coast of the sea there is the city of Ch'ih-san⁶.

In the city of the king there are registrars and keepers of government records, and they are familiar with the written language of the neighboring countries. The inhabitants all cut their hair and wear embroidered clothing, and drive in small carriages covered with white canopies, and fly flags, banners and pennants. There are kiosks every ten li, and small castles⁷ every thirty li on the roads, just like those in China. There are in the country many lions that will attack travelers, and unless the travelers are traveling in caravans of over one hundred armed men, they will be devoured by those beasts. All the kings of the country are not permanent rulers but men of merit appointed by the citizens. When a severe calamity or a strange disaster visits the country, or wind and rain come at the wrong time, the king is deposed and replaced by another. The one relieved of his throne has no right of protest. The people of the country are tall and well-proportioned, somewhat like the Chinese, whence they are called Ta-ts'in⁸, and it is also said that they were originally Chinese. In this country they have the chicken-frightening rhinoceros⁹. They mix various fragrant substances and boil the juice of substances in order to make styrax. The country has plenty of gold, silver, and rare precious items, especially the jewel that shines at night, the pearls with moonshine, amber, colored glaze, marvelous tortoises, white horses, dogs with red bristles, tortoise-shell, black bears, precious stone of red color¹⁰, otters against poison¹¹, large conches, ch'e-chu jadestone¹², agates¹³. The Tz'ung

(Zong), a quadruped¹⁴, comes from the western sea and is like a dog, domesticated by man, and is very fierce and nasty.

In a small town in the northern territories of this country there are lambs which grow naturally out of the ground. The people wait till the lambs are about to sprout and then protect them by building walls to prevent them from being eaten by wild beasts. Given that the navel of the lambs is connected with the ground, and that they will die if the navel is cut, the people frighten the lambs by making a noise, striking something, which stampedes the lambs, crying in fear, while the navel is detached from the ground. Then, the lambs can go and seek the place where there is grass and water, not in flocks. There is also the Mu-nan, which is a pearl of green jade color, originating in the coagulation of saliva in the mouth of a bird with golden wings. The natives consider the pearl a precious substance¹⁵. There are conjurers who can spit fire, which burns on their foreheads, make rivers and lakes in their hands, and when raising their feet, drop pearls and jadestones from them, and when opening their mouths, produce banners and tufts of feathers in abundance¹⁶.

They weave a kind of fine cloth, which, it is said, is made of the wool of the water-sheep, and called H'ai-hsi-pu (Hai-xi-bu), or the cloth from the west of the sea. They also weave cloth and felt, such as felt blankets, plush rugs and yurts, the colors of which are still brighter than the colors of those manufactured in the countries on the east of the sea. Furthermore, they always gain profits from the thick plain silk material of China, which is unraveled to make foreign damask, and they interweave the silk with dark purple color. They frequently trade by sea with An-hsi and other foreign countries. In the southwestern deep sea, one can reach the coral islands by sailing about seven or eight hundred li. At the bottom of the sea there are rocks, on which the corals grow. The inhabitants of Ta-ts'in always go there on large boats, carrying wire nets with them. They get a diver first to go down to look for corals. If the nets can be let down, they sink the nets into the water. The corals first grow out of the rocks, they are white, and by degrees, they resemble sprouts and broken carapaces. After over a year has elapsed, they grow through the meshes of the net, and their branches become yellow. By the time their branches intertwine with each other, they have grown to a height of three or four ch'ih, and the largest of them measures over a ch'ih in circumference. After three years their color changes into a beautiful crimson red. The inhabitants then again go down to ascertain whether the corals can be gathered, and once certain, they cut the roots with iron pinchers, and fasten the nets with ropes and let the men on the large boats turn winches to raise the nets in order to take the corals out. When they return to their country, they polish and cut the corals as they like, according to their fancy. If they miss the right time for taking the corals out, the corals will decay.

Their kings always desired to send embassies to the H'an Empire¹⁷, but An-hsi wished to continue trading with them in Chinese silks, and it is for this reason that they were cut off from communication and could not reach China. Furthermore, it is hard to cross the great sea. Envoys and passengers traveling to and from there all have to take a three years' supply of provisions, this being the reason that few people arrive there. At the beginning of the Yien-chia (Yan-jia) period¹⁸ of the Emperor H'uan, the King of Ta-ts'in, An-tun¹⁹, sent an embassy, who came through Jih-nan²⁰ outside the frontier, to offer ivory, rhinoceros' horns and tortoise shell, which was the first time they communicated with us. The list of their tribute contained no jewels and strange things whatever, which fact makes us suspect that the embassy held some of them back. During the T'ai-k'ang (Tai-kang) period²¹ of the Emperor Wu²² of the Chin Dynasty, the king of the country sent an envoy to offer tribute.

It is also said that in the west of this country there is the Jo-shui (Rou-shui) or the Weak Water²³, and the Liu-sha or a Desert, near the residence of Hsi-wang-mu (Xi-wang-mu) or the Queen of the Western World²⁴, which is almost the place of the sunset²⁵.

The Dwarfs

The dwarfs reside in the south of Ta-ts'in. They are scarcely three ch'ih high. When working on the fields, they are afraid of being devoured by cranes. Whenever Ta-ts'in protects and helps them, the dwarfs give all precious items they have, to show their gratitude to Ta-ts'in.

H'uan-chu

In the country of H'uan-chu (Xuan-qu), there are many birds with nine colors, that is birds with blue beaks, green neck, purple wings, red breast, dark purple crest, vermilion feet, green jade-colored bodies, light yellow backs, and blackish tails. They are also called "the birds with nine tails", or "colorful phoenix". Those with more blue than red color on their bodies are called "the phoenix with colorful embroidery". These birds usually come from the west of the Jo-shui. It is also said that they are the birds of the Hsi-wang-mu. The coins and goods of the country are the same as those of the country of San-t'ung.

San-t'ung

San-t'ung (San-tong) is thousand li distant to the southwest of the country of Hsuan-chu. The inhabitants all have three eyeballs in their eyes, There are some people with four tongues, which can make one sound together, and also speak individually at the same time. They frequently exchange plantains for rhinoceros' horns and ivory. They make golden coins, on which they have (inscribed) an image of their king's face. If husbands trade, they use the coins with the king's face. If the wives trade, they use the coins with the Queen's face. When the king dies, the coins are re-cast²⁶.

Tse-san²⁷

Tse-san (Ze-san) was known during the Wei kingdom²⁸, and is subject to Ta-ts'in, and its capital city lies in the middle of the sea. From there one goes northwards to Lu-fen by water for half a year, with quick winds in a month. It is nearest to the city of An-ku of An-hsi. We do not know how many li from there one must travel south-westwards to reach the capital of Ta-ts'in.

Lu-fen²⁹

Lu-fen, known during the Wei kingdom, is subject to Ta-ts'in, and its capital is two thousand li from the capital of Ta-ts'in. From Ta-ts'in, to the west of the city of Lu-fen, there is a flying bridge across the sea. It is two hundred and forty li in length. The route across the sea, going southwest, and the route around the sea due west, both reach there.

Notes:

1. The sound of Chien was pronounced as "chien", its second part "ien" with its initial "ch". It is said that Li-chien was the country of Li-ch'ien during the Early H'an Dynasty. (Tu Yiou's note)
2. Antiochia, Antioch.
3. Chaldei in Babylonia.
4. The sentence is the same as that in the *Wei-liao*, cf. Text 13.
5. Capital of the T'ang Dynasty.
6. Alexandria in Egypt.
7. Ting 亭 means a kiosk; H'o 壘 means a small castle, which in other texts is called "chih" 置. Both names indicate the same thing.
8. Ta-ts'in here means the Big Chinese.
9. The book *Pao-p'o-tz'u* (*Bao-pu-zi*) says that the Tung-t'ien-hsi (Tong-tian-xi), or the rhinoceros toward Heaven, has a white feature like a basin which can be used as container of rice. When placed among chickens, it will frighten away the chickens, whence the southern people call it h'ai-chi, i.e., chicken-frightening. (Tu Yiou's note) The *Pao-p'o-tz'u* was written by Ke Hiung (290-370 AD), who wrote the passage based on folklore. In fact, the name h'ai-chi was taken from its Sanskrit name *khadge*, which is like the Chinese name H'ai-chi.
10. The character Li here means a kind of dragon in ancient Chinese mythology. I believe that a mistake was made in the original text by the author or transcriber, because we can find the equivalent in the *T'ang-shu* and the *Hsuan-chung-chi*, where it talks of a "precious stone of red color". Before the tenth century, the Chinese could not definitely distinguish precious stone from glass. They usually used the name Po-li for both, and did not know the difference between them until the Sung and Yuan Dynasty.
11. It is stated by Li Shih-chen in the *Pen-ch'ao-kang-mu* that the Pi-tu-shu, one

of the otter family used “against poison”, is similar to the marmot, which lives in its under-ground nest by water. cf. Text 135 and notes.

12. The book ***Kuang-ya*** says that the Ch’e-chu stone is like jade. (Tu’s note)
13. The (agate) stone is like jade. (Tu’s note)
14. The pronunciation of Tz’ung is “Tz’ung”, its second part “ung” being said with its initial Tz. (Tu’s note)
15. Ts’ao Tz’u-chien (Cao Zi-jian) records: there is a mu-nan between the branches of corals”. (Tu’s note)
16. When the Emperor Wu of the Early H’an Dynasty sent an embassy to An-hsi, this country offered two conjurers from Li-chien. The conjurers all had frowning eyebrows, steep noses, ruffled hair and curly whiskers, and were four chih and five ch’un in height (Tu’s note).
17. The author extracted this sentence from earlier histories. He did not copy it completely, so the context here seems to be incoherent, cf. Texts 13 and 44.
18. 158-167 AD.
19. Antoninus, Marcus Aurelius.
20. District near the Tonkin Gulf.
21. 280-289 AD.
22. Emperor of the Chin Dynasty, reigned 265-290 AD.
23. Cf. Text 6, n.19.
24. Cf. Text 40, n.15.
25. The ***Wai-ko-t’u*** (***Wai-guo-tu***), or the ***Map of Foreign Countries***, reports that from Yung-chu northwards there is a country called Ta-ts’in. The inhabitants of the country are of great size, of a height of five or six ch’ih. Tu H’uan’s book the ***Hsing-ching-chi*** (***Xing-jing-ji***), or the Notes of Traveling, records that the country of Fu-lin lies several thousand li west of the country of Cham (Zham) (Syria), separated by mountains. It is also called Ta-ts’in. The color of their faces is red and white. The men all wear plain clothes, and the women wear silk clothes beset with pearls. They enjoy wine and have a fancy for dry cakes. They are very skilled sexually, and clever at weaving. Some prisoners kept in foreign states do not change their native customs right up to their death. The excellent glass manufactured by them is unequaled by that in any other country of the world. The king’s city is eighty square li, and the territory of the country extends several thousand li in all four directions. Their army consists of about a million men, and they have constantly to be on their guard against the Ta-shih (Arabs). To the west, the country is bounded by the western sea, and to the south by the southern sea, and to the north by the K’o-sa (Khazars) tribe of Turks. On the shores of the western sea, there is a market, where a silent agreement exists between buyers and sellers of goods; that is, when the buyers are coming, the sellers will go, and vice versa. The

seller spreads out his goods first, and the buyer pays for the goods later, putting their payment by the side of each kind of goods, till the seller accepts the payments, then the buyer takes the delivery away. The market is called "a spirit market". There is also a tradition that to the west of the country there is the country of women who, being affected by the influence of water, give birth to children. It is further said that the country of Mo-lin (Aksum) is to the southwest of the country of Chiu-sa-lo (Qiu-sa-luo) (Jerusalem). Crossing the great desert of two thousand li (from Jerusalem) one can reach there. In that country, the people are black and of ferocious ways. Cereals are scarce, and there are no plants nor trees. They feed their horses on dried fish and they themselves live on ku-mang (Khurma). Ku-mang is the name of the Persian date. The environment there is very malaria. In this country, there are hills through which the land-routes from other countries have to pass. The people are of the same kind of race, but they have several kinds of Fa, or religions. There are different kinds of Fa for the Ta-shih, the Ta-ts'in, and Tz'im-tz'im. Of these, the Tz'im-tz'im Fa allows them to get married with their relatives, most frequently among the barbarians, and prohibits them from speaking while eating. The Ta-shih Fa allows a criminal's brothers, children and other relatives to attend the judicial procedure, and even if they have made a small mistake, their kin may not be implicated. They do not eat the flesh of pigs, dogs, donkeys and horses, and do not prostrate themselves before the king and their parents to show their veneration. They do not believe in spirits, and sacrifice only to heaven. It is customary for them to have a holiday every seven days, when they refrain from trade, and do not pay and receive in business, but drink wine and carouse all day. There are brilliant physicians in Ta-ts'in, who are clever at curing eye-diseases and diarrhoea, or at making a pre-diagnosis before the disease has broken out, or opening the head and extracting worms from the brain. (Tu's note)

26. The above three countries border on Ta-ts'in, whence they are here appended. (Tu's note)
27. Charax Spasinu.
28. One of the kingdoms during the period of the Three Kingdoms.
29. Nicephorium on the Euphrates.

Text 58 ch. 146

San-yue, or Juggler, and Tz'a-hsi, or Conjuring, are mostly combined with the skill of magic. They were introduced from the western countries, and began with the coming of conjurers to China. In the reign of the Emperor An¹ of the Later H'an Dynasty, T'ien-chu² offered conjurers, who could cut their hands and feet, even dig and scrape their stomach and intestines. From then on there was this

kind of conjuring in China under the former dynasties. By the time of the T'ang Dynasty, the Emperor Kao-tz'ung (Gao-zong)³ was disgusted at their terrible and shocking acts, and ordered Chinese passes and customs points on the western frontier to forbid them to enter China.

Notes:

1. Emperor of the Later H'an Dynasty, reigned 107-125 AD.
2. India, Sindhu, Hindu.
3. The 3rd Emperor of the T'ang Dynasty, reigned 650-683 AD.

Book 29 *Ta-ts'in-ching-chiao-liu-hsing-ch'unh-kuo-pei*

Ta-ts'in-ching-chiao-liu-hsing-ch'ung-kuo-pei (Da-qin-jing-jiao-liu-xing-zhong-kuo-bei), or the Nestorian Stone Inscription, excavated, 1625, in the city of Ch'ang-an, has been translated into Latin, French and English by many scholars. It was erected on the 8th month of the 5th year (845 AD) of the H'ui-chang period. It provides us with considerable information about the Nestorians in China.

Text 59 columns 12, 13

.....The country of Ta-ts'in has a great and virtuous missionary, named A-lo-pen (A-luo-ben)¹, who made a long and arduous journey and surmounted every difficulty to preach the Truth in China. He arrived at the city of Ch'ang-an² in the 9th year³ of the Chen-kuan (Zhen-guan) period....According to the *Hsi-yu-t'u-chi* (Xi-yu-tu-ji), or the Illustration of the Western Countries⁴, and the historical records of the H'an and Wei dynasties, the country of Ta-ts'in controls the Coral Sea in the south, and extends to the hills of precious stones and rare gems in the north, and looks to "the region of the immortals" and "the flowery groves" in the west, and bounds on "the long winds" and "the weak water" in the east. The country produces asbestos cloth; life-restoring incense; pearls with moon-shine; the jewel that shines at night. Generally, in the country, there are no robberies and bandits, and the people there enjoy peace and happiness. Only the Christian religion is prevalent, and only virtuous kings occupy the throne. The land of the country is vast in extent, and its cultural and material life is rich and prosperous.

Notes:

1. Some scholars identify the name with Rabban.
2. Capital of the T'ang Dynasty.
3. 635 AD.
4. The *Hsi-yu-t'u-chi* by Pei Chu, written at the end of the sixth century, has

been lost. We can read its preface from the Account of Pei Chu in the *Suishu*. (Book 22, text 49) the words here convey the impression that this book by Pei Chu was the most important reference on the western countries during the 6th and 7th centuries.

Book 30 *Fu-pen-hsing-chi-ching*

Fu-pen-hsing-chi-ching (Fo-ben-xing-ji-jing), or the Sutra of the Collection of Buddhist Words, translated into Chinese around the time of the Sui and T'ang dynasties, records the written languages of the western countries, including that of Ta-ts'in.

Text 60 ch. 11

The King Ching-fan (Jing-fan)¹ asked his crown prince Mi-to-lo-fu (Mi-duo-
luo-fu)² to learn languages. At first, the crown prince went to a scholar, and carrying the best sandalwood fragrance, called Niu-t'o (Niu-tou) with him.....He said: What kind of written languages will you, my respected teacher, be teaching me? Perhaps you are going to teach me....the written language of the Yeh-mei-ni³, of the country of Ta-ts'in, as it was called by the Chinese of the Sui Dynasty....

Notes:

1. Saddhodana, the king of the Indian.
2. Fu means Buddha, but I agree with some scholars' opinion that this name here means either the Mohammed Allah or the founder of the Christian religion.
3. The name in the original Sanskrit text is Yavani, and Yona (Yonaka) in Pali text.

Text 61 ch. 11

In the beginning, there were three sages who created the written languages. The eldest of them was called Sanskrit, whose written language is drawn up in horizontal rows running left to right. The second was called Chu Lu (Que Lu), whose writing is drawn up in horizontal rows running right to left. The youngest of them was called Ch'ang Chie (Chang Jie), whose writing is drawn in rows running down. Sanskrit and Chu Lu resided in T'ien-chu¹, and Ch'ang Chie, the Sage with yellow skin, lived in China.

Notes:

1. India, Sindhu, Hindu,

Book 31 *Ta-t'ang-hsi-yu-chi*

Ta-t'ang-hsi-yu-chi (Da-tang-xi-yu-ji), or the Record of Western Travels, written by Hsuan Tsang (Xuan Zang), the monk and traveler of the T'ang

Dynasty, during the first half of the 7th century, records his journey through one hundred and ten countries of Central Asia.

Text 62 ch. 11

To the northwest, the country of Persia is bounded by the country of Fu-lin. The land and customs of the country are the same as those of Persia, but the appearance and native language of the inhabitants are a little different. The country has gems and precious things in plenty. It is a richly endowed country. On an island to the southwest of the country of Fu-lin, there is the country of Hsi-nu (Xu-nu), or the country of western women¹, the inhabitants of which are women, but no men. It produces many precious products. It is subject to the country of Fu-lin, whence the king of the country of Fu-lin sends men as their husbands for mating every year, since the native men there usually have the condition of impotence.

Notes:

1. Hirth identifies this with the Amazons.

Book 32 *W-t'ien-chu-kuo-ch'uan*

W-t'ien-chu-kuo-ch'uan (Wu-tian-zhu-guo-zhuan), or the Account of the Five Countries of T'ien-chu, written by H'ui Ch'ao, a monk of the T'ang Dynasty, who had visited the states of India and recorded what he saw and heard.

Text 63

Further, to the northwest of the country of Hsiao-fu-lin, or small Fu-lin, there is the country of Ta-fu-lin, big Fu-lin¹, near the sea. The king of the country has a powerful army, strong soldiers and sturdy horses and is not subject to any country. The country of Ta-shih² attacked it many times, but failed. T'u-chue³ invaded it and failed too. The country abounds with plenty of precious things, and camels, mules, sheep, horses, and cloth, etc.. Their dress is of the same style as that of Persia and Ta-shih, but their language is different.

Notes:

1. The two Fu-lin perhaps refer to the same country. M. Kordosis, Προσβέτες μεταξύ Fu-lin (Βυζάντιο;) καὶ Κίνας κατά τή διάρκεια τοῦ μεσαίωνα καί ἡ ιστοριογεωγραφική πραγματικότητα. Δωδώνη ΚΓ', 1 (1994), p. 150-151, thinks that Great Fu-lin is identified with Byzantium and Small Fu-lin with Antioch.
2. Arabia. The Arabs originally live in the westernmost of the three great peninsulas of Southern Asia. Following the Flight, or Hegira, of Mohammed in 622 AD it came to be a powerful country, and attacked the Byzantine Empire several times.

3. Turks, perhaps, the Oghuz (Oguz, Ghuzz) Turkish tribes. They originated on western Central Asia, and became powerful in Asia Minor or Anatolia.

Book 33 *T'ang-h'ui-yiao*

T'ang-h'ui-yiao, or Important Documents of the T'ang Dynasty, compiled in the reign of that dynasty, contains all kinds of official documents of the T'ang government. Its account of Fu-lin is based on the records of dynastic histories.

Text 64 ch. 99

The country of Fu-lin is also named Ta-ts'in, lying to the north of the country of the western sea. It is bounded on the southeast by Persia. Its territory amounts to ten thousand square li. There are four hundred cities. Towns and inhabited places concentrated. In their palaces and buildings, the pillars and window-struts are mostly made of crystal and colored glaze. There are twelve honorable ministers who jointly administer the public affairs of that country. A man, taking a bag with him, is sent to follow the king's carriage, and the common people who have some matter to submit throw a petition into the bag. When the king returns to the palace, he examines the rights and wrongs of the issues. Their kings are not permanent rulers, but men of merit whom they appoint. When a severe calamity or a strange disaster visits the country, or wind and rain comes at the wrong time, the king is deposed. There is a bird like a crane, with green feathers, which always sits on a cushion by the side of the king. If anything poisonous has been put into the king's meals, when eating, the bird will crow loudly. There are over one hundred thousand households in the city. It faces the great sea to the south. In the east of the city there is a large gate over twenty chang¹ high. It is covered with yellow gold. There are three large gates one after another. In the bell tower of the second gate, a large golden scale is suspended, with twelve golden balls at the end of the scale-stick, waiting for the twelve hours of the day. Beside the scale, a human figure, made of gold and the size of a real man, stands upright. At the time when each hour comes, one of the golden balls drops, the tinkling sound of which makes known the divisions of the day without the slightest mistake. In their palace halls, pillars are made of precious stones, the floors of yellow gold, the doors of ivory, the beams of fragrant wood. They do not use tiles for buildings, but plaster the powder of white stones on the roof of the house, which roof is perfectly firm and glossy in appearance, like jadestone. During the height of summer they take water up to the top of the house and make it rush down from the four eaves like a cataract, which lowers the temperature of the hot air like a cooling wind.

The country has lambs which grow out of the ground. The inhabitants of the country wait till the lambs are about to sprout, and then screen them by building walls to prevent the beasts outside the walls from eating them. However, the navel of the

lambs is connected to the ground, and they will die if their navel is cut. So the people simply frighten the lambs by riding on horses with their armor, and beating drums, which stampedes the lambs crying in fear, and the navel is detached from the ground. Then the lambs can go and seek a place where there is grass and water. All kinds of rare and precious items come mainly from this country. The emperor Yang² of the Sui Dynasty continually tried to communicate with the country, but did not succeed.

In the 17th year³ of the Chen-kuan (Zhen-guan) period, the king of the country, Po-to-li (Bo-Do-li)⁴, sent an embassy to offer precious stone of red color, chrysoberyl and other articles. The country later fell subject to the country of Ta-shih (Da-shi)⁵.

In the first year⁶ of the Ch'ien-feng period, they sent an envoy to offer Ti-yeh-ka (Di-yie-jia)⁷. In the 2nd year⁸ of the Ta-ts'u period, they again sent an embassy to our country.

In the first month of the 10th year⁹ of the K'ai-yuan (Kai-Yuan) period, they sent the lord of T'u-h'o-lo (Tu-huo-luo)¹⁰ to offer lions and antelopes, two of each. In the 4th month of the same year, they sent Ta-te-seng (Da-de seng)¹¹ to again pay respects to our court.

Notes:

1. A chang equals 2.70 meter and twenty chang=54 meter.
2. The first emperor of the Sui Dynasty, reigned 581-604 AD.
3. 643 AD.
4. Hirth gives us a very interesting discussion in his book: "Who was Po-to-li? This name has indeed, ever since the T'ang-shu account became known in Europe, been a great puzzle to western sinologues. Parthier. Bretschneider is at a loss how to explain it as Constantinople, at that time, was the residence of the Emperor Heraclius Constans". Hirth is inclined to the assumption that Po-to-li is the Patriarch of Antioch, cf. his book, pp. 293-295.
5. Arabs.
6. 666 AD.
7. Hirth identifies this as theriac, a kind of medicine that was prevalent in western countries in ancient and medieval times, in Greek, cf. his book, pp. 276-279.
8. 701 AD is the first year of the Ta-ts'u period and the period has only one year, so the author of the book must have made a mistake. In the Chiu-t'ang-shu, the date is recorded as "the first year", cf. Text 84.
9. 722 AD.
10. Tukhara, also named Tahuristan, Tokharestan.
11. In ancient and medieval Chinese texts, the words Ta-te or Shang-te precede the names of respected persons, and mean "noble and virtuous". Ta-te-cheng means a noble and virtuous monk".

Book 34 *T'ang-ta-chao-ling*

T'ang-ta-chao-ling (Tang-da-zhao-ling), or the Imperial Edict of the Tang Dynasty, compiled by Hsu Chien (Xu Jian), who was the court writer of the T'ang Dynasty, contains the *T'ang-u-tz'ung-ch'ai-ssu-chih (Tang-wu-zong-chai-si-zhi), or the Edict of Destroying Temples by Emperor Wu-tz'ung*¹, which was issued in the 8th month of the 5th year² of the H'ui-ch'ang period during the 9th century.

Text 65 ch. 103

.....We have read extensively the opinions of predecessors, and solicited public opinions from all sides. Now We have decided to abolish the evil religions without hesitation, while my ministers and officials, who administer affairs inside or outside our country, are making concerted efforts to correct the mistakes of religions. Their suggestions are so correct that I must accept them, in order to remove the root cause of ruin over the last one thousand years, and to complete the law that former rulers wanted to make. This is to the public advantage and in the interest of my people. How could I let slip this opportunity? As the result of my orders, over four thousand six hundred monasteries in China have been destroyed, and two hundred and sixty-five thousand monks and nuns have resumed secular life, and have all become households under the system of Liang-shui, or the "two kinds of taxes"³, and over forty thousand temples have been pulled down. The most fertile fields, belonging to first- class land, of several ten million ching⁴ have been confiscated, and one hundred and fifty thousand slaves and bondservants have been changed into households under the system of Liang-shui.....We have also ordered more than three thousand Nestorians, Mubids and Zoroastrians to resume secular life, in order to prevent them from corrupting Chinese social values....

Notes:

1. The 19th Emperor of the T'ang Dynasty, reigned 841-846 AD.
2. 845 AD.
3. The new taxes took the form of a household levy a graduated tax based on a property assessment upon everyone from the nobility down, including the urban population and a land levy collected on an acreage basis. These new taxes were assessed on the bases of productivity or wealth, rather than on a uniform per capita bases. (The N. Encyclopedia Britannica, s.v. China)
4. The Chinese hectare in the T'ang period was smaller than that today.

Book 35 *You-yang-tz'a-tz'u*

You-yang-tz'a-tz'u (You-yang-za-zu), or Notes on the Folklore in You-yang, written by Tuan Ch'eng-shih (Duan Chien-shi), who was a writer of the

T'ang Dynasty, about 847-859 AD., records many things¹ regarding Fu-lin, about which he learned from his friend who was a monk from the country of Fu-lin.

Text 66 ch. 11

The written languages of the western countries include the languages of Lu-ch'un, Lien-yeh, Cheh-fen, Ta-ts'in, T'o-ch'eng.....

Notes:

1. There are many names that I can not identify with peoples in Central Asia. I hope that geographers may resolve these problems.

Text 67 ch. 18

E-wei or asafoetida [its Latin form] grows in the country of Chia-ts'e-na (Jia-ze-na)¹, which is the state of Pei-t'ien-chu (Bei-tian-zhu)². The people of Chia-ts'e-na call it Hsing-yu (Xing-yu). It also grows in the country of Persia, where it is called the tree of E-yu-cheh (E-yu-jue). It has a height of eight or nine chang³, and an olive-yellow bark. It sprouts its new leaves, which are like the ears of a mouse, in the 3rd month of every year, but without flowers and fruits. When its branches are cut, its sap oozes out of the wound. The sap is like maltose, and it coagulates after a long time, and this is what is called asafoetida. The monk Wan of the country of Fu-lin said the same about the plant as the monk Ti-p'o of the country of Mo-chia-t'o (Me-jie-tuo)⁴.

Notes:

1. Ghazni, or Ghaznia, ancient tribe in east central Afghanistan, on the Lora River. It was a flourishing town by the 7th century AD and one of Asia's most glorious cities during the 10th-12th century.
2. Northern India.
3. 8 chang = 21.6 meter.
4. Magadha, ancient Indian Kingdom, situated within the area of the modern state of Bihar. It rose to prominence in the mid-7th century BC and fell later. In the 4th century AD. it recovered importance.

Text 68 ch. 18

The tree of P'o-na-sa, or jackfruit, grows in the country of Persia, as well as in the country of Fu-lin, where it is called the tree of E-pu-ch'an. It grows five or six chang high¹, with an olive-green bark. Its leaves are very smooth and glossy, and do not wither in summer and winter. It bears fruit without flowers. The fruit grows out of the stem of the tree, as big as a wax gourd, with a shell which has thorns. When the pulp of the fruit becomes sweet, it can be eaten. The core of

fruit are as big as the Chinese date. There are several hundred seeds in a fruit. The kernel in the pip is like the flesh of the chestnut, and is very tasty when eaten after being fried.

Notes:

1. About 16.2 meter.

Text 69 ch. 18

The tree of P'an-nu-sse (Pan-nu-se) grows in the country of Persia, as well as in the country of Fu-lin, where it is called the tree of Chun-h'an. It grows up to a height of three chang¹, and a circumference of four or five ch'ih. Its flower is white, like the mandarin orange in shape. Its seed is green, as big as the wild jujube, with an oily sweet taste, and can be eaten. The inhabitants of the western countries extract its oil, which can be used to smear on the body to cure urticaria.

Notes:

1. Three chang equal about 8.1 meter; 5 ch'ih=1.35 meter.

Text 70 ch. 18

The tree of Chi-tun (Qi-dun), or the olive tree, grows in the country of Persia, as well as in the country of Fu-lin, where it is called Chi-ti. It grows to a height of two or three chang¹, with an olive-white bark. Its flowers are like those of the teak, very fragrant. Its seed seems to be like the carambola's, and are ripe in the 5th month of every year. The inhabitants of the western countries extract its oil to fry their cakes and fruit, just as the Chinese use oil.

Notes:

1. About 8.1 meter.

Text 71 ch. 18.

Pi-po (Bi-bo), or the climbing fig, grows in the country of Mo-chia-to¹, where it is called the pear of pear of Pi-po; it is also called E-li-k'o-t'a in the country of Fu-lin. Its vine grows three or four chih² high, as thin as a chopstick. Its leaves are like those of the cordate houthuynia. Its seed is like the mulberry, picked in the 8th month of every year.

Notes:

1. Magadha, ancient Indian Kingdom.
2. About 1.08 meter.

Text 72 ch. 18

Pei-ts'i (Bei-qi) grows in the country of Persia, and is called Hsu-po-li-t'a (Xu-bo-li-ta) in the country of Fu-lin. It grows over a chang high and about a ¹ch'ih in circumference. Its bark is green and thin, very smooth and glossy. Its leaves are like those of the asafoetida, three leaves on the end of every twig. It does not have flowers and fruits. The people of the western countries usually cut it in the 8th month of every year, and it sprouts new leaves by the 12th month of every year, when it grows luxuriantly. Unless cut in the 8th month, it will wither. When its branches are cut in the 7th month of every year, its yellow sap oozes out, and seems to be like honey, with a slight fragrance, and can be used as the ingredient of a medicine to cure a disease.

Notes:

1. 1 chang=2.70 meter; 1 chih=0.27 meter.

Text 73 ch. 18

Persian Tz'ao-chia (Zao-jiao), or the Persian honey locust, grows in the country of Persia, and is called H'u-yeh-yien-mo (Hu-yie-yan-mo); it is also called Eli-ts'u-fa (E-li-qu-fa) in the country of Fu-lin. The tree grows three or four chang¹ high, four or five ch'ih² in circumference. Its leaves are like those of the citron but shouter and smaller, and do not wither in winter. It bears fruit without flowers. The fruits are pods two ch'ih³ long. In the pod there are separate spaces, in each of which there is a seed. The seed is as big as a fingertip, red and hard, as black inside as Chinese ink, as sweet as maltose, and can be eaten or used as the ingredient of a medicine.

Notes:

1. Between 8.1-10.8 meter.
2. About 1.08-1.35 meter.
3. About 0.54 meter.

Text 74 ch. 18

The tree of Mo, or myrrh, grows in the country of Persia, and is called E-ch'ai in the county of Fu-lin. It grows to a height of about a chang¹ with an olive-white bark. Its leaves seem like those of the Chinese scholar-tree, but linger. Its flower is like that of the orange tree, but bigger. Its seed is black, as big as the cornus officinalis, is bitter and sweet, and can be eaten.

Notes:

1. About 2.70 meter.

Text 75 ch. 18

E-ssu (E-si), or the fig, is called E-jih (E-ri) in the country of Persia, and Ti-jih (Di-ri) in the country of Fu-lin. The tree grows a chang and four or five ch'ih¹ high. Its branches and leaves are very luxuriant. Its leaf has the shape of that of the castor-oil plant with five protruding parts around the edge. It bears fruit without flowers. Its fruits are crimson, somewhat like the small persimmon, and their taste is the same as the sweet persimmon. The fruits are ripe every month.

Notes:

1. About 3.51-3.78 meter.

Text 76 ch. 18

A-p'o-sen, or balsam, grows in the country of Fu-lin. It has a height of over a chang¹, and olive-white bark, opposite leaves, in pairs, which are thin. Its flowers seem to be those of the turnip, pure yellow. Its seed has the shape of the pepper, of crimson color. When its branches are broken, its sap oozes out, and is like oil. The sap can be used to smear on scabies, which will completely disappear. Its oil is very expensive, more valuable than gold.

Notes:

1. About 2.70 meter.

Text 77 ch. 18

Na-ssu, or the narcissus, grows in the country of Fu-lin. It has a height of over three or four ch'ih¹ and a rhizome like the egg of a duck. Its leaf seems to be that of the garlic. A long stem grows out of the leaves. Six flowers blossom on the end of the stem, with red and white colors. The stamen of the flowers is apricot. It does not bear fruit. It lives in winter and withers in the summer, somewhat like the mosla chinensis. The people pick its flowers to extract the oil, which can be used to smear on the body to relieve rheumatism. It is used by the king and aristocrats of the country of Fu-lin.

Notes:

1. About 0.18-1.08 meter.

Text 78 ch. 18

Yeh-hsi-mi (Ye-xi-mi), or the jasmine, grows in the country of Fu-lin, and also in the country of Persia. The plant has a height of seven or eight ch'ih¹. Its leaves seem to be like those of the plum. It grows luxuriantly all the year round. Its flowers are white, with five petals. It has no seed. When it blooms, the air of the

fields will be heavy with the aroma of its flowers, somewhat like the Chan-t'ang (Zhan-tang) that grows in the district Ling-nan² in the southern part of China. The inhabitants of the western countries usually pick its flowers to extract the oil, which is very fragrant and creamy.

Notes:

1. About 1.89-2.16 meter.
2. Ling-nan 嶺南 means the south of the five hills. The five hills are the hills of Yue-ch'eng, Tu-p'ang, Meng-chu, Ts'i-t'ien and Ta-keng, all of which lie in the north of the Kuang-tung and Kuang-hsi provinces in China.

Text 79 ch. 4

Wine: The inhabitants of the countries of Persia and Fu-lin put rice and grass seed into meat juice to make wine. After several months, they change into wine, which can make people drunk.

Book 36 *I-wen-lei-chu*

I-wen-lei-chu (Yi-wen-lei-ju), or the Collection of Books According to Subjects, compiled by O-yang Hsun c.887-888 AD., contains a piece of prose entitled Chi-pu-fu (Qi-bu-fu), or the Prose of the Marvelous Cloth, and its foreword. The prose was written by Yin Chu, who was a poet of the Chin Dynasty, and records the event when the country of Ta-ts'in offered asbestos cloth to a Chinese general.

Text 80 ch. 85

In the second year¹ of the T'ai-kang period, when Marquis T'eng Hsiu (Teng Xiu), the An-nan General and the governor of the Kuang-cho province, administered the southern part of China, I was an official under him in authority. At that time the country of Ta-ts'in sent an embassy to offer many rare and precious items, via the Kuang-cho province. They offered many beautiful precious things, especially the asbestos cloth, for which I write this prose.

Among the distant foreign countries,
there is the country named Ta-ts'in.

They respect our emperor and come to visit,
after two envoys had again been to our court.

Precious and beautiful are their special gifts,
among which the most marvelous is the asbestos cloth.

When the cloth is filthy and dirty,
fire can be used to clean it.

It will be put into a hot stove,
and burnt in the flaming fire.
It will be clean and white,
after it slowly cools.

Notes:

1. 281 AD.

Text 81 ch. 87

The book *Wei-ko-chuan (Wai-guo-zhuan)*¹, written during the time of the Wu Kingdom, reports that the country of Ta-ts'in produces dates, hazelnuts, carambola, lotus roots, and various fruits.

Notes:

1. Cf. Book 8 *Wei-ko-chuan*.

Book 37 *Chiu-t'ang-shu*

Chiu-t'ang-shu (Jiu-tang-shu), or the History of the T'ang Dynasty, written by Liu Xu about 940-945 AD., embracing the period 618-907 AD., provides us with much new information about the country of Fu-lin. Many modern scholars believe that the author collected the historical sources from various witnesses of the city of Constantinople.

Text 82 ch. 198

The country of Persia is situated to the west of our capital¹, fifteen thousand three hundred li distant. To the east it is bounded by the countries of T'u-h'o-lo² and K'ang³; to the north it is bounded by the K'o-sa-pu of T'u-chue⁴; to the northwest it is bounded by Fu-lin, and to the west and the south it borders on the great sea.

Notes:

1. The capital of the T'ang Dynasty was the city of Ch'ang-an.
2. Tukhara, Tocharj, Jahuristan, Tochari, Tokharestan.
3. Samarkand, Maracanda.
4. Turkey, perhaps the Oghuz (Ogus, Ghuzz), Turkish tribes.

Text 83 ch. 198

The country of Ta-shih¹ lies to the west of Persia. During the Ta-yeh (Da-yie)² period, a Persian herdsman herded camels in the hill near Medina. He was surprised at a lion which could speak like a man. It told him, "In the west of the

hill there are three caverns, in which there are many military arms. You can take them. In the caverns there is also a black stone with white words. If you read it, you may become a king." The herdsman complied with the words of the lion, and he actually found, in the caverns, many weapons and a stone, the words on which showed him how to rebel against his government. Then he gathered together a group of his followers, and crossed the Ta-h'e-shui (Da-he-shui)³. They plundered the passengers and merchants, and became more powerful. Later, he set himself up as a king and established a separatist regime by force of arms in the west of Persia. The countries of Persia and Fu-lin all sent a punitive expedition against him, but were defeated.

Notes:

1. Arabs.
2. 605-618 AD.
3. The Dakrat River, called Diklat, Deklath, Tigra, Tigran, Tigris.

Text 84 ch. 198

The country of Fu-lin is also called Ta-ts'in, lying on the western sea. It is bounded on the southeast by Persia. Its territory amounts to over ten thousand square li. There are four hundred cities. Towns¹ and inhabited places are close. In their palaces and buildings, pillars and window-struts are mostly made of crystal and colored glaze². There are twelve honorable ministers who jointly administer the public affairs of that country. A man, taking a bag with him, is sent to follow the king's carriage, and the common people³ who have any matter to submit throw a petition into the bag. When the king comes back to the palace, he examines the rights and wrongs of the issues. Their kings are not permanent rulers but men of merit elected by them. When a severe calamity or a strange disaster visits the country, or wind and rain come at the wrong time, the king is deposed and replaced by another. The king's crown is shaped like a bird raising its wings, and the crown with its tassel and net⁴ is beset with precious stones and pearls. The king wears silk-embroidered clothing without a lapel in front. He sits on a throne ornamented with golden flowers. There is a bird like a goose with green feathers, which always sits on a cushion by the side of the king. If anything poisonous has been put into the king's meals when he is eating, the bird will crow loudly.

The walls of their capital are built of stone and are of enormous height. There are in all over one hundred thousand households in the city. It lies on the great sea to the south. In the east of the city there is a large gate over twenty chang⁵ high. It is covered with yellow gold from top to bottom, and shines brilliantly, reflecting its light as far as a distance of several li⁶. From outside to reach the royal palace, there are three large gates, one after another, which are beset with all kinds of

rare and precious stone, as well as beautiful carvings⁷. In the bell tower of the second gate they suspend a large golden scale and put twelve golden balls at the end of the scale-stick, waiting for the twelve hours of the day⁸. By the scale a human figure, made of gold and the size of a real man, stands upright. At the time when an hour has come, one of the golden balls drops, the tinkling sound of which starts the golden human figure singing, all of which makes known the divisions of the day without the slightest mistake⁹. In their palace halls, pillars are made of precious stones, the floors of yellow gold, the doors of ivory, beams of fragrant wood. Customarily, they do not use tiles for buildings, but pound white stones into powder, and plaster the powder on the roof of the house¹⁰, which roof is perfectly firm and glossy in appearance like jadestone. When the inhabitants are oppressed by abominable heat during the height of summer, they take water up to the top of the house and make it flow over the platform, spreading it all over the roof by a secret ingenious contrivance, which nobody knows how it works. Those who want to see it simply hear the noise of a fountain on the roof, and suddenly see streams of water rushing down from the four eaves like a cataract, which lowers the temperature of the hot air like a cooling wind. This contrivance is quite skillful and ingenious¹¹. It is customary for men to have their hair cut and wear robes leaving the right arm bare, and for women to wear their dresses without lapels, and kerchiefs of embroidered silk. Those possessing a great fortune are conferred superior rank.

In this country there are lambs which grow out of the ground. The inhabitants of the country wait till the lambs are about to sprout, and then screen them off by building walls to prevent the beasts outside the walls from eating them. Given the fact that the navel of the lambs is connected to the ground, and that the animal will die if the navel is cut, the people simply frighten the lambs by riding on horses with their armor, and beating drums, which stampedes the lambs crying in fear¹² while the navel is detached from the ground. Then, the lambs can go and seek a place where there is grass and water¹³.

They are all accustomed to cutting their hair and wearing embroidered clothing, and driving in small carriages covered with white canopies; entering or departing, they beat drums and hoist flags, banners and pennants. In this country, there is plenty of gold, silver, precious stones and strange things, especially the jewel that shines at night, the pearl with moonshine, the chicken-frightening rhinoceros¹⁴, large conches, ch'e-chu jadestone¹⁵, agates, jadeites, corals, amber. Most of the rare and precious items of the western countries are exported from this country. The Emperor Yang¹⁶ of the Sui Dynasty tried continually to open intercourse with Fu-lin, but did not succeed. In the 17th year¹⁷ of the Chen-kuan (Zhen-guan) period, the king of Fu-lin, Po-to-li¹⁸, sent an embassy to offer precious stones of red color, chrysoberyl¹⁹ and other articles. The emperor T'ai-

chung (Tai-zhong)²⁰ favored them with a message under his imperial seal and graciously granted presents of embroidered silk.

Having become powerful²¹ and having conquered other countries, the Ta-shih²² sent their commander-in-chief, Mo-i (Me-yi)²³, to besiege the capital city of Fu-lin. They achieved friendly relations by means of an agreement, and asked to be allowed to pay their tribute of gold and silk to Ta-shih every year. Thus they became subject to Ta-shih. In the 2nd year²⁴ of the Ch'ien-feng period, they sent an envoy to offer Ti-yeh-ke²⁵ to our court. In the first year²⁶ of the Ta-tz'u (Da-zu) period, they again sent an embassy to our court. In the first month of the 7th year²⁷ of the K'ai-yuan period, the head of the country sent the lord of the T'u-h'uo-lo²⁸ an offering of lions and antelopes, a pair of each. A few months later, he sent Ta-te-seng²⁹ to offer again tribute to our court.

Notes:

1. The character Shih 市 means "town". Hirth misses it, cf. his book, p. 51.
2. On the glass and colored glaze, cf. Text 30, n. 1
3. Pai-hsing 百姓 mean "the ordinary people", Hirth does not translate the exact meaning, and he translates "when the people have a complaint..." cf. his book, p. 52.
4. The characters Kuan-chi-ying-i 冠及纓絡 clearly indicate two things, that is the crown and its tassel and net. Hirth translates them as "trimmings".
5. About 54.0 meters.
6. Hirth's translation of the sentence omits too much for readers to see the meaning of the text, and he translates: "in the east of the city there is a large gate; its height is over twenty change; it is beset with yellow gold from top to bottom, and shines at a distance of several li." cf. his book, p. 53
7. Hirth misses the words Tiao-shih 雕飾 or "beautiful carvings".
8. The character H'o 候 does not mean "show", but "wait"; Hirth makes a mistake here, "by which the twelve hours of the day are shown". cf. his book, p. 53.
9. Hirth does not understand the relation between the golden human figure and the golden scale, so he mistranslates here, "A human figure has been made all of gold of the size of a man standing upright, on whose side, whenever an hour has come, one of the golden balls will drop, the dinging sound of which makes known...." cf. his book, p. 53.
10. Hirth's translation of the sentence omits so much that many details of building methods in Fu-lin are lost. He only translates "they have no tiles, but powdered plaster is rammed down into a floor above the house"; cf. his book, p. 54.
11. In Hirth's translation of the sentence, there are many points which do not tally, cf. his book, p. 54.

12. Ching-ming 惊鸣 means “crying in fear”, not “the sound of alarm”.
13. Hirth misunderstands the verb Tz'u 逐 as “separated from”. Here it means “to go and seek”. He translates” and then the animal may be taken off [separated from?] the water plant.”
14. With regard to the mystery material, we can find some reference in the *T'ung-tien*, and the *Wei-liao*, and notes in these texts.
15. Tu Yiou in his *T'ung-tien* notes that the old book *Kuang-ya* regards the ch'e-chu stone is like jade.
16. 605-618 AD.
17. 643 AD.
18. Scholars have many different opinions on Po-to-li, which can be known in note 4 of the T'ang-h'ui-yiao, cf. Book 33.
19. Lu-chin-ching 绿金精 is chrysoberyl, which is mainly produced in Africa.
20. The second Emperor of the T'ang Dynasty; reigned 627-649 AD.
21. Hirth missed the words Chien-ts'iang 渐强 or “to become powerful”, and he translates” since the Ta-shih [Arabs] had conquered these countries they sent....” cf. his book, p. 55.
22. Arabs have become powerful since the mid-7th century.
23. Hirth identifies the name Mo-i with Muavia, a general of the Arabian Empire, who was sent to war against the Byzantines many times.
24. 667 AD.
25. Therica, cf. Text 64, n. 7. The medicine, made of various galls, is probably an antidote.
26. 701 AD.
27. 719 AD.
28. Tukhara, Tocharj, Tahiristan, Tokharestan.
29. The name means “a noble and virtuous monk”.

Text 85 ch. 198

In the 7th year¹ of the Wu-te period of the T'ang Dynasty, the country of Kao-ch'ang (Gao-chang)² sent an embassy to offer two dogs, male and female. The dogs were six chun³ high and over a ch'ih⁴ long. They seem to be very clever, and can lead a horse or carry a lit candle. It is said that the dogs come from the country of Fu-lin. It is since this time that China has the dogs from the country of Fu-lin.

Notes:

1. 624 AD.
2. Qoco, Khoco, Karakhoja today.
3. About 0.162 meter.
4. About 0.27 meter.

Book 38 *Hsin-t'ang-shu*

Hsin-t'ang-shu (Xin-tang-shu), or the New History of the T'ang Dynasty, embracing the period 618-907 AD., written by O-yang Hsiu (O-yang Xiu), a famous writer of the Sung Dynasty, about 1044-1060 AD., contains an account of Fu-lin which is a combination of those of the Chiu-t'ang-shu and the Wei-liao, etc. In the book, however, there are other, new points of information about Fu-lin, and the records of events that happened during the T'ang Dynasty.

Text 86 ch. 52

As soon as the Emperor Wu¹ acceded to the throne, he ordered the abolishment of the Fu-t'u-fa². In China, four thousand six hundred monasteries and forty thousand temples were destroyed. The numbers of monks and nuns who were forced to resume secular life amounted to two hundred and sixty-five thousand. One hundred and fifty thousand slaves and bondservants were changed into tax-households. Fields of several tens of million cheng were confiscated. Two thousand³ Nestorians, Mubids and Zoroastrians were also ordered to resume secular life. On one street each of the Shang-tu and Tung-tu⁴, two monasteries were allowed to remain, each with thirty monks. The remaining monasteries of all kinds of religions were divided into three classes, and of them, the first were allowed to have a maximum of twenty monks. The fertile fields of monasteries classified into the first class were sold for money, which was sent to the Treasury. The second and the third class monastery fields were distributed among the slaves and bondservants who were set free from the monasteries. Of them the able-bodied men became households under the system of Liang-shui⁵, each being given a field of ten mu⁶.

Notes:

1. The Emperor of the T'ang Dynasty, reigned 841-846 AD.
2. The Imperial Law of Religions, which allowed religions to remain and function legally.
3. The number in the *T'ang-ta-chao-ling*, cf. Text 65, and in other texts, is three thousand. This would seem to be a mistake in the *Hsin-t'ang-shu*.
4. The capital of the T'ang Dynasty was Chang-an, called the "Shang-tu" 上都, or the first capital. Lo-yang was the capital of the Sui Dynasty, lying to the east of Chang-an, and called the "Tung-tu" 东都, or the eastern capital, during the T'ang's time.
5. Regarding this new taxes, cf. Text 65, n.3.
6. Today one mu equals 6.666 a. and 10 mu about 66.666 a.. It was smaller in the T'ang's time than today.

Text 87 ch. 221A

The country of T'ien-chu¹ is the ancient country of Shien-tu during the time of the H'an Dynasty, also called Mo-ch'ia-t'o and P'o-lo-men².....They use shells and teeth as money. In this country there are diamonds, white sandalwood and the curcuma aromatica. It trades with Ta-ts'in, Fu-nan³ and Chiao-chih.... In the reign of the emperor Yang of the Sui Dynasty, Pei Chu⁴ was sent to open intercourse with the western countries. Of these countries only T'ien-chu and Fu-lin did not come.

Notes:

1. T'ien-chu, Shien-tu, Mo-ch'ia-t'o, P'o-lo-men, and Pei-t'ien-chu, Chung-t'ien-chu, Hsi-t'ien-chu all referred to the Indian Peninsula.
2. Cambodge, Khmer, Kampuchea, etc.
3. Frontier district, S. China.
4. He was a minister under the emperor Yang of the Sui Dynasty, in charge of foreign affairs. cf. Text 49. In the Sui-shu, there is the account of Pei Chu.

Text 88 ch. 221B

Fu-lin is the ancient Ta-ts'in, and being situated on the western sea, is also called H'ai-hsi-kuo (Hai-xi-guo) or the country on the west of the sea. It is forty thousand li distant from our capital, and lies on the west of Cham (Zhan)¹. From there going due north, one reaches the Ko-sa tribe of T'u-chue (Tu-jue)². In the west it borders on the sea-coast, and there is the city of Ch'ih-san (Chi-san)³. To the southeast, it is bounded by Persia. Its territory amounts to ten thousand square li⁴ with four hundred cities. It has a million soldiers. On the roads, there are Kiosks every ten li and resting-places every three kiosks.

They have several tens of small subject countries, of which we know by name Tse-san (Ze-san)⁵ and Lu-fen⁶. Tse-san is directly northeast, but we do not know the number of li it is to there⁷. One reaches the country of Lu-fen eastwards by sea, two thousand li from Fu-lin. The walls of Fu-lin's capital are built of stone. The city's area is eight square li, and its east gate is twenty chang⁸ in height, covered with yellow gold. The royal palace has three portals one after the other, which are all beset with rare and precious stones. In the middle portal there is a large golden scale, with an erect human figure made all of gold, and twelve balls at the end of the scale-stick. One of the balls falls down whenever an hour is completed. The pillars of the palaces are made of precious stone; the kingposts of their roofs are made of crystal and colored glaze, the beams of fragrant wood; the floors are made of yellow gold, the doors of ivory. There are twelve honorable ministers who jointly administer the public affairs of the country. When the king goes out, one of his suite follows him with a bag, into which a petition can be

thrown. The king examines the merits of them when he returns to his palace. When a severe calamity or an extraordinary disaster visits the country, the king is deposed and replaced by a worthier men. The king's crown is like the wings of a bird, and pearls are sewn on it. The king wears embroidered silk without a lapel in front. He sits on a couch with golden ornaments. There is a bird like a goose with green feathers by the side of the king, and when His Majesty eats anything poisonous, it will crow loudly.

They do not used earthen tiles for buildings, but reduce white stones to powder and plaster the powder on the roofs⁹, which are hard and shiny, like jadestone. During the height of summer, they take water up over the roof and make it flow down, which produces a draught. The men there have their hair cut and wear robes made of embroidered cloth in the shape of a gown, leaving the right arm bare. They drive in small carriages with shafts, covered with white canopies¹⁰. Entering or leaving, they hoist flags and beat drums. Women wear a kerchief of embroidered silk¹¹. Those in possession of a great fortune are the high officials. It is customary for them to enjoy wine and they have a fancy for dry cakes. In the country there are many conjurers who can issue fire from their faces, produce rivers and laces from their hands, and make banners and tufts of feathers appear from their mouths, and when raising their feet, drop pearls and jadestones. They have brilliant physicians who can open the head and extract worms from the brain to cure the disease of blindness.

In that country there is plenty of gold and silver, the jewel that shines at night, the pearl with moon-shine, large conches, che-chu jadestone, agates, mu-nan¹², jadeites, and amber¹³. They weave the wool of the water-sheep into cloth, which is called Hai-hsi-pu or the "cloth from the western sea". In the sea there are coral-islands. The fishermen sit on large boats and sink iron nets into the water to the bottom of the sea. When the corals first grow from the rocks, they are white like mushrooms, and after a year they become yellow, and they turn red after three years, when their branches intertwine with each other, having grown to a height of three or four ch'ih¹⁴. The coral roots are cut by iron pinchers, and the corals get entangled in the iron nets, which are moored to the large boats¹⁵. Then, the fishermen on the boats wind them up in order to take them out. If the men miss their timing in taking them out, the coral will decay.

On the western sea there are markets where the traders do not see each other, and put the price by the side of the merchandise, the markets being called "spirit markets". There is, in this country, a quadruped called "Tz'ung", which is the size of a dog and is fierce, nasty and strong. In the north region of the country there are sheep which grow out of the ground. The navel of the lambs is connected to the ground, and if it is cut they will die. It is the inhabitants' custom to frighten the lambs by riding on horses and beating drums. The navel is thus detached from the

ground, and the lambs can go and seek the place where there is grass and water¹⁶, but the lambs do not flock together.

In the 17th year¹⁷ of the Chen-kuan (Zhen-guan) period, the king of the country, Po-to-li¹⁸, sent an embassy to offer precious stone with red color and chrysoberyl. An imperial edict was issued as a favored acknowledgment, and some things were graciously granted¹⁹. When the Ta-shih²⁰, became powerful²¹ they sent their commander-in-chief, Mo-i²², to attack the country. Fu-lin obtained peace by an agreement and became subject to Ta-shih. During the time from the Ch'ien-feng (Qian-feng) period²³ to the Ta-chu (Da-zhu) period²⁴ they repeatedly offered tribute to our court. In the 7th year²⁵ of the K'ai-yuan period they offered lions and antelopes through the lord of the T'u-h'uo-lo²⁶. To the southwest of Fu-lin, beyond the two thousand li of desert, there are the countries called Mo-lin and Lao-po-sa²⁷. The inhabitants of these countries are black and of a violent disposition. These countries²⁸ have a malicious environment, and no plants and cereals. They feed their horses on dried fish, and live themselves on ku-mang²⁹. The ku-mang is the Persian date. They are not ashamed to get married with their relatives, most frequently among the barbarous states³⁰, and they call this Tz'im³¹. One every seven days, the lord and his subjects³² take a rest, when they refrain from doing any business and carouse all night.

Notes:

1. Sham. Syria in Arabic.
2. The Oghuz, one of Turkish tribes.
3. Alexandria in Egypt.
4. Hirth is mistaken in his translation: "its territory amounts to 10,000 li", cf. his book, p. 57.
5. Charax Spasinu.
6. Nicephorium.
7. The characters Ts'i-tao-li in this context mean literally "li of the way to there", rather than "li of its road", cf. Hirth's book, p. 57.
8. About 54.0 meters.
9. Hirth translates the sentence as "the roofs are overlaid with white stones". The text used by him had a mistake, specifically Wu 屋 instead of Hsie 屑. The latter means "to reduce sth. to powder", which can also be found in the *Chiu-t'ang-shu*, cf. Text 84.
10. Tz'i-pin.....hsiao-ch'e 輜白蓋 means literally "a kind of small carriage with shafts". Hirth translates it as "in heavy and light carriages".
11. The same words "Fu-jenh" 婦人 in different texts are translated by Hirth sometimes as "women", and sometimes (as "married women", which seems to be wrong.

12. With regard to the Mu-nan 木难, the *Tung-tien* records that it is a pearl of green jade color, originating in the coagulation of saliva in the mouth of a bird with golden wings. Its actual identification, however, has yet to be made.
13. Hirth makes many mistakes in these names, cf. his book, p. 59. Che-chu 车磬 is jadestone not mother-of-pearl; ma-nao 玛瑙 are agates not carnelian stones; K'ung-ch'ui 孔翠 means jadeites not king-fisher feathers.
14. About 0.81-1.08 meter.
15. Hirth misses this sentence Hsi-wang-p'o-shang 系网舶上, cf. his book, p.59.
16. Hirth mistranslates: "the navel being thus detached, they are taken off the water plants". cf. his book, p.60.
17. 743 AD.
18. cf. Text 64, n.4.
19. Hirth misses the word Lai, so he omits the latter half of the sentence. He translates only "and a cabinet order was issued as an acknowledgment." cf. his book, p.60.
20. Arabian Empire.
21. Hirth's mistake is due to the mistake error in his text. The character Jiang 疆 of "frontier" should be Qiang 强 ("powerful").
22. cf. Text 84, n. 23. Moavis (by Hirth)
23. One of the periods under the reign of the Emperor Kao-tz'ung, 666-668 AD
24. 701 AD.
25. 719 AD.
26. Tukhara, Tochari, Tocharj, Tahiristan, etc.
27. The T'ung-tien records "the country of Mo-lin is to the southwest of the country of Chiu-sa-lo", cf. Text 57, n. 25. Some scholars identify Mo-lin with Maghrib, or Morocco today, and the Chiu-sa-lo with Castilla. Professor Shen Fu-wei states that Mo-lin can be identified with Axum, or Aksum, the capital of an empire, c. the 1st-8th cent. AD., that controlled much of what is now N. Ethiopia. He also takes Chiu-sa-lo as Jerusalem, and Lao-po-sa as the name of Axum, in Arabic, Bilad al-Habasat. This description of Mo-lin is abstracted from the *Hsing-ching-chi* by Tu H'uan, which text can be found from the *T'ung-tien*. In the original description by Tu H'uan, the name Lao-po-sa does not appear. It seems probable that the author of the Hsin-t'ang-shu made a mistake. The sentence should read "there is a country called Mo-lin, or Lao-po-sa", although I translate this sentence, according to the text used by me, without this correction.
28. Here Hirth used the singular number of the word "country". He apparently wrongly believed that the description after the names Mo-lin and Lao-po-sa is about the country of Fu-lin. In fact, if the opinion mentioned above in note 27 is accepted, the description from the word Mo-lin to the end of the passage is certainly about the country of Mo-lin.

29. Ku-mang was translated from the name Khurma in ancient Persian.
30. Hirth misunderstands this as “they are not ashamed to have most frequent illicit intercourse with savages; they call this ‘establishing the relation between lord and subject’”.
31. The character Hsun here should be pronounced Tz’im (Zim) according to pronunciation at the time of the T’ang Dynasty. It means “Zoroastrians”. Some scholars believe that Zoroastrianism allowed its believers to marry with their relatives under the Sasanian Dynasty (211-640 AD.), and had a strong influence on the peoples in Africa. cf. Shen Fu-wei, *ibid.* pp. 228-229.
32. Hirth misses these words Chun-ch’en, cf. his book, p. 61.

Text 89 ch.221B

Ta-shih¹, originally, was the territory of Persia.... During the Ta-yeh (Da-yie)² period of the Sui Dynasty, a Persian was herding camels on the hill near Medina. An animal told him: “in the west side of the hill there are three caverns, in which there are sharp weapons and a black stone with white letters. The person who can take them will be a king”. He went there and complied with the words of the animal. The letters on the black stone indicated that he had to rebel against his government. Then, he gathered together a band of people with fraudulent words, and they fled to the area of the Ta-h’e-shui³. They plundered the travelers and merchants, and later he set up a separatist regime in the west of Persia, then established himself as king. They removed the black stone to their district, and worshipped it. The people of their country sent a punitive expedition against him, but it was heavily beaten. Thus, they became powerful, and destroyed Persia and defeated Fu-lin. From then onwards they produced millet and wheat, and had granary and storehouses.

Notes:

1. Arabia,
2. 605-618 AD.
3. The River Dakrat, the Tigris.

Text 90 ch. 135

Kao Hsien-chih (Gao Xian-zhi)..... by the end of Kai-yuan period¹ was appointed Fu-tu-h’u² of the army in the western part of China.... In the 6th year³ of the T’ien-pao (Tian-bao), Hsien-chih was sent, with ten thousand cavalrymen and infantrymen under imperial order, to attack [the king of Hsiao-p’o-lu]....After a year he was successful in defeating him. In the 8th month of the year, Hsien-chih came back with the king of Hsiao-p’o-lu (Xiao-bo-lu) ⁴ and his wife....and brought his troops home in victory. After that, the countries of Fu-lin,

Ta-shih and another seventy-two foreign countries were all badly shaken by the victory, and surrendered themselves to our empire.

Notes:

1. 713-741 AD.
2. Fu-tu-h'u 副都护 means military and civil vice governor. The whole phrase An-hsi 安西 means "to maintain peace in the western part of China".
3. 747 AD.
4. Bolor.

Book 39 *T'ai-p'ing-kuang-chi*

T'ai-p'ing-kuang-chi (Tai-pin-guang-ji), or the Imperial Library of T'ai-p'ing, contains notes, and unofficial histories. Of them, the book Yuan Chia-tz'uo (Yuan Jia-zuo) gives us a picture of the extent of Chinese knowledge about the country of Fu-lin during the time of the Sung Dynasty, and their idea of the West. The book was written by Kuang Fang, who was a writer of the same Dynasty.

Text 91 ch. 82

Yuan Chia-tz'uo is a person of moral integrity, without flattery, and does every thing correctly. He is not afraid even of death, of offending the emperor's dignity to convince the emperor with his words.... When Ts'en Hsi and Hsiao Chi-chung¹ were prime ministers, they appointed Chia-tz'uo the provincial governor of the K'ai-chou province. Chia-tz'uo did not like the appointment and complained repeatedly. The two prime ministers were very angry with him, and drove him away with the insulting words "You are stupid!" Chia-tz'uo felt gloomy. When he led his horse to drink at a well, a man who was sitting on the other side of the well and washing his hands in the water, splashed water on purpose several times to frighten Chia-tz'uo's horse. Chia-tz'uo was angry with him and swore, "You filthy man, why do you frighten my horse?" The man looked at Chia-tz'uo, and said: "This is just the time that you will be sent to the country of I-pei (Yi-bei)² as an envoy. You do not know even how you may return home from that remote place. Why are you angry with me for this tiny thing?" Chia-tz'uo was astonished at his words, and thought about his meaning but could not understand it. When he went to court the next morning, he really was summoned by the two prime ministers. They told him: "We know well that you are an honest and worthy man, so we are going to appoint you with the diplomatic mission of our court, with the title of Wei-wei-shao-ts'ung³, to the country I-pei, to express our appreciation for their hospitality. Do you prefer to go there?" Chia-tz'uo refused their request on the grounds of his worthlessness. The two prime ministers issued the appointment the same day, which made Chia-tz'uo panic-stricken.....

The country of I-pei is several thousand li to the west of the country of Ta-ts'in, and has not had any communication with us since the most ancient time.

Notes:

1. They were the prime ministers of the T'ang Dynasty during 705-712 AD, and were killed in 713 AD.
2. Iberia, or today Spain.
3. High rank of the T'ang Dynasty.

Book 40 *Ch'e-fu-yuan-kui*

Ch'e-fu-yuan-kui (Che-fu-yuan-gui), or the Collection of the Imperial Library According to Subjects, compiled during the Sung Dynasty, contains the records of important events that happened during the T'ang Dynasty. The events are not recorded in the histories of the T'ang Dynasty.

Text 92 ch. 970

In the 12th month of the 2nd year¹ of the Ching-yun (Jing-yun) period in the reign of the emperor Rui-tz'ung,² the country of Fu-lin sent an offering of their native precious items.

Notes:

1. 712 AD.
2. The 9th emperor of the T'ang Dynasty, reigned 710-712 AD.

Text 93 ch. 971

In the 5th month of the first year¹ of the T'ien-pao (Tian-bao) period, the king of the country of Fu-lin sent Ta-te-seng² to pay respects to our court.

Notes:

1. 742 AD.
2. The name 大德僧 means "a noble and virtuous monk".

Text 94 ch. 971

In the 7th year¹ of the K'ai-yuan period in the reign of the Emperor Hsuan - tz'ung², Fu-lin sent an embassy to come to offer tribute.

Notes:

1. 719 AD.
2. The 10th Emperor of the T'ang Dynasty, reigned 712-756 AD.

Book 41 *T'ai-p'ing-yu-lan*

T'ai-p'ing-yu-lan, or the Encyclopedia of Chinese Books from Ancient Times to the Sung Dynasty, contains a record of the events that happened in former dynasties.

Texts 95 ch. 787

By the 2nd month of the first year¹ of the Hsing-ning period, we began to open intercourse with the kingdom of Fu-lin. They had sent an embassy with their credentials to our late emperor, so we now sent an envoy to their country to express our appreciation.

Notes:

1. 363 AD.

Book 42 *Tz'i-chih-t'ung-chien*

Tz'i-chih-t'ung-chien (Zi-zhi-tong-jian), or History as a Mirror, written by Ssu-ma Kuang (Si-ma Guang), who was a historian of the Northern Sung Dynasty, records the event where the Emperor Wu of the T'ang Dynasty destroyed monasteries and temples of all kinds of religions in China, including the Nestorians.

Text 96 ch. 248

During the 7th month, in autumn, of the 5th year¹ of the H'ui-ch'ang period, His Majesty was disgusted with the monks and nuns who depleted the country's resources, and decided to abolish the evil religions.....Then, the temples in the countryside and on the hills were first destroyed, and later according to the imperial edict, only two monasteries were allowed to remain on one street of the Sang-tu and T'ung-tu², and only thirty monks lived in each monastery. Only one monastery was allowed to remain in each town where the Chie-tu-kuan-ch'a-shih³ dwelled, throughout China, and in the cities of Tung-chou, H'ua-chou, Shang-chou and Juh-chou. The monasteries were divided into three classes, and of them, the first one was allowed to have ten monks, and the third only five monks. All other monks and nuns, and Nestorians, Mubids, Zoroastrians were forced to resume secular life.

Notes:

1. 845 AD.
2. Sang-tu 上都=Chang-an; Tung-tu 东都=Luo-yang.
3. A type of high official in the reign of the T'ang Dynasty. They were the imperial commissioners and supervisors in the big administrative divisions in China.

Book 43 *Neng-kai-tz'ai-man-lu*

Neng-kai-tz'ai-man-lu (Neng-gai-zai-man-lu), or Jottings from Reading, written by Wu Ch'eng, a writer of the Sung Dynasty, makes reference to the country of Ta-ts'in.

Text 97 ch. 7

Chao Ts'ing-hsian's (Zhao Qing-xian) book, the *Stories of the Shu Prefecture*¹, says that outside the western gate of the government office there are two lumps of stalagmite side by side. Some believe that they are the foundation of the Chen-chu-lou². In former days, some foreigners built a monastery on the site, and named it the Monastery of Ta-ts'in. The ten arches over the gateway of the monastery were strung as curtains; later they were destroyed and the precious stones scattered on the ground. The foundation of the building is still there today. Whenever it is raining, those living next to the monastery can find plenty of pearls, jades, gold, jadeites and other rare objects. Now it is said that the two lumps of stalagmite were not based there for the monastery, but that monastery was just built near them.

The country of Ta-ts'in produces plenty of beautiful jadestones, precious stones like pearl, shining pearls, and the jewel that shines at night. There is a water route from that country to the Yung-ch'ang (Yong-chang) prefecture of the Yi-chou province³. Many rare and precious items come from this country. So the monastery must have been built by the people from the country of Ta-ts'in.

Notes:

1. A writer of the Sung Dynasty, about the second half of the 11th century.
2. "Pearl Tower", one part of the buildings of the Monastery of Ta-ts'in.
3. The prefecture and province in SW of China.

Book 44 *Shu-tung-m'e-shih-chi*

*Shu-tung-p'o-shih-chi (Shu-dong-pe-shi-ji), or the Collection of Shu Tung-p'o's Poems*¹, records that there was a Ta-ts'in monastery in the west of the San-hsi province, during the Sung Dynasty.

Text 98 ch. 2

In the 2nd month of Jenh-yin (Ren-yin) year².... I went sight-seeing in the hills, and visited the Taoist temples of Chi-lou and Yan-sheng, and the monastery of Ta-ts'in.

Notes:

1. Shu Tung-p'e, a very famous poet of the Sung Dynasty, was a prefecture official in the region to the west of the San-hsi province at that time.
2. 1092 AD.

Book 45 *Chung-chou-chi*

Chung-chou-chi (Zhong-zhou-ji) or the Collection of Poems, compiled by Yuan H'ao-wen, a writer of the Chin Dynasty (1115-1234), contains poems by the poets of that time. Of them, Yang Yun-i's poem, below, was composed in 1199 AD., when Yang a high official in the Shan-hsi province.

Text 99 ch. 4

Yang Yun-i's Ya-ts'in-ssu-shih (Da-qin-si-shi), or the Poem of the Monastery of Ta-ts'in says:

The monastery is destroyed but its base remains.

The monks returned and the site has become wild land.

The green liver mosses dimmed the tiles plain.

The white tower against green hills also stands.

Book 46 *Ling-wai-tai-ta*

Ling-wai-tai-ta (Ling-wai-dai-da), or the Answer to Questions about Foreign Countries, was written by Chou Ts'u-fei (Zhou Qu-fei) c. 1178 AD., just after his return from Kui-lin, SW China, after his long tenure of office there. His friends having often asked him questions about foreign countries, he wrote this book. The information in the book is believed to have been derived from the merchants who come and go in the district of SW China. This book is the source of information used by the ***Chu-fan-chih***. (Bk. 47)

Text 100 ch. 3

The country of Ta-ts'in is the general meeting-place for the nations of the western world, and the place where the foreign merchants of Ta-shih¹ assemble. The lord of the country is called the Ma-lo-fo. He wears a turban of silk with gold-embroidered characters, and the throne he sits upon is covered with a silk rug. There are, in this country, cities and towns, and many inhabitants. In the buildings where the king dwells, stone-powder is used in lieu of tiles. They frequently erect tabernacles with seven entrances all round, each holding a garrison of thirty men. Envoys with tribute from other countries pay their respects below the steps of the platform, and withdraw having an audience with the king. Underneath the palace a tunnel is cut into the ground for passage to the hall of worship a distance of over a li away. The king rarely goes out, and only chants the liturgy and worships. Every 7th day, he passes through his tunnels to the hall of worship, where, in the performance of the divine service, he is attended by a suite of fifty men. The inhabitants of the country hardly know the king's face. When he goes out on tour he sits on horseback, protected by a blue umbrella with three tiers, and the heads of his horses are all adorned with gold, jade, pearls and other jewels.

Every year the king of the country of Ta-shih, who is called the Su-tan², sends embassies to offer tribute to the country. If an alarm of riots arises in the country, he immediately orders the Ta-shih to use their military force to restore order. Their diet mainly consists of rice, cakes and meat. They do not drink wine, and use golden and silver vessels, and spoons to help themselves. After meals they wash their hands in a golden bowl filled with water. The local products of the country include colored glaze, corals, crude gold, brocades, curtains, red agate, and real pearls. The country of T'ien-chu is subject to the country, and has a kind of holy water that can stop storms at sea. If a storm arises at sea, the people can stop it by sprinkling the holy water, which is held in a glass bottle.

Notes:

1. Arabs.
2. Sultan of the Khalif Empire. During the 11th and 12th century when the Sung Dynasty reigned over China, the Arabian Empire had begun to disintegrate into many districts under different dynasties.

Book 47 *Chu-fan-chih*

Chu-fan-chih (Zhu-fan-zhi), or Essays on the Foreign Countries, was written by Chao Juh-k'uo (Zhao Ru-kuo) about 1208-1225 AD, thirty years often the Chou Ts'u-fei's *Ling-wai-tai-t'a*, whence Chao Juh-shih must have extracted this passage on Ta-ts'in.

Text 101 vol. A

The country of Ta-ts'in (also named Li-ch'ien) is the general meeting-place ground for the nations of the western world¹, and the place where the foreign merchants of the Ta-shih² assemble. The lord of the country is called the Ma-lo-fo and his capital is the city of An-tu³. He wears a turban of silk with gold-embroidered characters, and the throne he sits upon is covered with a silk rug. There are, in this country, cities with markets, streets and lanes. In the buildings where the king dwells, the pillars are made of crystal, and stone-powders used⁴ in lieu of tiles. They frequently erect tabernacles with seven entrances all round, each holding a garrison of thirty men. Envoys with tribute from other countries pay their respects below the steps of the platform, and withdraw having an audience with the king. The inhabitants are tall and handsome, somewhat like the Chinese, whence they are called Ta-ts'in. There are officials and secretaries of government records, and they are familiar with the style of writing of the neighboring countries⁵. The inhabitants all cut their hair and wear embroidered cloth, and drive in small carriages covered with white canopies, and hoist flags, banners and pennants. There are kiosks every ten li, and small castles every thirty

li. There are, in the country, many lions that will attack travelers, and unless the travelers are traveling in caravans of a hundred armed men, they will be devoured easily by those beasts.

Underneath the palace a tunnel is cut into the ground for passage to the hall of worship a distance of over a li away. The king rarely goes out, and only chants the liturgy and worships. Every 7th day, he passes through his tunnel to the hall of worship, where in the performance of the divine service, he is attended by a suite of fifty men. The inhabitants of the country hardly know the king's face. When he goes out on tour he sits on horseback, protected by an umbrella, and the heads of his horses are all adorned with gold, jade, pearls and other jewels.

Every year the king of the country of Ta-shih, who is called the Su-tan⁶, sends embassies to offer tribute to the country. If an alarm of riots arises in the country, he immediately orders the Ta-shih to use their military force to restore order⁷. Their food mainly consists of rice, cakes and meat. They do not drink wine, and use golden and silver vessels, and spoons to help themselves. After meals they wash their hands in a golden bowl filled with water. The local products of the country include colored glaze⁸, corals, crude gold, brocades, curtains, red agate, and real pearls and the chicken-frightening rhinoceros, which is the same as the T'ung-t'ien-hsi⁹.

At the beginning of the Yen-hsi (Yan-xi) period of the H'an Dynasty¹⁰, the ruler of this country sent an embassy, who came through Jih-nan¹¹ from outside the frontier, to offer rhinoceros horns, ivory and tortoise-shell, which was the first time they communicated with China. Their tribute contained no other jewels and strange things whatever, which fact makes us suspect that the envoy kept them back. During the T'ai-k'ang period¹² of the Chin Dynasty, an envoy was further sent to offer tribute from there. It is also said that to the west of this country there is the Jo-shui¹³ and the desert near the residence of Hsi-wang-mu¹⁴, or the Queen of the western world, which is almost the place of the sun-set.

The ***Tu-h'uan-ching-hsing-chi***, or the Notes on Traveling by Tu H'uan¹⁵, says, "The country of Fu-lin¹⁶ lies to the west of the country of Cham (Zhan)¹⁷, and is called Ta'ts'in. The color of their faces is red and white. The men all wear plain clothes and the women wear silk clothes beset with pearl clothes and the women wear silk clothes beset with pearls. They enjoy wine and have a fancy for dry cakes. They are very skilled in manufacture and clever at weaving¹⁸. The territory of the country covers one thousand square li. Their army consists of ten thousand men, and they have to provide against the Ta-shih. On the western sea there is a market, where a silent agreement exists between the buyers and sellers trading, that is, when the buyer comes, the seller will leave, and vice versa. The seller first spreads out his goods, and the buyer pays for goods later, putting their prices by the side of each kind of good, till the seller accepts the prices, then taking the delivery away. The market is called 'a spirit market'".

Notes:

1. The characters Hsi-t'ien 西天 mean "the western world" or "the western countries", but Hirth translates it as "the western heaven", cf. his book, p. 92, n. 2.
2. Arabs.
3. Antiochia, Antioch.
4. Shih-h'ui is 石灰 the stone-powder, record of which we can find in the Chiu-t'ang-shu and Hsin-t'ang-shu. I do not believe that Hirth's Plaster is right. The Chinese could not produce lime at that time, and the manufacture of Shih-h'ui known by them was "to pound white stones into powder" or "to reduce white stones to powder".
5. Hu 胡 means "the foreign countries", and Hu-jen 胡人 mean "the people of the foreign countries", both of which are hardly different here. This tiny difference does not seem a reasonable cause for Hirth to translate the same sentence into very different meanings in different passages. He translates the same sentence in the *Chu-fan-chih* as "they have keepers of official records and foreign interpreters knowing their style of writing", while he translates that in the *Wen-hsien-t'ung-K'ao* as "and foreigners trained in reading their writings". Moreover he translates the passage in the *Chin-shu* as "and foreigners who are acquainted with their style of writing."
6. Sultan of the Khalif Empire, cf. Text 100, n. 2.
7. Hirth misses the characters Chi-ling, 即令 or "immediately order", so he translates "he gets the Ta-shih to use their military force". cf. his book, p.94.
8. In the time of the Sung Dynasty, the Chinese had a clearer idea of glass, precious stones and colored glaze than before. They referred to glass as Po-li 玻璃 and colored glaze as Lu-li 琉璃.
9. Many names of products are wrongly translated by Hirth. Liu-li 琉璃 cannot be translated as "opaque glass" but "colored glaze"; Man-pu 縵布 is not "saracens" but "curtains"; Ma-nao 玛瑙 is better identified as red agate".
10. Hirth misses H'an 汉 or "the H'an Dynasty". The period of Yen-hsi lasted nine years from 158-167 AD.
11. District near the Tonkin Gulf. Annam (according to Hirth), or Kwang binh (according to Yule).
12. 280-289 AD.
13. Regarding this mystery name, cf. Text 6, n.19.
14. Some believe that the Hsi-wang-mu 西王母 is a goldess in ancient Chinese mythology. But some state that she is a real figure, cf. Text 6, n. 20 and Text 40, n. 15.
15. Chao Juh-k'uo makes a mistake in his reference to the title of the book by Tu H'uan. We read the title in the *T'ung-tien* as the *Hsing-ching-chi*, not as here "*Ching-hsing-chi*".

16. The text used by Hirth contains a mistake made by Fu-sang, and his presumption in his note is correct. He states in the note that he presumes that Sang mistakenly replaced Lin. "As Ma Tuan-lin's version contains more details than the above, and does not have this mistake, I presume that he has had the text quoted before him, and does not borrow from Chao Ju-kuo. Hirth did not know that this text quoted by Ma is the *T'ung-tien*. cf. his book, p. 95.
17. Sham, Syria in Arabic.
18. Hirth's translation here is not correct. He translates "they have many clever weavers of silk". "Tuo-kung-chiao 多工巧 means "to be very skilled in manufacture", and Shan-chi-luo means to be clever at weaving".

Text 102 vol. A

The country of Ssu-chi-li-yeh (Si-jia-li-yie) ¹ is near the border of the country of Lu-mei². Its territorial sea and islands cover a thousand square li. They have the same clothing, customs and pronunciation as Lu-mei. In the country there is a volcano³, which erupts all the year round.

Notes:

1. Sicily, or Sicilia.
2. Rome.
3. Mount Aetna, or Etna.

Text 103 vol. A

The country of T'ien-chu¹ is subject to the country of Ta-ts'in. So the lord they put on the throne is selected by Ta-ts'in.... In this country there is a kind of holy water that can still storms at sea. Foreign merchants carry it with them, putting it in a glass bottle. When they happen to be caught in a storm at sea, they stop it by sprinkling the holy water.... They trade with Ta-ts'in and Fu-nan², and use teeth and shells as money.

Notes:

1. India, Sindhu, Hindu.
2. Cambodge, Khmer, Kampuchea.

Text 104 vol. A

Ta-shih¹ lies to the northwest of Ts'uan, most distant from Ts'uan-chou (Quan-zhou)²....In the 4th year³ of the Ch'un-h'ua period, they sent the vice ambassador Li-ya-u to offer tribute to our court. He managed to talk with our Emperor in the Ch'ung-cheng (Chong-zheng) Palace, and he said that his country bounds on the country of Ta-ts'in.

Notes:

1. Arabia.
2. The city of Ts'uan-chou, in the Fu-chien province, SE China.
3. 993 AD.

Book 48 *Wen-hsien-t'ung-K'ao*

Wen-hsien-t'ung-k'ao (Win-xian-tong-kao) or the Comprehensive Study of Chinese Historical Documents, written by Ma Tuan-lin after 1195 AD., is based on the former dynastic histories and other documents. The second comprehensive study of Chinese documents, the book takes a lot of material from the first such book, the *T'ung-tien*.

Text 105 ch. 339

Ta-ts'in is also named Li-chien (Li-qian)¹. The court of the Later H'an Dynasty was first to communicate with the country. This country, being situated on the western sea, is also called H'ai-hsi-ko (Hai-xi-guo) or "the country of the western sea". The king of the country resides at the city of An-tu². In their palaces and buildings, pillars are made of crystal. From T'iao-ch'ih³ traveling westwards by sea, tortuously following the coastline of the sea for ten thousand li one can reach it⁴. It is forty thousand li distant from Ch'ang-an⁵. The terrain of the country is mainly flatland⁶, where the inhabitants dwell several thousand li to the east, west, south and north⁷. The country has more than four hundred cities and several tens of small states subject to it. To the west of the country there is the great sea. On the west coast of the sea there is the city of Ch'ih-san⁸.

In the city of the king there are registrars and keepers of government records, and they are familiar with the written language of the neighboring countries⁹. The inhabitants all cut their hair and wear embroidered clothing, and drive in small carriages covered with white canopies, and fly flags, banners and pennants. There are Kiosks every ten li, and small castles¹⁰ every thirty li on the roads, just like those in China. There are in the country many lions that will attack travelers, and, unless the travelers are traveling in caravans of over one hundred armed men, they will be hurt by those beasts. All the kings of the country are not permanent rulers but men of merit appointed¹¹ by the citizens. When a severe calamity or a strange disaster visits the country, or wind and rain come at the wrong time, the king is deposed and replaced by another. The one relieved of his throne has no right of protest. The people of the country are tall and well-proportioned, somewhat like the Chinese, whence they are called Ta-ts'in, and it is also said that they were originally Chinese¹². In this country they have the chicken-frightening rhinoceros¹³. They mix various fragrant substances and boil the juice¹⁴ of substances in order to make styrax. The country has plenty of gold, silver, and

rare precious items, especially the jewel that shines at night, the pearls with moonshine, amber, colored glaze¹⁵, marvelous tortoises, white horses, dogs with red bristles¹⁶, tortoise-shell, black bears, precious stone of red color¹⁷, otters against poison¹⁸, large conches, ch'e-chu jadestone¹⁹, agates²⁰. The Tz'ung (Zong), a quadruped²¹, comes from the western sea and is like a dog, domesticated by man, and is very fierce and nasty²².

In a small town²³ in the northern territories of this country there are lambs which grow naturally out of the ground. The people wait till the lambs are about to sprout and then protect them by building walls to prevent them from being eaten by wild beasts. Given that the navel of the navel is cut, the people frighten the lambs by making a noise, striking something, which stampedes the lambs to detach their navel from the ground. Then the lambs can go and seek the place where there is grass and water²⁴, not in flocks. There is also the Mu-nan, which is saliva in the mouth of a bird with golden wings²⁵. The natives consider the pears a precious substance²⁶. There are conjurers who can spit fire which burns on their foreheads, make rivers and lakes in their hands, and when raising their feet, drop pearls and jadestones from them, and when opening their mouths, produce banners and tufts of feathers in abundance²⁷.

They weave a kind of fine cloth, which, it is said, is made of the wool of the water-sheep, and called H'ai-hsi-pu (Hai-xi-bu), or the cloth from the west of the sea²⁸. They also weave cloth and felt, such as felt blankets, plush rugs and yurts, the colors of which are still brighter than the colors of those manufactured in the countries on the east of the sea²⁹. Furthermore, they always gain profits from the thick plain silk materials of China, which is unravelled³⁰ to make foreign damask, and they interweave the silk with dark purple color³¹. They frequently trade by sea with An-hsi and other foreign countries³². In the southwestern deep sea³³, one can reach the coral islands by sailing about seven or eight hundred li. At the bottom of the sea there are rocks, on which the corals grow. The inhabitants of Ta-ts'in always go there on large boats, carrying wire nets with them. They get a diver first to go down to look for corals. If the nets can be let down, they sink the nets into the water. The corals first grow out of the rocks, they are white, and by degrees, they resemble sprouts and broken carapaces³⁴. After over a year has elapsed, they grow through the meshes of the net, and their branches become yellow. By the time their branches intertwine with each other, they have grown to a height of three or four ch'ih³⁵, and the largest of them measures over a ch'ih in circumference. After three years their color changes into a beautiful crimson red. The inhabitants, then, again go down to ascertain whether the corals can be gathered, and once certain, they cut the roots with iron pinchers, and fasten the nets with ropes, and let the men on the large boats turn winches to raise the nets, in order to take the corals out. When they return to their country, they will polish

and cut the corals as they like, according to their fancy. If they miss the right time for taking the corals out, the corals will decay.

In this country they make gold and silver coins, and ten coins of silver are worth one gold coin. They are honest in their transactions, and there are no double prices in their dealings. Cereals are always cheap, and the budget is based on a well-filled Treasury. When the embassies of neighboring countries arrive at their furthest frontier, they are driven posthaste to the king's capital, and on arrival, are presented with golden money.

Their kings always desired to send embassies to the H'an Empire, but An-hsi wished to continue trading with them in Chinese silk, and it is for this reason that they were cut off from communication and could not reach China³⁶. Furthermore, it is hard to cross the great sea. Merchants and passengers traveling to and from there all have to take a three years' supply of provisions, this being the reason that few people arrive there. At the beginning of the Yuen-chia (Yuan-jia) period³⁷ of the emperor H'uan, the King of Ta-ts'in, An-tun³⁸, sent an embassy, who came through Jih-nan³⁹ outside the frontier, to offer ivory, rhinoceros' horns and tortoise shell, which was the first time they communicated with us. The list of their tribute contained no jewels and strange things whatever, which fact makes us suspect that the embassy held some of them back. During the T'ai-k'ang (Tai-kang) period⁴⁰ of the emperor Wu of the Chin Dynasty, the king of the country sent an envoy to offer tribute.

It is also said that in the west of this country there is the Jo-shui (Rou-shui), or the Weak Water⁴¹, and the Liu-sha, or a Desert, near the residence of Hsi-wang-mu (Xi-wang-mu), or the Queen of the Western World, which is almost the place of the sunset⁴².

From the southeast of this country, there is a road connecting it with Chiao-chih⁴³, and also a water-route to the Yung-ch'ang prefecture of Yi-chou province⁴⁴. To the west of Ta-ts'in there is the water of a sea, and to the west of the water there is a river, which flows south to west. To the west of the river there is a mountain range running North-South. To the west of the mountain range, there is the red water, to the west of which is the White Jade Hill. To the west of the Jade Hill there is the Hill called the Mountain of Hsi-wang-mu, whose temples and buildings are made of jadestone. It is said that from the western boundary of An-hsi one can also reach Ta-ts'in by tortuously following the coastline of the sea, winding round over ten thousand li. The sun, the moon and the stars observed in that country are the same as those in China, without any difference. Early history records that from T'iao-chih⁴⁵ one goes westwards for a hundred li and reaches the place where the sun sets, which is far from true. In the 17th year⁴⁶ of the Chen-kuan period of the T'ang Dynasty, the king of Fu-lin⁴⁷, Po-to-li, sent an embassy to offer red glass and chrysobery, and an imperial edict was issued as an

acknowledgment of favor. When the Ta-shih⁴⁸ became powerful, they attacked the country, which then became subject to Ta-shih. During the time from the Ch'ian-feng period⁴⁹ to the Ta-tz'u period⁵⁰ they repeatedly offered tribute to our court. In the 7th year⁵¹ of the K'ai-yuan period they offered lions and antelopes through the lord of the T'u-huo-lo⁵².

The Dwarfs⁵³

The dwarfs reside in the south of Ta-ts'in. They are scarcely three ch'ih high. When working in the fields, they are afraid of being devoured by cranes. Whenever Ta-ts'in protects and helps them, the dwarfs give all the precious items they have, to show their gratitude to Ta-ts'in.

H'uan-chu

In the country of H'uan-chu (Xuan-qu), there are many birds with nine colors, that is birds with blue beaks, green neck, purple wings, red breast, dark purple crest, vermilion feet, green jade-colored bodies, light yellow backs, and black tails. They are also called "the birds with nine tails", or "colorful phoenix". Those with more blue than red color on their bodies are called "the phoenix with colorful embroidery". These birds usually come from the west of the Jo-shui. It is also said that they are the birds of the Hsi-wang-mu. The coins and goods of the country are the same as those of the country of San-t'ung.

San-t'ung

San-t'ung (San-tong) is a thousand li distant to the southwest of the country of Hsuan-chu. The inhabitants all have three eyeballs in their eyes. There are some people with four tongues, which can make one sound together, and also speak individually at the same time. They frequently exchange plantains for rhinoceros' horns and ivory. They make golden coins, on which they have an image of their king's face. If husbands trade, they use the coins with the king's face. When the king dies, the coins are re-cast⁵⁴.

Tse-san⁵⁵

Tse-san (Ze-san) was known during the Wei kingdom⁵⁶, and is subject to Ta-ts'in, and its capital city lies in the middle of the sea. From there one goes northwards to Lu-fen by water for half a year, with quick winds in a month. It is nearest to the city of An-ku of An-hsi. We do not know how many li from there one must travel south-westwards to reach the capital of Ta-ts'in.

Lu-fen⁵⁷

Lu-fen, known during the Wei kingdom, is subject to Ta-ts'in, and its capital is two thousand li from the capital of Ta-ts'in. From Ta-ts'in, to the west of the city of Lu-fen, there is a flying bridge across the sea. It is two hundred and forty li in length. Both, the route across the sea, going southwest, and the route around the sea due west, reach there.

Notes:

1. The sound of Chien was pronounced as “chien”, its second part “ien” with its initial “ch”. It is said that Li-chien was the country or Li-ch’ien during the Early H’an Dynasty. (Tu Yiou’s note). Ma Tuan-lin, the editor of this passage, quotes a lot of material from the T’ung-tien. The notes in this passage were all made by Tu Yiou, not by Ma Tuan-lin, so Hirth’s statement that they were written by Ma Tuan-lin is certainly wrong.
2. Antiocheia, Antioch.
3. Chaldei in Babylonia.
4. The misunderstanding by Hirth of the character Hsi 西 as “west of “ should be “westwards” or “go westwards”. There is a very big difference between the two meanings. Cf. Text 40, n. 3.
5. Capital of the T’ang Dynasty. The city of K’ai-fng was the capital of the Sung Dynasty. Ma Tuan-lin extracts the material from the book by Tu Yiou of the T’ang Dynasty, without changing words here.
6. Hirth is mistaken when he translates the characters P’ing-cheng 平正 as “is peacefully governed”. cf. text 40, n. 7.
7. Hirth misses Ke 各 or “each”, so he translates the sentence as “its territory amounts to a thousand li from east to west and from north to south”, which is not correct, cf. his book, P. 78.
8. The characters Wang-ch’eng 王城 have to be separated from Ch’ih-san-ch’eng as belonging to the next sentence, given that there is another Cheng after Ch’ih-san. Hirth makes a mistake here. cf. his book, p.78.
9. I do not agree with Hirth. He translates “....and foreigners trained on reading their writings...” Text 101, n.4.
10. Ting 亭 means a Kiosk; H’o 壖 means a small castle, which in other texts is called “chih” 置. Both names indicate the same thing. Hirth does not give their meaning.
11. Hirth’s mistranslation comes from the mistake in the text used by him. Hsun 循 or “to be led by” should be Chien 簡 or “all appointed”. He translates “their king is not a permanent one, but they want to be led by a man of merit”, which can be proven to be a mistake by those in many other passages.
12. Hirth omitted the last half of the sentence, and the words H’uo-yue-pen-tz’ung-kuo-jenh-yeh 或曰本中国人也 are translated by him merely “or Chinese”, which is not complete.
13. The book, *Pao-p’o-tz’u* (*Bao-pu-zi*), says that the T’ung-t’ien-hsi (Tong-tian-xi), or the rhinoceros” toward Heaven, “has a white feature like a basin which can be used as a container of rice. When placed among chickens, it will frighten away the chickens, whence the southern people call it hsieh-chi, i.e., chicken-frightening. (Tu Yiou’s note) The *Pao-p’o-tz’u* was written by Ke Hiung (290-370 AD), who wrote the passage based on folklore. In fact, the

name h'ai-chi was taken from its Sanskrit name Khadge, which is pronounced like the Chinese name H'ai-chi 駭鸡.

14. Chien 煎 has two meanings: "to fry" and "to boil". Here the latter is fit for the context. We can find the information on styrax in the *Liang-shu*, cf. Text 47. The exact meaning is "to boil it till dry." Hirth's fry" is not right, because juice can not be put into oil to fry.
15. During and after the time of the Sung Dynasty, the Chinese gained knowledge of glass and colored glaze and could distinguish between them. The name Liu-li can not be identified as "opaque glass" (by Hirth) but as colored glaze.
16. What is the "Red bristles"? Hirth gives us a strange material under the name, which, in fact, merely indicates an animal with red hair.
17. "Stone of red color" has its Chinese name "Chi-li" in ancient time.
18. Li Shi-zhen identified it with Marmot, cf. Text 135.
19. The book *Kuang-ya* says that Ch'e-chu stone is like jade. (Tu's note)
20. The (agate) stone is like jade. (Tu's note)
21. The pronunciation of Tz'ung is "Tz'ung", its second part "ung" being said with its initial Tz. (Tu's note)
22. Some scholars believes that it is about leopard.
23. Hirth missed the words Hsiao-yi 小邑 or "in the small town".
24. On Hirth 's mistake, cf. Text 84, n.13. He translates the verb Tz'u 逐 as "to take off", but it really means "to seek".
25. Hirth mistranslates it as" a flying bird", which comes from a mistake in his text. Chu 出 or "flying" should be Chin 金 or "golden", which can be proven by the same text in the *T'ung-tien*.
26. Ts'ao Tz'u-chien's (Cao Zi-jian) poem says: "there is a mu-nan between the branches of corals". (Tu's note)
27. When the emperor Wu of the Early H'an Dynasty sent an embassy to An-hsi, this country offered two conjurers from Li-chien. The conjurers all had frowning eyebrows, steep noses, ruffled hair and curly whiskers, and were four chih and five ch'un in height.(Tu's note)
28. Hirth's mistake comes from a mistake in his text. Hai-hsi 海西 is wrongly copied Hai-chung 海中. Hai-hsi mean "the western part of the sea". I do not know what Hai-chung, could mean; even Hirth did not give us any explanation of Hai-chung.
29. It is believed that the sea so-called *Hai-tung* 海东 or "the eastern part of the sea" can be identified with the Red Sea, or with the Mediterranean.
30. Hirth's "to split" is not appropriate, because the silk was to be used again for weaving. If the thick plain silk stuffs were "split", how could they be used to make foreign damask?

31. Hirth does not understand the words Kan-wen 紺文 or “dark purple”, and he translates the sentence as: “foreign damask-lin and purple dyed-kan-mustered goods-wen?”.
32. On Hirth’s mistake about the words An-hsi-chu-hu 安息諸胡 or “An-hsi and other countries”, cf. Text 13, n. 25.
33. The words Chang-hai 漲海 mean “deep sea”, but Hirth translates them “gulf”.
34. Hirth’s text has Ch’e 折 wrongly as Ch’ai 拆, so he can not translate the meaning of “broken carapaces”, writing instead: they resemble sprouts, and break through”, cf. his book, p. 81.
35. Ma Tuan-lin still uses the Ch’ih 尺 of the T’ang Dynasty. 3 or 4 ch’ih was equal to 0.81-1.08 meter.
36. Hirth misses the words pu-te-tz’i-ta 不得自大 or “could not reach China”.
37. 158-167 AD.
38. Antoninus, Marcus Aurelius.
39. District near the Tonkin Gulf. Annam (according to Hirth); Kwang binh (according to Yule).
40. 280-290 AD.
41. On the name Jo-shui, cf. Text 6, n. 19.
42. The *Wai-ko-t’u (Wai-guo-tu), or the Map of Foreign Countries*, reports that from Yung-chu northwards there is a country called Ta-ts’in. The inhabitants of the country are of great size, of a height of five or six ch’ih. Tu H’uan’s book, the *Hsing-ching-chi (Xing-jing-ji) [the Notes of Traveling]*, records that the country of Fu-lin lies to the west several thousand li of the country of Cham (Zham) (Syria), separated by mountains. It is also called Ta-ts’in. The color of their faces is red and white. The men all wear plain clothes, and the women wear silk clothes beset with pearls. They enjoy wine and have a fancy for dry cakes [Hirth misses this sentence]. They are very skilled in manufacture and clever at weaving. Some prisoners kept in foreign states do not change their native customs right up to their death. The excellent glass manufactured by them is unequaled by that in any other countries of the world. The king’s city is eighty square li, and the territory of the country extends several thousand li in all four directions. Their army consists of about a million men, and they have constantly to be on their guard against the Ta-shih [Arabs]. To the west, the country is bounded by the western sea, and to the south by the southern sea, and to the north by the K’o-sa [Khazars] tribe of Turks. On the shores of the western sea, there is a market, where a silent agreement exists between buyers and sellers of goods; that is, when the buyers are coming, the sellers will go, and vice versa. The seller spreads out his goods first, and the buyer pays for the goods later, putting their payment by the side of each kind of goods, till the seller accepts the payments. Then the buyer takes the delivery away. The market is called “a spirit

market". There is also a tradition that in the west of the country there is the country of women, who, being affected by the influence of water, give birth to children. It is further said that the country of Mo-lin [Aksum] is to the southwest of the country of Chiu-sa-lo (Qiu-sa-luo) [Jerusalem]. Crossing the great desert of two thousand li [from Jerusalem] one can reach there. In that country, the people are black and of ferocious ways. Cereals are scarce, and there are no plants or trees. They feed their horses on dried fish and they themselves live on ku-mang [Khurma]. Ku-mang is the name of the Persian date. The environment there is very malaria. In this country, there are hills through which the land-routes from other countries have to pass. The people are of the same kind of race, but they have several kinds of Fa, or religions. There are different kinds of Fa for the Ta-shih, the Ta-ts'in, and the Tz'im-tz'im. Of these, the Tz'im-tz'im allows them to get married with their relatives, most frequently among the barbarians, and prohibits them from speaking while eating. The Ta-shih Fa allow a criminal's brothers, children and other relatives to attend the judicial procedure, and even if they make a small mistake, their kin may not be implicated. They do not eat the flesh of pigs, dogs, donkeys and horses, and do not prostrate the king and their parents to show their veneration. They do not believe in spirits, and sacrifice only to heaven. It is customary for them to have a holiday every seven days, when they refrain from trade, and do not pay and receive in business, but drink wine and carouse all day. There are brilliant physicians in Ta-ts'in, who are clever at curing eye-diseases and diarrhoea, or at making a pre-diagnosis before the disease has broken out, or opening the head and extracting worms from the brain. (Tu's note).

43. Frontier district, S. China.

44. Prefecture and province, S-W China.

45. Chaldei in Babylonia.

46. 643 AD.

47. The *Hsin-t'ang-shu* says that Fu-lin is the ancient Ta-ts'in. (Ma Tuan-lin's note)

48. Arabs.

49. 666-668 AD.

50. 701 AD.

51. 719 AD.

52. Tochari, Tukhara, Tahuristan, etc.

53. The dwarfs are believed to be the Mbuti Pygmies in ancient Central Africa, cf. Text 53, n.1.

54. The above three countries border on Ta-ts'in, whence they are here appended. (Tu's note)

55. Charax Spasinu.

56. One of the kingdoms during the period of the Three Kingdoms, in the 3rd c.
 57. Nicephorium on the Euphrates.

Text 106 ch. 339

Persia, with whom we communicated during the later Wei Dynasty¹, lies west of the Ta-h'e-shui², and its capital is the city of Hsu-li³. There is a river which flows southwards through its capital. The country was the place formerly called T'iao-chih⁴. Its people share roots with Ta-joh-chih⁵. At first there was a king named Persia-ny, whose son and grandson used the name of the former king as their surname and the name of the country. The surname of their king is Persia. They have households of over one hundred thousand. Over ten thousand li to the east is China, and several hundred li to the west is a sea, and over four thousand li to the southeast is the country of Mu⁶, and four thousand five hundred li to the northwest is Fu-lin.

Notes:

1. Its reign lasted 148 years (386-534 AD.) in the north of China.
2. The river Dakrat, the Tigris.
3. Suristan. Ma Tuan-lin notes here: "the *H'ou-chou-shih (Hou-zhou-shi)*, or *the History of the Chou Dynasty*, says that the city of Shu-li was called the city of Shu-lan in the *Sui-shih, or the History of the Sui Dynasty*. The difference arises from records of translations with different pronunciations. In fact the names mean the same country".
4. Babylonia.
5. Indoscythe, Indoscythia,
6. Merv, Muru, Maru.

Text 107 ch. 339

T'u-h'o-lo¹ is also called T'u-h'e-i.....At the beginning of the Yung-h'ui period² of the Emperor Kao-tz'ung³, they sent an embassy to offer a big bird. It was seven ch'ih⁴ in height, of blackish color, and its feet resembled those of a camel. When walking, it flaps its wings, traveling three hundred li a day. It can eat iron, and is commonly called the ostrich by foreigners.

Notes:

1. Tukhara, Tochari, Tahiristan, etc.
2. 650-655 AD.
3. The Emperor of the T'ang Dynasty, reigned 650-683 AD.
4. A ch'ih equaled 0.2722 meter in the time of Sung Dynasty. So 7ch'ih=1.91 meter.

Text 108 ch. 339

The country of Hsi-nu (Xu-nu) ¹ lies to the west of Ch'ung-ling². Their customs are somewhat like those of Tung-nu³. In the country there are many precious things and the inhabitants are women. It is subject to the king of Fu-lin, who sends men to be their husbands for mating every year, since the native men there commonly have the disease of impotence. In the 8th year⁴ of the Chen-kuan period of the T'ang Dynasty, their embassy arrived at our court with tribute.

Notes:

1. Amazons (by Hirth).
2. Pamirs, Mountains region of Central Asia.
3. Suvarnagotra, or Strirajya.
4. 634 AD.

Text 109 ch. 339

In the time of the Yung-h'ui¹ of the T'ang Dynasty, Ta-shih² sent an embassy to offer tribute to our court. The ambassador said that his country lay to the west of Persia, and further that first a Persian subject, with divine help, had obtained knives with which to kill. Then, he had gathered together his fellows, among whom there were eleven persons who would be appointed his high officials, and later initiated into his religion, and made his kings. After this more and more people submitted themselves to his authority. Thus, they destroyed Persia, and defeated Fu-lin and the country of P'o-lo-men³....The country [Ta-shih] is mostly desert and stony land which can not be cultivated, not even for any kind of cereal. They live on the meat of the camel and elephant, etc. They did not begin to have rice and wheat until had defeated Persia and Fu-lin.

Notes:

1. 650-655 AD.
2. Arabia.
3. India.

Text 110 ch. 339¹

From the country of Fu-lin, one goes toward the southeast to Mieh-li-sha², and toward the north to the sea, both of which are a journey of forty ch'eng³, and toward the west to the sea, a journey of thirty ch'eng. Towards the east, from the western part of Ta-shih⁴, one can eventually reach China through Yu-t'ien (yu-tian)⁵, H'ui-h'o (Hui-he)⁶, Ta-ta (Da-da)⁷, and Ch'ing-t'ang (Qing-tang)⁸. They have not offered tribute to our court during the time of former dynasties. In the 10th month of the 4th year⁹ of the Yuan-feng period of the Sung Dynasty¹⁰, the

king of the country, Mieh-li-sha-ling-k'ai-sa¹¹, first sent a high official, named Nissu-tu-ling-ssu-meng-p'an¹², to offer as tribute saddled horses, sword-blades and real pearls to our court. He said: the climate of the country is very cold; their houses, made of earthen materials¹³, have no tiles; the country produces gold, silver, pearls, foreign silk cloth, cows, sheep, horses, camels with a single hump, pears, apricots¹⁴, dates that grow for one thousand years, olives¹⁵, millet and wheat. They make wine from grapes. Their musical instruments include the K'ung-h'ou (lute), H'u-ts'in (foreign lute), Hsiao-t'ien-li (small flageolet), and Pien-ku (flat drum). The king wears red and yellow robes, and a turban of silken cloth interwoven with gold thread. In the 3rd month of every year the king goes to the temple of Fu¹⁶, seated on a red palanquin which the people are ordered to carry. The honored aristocrats are dressed like the king, but in different colors, such as blue, green, pure white, pink, brown and purple¹⁷, and they wear turbans on their heads and ride on horseback. In the towns and countryside, there are chiefs to govern. Twice a year, during the summer and autumn, they are offered¹⁸ money, silk cloth, grain, and clothing, depending on their different rank and roles in government, great or small. As a punishment, criminals convicted of slight offenses are punished by several tens¹⁹ of blows by up to two hundred blows. In the case of capital punishment, they put the culprit into a woolen bag²⁰, and throw it into the sea. They do not like warring and fighting. In the case of small disagreements with neighboring countries²¹, they try to settle matters by correspondence, arguing with them²². But, if important matters are involved, they will also send out an army. They cast gold and silver coins without holes in the center. The face of the coins is engraved with the image of Maitreya²³, and the back with the king's name²⁴. The people are forbidden to counterfeit the coins. In the 6th year²⁵ of the Yuan-you period, they sent embassies twice to our court, and their king was presented, by imperial order, with two hundred bolts of silk cloth²⁶, white gold vases, clothing, and gold bound girdles.

Note: The history of the T'ang Dynasty has recorded the country of Fu-lin, which is held to be identical with the ancient Ta-ts'in. It should be noted, however, that Ta-ts'in first communicated with China in the Later H'an Dynasty, and offered tribute to China without interruption during the time from the Chin to T'ang dynasties²⁷. But the account of Fu-lin in the *Ssu-ch'ao-shih (Si-chao-shi), or the History of the First Four Emperors of the Sung Dynasty*, says that this country had not sent tribute to our court during former dynasties, until the time of the Yuan-feng period²⁸ when they again sent an embassy to offer local products. Now, the two accounts of Fu-lin in the T'ang-shu and the Sung-shih are compared with each other here²⁹, and I find that the account in the T'ang-shu says that this country borders on the great sea in the west while the account in the Sung-shih says that from there

one goes westwards to the sea traveling thirty ch'eng, and that the remaining boundaries in the two accounts do not tally with each other, and nor do the local products and the customs of the people. I suspect that there is before us merely an accidental similarity in the name of the country, which in fact is not identical with Ta-ts'in. So, I have appended the account of Fu-lin in the T'ang-shu to my chapter on Ta-ts'in, and represented this Fu-lin (of the Sung-shih) as a separate country altogether.

Notes:

1. The passage is a copy of the account of Fu-lin in the ***Ssu-ch'ao-shih***, which is also the source of the ***Sung-shih***. Hence, so it is the same as that in the ***Sung-shih***, except for a few words.
2. Some presume that the name is the abbreviated form of the name Mieh-li-sha-ling-k'ai-sa, but others believe the name to be identified with Amir al-Juyush, the title of the military commander of the Fatima Dynasty in Egypt.
3. Hirth states that a ch'eng 程 means a day. In fact, Ma Tuan-lin extracts the passage from the ***Ssu-ch'ao-shih***, the author of which based his book on the words of an ambassador who was sent from Fu-lin to China in 1081 AD. The ch'eng equals a March, about 30 miles.
4. Arabia.
5. Khotan, Kara-syamaka; Borazan today.
6. Uigurs, who lived in the district of the Hsi-kiang, NW China.
7. Tartars, who lived in the district of Mongolia.
8. Tsaidam, in the Ching-h'ai province, W. China.
9. 1081 AD.
10. Hirth misses the words Chi-sung 至宋 or "to....the Sung Dynasty, so readers do not know which dynasty the period belongs to.
11. The identification of the name has evoked much controversy. Hirth identifies it with Meleki-Rum Kaisar, a Seldjuk Sultan in Syria. He concludes from the identification that Ta-ts'in was Syria as a Roman province; Fu-lin was Syria as an Arabian province during the T'ang Dynasty, and as a Seldjuk province during the Sung Dynasty. cf. his book, p.298.
12. Nestorian Simon Pan.
13. Hirth misses the character T'u. T'u-wu 土屋 mean "the house made of the earthen material".
14. Hirth's "almond" is incorrect. Hsing=apricots, one kind of tree, and almond is the core of apricots.
15. Pa-lan 巴欖 is not a kind of date, but the olive.
16. Fu 佛 means Buddha, but I agree with Hirth's opinion that the name here means either the Mohammed Allah or the founder of the Christian religion.

17. Many colors here are wrongly translated by Hirth. Fen-h'ung 粉红 is pink not red; Tz'i 紫 is purple not brown, etc.
18. Hirth's mistake in the sentence "they must offer" should be "they are be offered".
19. Hirth's text makes a mistake here, which he has noted, cf. his book, p. 91, n. 1.
20. Hirth's "feather" here is not appropriate. The character Mao in this text means "the hair of animal", not "feather of birds".
21. The characters Lin-kuo 邻国 should not be separated from the later sentence and connected to the former sentence. Hirth is mistaken; cf. his book, p. 90. He translates "they are not bent on making war to neighboring countries and in the case of small difference...."
22. Hirth misses some words, Hsiang-chie-wen 相诘问 or "arguing with them".
23. Mi-le-fu 弥勒佛 is Bodhistva, a Buddhist idol. It is reasonable to believe that "Mi-le-fu" is the name Ha-li-fa in Chinese.
24. The character Chieh 皆 or "all" in Hirth's text should be Pei 背 or "back", which is the reason for his mistranslating: "Mi-li-fu which is a king's name". cf. his book, p. 90.
25. 1091 AD.
26. Hirth makes mistakes here, see his book, p. 91. P'i 匹 means "bolt" not "pieces"; P'o 帛 means "silk cloth" not "cloth".
27. Hirth mistakenly translates Li-chin-t'ang, 历晋唐 or "during the time from the Chin to T'ang dynasties", as "till down to the Chin and T'ang dynasties".
28. 1078-1085 AD.
29. Ch'an-chi 参之 means "to compare with something." not "to hold together".

Book 49 *T'ung-chien-h'an-chi*

T'ung-chien-h'an-chi (Tong-jian-han-ji), or the Account of the H'an Dynasty, in the Book *Tz'i-chih-t'ung-chien* contains a note by Hu San-hsing, who was a historian of the Sung Dynasty. The notes, written c. 1067-1071, show us the extent of knowledge about Ta-ts'in, or Fu-lin, in China at that time.

Text 111

Note: Ta-ts'in was the country of Li-chien¹ during the time of the emperor Wu² (of the H'an Dynasty), and is called Fu-lin today.

Notes:

1. As to the name, cf. Texts 1, n. 6; 4, n. 6; n. 1.
2. Reigned 140-87 BC.

Book 50 *Shih-shuo-hsin-yu*

Shih-shuo-hsin-yu (Shi-shuo-xing-yu), or the New Ideas of Past Events, written by Liu Ts'ing-i (403-444 AD), contains a story that demonstrates the fact that during the time of the Chin Dynasty corals were regarded as the symbol of the rich in the upper levels of Chinese society. According to other texts, the corals were imported from the country of Ta-ts'in.

Text 112

Emperor Wu¹ is the nephew of K'ai², and often gives him some precious things. Once the emperor bestowed a coral tree on K'ai. The coral tree is two ch'in³ high, with dense branches, and it is really a rare gem, few of which exist in the world. K'ai proudly showed it to Ch'ung⁴. Ch'ung looked at it for a little while and suddenly struck it with his iron Juh-i (Ru-yi)⁵, so that it broke with a tinkling sound. K'ai was upset about the broken coral tree... and very indignant with Ch'ung. Ch'ung said: "It is not worth getting angry about. Now, I pay you for it. Then, Ch'ung ordered his retinue to take out all kinds of coral trees he had. There were six or seven coral trees of three or four ch'ih high, and unique brilliant branches, and many coral trees like that of K'ai. K'ai was embarrassed about his ignorance.

Notes:

1. The emperor of the Chin Dynasty, reigned 265-290 AD.
2. Wang K'ai was the brother of the Emperor Wu's mother.
3. About 0.466 meter.
4. Shih Ch'ung was a rich and powerful person, and a high official in the western region of China, where he had had opportunities get precious things from western foreign merchants by force.
5. An S-shaped ornamental object, made generally of iron, jade or gold, as a symbol of good luck. In ancient China, it was usually carried by the rich or high officials.

Book 51 *Sung-shih*

Sung-shih, or the History of the Sung Dynasty, written by T'o-t'o c. 1343-1345 AD., has an account of Fu-lin, which is quoted from the Ssu-ch'ao-shih, or the History of the First Four Emperors of the Sung Dynasty, which is also the source of the account of Fu-lin in the ***Wen-hsien-t'ung-k'ao***. (Book 48). However, the will for accuracy in the Sung-shih leads to some mistakes that are different from other texts.

Text 113 ch. 490

From the country of Fu-lin, one goes toward the southeast to Mieh-li-sha¹, and toward the north to the sea, both of which are a journey of forty ch'eng², and toward the west to the sea, a journey of forty ch'eng. Towards the east, from the western part of Ta-shih³, one can eventually reach China through Yu-t'ien (Yu-tian)⁴, Hui-h'o (Hui-ho)⁵, and Ching-t'ang (Qing-tang)⁶. They did not offer tribute to our court during the time of former dynasties. In the 10th month of the 4th year⁷ of the Yuan-feng period [of the Sung Dynasty], the king of the country, Mieh-li-yi-ling-K'ai-sa⁸, first sent a high official, named Ni-ssu-tu-ling-ssu-meng-p'an⁹, to offer as tribute saddled horses, sword-blades and real pearls to our court. He said: the climate of the country is very cold; their houses, made of earthen materials, have no tiles¹⁰; the country produces gold, silver, pearls, foreign silk cloth, cows, sheep, horses, camels with single humps, pears, apricots¹¹, dates that grow for one thousand years, olives, millet and wheat. They make wine from grapes. Their musical instruments include the K'ung-h'ou (lute), H'u-ts'in (foreign lute), Hsiao-t'ien-li (small flageolet), and Pien-ku (flat drum). The kings wear red and yellow robes, and a turban of silken cloth interwoven with gold thread. In the 3rd month of every year the king goes to the temple of Fu¹², seated on a red palanquin which the people are ordered to carry. The honored ministers are dressed like the king, but in different colors such as blue, green, pure white, pink, brown and purple¹³, and they wear turbans on their heads and ride on horseback. In the towns and countryside, there are chiefs to govern. Twice a year, during the summer and autumn, they are offered money, silk cloth, grain, and clothing, depending on their different rank and roles in government, great or small¹⁴. As a punishment, criminals convicted of slight offenses are punished by several tens of blows with a bamboo or birch, and criminals convicted of serious offenses by up to two hundred blows. In the case of capital punishment, they put the culprit into a woolen bag¹⁵ and throw it into the sea. They do not like warring and fighting. In the case of small disagreement with neighboring countries¹⁶, they try to settle matters by correspondence arguing with them¹⁷. But where important matters are involved, they will also send out an army. They cast gold and silver coins without holes in the center. The face of the coins is engraved with the image of Maitreya¹⁸, and the back with the king's name¹⁹. The people are forbidden to counterfeit the coins. In the 6th year²⁰ of the Yuan-you period, they sent embassies twice to our court, and their king was presented, by imperial order, with two hundred bolts of silk cloth²¹, white gold vases, clothing, and gold-bound girdles²².

Notes:

1. Some assume that the name is the abbreviated form of the name Mieh-li-sha-

ling-k'ai-sa, but others believe the name to be identified with Amir al-Juyush, the title of the military commander of the Fatima Dynasty in Egypt.

2. Hirth states that a ch'eng 程 means a day. In fact, Ma Tuan-lin extracts the passage from the *Ssu-ch'ao-shih*, the author of which based his book on the words of an ambassador who was sent from Fu-lin to China in 1081 AD. The Ch'eng equals a March, about 30 miles. (See above, text 110, n. 3).
3. Arabia.
4. khotan, Kara-syamaka; Borazan today.
5. Uigurs, who lived in the district of the Hsi-kiang, NW China.
6. Tsaidam, in the Ching-h'ai province, W. China.
7. 1081 AD.
8. The identification of the name has evoked much controversy. Hirth identifies it with Meleki-Rum Kaisar, a Seldjuk Sudan in Syria. Hirth concludes from the identification that Ta-ts'in was Syria as a Roman province; Fu-lin was Syria as an Arabian province during the T'ang Dynasty, and as a Seldjuk province during the Sung Dynasty. cf. his book, p. 298. (See above, text 110, n. 8).
9. Nestorian Simon Pan.
10. Hirth misses the character T'u. T'u-wu 土屋 mean "the house made of the earthen material". (See above, text 110, n. 13).
11. Hirth's "almond" is incorrect. Hsing=apricots, one kind of tree the Pa-lan is not a kind of date, but the olive.
12. Fu 佛 means Buddha, but I agree with Hirth's opinion that the name here means either the Mohammed Allah or the founder of the Christian religion.
13. Many colors here are wrongly translated by Hirth. Fen-h'ung 粉红 is pink, not red; Tz'i 紫 is purple, not brown, etc. (See above, text. 110, n. 17)
14. Hirth's mistake in the sentence "they must offer" should be "they must be offered". (See above, text 110, n. 18).
15. Hirth's "feather" here is not appropriate. The character Mao 毛 in this text means "the hair of animal", not "feather of birds". (See text 110, n. 20).
16. The characters Lin-kuo 邻国 should not be separated from the later sentence as if belonging to the former sentence. Hirth is mistaken; cf. his book, p. 90. He translates "they are not bent on making war to neighboring countries and in the case of small differences...." (See above, text 110, n. 16).
17. Hirth misses some words, Hsiang-chie-wen 相诘问 or "arguing with them".
18. It is reasonable to believe that Mi-le-fu is the name Ha-li-fa in Chinese.
19. The character Chieh 皆 or "all" in Hirth's text should be Pei 背 or "back", which is the reason for his mistranslating: "Mi-le-fu which is a king's name." cf. his book, p. 90. (See above, text 110, n. 24).
20. 1091 AD.

21. Hirth makes mistakes here, see his book, p. 91. P'i 匹 means "bolt" not "pieces"; P'o 帛 means "silk cloth" not "cloth". (See text, 110, n. 21).
22. T'o-t'o's mistake causes Hirth's mistakes in the last part of the sentence.

Text 114 ch. 17

In the 2nd month of the 6th year¹ of the Yuan-you period in the reign of the Emperor Che-tz'ung², the country of Fu-lin offered tribute to our court.

Notes:

1. 1091 AD.
2. The Emperor of the Sung Dynasty, reigned 1086-1100 AD.

Book 52 *Pen-ch'ao-kang-mu*

Pen-chao-kang-mu (Ben-chao-gang-mu), or Compendium of Materia Medica, written by Li Shih-chen (Li Shi-zhen), a great doctor and pharmacologist of the Ming Dynasty, contains 1,892 kinds of drugs and 11,000 prescriptions, among which many come from the country of Fu-lin (Ta-ts'in).

Text 115 ch. 8

Jade: The book *T'ai-p'ing-yu-lan*¹ says that Chiao-chou (Jiao-zhou)² produces the white jade; Fu-yu³ produces the crimson jade; Yi-liu⁴ produces the green jade; Ta-ts'in produces the grayish green jade; Hsi-shu⁵ produces the black jade; and Lan-t'ien⁶ (Lan-tian) produces beautiful jade.

Notes:

1. *The Encyclopedia of Chinese Books from Ancient Times to the Sung Dynasty*, cf. Book 41.
2. Extensive district of Kuang-tung and Kuang-hsi, S. China.
3. A small state in NE China during the H'an's time.
4. A district near Fu-yu, NE China.
5. The Ssu-ch'uan province, W. China.
6. In the San-hsi province, NW China.

Text 116 ch. 9

Mercury: The book *Mo-t'an* by Ch'en T'ing says that the country of Fu-lin lies in the place where the sun sets. In that country there is a mercury sea, forty of fifty li in circumference. When the inhabitants of the country want to get mercury, they dig several tens of digs and pits along the coast area, about ten li from the water, then get strong men dressed in special clothe beset with golden film outside to race near the water of the sea on the backs of horses. The golden

film reflects the bright sun light, which makes the mercury boil and flow just like a sea tide coming in. The mercury tide seems to carry every thing with it, while the men on the backs of the horses return at full speed, and the tide follows after them. If they are too slow, the men and their horses will be caught and destroyed by the tide. If they ride fast, the mercury tide will follow them, the further away they are, the slower it is so that the mercury is left in the dips and pits. The inhabitants, later, take the mercury from the dips and pits, and boil it with sweet grass. It will become silver, which is different from that produced in China.

Text 117 ch. 10

Diamond: The book *Hsuan-chung-chi*¹ says that the country of Ta-ts'in produces diamonds, also named Hsiao-yu-tao. The biggest of the diamonds is over a ch'ih² in length and the smallest one is like a grain of rice. When people mount it in a ring, it can be used to cut jade. As for the diamonds, the larger of them are used to serve as teeth relics of Buddha by some foreign monks. The people, who want to distinguish true diamonds from sham, burn it until red-hot and immediately put it into vinegar. If it does not break after being so treated, it must be genuine. If it seems to be blunt, people heat it again until red-hot, and it is sharp again once it cools.

Notes:

1. A book written by Ko about the time of the Later H'an Dynasty. cf. Text 32.
2. A ch'ih in the H'an's time equaled 0.233 meter.

Text 118 ch. 11

Fan-shih or Alum: Li Hsun¹ writes that alum, produced in Persia and Ta-ts'in, is white in color with crystal clarity and veins like needles. Used by those who try to make pills of immortality, it is more efficacious than that produced in Shih-men to the west of the river².

Notes:

1. Li Hsun (Li Xun) was a pharmacologist about the time 907-960 AD. He wrote a book about the medicines from foreign countries.
2. H'uang-ho river, or the Yellow River. Shih-men is the district on the western bank of the Yellow River.

Text 119 ch. 8

The book *Hsuan-chung-chi* says that in the country of Ta-ts'in there are five kinds of Po-li, or precious stones in five different colors, of which the red one is the most precious.

Notes:

1. Po-li, mentioned by Ko in his book, was regarded as precious stones before the Sung Dynasty, after which Po-li meant glass.

Text 120 ch. 8

Liu-li, or Colored glaze¹: The book **Wei-liao**² says that the country of Ta-ts'in produces gold, silver, ten kinds of colored glaze with colors, viz. crimson, white, yellow, black, blue, green, dark purple, light azure, red and purple, which are naturally produced, whence their gloss is more brilliant than other kinds of jade. At present the colored glazes commonly used are all made by people grinding the stones into powder, and mixing the powder and various medicines, thus the colored glaze is not hard but brittle.

Notes:

1. Li Shih-chen believed that the Liu-li 琉璃 was colored glaze. He did not know this word in the **Wei-liao** meant precious stones, so he was astonished at the difference between these two things.
2. The book was written by Yu H'uan about the 3rd century.

Text 121 ch. 14

Mu-hsiang (Mu-xiang), or Aucklandia Costus: T'ao H'ung-ching¹ writes that it is Ching-mu-hsiang². Yung-ch'ang³ has not offered it as tribute again. Now the plants are all imported by foreign traders of boats. They said that it is produced in the country of Ta-ts'in. At present it is used as an ingredient of incense, and is not used as an ingredient of medicines.

Notes:

1. T'ao H'ung-ching (451-536 AD), writer of medicine in the Ming Dynasty.
2. The **Shih-u-yuan-h'ui**, or the Higher Criticism of Encyclopaedism, states that Li Shih-chen makes a mistake in identifying the Mu-hsiang with Ching-mu-hsiang. The latter is perhaps an other kind of Mi-hsiang, or Hovenia dulcis, which is different from Mu-hsiang.
3. The name of a prefecture, SW China.

Text 122 ch. 14

Jou-tou-k'ou (Rou-dou-kou), or Nutmeg: Li Hsun¹ writes that it grows in K'un-lun² and the country of Ta-ts'in. Ch'en Chang-ts'i³ writes that the nutmeg grows in foreign countries, and its foreign name is Ka-chi-lo. We take it when the foreign boats arrive at China. It does not grow in China. In shape it is round and small, with a purple thin skin which is closely tied core. Its taste is bitter.

Notes:

1. A pharmacologist of the time 907-960 AD.
2. The group name for the countries of the southern sea during the T'ang and Sung Dynasties.
3. An official and a pharmacologist of the T'ang's time. Li Shih-chen believed that Ch'en's book was the best pharmacological book before the Ming Dynasty.

Text 123 ch. 14

Yu-chin, or *Curcuma aromatica*: Li Shih-chen¹ writes that it can be used as a condiment of wine. Formerly, people said that it was the Tulip, produced in the country of Ta-ts'in. However, Cheng Chiao (Zheng Qiao)² in his book *T'ung-chih (Tong-zhi), or the Historical Collection*, presumes that it is Turmeric. I do not agree with him, because Ta-ts'in did not communicate with China during the time of San-tai (San-dai)³; so how could the Chinese get it from Ta-ts'in at that time?

Notes:

1. The writer of the *P'en-ch'ao-kang-mu*.
2. A writer of the T'ang Dynasty.
3. The general name covering the dynasties of Hsia, Shang and Chou, from the 21st century BC to 770 BC.

Text 124 ch. 14

Yu-chin-hsiang (Yu-jin-xiang), or Tulip: Chang-ts'i¹ writes that it grows in the country of Ta-ts'in, and blooms in the 2nd and 3rd month of every year. Its flowers have the shape of the flowers of H'ang-lan², and are fragrant when picked in the 4th and 5th month of every year.

Notes:

1. Writer of pharmacology of the T'ang Dynasty.
2. This flower has the shape of an egg shell upside down.

Text 125 ch. 14

Mi-tie-hsiang (Mi-die-xiang), or *Rosmarinus officinalis*: Ch'en Chang-ts'i¹ writes that the book *Kwang-chih (Guang-zhi), or Encyclopedia*², records that it is imported from the western sea. The *Wei-liao*³ says that it grows in the country of Ta-ts'in. Li Shih-chen⁴ writes that it was transplanted from the western foreign countries to China during the reign of the Emperor Wen⁵ of the Wei kingdom. Ch'ao Chi (Ch'ao Zhi)⁶ and his contemporaries all composed Fu⁷ about it. The

general vein of the prose is as follows: The plant has a slender and tender stalk, thin branches, and tender rhizome. Its luxuriant flowers do not wither in winter. It bears fruit every year.

Notes:

1. Writer of pharmacology of the T'ang Dynasty.
2. The book has been lost, and its author is not yet known.
3. Written by Yu H'uan about 3rd century.
4. Writer of the ***Pen-ch'ao-kang-mu***.
5. The first emperor of the Wei kingdom, reigned 220-226 AD.
6. The famous writer of the Wei kingdom. He is the younger brother of the Emperor Wu.
7. Descriptive prose, interspersed with verse in Chinese.

Text 126 ch. 14

Tou-na-hsiang (Dou-na-xiang)¹, or Commiphora molmol: Li Hsun² writes that, according to the book ***Kuang-chih***³, it is imported from the hills of the country of P'iao. The book ***Wei-liao***⁴ writes that it grows in the country of Ta-ts'in, and belongs to the grass family.

Notes:

1. Commiphora includes different kinds. Its Chinese name Tou-na comes from the name Adulis, a harbor from which it was imported to China. The letter L was pronounced as N sometimes in ancient China.
2. Pharmacologist of the period 907-960 AD.
3. The book has been lost.
4. Written by Yu H'uan.

Text 127 ch. 21

Wu-feng-tu-yao (Wu-feng-du-yao)¹, or Sensitive plant: Li Hsun² writes that it grows in the country of Ta-ts'in and Ling-nan³. It can be plucked on the 5th day of the 5th month of every year, and is easily found every where in hills and fields. Its head is like a ball, and its leaves are like the tails of birds. Its compound leaves open or close automatically before a man, whence it is called Tu-yao or "to change automatically".

Notes:

1. These words mean "to change automatically without wind".
2. Pharmacologist of the time 907-960 AD.
3. Extensive district of kuang-tung and kuang-hsi, S. China.

Text 128 ch. 22

Mi-hsiang (Mi-xiang)¹, or *Hovenia dulcis*, also called Mo-hsiang (Mo-xiang) and E-ch'ai², or the tree of Myrrh: The *Chin-shu*³ records that in the 5th year⁴ of the T'ai-k'ang (Tai-kang) period, the country of Ta-ts'in offered paper made of the bark of the Mi-hsiang tree. It was of light brown color with a grain of roe. It is very fragrant and tough.

Notes:

1. It is very easy to confuse the Mi-hsiang with Mu-hsiang.
2. As to the E-ch'ai tree, cf. Text 74.
3. Written about 644-646 AD.
4. 285 AD.

Text 129 ch. 34

Chiang-chen-hsiang (Jiang-chen-xiang), also called Tz'i-t'ung-hsiang (Zi-tong-xiang), or the incense of Wisteria, and also named Chi-ku-hsiang (Ji-gu-xiang). Li Hsun¹ writes that it grows in the hills of the southern sea² and the country of Ta-ts'in.... When burned at first, it is not very fragrant, but it is very fragrant when mixed with other fragrant substances.

Notes:

1. Writer of the time of 907-960 AD.
2. The southern part of Asia.

Text 130 ch. 34

Hsun-lu-hsiang (Xun-lu-xiang), also called Juh-hsiang (Ru-xiang), or Frankincense: Yu Hsi¹ writes that, according to the book *Nan-chou-i-u-ch'ih*², Hsun-lu grows in the country of Ta-ts'in. There are great trees in the coastal area of the sea, with branches and leaves somewhat like those of old pines. They grow out of the sands, and the gum, which looks like the gum of the peach tree, oozes out of the trees during nigh summer, dropping down into the sand.

Notes:

1. A writer of the Sung Dynasty.
2. Written by Wan Chen, a writer of the Three kingdoms.

Text 131 ch. 31

E-po-le (E-bo-le) or Honey locust: Ch'en Chang-ts'i¹ writes that the E-po-le grows in the country of Fu-lin. Its fruits are like pods in shape, but more round and long, with a sweet taste, and can be eaten.

Notes:

1. Pharmacologist of the T'ang Dynasty.

Text 132 ch. 34

Su-h'e-hsiang (Su-he-xiang) or Styrax: Su kung¹ writes that it is imported from the western countries and K'un-lun² at the present time. It is purple and crimson in color, somewhat like red sandalwood. It is hard and fragrant, and heavy as stone. The best Styrax is that, when burned, the wood becomes white ash. The **Liang-shu**³ records that the country of Chug-t'ien-chu⁴ produces Su-h'e-hsiang, made by mixing and boiling the juice of various fragrant materials, whence it is not a natural product. It is further said that the inhabitants of the country of Ta-ts'in gather the styrax plant, squeeze its juice out, and make a balsam, then they sell its dregs to the traders of other countries. Thus, the styrax goes through many hands before reaching China, whence it is not very fragrant on its arrival here.

Notes:

1. Writer of the T'ang Dynasty. He wrote a pharmacological book, in 54 volumes, named the Pharmacopoeia of the T'ang Dynasty.
2. Chinese name of the southern sea during the T'ang's time.
3. Written by Yao Ssu-lian c. 629-636 AD.
4. Central part of India.

Text 133 ch. 35B

Wu-i or Turnip: Li Hsun¹ writes that, according to the book **kuang-chou-chi**², it grows in the country of Ta-ts'in, and belongs to the Persian Wu-i.

Notes:

1. Pharmacologist of the time 907-960 AD.
2. Written by Ku Wei (Gu Wei), a writer of the Chin Dynasty (265-420 AD.).

Text 134 ch. 52

Ti-sheng-yang (Di-sheng-yang)¹: in his book **Pei-h'u-lu (Bei-hu-lu), or Notes on the North of China**, Tuan Kun-li² writes that in the country of Fu-lin there are Ti-sheng-yang, or the sheep that grow out of the ground. Their lambs grow out of the earth. The inhabitants of the country screen the lambs by building walls. The navel of the lambs is connected with the ground and if forcibly cut, the lambs will die. The people there ride on the backs of horses while beating drums to frighten them. Then, the lambs cry in fear while the navel is detached from the ground, and they can go and seek the place where there is grass and water.

Notes:

1. The name 地生羊 means "the sheep that grows out of the ground".
2. A Writer of the T'ang Dynasty.

Text 135 ch. 51B

T'u-po-shu (Tu-bo-shu) or Marmot: Ch'en Chang-ts'i¹ writes that the marmot lives in the valleys by rivers, in the western countries. The animal digs a hole under ground as its nest. It has the shape of an otter. The native people dig the ground to catch it to eat. The book *Wei-chih*² records that the country of Ta-ts'in has the Po-tu-shu or otters against poison³, which seems to be this kind of animal.

Notes:

1. Pharmacologist of the T'ang Dynasty.
2. *The History of the Wei Kingdom, in the San-kuo-chih*, cf. Text 13.
3. I presume that the name Pi-tu-shu is the same as Tu-po-shu but in a mistaken form, that is the first two characters Pi-tu should be changed to Tu-pi. Tu-po means "to dig the ground". The author of the Wei-liao gives the wrong description of the name, Pi-tu-shu, which seemed so strange that later writers quoted it without question (cf. T'ung-tien, text 37).

Text 136 ch. 51A

White elephant: Su Sung¹ writes that the elephants of Ch'u and Yue² are all blue and black. But the western countries, such as Fu-lin, Ta-shih³, etc., have many white elephants.

Notes:

1. Writer of the Sung Dynasty, also a pharmacologist (1021-1101).
2. Ch'u is the abbreviated form of the names of the provinces H'u-nan and H'u-pei; Yue, of the Kuang-t'ung and Kuang-hsi.
3. Arabia.

Text 137 ch. 49

T'uo-niao or Ostrich: Liu Yu¹ writes, in his book *Hsi-shih-chi, or the Notes on Ambassadors to the Western Countries*, that Fu-lang² has a kind of big bird. It has a height of over a chang³, with feet like those of a camel. It eats charcoal, and its egg is as big as a sheng⁴.

Notes:

1. Writer of the Yuan Dynasty.
2. In the time of the Yuan Dynasty, the country of Fu-lin was called Fu-lang by

the Chinese. The meaning of the name is extended to indicate the whole of Europe at that time and later.

3. A ch'ih equals about 0.2722 meter in the Yuan Dynasty.
4. Chinese unit of capacity, equal to a liter.

Text 138 ch. 31

The tree of P'o-na-sa or Jackfruit: Li Shih-chen¹ writes that the name P'o-lo-mi is from that in the Sanskrit.... It was named P'o-na-sa by the Persians, and called the tree of E-pu-ch'an² by the inhabitants of Fu-lin, which, in fact, is the same tree.

Notes:

1. Writer of the *Pen-ch'ao-kang-mu*.
2. The name here has a different sound, E-sa-ch'an, from that in the *Yiou-yang-tz'a-tz'u*, cf. Text 68, so I presume that Li Shih-chen made a mistake.

Book 53 *Yuan-shih*

Yuan-shih (Yuan-shi), or the History of the Yuan Dynasty, written by Sung Lian c. 1369-1370 AD, covers the period 1271-1358 AD. It has no account of Fu-lin, but refers to some persons who came from the country. The most brilliant of these persons was Ai Hsue.

Text 139 ch 134

Ai Hsue¹, from Fu-lin, one of the western countries, is proficient in the languages of the western countries, and in astronomy and the calendar, medicine and pharmacy. ....When emperor Shih-chu² was residing in his palace in the subject land, Ai Hsue was highly regarded by the emperor. In the 4th year³ of the Chung-t'ung (Zhung-tong) period, he was appointed as official in charge of two departments, of the calendar and medicine, which later were combined into the Kuang-h'ui Department⁴. He was also appointed head of this department....In the 5th year⁵ of the Chi-yuan (Zhi-yuan) period, he followed the Emperor to hunt in the Pao-ting (Bao-ding)⁶ for a long time. Deliberately in the presence of the emperor, he asked the peasants who offered every thing for the hunt: "Have you been disturbed in your farming?" Then the emperor stopped hunting.... He was sent as an imperial commissioner to visit the vassal king of the northwest of China, named A-juh-h'un⁷....He was appointed Mi-shu-chien⁸, and administered the Ch'ung-fu Department⁹. Later he rose to high rank as a member of the Imperial Academy, and compiled the dynastic history, under the imperial order. In the first year¹⁰ of the Ta-te period, he was appointed P'ing-chang-cheng-shih¹¹. In the reign of the emperor Jenh-tz'ung (Ren-zong)¹² he was conferred the title of Ts'in-kuo-kung (Qin-guo-gong)¹³. When he died, he was posthumously confirmed.... Fu-lin-chung-hsien-wang (Fu-lin-zhong-xian-wang)¹⁴.

Notes:

1. Some identify the name with Joseph.
2. The first Emperor of the Yuan Dynasty, reigned 1260-1294 AD.
3. 1263 AD.
4. The Department of Medicine and Health of the Yuan Dynasty.
5. 1263 AD.
6. A place in the H'e-pei province, N. China.
7. The name is identified with Arghun.
8. General secretary of the imperial Government.
9. The Department of Religions.
10. 1297 AD.
11. Member of the Senate.
12. The 4th Emperor of the Yuan Dynasty, reigned 1312-1320 AD.
13. Duke of the Country of Ts'in.
14. Prince Chung-hsien of Fu-lin.

Book 54 *Ming-h'ui-tien*

Ming-h'ui-tien (Ming-Hui-dian), Important Documents of the Ming Dynasty, compiled in the reign of the Ming Dynasty (1368-1644 AD.), contains a record of the country of Fu-lin.

Text 140

The country of Fu-lin is over ten thousand li distant from outside the Pass Chia-yu (Jia-yu)¹. In the 4th year² of the H'ung-u period, a citizen of the country, named Nie-ku-lun³ was sent back from China with an imperial letter to inform them of the establishment of our dynasty, and later they sent an embassy to offer tribute to our court.

Notes:

1. In the Kan-su province, NW China.
2. 1371 AD.
3. The name is identified with Nicholas.

Book 55 *Yi-t'ung-chih*

Yi-t'ung-chih (Yi-tong-zhi), or the History of the World, written by Li Hsien (Li Xian), who was a historian of the Ming Dynasty, contains an account of the country of Fu-lin. The account is based on the history of the Sung Dynasty, but has new information about communication between China and that country in the time of the Ming Dynasty.

Text 141

From the country of Fu-lin, one goes towards the southeast to Miehl-sha¹ and towards the north to the sea, both of which are a journey of forty ch'eng², and towards the west to the sea traveling also for thirty ch'eng. Towards the east, from the western part of Ta-shih³, one can finally reach China through Yu-tien⁴ and H'ui-h'o⁵. In the 4th year⁶ of the Yuan-feng period of the Sung Dynasty, the king of the country, Miehl-yi-ling-k'ai-sa⁷, first sent an embassy to offer as tribute their local products. During the time of the Yuan-you period⁸ they sent embassies twice to our court. In the 4th year⁹ of the H'ung-wu period of our Ming Dynasty, the emperor ordered that a citizen of their country, named Nie-ku-lin¹⁰, be sent back, with an imperial letter, to inform them of the establishment of our dynasty. Later they sent an embassy to our court and offered their local products as tribute.

Notes:

1. The abbreviated form of the name Miehl-sha-ling-k'ai-sa; or the name Amir al-Juyush, the title of the military commander of the Fatima Dynasty.
2. A ch'eng equals thirty miles.
3. Arabs.
4. Khotan, Kara-syamka; Borazan today.
5. Uigurs, NW China
6. 1081 AD.
7. Meleki-Rum Kaisar (according to Hirth).
8. 1086-1094 AD.
9. 1371 AD.
10. It is identified with the name Nicholas.

Book 56 *Yien-pao-t'an-yu*

Yien-pao-t'an-yu (yan-bao-tan-yu), or Notes on the Spoken Oral Story, written by Ch'en Chi-cheng (Chen Ji-zheng), who was writer of the Ming Dynasty, contains many stories and folklore, which include information about the country of Fu-lin.

Text 142

In the winter of the Ting-h'ai (Ding-hai) year¹ of the Chi-tz'eng (Zhi-zeng) period, ... they said that during the Yien-you period², when they were in charge of the imperial retinue suite, an embassy from the country of Fu-lin came to our court. They said that their country was in the place where the sun sets. The territory of their country was extensive, with seventy-two local lords. In their country there is a mercury sea, forty of fifty li in circumference. The way in which

the inhabitants of the country got the mercury is by digging several tens of dips and pits along the coast area, about ten li from the water, then getting strong men to ride on the backs of fine horses, running as fast as flying eagles do. The men and their horses all wear the special cloth beset with golden film, which reflects the sunlight brightly as they run around the sea. The mercury starts to boil and flow just like a sea tide, which seems to carry every thing with it, while the men on horse back return at full speed and the mercury tide follows them. If they ride slowly, the men and their horses will be caught and destroyed by the mercury tide. If they ride fast, the mercury tide will follow them, more slowly the further away they are. When the mercury tide ebbs, mercury is left in the dips and pits. The inhabitants, later, go back to collect the mercury, and boil it with sweet grass. It will become silver.

They can also spin and weave wool into cloth, which is called Shuo-fu. They dye the cloth dark green with Mi-lu-t'an³, so well that it does not fade when washed. Other kinds of felt blankets and silk cloth are their ordinary products. In the Jenh-wu year⁴ of the Chi-cheng period they offered a black horse of over nine ch'ih⁵ in height and a long tail of seven ch'ih reaching the ground, which horse is found in their land. Their embassy took four years to go to Ts'i-shih-mi (Qi-shi-mi)⁶, and four more years to get to China, crossing seven seas before arrival at our capital⁷.

Notes:

1. 1347 AD.
2. 1314-1320 AD.
3. The name of a kind of dye giving a green color.
4. 1342 AD.
5. About 2.445 meter.
6. Kasmira, or Kashmir today.
7. The capital of the Yuan Dynasty was Ta-tu (Da-du), or Peking.

Book 57 *Ming-shih*

Ming-shih (Ming-shi), or the History of the Ming Dynasty, written by Chang T'ing-yu (Zhang Ting-yu) after 1645 AD., when the Ts'ing Dynasty had begun its reign in China, records the event whereby the Emperor T'ai-tz'ung sent a letter to the king of Fu-lin in 1371.

Text 143 ch. 326

Fu-lin is the same country as Ta-ts'in during the time of the H'an Dynasty. They first communicated with China in the reign of the Emperor H'uan¹. During the period of the Chin and Wei dynasties the country was also called Ta-ts'in, and

they offered tribute to China. In the time of the T'ang Dynasty it was still so called, and they also offered tribute several times. It was so called in the time of the Sung Dynasty. The ***Sung-shih***, however, says that they did not offer tribute to our court during former dynasties, which throws doubt on its identity with Ta-ts'in. During the last period of the reign of the Yuan Dynasty, a native of this country, named Nie-ku-lun², came to China for trading purposes, and was not able to return because of the fall of the Yuan Dynasty. The emperor T'ai-tz'u³ heard of this and commanded Nie-ku-lun to his presence in the 8th month of the 4th year⁴ of the H'ung-wu period, and ordered him to go back with an imperial letter for transmission to his king. The letter read as follows: "Since the reign of the Sung Dynasty declined, Heaven let them play in hard luck. The Yuan Dynasty rose from the desert to enter and rule over China for over a hundred years, and when Heaven wearied of their misgovernment and debauchery, its fit fate was also to turn to ruin, after which severe civil strife and disorder reigned in China for eighteen years. When the powerful warlords⁵ began to arouse themselves, We, as a simple peasant in the western district of the H'uai-h'e river⁶, held an uprising⁷ to save the people, and was granted a favor of the Creator, who pointed out to me civil and military officers. Having crossed eastwards to the eastern side of the H'uai-h'e river⁸, We engaged in troop training and preparation for war for fourteen years. After, We had, in the west, subdued the king of H'an, Ch'en You-ling; and in the east, made captive the king of Wu, Chang Shih-ch'eng; and in the south, subdued Min and Yueh⁹, and conquered Pa-shu¹⁰; and in the north, established order in You-yien¹¹, We established peace and order in all of China, and restored the old boundaries of our Chinese Empire. We were selected by Our people to ascend the imperial throne under the dynastic title of the Great Ming, commencing with Our reign styled H'ung-wu, of which We are now in the 4th year. We have sent officials to all the foreign countries with this Manifesto except you, Fu-lin, to whom, because of your being separated from Us by the western sea, We have not yet sent the announcement. So now We send a native of your country, Nieh-ku-lun, to hand you this Manifesto. We are not equal in wisdom to our ancient rulers whose virtue was recognized all over the universe, We can not but let the world know Our intention to establish peace and order within China¹². It is on these grounds alone that We have issued this Manifesto". After a while, the emperor again ordered an ambassador, named P'u-la, and others to be provided with credentials and presents of colored bills of money¹³ for transmission to that country. Thereafter the country sent an embassy with tribute; but later they did not come again. During the Wan-li period¹⁴, a native from the great western ocean came to our capital, and said that the Lord of Heaven, Jesus, was born in Ju-te-ya¹⁵, which is identical with the country of Ta-ts'in in ancient times; that the country [of Ta-ts'in] is known to have existed since the creation of the

world for the last six thousand years which are recorded in the historical books; that the country had passed on from generation to generation¹⁶, that they know all kinds of worldly things and affairs in detail, and so it should be considered as the Land where the Lord of Heaven created the human race. This account would seem to be somewhat exaggerated and should not be trusted. The accounts about the abundance of products and other precious articles produced in the country can be found in former histories.

Notes:

1. Emperor of the Later H'an Dynasty, reigned 147-167 AD.
2. It is identified with Nicholas.
3. The first emperor of the Ming Dynasty, reigned 1368-1398 AD.
4. 1371 AD.
5. Chun-hsung 群雄 do not mean "nations", as translated by Hirth. At the end of the reign of the Yuan Dynasty, there were many rebellions and powerful man who, with their followers, set themselves up as kings or lords, throughout China. It is more appropriate to call them "warlords", not "nations".
6. Hirth does not understand Chuo 左 and You 右, in this context, so he makes a mistake here. H'uai-you means "the west of the H'uai-h'e river". He translates "a simple peasant of H'uai-you", which nobody can understand. In the same sentence the words Chiang-chuo 江左 mean "east of the river". His translation of these words seems to have no contextual relation with the words H'uai-you.
7. Hirth translates Chi-i-chiu-min 起义教民 as "conceived the patriotic idea to save the people", which is not correct, cf. his book, p.66.
8. Chiang-chuo 江左 means "the east of the H'uai-h'e river".
9. The abbreviated form of the names of the Fu-chien and Kuang-tung provinces, S. China.
10. Approximately the district of the Ssu-ch'uan province, China.
11. The abbreviated name of the district of the north of the H'e-pei province and the south of the Liao-ning province, China.
12. Ssu-h'uai 四海, or "the four seas", here mean "China". Hirth does not see the meaning.
13. Ch'ai-pi 彩币 here can not be translated as "silk" (cf. Hirth), but "colored bill of money", which, to my knowledge, were printed as currency in the early Ming's time.
14. 1573-1620 AD.
15. It is identified with Judaea.
16. Hirth misses this sentence, cf. his book, p. 67.

Text 144 ch. 326

Italy lies in the center of the great western ocean. It has not communicated with China since ancient time. During the Wan-li period¹ a citizen of the country, Li-ma-to² came to our capital and wrote the book *Wan-kuo-ts'uan-t'u* (Wan-guo-quan-tu), or Atlas of the World.... Most of the European countries believe in Christianity. Jesus was born in Ju-te-ya³, which is a country in Asia, and he did missionary work westwards towards Europe.

Notes:

1. 1573-1620 AD.
2. Matthaeus Ricci, a Italian missionary in China.
3. Judaea.

Book 58 *K'un-yu-t'u-shuo*

K'un-yu-t'u-shuo (Kun-yu-tu-shuo), or the Illustration of the World, was written by Ferdinand Verhiest, who came to China in 1659, and was appointed as a high official. He wrote eighteen books, one of which deals with Christianity and Ta-ts'in.

Text 145

In the extreme western part of the earth there is a famous country named Ju-te-ya¹. The history of the country records many details of their ancient events, including a long history of six thousand years from the creation of the human race to the present time, generation by generation, and all kinds of things and affairs, without any mistake. The country is called the Holy Land because the Creator let his son be born in the country. During the time of the Ch'un-ch'iu period², there were two saint kings in the country, father Ta-wei-te³ and son Sa-la-men⁴. They built a Church which was made of gold and jade, and beset with precious things, whence it was extremely beautiful, all of which was worth three hundred thousand [of golden coins]. The kings of the country are men of merit, noble and intelligent, with the most respected name in the West. The Chinese said that in the West there were saints, by which perhaps they meant the two kings. The ancient name of the country was Ta-ts'in. A monk of the country came to China with the Bible and the image of the Lord during the Chen-kuan period⁵. As to the event, reference can be found in the *Ching-chiao-liu-hsing-pei*⁶, of the Nestorian Stone Inscription.

Notes:

1. Judaea.
2. The period lasted from 770-476 BC. It means "Spring and Autumn". It was named after the book under the same name, by Confucius, a sage in ancient China.

3. David, the king of ancient Israel.
4. Solomon, the son of David.
5. 627-649 AD.
6. That is *Ta-ts'in-ching-chiao-liu-gsing-chung-kuo-pei*, cf. Text 59.

Book 59 *T'ang-jenh-shou-h'ui*

T'ang-jenh-shou-h'ui (Tang-ren-shuo-hui), or the Collection of Lore by the T'ang People, compiled by Ch'en Shih-hsi, who was a writer of the Ts'ing Dynasty (1644-1911), contains the book *Tz'en-kuan-kung-ssu-h'ua-shih (Zen-guan-gong-si-hua-shi), of the History of the Public and private Paintings*, during the Tz'en-kuan Period¹, which records paintings about Fu-lin.

Text 146

There are two rolls of paintings about the people and things of the country of Fu-lin, and two rolls about ghosts and gods, and two rolls about various animals of foreign countries, all six rolls of which were painted by a monk from the western country, and kept in the family of Yang Su².

Notes:

1. The period lasted twenty two years 627-649 AD.
2. A rich and powerful official of the Sui Dynasty.

Book 60 *ko-chih-ching-yuan*

Ko-chih-ching-yuan (Ge-zhi-jing-yuan), or Notes on the Ancient Books According to Subjects, compiled by Ch'en Tz'i-Lung, who was a writer of the Ts'ing Dynasty, contains some records of former books about Ta-ts'in.

Text 147

The book *Wei-liao* records that in the country of Ta-ts'in the capital city has five palaces, fifty li¹ distant from each other, and that in the palaces the pillars are all made of crystal.

Notes:

1. I think that the author of the book makes a mistake. The sentence is "five li distant from each other" in other texts.

Text 148

Text book *Wei-kuo-chuan*¹ in the Wu Kingdom records that in the king's palace of the country of Ta-ts'in they use crystal for the tiles.

Notes:

1. Written by K'ang T'ai, a writer of the 3rd century AD.

Book 61 *Jih-chih-lu*

Jih-chih-lu (Ri-zhi-lu), or Notes on Everyday Reading, was written by Ku Yan-wu, who was a famous scholar of the Ts'ing Dynasty. He noted down the passage about the demonstration of the name of Ta-ts'in.

Text 149

In every Buddha Sutra today Ta-ts'in is identical with Chiu-mo-lo-shih (Jiu-me-luo-shi), which is a translation of the name of the country of Yao-hsing. The identification and translation, I think, is wrong. Ta-ts'in is the name of one western country. According to the Account of the Western Countries in the *H'ou-h'an-shu*¹, the country of Ta-ts'in is situated on the western part of the sea, and has over four hundred cities and several tens of small states which are subject to it. It is further said that there is communication from the west of the country of T'ien-chu² with Ta-ts'in. I believe that there is before us merely an accidental similarity in the name of the country which is indeed not identical with Ta-ts'in, but the Account identifies it with Ta-ts'in. The *Chin-shu*³ records that.... there was a native of An-ting (An-ding)⁴, named H'ou Tz'i-kuang (Hou Zi-guang), who called himself the prince of Buddha, and said that he came from the country of Ta-ts'in to be placed on the throne of the king of the country of Hsiao-ts'in (Xiao-qin)⁵, by which name he meant China. Clearly, his words are exaggerated and not to be trusted.

Notes:

1. Written by Fan Yeh c. 420-472 AD.
2. India.
3. Written by Fang Hsuan-ling c. 644-646 AD.
4. In the Ning-hsia AR, W. China.
5. The name 大秦 means "the small ts'in", compared with the Ta-ts'in, or "the big ts'in".

APPENDIX I

Bibliography

I give readers, who wish to know more on the subject, the following bibliography, which refers to the most important books dealing with materials or subjects covered here.

- Beal, S., *Si-yu-ki and Life of Hiuen-tsiang*, London, 1914.
- Bretschneider, E., *On the study and Value of Chinese Botanical Works*, Shanghai, 1870.
- *Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources*, Shanghai, 1888.
- Chao Ju-kua, *Chu-fan-chi* (A Description of Barbarous Peoples: Chinese foreign trade on the 12th century AD) tran. F. Hirth and W.W. Rocknill, St. Petersburg, 1912.
- Chavannes, E., *Documents sur les Tou-Kiue occidentaux*, Paris, 1903-1905.
- Cordier, H., *Bibliotheca Sinica*, 1904-1908.
- (A) *Dictionary of Greek and Roman Geography* (by various writers), New York, 1966.
- Fitzgerald, C.P., *China, a short cultural history*, London, 1961.
- Giles, A.A., *The Travels of Fa-hsian, A.D. 399-414*, Cambridge, 1956.
- Hirth, F., *China and Roman Orient*, Shanghai, 1885.
- and W.W. Rockhill, Chao Ju-kua, *On the Chinese and Arab trade in the twelfth and thirteenth centuries*, entitled *Chu-fan-chi*, St. Petersburg, 1912.
- Hudson, G.F., *Europe and China*, Boston, 1931.
- Isidore of Charax, with the transcriptions of relevant Chinese Dynastic Annals (Hirth), Philadelphia, 1914.
- Kordosis, M., *China and the Greek world: «Ἱστοριογεωγραφικά» 3* (1989-90) 143-255.
- Kordosis, M., *Προσβέτες μεταξύ Fu-lin (Βυζάντιο;) και Κίνας κατά τη διάρκεια του μεσαιώνα και ἡ ἱστοριογεωγραφικὴ πραγματικότητα: Δωδώνη ΚΓ/1* (1994) 113-260.
- Laufer, B., *The Name China*, *T'oung-pao*, 13 (1912) 719-726.
- D.D. Leslie - K.J.H. Gardiner, *The Roman empire in Chinese sources*, Roma 1996.
- *The Diamond. A study in Chinese and Hellenistic folklore*, Chicago, 1915.
- Maspero, H., *China in Antiquity*, transl. F. Kierman, Massachusetts, 1978.
- Mathews, R.H., *Chinese-English Dictionary*, Cambridge, 1947.
- Morse, H.B., *The Trade and Administration of China*, London, 1921.
- Parker, E.H., *China, Her history, diplomacy and commerce*, New York, 1901.
- De Pauthier, G., *L'Authenticité de l'Inscription Nestorienne de Si-ngan-fou*, Paris, 1857.
- *L'Inscription syro-chinoise de Si-ngan-fou*, Paris 1858.
- *Histoire des relations politiques de la Chine avec les puissances occidentales, depuis les temps les plus anciens jusqu'...* Paris, 1859.
- Pelliot, P., *Notes sur l'Histoire de la Horde D'ou*, Paris, 1950.
- Pelliot, P., *L'inscription nestorienne de Si-ngan-fou*, ed. A Forte, Paris 1996.
- *Li-kien, autre nom du Ta-ts'in (Orient Méditerranéen)* *T'oung-pao*, 16 (1915) 1677, 691 ff.
- Rashke, M., *New Studies in Roman Commerce with the East, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung*, 9.2 (1978) 605-1365.
- Reinaud M., *Relations Politiques et Commerciales de l'Empire Romain avec l'Asie Orientale*, Paris, 1863.

von Richtofen, F.F., China, Berlin, 1877.

Saeki, P.Y., *The Nestorian Monument in China*, London, 1916.

Shen Fu-wei, *China and Africa*, Peking, 1989.

Shiratori, K., Chinese Ideas Reflected in the Ta-ch'in Accounts, *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* (Tokyo) 15 (1956) p. 25-72.

— The Geography of the Western Regions, studied on the basis of the Ta-ts'in account, *ibid*, p. 73-163.

— A New Attempt at the Solution of the Fu-lin Problem, *ibid*, p. 165-329..

— A Study on T'iao-chih, *ibid*, p. 1-23.

Soma, T., Studies on the Country of T'iao-chih, *ibid*, p. 36 (1978) 1-26.

E. de la Vaissiere, *Histoire des marchands sogdiens*, Paris 2002.

Wang Gungwu, The Nanhai Trade, *Journal, Malayan Branch, Royal Asiatic Society*, XXXI, 1958.

Watters, T., *On Xuan Chwang's Travels in India*, London, 1905.

Wylie, On the Nestorian Tablet of Se-gan-foo, *North-China Herald*, 1854 and 1855.

— Notes on the Western Regions, *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 10 (1881) 10, 20 ff.

Yule, H., *Cathay and the Way Thither*, London 1913-15.

APPENDIX II

List of the Chinese Dynasties

Hsia Dynasty	21 c.-16 c. B.C.
Shang Dynasty	16 c.-11 c. B.C.
Hsi-chou Dynasty	11 c.-771 B.C.
Tung-chou Dynasty	770-256 B.C.
(Ch'un-ts'iu Period)	770-476 B.C.
(Tz'an-kuo Period)	475-221 B.C.
Ts'in Dynasty	221-207 B.C.
Hsi-h'an (Early H'an) Dynasty	206 B.C.-24 A.D.
Tung-h'an (Later H'an) Dynasty	25-220 A.D.
Three Kingdoms	220-280
(Wei Kingdom)	220-265
(Shu-h'an Kingdom)	220-263
(Wu Kingdom)	220-280
Chin Dynasties	265-420
Sixteen States	303-420
Southern Dynasty	420-589
(Liu-sung Dynasty)	420-479
(Ts'i Dynasty)	479-502
(Liang Dynasty)	502-557
(Ch'en Dynasty)	557-589
Northern Dynasties	386-581
(Pei-wei Dynasty)	386-549
(Tung-wei Dynasty)	534-550
(Pei-ts'i Dynasty)	550-577
(Hsi-wei Dynasty)	535-556
(Pei-chou Dynasty)	557-581
Sui Dynasty	581-618
T'ang Dynasty	618-907
Five Dynasties	907-960
(H'ou-liang Dynasty)	907-923
(H'ou-t'ang Dynasty)	923-936
(H'ou-chin Dynasty)	936-946
(H'ou-h'an Dynasty)	947-950
(H'ou-chou Dynasty)	951-960
Ten Kingdoms	902-960
Sung Dynasty	960-1279
Liao Dynasty	907-1125
Chin Dynasty	1115-1234
Yuan Dynasty	1271-1368
Ming Dynasty	1368-1644
Ts'ing Dynasty	1644-1911

INDEX*

- Adane (Aden): t. 13 n.6
 Afghanistan (Alexandria, Arion,
     Khorassan. Alexander): t. 4 n.1, n.53,
     47 n.24, 49, 49 n.15, 49 n.23, 67 n.1
 Africa: t. 53 n.2, 55, 84 n.19, 88 n.31, 105
     n.53
 Akbatana: t. 7 n.5
 Alexandria: t. 5 n.5, 6 n.22, 7 n.8, 13 n.5,
     13 n.6, 13 n.45, 54 n.3, 57 n.6, 88 n.3
 A-lo-pen (A-luo-ben): t. 59
 Amazons: t. 62 n.1
 A-man.: t. 13
 An-hsi (An-xi): t. 1, 2, 3, 3 n.3, 5, 6, 7, 7
     n.5, 10, 13, 13 n.1, 13 n.3, 40, 47, 48, 57
 Antioch (Antioch, Antokya, Ardu): t. 40
     n.1, 57 n.2, 47 n.3, 105 n.2
 Anatolia: t. 63 n.3, 57 n.16, 90 n.2, 105,
     105 n.27, 105 n.32, 111, 116 n.6
 An-tun (An-dun): t. 6, 12, 47, 57, 105
 Aorsi (Allan, Aas, Europe and Asia): t. 1
     n.3
 Armenia (Armenius, Armeniacus): t. 7
     n.19, 28
 Arabs: t. 64 n.5, 100 n.1, 101 n.2, 105 n.42,
     105 n.48
 Asia Minor: t. 61
 Asiotae: t. 1 n.3
 Asia: t. 10, 13 n.45, 13 n.53, 28 n.3, 38 n.1,
     44, 47 n.3, 48, 53, 55, 61, 63 n.2, 63 n.3
     66 n.1, 67 n.1, 108 n.2, 129 n.2, 144
 Babylonia: t. 1 n.3, 2 n.5, 4 n.7, 5 n.7, 6
     n.21, 7 n.1, 10 n.4, 13 n.1, 13 n.4, 40
     n.2, 57 n.3, 105 n.3, 105 n.45, 106 n.4
 Bactriana: t. 47 n.4
 Bamiyan: t. 49 n.27
 Barkul Nor, or Bars-kol: t. 49 n.3
 Black Sea: t. 28 n.3
 Bolor: t. 90 n.4
 Bokhara: t. 49 n.17
 Burma: t. 9 n.3
 Byzantine Empire: t. 28 n.3, 63
 Caspian sea: t. 28 n.3, 48
 Cambodge (khmer, Isanapura, kamboja,
     today Kampuchea): t. 17 n.1, 20 n.13,
     55
 Ch'ao (Chao): t. 49 n.6, 87 n.2, 103 n.2
 Chaldei: t. 1 n.3, 2 n.5, 4 n.7, 5 n.7, 6 n.21,
     7 n.1, 10 n.4, 13 n.1, 40 n.2, 57 n.3, 105
     n.3, 105 n.45
 Ch'ang-an (Chang-an): t. 4, 5, 86 n.4, 96
     n.2
 Chang Tu (Zhang Du): t. 55
 Chao Ts'ing-hsian's (Zhao Qing-xian): t.
     97
 Chao Juh-k'uo (Zhao Ru-kuo): t. 101
 Chao-ko (Chao-guo): t. 49
 Chang-h'o (zhang-he): t. 7
 Chang Kui (Zhang Gui): t. 37
 Charklik: t. 49 n.20
 Ch'ang Chie (Chang Jie): t. 61
 Chang Ch'ien (Zhang Qian): t. 47
 Cheh-fen: t. 66
 Che-kiang (Zhe-jiang): t. 47 n.20
 Chen-kuan (Zhen-guan): t. 59
 Chen-kuan (Zhen-huan): t. 88
 Chen-kuan (Zhen-guan): t. 64
 Ch'iao-Kuang (Jiao-guang): t. 50
 Chiao-jao (Jiao-rao): t. 53
 Ch'ien-feng (Qian-feng): t. 88
 Chia-ts'e-na (Jia-ze-na): t. 67

- Ch'iao-yao (Jiao-yao): t. 9
 Ch'ieh-lan (Qie-lan): t. 13
 Chiao-chih (Jiao-zhi): t. 13, 40, 42, 47, 48, 88, 105
 Chien-sha (Jian-sha): t. 13
 Chin Dynasty: t. 99
 Ch'ien-h'an-shu (*Qian-han-shu*): t. 3, 4 n.6, 10 n.2
 Chin-ling (Jin-ling): t. 38
 Ch'ih-san (Chi-san): t. 13, 13 n.7, 57, 88, 105, 105 n.8
 China: t. 2 n.1, 3, 4 n.4, 5 n.5, 6 n.12, 9, 9 n.7, 13 n.27, 13 n.29, 14 n.5, 15, 27 n.2, 33, 34, 38, 40, 40 n.4, 40 n.6, 42, 43 n.3, 44, 45 n.2, 46, 47, 47 n.5, 48, 49, 49 n.1, 50, 55 n.8, 57, 58, 59, 61, 65, 65 n.3, 78, 80, 86, 87 n.3, 90, 90 n.2, 95, 96, 96 n.3, 97 n.3, 99, 100 n.2, 101, 104 n.2, 105, 105 n.36, 106, 106 n.1, 110, 110 n.3, 112 n.4, 113, 113 n.5, 116 n.2, 117, 121 n.3, 122, 123, 125, 126 n.1, 127 n.3, 134, 139, 140, 141, 141 n.5, 142, 143, 143 n.5, 144 n.2, 145, 149
 Ching-yun (Jing-yun): t. 92
 Ch'ing-t'ang (Qing-tang): t. 110
 Ching-fan (Jing-fan): t. 60
 Chi-pin (Ji-bin): t. 5, 13, 47
 Chiu-chuan (Jiu-quan): t. 2
 Chou Ts'u-fei (Zhou Qu-fei): t. 100
 Ch'ung-ling (Chong-ling): t. 49
 Chu Lu (Que Lu): t. 61
 Ch'u-chu-po (Zhu-ju-bo): t. 49
 Chung-ts'in (Zhong-qin): t. 24
 Ch'ung-ling (Chong-ling): t. 13, 49, 108
 Ctesiphon: t. 7 n.20, 13 n.56
 Chu-ko ko (Zhu-go Go): t. 47
 Dakrat River: t. 83
 Daxata: t. 49 n.1
 Dwarfs: t. 57
 Egypt: t. 54 n.3, 56 n.1, 57 n.6, 88 n.3, 110 n.2, 113 n.2
 Emperor An: t. 11, 58
 Emperor Chang (zhang): t. 7
 Emperor Hsuan-u (Zuan-wu): t. 39
 Emperor Hsuan-tz'ung: t. 94
 Emperor H'uan: t. 6, 12, 47, 57, 105, 143
 Emperor H'o (He): t. 7, 9, 10
 Emperor Kao-tz'ung: t. 58, 88 n.23, 107
 Emperor T'ai-wu: t. 43
 Emperor Wu: t. 5, 14, 25, 26, 44, 45, 46, 55, 57, 57 n.16, 65, 86, 95, 105, 105 n.27, 111, 112, 112 n.2, 125 n.6
 Ephthalites (Hephthalites): t. 41 n.2, 49 n.26
 Ethiopia: t. 35 n.2, 88 n.27
 Euphrates: t. 1 n.3, 13 n.17, 13 n.20, 57 n.29, 105 n.57
 E-yu-cheh (E-yu-jue): t. 67
 Fien-yien (Fan-yan): t. 49
 Farghana, khokand: t. 49 n.12
 Fu-shang: t. 38, 55
 Fu-lin: t. 34, 36, 37, 41 n.3, 47, 47 n.26, 49, 55, 56, 57, 62, 63, 63 n.1, 64, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 83, 84, 84 n.10, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 101, 105, 105 n.47, 106, 109, 110, 110 n.1, 110 n.3, 110 n.11, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 131, 134, 136, 138, 139, 139 n.14, 140, 141, 142, 143, 145, 146
 Fu-nan: t. 17
 Fu-shang: t. 55
 Fu-t'u-fa: t. 86
 Fu-nan: t. 87
 Fu-lan: t. 41, 137, 137 n.1
 Ghazni, or Ghaznia: t. 67 n.1
 H'ai-hsi (Hai-xi): t. 13, 57, 88, 105
 H'ai-hsi-kuo (Hai-xi-guo): t. 6, 88
 Hami, or Khmil: t. 49 n.2
 H'an Dynasty: t. 1 n.4, 2, 3, 4, 4 n.2, 4 n.3, 5 n.3, 5 n.13, 6, 6 n.14, 7 n.6, 7 n.12, 7 n.17, 8 n.2, 9 n.10, 9 n.11, 13 n.1, 14, 14 n.2, 14 n.3, 15 n.1, 19, 19 n.2, 25, 25 n.3, 26, 27, 34, 34 n.4, 44, 47, 47 n.21, 47 n.23, 48, 50, 57, 57 n.1, 57 n.16, 58, 58 n.1, 87, 101, 101 n.10, 105, 105 n.1, 105 n.27, 110, 111, 117 n.1, 142, 143 n.1
 Hira: t. 7 n.21, 13 n.21, 55 n.12
 H'o-ping (He-ping): t. 41
 H'o (He): t. 49
 H'o-p'an-t'o (He-pan-tuo): t. 49
 H'o-lung (He-long): t. 34
 H'o-hsi (He-xi): t. 50

- H'ou-h'an-shu (Hou-han-shu)*: t. 6
 Hsiao-an (Xiao-an): t. 49
 Hsin-kiang: t. 49 n.6
 Hsie Ch'u (Xie Chu): t. 55
 Hsiao-p'o-lu (Xiao-bo-lu): t. 90
 Hsuan Tsang (Xuan Zang): t. 62
 Hsi-nu (Xu-nu): t. 62
 Hsi-wang-mu (Xi-wang-mu): t. 6, 13, 40, 42, 57, 101, 101 n.14, 105
 Hsien-tu (Zian-du): t. 13
 Hsi-mu-k'o (Xi-mu-guo): t. 35
Hsi-ching-fu (xi-jing-fu): t. 19
 Hsu Chien (Xu Jian): t. 65
 H'u-mi (Hu-mi): t. 49
 H'ua-t'i-niu (Hua-ti-niu): t. 28
 H'ui-h'o (Hui-he): t. 110
 Iberia: t. 91 n.3
 India: t. 2 n.6, 6 n.11, 8 n.1, 21 n.1, 22 n.1, 29 n.1, 32 n.1, 34 n.3, 44 n.7, 47 n.1, 49 n.26, 53, 55 n.7, 58 n.2, 60 n.1, 61 n.1, 62, 67 n.4, 71 n.1, 87 n.1, 103 n.1, 109 n.3, 132 n.4, 149 n.2
 Indoscythe: t. 1 n.2, 5 n.15, 8 n.2, 20 n.1, 29 n.2, 106 n.5
 Indus: t. 1 n.1
 I-tan (Y-dan): t. 49
 Jaxartae: t. 1 n.3
 Jenh-yin (Ren-yin): t. 98
 Jih-nan (Ri-nan): t. 6, 47, 48, 57, 105
 Jo-shui (Ruo-shui): t. 6, 13, 25, 25 n.2, 57, 105, 105 n.41
 Jou-ch'ih (Rou-zhi): t. 8, 20, 43
 Kan Ying (Gan Ying): t. 7, 10, 34 n.4, 44
 K'ang-chu (Kang-ju): t. 5, 7
 Ka-na-t'iao-cho (Jia-na-tiao-zhou): t. 22, 23
 Kang (Kang): t. 49
 Kan-su (Gan-su): t. 49 n.1
 Kao-ch'ang (Gao-chang): t. 85
 Kao Hsien-chih (Gao Xian-zhi): t. 90
 Kao-ch'ang (Gao-chang): t. 49
 Karashahr: t. 49 n.8
 Kashgar, Srikritati, Kashgiri: t. 49 n.10
 Kasmira (Caspiraei, Pakistan): t. 4 n.2, 13 n.53, 47 n.24, 49, 49 n.15, 49 n.23, 67
 Khazars: t. 28 n.3
 khoran, kara-syamaka: t. 49 n.21
 K'o-sa-pu: t. 82
 koshania: t. 49 n.16
 K'o-h'an-ting (Ke-han-ting): t. 49
 K'u-u-shih (Kun-wu-shi): t. 27
 Kuei-shui (Wei-shui): t. 5
 Kui-ch'eng (Gui-zheng): t. 38
 Kui-to (Gui-de): t. 38
 Kuang-cho (Guang-zhou): t. 45 n.80, 133
 Kui-tz'i (Gui-zi): t. 49
 Kucha, or kucina, kusan: t. 49 n.9
 Lao-po-sa: t. 88
Li Yien-sho (Li-Yan-shou): t. 42
 Liang Dynasty: t. 37 n.2, 44, 47, 55, 55 n.2
 Li-chien (Li-jian): t. 1 n.5, 4, 5, 13, 18, 57, 57 n.1, 57 n.16, 105, 105 n.27, 111
 Lien-yeh: t. 66
 Li-hsuan (Li-xuan): t. 1, 1 n.5, 2, 3, 4 n.6, 5 n.14, 40, 42
 Ling-ch'u (Ling-ju): t. 2, 2 n.1
 Liu Xu: t. 82
 Lo-yang (Luo-yang): t. 7, 7 n.2, 34 n.2, 38, 39, 86 n.4
 Ling-nan: t. 78 n.1
 Lu-mei: t. 102
 Lu-ch'un: t. 66
 Magadha: t. 67 n.4
 Ma Tuan-lin: t. 105
 Man-ku (Man-qu): t. 7
 Marcus Aurelius Antoninus: t. 12 n.3, 47, 57 n.19, 105 n.38
 Mesopotamia: t. 1 n.3, 7 n.21, 13 n.17, 13 n.20
 Mieh-li-sha: t. 110
 Mieh-li-sha-ling-k'ai-sa: t. 110
 Milinda: t. 54 n.2
 Mi-to-lo-fu (Mi-duo-luo-fu): t. 60
 Mo-lin: t. 88
 Mo-chia-t'o (Me-jie-tuo): t. 67
 Mu-lu: t. 7
 Mount Aetna: t. 102 n.3
 Mo-i (Me-yi): t. 84
 Mo-ch'ia-t'o: t. 87
 Mo-yan-mu-i (Me-yan-nu-yi): t. 9
 Mu-h'ua (mu-hua): t. 38
 Mu-i (Mu-yi): t. 38
 Mu: t. 49
 Na Hsien: t. 54

- Nagasena. (Milindapanho): t. 54 n.1
 Nestorians: t. 96
 Ni-ssu-tu-ling-ssu-meng-p'an: t. 110
Nan-fang-ch'ao-mu-chuang (Nan-fang-chao-mu-zhuang): t. 15
 Oghuz (Oguz, Ghuzz): t. 63 n.3
 Oxus: t. 5 n.11
 O-yang Hsun: t. 80
 Partu: t. 5 n.1
 Palmyra, or Tasmor, Palmyrenus: t. 56 n.2
 Pamirs: t. 38 n.1, 49 n.11, 108 n.2
 Pan Ch'ao (Ban Chao): t. 4, 7, 10, 10 n.3, 34 n.4, 44
 Pan Ku (Ban Bu): t. 4, 10 n.2
 P'an-tou (Fan-dou): t. 5
 Parthian (Partava, Partu, Bodhara, Arsaces, Pahlava): t. 1 n.1, 7 n.18, 13 n.1
 Partava (or Parthyaee): t. 4 n.3
 Pei-t'ien-chu (Bei-tian-zhu): t. 67
 Pei-liu-h'o (Bei-liu-he): t. 49
 Persian: t. 1 n.3, 5 n.2, 13 n.16, 28 n.3, 33 n.1, 40 n.1, 57 n.25, 73, 83, 88, 88 n.29
Pie-kuo-tung-ming-chi (Bie-guo-dong-ming-ji): t. 14, 28
 Po-to-l: t. 88
 P'o-lo-men (Po-lo-men): t. 49
 Po-lo-ni-ssu (Bo-luo-ni-si): t. 55
 Po-to-li (Bo-Do-li): t. 64
 Po-h'ai (Bo-hai): t. 40, 42
 P'u-lei-h'ai (Pu-lei-hai): t. 49
 P'o-han (Po-han): t. 49 n.89, 105 n.42, 109, 133, 138
Po-u-chi (Bo-wu-zhi): t. 24
 Qoco, or khoco, karakhoja: t. 49 n.7
 Roman Empire: t. 3 n.4, 6 n.1, 13 n.1, 13 n.2, 33 n.1, 40 n.6
 Saddhodana: t. 60 n.1
 San-kuo-chih (*San-guo-zhi*): t. 13
 Samarkand, Marcanda: t. 49 n.14
 San-yue: t. 58
 Shien-tu (Shen-du): t. 2, 2 n.6, 6 n.11, 8, 47, 87, 87 n.1
 Shiraz: t. 55 n.12
 Shu-yao (Shu-yao): t. 13
 Shan-shan: t. 49
Shih-chi (Shi-ji): t. 1, 3 n.1, 4 n.5
 Sicily: t. 102 n.1
 Ssu-ma Chien: t. 1 n.3, 2 n.3
 Ssu-fu (Si-fu): t. 13
 Scham. Syria: t. 88
 Sodian: t. 5 n.4, 47 n.4
 Ssu-ch'uan (Si-chuan): t. 47 n.6, 116 n.5, 143 n.10
 Ssu-chi-li-yeh (Si-jia-li-yie): t. 102
 Ssu-pin (Si-bin): t. 7, 13
 Sui Dynasty: t. 89
 Sung Dynasty: t. 96
 Su-tan: t. 100
 Sultan of the Khalif Empire: t. 100 n.2
 Sung Dynasty: t. 110
 Sun Ch'uan (Sun Quan): t. 47
 Shu-lo (Shu-le): t. 49
 Su-tui-sa-na (Su-dui-sa-na): t. 49
 Sutrishna, Ustrushna: t. 49 n.13
 Sui Dynasty: t. 64
 T'ien-chien (Tian-jian): t. 55
 Tu Yiou (Du You): t. 57
 Ta-an (Da-an): t. 49
 Ta-yeh (Da-yie): t. 83
 Ta-tz'u (Da-zu): t. 84
 Ta-yeh (Da-yie): t. 89
 Ta-ta (Da-da): t. 110
 Ta-jou-ch'ih (Da-rou-zhi): t. 1, 5, 8 n.2, 43, 122
 Ta-ma-chue (Da-ma-jue): t. 5
 Ta-ts'in (Da-qin): t. 6, 6 n.1, 6 n.23, 7, 8, 9, 12, 13, 13 n.1, 13 n.57, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 38, 39, 40, 40 n.6, 40 n.10, 41 n.3, 42, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 53, 54, 55, 56, 57, 57 n.8, 57 n.25, 58, 59, 60, 64, 66, 80, 81, 84, 87, 88, 91, 97, 97 n.2, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 106 n.42, 110, 110 n.4, 111, 113, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 143, 144, 145, 145 n.6, 147, 148, 149, 149 n.5
 Ta-hsia (Da-xia): t. 13, 47
 T'ai-kang: t. 80
 Tan-yang (Dan-yang): t. 47
 Ta-shih (Da-shi): t. 64, 87, 88, 89, 90, 100, 101, 104, 105, 105 n.42, 109, 110, 136, 141

- T'ang Dynasty: t. 53 n.1, 55, 57 n.5, 58, 59 n.2, 61, 63, 64, 65 n.1, 66, 82, 82 n.1, 84 n.20, 85, 86, 86 n.1, 91 n.1, 92 n.2, 94 n.2, 96 n.3, 101, 101 n.5, 105 n.35, 107 n.3, 109, 110, 110 n.11, 123 n.2, 124 n.1, 125 n.1, 131 n.1, 1321 n.134 n.2 135 n.1, 143
- T'eng Hsiu (Teng Xiu): t. 80
- T'ien-pao (Tian-bao): t. 90
- Ti-yeh-ka (Di-yie-jia): t. 64
- T'iao-ch'in (Tiao-zhi): t. 1, 2, 4, 5, 6, 7, 13, 13 n.1, 57, 105, 122
- T'ien-chu (Tian-zhu): t. 6, 8, 21, 32, 34, 45, 46, 47, 47 n.1, 58, 61, 63, 67, 87, 87 n.1, 100, 103, 132, 149
- Tigris: t. 1 n.3, 7 n.20, 13 n.54, 13 n.56, 13 n.59, 83 n.3, 89 n.3, 106 n.2
- T'o-ch'eng: t. 66
- Tonkin Gulf: t. 45 n.4, 47 n.12, 50 n.1, 57 n.20, 101 n.11, 105 n.39
- Transcaucasia: t. 28 n.3
- Tse-san (Zhe-san): t. 13, 57, 88, 105
- Ts'in Lun (Qin Lun): t. 47
- Ts'uan-chou (Quan-zhou): t. 104
- Tung-ts'in: t. 40 n.6
- T'ai-an (Tai-an): t. 41
- Tun-h'uang (Dun-huang): t. 49
- T'ie-li-pu (Tie-le-bu): t. 49
- T'u-ch'ue (Tu-jue): t. 49
- T'u-h'o-lo (Tu-huo-luo): t. 49
- Turkistan: t. 49 n.3
- Tuan Ch'eng-shih (Duan Chien-shi): t. 66
- T'u-h'o-lo (Tu-huo-luo): t. 64
- Tukhara: t. 64 n.10
- Tu-hu (Du-hu): t. 4, 5, 7, 44
- Tun-j'en-i (Dun-ren-yi): t. 9
- T'ung-tien* (Tong-dian): t. 1 n.5, 13 n.34, 13 n.37, 28, 84 n.14, 84 n.15, 88 n.27, 101 n.15, 101 n.16, 105, 105 n.1, 105 n.25, 136
- Wai-kuo-chuan* (*Wai-guo-zhuan*): t. 20
- Wan Chie (Wan Jie): t. 55
- Wei Shou: t. 40
- Wei Cheng (Wei Zheng): t. 49
- Wu-te: t. 85
- Wu-i-shan-li: t. 5, 5 n.8, 6 n.22, 7
- Wu-tan (Wu-dan): t. 13
- Wu-ch'ih-san (Wu-chi-san): t. 13, 13 n.7
- Yan-hsi: t. 47
- Yang-chia (Yang-jia): t. 13
- Yao Si-lian: t. 47
- Yellow River: t. 50 n.2
- Yen-hsi (Yan-xi): t. 6, 12, 101, 101 n.10
- Yi-u (Yi-wu): t. 49
- Yien-ch'ai (Yan-chai): t. 1
- Yien-lien (Yan-yan): t. 38
- Yien-chi (Yan-zhi): t. 38, 57
- Yien Shih-ku (Yan Shi-gu): t. 51
- Yien-tz'i (Yan-zi): t. 49
- Yojana: t. 54 n.4
- Yuan H'ao-wen: t. 99
- Yueh-chih (Rou-zhi): t. 13
- Yu-lo (Yu-luo): t. 7, 13
- Yu-luo: t. 13
- Yu-t'ien (Yu-tian): t. 49
- Yun-nan: t. 40 n.14
- Yung-ts'u (Yong-chu): t. 9
- Yung-yuan (Yong-yuan): t. 7, 9, 10
- Yung-ch'ang (Yong-chang): t. 40, 42, 43, 105, 121
- Yuan Chia-tz'uo: t. 91
- Yung-h'ui: t. 109
- Yu-t'ien (yu-tian): t. 110
- Zoroastrians: t. 96

1 安息在大月氏西可数千里。……其西则条枝，北有奄蔡、黎轩。

（《史记》卷一二三《大宛列传》）

2 而汉始筑令居以西，初置酒泉郡以通西北国。因益发使抵安息、奄蔡、黎轩、条枝、身毒国。而天子好宛马，使者相望于道。诸使外国一辈大者数百，少者百余人。人所赍操大放博望侯时。其后益习而衰少焉。汉率一岁中使多者十余，少者五六辈，远者八九岁，近者数岁而反。……（《史记》卷一二三《大宛列传》）

3 初，汉使至安息，安息王令将二万骑迎于东界。东界去王都数千里。行比至，过数十城，人民相属甚多。汉使还，而后发使随汉来观汉广大，以大鸟卵及黎轩善眩人献于汉。（《史记》卷一二三《大宛列传》）

4 乌弋山离国，王去长安万二千二百里，不属都护，户口胜兵，大国也。东北至都护治所六十日行。东与属宾，北与扑挑，西与犁靬、条支接。（《汉书》卷九六上《西域传上》）

5 安息国，王治番兜城，去长安万一千六百里，不属都护。北与康居、东与乌弋山离、西与条支接。……武帝始遣使至安息，王令将二万骑迎于东界。东界去王数千里。行比至，过数十城，人民相属。因发使随汉使者来观汉地。以大鸟卵及犁靬眩人献于汉，天子大说。（《汉书》卷九六上《西域传上》）

6 大秦国一名犁鞬，以在海西，亦云海西国。地方数千里，有四百余城，小国役属者数十。以石为城郭，列置邮亭，皆堑堞之。有松柏诸木百草。人俗力田作，多种树、蚕桑。皆髡头而衣文绣，乘輜辇白盖小

车。出入击鼓，建旌旗幡帜。所居城邑，周围百余里。城中有五宫，相去各十里，宫室皆以水精为柱，食器亦然。其王日游一宫听事，五日而后遍。常使一人持囊随王车，人有言事者，即以书投囊中。王至宫发省，理其枉直。各有官曹文书，置三十六将，皆会议国事。其王无有常人，皆简立贤者。国中灾异及风雨不时，辄废而更立，受放者甘黜不怨。其人民皆长大平正，有类中国，故谓之大秦。土多金银奇宝，有夜光壁、明月珠、骇鸡犀、珊瑚、琥珀、琉璃、琅玕、朱丹、青碧、刺金缕绣，织成金缕罽、杂色绫，作黄金涂、火浣布，又有细布，或言水羊毳，野蚕茧所作也。合会诸香，煎其汁，以为苏合。凡外国诸珍异皆出焉。以金银为钱，银钱十当金钱一。与安息、天竺交市于海中，利有十倍。其人质直，市无二价。谷食常贱，国用富饶。邻国使到其界首者，乘驿诣王都，至则给以金钱。其王常欲通使于汉，而安息欲以汉缯绌与之交市，故遮阂不得自达。至桓帝延熹九年，大秦王安敦遣使自日南徼外献象牙、犀角、瑇瑁，始乃一通焉。其所表贡，并无珍异，疑传者过焉。或云其国西有弱水流沙，近西王母所居处，几于日所入也。《汉书》云“从条支西行二百余日，近日所入”，则与今书异矣。前世汉使皆自乌弋以还，莫有至条支者也。又云“从安息陆道绕海北行，出海西，至大秦。人庶连属，十里一亭，三十里一置。终无盗贼寇警，而道多猛虎狮子，遮害行旅。不百余人，赍兵器，辄为所食。”又言“有飞桥数百里，可度海北诸国。”所生奇异玉石诸物，满怪多不经，故不记云。

（《后汉书》卷一一八）

7 和帝永元九年，都护班超遣甘英使大秦，抵条支。临大海欲度，而安息西界船人谓英曰：“海水广大，往来者逢善风，三月乃得度。若遇迟风，亦有二岁者，故入海人皆赍三岁粮。海中善使人思土恋慕，数有死亡者。”英闻之乃止。十三年，安息王满屈复献师子及条支大鸟。时谓之安息雀。自安息西行三千四百里至阿蛮国。从阿蛮西行三千六百里至斯宾国。从斯宾南行度河，又西南至于罗国九百六十里。安息西界极矣。自此南乘海，乃通大秦。其土多海西珍奇异物焉。（《后汉书》卷一一八《西域传》）

8 天竺国一名身毒，在月氏之东南数千里。……西与大秦通，有大秦珍物。（《后汉书》卷八八《西域传》）

9 永宁元年，掸国王雍由调复遣使者诣阙朝贺，献乐及幻人，能变化吐火，自支解，易牛马头，又善跳丸，数乃至千。自言我海西人，海西即大秦也。掸国西南通大秦。（《后汉书》卷八六《西南夷传》）

10 和帝永元六年，班超复击破焉耆，于是五十余国悉纳质内属。其条支、安息诸国，至于海濒，四万里外，皆重译贡献。九年，班超遣掾甘英穷临西海而还。皆前世所不至，《山经》所未详，莫不备其风土，传其珍怪焉。于是远国蒙奇、兜勒皆来归服，遣使贡献。（《后汉书》卷八八《西域传》）

11 明年元会作于庭，安帝与群臣共观，大奇之。（《后汉书》《陈禅传》）

12 桓帝延熹九年秋九月，大秦国王始遣使奉献。（《后汉书》卷七《桓帝本传》）

13 《魏略·西戎传》曰：大秦国一号犁靬，在安息、条支西、大海之西。从安息界安谷城乘船直截西海，遇风利二月到，风迟或一岁，无风或三岁。其国在海西，故俗谓之海西。有河出其国，西又有大海。海西有迟散城。从国下直北至乌丹城。西南又度一河，乘船一日乃过。西南又渡一河，一日乃过。凡有大都三，却从安谷城陆道直北之海北，复直西行之海西，复直南行经之乌迟散城，渡一河，乘船一日乃过。周回绕海，凡当渡大海六日，乃到其国。国有小城邑合四百余，东西南北数千里。其王治滨侧河海，以石为城郭。其土地有松、柏、槐、梓、竹、苇、杨柳、梧桐、百草。民俗，田种五谷。畜有马、驴、骡、骆驼。桑蚕。俗多奇幻，口中出火，自缚自解，跳二十九丸巧妙。其国无常主，国中有灾异，辄更立贤人以为王。而生放其故王，王亦不敢怨。其俗，

人长大平正，似中国人而胡服，自云本中国一别也。常欲通使于中国，而安息图其利，不能得过。其俗能胡书。其制度，公私宫室为重屋，旌旗击鼓，白盖小车，邮驿亭置如中国。从安息绕海北到其国。人民相属。十里一亭，三十里一置。终无盗贼，但有猛虎狮子为害，行道不群则不得过。其国置小王数十，其王所治城，周回百余里，有官曹文书。王有五宫，一宫间相去十里。其王平旦之一宫听事，至日暮一宿。明日复至一宫，五日一周。置三十六将，每议事，一将不至则不议也。王出行，常使从人持一韦囊自随。有白言者，受其辞，投囊中。还宫乃省为决理。以水晶作宫柱及器物，作弓矢。其别枝封小国，曰泽散王，曰驴分王，曰且兰王，曰贤都王，曰氾复王，曰于罗王。其余小王国甚多。不能一一详之也。国出细絺。作金银钱，金钱一当银钱十。有织成细布，言用水羊毳，名曰海西布。此国六畜皆出水，或云，非独用羊毛也。亦用木皮或野茧丝作，织成氍毹、毼毼、罽帐之属皆好。其色又鲜于海东诸国所作也。又常利得中国丝，解以为胡绌，故数与安息诸国交市于海中，海水苦，不可食。故往来者希到其国中。山出九色次玉石，一曰青，二曰赤，三曰黄，四曰白，五曰黑，六曰绿，七曰紫，八曰红，九曰绀。今伊吾山中有九色石，即其类。阳嘉三年时，疏勒王臣槃献海西青石、金带各一。又今《西域旧图》云，罽宾、条支诸国出琦石，即次玉石也。大秦多金、银、铜铁、铅、锡、神龟、白马、朱鬣、骇鸡犀、瑇瑁、玄熊、赤螭、辟毒鼠、大贝、车渠、玛瑙、南金、翠爵、羽翮、象牙、符采玉、明月珠、夜光珠、真白珠、虎珀、珊瑚、赤白黑绿黄青绀缥红紫十种流离、璆琳、琅玕、水精、玫瑰、雄黄、雌黄、碧、五色玉、黄白黑绿紫红绛绀金黄缥留黄十种氍毹、五色毼毹、五色九色首下毼毹、金缕绣、杂色绣、金涂布、緋持布、发陆布、緋持渠布、火浣布、阿罗得布、巴则布、度代布、温宿布、五色桃布、绛地金织帐、五色斗帐、一微木、二苏合、狄提、迷迭、兜纳、白附子、熏陆、鬱金、芸胶、薰草木，十二种香。大秦道既从海北陆通，又循海而南，与交阯七郡外夷通。又有水道通益州永昌，故永昌出异物。前世但论有水道，不知有陆道。今其略如此。其民人户数，不能备详也。自葱岭西，此国最大，置诸小王最多，故录其属大者矣。泽散王属大秦，其

治在海中央。北至驴分，水行半岁。风疾时一月到。最与安息安谷城相近。西南诣大秦都，不知里数。驴分王属大秦。其治去大秦都二千里。从驴分城西之大秦渡海，飞桥长二百三十里。渡海道西南行，绕海直西行。且兰王属大秦。从思陶国直南渡河，乃直西行之且兰三千里。道出河南，乃西行。从且兰复直西行之氾复国六百里。南道会氾复，乃西南之贤督国。且兰、氾复直南，乃有积石。积石南乃有大海，出珊瑚、真珠。且兰、氾复、斯宾、阿蛮北，有一山东西行。大秦海东西各有一山，皆南北行。贤督王属大秦。其治东北去氾复六百里。氾复王属大秦。其治东北去于罗三百四十里渡海也。于罗属大秦。其治在氾复东北渡河，从于罗东北又渡河。斯罗国属安息。与大秦接也。大秦西有海水，海水西有河水。河水西南北行有大山。西有赤水，赤水西有白玉山，白玉山有西王母，西王母西有修流沙，流沙西有大夏国、坚沙国、属繇国、月氏国，四国西有黑水。所传闻西之极矣。（《三国志》卷三〇《魏书》）

14 元封三年，大秦国贡花蹄牛。其色驳，高六尺，尾环绕其身，角端有肉，蹄如莲花，善走多力。帝使铸铜石，以起望仙宫。迹在石上，皆如花形。故阳关之外，花牛津时得异石，长十丈，高三丈，立于望仙宫，因名龙钟石。武帝末，此石自陷入地，唯尾出土上，今人谓龙尾墩也。（《别国洞冥记》）

15 指甲花

指甲花，其树高五六尺。枝条柔弱，叶如嫩榆，与耶悉茗、末莉花皆雪白，而香不相上下。亦胡人自大秦国移植于南海。而此花极繁，细才如半米粒许。彼人多折置襟袖间，盖资其芬馥尔。一名散沫花。（《南方草木状》卷中）

16 箬簕竹

箬簕竹皮薄而空，多大者，径不过二寸，皮粗涩。以镑犀象，利胜于铁，出大秦。（《南方草木状》卷下）

17 抱香履

抱木生于水松之旁，若寄生，然极柔弱，不胜刀锯。乘湿时，剥而为履，易如削瓜。既干，而韧不可理也。履虽猥大，而轻者若通脱木，风至则随飘而动。夏月纳之，可御蒸湿之气。出扶南、大秦诸国。秦康六年，扶南贡百双。帝深叹异，哂其制作之陋，但置诸外府，以备方物而已。（《南方草木状》卷中）

18 密香纸，以密香树皮叶作之。微褐色，有纹如鱼子，极香而坚韧，水渍之，不溃烂。太康五年，大秦献三万幅。（《南方草木状》）

19 跳丸剑之挥霍，走索上而相逢。奇幻悠忽，易貌分形。吞刀吐火，去雾杳冥。（《西京赋》）

20 外国称天下有三众：中国为人众，大秦为宝众，月氏为马众也。（《吴时外国传》）

21 大秦国、天竺皆出金缕织成。（《吴时外国传》）

22 从迦那调洲西南入大湾，可七八百里，乃到枝扈利江口，渡江径西行，极大秦也。（康泰《扶南传》）

23 从加那调州乘大舶，船张七帆，时风一月余日，乃入大秦国也。（《吴时外国传》）

24 《河图玉板》云：龙伯国人长三十丈，生万八千岁而死。大秦国人长十丈，中秦人长一丈，临洮人长二丈五尺。（《博物志》卷二）

25 汉武帝时，弱水西国有人乘毛车以渡弱水来献香者。帝谓是常香，非中国之所乏，不礼其使，留久之。帝幸上林苑，西使至，乘輿间并奏

其香。帝取之看，大如鸞卵，三枚，与枣相似。帝不悦，以付外库。后，长安中大疫，宫中皆疫，帝不举乐。西使乞见，请烧所贡香一枚，以壁疫气。帝不得已听之。宫中病者即日并差，长安中百里咸闻香气，芳积九十余日，犹不歇，帝乃厚礼发遣饯送。（《博物志》卷二）

26 汉武帝时，西海国有献胶五两者，帝以付外库，余胶半两西使佩以自随。后从武帝射于甘泉宫，帝弓弦断，从者欲更张弦。西使乃进乞，以所送余胶续之。上、左右莫不怪。西使乃以口濡胶为水，注断弦两头相连，注弦逐相著。帝乃使力士各引其一头，终不相离。西使曰：“可以射。”终日不断。帝大怪，左右称奇，因名曰续弦胶。（《博物志》卷二）

27 周书曰，西域献火浣布。昆吾氏献切玉刀。火浣布汙则烧之即洁。刀切玉如脂。布，汉世有献者。刀，则未闻。（《博物志》卷二）

28 元封三年，大秦献花蹄牛，高六尺，尾环绕角，生四耳阿萨部。（《博物志》卷二）

29 东有晋天子，人民炽盛；南有天竺国天子，土地多名象；西有大秦国天子，土地饶金银璧玉；西北有月氏天子，土地多好马。（《佛说十二游经》）

30 大秦国有五色颇黎，红色最贵。（《玄中记》）

31 珊瑚出大秦国西海中，生水中石上。初生白，一年黄，三年赤，四年虫食败。（《玄中记》）

32 金刚出天竺、大秦国，一名削玉刀，削玉如铁刀削木。大者长尺余，小者如稻米。欲刻玉时，当取大金钗著手指，开其背如月，以割玉刀内环中以刻玉。（《玄中记》）

33 珊瑚生大秦国。有洲在涨海中。距其国七、八百里。名珊瑚树洲。底有盘石。水深二十余丈。珊瑚生于石上。初生白。软弱似菌。国人乘大船载铁网先没在水下。一年便生在网目中。其色尚黄。枝柯交错。高三四尺。大者围尺余。三年色赤。便以铁钐拔其根。系铁网于船。绞车举网还。裁凿任意所作。若过时不凿。便枯索虫盘。其大者输之王府。细者卖之。（《南州异物志》）

34 若夫大秦天竺。迢出西溟；二汉衙役。特艰斯路。而商货所资。或出交部。汎_h海陵波。因风远至。又重峻参差。氏众非一。殊名诡号。种别类殊。山琛水宝。由兹自出。通犀翠羽之珍。蛇珠火布之异。千名万品。竝世主之所虚心。故舟舶继路。商使交属。（《宋书》卷九七）

35 去波斯北一万里。西南海岛有西女国。非印度摄。拂孃年别送男夫配焉。（《职贡图》）

36 国东万五千里滑国。西万里极婆罗门国。南万里有又婆罗门国。北万里即沉壤。（《职贡图》）

37 张轨时。西胡致金胡瓶。皆拂蒜（注：力禁切）作。奇状。并人高。二枚。（《十六国春秋》）

38 永桥以南。圜丘以北。伊、洛之间。夹御道有四夷馆。道东有四馆。一名金陵。二名燕然。三名扶桑。四名崦嵫。道西有四馆。一曰归正。二曰归德。三曰慕化。四曰慕义。吴人投国者。处金陵馆。三年以后。赐宅归正里。……北夷来附者。处燕然馆。三年以后。赐宅归德里。……北夷酋长。遣子入侍者。常秋来春去。避中国之热。时人谓之雁臣。东夷来附者。处扶桑馆。赐宅慕化里。西夷来附者。处之崦嵫馆。赐宅慕义里。自葱岭已西。至于大秦。百国千城。莫不款附。商胡贩客。日奔塞下。所谓尽天地之区矣。乐中国土风。因而宅者。不可胜

数。是以附化之民，万有余家。门巷修整，闾阖填列。青槐荫陌，绿柳垂庭。天下难得之货，咸悉在焉。（《洛阳伽蓝记》卷三）

39 永明寺，宣武皇帝所立也。在大觉寺东。时佛法经像，盛于洛阳。异国沙门，咸来辐辏，负锡持经，适兹乐土。宣武故立此寺，俾以憩之。房庑连亘，一千余间。庭列修竹，檐拂高松，奇花异草，骈阗阶砌。百国沙门三千余人。西域远者乃至大秦国，尽天地之西陲。绩纺百姓，野店邑房相望，衣服车马，似仪中国。（《洛阳伽蓝记》卷四）

40 大秦国一名犁轩，都安都城。从条支西渡海曲一万里，去代三万九千四百里。其海傍出，犹渤海也。而东西与渤海相望，盖自然之理。地方六千里，居两海之间。其地平正，人居星布。其王都城分为五城，各方五里，周六十里。王居中城，城置八臣，以主四方，而王城亦置八臣，分主四城。若谋国事及四方有不决者，则四城之臣集议王所。王自听之，然后施行。王三年一出观风化。人有冤枉诣王诉讼者，当方之臣，小则让责，大则黜退，令其举贤人以代之。其人端正长大，衣服车旗，似仪中国，故外域谓之大秦。其土宜五谷桑麻，人务蚕田。多璆琳、琅玕、神龟、白马、朱鬣、明珠、夜光璧。东南通交趾，又水道通益州永昌郡，多出异物。大秦西海水之西有河。河西南流，河西有南北山。山西有赤水，西有白玉山。玉山西有西王母山，玉为堂云。从安息西界，循海曲亦至大秦四万余里。于彼国观日月星辰，无异中国。而前史云条支西行百里日入处，失之远矣。（《魏书》卷一〇二《西域传》）

41 太安二年十月一日，呾哒、普岚国并遣使朝献。和平六年夏四月，……普岚国献宝剑。（《魏书·高宗记》）

42 大秦国一名犁轩，都安都城。从条支西渡海曲一万里，去代三万九千四百里。其海傍出，犹渤海也。而东西与渤海相望，盖自然之理。地方六千里，居两海之间。其地平正，人居星布。其王都城分为五城，各方五里，周六十里。王居中城，城置八臣，以主四方，而王城亦置八

臣，分主四城。若谋国事及四方有不决者，则四城之臣集议王所。王自听之，然后施行。王三年一出观风化。人有冤枉诣王诉讼者，当方之臣，小则让责，大则黜退，令其举贤人以代之。其人端正长大，衣服车旗，似仪中国，故外域谓之大秦。其土宜五谷桑麻，人务蚕田。多璆琳、琅玕、神龟、白马、朱鬣、明珠、夜光璧。东南通交趾，又水道通益州永昌郡，多出异物。大秦西海水之西有河。河西南流，河西有南北山。山西有赤水，西有白玉山。玉山西有西王母山，玉为堂室。云从安息西界，循海曲，亦至大秦迥万余里。于彼国观日月星辰，无异中国。而前史云条支西行百里日入处，失之远矣。（《北史》卷九七《西域传》）

43 世祖时，其国人商贩京师，自云能铸石为五色琉璃。于是采矿山中，于京师铸之，既成，光泽乃美于西来者。……国中琉璃逐贱。自此人不复珍之。（《北史》卷一〇三）

44 大秦国一名犁鞬，在西海之西，其地东西南北各数千里，有城邑，其城周回百余里。屋宇皆以珊瑚为桷桷，琉璃为墙壁，水精为柱础。其王有五宫，其宫相去各十里，每旦于一宫听事，终而复始。若国有灾异，辄更立贤人，放其旧王。被放者亦不敢怨。有官曹簿领，而文字习胡。亦有白盖小车，旌旗之属，及邮驿制置，一如中州。其人长大，貌类中国人而胡服。其土多出金玉宝物、明珠、大贝。有夜光璧、骇鸡犀及火浣布。又能刺金缕绣，及织锦绫罽。以金银为钱。银钱十当金钱之一。安息、天竺人与之交市于海中，其利百倍。邻国使到者，辄贖以金钱。途经大海，海水咸苦，不可食。商客往来，皆赍三岁粮。是以至者稀少。汉时都护班超遣掾甘英使其国。入海，船人曰：“海中有思慕之物，往者莫不悲怀。若汉使不恋父母妻子者可入。”英不能渡。武帝太康中，其王遣使贡献。（《晋书》卷九七《四夷传》）

45 武帝太康二年大秦国奉献琛，来经于州，众宝既丽，火布尤奇。太康五年林邑、大秦国各遣使来献。（《晋书》卷三《武帝本纪》）

46 武帝太康五年，大秦国遣使贡献。（《晋书》卷三《武帝本纪》）

47 国东与滑国，西与南俱与婆罗门国，北与汎慄（作憐）国接。
（《梁书》卷五四《波斯传》）

47 中天竺国……西与大秦、安息交市海中。多大秦珍物珊瑚、琥珀、金碧、珠玕、琅玕、鬱金、苏合。苏合是诸香汁煎之，非自然一物也。又云大秦人采苏合，先笮其汁以为香膏，乃卖其滓与诸国贾人。是以辗转来达中国，不大香也。鬱金独出罽宾国，华色正黄而细，与芙蓉华里被莲者相似。国人先取以上佛寺，积日槁乃粪去之，贾人以转卖与他国也。汉桓帝延熹九年，大秦王安敦遣使自日南徼外来献。汉世唯一通焉。其国人行贾，往往至扶南日南交趾。其南徼诸国人，少有到大秦者。孙权黄武五年，有大秦贾人字秦论来到交趾。太守吴邈遣送诣权。权问论方土风俗。论具以事对。时诸葛恪讨丹阳，获黝歛短人。论见之曰：“大秦希见此人。”权以男女各十人，差吏会稽刘咸送论。咸于道物故，乃径还本国也。（《梁史》卷五四《诸夷传》）

48 其西与大秦安息交市海中，多大秦珍物，珊瑚、琥珀、金碧、珠玕、琅玕、鬱金、苏合。苏合是合诸香汁煎之，非自然一物也。又云：大秦人采苏合，先笮其汁以为香膏，乃卖其滓与诸国贾人。是以辗转来达中国，不大香也。郁金独出罽宾国……汉桓帝延熹九年，大秦王安敦遣使自日南徼外来献。汉世唯一通焉。其国人行贾，往往至扶南、日南、交趾。其南徼诸国人少有到大秦者。孙权黄武五年，有大秦贾人字秦论来到交趾。交趾太守吴邈遣送诣权。权问论方土谣俗。论具以事对。时诸葛恪讨丹阳，获黝歛短人。论见之曰：“大秦希见此人。”权以男女各十人，差吏会稽刘咸送论。咸于道物故，论乃径还本国。（《南史》卷七八《夷貊传》）

49 杨帝即位，……时西域诸蕃多至张掖与中国交市。帝令矩掌其事。矩知帝方勤远略，诸商胡至者，矩诱令言国俗山川险易，撰《西域图记》

》三卷，入朝奏之。其序曰：……发自敦煌，至于西海凡为三道，各有襟带。北道从伊吾经蒲类海、铁勒部、突厥可汗庭，度北流河水，至拂菻国，达于西海。其中道，从高昌、焉耆、龟兹、疏勒，度葱岭，又经钹汗、苏对沙那国、康国、曹国、何国、大小安国、穆国至波斯，达于西海。其南道从鄯善、于阗、朱俱波、喝槃陀度葱岭，又经护密、吐火罗、挹怛、帆延、曹国至北婆罗门，达于西海。其三道诸国，亦各自有路，南北交通。其东女国、南婆罗门国等，并随其所往，诸处得达。故知伊吾、高昌、鄯善，并西域之门户也。总凑敦煌，是其咽喉之地。

（《隋书》卷六七《裴矩传》）

50 交广之域全以金银为货，河西诸郡或用西域金银之钱，而官不禁。

（《隋书·食货志》）

51 骊靬即大秦国也。张掖骊靬县，盖取此国为名耳。（《汉书·地理志》）

52 眩、读与幻同，即今吞刀、吐火、植瓜、种树、屠人、截马之术，皆是也，本从西域来。（《汉书·张骞传》颜注）

53 小人国在大秦南。人才三尺。其耕稼之时，惧鹤所食，大秦卫助之。即僬侥国，其人穴居也。（《括地志》）

54 那先问王：“王本生何国？”王言：“本生大秦国，国名阿荔散。”那先问王：“阿荔散去是间几里？”王言：“去是二千由旬，合八万里。”那先问王：“曾颇于此遥念本国中事不？”王言：“然，恒念本国中事耳。”那先言：“王试复更念本国中事，曾有所作为者。”王言：“我即念已。”那先言：“王行八万里，反覆何以疾？”王言：“善哉，善哉！”（《那先比丘经》卷下）

55 梁天监中，有蜀闾（上音携，下琛去）、髡杰（上万下杰）、裁瞿（上蜀下端）、仇胥、（上掌下覩）四公谒武帝。帝见之甚悦。……帝

移四公于五明殿西阁，示更亲近，其实囚之。唯朔望伏腊，得于义贤堂见诸学士，然有军国疑义，莫不参预焉。……杰公尝与诸儒语及方域云：“东至扶桑，扶桑之蚕，长七尺，围七寸，色如金，四时不死。五月八日，呕黄丝布于条枝，而不为茧，脆如缢。烧扶桑木灰汁煮之，其丝坚韧。四丝为系，足胜一钩。蚕卵大如燕雀卵，产于扶桑下。资卵至句丽国，蚕变小如中国蚕耳。其王宫内有水精城，可方一里。天未晓而明如昼。城忽不见，其月便蚀。西至西海，海中有岛，方二百里。岛上有大林，林皆宝树。中有万余家。其人皆巧。能造宝器，所谓拂林国也。岛西北有坑，盘坳深千余尺。以肉投之，鸟衔宝出。大者重五斤。彼云是色界天王之宝藏。西海西北，无虑万里，有女国，以蛇为夫。男则为蛇，不噬人而穴处。女为臣妾官长，而居宫室。俗无书契，而信咒诅。直者无他，曲者立死。神道设教，人莫敢犯。……”明年冬，扶南大舶从西天竺国来，卖碧玻璃镜，面广一尺五寸，重四十斤。内外皎洁，置五色物于其上。向明视之，不见其质。问其价。约钱百万贯文。帝令有司算之，倾府库偿之不足。其商人言：“此色界天王，有福乐事，天澍大雨，众宝如山，纳之山藏，取之难得。以大兽肉投之藏中。肉烂粘宝，一鸟衔出，而得此宝焉。”举国不识，无敢酬其价者。以示杰公。公曰：“上界之宝物信矣。昔波罗尼斯国王有大福，得获二宝镜。镜光所照，大者三十里，小者十里。至玄孙福尽，天火烧宫，大镜光明，能御灾火，不至焚蕪。小镜光微，为火所害。虽光彩味暗，尚能辟诸毒物。方圆百步，盖此镜也。时王卖得金二千余斤，逐入商人之手。后王福薄，失其大宝，收夺此镜，却入王宫。此王十世孙失道。国人将谋害之。此镜又出，当是大臣所得。其应入于商贾，其价千金。倾竭府库不足也。”因令杰公与之论镜，由是信伏。更问：“此是瑞宝，王令货卖。即应大秦波罗奈国、失罗国诸大国王大臣所取。汝辈胡客何由得之？必是盗窃至此耳。”胡客逡巡未对。俄而其国遣使追访至梁，云其镜为盗所窃，果如其言。后有魏使频至，亦言黑貂白兔，鸭马女国，往往入京。梁朝卿士始信。杰公周游六合，出入百代，言不虚说，皆为美谈。（《太平广记》卷八一《梁四公记》）

56 箒菰国海去都城二千里，有飞桥。渡海而西，至且兰国，自且兰有积石，积石南有大海。海中珊瑚，生于水底。大船载铁网下海中。初生之时，渐渐似菌。经一年，挺出网目间，变作黄色。支格交错。小者三尺，大者丈余。三年色青，以铁钐发其根，于船上为绞车，举网而出之，故名其所为珊瑚州。久而不采，却蠹烂糜朽。（《太平广记》卷四〇三《珊瑚》引自《洽闻记》）

57 拂菻国在苦国西，隔山数千里，亦曰大秦。其人颜色红白，男子悉著素衣，妇人皆服珠锦。好饮酒，尚干饼，多淫巧，善织络。或有俘在诸国，守死不改乡风。琉璃妙者，天下莫比。王城方八十里，四面境土，各数千里。胜兵约有百万，常与大食相御。西枕西海，南枕南海，北接可萨突厥。西海中有市，客主同和。我往则彼去，彼来则我归。卖者陈之于前，买者酬之于后。皆以其直置诸物傍，待领直然后收物，名曰鬼市。又闻西有女国，感水而生。又云摩邻国在秋萨罗国西南，渡大碛，行二千里至其国。其人黑，其俗犷，少米麦，无草木。马食干鱼，人餐鹌莽。鹌莽即波斯枣也。瘴疠特甚。诸国陆行之所经也，胡则一种，法有数般。有大食法，有大秦法，有寻寻法。其寻寻烝报，于诸夷狄中最甚，当食不语。其大食法者，以弟子亲戚作判典。纵有微过，不致相累。不食猪狗驴马等肉，不拜国王父母之尊。不信鬼神，祀天而已。其俗每七日一假，不买卖，不出纳，唯饮酒，谑浪终日。其大秦善医眼及痢。或未病先见，或开脑出虫。（《通典》卷一九三）

57 大秦，一名犁靬（靬居言反，一云前汉时犁靬国也），后汉时始通焉。其国在西海之西，亦云海西国。其王理安都城，宫室皆以水精为柱。从条支西度海曲万里，去长安盖四万里。其地平正，人居星布。其地东西南北，各数千里，有四百余城。小国役属者数十。西有大海，海西有迟散城。王城有官曹簿领，而文字习胡。人皆髡头而衣文绣。亦有白盖小车旌旗之属，及十里一亭，三十里一墩，一如中州。地多师子，遮害行旅。不百余人，持兵器，辄为所食。其王无常人，皆简立贤者。有灾异及风雨不时，辄废而更立。受放者无怨。其人长大平正，有类中

国，故谓之大秦。或云，本中国人也。土有骇鸡犀（《抱朴子》云，通天犀有一白理如铤者，以盛米，置群鸡中，欲啄米，至辄警去，故南人名谓为骇鸡也）。合会诸香，煎其汁以为苏合。土多金、银、奇宝、夜光璧、明月珠、琥珀、琉璃、神龟、白马、朱鬣、瑇瑁、玄熊、赤璃、辟毒鼠、大贝、车渠（《广雅》云车渠石似玉）、玛瑙（《广雅》云玛瑙石似玉）。赞出西海，有养者，似狗多力，犷恶（赞藏宗反，犷古猛反）。北附庸小邑，有羊羔，自然生于土中。候其欲萌，筑墙院之，恐为兽所食也。其脐与地连，割之绝则死，击物警之，乃惊鸣，遂绝，遂水草，无群。又有木难，金翅鸟口中结沫所成，碧色珠也，土人珍之（曹子建记珊瑚间木难）。有幻人，能额上为炎烬，手中作江湖，举足而珠玉自堕，开口则旛旄乱出。（前汉武帝时，遣使至安息，安息献犁靬幻人二，皆蹙眉峭鼻，乱发拳须，长四尺五寸。旛音烦，旛人志反。）有织成细布，言用水羊毛，名曰海西布。出细布，作氍毹毼罽罽帐之属，其色又鲜于海东诸国所作也。又常利得中国缣素，解以为胡绂绀纹。数与安息诸胡交市于海中。西南涨海中可七八百里，行到珊瑚洲。水底有盘石，珊瑚生其上。大秦人常乘大舶，载铁网，令水工没，先入视之，可下网乃下。初生白而渐渐似苗。坼甲历一岁许，出网目，间变作黄色，支格交错，高极三四尺者，围尺余。三年色乃赤好，后没视之，知可采，便以铁钐发其根，乃以索系网，使人于舶上绞车举出，还国理截，恣意所作。若失时不举，便蠹败。其王常欲通使于汉。涂经大海，使客往来，皆资三岁粮，是以至者稀。桓帝延熹初，大秦王安敦遣使自日南徼外献象牙、犀角、瑇瑁、始乃一通焉。其所表贡，并无珍异，疑传者隐之。至晋武帝太康中，其王遣使贡献。或云其国西有弱水流沙，近西王母所处，几于日所入也。……

小人，在大秦之南，驱才三尺。其耕稼之时，惧鹤所食，大秦每卫助之。小人竭其珍以酬报。

轩渠，其国多九色鸟，青口绿颈，紫翼红膺，绀顶丹足，碧身绀背，玄尾，亦名九尾鸟，亦名锦凤。其青多红少谓之绣鸾。常从弱水西来。或云是西王母之禽也。其国币货同三童国。

三童，在轩渠国西南千里，人皆眼有三睛珠，或有四舌者，能为一

种声，亦能俱语。常货多用蕉越犀象，作金币，率效国王之面，亦效王后之面。若丈夫交易，则用国王之面。王死则更铸。（以上三国，与大秦邻接，故附之。）

泽散，魏时闻焉，属大秦。其地在海中央，北至驴分，水行半岁，风疾时一月到。最与安息城谷相近。西南诣大秦都，不知里数。

驴分，魏时闻焉，属大秦。去大秦都二千里，从驴分城西之大秦度海飞桥，长二百四十里。发海道西南，绕海道直西行至焉。（《通典》卷一九三）

58 大抵散乐杂戏多幻术，皆出西域，始于善幻人至中国。汉安帝时，天竺献伎，能自断手足，剝剔肠胃。自是历代有之。大唐高宗，恶其惊人，敕西域关津不令入中国。（《通典》卷一四六《乐》）

59 大秦景教流行中国碑颂并序 大秦寺僧景净述 朝议郎前行台州司士参军吕秀岩书

粤若常然真寂，先先而无元，杳然灵虚，后后而妙有。总玄枢而造化，妙众圣以元尊者，其唯我三一妙身，无元真主阿罗诃欤？判十字以定四方，鼓元风而生二气。暗空易而天地开，日月运而昼夜作。匠成万物，然立初人。别赐良和，令镇化海。浑元之性，虚而不盈。素荡之心，本无希嗜。泊乎娑殚施妄，钿饰纯精。间平大于此是之中，隰冥同于彼非之内。是以三百六十五种，肩随结轍。竞织法罗，或指物以托宗，或空有以沦二，或祷祀以邀福，或伐善以矫人。智虑营营，恩情役役。茫然无得，煎迫转烧。积昧亡途，久迷休复。于是我三一分身，景尊弥施诃戢隐真威，同人出代。神天宣庆，室女诞圣于大秦。景宿告祥，波斯睹耀以来贡。圆廿四圣有说之旧法，理家国于大猷。设三一净风无言之新教，陶良用于正信。制八境之度，炼尘成真，启三常之门，开生灭死。悬景日以破暗府，魔妄于是乎悉摧。棹慈航以登明宫，含灵于是乎既济。能事斯毕，亭午升真。经留廿七部，张元化以发灵关。法浴水风，涤浮华而洁虚白。印持十字，融四照以合无拘。击木震仁惠之音，东礼趣生荣之路。存须所以有外行，削顶所以无内情。不蓄臧获，

均贵贱于人。不聚货财，示罄遗于我。斋以伏识而成，戒以静慎为固。七时礼赞，大庇存亡。七日一荐，洗心反素。真常之道，妙而难名。功用昭彰，强称景教。惟道非圣不宏，圣非道不大。道圣符契，天下文明。太宗文皇帝光华启运，明圣临人。大秦国有上德，曰阿罗本，占青云而载真经，望风律以驰艰险。贞观九祀，至于长安。帝使宰臣房公玄龄总仗西郊，宾迎入内。翻经书殿，问道禁闱。深知正真，特令传授。贞观十有二年秋七月诏曰：道无常名，圣无常体，随方设教，密济群生。大秦国大德阿罗本远将经像，来献上京。详其教旨，玄妙无为。观其元宗，生成立要。词无繁说，理有忘筌。济物利人，宜行天下。所司即于京义宁坊造大秦寺一所，度僧廿一人。宗周德丧，青驾西升。巨唐道光，景风东扇。旋令有司，将帝写真，转模寺壁。天姿汎彩，英朗景门。圣迹腾祥，永辉法界。按《西域图记》及汉魏史策，大秦国南统珊瑚之海，北极众宝之山，西望仙境花林，东接长风弱水。其土出火统布、返魂香、明月珠、夜光璧。俗无寇盗，人有乐康。法非景不行，主非德不立。土宇广阔，文物昌明。高宗大帝克恭纘祖，润色真宗。而于诸州各置景寺，仍崇阿罗本为镇国大法主。法流十道，国富元休。寺满百城，家殷景福。圣历年释子用壮，腾口于东周。先天末下士大笑，訕谤于西镐。有若僧守罗含，大德及烈，并金方贯绪，物外高僧，共振玄网，俱维绝纽。玄宗至道皇帝令宁国等五王，亲临福宇，建立坛场。法栋暂桡而更崇，道石时倾而复正。天宝初，令大将军高力士送五圣写真寺内安置。赐绢百匹，奉庆睿图。龙髯虽远，弓剑可攀。日角舒光，天颜咫尺。三载，大秦国有僧佉和，瞻星向化，望日朝尊。诏僧罗含，僧普论等一七人，与大德佉和于兴宫修功德。于是天题寺榜，额载龙书。宝装璀璨，灼烁丹霞。睿札宏空，腾凌激日。宠赉比南山峻极，沛泽与东海齐深。道无不可，所可名。圣无不作，所作可述。肃宗文明皇帝于灵武等无郡，重立景寺。元善资而福祚开，大庆临而皇业建。代宗文武皇帝恢张圣运，从事无为。每于降诞之辰，锡天香以告成功，颁御饌以光景众。且乾以美利，故能广生。圣以体元，故能亨毒。我建中圣神文武皇帝，披八政以黜陟幽明。阐九畴以惟新景命。化通玄理，祝无愧心。至于方大而虚，专静而恕，广慈救众苦，善贷被群生者，我修行之

大猷，汲引之阶渐也。若使风雨时，天下静，人能理，物能清，存能昌，殁能乐，念生响应，情发自诚者，我景力能事之功用也。大施主金紫光禄大夫、同朔方节度副使、试殿中监、赐紫袈裟僧伊斯，和而好惠，闻道勤行。远自王舍之城，聿来中夏，术高三代，艺博十全。始效节于丹庭，乃策名于王帐。中书令汾阳郡王郭公子仪初总戎于朔方也，肃宗俾之从迈。虽见亲于卧内，不自异于行间。为公爪牙，作君耳目。能散禄赐，不积于家。献临恩之颇黎，布辞憩之金闕。或仍其旧寺，或重广法堂。崇饰廊宇，如翬斯飞。更效景门，依仁施利。每岁集四寺僧徒，虔事精供，备诸五旬。馁者来而饭之，寒者来而衣之，病者疗而起之，死者葬而安之。清节达娑，未闻斯美。白衣景士，今见其人。愿刻洪碑，以扬休烈。词曰：真主无元，湛寂常然。权舆匠化，起地立天。分身出代，救度无边。日升暗灭，咸证真玄。赫赫文皇，道冠前王。乘时拨乱，乾廓坤张。明明景教，言归我唐。翻经建寺，存殁舟航。百福皆作，万邦之康。高宗纂祖，更筑精宇。和宫敞朗，遍满中土。真道宣明，式封法主。人有乐康，物无灾苦。玄宗启圣，克修真正。御榜扬辉，天书蔚映。皇图璀璨，率土高敬。庶绩咸熙，人赖其庆。肃宗来复。天威引驾。圣日舒晶，祥风扫夜。祚归皇室，袄氛永谢。止沸定尘，造我区夏。代宗孝义，德合天地。开贷生成，物资美利。香以报功，仁以作施。暘谷来威，月窟毕萃。建中统极，聿修明德。武肃四溟，文清万域。烛照人隐，镜观物色。六合昭苏，百蛮取则。道惟广兮应惟密，强名言兮演三一。主能作兮臣能述，建丰碑兮颂元吉。

大唐建中二年岁在作噩太簇月七日大耀森文日建立。

时法主僧宁恕知东方之景众也。（王昶《金石萃编》卷一〇二）

60 净饭王令密多罗傅太子书。太子郎初就学，将好最妙牛头旃檀。作手板，纯用七宝，装严四缘。以天种种殊特妙香涂其背上。执持至于毗奢密多罗阿闍黎前，而作是言。尊者闍黎教我何书（自下太子广为书说），或复梵天所说之书（今婆罗门书正有十四音是），佉卢虱吒书（隋言驴唇），富沙迦罗仙人说书（隋言草果），阿迦罗书（隋言节分），瞢迦罗书（隋言吉祥），耶寐（亡毗反）尼书（隋言大秦国），

鸯瞿梨书（隋言留指），耶那尼迦书（隋言驮书），婆迦罗书（隋言特牛），波罗婆尼书（隋言树叶），波流沙书（隋言恶言），父奥书，毗多茶书（隋言起尸），陀毗茶国书（隋云南天竺），脂罗佉书（隋言形人），度其荖那婆多书（隋言右旋），优婆迦书（隋言严炽），僧佉书（隋言等计）阿婆勿陀书（隋言霞），阿菟卢摩书（隋言顺），毗耶寐奢罗书（隋言杂），陀罗多书（乌场边山），西瞿耶尼书（须弥西），阿沙书（疏勒），支那国书（隋国），摩那书（科斗），末茶叉罗书（中字），毗多悉底书（尺），富数波书（华），提婆书（天），那迦书（龙），夜叉书，乾闥婆书（天音声），阿修罗书（不饮酒），迦娄罗书（不饮酒），紧那罗书（非人），摩睺罗迦书（天地），弥迦遮迦书（诸兽音），迦迦娄多书（乌音），浮摩提婆书（地居天），安多柁叉提婆书（虚空），郁多罗拘罗书（须弥北），遘娄婆毗提阿书（须弥多），乌差婆书（举），膩差婆书（掷），婆伽罗书（海），跋闍罗书（金刚），例伽波罗佉犁加书（往复），毗叶多书（食残），阿菟浮多书（未曾有），奢婆多罗跋书（举转），尼差跋多书（掷转），波陀例佉书（上句），毗拘多罗波陀那地书（从二增上凶），耶婆陀输多罗书（增上句已上），末茶婆晒尼书（中流），梨娑邪婆多波侈比多书（诸山苦行），陀罗尼卑叉梨书（观地），伽伽那卑丽叉尼书（观虚空），萨蒲沙地尼山书（一切药草因），沙罗僧伽何尼书（总览），萨婆韦多书（一切种音），尔时太子说是书已。复谕密多阿暗梨言此书凡有六十四种。（《佛本行集经》卷一一）

61 昔造书之主凡有三人。长名曰梵，其书右行。次曰佉卢，其书左行。少者苍颉，其书下行。梵、佉卢居于天竺。黄史苍颉在于中夏。梵、佉取法于净天。（《佛本行集经》卷一一《世界六十四种书》陈继儒增入）

62 波刺斯国西北接拂馱国，境壤风俗同波刺斯，形貌语言，稍有乖异。多珍宝，亦富饶也。拂馱国西南海岛，有西女国，皆是女人，略无男子。多诸珍货，附拂馱国，故拂馱国王岁遣丈夫配焉。其俗产男，皆不举也。（《大唐西域记》卷一一）

63 又从波斯国北行十日，入山，至大蹇国。彼王住不本国，见向小拂临国住也。为打得彼国，彼国复居山岛，处所极罕，为此就彼。

又小拂临国，傍海西北，即是大拂临国。此王兵马强多，不属余国。大蹇数回讨击不得，突厥侵亦不得。土地足宝物，甚足驼、骡、羊、马、叠布等物。衣著与波斯、大蹇相似，言音各别不同。（《五天竺国传》）

64 拂菻国一名大秦，在西海之上，东南与波斯接。地方万里，列城四百，邑居连属。其宫宇柱桄，多以水晶琉璃为之。有贵臣十二，共理国正事。常使一人，将囊随王车，百姓有事者，即以事投囊中。王至宫省发，理其枉直，王无常人，简贤者立之。国中灾异及风雨不时，即废之。有鸟似鹅，其毛绿色，常在王边，倚枕上坐。每进食，有毒，其鸟辄鸣。户十万余，南临大海。城东面有大门，高二十丈，饰以黄金。凡有大门三重，第二门之楼，悬一金称，以金丸十二枚，属于衡端，以候日之十二时焉，为一金人，其大如人，立于侧。每至一时，其金丸辄落，铿然发声，金人即应声引唱，以记日时，毫厘无差。其殿以瑟瑟为柱，黄金为地，象牙为门，扇香木为栋梁。无瓦，搗白石末涂屋上，如玉石。盛暑之节，引水潜上屋，四檐飞溜，激气成凉风。有羊生于土中。其国人俟其欲萌，乃筑墙以院之，防外兽所食。然其脐与地连，割之则死，唯人着甲走马及击鼓以骇之，其羊惊鸣而脐绝，便逐水草。诸珍宝，多出其国。隋炀帝常欲通之，竟不能致。贞观十七年拂菻王波多力遣使献赤玻璃、绿金精等物。后臣属大食国。乾封元年，遣使献底也伽。大足二年，复遣使朝贡。开元七年正月，遣吐火罗大首领献狮子二、羚羊二。四月，又遣大德僧来朝。（《唐会要》卷九九）

65 朕闻三代已前，未尝言佛。汉魏之后，像教寝兴。是由季时传此异俗，因缘染习，蔓衍滋多。以至蠹耗国风，而渐不觉。以至于诱惑人意，而众益迷。泊于九州山原，两京城阙，僧徒日广，佛寺日崇。劳人力于土木之功，夺人利于金宝之饰。置君亲于师资之际，违配偶于戒律

之间。坏法害人，无逾此道。且一夫不田，有罹其馁者；一妇不蚕，有罹其寒者。今天下僧尼，比可胜数，皆待农而食，待蚕而衣。寺宇招提，莫知纪极。皆云缋藻饰，僭拟宫居。晋宋齐梁，物力凋残，风俗浇诈，莫不由是而致也。况我高祖、太宗以武定祸乱，以文理华夏。执此二柄，足以经邦。岂可以区区西方之教，与我抗衡哉。贞观、开元亦尝厘革，划除不尽，流衍转滋。朕博览前言，旁求舆议。弊之可革，断在不疑。而中外诸臣，协心正意。条疏至当，宜在必行。惩千古之蠹源，成百王之典法，济人利众，予何让焉。其天下所拆寺四千六百所，还俗尼僧二十六万五千人，收充两税户。拆招提兰若四万余所，收膏腴上田数千万顷，收奴婢为两税户十五万人，隶僧尼，属主客，显明外国之教。勒大秦、穆护、袄三千余人并令还俗，不杂中华之风。于戏！前故未行，似将有待，及今尽去，岂谓失时。驱游惰不业之徒，已逾十万，废丹雘无用之室，何啻亿千。自此清净训人，慕无为之理。简易齐政，成一俗之功。将使六合黔黎，同归皇化。尚以革弊之始，日用不知。下制明廷，宜体予意。宣布中外，咸使闻知。会昌五年八月。（《唐大诏令》卷一〇三《唐武宗拆寺制》）

66 西域书有驴唇书、莲叶书、节分书、大秦书、驮乘书、犍牛书、树叶书、起尸书、石旋书、覆书、天书、龙书、鸟音书等，有六十四种。（段成式《酉阳杂俎》卷一一）

67 阿魏

出伽阇那国，即北天竺国也。伽阇那呼为形虞，亦出波斯国。波斯国呼出为阿虞截树。长八九丈，皮色青黄，三月生叶。叶似鼠草，无花实。断其枝，汁出如饴，久乃坚凝，名阿魏。拂林国僧弯所说，同摩伽阇国僧提婆言。取其汁如米豆屑，合成阿魏。（《酉阳杂俎》卷一八）

68 婆那娑树

出波斯国，亦出拂林，呼为阿薜鞞树。长五六丈，皮包青绿，叶极光净。冬夏不凋，无花结实。其实从树茎出，大如冬瓜。有壳裹之。壳

上有刺，瓤至甘甜可食。核大如枣，一实有数百枚。核中仁如栗黄。炒食甚美。（《酉阳杂俎》卷一八）

69 槃柘稽树

出波斯国，亦出拂林国。拂林呼为群汉树，长三丈，围四五尺。叶似细榕，经寒不凋。花似橘，白色。子绿，大如酸枣。其味甜腻可食。西域人压为油以涂身。可去风痒。（《酉阳杂俎》卷一八）

70 齐噉树

出波斯国，亦出拂林国。拂林呼为齐厘（音汤兮反）。树长二三丈，皮青白，花似柚，极芳香。子似杨桃，五月熟。西域人压为油，以煮饼果，如中国之用巨胜也。（《酉阳杂俎》卷一八）

71 革拨

出摩伽陀国，呼为革拨梨。拂林国呼为阿梨诃咤。苗长三四尺，茎细如箸，叶似蕺叶，子似桑椹，八月采。（《酉阳杂俎》卷一八）

72 𦰩（音别）齐

出波斯国。拂林呼为琐勃梨咤。长一丈余，围一尺许。皮色青薄而极光净。叶似阿魏，每三叶生于条端，无花实。西域人常八月伐之，至腊月更抽新条，极滋茂。如不剪除，反枯死。七月断其枝，有黄汁。其状如蜜，微有香气。入药疗病。（《酉阳杂俎》卷一八）

73 波斯皂荚

出波斯国，呼为忽野簪默。拂林呼为阿梨去伐。树长三四丈，围四五尺。叶似枸櫞而短小，经寒不凋，不花而实。其荚长二尺，中有隔。隔内各有一子，大如指头。赤色，至坚硬。中黑如墨，甜如饴，可噉，亦入药用。（《酉阳杂俎》卷一八）

74 没树

出波斯国。拂林呼为阿缯。长一丈许，皮青白色。叶似槐叶而长，花似橘花而大。子黑色，大如山茱萸，其味酸甜可食。（《酉阳杂俎》卷一八）

75 阿驿

波斯国呼为阿驺。拂林呼为底柰。树长丈四五，枝叶繁茂。叶有五出，似桦麻。无花而实，实赤色。类桦子，味似甘柿。一月一熟。（《酉阳杂俎》卷一八）

76 阿勃参

出拂林国。长一丈余，皮色青白。叶细，两两相对。花似蔓青，正黄。子似胡椒，赤色。斫其汁，汁如油，以涂疥癣，无不瘥者。其油极贵，价重如金。（《酉阳杂俎》卷一八）

77 榛祗

出拂林国，苗长三四尺，根大如鸭卵。叶似蒜叶，中心抽条甚长。茎端有花六出，红白色。花心黄赤，不结子。其草冬生夏死，与芥麦相类。取其花，压以为油，涂身除风气。拂林国王及国内贵人皆用之。（《酉阳杂俎》卷一八）

78 野悉蜜

出拂林国，亦出波斯国。苗长七八尺，叶似梅叶，四时敷荣。其花五出，白色，不结子。花若开时，遍野皆香，与岭南詹糖相类。西域人常采其花，压以为油，甚香滑。（《酉阳杂俎》卷一八）

79 酒

波斯、拂林等国米及草子，酿于肉汁之中。经数月即变成酒，饮之可醉。（《酉阳杂俎》卷四）

80 惟泰康二年，安南将军广州牧滕侯作镇南方，余时承乏，忝备下僚。俄而大秦国奉献琛，来经于州，众宝既丽，火布尤奇。乃作赋曰：

伊荒服之外国，逮大秦以为名。仰皇风而悦化，超重译而来庭。贡方物之绮丽，亦受气于妙灵。美斯布之出类，禀太阳之纯精。越常品乎意外，独诡异而特生。森森丰林，在海之州。煌煌烈火，禁焉靡休。天性固然，滋殖是由。牙萌炭中，颖发烬隅。叶因焰洁，翅与炎敷。焱荣华宝，焚灼萼珠。丹辉电近，彤炯星流。飞耀冲霄，光赫天枢。惟造化之所陶，理万端而难察。燎无烁而不焦，在兹林而独昵。火焚木而弗枯，木吐火而无竭。同五行而并在，与大椿其相率。乃采乃枿，是织是绩。每以为布，不盈数尺。以为布帔，服之无斃。既垢既污，以焚为濯。投之朱炉，载燃载赫。停而冷之，皎洁凝白。（《艺文类聚》卷八五《布部》晋殷巨《奇布赋及序》）

81 枣榛

《吴时外国志》曰：大秦国有枣榛、胡桃、莲藕、杂果。（《艺文类聚》卷八七《果部》）

82 波斯国在京师西一万五千三百里，东与吐火罗、康国接，北邻突厥之可萨部，西北拒拂菻，正西及南俱临大海。（《旧唐书》卷一九八《西戎传》）

83 大食国本在波斯之西。大业中有波斯胡人牧驰于俱纷摩地那之山。忽有狮子人语，谓之曰：“此山西有三穴，穴中大有兵器，汝可取之。穴中并有黑石白文，读之便作王位。”有人依言，果见穴中有石及稍刃甚多，上有文，教其反叛。于是纠合亡命渡恒曷水，却夺商旅，其众渐盛，遂割据波斯西境，自立为王。波斯拂菻各遣兵讨之，皆为所败。永徽二年始遣使朝贡，其姓大食氏，名嗽密莫末赋。自云有国已三十四年，历三主矣。（《旧唐书》卷一九八《西戎传》）

84 拂菻国一名大秦，在西海之上，东南与波斯接。地方万余里，列城四百，邑居连属。其宫宇柱栴，多以水晶琉璃为之。有贵臣十二人，共治国政。常使一人，将囊随王车，百姓有事者，即以事投囊中。王还宫省发，理其枉直，其王无常人，简贤者立之。国中灾异及风雨不时，辄

废而更立。其王冠形如鸟举翼，冠及璅珞，皆缀以珠宝。着锦绣衣，前不开襟，坐金花床。有一鸟似鹅，其毛绿色，常在王边，倚枕上坐。每进食，有毒，其鸟辄鸣。其都城叠石为之，尤绝高峻。凡有十万余户，南临大海。城东面有大门，其高二十丈。自上及下，饰以黄金，光辉灿烂，连曜数里。自外至王室，凡有大门三重，列异宝雕饰。第二门之楼中，悬一大金称，以金丸十二枚，属于衡端，以候日之十二时焉，为一金人，其大如人，立于侧。每至一时，其金丸辄落，铿然发声引唱，以纪日时，毫厘无失。其殿以瑟瑟为柱，黄金为地，象牙为门，扇香木为栋梁。其俗无瓦，搏白石为末，罗之涂屋上，其坚密光润，还如玉石。至于盛暑之节，人厌器热，乃引水潜流，上编于屋宇，机制巧密，人莫之知。观者惟闻屋上泉鸣，俄见四檐飞溜，悬波如瀑，激气成凉风，其巧妙如此。风俗，男子剪发，披帔而右袒。妇人不开襟，锦为头巾。家资满亿，封以上位。有羊羔生于土中。其国人俟其欲萌，乃筑墙以院之，防外兽所食也。然其脐与地连，割之则死，唯人着甲走马及击鼓以骇之，其羔惊鸣而脐绝，便逐水草。俗皆髡而衣绣。乘輜辂白盖小车。出入击鼓，建旌旗幡帜。土多金银奇宝。有夜光璧、明月珠、骇鸡犀、大贝、车渠、玛瑙、孔翠、珊瑚、琥珀。凡西域诸珍宝，多出其国。隋炀帝常将通拂菻，竟不能致。贞观十七年拂菻王波多力遣使献赤玻璃、绿金精等物。太宗降玺书答慰，赐以绫绮焉。自大食强盛，渐陵诸国，乃遣大将军摩拽伐其都城。因约为和好，请每岁输之金帛，遂臣属大食焉。乾封二年，遣使献底也伽。大足元年，复遣使来朝。开元七年正月，其主遣吐火罗大首领献狮子羚羊各二。不数月，又遣大德僧来朝贡。（《旧唐书》卷一九八）

85 狗

唐武德七年，高昌遣使献狗，雌雄各一，高六寸，长尺余。性甚慧，能曳马衔烛，云本生拂林国。中国有拂林狗，自此始也。（《旧唐书》卷一九八《高昌传》）

86 武帝即位，废浮图法。天下毁寺四千六百、招提兰若四万。籍僧尼

为民二十六万五千人，奴婢十五万人，田数千万顷，大秦、穆护、袄二千余人。上都、东都每街留寺二，每寺三十人。诸道留僧以三等，不过二十人。腴田鬻钱，送户部。中下田给寺家奴婢，丁壮者为两税户，人十田。以僧尼既尽，两京悲田养病坊，给寺田十顷，诸州七顷，主以耆寿。（《新唐书》卷五二《食货志》）

87 天竺国汉身毒国也，或曰摩伽陀，曰婆罗门。……以贝齿为货，有金刚、旃檀、郁金、与大秦、扶南、交趾相贸易。……隋炀帝时遣裴矩通西域诸国，独天竺拂菻不至。（《新唐书》卷二二一上《西域传》）

88 拂菻，古大秦也，居西海上，一曰海西国。去京师四万里，在苦西，北直突厥可萨部，西濒海，有迟散城，东南接波斯。地方万里，城四百，胜兵百万。十里一亭，三亭一置。臣役小国数十，以名通者曰泽散，曰驴分。泽散直东北，不得其道里。东渡海二千里至驴分国，重石为都城。广八十里，东门高二十丈，扣以黄金。王宫有三袭门，皆饰异宝。中门中有金巨称一，作金人立，其端属十二丸，率时改一丸落。以瑟瑟为殿柱。水精琉璃为椽，香木梁，黄金为地，象牙闼。有贵臣十二，共治国。王出，一人挈囊以从。有讼书投囊中。还省枉直。国有大灾异，辄废王更立贤者。王冠如鸟翼缀珠。衣锦绣，前无襟。坐金葩榻。侧有鸟如鹅，绿毛。上食有毒，辄鸣。无陶瓦，屑白石墁屋，坚润如玉。盛暑引水上，流气为风。男子剪发，衣绣，右袒而帔。乘輜辘白盖小车。出入建旌旗，击鼓。妇人锦巾。家赀亿万者为上官。俗喜酒，嗜干饼。多幻人，能发火于颜，手为江湖，口幡毖，举足堕珠玉。有善医能开脑出虫，以愈目眚。土多金、银、夜光璧、明月珠、大贝、车磔、玛瑙、木难、孔翠、虎魄。织水羊毛为布，曰海西布。海中有珊瑚洲，海人乘大舶，堕铁网水底。珊瑚出生磐石上，白如菌，一岁而黄，三岁赤，枝格交错，高三四尺。铁发其根，系网舶上，绞而出之。失时不取即腐。西海有市，贸易不相见，置直物旁，名鬼市。有兽名贙，大如狗。犷恶而力。北邑有羊，生土中，脐属地，割必死。俗介马而走，击鼓以惊之，羔脐绝，即逐水草，不能群。贞观十七年，王波多力遣使

献赤玻璃、绿金精。下诏答赉。大食稍强，遣大将军摩拽伐之。拂菻约和，遂臣属。乾封至大足再朝献。开元七年，因吐火罗大酋献师子、羚羊。自拂菻西南度碛二千里，有国曰磨邻，曰老勃萨。其人黑而性悍。地瘠，无草木五谷。饲马以槁鱼。人食鹞莽。鹞莽，波斯枣也。不耻烝报，于夷狄最甚，号曰寻。其君臣七日一休，不出纳交易，饮以穷夜。（《新唐书》卷二二一下）

89 大食本波斯地。……隋大业中，有波斯国人牧于俱纷摩地那山。有兽言曰：“山西三穴有利兵黑石而白文，得之者王。”走视如言。石文言当反。乃诡众衰亡命于恒曷水，劫商旅，保西鄙自王，移黑石宝之。国人往讨之，皆大败还。于是遂强，灭波斯，破拂菻，始有粟麦仓庾。南侵婆罗门并诸国。（《新唐书》卷二二一下《西域传》）

90 高仙芝……开元末，表为安西副都护，四镇都知兵马使。小勃律，其王为吐蕃所诱，妻以女。故西北二十余国，皆羁属吐蕃。自仁琬以来，三讨之，皆无功。天宝六载，诏仙芝以步骑一万出讨。……功一岁乃成。八月，仙芝以小勃律王及妻自赤佛道还连云堡，与令诚俱班师。于是拂菻、大食诸胡七十二国，皆震摄降服。（《新唐书》卷一三五《高仙芝传》，又见《新唐书》卷二二一下《大勃律传》）

91 唐宁王傅袁嘉祚为人正直不阿，能行大节，犯颜悟主，虽死不避。后为盐州刺史，以清白尤异升闻。时岑羲、萧至忠为相，受嘉祚开州刺史。嘉祚恨之，频言其屈。二相大怒，诟嘉祚曰：“愚夫！”叱令去。嘉祚方惆怅，饮马于义井。有一人背井坐，以水濯手，故溅水，数惊嘉祚马。嘉祚忿之，骂曰：“臭卒伍，何事惊马！”其人顾嘉祚曰：“眼看使于蠕蠕国，未知死所，何怒我焉。”嘉祚思其言，不能解，异之。明复至朝，果为二相所召。迎谓曰：“知公迹素高，要公衔朝命充使。今以公为卫慰少卿，往蠕蠕国报聘。可乎？”嘉祚以不才。二相日行文下。嘉祚大恐，行至义井，复遇昨惊马人。谓嘉祚曰：“现宰相欲令使远国，信乎？”嘉祚下马拜之。异人曰：“公无忧也，且止不行，其二

相头已悬枪刃矣，焉能怒公？”言毕不知所之。间一日，二相皆诛。果如异人言矣。其蠓蟻国在大秦国西数千里，自古未尝通。二相死，嘉祚竟不去。（《太平广记》卷八二《哀嘉祚》）

92 景云二年十二月，拂菻国献方物。（《册府元龟》卷九七〇）

93 天宝元年五月，拂菻国王遣大德僧来朝。（《册府元龟》卷九七一）

94 元宗开元七年，拂菻遣使入献。（《册府元龟》）

95 兴宁元年闰月，蒲林王国新开通，前所奏表诣先帝，今遣到其国慰喻。（《晋起居录》）

96 会昌五年秋七月，上恶僧尼耗蠹天下，欲去之。道士赵归真等复劝之。乃先毁山野招提兰若。至是勅上都、东都两街，各留二寺，每寺留僧三十人。天下节度观察使治所及同、华、商、汝洲各留一寺。分为三等，上等留僧二十人，中等留十人，下等五人。余僧及尼，并大秦、穆护、袄僧皆勒归俗。寺非应留者，立期令所在毁撤。仍遣御史分道督之。财货田产并没官，寺材以葺合廨驿舍，铜像钟磬以铸钱。（《资治通鉴》卷二四八）

97 杜《石笋行》：“雨多往往得瑟瑟。”按《华阳记》开明氏造七宝楼，以真珠结成帘。汉武帝时，蜀郡遭火，烧数千家，楼亦以烬。今人往往于砂土上获真珠。又赵清献《蜀郡故事》，石笋在衙西门外。二株双蹲，云真珠楼基也。昔有胡人，于此立寺，为大秦寺。其门楼十间，皆以真珠翠碧，贯之为帘。后摧毁坠地。至今基脚在。每有大雨，其前后人多拾得真珠瑟瑟金翠异物。今谓石笋非为楼设，而楼之建，适当石笋附近耳。盖大秦国多璆琳琅玕、明珠夜光璧，水道意通益州永昌郡，多出异物。则此寺大秦国人所建也。杜田尝引《酉阳杂俎》谓蜀少城饰以金璧珠翠，桓温怒其太侈，焚之之事为证，非也。（吴曾《能改斋漫录》）

卷七《杜〈石笋行〉》)

98 壬寅二月，有诏，令郡吏分往属县，减决囚禁。自十三日受命出府，至宝鸡、虢、郿、盩厔四县。既毕事，因朝谒太平宫而宿于南溪溪堂。遂并南山而西，至楼观、大秦寺、延生观、仙游潭。十九日乃归，作诗五百言，以记凡所经历者，寄子由。（诗略）（《苏东坡诗集注》卷二）

99 杨云翼《大秦寺诗》：寺废基空在，人归地自闲，绿苔昏碧瓦，白塔映青山。暗谷行云度，苍烟独鸟还。唤回尘土梦，聊此弄澄湾。（《中州集》卷四）

100 大秦国者，西天诸国之都会，大食蕃商所萃之地也。其主号麻啰弗，以帛织出金字缠头。所坐之物，则织以丝罽。有城郭居民。王所居舍，以石灰代瓦，多设帘帟。四围开七门，置守者各三十人。有他国进贡者，拜于阶阼之下，祝寿而退。屋下开地道，至礼拜堂一里许。王少出，惟诵经礼佛。遇七日，即由地道往礼拜堂拜佛。从者五十人。国人罕识王面，若出游，骑马，打三檐青伞，马头项皆饰以金玉珠宝。递年大食国王号素丹遣人进贡。如国内有警，即令大食措置兵甲，前来抚定。所食之物，多饭饼肉，不饮酒，用金银器以匙挑之。食已，即以金盘贮水濯手。土产琉璃、珊瑚、生金、花锦、纁布、红马脑、真珠。天竺国其属也。国有圣水，能止风涛。若海扬尘，以琉璃瓶盛水，洒之即止。（《岭外代答》卷三）

101 大秦国（一名犁靛），西天诸国之都会，大食蕃商所萃之地也。其王号麻啰弗，理安都城。以帛织出金字缠头。所坐之物，则织以丝罽。有城市里巷。王所居舍，以水晶为柱，以石灰代瓦，多设帘帟。四围开七门，置守者各三十人。有他国进贡者，拜于阶阼之下，祝寿而退。其人长大美皙，颇类中国，故谓之大秦。有官曹簿领，而文字习胡。人皆髡头，而衣文绣。亦有白盖小车旌旗之属，及十里一亭，三十里一墩。地多狮子，遮害行旅。不百人持兵器偕行，易为所食。宫室下凿地道，

通礼拜堂一里许。王少出，惟诵经礼佛。遇七日，即由地道往礼拜堂拜佛。从者五十余人。国人罕识王面，若出游则骑马用伞。马之头项皆饰以金玉珠宝。递年，大食国王号素丹者，遣人进贡。如国内有警，即令大食措置兵甲抚定。所食之物，多饭、饼、肉，不饮酒。用金银器以匙挑之。食已，即以金盘贮水濯手。土产琉璃、珊瑚、生金、花锦、纁布、红玛瑙、真珠，又出骇鸡犀，骇鸡犀即通天犀也。汉延熹初，其国主遣使自日南徼外来献犀象、瑇瑁，始通中国。所供无他珍异，或疑使人隐之。晋太康中又来贡。或云其国西有弱水流沙，近西王母处，几于日所入也。按杜环《经行记》云，拂菻国在苦国西，亦名大秦。其人颜色红白，男子悉着素衣，妇人皆服珠锦。好饮酒，尚干饼。多工巧，善织络。地方千里，胜兵万余。与大食相御。西海中有市，客主同和。我往则彼去，彼来则我归。卖者陈之于前，买者酬之于后。皆以其直置诸物旁，待领直，然后收物，名曰鬼市。（《诸蕃志》卷上）

102 斯加里野国近芦眉国界，海屿阔一千里。衣服风俗语音与芦眉同。本国有山穴至深，四季出火。远望则朝烟暮火，近观则火势烈甚。国人相与扛舁大石，重五百斤或一千斤，抛掷穴中。须臾爆出，碎如浮石。每五年一次，火从石出，流转至海边复回。所过林木皆不燃烧。遇石则焚爇如灰。（《诸蕃志》卷上）

103 天竺国隶大秦国，所立国主悉由大秦选择。……国有圣水，能止风涛，番商用琉璃瓶盛贮，猝遇海波，以水洒之则止。……与大秦扶南贸易，以齿贝为货。（《诸蕃志》卷上）

104 大食在泉之西北，去泉州最远。……淳化四年，遣副使李亚勿来贡，引对于崇政殿，称其国与大秦国为邻。（《诸蕃志》卷上）

105 秦国一名犁鞞，居言友，一云前汉时犁鞞国也。后汉时始通焉。其国在西海之西，亦云海西国。其王治安都城，宫室皆以水精为柱。从条支西渡海曲万里，去长安盖四万里。其国平正，人居星布。其地东西南北各数

千里，有四百余城，小国役属者数十，西有大海，海西有迟散城。王城有官曹簿领，而文字习胡。人皆髦头而衣文绣，亦有白盖小车旌旗之属。又十里一亭，三十里一墩，一如中州。地多师子，遮害行旅，不百余人持兵器，辄为所伤。其王无常人，皆循立贤者，有灾异及风雨不时，辄废而更立，受放者无怨。其人长大平正，有类中国，故谓大秦，或曰本中国人也。玉有骇鸡犀抱朴子云，通天犀有一白理如髮者，以盛米置群鸡中，欲啄米至，辄惊去，故南人名之为骇鸡也。合会诸香，煎其汁以为苏合。土出金银奇宝，夜光璧、明月珠、琥珀、琉璃、神龟、白马，朱髦、瑇瑁、玄熊、赤璃、璧毒鼠、大贝、车渠广雅云，车渠石似玉，玛瑙石似玉。赞出西海，有养者似狗，多力犷恶赞载宗反。北附庸小邑有羊羔自然生于土中，俟其欲萌，筑护之，恐兽所食也，其脐与地连，割之绝则死，击物惊之遂绝，遂水草无群。又有木难，出翅鸟口中结沫所成，碧色珠也。土人珍之曹子建珊瑚问木难。有幻人能额上为炎炉，手中作江湖，举足而珠玉自堕，开口则旖旎乱出前汉武帝遣使至安息，安息献犁靬幻人，皆威眉峭鼻，乱发拳髯，长四五寸。眊，人志反。有织成细布，言用水羊毛，名曰海中布。作氍毹毼罽属帐之属，其色又鲜于海东诸国所作也。又常利得中国缣素，解以为胡绁绀纹，数与安息诸胡交市于海中。西南涨海中可七八百里行到珊瑚洲，水底有盘石，珊瑚生其上。大秦人常乘大船载铁网，令水工没水先入视之，可下网乃下，初生白而渐渐似黄拆甲，历一岁许出，网目间变作黄色，支格交错，高极三四尺，大者围尺余，三年色乃赤好，复视之，知可采，便以铁钐发其根，乃以索系网，使人于船上绞车举出，还国理截，恣意所作，若失时不举，便蠹败。其国以金银为钱。银钱十当金钱一。其人质直市无二价。谷食常贱，国用富饶。邻国使到其界首者，乘驿诣王都，至则给以金钱。其王常欲通使于汉，而安息欲以汉缯綵与之交市，故遮阂不得自达。又途经大海，商客往来皆赍三岁粮。是以至者稀。桓帝元嘉初大秦王安敦遣使自日南徼外献象牙犀角瑇瑁，始乃一通焉。其所表贡并无珍异，疑传者隐之。至晋武帝太康中其王遣使贡献。或云其国西有弱水流沙，近西王母处，几于日所入也。外国图云：从喁臣北有国名大秦，其种长大，身丈五六尺。杜环行经记云：拂菻国在苦国西，隔山数千里，亦曰大秦。其人颜色红白，男子悉着素

衣，妇人皆服珠锦。多工巧善织络，或有俘在诸国，守死不改乡风。琉璃妙者，天下莫比。王城方八十里，四面境土各数千里，胜兵约有百万。常与大食相御。西枕西海，南枕南海，北接可萨突厥，西海中有市，客主相和。我往则彼去，彼来则我归。卖者陈之于前，买者酬之于后。皆以其值置诸物旁，待领值然后收物，名曰鬼市。又闻西有女国，感水而生。又云：摩邻国在秧萨罗国西南，渡大磤行二千里至其国；其人黑，其俗犷，少米麦，无草木。马食干鱼，人餐鹑莽。鹑莽即波斯枣也。瘴疠特甚。诸国陆行之所经，，山胡则一种，法有数般。有大食法，有大秦法，有寻寻法。其寻寻蒸报于诸夷狄中最甚，当食不语。其大食法者，以弟子亲戚作判典。纵有微过，不致相累。不食猪狗驴马等肉，不拜国王父母之尊。不信鬼神，祀天而已。其俗每七日一假，不买卖，不出纳，唯饮酒放浪终日。其大秦善医眼及痢。或未病先见，或开脑出虫。

其国东南通交趾，又水道通益州永昌郡，多出异物。大秦西海水，水西有河，河西南流，河西有南北山，山西有赤水，西有白玉山，玉山西有西王母山，玉为堂室。云从安息西界循海曲亦至大秦，迴万余里，于彼国观日月星辰，无异中国。而前史云，条支西行百里日入处，失之远矣。唐贞观十七年拂菻王波多力新唐书云拂菻即古大秦也。遣使献赤玻璃、绿金精。下诏答赉。大食强而伐之，遂臣属焉。乾封至大足再朝献。开元七年，因吐火罗大酋献师子羚羊。

小人

小人在大秦之南，驱才三尺。其耕种之时惧鹤所食，大秦每卫助之。小人竭其珍以酬报。

轩渠

轩渠，其国多九色鸟，青口、绿颈，紫翼、红膺，绀顶、丹足，碧身、绀背，玄尾，亦名九尾鸟，亦名锦凤。其青多红少谓之绣鸾。常从弱水西来。或云是西王母之禽也。其国币货同三童国。

三童

三童在轩渠国西南千里，人皆服有三睛珠，或有四舌者，能为一种声，亦能俱语。货常多用蕉越犀象。作金币，率效国王之面，亦效王后之

面。若丈夫交易，则用国王之面。王死则更铸。已上三国，与大秦邻接，故附之。

泽散

泽散魏时闻焉，属大秦。其治在海中央，北之驴分，水行半岁，风疾时一月到。最与安息城谷相近。西南诣大秦，都不知里数。

驴分

驴分魏时闻焉，属大秦。其治去大秦都二千里，从驴分城西之大秦度海飞桥二百四十里。发海道西南，绕海道，直西行至焉。（《文献通考》卷三三九《四裔考》四六）

106 波斯，后魏时通焉，在达曷水之西，都宿利城。“后周史”云：苏利城。“隋史”云：苏菴城。记录音讹其实一也。有河经其城中南流，即条支之故地也，大月氏之别种。其先有波斯匿王，其子孙以王父字为氏，因为国号焉。王姓波斯，户十余万。东去中国万余里，西去海数百里，东南去穆国四千余里，西北去拂菻四千五百里。（《文献通考》卷三三九《四裔考》）

107 土火罗一名土壑宜……高宗永徽初遣使献大鸟，高七尺，其色元，足如蛇，鼓翅而行，日三百里，能噉铁，夷俗谓鸵鸟。（《文献通考》卷三三九《四裔考》）

108 西女国在葱岭之西，其俗与东女略同种。皆女子，多珍货。附拂菻君长，岁遣男子配焉，俗产男子不举，唐贞观八年朝贡使至。（《文献通考》卷三三九《四裔考》）

109 大食，唐永徽中遣使朝贡，云其国在波斯之西，或云初有波斯胡人若有神助，得刀杀人。因招附诸胡，有胡人十一来据，次第摩首受化为王，此后，众渐归附。遂灭波斯，又破拂菻及婆罗门城，所当无敌。兵众有四十二万，有国以来，三十四矣。初王已死，次传第一摩首者。今王即是第三。……土多砂石，不堪耕种，无五谷，唯食驼象等肉。破波斯、拂菻始有米麦。（《文献通考》卷三三九《四裔考》）

110 拂菻国南东至灭力沙，北至海皆四十程，西至海三十程。东自西大食及于阗、回纥、达靺、青唐乃抵中国。历代未尝朝贡。至宋元丰四年十月，其王灭力伊灵改撒始遣大首领你厮都令厮孟判来献鞍马、刀、剑、真珠，言其国地甚寒，土屋无瓦，产金、银、珠、胡锦、牛、羊、马、独峰驼、梨、杏、千年枣、巴榄、栗、麦。以蒲陶酿酒。乐有箜篌、胡琴、小箏箏，偏鼓。王服红黄衣，以金线织丝布缠头。岁三月则诣佛寺坐红床，使人舁之。贵人如王服，或青绿绯白粉红褐紫，并缠头跨马。城市田野皆有首领主之。每岁唯夏秋两得俸，给金线锦谷帛，以治事大小为差。刑罚：罪轻者杖数十，重者至二百，大罪则盛以毛囊投诸海。不尚斗战。邻国小有争，但以文字往来相诘问。事大亦出兵。铸金银为钱，无穿孔，面凿弥勒佛，皆为王名。禁民私造。元祐六年其使两至，诏别赐其王帛二百匹，白金瓶对、衣金束带。

按唐史有拂菻国，以为即古大秦也。然大秦自后汉始通中国，历晋唐贡献不废，而宋四朝史拂菻传则以为其国历代未尝朝贡，至元丰时，始遣使入献方物。今以二史两拂菻传参之，唐传言其国西濒大海，宋传则言西至海尚三十程，而余界亦齟齬不合，土产风俗不同，恐是其名偶同而非大秦也。今故以唐之拂菻附入大秦，而此拂菻自为一国云。（《文献通考》卷三三九《四裔考》）

111 案大秦即武帝时犁靬国，今谓之拂林。（《通鉴汉记》）

112 武帝，恺之甥也，每助恺。尝以一珊瑚树，高二十许，赐恺。枝柯扶疏，世罕其比。恺以示崇，崇视訖，以铁如意击之，应手而碎。恺既惋惜，……声色甚厉。崇曰：不足恨，今还卿。乃命左右悉取珊瑚树，有三尺、四尺条于绝世、光彩溢目者六七枚。如恺比者甚众，恺惘然自失。（《世说新语·汰侈篇》）

113 拂菻国南东至灭力沙，北至海，皆四十程，西至海三十程。东自西大食及于阗、回纥、青唐乃抵中国。历代未尝朝贡。元丰四年十月，其

王灭力伊灵改撒始遣大首领你厮都令厮孟判来献鞍马、刀、剑、真珠。言其国地甚寒，土屋无瓦，产金、银、珠、西锦、牛、羊、马、独峰驼、梨、杏、千年枣、巴榄、栗、麦。以葡萄酿酒。乐有箜篌、壶琴、小箏箏，徧鼓。王服红黄衣，以金线织丝布缠头。岁三月，则诣佛寺，坐红床，使人舁之。贵臣如王之服，或青、绿、绯白、粉红、黄、紫，并缠头跨马。城市田野皆有首领主之。每岁惟夏秋雨。得俸给金钱锦谷帛以治事，大小为差。刑罚罪轻者杖数十，重者至二百，大罪则盛以毛囊，投诸海。不尚斗战。邻国小有争，但以文字往来相诘问。事大亦出兵。铸金银为钱，无穿孔，面凿弥勒佛，背为王名。禁民私造。元祐六年，其使两至，诏别赐其王帛二百匹，白金瓶、袈衣、金束带。（《宋史》卷四九〇）

114 哲宗元祐六年二月庚子，拂菻国入贡。（《宋史》卷一七《哲宗本纪》）

115 玉

《太平御览》云：交州出白玉，夫余出赤玉。挹娄出青玉，大秦出菜玉，西域出黑玉，蓝天出美玉。（李时珍《本草纲目》卷八）

116 水银

陈霆《墨谈》云：拂菻国当日没之处，地有水银海，周围四五十里。国人取之，近海十里许，掘坑井数十。乃使健夫骏马皆贴金箔，行近海边。日照金光晃耀，则水银滚沸如潮而来。其势若粘裹，其人即回马疾驰，水银随赶。如行缓，则人马俱扑灭也。人马行速，则水银势远力微，遇坑堑而溜积于中。然后取之，用香草同煎，则成花银。此与中国所产不同。（《本草纲目》卷九）

117 金钢石

《玄中记》云：大秦国出金刚石，一名削玉刀。大者长尺许，小者如稻黍。着环中，可以刻玉。观此，则金刚有甚大者。番僧以充佛牙是

也。欲辩真伪，但烧赤，淬醋中。如故不酥碎者为真。若觉钝，则煨赤，冷定即锐也。故西方以金刚喻佛性，羚羊角喻烦恼。（《本草纲目》卷一〇）

118 矾石

李珣曰：波斯、大秦所出白矾，色白而莹净，内有束针文，入丹灶家，功力逾于河西石门者。（《本草纲目》卷一一）

119 玻璃

《玄中记》云：大秦国有五色颇璃，以红色为贵。（《本草纲目》卷八）

120 琉璃

《魏略》云：大秦国出金、银、琉璃。有赤、白、黄、黑、青、绿、缥、绀、红、紫十种。此乃自然之物，泽润光采，逾于众玉。今俗所用，皆销冶石汁，以众药灌而为之，虚脆不贞。（《本草纲目》卷八）

121 木香

陶宏景曰：此即青木香也。永昌不复贡，今皆从外国舶上来，乃云出大秦国。今皆以合香，不入药用。（《本草纲目》卷一四）

122 肉豆蔻

李珣曰：生昆仑及大秦国。陈藏器曰：肉豆蔻生胡国，胡名迦拘勒。大舶来即有，中国无之。其形圆小，皮紫紧薄，中肉辛辣。（《本草纲目》卷一四）

123 鬱金

李时珍曰：酒和鬱鬯，昔日言是大秦国所产鬱金花香，惟郑樵《通志》言即是此鬱金，其大秦，三代时未通中国，安得有此草。（《本草纲目》卷一四）

124 鬱金香

陈藏器曰：生大秦国。二月三月有花，状如红蓝。四月五月采花，即香也。（《本草纲目》卷一四）

125 迷迭香

陈藏器曰：《广志》云：出西海。《魏略》云，出大秦国。李时珍曰：魏文帝时，自西域移植庭中。同曹植等各有赋。大意其草修干柔茎，细枝弱根。繁华结实，严霜弗凋。收采幽杀，摘去枝叶，入袋配之，芳香甚烈。与今之排香同气。（《本草纲目》卷一四）

126 兜纳香

李珣曰：案《广志》云：出西海剌国诸山。《魏略》云：出大秦国，草类也。（《本草纲目》卷一四）

127 无风独摇

李珣曰：生大秦国及岭南。五月五日采，诸山野亦往往有之。头若弹子，尾若鸟尾。两片开合，见人自摇，故曰独摇。（《本草纲目》卷二一）

128 蜜香

蜜香亦名没香，又名阿嵯。《晋书》云：太康五年，大秦国献蜜香树皮纸。微褐色，有纹如鱼子，极香而坚韧。（《本草纲目》卷三四）

129 降真香

降真香亦名紫藤香，又名鸡骨香。李珣曰：生南海山中及大秦国。其香似苏枋木。烧之初不甚香，得诸香和之则特美。入药以番降紫而润者为良。（《本草纲目》卷三四）

130 薰陆香亦曰乳香

禹锡曰：按《南方异物志》云，薰陆出大秦国，在海边有大树，枝

叶正如古松。生于沙中，盛夏木胶流出沙上，状如桃胶。夷人采取卖与商贾。无贾则自食之。（《本草纲目》卷三四，又《南方草木状》卷上）

131 阿勃勒

陈藏器曰：阿勃勒生拂林国。状似皂荚而圆长，味甘好喫。（《本草纲目》卷三一）

132 苏合香

苏恭曰：今从西域及昆仑来。紫赤色，与紫真檀相似。坚实极芳香，性重如石，烧之灰白者好。苏颂曰：《梁书》云：中天竺国出苏合香。是诸香汁煎成，非自然一物也。又云：大秦国人采得苏合香，先煎其汁以为香膏，乃卖其滓于诸国贾人。是以辗转来达中国者，不大香也。（《本草纲目》卷三四）

133 茺蓂

李珣曰：按《广州记》云：生大秦国，是波斯茺蓂也。（《本草纲目》卷三五下）

134 地生羊

段公路《北户录》云：拂林国有地生羊，其羔生土中。国人筑墙围之。脐与地连，割之则死，但走马击鼓以骇之，惊鸣脐绝，便逐水草。（《本草纲目》卷五二）

135 土拨鼠

陈藏器曰：土拨鼠生西蕃山泽间。穴土为窠，形如獭，夷人掘取食之。《魏志》云：大秦国出辟毒鼠，近似此也。（《本草纲目》卷五一下）

136 白象

苏颂曰：楚粤之象，皆青黑。惟西方拂林、大食诸国，乃多白象。（《本草纲目》卷五一上，又见唐人刘恂《岭表录异》）

137 鸵鸟

刘郁《西使记》云：富浪有大鸟。驼蹄高丈余，食火炭，卵大如升。（《本草纲目》卷四九）

138 波罗蜜

时珍曰：波罗蜜，梵语也。……波斯人名婆那婆，拂林人名阿萨弹，皆一物也。（《本草纲目》卷三一）

139 爱薛，西域弗林人。通西域诸部语，工星历医药。初事定宗，直言敢谏。时世祖在藩邸，器之。中统四年，命掌西域星历医药二司事。后改广惠司，仍命领之。世祖尝诏都城大作佛事，集教坊妓乐及仪仗以迎导。爱薛奏曰：“高丽新附，山东初定，江南未下，天下疲弊。此无益之费，甚无谓也。”帝嘉纳之。至元五年，从猎保定。日且久，乃从容于帝前，语供给之民曰：“得无妨尔耕乎！”帝为罢猎。至元十三年，丞相伯颜平江南还。奸臣以飞语谗之。爱薛叩头谏得解。寻奉诏使西北宗王阿鲁浑所。既还，拜平章政事，固辞。擢秘书监，领崇福使，迁翰林学士承旨，兼修国史。大德元年，受平章政事。八年，京师地震，上弗豫。中宫召问：“灾异殆下民所致耶？”对曰：“天地示警，民何与焉。”成宗崩，内旨索星历秘文，爱薛厉色拒之。仁宗时，封秦国公。卒，追封太师开府仪同三司上柱国拂林忠献王。子五人，也里牙秦国公、崇福使。腆合翰林学士承旨。黑厮光禄卿。阔里吉思同知泉府院事。鲁合广惠司提举。（《元史》卷一三四《爱薛传》）

140 拂菻国在嘉峪关外万余里，洪武四年遣其国故民捏古伦赍诏谕之，寻遣使朝贡。（《明会典》）

141 拂菻国东南至灭力沙，北至海皆四十程，西至海三十程。东自大食及于阗、回纥乃抵中国。宋元丰四年，其王灭力伊灵改撒始遣使来贡方物。元祐中其使两至。本朝洪武四年，诏遣其国故民捏古伦赍诏谕之，寻遣使朝贡。（《一统志》）

142 至正丁亥冬，寓京口乾元宫之宝俭斋。适昆陵监郡岳忽难、平阳同知散竺台偕来访。自言在延祐间忝宿卫近侍，时有拂菻国使来朝，备言其域当日没之处，土地甚广。有七十二酋长。地有水银海，周回可四五十里。国人取之之法，先于近海十里，掘坑井数十。然后使健夫骏马，驰骤可逐飞鹰者，人马皆贴以金薄，迤逦行近海。日照金光晃曜，则水银滚沸，如潮而来，势若粘裹。其人即回马疾驶，水银随后赶上。行稍迟缓，则人马俱为水银栏没。人马既回速，于是水银之势既远，力渐微。却复奔回，遇坑井，则水银溜积其中。然后其国人旋取之，用香草同煎，皆花银也。其地又能捻毛为布，谓之梭福。用密昔丹叶，染成沉绿，浣之不淡。其余氍毹锦叠，皆常产也。至正壬午间，献黑马，高九尺余，鬃尾垂地七尺，即其地所产。来使四年至乞失密，又四年至中州（据马黎诺里记载由起程至北京凡四年），过七渡海，方抵京师焉。岳监郡竺同知既别去，仆书而记其说，是岁十一月十九日也。（朱泽民《存复斋文集》卷五，陈继儒转录此节于其所著《偃曝谈余》）

143 拂菻即大秦，桓帝时始通中国。晋及魏皆曰大秦，尝入贡。唐曰拂菻，宋仍之，亦数入贡。而《宋史》谓历代未尝朝贡，疑其非大秦也。元末，其国人捏古伦入市中国，元亡不能归。太祖闻之，以洪武四年八月召见。命赍诏书还谕其王曰：“自有宋失驭，天绝其祀。元兴沙漠，入主中国百年有余年。天厌其昏淫，亦用陨绝其命。中原扰乱十有八年。当群雄初起时，朕为准右布衣，起义救民。荷天之灵，授以文武诸臣。东渡江左，练兵养士，十有四年。西平汉王陈友谅，东缚吴王张士诚，南平闽粤，戡定巴蜀，北定幽燕。奠定方厦，复我中国之旧疆。朕为臣民推戴，即皇帝位，定天下之号大明，建元洪武，于今四年矣。凡四夷诸邦，皆遣官告谕。惟尔拂菻，隔越西海，未及报知。今遣尔国之民捏古伦，赍诏往谕。朕虽未及古先哲王，俾万方怀德，然不可不使天下知朕平定四海之意。故兹诏告。”已而复命使臣普刺等赍敕书彩币，招谕其国，乃遣使入贡。后不复至。万历时，大西洋人至京师，言天主教耶稣生于如德亚，及古大秦国也。其国自开辟以来六千年，史书所载，

世代相嬗，及万事万物原始，无不详悉，谓为天主肇生人类之邦。言颇诞漫，不可信。其物产珍宝之盛，具见前史。（《明史》卷三二六）

144 意大里亚，居大西洋中，自古不通中国。万历时，其国人利玛窦至京师，为《万国全图》，言“天下有五大洲。第一曰亚细亚洲，中凡百余国，而中国居其一。第二曰欧罗巴洲，中凡七十余国，而意大里亚居其一。第三曰利未亚洲，亦百余国。第四曰亚墨利加洲，地更大，以境土相连，分为南北二洲。最后得墨瓦腊尼加洲为第五。而域中大地尽矣。”其说荒渺莫考。然其国人充斥中土，则其地固有之，不可诬也。大都欧罗巴诸国，悉奉天主耶稣教，而耶稣生于如德亚。其国在亚细亚洲之中，西行教于欧罗巴。其始生在汉哀帝元寿二年庚申。阅一千五百八十一年，至万历九年，利玛窦始汎海九万里，抵广州之香山澳，其教遂沾染中土。（《明史》卷三三六）

145 最西有名邦，曰如德亚。其国史书载上古事蹟极详，自初生人类至今六千余年，世代相传，及分散时候，万事万物，造作原始，悉记无讹。因造物主降生是邦，故人称为圣土。春秋时，有二圣王，父达味德，子撒喇满，造一天主堂，皆金玉砌成，饰以珍宝，穷极美丽，费以三十万万。王德盛智高，声闻最远。中国谓西方有圣人，疑即指此。古名大秦，唐贞观中曾以经象来，备有景教流行碑刻可考。（《坤輿图说》）

146 拂菻国人物器样二卷。鬼神样二卷。外国杂兽二卷。右六卷，西域僧迦佛陀画，并得杨素家。（《唐人说蕃·贞观公私画史》）

147 大秦国城中有五宫，相去各十里。宫室皆以水精为柱，食器亦然。（《格致镜原》）（《明史》卷三二六）

148 大秦皇宫以水精为瓦。（《扶南记》）

149 今之佛经皆题云，大秦鸠摩罗什译谓是姚兴国号，非也。大秦乃西域国名，《后汉书·西域传》言，大秦国在海西，地方数千里，有四百余城，小国役属者数十。又云，天竺国西与大秦通。此其国名之偶同，而传以为其人皆长大平正，有类中国，故谓之大秦，固未必然。而《晋书》载记，石季龙时有安定人侯子光，自称佛太子，谓大秦国来，当王小秦国。以中国为小秦，则益为夸诞矣。（《日知录》）

ΣΤΕΦΑΝΟΥ Μ. ΚΟΡΔΩΣΗ

**ΟΙ ΠΡΕΣΒΕΙΕΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΑΣΙΑΤΩΝ
ΣΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΑΣΙΑΣ,
ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΟΥ KÜL-TEGIN**

Η αυτοκρατορία των Τούρκων στη Κεντρική Ασία, πριν από την έλευση του Ισλάμ, αποτελεί έναν ακόμη κρίκο στη μακρά αλυσίδα της Ιστορίας της στέππας, μια αλυσίδα, κομμάτια της οποίας συνδέονται στενά και με την ελληνική ιστορία. Συναντάμε, αποσπασματικά, ίχνη της στέππας στην αρχαία εποχή, στα σκυθικά τόξα και στο ιππικό που έφεραν μαζί τους μονάδες του μηδικού στρατού εισβολής στην Ελλάδα¹, ή στα ελληνικά μισθοφορικά στρατεύματα στην Περσία που πολέμησαν στο πλευρό του εκάστοτε διεκδικητή ή υπερασπιστή του θρόνου της τεράστιας αυτοκρατορίας, αντιμετωπίζοντας πολλές φορές νομάδες ή μονάδες που πολεμούσαν σαν νομάδες². Φυσικά και κατά την περίοδο της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου, ο Μακεδόνας στρατηλάτης, βαθεία μέσα στην Ασία, ήρθε αντιμέτωπος με τον κατ' εξοχήν τρόπο πολέμου της στέππας· τον πόλεμο που βασίζεται στη διαρκή κίνηση, χωρίς μέτωπο και μετόπισθεν. Από το σημείο αυτό και μετά, η στέππα στην καθαρή της μορφή, ως συνασπισμένες ή ομόσπονδες φυλές, ξεχύνεται από τα λίκνα της, τα Αλταϊκά όρη και την Μογγολία, και με κίνηση δρεπανιού χτυπά επανηλειμμένα τις αυτοκρατορίες που βρίσκονται στις παρυφές της: Κίνα, Ελληνιστικά βασίλεια,

1. Το τόξο και το άλογο είναι κατ' εξοχήν στοιχεία του τρόπου πολέμου της στέππας. Η δυνατότητα κινητικότητας που προσφέρουν αυτά τα δύο μέσα είναι κατ' εξοχήν αντίθετη με τη στατικότητα της ελληνικής φάλαγγας της πόλης-κράτους. Για τον τρόπο πολέμου της στέππας, βλ. Nicolle, D., *The Mongol Warlords. Genghis Khan, Kublai Khan, Hüllegü, Tamerlane*, Brockhampton press, London, 1998. Sechin, Jaghid: "Trade, Peace and War between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", Pien-cheng, 1, 1970, ενώ για την ελληνική φάλαγγα, βλ. Hanson, V., *Western way of War. Infantry Battles in Ancient Greece*, University of California Press, 1989.

2. Ξενοφώντας, *Κύρου Ανάβασις I-II*, Άπαντα, εκδόσεις Κάκτος, Αθήνα 1993, βιβλίο Β', κεφάλ. Δ', παρ. 6-7, σελ. 188. Στο συγκεκριμένο σημείο ενδεικτικά είναι τα λόγια του Κλέαρχου, που δείχνουν τον φόβο του ιππικού: «...ου μεν δη αν μάχεσθαι γε δέη, ιππείς εισίν ημίν ξύμμαχοι, των δε πολεμίων ιππείς εισίν οι πλείστοι και πλείστου άξιοι.»

Περσία και τέλος Ρώμη³. Στη σύγκρουση αυτή, οι αυτοκρατορίες αντιστάθηκαν, ενίοτε απέκρουσαν τις επιθέσεις, άλλες φορές όμως γονάτισαν και κάποιες απ' αυτές αφανίστηκαν.

Η αυτοκρατορία των Ουράνιων Τούρκων (Gök Türkler ή Kök Türkler στα Τουρκικά και Tü-chüeh⁴ στα Κινεζικά) αποτελεί άλλη μια έκφανση της κουλτούρας και δύναμης των σιππών της Κ. Ασίας. Όπως και με τις προηγούμενες, αλλά και τις επόμενες, ο βυζαντινός κόσμος του πρώιμου μεσαίωνα (6^{ου} και 7^{ου} αιώνα), απέκτησε επαφές με τη στέππα και κατ' αυτόν τον τρόπο την εντάσσει στην ιστορία του, ενώ και αυτός με τη σειρά του μπαίνει δυναμικά στο σκηνικό της Κ. Ασίας ξανά για άλλη μια φορά.

Πριν μπούμε στο επιμέρους θέμα που εξετάζουμε σ' αυτό το άρθρο, όπως προέκυψε μέσα από την μελέτη των τουρκικών επιγραφών του Όρχον, μια σύντομη ανασκόπηση της ιστορίας των Gök Türkler είναι απαραίτητη, για την εξοικείωση του αναγνώστη με την εποχή αυτή⁵. Η αυτοκρατορία των Ουράνιων Τούρκων προκύπτει ουσιαστικά το 552, όταν ο χαγάνος Bumin νικά –με την συνεργασία της βόρειας δυναστείας Wei της Κίνας– τους Juan-juan, νομαδικό λαό, μογγολικής καταγωγής, στα βόρεια της Κίνας (σημερ. Μογγολία)⁶. Μετά το θάνατό του την ίδια χρονιά η αυτοκρατορία του, τυπικά, χωρίζεται στα δύο (Δυτικοί Τούρκοι και Ανατολικοί Τούρκοι) με το ανατολικό κομμάτι να διοικείται από τον ανώτατο τίτλο του χαγάνου και το δυτικό από τον πριγκιπικό τίτλο του Yabghu⁷. Ο ηγέτης των δυτικών Τούρκων, γνωστός ως Iste-mi ή Σιζάβουλος (ή Διζίβουλος) από τις Βυζαντινές πηγές, συνεργάζεται με τους Πέρσες για να καταλύσουν το βασίλειο των Εφθαλιτών, κάτι που καταφέρνουν το 565⁸. Από εκείνο το σημείο ξεκινούν και οι επαφές με το Βυζάντιο, αφού Τούρκοι και Βυζαντινοί, ευρισκόμενοι στις δύο άκρες της Περσικής αυτοκρατορίας, αρχίζουν να συνεργάζονται για την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου μεταξίου, εις βάρος της τελευταίας. Συνέχεια της συνεργασίας αυτής

3. Οι πιο γνωστές τέτοιες εκστρατείες νομάδων με συντριπτικά αποτελέσματα σ' όλες τις αυτοκρατορίες του τότε κόσμου ήταν αυτές των Hsiung-nu και των Μογγόλων. Φυσικά εκτός απ' αυτές υπήρχαν κι άλλες μικρότερου βεληνεκούς κατακτητικές προσπάθειες νομαδικών φυλών. Για μια συνολική ιστορία της στέππας, βλ. Grousset, R. *L' empire des steppes. Attila, Genkis Khan, Tamerlan*: Δ' έκδ., Paris 1969.

4. Pelliot, P., "L' origine des T' ou Kiue, nom chinois des Turcs", T' ung-pao, XVI, 1915, σελ. 687.

5. Για μια συνολική ματιά στην ιστορία των Ουράνιων Τούρκων, βλ. Roux, J.-P., *Η Ιστορία των Τούρκων. 2000 χρόνια από τον Ειρηνικό ως την Μεσόγειο*, μετ. Μ. Σμυρνιώτη, επιμέλ. Β. Αναστασοπούλου, Αθήνα, 1998, Grousset, R., *L' empire*, ό.π., και επίσης μια σχετικά πρόσφατη τουρκική μελέτη: Taşağıl, Ahmet: *Gök-Türkler*, I-II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

6. Grousset, R., *L' empire*, ό.π., σελ. 81.

7. Grousset, R., *L' empire*, ό.π., σελ. 82.

8. Grousset, R., *L' empire*, ό.π., σελ. 82.

ήταν και η σύναψη συμμαχίας των Βυζαντινών με τους Χαζάρους (οι οποίοι αποτελούσαν κομμάτι τότε της αυτοκρατορίας των Ουράνιων Τούρκων), το 626, εναντίον της Περσίας⁹. Από το 630 και μετά οι Τούρκοι (Δυτικοί και Ανατολικοί) υφίστανται τις συνέπειες της δαιμόνιας εξωτερικής πολιτικής της κινεζικής δυναστείας των Τ'ang, με αποτέλεσμα την συρρίκνωσή τους και την υπαγωγή τους σε καθεστώς κινεζικού προτεκτοράτου, ως το 657. Στο σημείο αυτό κλείνει η πρώτη περίοδος της αυτοκρατορίας των Ουρανίων Τούρκων. Η δεύτερη ξεκινά από το 683 και μετά, όταν οι Τούρκοι αποζητούν την αποτίναξη της κινεζικής επιρροής από πάνω τους και διαρκεί μέχρι το 734, όταν η δεύτερη αυτοκρατορία τους καταρρέει από εσωτερικές έριδες, για να την διαδεχτούν οι Ονιγγιούροι¹⁰.

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης αυτοκρατορίας των Τούρκων της Κ. Ασίας, συντάχθηκαν οι μνημειώδεις επιγραφές του Κότσο – Τσαϊντάμ και του Μπαϊν – Τσοκτό, γνωστές και ως επιγραφές του Όρχον. Οι επιγραφές αυτές συντάχθηκαν προς τιμή του Κουλ – Τεγκίν (= πρίγκηπας Kül) το 732 και του Μπιλγκέ khagan (= χαγάνου Μπιλγκέ), καθώς και του συμβούλου του τελευταίου Τονγιουκούκ (Tonyukuk), γύρω στα 720 (ίσως το 724).¹¹

Στην πρώτη επιγραφή, που είναι και η σημαντικότερη, αφού αναφερθούν οι κατακτήσεις των δύο πρώτων χαγάνων, του Bumïn και του İstemi (ο Σιλζιβουλός των Βυζαντινών) και ο θάνατός τους, απαριθμούνται οι λαοί, που έστειλαν εκπροσώπους, προς συμμετοχή στις επικήδειες τελετές¹². Πρόκειται για τους λαούς της πεδιάδας Bükli, τους Κινέζους (Tabgac), τους Θιβετιανούς (Tüpiüt), τους Αβάρους (Apar), τους Βυζαντινούς (Purum), τους Κιργίσιους (Qirqiz), τους Κουρικάν (Ϊς – Quriqan), τους Οτούζ Τατάρ (Otuz Tatar = Τριάτα Τάταροι), τους Κιτάν (Qitan) και τους Tatabi¹³.

Από τα παραπάνω ονόματα, υπενθυμίζουμε ότι οι Κινέζοι την εποχή αυτή ονομάζονταν Ταμπγκάτς, από τους οποίους προέρχεται το όνομα Ταυγάστ, με

9. Σιράτον, Α., *Το Βυζάντιον στον Ζ' αιώνα*, Τ. Β': 626-634, Βιβλιοπ. της Εστίας, Αθήναι, 1966, σελ. 543-615.

10. Grousset, R., *L' empire*, ό.π., σελ. 103-113.

11. Tekin, T., *A Grammar of Orkhon Turkic*, Indiana University, 1968, σ. 9-12: "... is found in the same territory, about 300 km to the east of the two Orkhon inscriptions..." Συνολικά υπάρχουν 5 στήλες. Εκτός από τις στήλες των Kül Tegin και Bilge Khağan, που περιγράφουν μια περίοδο από το 552 ως το τέλος των Ουράνιων Τούρκων, το 734, και της στήλης του συμβούλου Tonyukuk, που περιγράφει τα κατορθώματα των τελευταίων χαγάνων και τη συμμετοχή του σ' αυτά, υπάρχουν επίσης και η επιγραφή του Ongin (αναγέρθηκε περίπου το 732 ή λίγο μετά) καθώς και η επιγραφή του Külli cor, προς τιμή του ομόνυμου ηγεμόνα των Ταρντούς, ο οποίος σκοτώθηκε στον πόλεμο εναντίον των Καρλούκων, που ανεγέρθηκε επίσης γύρω στα 720. Βλ. και Roux, J.-P., *Η Ιστορία*, ό.π., σελ. 75 και Grousset R., *L' empire*, ό.π., σελ. 150 κ.ε.

12. Σχετικά με τα ταφικά τους έθιμα, βλ. Roux, J.-P., *Η Ιστορία*, ό.π., σελ. 111, Giraud, R., *L' empire des Turcs Célestes, Les règnes d'Elterich, Qapghan et Bilga (680-734)*, Paris, 1960, σελ. 124-126.

13. Tekin, T., *A Grammar*, ό.π., σ. 232, 264.

το οποίο καλεί την Κίνα ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης¹⁴. Πρόκειται για τους τουρκόφωνους Το-ρα, που το 422 καταλαμβάνουν την κινεζική πρωτεύουσα Λο-yang, επικρατούν στη βόρεια Κίνα και εκσινίζονται, παίρνοντας το δυναστικό όνομα Wei¹⁵.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το όνομα *Purum*, με το οποίο οι πρώτοι Τούρκοι καλούν τους Βυζαντινούς, όνομα που είναι κοντά στον τύπο *From*, από τον οποίο προήλθε ο κινεζικός τύπος *Fu-lin* (=Βυζάντιο). Ο Pelliot (όπως περίπου και ο Blochet, παλιότερα¹⁶) υποστήριξε ότι το όνομα *Rum* πρέπει να έφθασε στην Κίνα ως *From* (αρμενικά και περσικά *Hrom*¹⁷), ενώ ο Shiratori παρατήρησε ότι οι γλώσσες της αλταϊκής οικογένειας ανέπτυξαν στην αρχή της λέξης που αρχίζουν από R ένα φωνήεν. Έτσι το *Rum* γινόταν *Urum*, *Hurum*, *Burum*¹⁸. Πολύ κοντά στο τελευταίο τύπο βρίσκεται το *Purum* της τουρκικής επιγραφής.

Από τον Μένανδρο Προτήκτορα γνωρίζουμε ότι πράγματι βυζαντινή πρεσβεία, με επικεφαλής τον Ουαλεντίνο, έφθασε στο σημείο όπου βρισκόταν ο Τούρκος ηγεμόνας Τούρξανθος (*Tardu*), όταν οι Τούρκοι βρισκόνταν σε πένθος, δεδομένου ότι ο πατέρας του Τούρξανθου Σιλζίζιβουλος (*Istemi*) είχε πεθά-

14. Theophylacti Simocattae, *Historia*, εκδ. C. de Boor - P. Wirth, Stutgardiae, 1972, σελ. 257 κ.ε.

15. Roux, J.-P., *Η ιστορία*, ό.π., σελ. 51-53.

16. Blochet, E., *Notes de géographie et d'histoire d' Extrême Orient*, Revue de l' Orient Chrétien 3 (1908), 2^η σειρά, σ. 363.

17. «Και καθώς ήταν σύνηθες στις ιρανικές διαλέκτους παρθικού τύπου να αντικαθίσταται το h από το f στις περσικές λέξεις, θεώρησε πιθανό ότι η αρμενική λέξη *Hrom* άλλαξε σε *From* στις γλώσσες χωρασμιακή και σογδιανή». Βλ. P. Pelliot, "Sur l' origine du nom de Fou-lin", *Journal Asiatique*, 1914, σελ. 498. Αυτό επιβεβαιώνεται και στο άρθρο του Humbach Helmut, "Phrom Gesar and the Bactrian Rome", *Ethnologie und Geschichte: Festschr. für Karl Jettmar/ hrsg. Von Peter Snoy*. - Wiesbaden, Steiner, 1983, σελ. 305: "It was first seen by the French scholar P. Pelliot (1923), to whose short remarks in German H. H. Schaeder (1934) added a number of details, that the name of Rome (later on designating Byzance) is represented in Middle Persian as *Hrom*, in Parthian and Sogdian as *From*, in ancient Turkish as *Purum* and in Chinese as *Fu-lin*. Pelliot even suggested that the name of the hero of the Tibetan epos, *Phrom Gesar*, who is said to be a *Drugu* 'Turk' derives from the title of the Caesar of Rome. This hypothesis has in the meantime found support in the occurrence in the Tibetan annals of Khotan of a historical personality named *Phrom Gesar* who must have lived in the VIIIth century.

Almost simultaneously I myself (1966) and J. Harmatta (printed 1969) realized that also the name of *Fu-lin-ki p'o*, the son and successor of *Wu-san -T'e-K'-in Shai* on the Turkish throne of Kapisa derives from the title of the Roman Caesar. It was Harmatta who discovered that p'o in *Fu-lin-ki p'o* is not an uncommon miswriting for so, thus obtaining *Fu-lin-ki so* and thereby eliminating the only obstacle to the explanation. My own point of departure had been that I had discovered the same name on Göbl's NumH 247-251 in the Bactrian inscription *Fromo Kesaro bago xoadeo* 'Caesar of Rome, lord and ruler' which with the anaptyctic variant *Fromo* (pronounced *Forom* or *Furum*) offers the missing link between Iranian *Fromo* on the one hand and old Turkish *Purum*, Chinese *Fu-lin* on the other."

18. Shiratori, K., "A new attempt at the solution of the Fu-lin problem", "Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (Tokyo), 15 (1956), σελ. 189. Επίσης, M. Kordosis, "The name Fu-lin (=Romans)", «Ιστοριογεωγραφικά», 4 (1994) σελ. 173.

νει πρόσφατα¹⁹. Έτσι γνωρίζουμε, τουλάχιστο, ότι πράγματι Βυζαντινοί πρέσβεις βρισκόνταν εκεί ορισμένες από τις μέρες πένθους των Τούρκων, κατά τις οποίες μάλιστα αναγκάστηκαν να χαράξουν τις παρειές τους με μαχαίρι, σύμφωνα με τα τουρκικά έθιμα, και να γίνουν μάρτυρες θυσίας τεσσάρων αιχμαλώτων Ούννων, χάριν του νεκρού²⁰. Βέβαια, η τουρκική επιγραφή δεν κάνει διάκριση μεταξύ Boumin και Istemi, δίνοντας την εντύπωση ότι οι παραπάνω πρεσβείες συμμετείχαν στο πένθος και των δύο Τούρκων χαγάνων, κάτι για το οποίο δεν μπορεί να είμαστε βέβαιοι. Ειδικά για τους Βυζαντινούς, που βρίσκονταν πιο μακριά απ' όλους, θα ήταν πολύ δύσκολο να συμμετείχαν και στις τελετές θανάτου του Boumin, σε εποχή, για την οποία δεν διαθέτουμε ειδήσεις που θα μας επέτρεπαν να εικάσουμε ότι οι Βυζαντινοί είχαν φθάσει στην έδρα των Τούρκων της Κ. Ασίας, πριν από την πρεσβεία του Ζημάρχου, για την οποία κάνει λόγο επίσης ο Μένανδρος Προτήκτορας.

Η μνεία βυζαντινής αποστολής στους Τούρκους της Κ. Ασίας και σε τουρκική επιγραφή του Όρχον είναι εξαιρετικής σημασίας, όχι μόνο γιατί γνωρίζουμε πώς καλούσαν οι Τούρκοι τους Βυζαντινούς αλλά και γιατί επαληθεύονται (και συμπληρώνονται) τα γραφόμενα του Μενάνδρου Προτήκτορος. Μόνο που το τουρκικό κείμενο αναφέρει ότι οι Βυζαντινοί πρέσβεις έφθασαν, όπως και οι πρεσβευτές των άλλων χωρών, ως εκπρόσωποι των λαών τους, αποκλειστικά για να αποδώσουν τιμή στον νεκρό.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επισημάνση και γεωγραφική κατανομή των λαών που έστειλαν εκπροσώπους να συμμετάσχουν στο πένθος των Τούρκων και αξίζει να συγκρίνουμε τούτους με τους εκπροσώπους που εστάλησαν 1½ περίπου αιώνα αργότερα, όταν πέθανε ο πρίγκιπας Kül. Οι Bükli, που ζούσαν ανατολικά των Τούρκων²¹, ταυτίζονται με λαό της Δυτικής Κορέας²². Ήταν ο ανατολικότερος λαός, όπως οι Θιβητιανοί ήταν ο νοτιότερος. Σχετικά με τους Apat, οι περισσότεροι τους ταυτίζουν με τους Αβάρους της Ευρώπης²³, αν όμως λάβουμε υπόψη τα γραφόμενα του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη,

19. Blockley, R., *The history of Menander the Guardsman*. Introductory Essay, Text, Translation and historiographical Notes, Francis Cairns (publications) Ltd., Great Britain, 1985, σελ. 176: «αφτι-θανής γαρ μοι Σιλζιβουλός ο πατήρ».

20. Βλ. και Chavannes, E., *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux, recueillis et commentés, suivis des notes additionnelles*, Paris, 1900, (επανεκτ. 1969), σελ. 240: «Valentin et ses compagnons, moins hardis que l' ambassadeur Chinois Wang K' ing, qui en 572, se refusa à se soumettre à cet usage barbare...», επίσης και σημ. 6: «Wang K' ing refusa obstinément et n' obéit pas, les Turcs voyant que sa résolution était bien prise, n' osèrent pas en définitive le contraindre».

21. Tekin, T., *A Grammar*, ό.π., σ.265.

22. Giraud, R., *L' empire*, ό.π., σελ. 187: "Kao- li". Βλ. και Haussig, H. W., "Theophilactus Excurs über die skythischen Völker", *Byzantion*, 23 (1953) 348, 349, 384.

23. Giraud, R., *L' empire*, ό.π., σελ. 185, όπου διαφωνεί με τον Haussig, ό.π. σελ. 329, ο οποίος τους ταυτίζει με τους Apatiens.

ότι οι Άβαροι που έφθασαν στην Ευρώπη και ενοχλούσαν το Βυζάντιο λέγονταν Ουαρχωνίτες, που για λόγους γοήτρου είχαν οικειοποιηθεί το όνομα των Αβάρων (Ψευδάβαροι²⁴), ίσως πρέπει να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τους Αβάρους εκείνους που είχαν μείνει στην Κ. Ασία²⁵. Οι Κιργίσιοι βρισκόταν βορειοδυτικά²⁶, οι Κουρικάν επίσης βορειοδυτικά, αλλά ανατολικότερα των Κιργισίων (ακριβώς δυτικά της Βαϊκάλης)²⁷, οι Οτούς Τατάρ (Τριάντα Τάταροι), ανατολικά και νοτιοανατολικά της Βαϊκάλης²⁸ και οι Κιτάν στη σημερινή νότια Μαντζουρία²⁹. Όσο για τους Tatabi, πρέπει να βρίσκονταν πολύ κοντά με τους Κιτάν, γιατί αναφέρονται μαζί³⁰.

Όταν το 731 πέθανε ο πρίγκιπας Kül, μνημονεύεται ότι Κιτάν και Tatabi έστειλαν ως εκπρόσωπο τον στρατηγό Udar, ο Κινέζος αυτοκράτορας τον Isiyi Likan, με πολλά δώρα, και το Θιβέτ έναν υπουργό. Εκ μέρους των Σογδιανών, των Περσών και «του λαού της πόλης του Βουχάρας, που βρίσκονται στο ηλιοβασίλεμα, στη Δύση», στάλθηκαν οι στρατηγοί Anik και Ογούλ Ταρχάν. Από τους απογόνους των On-Ok³¹, τον χαγάνο των Τουργάζς, εστάλησαν οι Maqatai Oguz Bilge, που κρατούσαν, όπως αναφέρεται, τις σφραγίδες, και από τους Κιργίσιους ο Tardus Inançu Cor³².

Παρατηρούμε ότι ο ορίζοντας των Τούρκων της δεύτερης αυτοκρατορίας του τέλους του 7^{ου} και των αρχών του 8^{ου} αιώνα είχε μικρύνει αρκετά. Οι δύο πιο απομακρυσμένοι λαοί που είχαν λάβει μέρος στις νεκρικές τελετές των δύο

24. Theophylacti Simocattae: *Historia*, ό.π., σελ. 257: «Ψευδανύμως γὰρ Ἀβάρων προσηγορίαν οἱ περὶ τὸν Ἴστρον περιβάλλοντο βάββαροι», σελ. 258: «...οὗτοι Ἀβάρους εαυτοὺς ονομάσαντες τὸν ηγεμόνα τῆς τῶν Χαγάνου προσηγορία φαιδρύνουσιν.», σελ. 259: «οἱ τοίνυν Οὐάρ καὶ Χουννὶ ὡς εἶδον τὴν τῆς ἀποφυγῆς ἐπιδέξιον ἐναρξιν, τὴν πλάνην τῶν πρεσβευσαμένων οικειωσάμενοι Ἀβάρους εαυτοὺς κατωνόμασαν. Λέγεται γὰρ ἐν τοῖς ἔθνεσι τοῖς Σκυθικοῖς τὸ τῶν Ἀβάρων ὑπεῖναι ἐντροχέστατον φύλον», βλ. καὶ Blockley, R., *The history*, ό.π., σελ. 174: «...τοῖς δὲ Ουαρχωνίταις τοῖς ἡμιτέροις δούλοις (εἰδῆλου δὲ τοὺς Ἀβάρους)....»

25. Theophylacti Simocattae, *Historia*, ό.π., σελ. 257-58: «ἔταιροι τῶν Ἀβάρων διὰ τὴν ἦτταν πρὸς ταπεινότεραν ἀποκλίναντες τύχην παραγίνονται πρὸς τοὺς λεγόμενους Μουικρί. Τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος πληροῦστατον πέφυκε τῶν Ταυγάστ.», Haussig, Theophylactus, ό.π., σελ. 341, ὅπου γίνεται λόγος γιὰ Ἀβάρους στὴ Ν.Δ. Μαντζουρία. Πρὸβλ. Blockley R., *The history of Menander*, ό.π., σελ. 116: «εἰσὶ μὲν ὡ βασιλεῦ, οἱ γὲ (Ἀβαροι) τὰ ἡμέτερα στέργουσιν ἐτι, τοὺς δὲ δῆπουθεν ἀποδράσαντες οἶμαι ἀμφὶ τὰς εἰκοσὶν εἶναι χιλιάδας.»

26. Giraud, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 25, 190: «au delà de mont Saïansk et non pas sur le cours superieur de l'enisseï», Grousset, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 168 –169 (χάρτης).

27. Grousset, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 168 –169 (χάρτης).

28. Giraud, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 184: «...vers le sud... leur territoire avait atteint le Keroulen ...», Grousset, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 168 –169 (χάρτης).

29. Giraud, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 185: «...entre les monts Kingan et le Haut Kéroulen».

30. Tekin, T., *A Grammar*, ό.π., σελ. 294: «...against the Qitan and the Tatabi.» Πρὸβλ. Grousset, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 186: «...deux peuples étroitement associés...ont occupés au début du VIIIe siècle le même territoire, c'est à dire la vallée du Keroulen.»

31. Giraud, R., *L'empire*, ό.π. σελ. 189: On Oq = Dix Fleuches.

32. Tekin, T., *A Grammar*, ό.π., σελ. 271-272.

πρώτων χαγάνων της πρώτης αυτοκρατορίας, οι Βυζαντινοί και οι Bükli, δεν μνημονεύονται. Τούτο βέβαια μπορεί να ήταν τυχαίο, η αντίληψη όμως ότι η Βουχάρα ήταν η δυτικότερη χώρα³³, δείχνει τη συρρίκνωση των γεωγραφικών γνώσεων εκ μέρους των Τούρκων, αν μάλιστα τα παραπάνω συγκριθούν με τα λόγια του Τούρξανθου στον Βυζαντινό πρέσβη Βαλεντίνο, αφού ο Τούρκος ηγέτης γνώριζε με λεπτομέρεια τους δρόμους που οδηγούσαν στο Βυζάντιο, όχι μόνο μέσω Κανκάσου αλλά και δυτικών ακτών του Ευξείνου (περνώντας τα ποτάμια Δάναπρι, Ιστρο και Έβρο)³⁴. Το εύρος των γνώσεων αυτών εξηγείται από το γεγονός ότι η στρατιωτική παρουσία των Τούρκων της πρώτης αυτοκρατορίας είχε φθάσει ως τον Εύξεινο, όπου τουρκικά φύλα πρόσβαλαν τον βυζαντινό Βόσπορο³⁵, αλλά και από το γεγονός ότι βάση των Τούρκων της δεύτερης αυτοκρατορίας ήταν η περιοχή του Όρχον, δηλαδή πολύ ανατολικότερα από το σημείο που έδρευε ο Istemi, ο Σιζάβουλος (ή Διζίβουλος), όπως είπαμε, των Βυζαντινών³⁶, που είχε ως κέντρο, το καλοκαίρι, την περιοχή κοντά στη σημερινή πόλη Karaşar³⁷ και και άρα πολύ δυτικότερα της περιοχής του Όρχον.

Από τους υπόλοιπους λαούς, στην τελετή του Kül λείπουν οι Άβαροι, ενώ Πέρσες, Σογδιανοί και η Βουχάρα μνημονεύονται μαζί. Προφανώς πρόκειται για την μικρή Περσία, τα ανατολικότερα εδάφη δηλαδή της παλαιάς Περσίας που δεν είχαν ακόμη πέσει σε αραβικά χέρια και ανήκαν τώρα στο κινεζικό προτεκτοράτο³⁸. Άραβες δεν αναφέρονται ως εκπρόσωποι, μολονότι στις επιγραφές μνημονεύονται οι Τατζίκ (τη μια φορά μαζί με τους Τοχάρους και Σογδιανούς), ως λαός που βρίσκεται στη Δύση και το Νότο³⁹, όνομα στο οποίο άλλοι αναγνωρίζουν τους Άραβες και άλλοι τους Πέρσες⁴⁰. Η απουσία των Αράβων δικαιολογείται από την εχθρότητα που είχαν την εποχή αυτή με τους Τούρκους.

Εκφράστηκε η άποψη ότι τα αναφερόμενα στους Boumîn και Istemi της επιγραφής του Kül Tegin είναι περισσότερο μυθικά παρά ιστορικά και ότι οι Bükli χρησιμοποιούνται σχεδόν συμβολικά ως λαός στο άκρο του κόσμου που ήρθε σε επαφή με τους παραπάνω χαγάνους, της πρώτης αυτοκρατορίας, ενώ

33. Πρβλ. Tekin, T., *A Grammar*, ό.π., σελ. 289: "The Turkish people had never before reached the Iron Gate and the mountain which is called 'The son of Heaven'", (επ' ευκαιρία της εκστρατείας στη χώρα των Τατζίκ, Τοχάρων και Σογδιών).

34. Blockley, R., *The history*, ό.π., σελ. 174.

35. Blockley, R., *The history*, ό.π., σελ. 178.

36. Ο Μένανδρος, Blockley, R., *The history*, ό.π., σελ. 118, καλεί το όρος αυτό Εκτάγ (Χρυσούν όρος). Βλ. και Theophylacti Simocattae, *Historia*, ό.π., σελ. 260: «νόμος δε Τούρκους τω επικρατεστέρω Χαγάνω του Χρυσού όρους παραχωρείν.» Ο Chavannes E., *Documents*, ό.π., σελ. 237, το ταυτίζει με το A-kie-t' ien, «la montagne blanche», βόρεια του Koutcha.

37. Taşgöl, A., *Gök*, ό.π., σελ. 31: "Güney merkezi şimdiki Karaşar şehrinden kuzeye yedi günlük mesafede idi".

38. Chavannes, E., *Documents*, ό.π., σελ. 172-173.

39. Tekin, T., *A Grammar*, ό.π., σελ. 289, 294. Giraud, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 46.

40. Giraud, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 46, 188, 189.

κατά τους πρόσφατους χρόνους της δεύτερης αυτοκρατορίας δεν μνημονεύονται καθόλου⁴¹. Μ' αυτή τη λογική το ίδιο θα λέγαμε και για τους Βυζαντινούς που βρίσκονται ακόμη μακρύτερα, δυτικότερα, αν δεν γνωρίζαμε ότι πράγματι συμμετείχαν στις επικηδείες τελετές του Istemi. Η μνεία λοιπόν των Ρωμαίων (Rum) ενισχύει την εγκυρότητα της τουρκικής επιγραφής και στο σημείο αυτό, όπως την ενισχύει, στο ίδιο σημείο, και η απουσία του ονόματος των Περσών, οι οποίοι κατά την εποχή αυτή διήνυαν μια περίοδο μεγάλης εχθρότητας με τους Τούρκους⁴² και θα ήταν μάλλον αφύσικο το όνομά τους να περιλαμβάνονταν ανάμεσα στους λαούς που έστειλαν εκπροσώπους.

Όπως ήδη μνημονεύσαμε παραπάνω, παρέχεται η εντύπωση ότι οι εκπρόσωποι των διαφόρων λαών που παρευρέθησαν στη νεκρική τελετή των δύο πρώτων χαγάνων, καθώς και του Kül-tegin, ήρθαν κατόπιν ειδοποιήσεως. Είναι γνωστό, ότι, όταν επρόκειτο για πρίγκηπα ή χαγάνο, οι υποτελείς και οι σύμμαχοι έστελναν αντιπροσωπείες⁴³, αλλά τούτο δεν μπορεί να ισχύει για πολύ απομακρυσμένους λαούς, μολονότι από τη μέρα του θανάτου ως εκείνη της κηδείας περνούσαν πολλοί μήνες (Έτσι ο Kül-tegin πέθανε στις 27 Φεβρουαρίου και κηδεύτηκε την πρώτη Νοεμβρίου του 731, ενώ ο Bilge πέθανε στις 25 Νοεμβρίου του 734 και θάφτηκε στις 22 Ιουνίου του 735⁴⁴). Ειδικά για τους Βυζαντινούς, δεν μπορούμε να πούμε ότι ίσως είχαν ειδοποιηθεί για τον θάνατο του Istemi, μολονότι η συχνότητα των Βυζαντινών πρεσβειών στους Τούρκους ήταν πολύ μεγάλη (εστάλησαν μέσα σε 8 χρόνια τουλάχιστον έξι πρεσβείες⁴⁵) και επομένως το ταξίδι πρέπει να διαρκούσε μόνο λίγους μήνες (ασφαλώς η παρουσία των Τούρκων από το Εύξεινο ως το Χρυσούν όρος διευκόλυνε το ταξίδι). Έτσι πιθανότερο είναι η πρεσβεία του Ουαλλεντίνου να μη γνώριζε τίποτε για τον θάνατο του Σιζάβουλου (Istemi), όπως δεν γνώριζαν και οι Κινέζοι πρέσβεις του 572, όταν είχε πεθάνει ο χαγάνος Μου-Ηαν, από τους οποίους οι Τούρκοι, πάντως, ζήτησαν να χαράξουν τα πρόσωπά τους (επειδή βρέθηκαν εκεί και επιπλέον ήταν σύμμαχοι), χωρίς όμως να επιμένουν⁴⁶. Τούτο σημαίνει ότι η θέση του Ουαλλεντίνου, που δεν απέφυγε την εκτέλεση του εθίμου, ήταν πιο επισφαλής, λόγω της κακής υποδοχής του Τούρξανθου.

41. Giraud, R., *L'empire*, ό.π., σελ. 46, 187.

42. Λεπτομερειακά, Blockley, R., *The history*, ό.π., σελ. 112, 120, 121.

43. Roux, J.-P., *Η Ιστορία*, ό.π., σελ. 124-125. Φαίνεται ότι οι νεκροί ταριχεύονταν.

44. Roux, J.-P., *Η Ιστορία*, ό.π., σελ. 111: «Αποτέφρωση, ενταφιασμός ή έκθεση των πτωμάτων πάνω σ' ένα δένδρο μπορούν, ωστόσο, να συνυπάρχουν. Με τις τεχνικές αυτές διατηρούν το πτώμα ή την ουσία του πτώματος, τα κόκαλα, μέχρι την κατάλληλη για τη νεκρική τελετουργία εποχή.»

45. Blockley, R., *The history*, ό.π., σελ. 170. Με πρέσβεις τον Ζήμαρχο, τον Ευτύχιο, τον Ουαλλεντίνο, τον Ηρωδιανό, τον Παύλο τον Κίλικα και (πάλι) τον Ουαλλεντίνο. Από τις πρεσβείες των Τούρκων μνημονεύεται εκείνη του Μανιάχ και του Αναγκάστη.

46. Chavannes, E.: *Documents*, ό.π. σελ. 240, σημ. 6.

SUMMARY

Greek history sources indicate contacts between the hellenic world and the nomadic central asian cultures and civilizations dating back to the time of the persian invasions. These contacts became more frequent through the hellenistic and roman times. Similarly, the byzantine world of the early Middle Ages (6th-7th century) in its turn made efforts to keep open channels of communication with Central Asia and the Far East by contacting the empire of the Celestial Turks, which from 552 became a strong and undisputed nomadic empire, to the east of the Persian Empire.

Having problems with the Persian Empire, the Byzantines from the west and the Turks from the east decided to ally against it in order to keep the silk roads and the silk commerce between Far East and Far West open. Their coalition led to the known joint khazaro – byzantine military campaigns against the Persians (626). From 630 onwards, though, the Turks became the targets of the shrewd chinese foreign policy and the Chinese managed to bring the Turks under their sway in 657. At this point closes the first part of the history of the Celestial Turks. The second part opens in 683 and lasts up to 734, when they vanish under the rebellious strikes of the Uighour tribe.

It was during that second phase of their history that the well – known Orkhon inscriptions were erected. In one of them, the Kül – tegin inscription, the names of the nations who came to pay their respects on the occasion of the death of Istemi (prince of the western part of the first turcic empire) are listed. Amongst them we find the *Purum* (Byzantines). The name *Purum* has received much attention, since it was used when the Turks referred to the Byzantines. The term *Purum* is very close to the term *From* out of which emerged the chinese word *Fulin* (=Byzantium). Pelliot (as Blochet earlier) suggested that the name *Rum* (=Rome) must have reached China as *From* (in armenian and persian language *Hrom*), while Shiratori points out that altaic languages developed a vowel in the beginning of words starting with an R. Thus, Rum became *Urum*, *Hurum*, *Burum*, the latter being very close to the *Purum* of the turcic inscription. The presence of Byzantines in Istemi's funeral is also known from the narrations of Menander the Guardsman. The latter states that a byzantine commission under Valentine reached the place of the Turk prince just after Istemi had died and had been succeeded by his son Tardu (Turxanthos). The reference of the byzantine embassy in that inscription is extremely important not only because it shows how the Turks called the Byzantines but also because Menander's narration is verified and filled in.

It is rather interesting to compare the nations who went to pay their respects on the occasion of the death of Istemi with those that attended the funeral

ceremony of Kül-tegin, one and a half century later. What can be observed is that the geographical influence of the Turks has been largely reduced. The Byzantines are not mentioned at all. This could be a matter of chance but the notion that Buhara is the most western country shows clearly this reduction.

Of the remaining nations in that second funeral ceremony, the Persians Sogdians and Buharians are mentioned together while the Avars are not mentioned at all. The Arabs do not appear at all, a fact that is understandable, since at that time the Arabo-turkish relations underwent a period of extreme animosity.

ἽΟ ἄλλος Λευκάδιος Χέρν: Εἰσαγωγή, Ἐπιλογή-Παρουσίαση κειμένων, Μετάφραση-Συμπλήρωση σημειώσεων, Κλαίρης Β. Παπαπαύλου, Ἀθήνα, 2002, 80, σ. 259

Παρουσίαση τμήματος τοῦ ἔργου τοῦ ἑλληνοἰρλανδοῦ (ἀπό Ἑλληνίδα μητέρα καί Ἰρλανδό πατέρα) συγγραφέα Λευκάδιου Χέρν ἢ Γιάκουμο Κοῖζούμι (κατά τό ἰαπωνικό του ὄνομα), ὁ ὁποῖος ἔζησε καί στή Δ. Εὐρώπη καί τήν Ἀμερική καί πέθανε στήν Ἰαπωνία τό 1904, σέ ἡλικία 55 ἐτῶν. Τό ἔργο τοῦ Λευκάδιου Χέρν ἦταν πολύπλευρο —λογοτεχνικό, ἱστορικό, δημοσιογραφικό, ἐκπαιδευτικό, μεταφραστικό— καί ἀναγνωρίστηκε στή Δύση καί τήν Ἰαπωνία, ἡ ὁποία καί τόν τίμησε μέ προτομές του, μουσεῖα ἀφιερωμένα στή μνήμη του, συλλόγους πού φέρουν τό ὄνομά του κ.λπ. Στή γενέτειρά του, τή Λευκάδα, ὑπάρχει ἐπίσης προτομή του. Ἡ κ. Κλ. Παπαπαύλου, ἱστορικός τῆς σινοῖαπωνικῆς τέχνης (καί τοῦ πολιτισμοῦ) προσέγγισε μέ εὐαισθησία τό θέμα, ὅπως ἄξιζε στόν συγγραφέα, ὁ ὁποῖος πίστευε, ἐξάλλου, ὅτι ἡ ἀνθρώπινη καρδιά μπορεῖ νά δίνει ἀπαντήσεις περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἡ ἀνθρώπινη διανόηση. Στό βιβλίο παρουσιάζεται καί σχολιάζεται ὁ Λευκάδιος Χέρν, μέσα ἀπό κείμενά του, πού μᾶς δίνουν πληροφορίες γιά τήν προσωπικότητά του καί τήν παραδοσιακή ἰαπωνική κουλτούρα, σέ παραλληλισμό, μερικές φορές, μέ τόν δυτικό, ἰδιαίτερα τόν ἑλληνικό, πολιτισμό.

Ἡ ὕλη, ὕστερα ἀπό προλογικά τοῦ πρέσβυ τῆς Ἰαπωνίας στήν Ἑλλάδα, κ. Σ. Μοτόι Ὁκουμπό, καί τῆς ἴδιας τῆς κ. Παπαπαύλου, καθώς καί εἰσαγωγῆς (*Ἀπό τήν Ἑλλάδα στήν Ἰαπωνία*), διαρθρώνεται σέ πέντε κεφάλαια: 1. *Ἡ ματιά τοῦ ταξιδευτῆ* 2. *Προσεγγίσεις στήν ἰαπωνική αἰσθητική* 3. *Ὁ Χέρν καί ἡ λαϊκή λογοτεχνία* 4. *Ἡ ἐπαφή μέ τήν ἰαπωνική ψυχή* 5. *Ἡ Ἰαπωνία τοῦ Λευκάδιου Χέρν*. Σέ ὅλα ὑπάρχουν κείμενα τοῦ Λευκάδιου Χέρν, ὡς ἀφιερῶματα στήν Ἰαπωνία, καί εὐστοχα σχόλια ἀπό τήν κ. Κλ. Παπαπαύλου. Εἰδικότερα, στό δεύτερο κεφάλαιο, ἴσως τό πιό ἐνδιαφέρον, ἐπισημαίνεται, μεταξύ ἄλλων, ἡ ἀπουσία φυσιογνωμικῆς ἔκφρασης σέ μερικές ἰαπωνικές εἰκόνες, ὅπου τά πάντα εἶναι ἀπρόσωπα καί ὑποβλητικά, ἀντανάκλαση τῆς αἰσθητικῆς τῆς ζωῆς πού βρῖσκει τήν ἁρμονία στήν ἐξάλεψη τοῦ Ἑγῶ. Κάτω ἀπ' αὐτή τή θεώρηση τῶν πραγμάτων, ἡ δυτική τέχνη τῆς εἰκονογράφησης θά μπορούσε νά φανεῖ «συμβατική, ὑποανάπτυκτη καί ἡμιβαρβαρική», ὅπως ὁ ἴδιος ὁ Χέρν σημειώνει (σ. 88).

Ὁ Λευκάδιος Χέρν, σύμφωνα μέ τήν κ. Κλ. Παπαπαύλου, «προσέγγισε τή χώρα τοῦ Ἀνατέλλοντος Ἡλίου καί μέ τό νοῦ καί μέ τήν καρδιά. Ἔτσι μπόρεσε νά ξεδιπλώσει βαθύτερες πτυχές της, συχνά δυσπρόσιτες ἤ καί ἀπρόσιτες στούς ἀκατατόπιστους. Κι ἂν μερικές φορές ἀστόχησε στίς προβλέψεις του, παρασυρμένος κυρίως ἀπό ὑπέρμετρες ἀνησυχίες, ἀρκετές ἄλλες φορές ἐπεσήμανε γεγονότα καί καταστάσεις, τῶν ὁποίων ἡ πλήρης σημασία ἐγινε πολὺ ἀργότερα ἀντιληπτή» (σ. 28).

Τό βιβλίον τελειώνει μέ ἐπίμετρο, Ἡ προσωπική διάσταση, ὡς ἀφιέρωμα στόν ἴδιο τόν Χέρν, μέ δημοσίευση δύο σύντομων δοκιμίων του (*Μιά σταγόνα δροσιάς καί Στή βαθιά νύχτα*), εἰκόνες καί ἐπίμετρο στά Ἀγγλικά καί προσφέρει μιὰ πρώτη τάξεως εὐκαιρία γιά ἐξοικείωση μέ τόν σημαντικό αὐτό συγγραφέα πού ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τοὺς λίγους κρικούς πού συνδέουν τήν Ἑλλάδα μέ τή μακρινή Ἰαπωνία.

Μιχ. Κορδώσης

A.K. Sinha, *The materialism and historiography. Some Indo-Hellenic Parallels*, New Delhi 2001, 8ο, σ. 140

Συγκριτική ἐξέταση ὀρισμένων πτυχῶν τῆς Ἰνδικῆς καί ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καί ἱστοριογραφίας, μέ εὐπρόσδεκτα, νομίζω, συμπεράσματα. Ἡ ὕλη τοῦ βιβλίου, ὕστερα ἀπό τὰ ἀπαραίτητα *Προλεγόμενα* καί τήν *Εἰσαγωγή*, διαρθρῶνεται σέ ἔξι κεφάλαια.

Στό α' κεφάλαιο (Cultural identity) γίνεται λόγος γιά τίς ὁμοιότητες καί διαφορές τῶν δύο πολιτισμῶν, ἑλληνικοῦ καί Ἰνδικοῦ, καί στό δεύτερο (Upanishads and Plato on time), γιά τό χρόνο στόν Πλάτωνα καί τή φιλοσοφία τῶν Οὐπανισάδων, οἱ ὁποῖες, ὡς γνωστόν, ἔχουν ὁμοιότητες μέ τό Πλατωνικό ἔργο. Τό τρίτο κεφάλαιο (The primitive materialism) ἀφορᾷ στά ἐρωτηματικά τῆς ἀρχῆς, τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καί τό τέταρτο (Cārvāka and Epicurus), στίς ὁμοιότητες ἀνάμεσα στή φιλοσοφία τοῦ Ἐπίκουρου καί τοῦ Cārvāka, γιά τόν ὁποῖο δέν εἶναι μέ βεβαιότητα γνωστό ἀκόμα κι ἂν ὑπῆρξε ὡς πρόσωπο. Τό πέμπτο κεφάλαιο ἔχει σχέση μέ δύο γνωστούς ἱστορικούς· συγκρίνεται τό ἔργο τοῦ Θουκυδίδη μέ τόν Kalhanya, ὁ ὁποῖος εἶναι πολὺ μεταγενέστερος (12ος αἰ. μ.Χ.), διαθέτει κριτική σκέψη καί ἀντικειμενικότητα. Τέλος, στό ἕκτο κεφάλαιο (Indian silence on Alexander's invasion) ἀναλύονται οἱ λόγοι, στοὺς ὁποίους ὀφείλεται, κατὰ τήν ἀποψη τοῦ συγγρ., ἡ ἔλλειψη ἀναφορῶν στήν ἐκστρατεία τοῦ Μ. Ἀλέξανδρου στίς Ἰνδικές πηγές. Πρόκειται γιά τό πιό ἐνδιαφέρον, γιά ἱστορικό, κεφάλαιο τοῦ βιβλίου. Ὡς σημαντικός λόγος προβάλλεται τό γεγονός ὅτι ἡ Ἰνδική ἱστορία, τουλάχιστον πρὶν τῆς δυναστείας τῶν Mauryas, στηρίζε-

ται μόνο στην παράδοση και ότι η περιοχή που κατέλαβε ο Ἀλέξανδρος (όπως και νωρίτερα ο Δαρεΐος) ουσιαστικά βρίσκεται έξω από τον κυρίως ινδικό κόσμο. Ἐν ὅμως θεωρήσουμε ὡς ὄριο τῆς Ἰνδίας τον Ἰνδό ποταμό, ἡ ἄποψη αὐτή φαίνεται ὅτι ἐξασθενεῖ, ἀφοῦ ὁ Μ. Ἀλέξανδρος ἔφθασε ὡς τόν Ὑφασι. Ἔτσι, ὁ τρίτος λόγος πού ἀναφέρεται, γιά τήν ἔλλειψη μνείας, ὅτι δηλ. ὁ Ἀλέξανδρος, ὅπως καί ὁ Σέλευκος ἀργότερα, ἔμειναν ξένοι πρὸς τήν ινδική κουλτούρα, εἶναι ἴσως ὁ οὐσιαστικότερος, κάτι πού δέν ἰσχύει γιά τοὺς μετέπειτα βασιλεῖς τῆς Βακτρίας καί Ἰνδίας (οἱ ὅποιοι προφανῶς μνημονεύονται κυρίως γι' αὐτό τό λόγο καί δευτερευόντως γιατί προχώρησαν βαθύτερα στό ινδικό ἔδαφος ἀπ' ὅ,τι ὁ Ἀλέξανδρος).

Μιχ. Κορδώσης

U.P. Arora, *Ancient India and the Greeks* (Indian History Congress, 63rd session). Presidential Address, Amritsar 28th-30th December, 2002, 80, σ. 55

Ὁμιλία μεστή περιεχομένου τοῦ καθηγητῆ U.P. Arora, γνωστοῦ γιά τίς μελέτες του ἐπὶ τῶν ἑλληνοϊνδικῶν σχέσεων, ἐπ' εὐκαιρία τῆς ἐκλογῆς του ὡς προέδρου τοῦ τομέως τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τοῦ Ἰνδικοῦ Ἱστορικοῦ Κογκρέσου, στήν ἱστορική πόλη Amritsar. Ἡ τυπωμένη μορφή τῆς ὁμιλίας περιλαμβάνει περιληπτικά ὅλες τίς ἐποχές, ἀπό τήν προῖστορική ὡς τήν πρωτοχριστιανική περίοδο, μέ περισσότερες λεπτομέρειες στήν περίοδο τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καί τῶν ἑλληνοβακτριανῶν καί ἑλληνοϊνδικῶν βασιλείων. Ἡ τελευταία καλύπτει τοὺς δύο προχριστιανικούς αἰῶνες καί εἶναι ἰδιαίτερα σημαντική τόσο γιά τήν ἑλληνική ὅσο καί γιά τήν ινδική ἱστορία.

Μιχ. Κορδώσης

Σινοϊαπωνικές εἰδήσεις στόν ἑλληνικό χῶρο

Πέρα ἀπό τό σημαντικότερο γιά τή χώρα μας γεγονός τῆς διοργάνωσης τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Συνεδρίου Σινοελληνικῶν Σπουδῶν ἀπό τό Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, τόν Ὀκτώβριο τοῦ 2004, τό ὀλυμπιακό μας ἔτος ἀναδείχτηκε σημαντικό καί γιά τίς εὐρύτερες πολιτιστικές σχέσεις τῆς Ἑλλάδας μέ ἄλλα κράτη, εὐρωπαϊκά καί ἀσιατικά.

Οἱ Σινοϊαπωνικές δραστηριότητες, πού πραγματοποιήθηκαν τόσο στήν πρωτεύουσα ὅσο καί στήν περιφέρεια, περιέλαβαν ἀπό διαλέξεις καί Συμπόσια ἕως καλλιτεχνικές ἐκθέσεις, μουσικές ἐκδηλώσεις, ἐπιδείξεις χορευτικῶν καί

χωρωδιακῶν συγκροτημάτων κ.ἄ. Ἀπό ἰαπωνικῆς πλευρᾶς περιέλαβαν, ἐπιπροσθέτως, μιά πολύ ἐνδιαφέρουσα παράσταση τοῦ Σοφώκλειου δράματος «Οἰδίπους Τύραννος» στήν Ἀθήνα (Ἡρώδειο) μέ Ἰάπωνες ἠθοποιούς, ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ γνωστοῦ γιά τίς μελέτες του στό ἀρχαῖο ἑλληνικό δράμα σκηνοθέτη Νιναγκάουα (Ninagawa) καί ὑπό τήν αἰγίδα ἐπιτροπῆς τῆς ὁποίας προΐστατο ὁ πρῶν πρῶθυπουργός τῆς χώρας κ. Γιοσιρό Μόρι (Mori). Ὁ Ὀκτώβριος περιέλαβε μιά ἐπίδειξη ἠθοποιῶν τοῦ παραδοσιακοῦ ἰαπωνικοῦ θεάτρου *Καμπούκι* στό Μέγαρο Μουσικῆς Ἀθηνῶν, μέ παράλληλη ἔκθεση παραδοσιακῶν χαρακτηρισκῶν (οὔκίγιο-ε), ἐπίσης ἐμπνευσμένων ἀπό τό θέατρο *Καμπούκι*, πού λειτούργησε στόν ἴδιο χώρο, μέ τή συνεργασία καί τοῦ Ἑλληνοῖαπωνικοῦ Ἐπιμελητηρίου. Τήν Ἐκθεση συνόδευε ἕνας πολύ καλαίσθητος καί φροντισμένος κατάλογος (€ 20.00) ἀπό αὐτοῦς στούς ὁποίους μᾶς ἔχει συνηθίσει το Μέγαρο, μέ τήν ἐπιμέλεια τῆς κ. Ἐφης Ἀνδρεάδη. Ἐνα μήνα πρίν, στό Ἡρώδειο, ἡ Κίνα ἐπέδειξε τή δική της ἀντίληψη/παράδοση γιά τήν ὄπερα, μέ διαπρεπεῖς καλλιτέχνες ἀπό τήν «ὄπερα τῆς Ναντζίνγκ».

Παρακάτω ἐπισημαίνονται ἀναλυτικότερα κάποια ἀπό τά σημαντικά γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου.

1. *Ἐκθεση Κινεζικῆς Τέχνης στήν Ἐθνική Πινακοθήκη τῆς Ἀθήνας* («Αὐτοκρατορικοὶ θησαυροὶ ἀπό τήν Κίνα», 24/5-11/10/2004). Ὁργανώθηκε σέ συσχέτισμό μέ ἔκθεση ἑλληνικῆς τέχνης στό Πεκίνο καί μέ τό γεγονός ὅτι ἡ κινεζικὴ πρωτεύουσα θά διαδεχθεῖ τήν ἑλληνική στήν ὁργάνωση τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγῶνων τοῦ 2008.

Στά θετικά σημεῖα τῆς ἔκθεσης συγκαταλέγονται: α) ἡ σύλληψη τῆς ιδέας καί ἡ ὁργάνωσή της, β) ἡ ἀφογή παρουσίασῆς της (ἀπό τά ἀναρτημένα ἐπεξηγηματικά κείμενα ὥς τίς τεχνικές καί αἰσθητικές λεπτομέρειες: διάταξη τῶν ἐκθεμάτων, φωτισμός κ.λπ.), γ) ἡ εὐτυχὴς συγκυρία τῆς ἐνίσχυσης ἀπὸ τό Ἰδρυμα «Σταῦρος Σ. Νιάρχος», πού κατέστησε προσιτό γιά τό ἑλληνικό κοινὸ ἕναν πραγματικά σημαντικό ἀριθμὸ ἔργων κινεζικῆς τέχνης. Θά ἔλεγα πὼς ἦταν ἡ σημαντικότερη ἔκθεση τοῦ εἶδους της στή χώρα μας, μετὰ τήν παρουσίαση, στή δεκαετία τοῦ 1980-90 καί στήν Ἐθνική Πινακοθήκη πάλι, ἐνός ἀριθμοῦ γλυπτῶν καί ἄλλων ἀντικειμένων προερχόμενων ἀπὸ τὸν περίφημο «πῆλινο στρατό» τοῦ αὐτοκράτορα Τσίν Σί-χουάνγκ.

Περὶ σσότερα ἀπὸ 100 ἐκθέματα, ὅχι ὅλα ἴσης σπουδαιότητος ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ἀντιπροσωπευτικά, ἤρθαν ἀπὸ τό Πεκίνο (Capital Museum, Μουσεῖο Τέχνης, Μουσεῖο Τάφων τῶν Μίνγκ) γι' αὐτὴ τήν ἐκδήλωση. Κάλυπταν ὅλες τίς κύριες περιόδους τοῦ κινεζικοῦ πολιτισμοῦ καί πολλαπλές πλευρὲς του. Περιλάμβαναν –ὅσο γνωρίζω, γιά πρώτη φορά– ἱκανοποιητικὸ ἀριθμὸ ζωγραφικῶν κυλίνδρων καί συνθέσεων καλλιγραφίας, μάλιστα καί κάποιες παλαιότερων περιόδων, ἐνῶ συμπληρώνονταν μέ δείγματα πινέλων, σφραγίδων καί λοιπῶν

αντικειμένων από τὰ χρησιμοποιούμενα στήν παραδοσιακή καλλιγραφία καί ζωγραφική. Οἱ ζωγραφικοί κύλινδροι καί συναφεῖς συνθέσεις ἀνῆκαν κατεξοχήν στίς τελευταῖες δυναστεῖες (Μίνγκ καί Τσίνγκ) ἀλλά ἡ τεχνοτροπία τους ἀπηχοῦσε, σέ ἀρκετές περιπτώσεις, καθιερωμένα «κλασικά» πρότυπα καί ἡ θεματική ἐπιλογή τους ἦταν προσεκτικά ἀντιπροσωπευτική. Σέ μιὰ ἐπιτυχημένη σύνδεση, τὰ ἐκθέματα ἀπό τό Πεκίνο «ἔδεναν» ἁρμονικά μέ κινεζικά καί ἄλλα ἀντικείμενα δικῶν μας Μουσείων (Μπενακείου, Μουσείου Ἀσιατικῆς Τέχνης Κερκύρας, Νομισματικοῦ Ἀθηνῶν) καί διαφόρων συλλεκτῶν.

Τήν ἐκθεση συμπλήρωναν δύο βασικές δημοσιεύσεις: μιὰ ἀγγλική-κινεζική (€ 25.00), ἡ ὁποία ἀναφερόταν στά ἐκθέματα ἀπό τό Πεκίνο καί συνοδευόταν ἀπό χωριστή ἐλληνική σύνοψη τῶν ἰδίων ἐκθεμάτων (€ 5.00), καί μιὰ ἀγγλική-ἐλληνική (€ 30.00), ἡ ὁποία περιλάμβανε τὰ ἀντικείμενα τῶν ἐλληνικῶν Μουσείων. Πρόθεση τῶν δύο δημοσιεύσεων, φαντάζομαι πῶς ἦταν νά συνδράμουν τόν ἐνδιαφερόμενο μελετητή στή διάρκεια τῆς ἐκθεσης καί μετὰ ἀπό αὐτήν καί, τῆς ἀγγλοελληνικῆς ἐκδοσης εἰδικότερα, νά ἐμπλουτίσει μέ τήν εὐκαιρία αὐτή τήν ὅπωςδήποτε περιορισμένη τοπική μας βιβλιογραφία, μέ μιὰ σφαιρική παρουσίαση τοῦ κινεζικοῦ πολιτισμοῦ στά καθ' ἡμᾶς. Αὐτό τουλάχιστον δείχνει, στήν ἀγγλοελληνική δημοσίευση, ἡ ἐπιζήτηση πλήθους εἰσαγωγικῶν κειμένων, καθὼς καί ἡ παράθεση εὐρύτατης βιβλιογραφίας πού συνοδεύεται (ὅπως καί ἡ ἀγγλοκινεζική ἐκδοση) ἀπό «χρονολόγιο» τῶν κινεζικῶν δυναστειῶν. Ἄλλ' ἂν ἦταν αὐτές οἱ προθέσεις τῶν προαναφερθεῖσων δημοσιεύσεων, γίνεται ἀκόμη πιό λυπηρό τό γεγονός ὅτι ἡ ὑλοποίησή τους πραγματοποιήθηκε μᾶλλον πρὸς ἀντίθετη κατεύθυνση (μέ ἐξαίρεση, μιὰ πλούσια καί ὠραιότατη εἰκονογράφηση).

Κατ' ἀρχήν, ἦταν παραπάνω ἀπό αἰσθητή ἡ ἀπουσία ἑνός *έναιου* καί ἀπλοῦ, συνοπτικοῦ καί σαφοῦς καταλόγου (τοῦ εἶδους πού διατίθεται σέ ὅλες συνήθως τίς σημαντικές διεθνεῖς ἐκθέσεις καί ἐξυπηρετεῖ, ἄμεσα καί ὄχι χρονοβόρα, τοὺς ἐπισκέπτες πού δέν ἐπιθυμοῦν ἢ δέν ἔχουν τή δυνατότητα ἀπόκτησης ἀναλυτικῶν καί ἀκριβῶν δημοσιεύσεων). Οἱ ἀναλυτικές δημοσιεύσεις πάλι καί ἡ συνοπτική ἐλληνική, ἔτσι ὅπως λειτουργοῦσαν ἀσύνδετα μεταξύ τους, κάθε ἄλλο παρά ἐξυπηρετικές θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν. Δύσχηστο καί ἀρκετά ἀσαφές στή δομή του ἐμφανίζεται τό βιβλιογραφικό μέρος τῆς ἀγγλοελληνικῆς ἐκδοσης, μάλιστα τό ἐλληνικό, τό ὁποῖο παρουσιάζει, ἐπιπροσθέτως, ὀφθαλμοφανεῖς ἀνισότητες καί κενά ἀσυνήθη γιά δημοσιεύσεις ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου. Ἔχουμε, γιά παράδειγμα, μιὰ βιβλιογραφία πού σέ ὁρισμένες περιπτώσεις δέν θεωρεῖ περιττό νά ἐπαναλαμβάνει τοὺς ἰδίους τίτλους, ἢ εἶναι τόσο λεπτομερειακὴ πού ἀναφέρεται ὄχι μόνον σέ ἄρθρα ἀλλὰ ἀκόμη καί σέ κάποιες διαλέξεις, ἐνῶ παραλείπει (πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων) νά μνημονεύσει ἄλλα σχετικά μέ τό θέμα ἄρθρα σέ γνωστά καλλιτεχνικά, ἐπιστημονικά καί λογοτεχνικά περιοδικά, ἢ εἰδικά ἀφιερώματα (ἐνθετα) τοῦ τύπου, ἢ δημοσιεύσεις πνευματικῶν ἰδρυμάτων (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων,

Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ κ.λπ.) καί εἰδικῶν ἐπιστημόνων γύρω ἀπό τόν κινεζικό πολιτισμό.

Εἶμαι τῆς ἀρχῆς ὅτι τὰ τυπογραφικά λάθη πρέπει νά ἀντιμετωπίζονται μέ κατανόηση, ἐφόσον κατορθώνουν σχεδόν πάντα νά ξεφεύγουν, παρὰ τήν καλή θέληση τῶν περισσότερων διορθωτῶν. Ὑπάρχουν ὅμως κάποια ὄρια – ὅπως μιά βασική ἔνδειξη σεβασμοῦ, πού ἀφορᾷ στήν ὀρθή ἀναγραφή τῶν ὀνομάτων τῶν ἐπιστημόνων πού συνεισφέρουν σέ μιά συνεργασία, μάλιστα ὑψηλοῦ ἐπιπέδου ὅπως ἡ προκειμένη. Ἐνῶ στήν ἀγγλοκινεζική δημοσίευση τά ἀναφερόμενα ἑλληνικά ὀνόματα ἀποδίδονται ὀρθά στήν ἀγγλική τους μεταγραφή, δέν ἰσχύει δυστυχῶς τό ἴδιο γιά τίς ἀγγλικές μεταγραφές τῶν κινεζικῶν ὀνομάτων, στήν ἀγγλοελληνική ἔκδοση καί τή συνοπτική ἑλληνική. Παρατηροῦνται ὄχι μόνον λάθη καί «παραλλαγές λαθῶν» (βλ. στά ὀνόματα Yu Ping, Jiang Qiqi, Mei Ninghua) ἀλλά καί παραλείψεις ὀνομάτων (Yuan Shan Kai, στή συνοπτική ἑλληνική ἔκδοση) καί συγχύσεις ἀκόμη καί σέ ἑλληνικά ὀνόματα, ὅπως τοῦ κ. Κοντογιάννη/«Κοντογιώργη», στόν ὁποῖο ὀφείλεται ἡ δημοσίευση ἐνός ἀπό τά πλέον ἐνδιαφέροντα γιά τό χῶρο μας ἐκθέματα.

Τέλος, ὡς πρὸς τά «χρονολόγια» τῶν δυναστικῶν περιόδων, καλό εἶναι νά ἔχει ὁ ἀναγνώστης ὑπόψη του τά παρακάτω:

α) Ὁ πίνακας τῆς ἀγγλοκινεζικῆς ἔκδοσης εἶναι πληρέστερος, ὡς πρὸς τό ὅτι περιλαμβάνει καί τά ὀνόματα μέ τίς χρονολογίες τῶν αὐτοκρατόρων τῶν δύο τελευταίων δυναστειῶν.

β) Ὁ πίνακας τῆς ἀγγλοελληνικῆς ἔκδοσης εἶναι πληρέστερος, ὡς πρὸς τό ὅτι ἀναφέρει πιό ἀναλυτικά κάποιες περίπλοκες, πρῶμες περιόδους καί ἐπίσης, τίς φάσεις τῆς σύγχρονης κινεζικῆς ἱστορίας. Ὡστόσο ὑπάρχουν καί δυναστείες πού παραλείπονται (π.χ. Xixia) ἢ ἀποδίδονται λανθασμένα στήν ἑλληνική τους μεταγραφή (Τζού, Τζίν).

γ) Μέ ἀξίαρεση τίς πολύ γνωστές, «κλασικές» δυναστείες, οἱ περίοδοι οἱ ἀναφερόμενες στίς δύο δημοσιεύσεις, ὅλες ὀρθές, δέν συμπίπτουν πάντοτε στά χρονικά τους ὄρια, εἴτε λόγω ἀνεπαρκῶν δεδομένων εἴτε λόγω διαφορετικῆς ἀντίληψης/ἐρμηνείας τῶν πηγῶν προέλευσής τους.

2. Ἔτος Λευκαδίου Χέρν. Τό 2004 τιμήθηκαν –στήν Ἰαπωνία, τήν Ἀμερική, τήν Ἰρλανδία καί τήν Ἑλλάδα– τά 100 χρόνια ἀπό τό θάνατο τοῦ Λευκαδίου Χέρν (1850-1904), τοῦ ἑλληνοἰρλανδοῦ συγγραφέα πού σταδιοδρόμησε στίς Ἠνωμένες Πολιτεῖς καί στή Χώρα τοῦ Ἀνατέλλοντος Ἡλίου. Ἡ Ἰαπωνία ὀργάνωσε σειρά Συμποσίων (ιαπωνικῶν καί διεθνῶν) στίς πόλεις της ὅπου ἔζησε καί ἔδρασε ὁ συγγραφέας, προσδιορίζοντας ἐπί μέρους ἐνότητες, κάτω ἀπό τό γενικό τίτλο «ὁ Λευκάδιος Χέρν σέ διεθνή προοπτική».

Οἱ ἑλληνικές ἐκδηλώσεις τιμῆς ἐγκαινιάστηκαν στήν Ἀθήνα ἀπό τήν Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, μέ ἡμερίδα τοῦ Λαΐκου (ἀνοιχτοῦ) Πανεπιστημίου

της (Φεβρ. 2004) πού πραγματοποιήθηκε με τη σύμπραξη της Ίαπωνικῆς Πρεσβείας. Ἀκολούθησαν, ὅσο γνωρίζω, ἡ Πάτρα καί ἡ Καλαμάτα, μέ ἀφιερωματικές ὁμιλίες (Διακίδειος Σχολή Πατρῶν) καί δημοσιεύσεις (περ. *Ἰθάκη*), ἡ Ἐθνικὴ Ἑταιρεία Ἑλλήνων Λογοτεχνῶν καί ἡ «Πνευματικὴ Ἑστία» τῆς Ἑταιρείας Φίλων Παναγιώτη Κανελλοπούλου στήν Ἀθήνα κ.ἄ., καθὼς καί διάφορα δημοσιογραφικά δημοσιεύματα. Πρωτοστάτησε ἡ γενέτειρα τοῦ συγγραφέα Λευκάδα, με διήμερο Συμπόσιο τοῦ Δήμου της στό ὁποῖο προήδρευσε ὁ καθηγητής τοῦ Παντείου Πανεπιστημίου Γιώργος Κοντογιώργης. Ἀναπτύχθηκαν ἀπό τούς εἰσηγητές θέματα γενικότερου καί ειδικότερου χαρακτήρα, πού ἀναφέρονταν στή φιλοσοφία καί τήν ἱστορία τῆς Ἰαπωνίας (Αἰμ. Μπουρατίνος, Κ. Ἀσημακόπουλος), στή ζωὴ καί τό ἔργο τοῦ Λευκάδιου Χέρν (Ι. Κασσιμάτης, π. Γ. Ζαμπέλιος) καί σέ συγκεκριμένες πλευρές τῆς πνευματικῆς προσφορᾶς τοῦ συγγραφέα (Κ. Βάσσης, Κ. Παπαπαύλου). Ἰδιαίτερες συμβολές ἀπετέλεσαν, ἡ ἀναφορὰ σέ ἀνέκδοτες στήν ἐλληνικὴ ἐπιστολὴς τῆς Κυθήρειας μητέρας τοῦ Χέρν, τῆς Ρόζας Κασσιμάτη (Ἄ. Νικοδήμου), καί ἡ ἀναφορὰ στή μεταθανάτια ἐπίδραση τοῦ Λευκάδιου στίς σχέσεις Ἀμερικῆς καί Ἰαπωνίας (Χ. Νινομίγια).

Στό Συμπόσιο τῆς Λευκάδας, στό ὁποῖο παραβρέθηκε καί ὁ Ἀκιο Ἰναγκάκι (ἐγγονός τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τόν δεύτερο γιό του), ἡ Ἰαπωνία συνεισέφερε σειρά καλλιτεχνικῶν ἐκδηλώσεων: τελετὴ τσαγιοῦ, ἐπικὴ ἀπαγγελία ἱστορίας διασκευασμένης ἀπὸ τόν Χέρν μέ συνοδεία μουσικοῦ ὀργάνου (μπίγουα), στό πρότυπο τῶν ἀρχαίων ραψωδῶν, αὐλικούς τελετουργικούς χορούς, ἐκθέσεις παραδοσιακῆς χαρακτικῆς καί καλλιγραφίας καί ἐκθεση φωτογραφιῶν σχετικῶν μέ τόν συγγραφέα. Ἡ ἐλληνικὴ πλευρὰ συνεισέφερε συναυλία τῆς Φιλαρμονικῆς Λευκάδας ἀφιερωμένη στή μνήμη τοῦ Λευκάδιου, συναυλία Πατρυνῆς ὀρχήστρας πού διηύθυνε ἡ Λευκαδιακῆς καταγωγῆς μαέστρος καί μουσικοσυνθέτης Κωνσταντῖνα Γουρζῆ (ἡ ὁποία, προσκεκλημένη ἀπὸ τὴν Γερμανία ὅπου σταδιοδρομεῖ, περιέλαβε στό πρόγραμμα τῆς ἰαπωνικῆς σύνθεση τοῦ Τόρι Τακεμίτσου καί δική της σύνθεση, ἐμπνευσμένη ἀπὸ ἰαπωνικὸ θρύλο πού ἀφηγεῖται ὁ Χέρν), ἐκθεση βιβλίων τοῦ συγγραφέα καί τῇ δημοσίευση «Λευκάδιος Χέρν - ἡ λαογραφία τῆς στοργῆς» τῆς ἀποφοίτου τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δρος Π. Κοψιδᾶ-Βρεττοῦ, σέ καλαίσθητη ἔκδοση τοῦ Πνευματικοῦ Κέντρου τοῦ Δήμου Λευκάδας.

3. *Λεξικὸ Ἰαπωνικῆς Γλώσσας*. Ἀνάμεσα στίς σχετικές μέ τόν Σινοῖαπωνικό χῶρο ἐκδόσεις, πού εἶδαν τό φῶς τῆς δημοσιότητας τό 2004, ξεχωρίζει τό «Νέο Σύγχρονο Ἑλληνο-ιαπωνικὸ Λεξικόν» καί «Νέο Σύγχρονο Ἰαπωνο-ἐλληνικὸ Λεξικόν» τοῦ Β. Κορακιανίτη (Καστανιώτης). Πρόκειται, σύμφωνα μέ τὰ λεγόμενα τοῦ συγγραφέα, γιά τρίτη ἔκδοση (δεύτερη στήν Ἑλλάδα) πού κυκλοφορεῖ ἐμπλουτισμένη καί ἀναθεωρημένη, σέ δύο μικροῦ μεγέθους, ἐξαιρετικὰ εὔχρηστους τόμους.

Στους προλόγους των τόμων παρέχονται, μεταξύ άλλων, σύντομες οδηγίες για την προφορά της ιαπωνικής γλώσσας. Οί ιαπωνικοί ὄροι ἀποδίδονται τόσο μέ ιαπωνική ὅσο καί μέ λατινική γραφή, ἐνῶ στό λατινικό ἀλφάβητο βασίζεται καί ἡ καταχώριση τῶν λέξεων στόν ιαπωνο-ἐλληνικό τόμο.

Οί τόμοι περιλαμβάνουν ἐπίσης παράρτημα, ὅπου σημειώνονται τά σημαντικότερα πούλια τῆς Ἑλλάδας, ἔντομα, ἀμφίβια καί ἐρπετά, ἄνθη, θάμνοι, ζῶα, ψάρια καί θαλασσινά. Ἐπιπλέον, ὁ ἐλληνο-ιαπωνικός τόμος περιλαμβάνει ἕναν χρησιμότατο ὁδηγό μέ «τά σημαντικότερα ἐλληνικά ἀρχικόλεξα», ὅπου ἀναλύονται καί ἀποδίδονται στήν ιαπωνική, πλῆθος ἐλληνικῶν ὀνομασιῶν ἰδρυμάτων, ὀργανώσεων, ὀργανισμῶν κοινῆς ὠφελείας, ἐπιχειρήσεων, ὑπουργείων κ.λπ.

Νά προσθέσουμε ὅτι, ἂν καί οἱ ιαπωνικές λέξεις περιλαμβάνουν αὐτονόητα στή γραπτή διατύπωσή τους καί ιαπωνικά συλλαβογράμματα, ἡ βασική ἀναγραφή τους στά κινεζικῆς προέλευσης ἰδεογράμματα (κάντζι) καθιστᾷ τό λεξικό, ὡς ἕνα βαθμό, χρήσιμο βοήθημα καί γιά τοὺς μελετητές τῆς κινεζικῆς.

Ὁ συντάκτης τοῦ Λεξικοῦ Β. Κορακιανίτης, ἐπί χρόνια ἐπίλεκτο στέλεχος τοῦ ἐλληνικοῦ προσωπικοῦ τῆς ιαπωνικῆς Πρεσβείας, ἔχει ἀναφερθεῖ στό εἶδος καί τό πλῆθος τῶν δυσκολιῶν καί προβλημάτων πού συνεπάγεται ἡ δημιουργία παρόμοιου ἔργου στήν ἐλληνική, σέ εἰσήγησή του σέ Συμπόσιο πού ὀργανώθηκε στήν Ἀθήνα (Μάρτιος 1999), μέ ἀφορμή τή συμπλήρωση ἑνός αἰῶνος ἐλληνοϊαπωνικῶν σχέσεων.

Δέ μένει παρὰ νά εὐχηθεῖ κανεῖς καί μελλοντικές ἐκδόσεις, καθώς καί νά ἀνοίξει ὁ δρόμος μέ αὐτό τό ἔργο γιά ἀνάλογη συγγραφή λεξικοῦ τῆς κινεζικῆς.

Κλ. Παπαπαύλου

Α΄ Διεθνές Συνέδριο Σινο-Ελληνικῶν Σπουδῶν: Σχέσεις Ἑλληνικοῦ καί Κινεζικοῦ Κόσμου (ὑπό τήν αἰγίδα τοῦ Παν/μίου Ἰωαννίνων)

Ἀπό 2 ἕως 4 Ὀκτωβρίου 2004 πραγματοποιήθηκε, στήν αἴθουσα Λόγου καί Τέχνης, Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, τό Α΄ Συνέδριο Σινοελληνικῶν Σπουδῶν, μέ εὐρεία συμμετοχή, ἰδιαίτερα μεταπτυχιακῶν φοιτητῶν. Ὑστερα ἀπό προσφώνηση τοῦ ἀντιπρύτανη κ. Ἰωάννη Γεροθανάση καί τοῦ προέδρου τοῦ Τμήματος Ἱστορίας-Ἀρχαιολογίας κ. Γεωργίου Παπαγεωργίου, ἀκολούθησε ἡ ἐναρκτήρια διάλεξη τοῦ κ. Μιχάλη Κορδῶση, μέ θέμα *Ἡ Κίνα τῶν Τ'ang, ἡ κινεζική νεστοριανή Ἐκκλησία καί τό «αἵρετικό» Βυζάντιο*. Στή συνέχεια παρουσιάσθηκαν οἱ παρακάτω ἀνακοινώσεις:

Μπουσδρούκης Ἀπόστολος: Βάτνες καί Ἱεράπολη, σταθμοί στό δρόμο τοῦ μεταξιοῦ, καί ἡ «Δυτική θάλασσα» τῶν κινεζικῶν πηγῶν

Κορδώσης Στέφανος: Ὑποπεριφέρεια Ta-ch'in τῆς Βακτρίας

Εὐθυμιάδης Στέφανος: Μία ἀνεπίδοτη ἐπιστολή Νεστοριανοῦ ἀπό τό Τουρ-φάν (Κινεζικό Τουρκεστάν) πρὸς Βυζαντινὸ ἀξιωματοῦχο

Alinia Masdoor: *The silk trade from China to Greece*

Κουλουράς Γεώργιος: Ἡ Ἄπω Ἀνατολή στό ἔργο τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ Πλήθωνος: «Διόρθωσις τῶν ἐνίων τῶν οὐκ ὀρθῶς ὑπὸ Στράβωνος λεγομένων»

Χρησιτίδης Βασίλης: Τά Βυζαντινά, ἀραβικά, περσικά καί αἰθιοπικά πλοῖα στήν Ἐρυθρά θάλασσα καί τόν Ἰνδικὸ ὠκεανὸ κατὰ τὴν προϊσλαμικὴ περίοδο

Müller Ralf: *Travellers from the West to China in the 16th Century*

Baker Joan: *Archaeological Evidence for Sino-Hellenic Cultural Interaction. To Start Some Questions*

Kibirova Sanat: *Graeco-Roman Elements in the Eastern Part of the Silk Road (An Example of Musical Culture of the Eastern Turkestan)*

Kadoi Yuka: *The Palmette and the Lotus: the Decorative Interaction between Greece and China along the Silk Road*

Παπαπαύλου Κλαίρη: Ἑλληνικά ἴχνη στήν τέχνη τοῦ Δρόμου τοῦ μεταξιοῦ καί συναφεῖς παρατηρήσεις

Καραμάνου Ἀγλαΐα: Ἑμμεσες ἐλληνικὲς ἐπιδράσεις στήν κινεζικὴ τέχνη

Βερνιέ-Τσιγάρα Κυβέλη: Τά ιδεογράμματα στή Νεστοριανὴ Στήλη τῆς Xian

Μεράντζας Χρήστος: Ἀσιατικὰ εἰκονογραφικὰ θέματα στή μεταβυζαντινὴ τέχνη τοῦ 16ου αἰῶνα

Ρόκου Βασιλική: Ἐπιδράσεις κινεζικῆς τέχνης (Yüan) στήν ὀθωμανικὴ τέχνη (İznik). Ἕνας πολιτισμικὸς διάλογος

Βενέτης Εὐάγγελος: *The Legendary Visit of Alexander the Great in China according to the Persian Prose Romance «Iskandarnama»*

Xu Jia-ling: *Byzantium in Ancient Chinese Sources*

Κορδώσης Μιχάλης: Τό Βυζάντιο καί ἡ Κίνα τῶν T'ang: γεγονότα καί «συμπτώσεις»

Zhang Xu-shan: *Kan Ying's Mission to Ta-chin and his Notice for the Greek Myth*

Γιαννάκης Ἡλίας: Ἡ Κίνα στό ἔργο τοῦ ἄραβα ἱστορικοῦ Mas'ūdī († 956 μ.Χ.)

Σταυράκος Χρήστος: «Ὁ ἐπὶ τῶν βαρβάρων», ἓνας Βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος μέ ὁρμοδιότητες σχετικές καί μέ λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς

Τό Συνέδριο τελείωσε μέ συμπεράσματα, γιὰ τίς ἐργασίες του, ἀπὸ τὸν κ. Μιχ. Κορδῶση. Σημειώνουμε ὅτι, στό πλαίσιο τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ τμήματος τοῦ Συνεδρίου, μίλησαν στοὺς φοιτητές οἱ κ. Κλαίρη Παπαπαύλου καί ὁ κ. Μι-

χάλης Κορδώσης σχετικά με την τέχνη στο Δρόμο του μεταξιοῦ καί τήν ἱστορία τῶν σινο-ελληνικῶν σχέσεων, βάσει κυρίως τῶν κινεζικῶν πηγῶν, καθώς καί ὁ κ. Βασίλης Χρηστίδης, γιά τή μεσαιωνική Κύπρο. Ἐπίσης πραγματοποιήθηκε ἐκδρομή στή Δωδώνη, ὅπου ξενάγησε ἡ κ. Χρ. Σούλη.

Μ.Σ.Κ.

